

I. DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA OSMANLI DEVLETİ-AZERBAYCAN İLİŞKİLERİ VE KAFKAS İSLAM ORDUSU ULUSLARARASI SEMPOZYUMU

13-16 Eylül 2018
Bakü

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ BAŞKANLIĞI

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ YAYINLARI

**I. DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA OSMANLI
DEVLETİ-AZERBAIJAN İLİŞKİLERİ VE
KAFKAS İSLAM ORDUSU ULUSLARARASI
SEMPOZYUMU**

*INTERNATIONAL SYMPOSIUM ON THE
RELATIONS OF OTTOMAN EMPIRE – AZERBAIJAN
DURING THE WORLD WAR I AND ISLAMIC ARMY
OF THE CAUCASUS*

13-16 Eylül/*September* 2018 - Bakü

BİLDİRİLER / *PAPERS*

Yayına Hazırlayan
Hüseyin TOSUN

ANKARA, 2021

5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunu'na göre bu eserin bütün yayın, tercüme ve iktibas hakları **Atatürk Araştırma Merkezi**'ne aittir.

I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti – Azerbaycan İlişkileri ve Kafkas İslam Ordusu Uluslararası Sempozyumu (2018: Bakü)

I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti – Azerbaycan ilişkileri ve Kafkas İslam Ortusu uluslararası sempozyumu :bildiriler; Bakü, 13-16 Eylül 2018=International symposium on the relations of Ottoman Empire – Azerbaijan during the World War I and Islamic Army of the Caucasus :papers; Bakü, 13-16 September / yay. Haz.: Hüseyin Tosun. __ Ankara AKDITYK Atatürk Araştırma Merkezi, 2021.

VIII, 749s:res.:24cm. __ (Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi yayını yayın no:493

Eser, elektronik kitaptır.

ISBN:978-975-17-4759-4

1.TÜRKİYE __ ULUSLARARASI İLİŞKİLER __ AZERBAYCAN __ TARİHİ __ 20. YÜZYIL KONGRELER, VB.

2.AZERBAYCAN __ ULUSLARARASI İLİŞKİLER __ TÜRKİYE __ TARİHİ __ 20. YÜZYIL __ KONGRELER, VB.

I.Tosun, Hüseyin, yay. Haz. II.E.a.: International symposium on the relations of Ottoman Empire – Azerbaijan during the World War I and Islamic Army of the Caucasus III.Seri

327.5610553

İNCELEYENLER : Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR
Prof. Dr. Selçuk URAL

KİTAP SATIŞ:

ATATÜRK ARAŞTIRMA MERKEZİ

Mağaza : Bayındır I Sok. Nu: 24/6 Kızılay / ANKARA

Tel: 009 (0312) 285 55 12

Belgegeçer: 009 (0312) 285 65 73

e-posta : bilgi@atam.gov.tr

web : http://www.atam.gov.tr

e-mağaza : emagaza-atam.ayk.gov.tr

ISBN : 978-975-17-4759-4

YAYIN NO : 493

BASKI HAZIRLIK: ERDAL BASIM YAYIN

İÇİNDEKİLER

BİLDİRİLER

- KOMÜNİST OLUŞUMLARIN ESARET ALTINDAKİ TÜRK ASKERLERİ İLE AZERBAJYAN TÜRKLERİNİ BOLŞEVİK PROPAGANDA DA KULLANMA GİRİŞİMLERİ
Hikmet ÖKSÜZ- Ali AKYILDIZ3
DOI: 10.52063/978-975-17-4759-4.01
- AZERBAJYAN'IN BOLŞEVİKLEŞTİRİLMESİ SÜRECİ VE TÜRKİYE'NİN ROLÜ BAĞLAMINDA AZERBAJYANLI MİLLİYETÇİLERİN YAKLAŞIMI
Ali Haydar SOYSÜREN27
DOI: 10.52063/978-975-17-4759-4.01
- 1918'DE OSMANLI-AZERBAJYAN TİCARET HUKUKU VE AZERBAJYAN AHALİSİNİN TABİİYYETİ MESELESİ
Ali Sinan BİLGİLİ - Murat Saltuk BİLGİLİ67
DOI: 10.52063/978-975-17-4759-4.01
- BAĞIMSIZ AZERBAJYAN CUMHURİYERTİ- OSMANLI DEVLETİ EĞİTİM İLİŞKİLERİ
Bengül BOLAT 109
DOI: 10.52063/978-975-17-4759-4.01
- ШАРИАТСКИЕ ОТРЯДЫ СЕВЕРНОГО КАВКАЗА И КАВКАЗСКАЯ ИСЛАМСКАЯ АРМИЯ
Kharsiev Boris Magomet-Gireyevich 129
DOI: 10.52063/978-975-17-4759-4.01
- AZERBAJYAN ARŞİV BELGELERİ İŞİĞİNDA ERMENİLERİN 1918-1920'DE, ERİVAN VE BAKÜDE YAPTIKLARI ERMENİ MEZALİMİ
Cengiz ATLI 143
DOI: 10.52063/978-975-17-4759-4.01

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASINDA İNGİLİZ BELGELERİNDE AZERBAYCAN (1918-1919) Cengiz KARTIN	173
DOI: 10.52063/978-975-17-4759-4.01	
BOLŞEVİK İHTİLÂLİ SÜRECİNDE FRANSA'NIN KAFKASYA POLİTİKASI VE ALİ MERDAN TOPÇUBAŞI'NIN DİPLOMATİK MÜCADELESİ Fatma UYGUR	195
DOI: 10.52063/978-975-17-4759-4.01	
KAFKASYA'DA TÜRK-ALMAN İLERLEMESİNE İLİŞKİN İNGİLİZ GENELKURMAYLIĞ'NIN GİZLİ RAPORU (13 ŞUBAT-7 EKİM 1918) Figen ATABEY	219
DOI: 10.52063/978-975-17-4759-4.01	
ПРЕБЫВАНИЕ ТУРЕЦКИХ ВОЙСК В ДАГЕСТАНЕ (1918 Г.) В ВОСПОМИНАНИЯХ СОВРЕМЕННОКОВ И НА СТРАНИЦАХ ГАЗЕТ Доного Хаджи Мурад.....	241
DOI: 10.52063/978-975-17-4759-4.01	
GAZETE VE DERGİ İSİMLERDEN HAREKETLE AZERBAYCAN'IN BAĞIMSIZLIĞI YOLUNDA AZARBAYCAN BASINININ MİLLİ OLUŞUMA KATKILARI İsmail ÖZÇELİK	255
DOI: 10.52063/978-975-17-4759-4.01	
RUSYA DEVLET ASKERİ- TARİHİ ARŞİVİNDE VE DİĞER I. DÜNYA SAVAŞI KAYNAKLARINDA SARIKAMIŞ TRAJEDİSİ Kamil Veli NERİMANOĞLU	285
DOI: 10.52063/978-975-17-4759-4.01	
AZERBAYCAN HALK CUMHURİYETİ'NİN KURULUŞU VE DÖNEMİN SOSYOPOLİTİK YAPISININ “ALİ VE NİNO” FİLMİNDE SUNUMU Lokman ZOR	317
DOI: 10.52063/978-975-17-4759-4.01	

MONDROS MÜTAREKESİ MÜZAKERELERİNDE KAFKASYA MESELESİ Muharrem TURP	333
DOI: 10.52063/978-975-17-4759-4.01	
MÜTTEFİK ALMANYA'NIN KAFKAS İSLAM ORDUSU OPERASYONLARINI ENGELLEME ÇABALARI Mustafa ÇOLAK	359
DOI: 10.52063/978-975-17-4759-4.01	
MONDROS MÜTAREKESİ ÖNCESİNDE DOĞU ANADOLU'YU ERMENİ YURDU YAPMA ÇALIŞMALARI ve KAFKAS CEPHESİNDE YAŞANAN SİYASİ ve ASKERİ GELİŞMELER Nejla GÜNAY	389
DOI: 10.52063/978-975-17-4759-4.01	
TÜRK TARİH DERS KİTAPLARINDA AZERBAYCAN VE AZERBAYCAN TÜRKLERİ'NİN TEMSİLİ ÜZERİNE BİR ARAŞTIRMA Nuri KÖSTÜKLÜ	429
DOI: 10.52063/978-975-17-4759-4.01	
ALİ MERDAN TOPÇUBAŞI'NIN "AZERBAYCAN'IN TEŞEKKÜLÜ" ADLI ESERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ Oktay BOZAN.....	445
DOI: 10.52063/978-975-17-4759-4.01	
İNGİLTERE'NİN TRANSKAFKASYA POLİTİKASI ÇERÇEVESİNDE AZERBAYCAN İLE İLGİLİ DEĞERLENDİRMELERİ (1917-1921) Orhan TURAN	465
DOI: 10.52063/978-975-17-4759-4.01	
ENVER PAŞA'NIN KAFKASYA POLİTİKASI VE İLK TÜRK CUMHURİYETİNİN KURULUŞU: AZERBAYCAN HALK CUMHURİYETİ Saim YÜCEER.....	507
DOI: 10.52063/978-975-17-4759-4.01	

KAFKASYA GÜÇ MÜCADELESİNDE İNGİLTERE'NİN ERMENİSTAN POLİTİKASI Selçuk URAL	543
DOI: 10.52063/978-975-17-4759-4.01	
DAĞLI CUMHURİYETİ'NİN KURULUŞU VE KAFKAS İSLAM ORDUSU'NUN ROLÜ Sevinç ALİYEVA	581
DOI: 10.52063/978-975-17-4759-4.01	
MÜTAREKE İSTANBULU'NDA BİR SİYASİ CİNAYET: BEHBUD HAN CEVANŞİR'İN ŞEHİT EDİLMESİ VE TORLAKYAN DAVASI Sezai BALCI- Selcan Alperay ERASLAN	597
DOI: 10.52063/978-975-17-4759-4.01	
1918 YILI ALMAN DIŞ POLİTİKASINDA AZERBAYCAN VE ERMENİSTAN'IN YERİ Sezen KILIÇ	621
DOI: 10.52063/978-975-17-4759-4.01	
AVUSTRALYA BASININDA KAFKAS İSLAM ORDUSU VE AZERBAYCAN Sinan KIYANÇ	647
DOI: 10.52063/978-975-17-4759-4.01	
EFENDİZADE MEHMED ŞERİF'İN ANLATTIKLARI IŞIĞINDA AZERBAYCAN Ünal TAŞKIN	665
DOI: 10.52063/978-975-17-4759-4.01	
AZERBAYCAN HALK CUMHURİYETİ'NİN OCAK 1920'DE TANINMASINDAN SONRA İNGİLTERE'NİN AZERBAYCAN'DA TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNE DAİR ENDİŞELERİ Yasin COŞKUN	691
DOI: 10.52063/978-975-17-4759-4.01	

Полковник князь Нух-бек Шамхал Тарковский. Неизвестные страницы истории Горского правительства и Кавказкой исламской армии. 1917-1919 гг. Камиль М. Алиев713 DOI: 10.52063/978-975-17-4759-4.01	
AZERBAIJAN'IN BOLŞEVİKLER TARAFINDAN İŞGALİ SONRASI ORTAYA ÇIKAN MUHACERET HAREKETİ VE MUHACİRLERE KARŞI ATATÜRK DÖNEMİNDE UYGULANAN POLİTİKALAR Sebahattin ŞİMŞİR735 DOI: 10.52063/978-975-17-4759-4.01	

SEMPOZYUM KURULLARI
COMMITTEES OF THE SYMPOSIUM

DÜZENLEME KURULU / ORGANIZING COMMITTEE

Prof. Dr. Yaqub MAHMUDOV –Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü Müdürü
Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN-Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı
Nihat BÜYÜKBAŞ- Atatürk Araştırma Merkezi Başkan Yrd.
Prof. Dr. İbrahim Etem ATNUR-Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Halil BAL- İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Selçuk URAL-Kafkas Üniversitesi
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN – Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Cebi BEHRAMOV- Azerbaycan Milli İlimler Akademisi
Doç. Dr. Güntekin NECEFLİ- Azerbaycan Milli İlimler Akademisi
Doç. Dr. Mehri HANBABAYEVA- Azerbaycan Milli İlimler Akademisi
Doç. Dr. Kamran İSMAYİLOV- Azerbaycan Milli İlimler Akademisi
Prof. Dr. İrade MEMMEDOVA- Azerbaycan Milli İlimler Akademisi
Doç. Dr. İrade ALİYEVA- Azerbaycan Milli İlimler Akademisi
Doç. Dr. İlgar NİFTALİYEV – Azerbaycan Milli İlimler Akademisi
Doç. Dr. Natiq MEMMEDZADE- Azerbaycan Milli İlimler Akademisi
Hüseyn TOSUN- Atatürk Araştırma Merkezi Bilimsel Çalışmalar Müdürü

BİLİM KURULU / SCIENTIFIC COMMITTEE

Prof. Dr. Mehmet Ali BEYHAN-Atatürk Araştırma Merkezi Başkanı
Prof. Dr. Yaqub MAHMUDOV –Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü Müdürü
Prof. Dr. Bayram AKÇA - Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Aysu ATA - Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. İbrahim Etem ATNUR - Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Yavuz ASLAN - Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Betül ASLAN - Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Sevinç ALİYEVA - Azerbaycan Milli İlimler Akademisi
Prof. Dr. Halil BAL - İstanbul Üniversitesi
Prof. Dr. Hayati BEŞİRLİ – Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa Sıtkı BİLGİN - Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa ÇOLAK - Gazi Osman Paşa Üniversitesi
Prof. Dr. Esin Derinsu DAYI - Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Necla GÜNAY - Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Ayşe KAYAPINAR – Tekirdağ Namık kemal Üniversitesi
Prof. Dr. Neşe ÖZDEN - Ankara Üniversitesi
Prof. Dr. Ömer Osman UMAR - Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Selçuk URAL - Kafkas Üniversitesi
Prof. Dr. Sadık SARISAMAN - Afyon Kocatepe Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet ŞAHİNGÖZ - Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet TEMEL- Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Prof. Dr. Selma YEL - Gazi Üniversitesi
Prof. Dr. Behçet Kemal YEŞİLBURSA - Uludağ Üniversitesi
Doç. Doç. Dr. Elnur AGAYEV- Lefke Avrupa Üniversitesi
Doç. Dr. İrade ALİYEVA- Azerbaycan Milli İlimler Akademisi
Doç. Dr. Cebi BEHRAMOV- Azerbaycan Milli İlimler Akademisi
Doç. Dr. Mehri HANBABAYEVA- Azerbaycan Milli İlimler Akademisi
Doç. Dr. Kamuran İSMAYİLOV- Azerbaycan Milli İlimler Akademisi
Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA- Azerbaycan Milli İlimler Akademisi
Doç. Dr. Natiq MEMMEDZADE- Azerbaycan Milli İlimler Akademisi

Doç. Dr. Güntekin NECEFLİ- Azerbaycan Milli İlimler Akademisi
Doç. Dr. İlgar NİFTALİYEV – Azerbaycan Milli İlimler Akademisi
Prof. Dr. Sabahattin ŞİMŞİR-Balıkesir Üniversitesi
Yrd. Doç. Dr.Mustafa SARI-Sakarya Üniversitesi

SEKRETARYA / *SECRETARIAT*

Didar Ezgi YALÇIN
Dilek ŞAHİN
Hande KIRKPINAR

BİLDİRİLER

KOMÜNİST OLUŞUMLARIN ESARET ALTINDAKİ TÜRK ASKERLERİ İLE AZERBAYCAN TÜRKLERİNİ BOLŞEVİK PROPAGANDA DA KULLANMA GİRİŞİMLERİ

Hikmet ÖKSÜZ* - Ali AKYILDIZ**

ÖZET

I. Dünya Savaşı Çarlık rejiminin sonunu hazırlamıştı. Rusya'daki siyasi mücadele de Bolşevikler yönetime hâkim oldular. Bolşevikler sosyalizm fikri doğrultusunda ülkelerini yeniden inşa etmeye başladılar. Sosyalist Rusya yönetimi diğer ülkelere rejim ihraç etme gayreti içinde oldu. Bolşevikler bu doğrultuda muhtelif propaganda araçları kullandılar. Sosyalistler; Bolşevik propagandayı Kafkaslar, Orta Asya, Anadolu, Balkanlar ve Doğu Avrupa gibi coğrafyalar üzerinde oluşturmaya çalıştılar. Anadolu ve Azerbaycan 1919-1923 yılları arasında yoğun Bolşevik propagandaya maruz kalmıştır. Nitekim Sovyet Rusya yönetimi, Azerbaycan'ı işgal ederek bölgede Bolşevizm rejiminin etkin olmasını sağlamıştır. Türkiye üzerinde de benzer bir hâkimiyet oluşturma hedefiyle hareket eden Sosyalistler, rejim ihracı doğrultusunda var güçle çalıştılar. Rejim ihracında farklı propaganda araçları kullanmışlardır. Sosyalistler bu doğrultuda Esaret altındaki Osmanlı askerleri ile Azerbaycan Türklerini kullanmaya çalışmışlardır.

Propaganda faaliyetleri Sovyet Rusya Merkezi Komünist Partisi ile Enternasyonal (Komintern) tarafından yönlendirilmiş ve desteklenmiştir. Faaliyetler komünist partiler ya da oluşumlar aracılığıyla gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Mustafa Suphi'nin başında bulunduğu

* Prf Dr. Karadeniz Teknik Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Trabzon, h.oksuz@ktu.edu.tr

** Öğr. Gör. KSÜ, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, Kahramanmaraş, akyildiz461@hotmail.com

parti diğer oluşumlara göre daha etkin konumdadır. Propaganda faaliyetlerinin Anadolu'ya taşınması iki yol üzerinden gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Biri Bakü, Tiflis, Batum, Trabzon güzergâhı, diğeri Bakü, Nahçıvan, Doğubeyazıt üzerindenidir. Bu yollardan daha etkin olarak kullanılanı Trabzon Batum hattı olduğu anlaşılmaktadır. Bu güzergâhta kurulan hafi teşkilatlar ile Moskova ile direk temas sağlanmaya çalışılmıştır. Karadeniz'de kontrolün güçlüğü kayıkçıların en küçük limanlara dahi uğrayabilmesi kurye, teşkilatçı, propagandacı gibi kimselerin hareketini kolaylaştırmıştır. TBMM'nin bu faaliyetlere karşı politikalarını uygulamada en önemli yardımcısı Kazım Karabekir Paşa olmuştur. Esir Türk askeri üzerinden yapılmaya çalışılan propaganda faaliyetleri Türk askerinin yurda dönmesiyle etkisizleştiği anlaşılmaktadır. Azerbaycan Türkleri aracılığıyla gerçekleşen faaliyetlerin ise daha başarılı olduğunu yorumu rahatlıkla yapılabilir. Çalışmada Komintern arşivinin belgeleri kullanılmıştır. Komintern belgeleri Tüstav arşivinde olup önemli kısmı transkrip edilip yayınlanmıştır. Çalışmada ayrıca Trabzon vilayetinin mülki askeri idarecilerle yazışmaları, muhtelif hatırat ve kaynak eserlerden faydalanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Bolşevik Propaganda, Türk askeri, Azerbaycan

INITIATIVES OF COMMUNIST FORMATIONS TO USE AZERBAIJANI TURKS AND CAPTIVE TURKISH SOLDIERS IN THE BOLSHEVIK PROPAGANDA

ABSTRACT

The World War end of the Tsarist regime. The Bolshevics dominated the political struggle in Russia. The Bolshevics began to rebuild their country in the spirit of socialism. The socialist Russian administration was effort of exporting to the regime other countries. Bolshevics used various methods for his purpose. Socialists tired to transfer the communist regime on geographies such as Anatolia, Balkans, Eas-

tern Europe, Caucasus. Anatolia and Azerbaijan were exposed to intense Bolshevik propaganda between 1919-1923. As a matter of fact, the Soviet Russian administration occupied Azerbaijan and enabled the Bolshevik regime to be active in the region. Socialist acting with the goal of creating a similar power over Turkey's regime worked hard in the direction of the regime's export. They used different means of propaganda in the regime export. In this direction, the Socialists tried to use the Ottoman soldiers under captivity and the Azerbaijani Turks.

Propaganda activities were directed and supported by the Central Communist Party of Soviet Russia and the International (Comintern). Activities have been tried to be carried out through communist parties or organizations. The party headed by Mustafa Suphi is more active than other organizations. It is understood that the propagation of propaganda activities to Anatolia takes place in two ways. One is on Baku, Tbilisi, Batumi, Trabzon route, the other is on Baku, Nahçıvan, Doğubeyazıt. Trabzon Batumi line is understood to be used more effectively from these roads. Efforts have been made to establish direct contact with Moscow, which was established on this route. The ability of the boats to reach even the smallest harbors in the Black Sea has facilitated the movement of people like courier, organizer, and propagandist. Kazım Karabekir Pasha became the most important deputy to implement the policies of the TBMM (Turkish Grand National Assembly) against these activities. It is understood that the propaganda activities that are tried to be done through the captive Turkish military were ineffective by return of Turkish soldier to his country. It can be easily interpreted that the activities carried out through the Azerbaijani Turks were more successful. Documents of the Comintern archives were used in the study. The documents of the Comintern are in the archive of the Tüstav and the important part is transcribed and published. The study also benefited from the memoranda of the military administrators of the Trabzon province, various memorabilia and references.

Key Words: Bolshevism Propaganda, Turksih soldiers, Azerbaijan

Giriş

I. Dünya Savaşı sonuna doğru Rusya’da başlayan Bolşevik İhtilali, Fransız İhtilali gibi dünyayı etkileyen siyasi bir harekettir. Bolşevizm temelleri Karl Marx, Engels gibi teorisyenlerin Komünizm manifestosuna dayanır¹. Bu teorik çalışmayı harekete dökmeyi başaran ise Lenin olacaktır. Rusya’da ihtilale giden yol sancılı, meşakkatli süreçten oluşmuştur. Çarlık rejimi sosyalist faaliyetlere karşı sert tedbirler almıştır. 1905 yılında Petersburg’da Kışlık Saray önünde gerçekleşen ve 140 bini aşkın silahsız insanın yaptığı gösteri kanlı bitmiştir. Çarlık askerleri protesto mitinginde sosyal eşitlik, ekonomik refah için hak talep eden binden fazla işçiyi öldürmüş iki binden fazla kişiyi ise yaralamıştır². Protestolar neticesinde Çar, devlet Duma’sı şeklinde temsilciler meclisi toplayacağını kabul etse de, ülkede sosyalistlere karşı baskıları arttırmıştır. Lenin ve komünist önderler çareyi ülkeyi terk etmekte buldular. Lenin ve arkadaşları Londra, Paris gibi muhtelif Avrupa şehirlerinde kongre ve toplantılar düzenleyerek sosyalizm fikri doğrultusunda çalıştılar. Sürgündeki bu yıllar sosyalist fikrin güçlenmesini engellemedi aksine propaganda faaliyetleri ile güçlü bir irade ortaya kondu. Bu faaliyetlere rağmen Çarlık Rusya’sında rejimin değişmesini sağlayan ülkenin kendi iç dinamikleri olmuştur. I. Dünya Savaşındaki ekonomik şartlar halkı derinden etkilemiştir. Halk kahrolsun Çar, kahrolsun savaş, ekmek istiyoruz gibi kızıl pankartlarla mitingler düzenlemeye başlamıştır. Şubat 1917’de gerçekleşen isyan hareketi Şubat Devrimi olarak isimlendirildi. Bu olaydan yedi ay sonra ise Ekim 1917’de gerçekleşen devrimle Bolşevikler yönetime hâkim oldular. Ekim Devrimiyle Çar ülkedeki otoritesini kaybetti. Sosyalistlerin iktidara gelme süreci uzun ve yorucudur. Bu süreç sosyalistlerin

¹ Komünist Manifesto için bkz. Marx ve Engels, **Komünist Manifesto**, Çeviren. K. Türe, Ulak Yayınları, İstanbul 2010

² **Sovyetler Birliği Komünist Partisi (BOLŞEVİK) Tarihi**, Hazırlayan Olcay Geri Dönmez, Kor Kitap Yayınları, İstanbul 2017, s. 80

siyaset, propaganda, basın yayın gibi birçok alanda kendilerini geliştirmelerine yardımcı oldu. Yurt dışında örgütlenip ülkede yeni rejimi hâkim kılmak kolay değildir.

Ekim Devriminden sonra Lenin ve arkadaşları iktidar olduktan sonra bir iç savaş dönemi ile mücadele etmek zorunda kalmışlardır. 1917-1921 yılları arasında süren bu savaş meşakkatli ve zor günlerin yaşanmasına neden oldu Çarlık döneminin asilzadeleri, generalleri, sosyalist yönetime karşı örgütlendiler. Beyaz Ruslar olarak isimlendirilen bu gruplar emperyalist güçlerden de destek gördü. 1919 yılına gelindiğinde Sovyet Rusya yönetimi bir çember içine alınmıştır. Doğuda Amiral Kolçak güneyde General Denikin batıda General Yudeniy ve General Wrangel gibi Çarlık generalleri Kızıl Orduya karşı mücadele verdiler. Sovyet Rusya bu mücadelenin haklılığını ve güçlü olduğunu tüm dünyaya duyurmaya çalışıyordu. Proletaryanın, burjuvaziye üstün geleceği Kızıl ordunun hâkimiyetini ilan edeceği haberleri dünya ve Anadolu basınında yer bulabiliyordu. Lenin bu siyasi kısıkcacı Sovyet Rusya Komünist Partisinin önderliğinde yürüttüğü politikalarla aşacaktır. Lenin Emperyalistlere karşı özgürlük, adalet, eşitlik gibi kavramların tüm dünyaya hâkim olması gerektiğini ilan ediyordu. Nitekim Lenin Müslüman dünyasına beyannamesinde Türkistan, Sibirya, Kafkas bölgesindeki Müslüman Türk coğrafyalarına dini ve milli konularda özgürlük vadeliyordu³.

Rusya Komünist Partisi iç ve dış saldırılara karşı başarılı direnç ortaya koymuştur. Zamanla parti, Komünist Enternasyonal yönetimine de hakim olmayı başarmıştır. Sovyet Rusya böylelikle dünyadaki sosyalist hareketleri de yönlendirmeyi hedeflemiştir. Komintern olarak da isimlendirilen Enternasyonal dünyada sosyalizmi hakim kılmak için kurulmuştur. Dünya sosyalist partileri Enternasyonal'e katılarak bölgelerinde komünizmi hakim kılmak için faaliyette bulunmaktaydılar. Komünist Enternasyonal ilk kongresini 1919'da gerçekleştirmişti.

³ Lenin Hükümetinin Müslümanlara beyannamesi için bkz. Uygur Kocabaşoğlu ve Metin Berge, **Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s.345.

Rus Komünist Partisi, kısa sürede Enternasyonal'in İcra Komitesine hakim olmuştur. Komünist Enternasyonal Yürütme Kurulu(KEYK) Rus sosyalistlerin hakim olduğu yapıya dönüşmüştür. 1921 yılında Komintern üçüncü kongresinde KEYK'in 24 kişilik yönetim kurulunun 15'ine Moskova'da sürekli ikamet etme şartı getirildi⁴. Böylece dünyadaki komünist oluşumlar ve propaganda faaliyetleri Enternasyonal şemsiyesi altında Rus Komünist Partisinin idare ettiği yapıya dönüşmüştür. Enternasyonal dünyada sosyalizmi hakim kılmak için birçok propaganda aracı kullanmıştır. Sosyalizmi hakim kılmak istenen yerler arasında Anadolu ve Azerbaycan coğrafyaları da bulunmaktadır. Bu coğrafyalarda sosyalizmi hakim kılmak için kullanılmaya çalışılan propaganda unsurları arasında Azerbaycan Türkleri ve Osmanlı Ordusunun esir askerleri bulunmaktadır. Sovyet Rusya merkezi yönetimi güney sınırlarında emperyalist işgalciler yerine komünist rejimi benimsemiş milli oluşumları tercih etmektedir. Bu nedenle mevcut coğrafyalar yoğun komünist propagandaya maruz kalmıştır. Azerbaycan ve Kafkas bölgelerinde gerçekleşen siyaset başarıya ulaşmıştır. Kısa süreli bağımsızlık yaşayan Transkafkasya Cumhuriyetleri yerini Sovyet güdümünde hareket eden komünist idarelere bırakmıştır. Bu durum Orta Asya'daki diğer bölgelerde de benzer şekilde gerçekleşmiştir.

Osmanlı Devleti Ordusunun Esir Askerlerinin Bolşevik Propaganda da Kullanılması

I. Dünya Savaşı Osmanlı Devleti'nin sonunu hazırlamakla kalmamış birçok Türk askerinin anavatandan uzaklara sürüklenmesine neden olmuştur. Kafkasya'dan Orta Asya'ya dağılan Osmanlı askerleri zor koşullarda yaşam mücadelesi vermiştir. Babı-ı Alî deki bazı yazışmalar Osmanlı askerinin kamplarda yaşadığı sıkıntıyı detaylı şekilde

⁴ Erden, Akbulut ve Mete Tunçay, **İstanbul Komünist Grubu'ndan (Aydınlık Çevresi) Türkiye Komünist Partisine 1919-1926**, Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2012, s. 344

ortaya koymaktadır⁵. Bu yazışmalara rağmen esirler savaş sonunda anavatana dönememiştir. Siyasi, coğrafi, ekonomik şartlar ile askerlerin sağlık koşullarının elvermemesi gibi birçok sebep Türk askerinin hareket kabiliyetini engellemektedir. Orta Asya ve Kafkaslarda esir hayatı yaşayan Osmanlı askeri, Sovyet yönetimi tarafından Kızıl ordu içine alınmaya başlanmıştı. Sovyet Rusya yönetimi, Beyaz Ruslar ve emperyalistler tarafından kısıpaca alınınca ürettiği çözümlerden biri ülkedeki esir askerleri komünist terbiyeden geçirip birlikler oluşturmak şeklinde olmuştur. Eşitlik, hak adalet gibi söylemlerin yanında Kızıl Orduya dâhil olan esirlerin en azından iâşe problemi azalmıştı. Bu durum Türk askerinin anavatana dönme ümidini de canlı tutmuştur. Ayrıca savaşılan kuvvetin Çarlık Rusya'sı temsilcileri olması örgütlemeyi kolaylaştıran bir unsurdur. Şunu da belirtmek gerekirken yalnızca Osmanlı askeri değil Alman, Macar, Ukraynalı gibi muhtelif ulusların askerleri de bu kıtalara dâhil edilmiştir. Bunun yanı sıra Orta Asya'daki Türk toplumlarından birlikler de kurulmuştur. Bolşevik kuvvetler içinde yer alan elli bin kişilik Kırgız İslam ordusu bu durumun örneklerinden biridir⁶. Ayrıca Buhara Türklerinden oluşan birliklerde Kızıl Ordu içinde hizmette bulunmuşlardı. Neticede 1920 yazına gelindiğinde Kızıl Ordu aldığı destekle Türkistan'ı yeniden kendine bağlamayı başarmıştı⁷. Bu süreç Kafkaslar ve Azerbaycan'ı içine alarak devam etmiştir. Kızıl Ordu askeri faaliyetlerinde Türk esirlerden oluşan gruplardan önemli derecede faydalanmıştır. Türk askerleri Kızıl ordu bünyesinde gruplar halinde görevlendirildiği gibi Türk

⁵ Osmanlı Hariciye Nezareti'nin Ekim 1917'de Petogroad'da İsveç Konsoloslu'ğu ile Bakü'deki İspanya konsoloslukları arasında gerçekleştirdiği yazışmalarda Hazar Denizi'ndeki Nargın adasında bulunan Osmanlı askerinin durumunun ciddiyetini ortaya koymaktadır. Adada askerlerin içme suyu sıkıntısı yaşadığı bu sürenin bazen kırk sekiz saati aştuğı rapor edilmiş. Ayrıca sağlık koşullarının yetersiz ve tedavi imkânın olmadığına ve iâşe probleminin askerleri hastalığa sürüklediğine değinilmişti. Ayrıntı için bkz. **Birinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan (Osmanlı Arşiv Belgeleri)**, Derleyen Vasif Quafarov, Qiyas Şükürov, Teas PRESS Yayınları, İstanbul, 2018, s. 345-349

⁶ **Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920**, Teas Press Yayınları, İstanbul, 2018, s. 717

⁷ Abeeb Khalid, "Osmanlı ve Sovyet Dünyaları Arasında Orta Asya", **Türkiye Günü**, sayı132, Güz 2017, s. 87

Kızıl Bölüğü şeklinde ayrı birim olarak da kurulmuştur. Yavuz Aslan, Türkiye Komünist Fırkası Kuruluşu ve Mustafa Suphi adlı çalışmasında bu konuda değerli bilgiler sunmuştur. Türk Kızıl Bölüğü ilk önce (1918) Kazan'da kurulmuştu. Mustafa Suphi daha sonra Bakü'ye geldiğinde (Mayıs 1920) Türk Kızıl Alay'ı yeniden teşkil edilecekti⁸. Türk Kızıl Alay'ı, Rus XI. Kızıl Ordusuna bağlı olarak onun emrinde faaliyette bulunacaktı. Birliğin Anadolu'yu emperyalistlerden kurtarması ve Sovyet rejiminin Anadolu'ya yerleştirilmesinde önemli rol oynaması öngörülüyordu⁹.

Mustafa Suphi 27 Mayıs 1920'de Bakü'ye gelerek hemen faaliyetlere başlamıştır. Komintern belgeleri Mustafa Suphi'nin Türk askerini nasıl örgütlediğinin detaylarını ortaya koymaktadır. Mustafa Suphi'nin Türk Komünist Teşkilatı (TKT)¹⁰ bünyesinde gerçekleştirdiği faaliyetlerini toplantı tutanaklarından ve teşkilat raporlarından takip edebilmekteyiz. TKT'nin 14 Ağustos 1920'de gerçekleştirdiği toplantıda tahminen yirmi bine yakın Türk esirinin Kubanski, Oblast, Rostof, Türkistan gibi yerlerde bulunduğu, mevcut bölgelere asker toplayıcılar gönderilerek Türk askerinin Kızıl Alay'a katılması kararı alınmıştı. Mustafa Suphi yaklaşık yirmi bin kişilik bu kuvveti kendi emrine almayı planlıyordu. Ayrıca Azerbaycan'da seferberlik ilan edilerek Türk esirlerinin Bakü'de toplanması hedeflenmekteydi¹¹.

Türk esirleri alınan kararlar neticesinde kabileler halinde Bakü'ye getirilmeye başlanmıştı. Sarıkamış Harekâtı'nda 1915'te Ruslara esir düşen Tuğgeneral Ziya Yergök anılarında Sibiry'a da dört yıl kaldıktan

⁸ Yavuz Aslan, **Türkiye Komünist Fırkasının Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997, s.123

⁹ **Haziran-Eylül 1920 Türkiye İştirakiyun Teşkilatı**, Derleyen Banu İşlet ve Cemile Moraloğlu, Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2008, s. 86

¹⁰ Mustafa Suphi'nin başkanlığını yaptığı komünist örgütlenme; Türk Komünist Teşkilatı, Türkiye İştirakiyun Teşkilatı gibi isimleri kullanmıştır. Türkiye İştirakiyun Teşkilatı Eylül 1920 de Bakü'de gerçekleştirdiği birinci kongresinde Türkiye Komünist Fırkasına(TKF)dönüştürmüştür. TKF bazı belgelerde Türkiye Komünist Partisi adını da kullanmıştır. Ayrıntılar için bkz. **Haziran-Eylül 1920 Türkiye İştirakiyun Teşkilatı**, s. 7

¹¹ **Haziran-Eylül 1920 Türkiye İştirakiyun Teşkilatı**, s.62-63

sonra zorlu yolculuk yaparak otuz kadar Türk subayıyla 1920'de Bakü'ye ulaştığını belirtmektedir. Kafilesindeki askerlerin Mustafa Suphi ve arkadaşları tarafından Türk Kızıl Alay'a yazılmaları için sıkıştırıldıklarını ifade etmektedir. Ziya Yergök askerlere "Kızıl Orduya yazılıyorsanız sırf vatanımıza kavuşmak için yazılıyorsunuz başka bir maksat için değil siz yurdumuza sıkıntı çekmeksizin kavuşmak için Bolşevik oluyorsunuz... Yurdumuza kavuşur kavuşmaz hükümetin kanunlarına uyun hemen askerlik şubelerine başvurun Bolşeviklikten çıkın" şeklinde telkinde bulunmuştur¹². Türk askeri için Bolşevik olmak o dönemde eve dönüş biletine sahip olmak anlamına geliyordu. Kazım Karabekir Paşa tarafından Bakü'deki kongreye katılmak için gönderilen Arif Bey'e de verdiği raporda Kızıl Alay'a dahil olmayan askerlerin sefalete çaresizliğe mahkum olduğunu ifade etmişti¹³. Dolaşısıyla Azerbaycan'a ulaşan esir Türk askerinin Kızıl Alay'a dahil olması işe, barınma gibi sorunların azalmasına etki etmektedir. Yine de Bakü'deki mevcut şartlar kalabalık askeri kafileleri ağırlayacak kadar yeterli değildi. Harb Şube Müdürü Mehmed Emin Ağustos 1920'deki raporunda her gün seksen, doksan neferin geldiğini askerleri iskan ettirecek mahal olmadığını yeteri kadar işe ve elbise verilemediğinden dert yanarak tutuklanan bazı askerlerin de mahkemeye dahi çıkarılmadığından yakınmıştı. Mehmed Emin bu durumun Anadolu halkı ve hükümeti üzerinde kötü tesir edeceğinden suçsuz olan neferlerin derhal serbest bırakılmasını istemektedir¹⁴. O dönemde Bakü'de Bolşevizm aleyhinde konuşmak hapse girmek için yeterli sebeptir. Nitekim Ziya Yergök ve arkadaşı Bolşevizm aleyhinde gerçekleşen konuşma nedeniyle bir süre Bakü'de hapiste kalmışlardır¹⁵.

Türkiye İştirakiyun Teşkilatı (TİT/TKT), Kızıl Alay'ın ihtiyati değil her an savaşa gidecekmiş gibi ihtiyaçlarının derhal teminini kararlaştırmıştır. Ayrıca bir alay oluşumu tamamlandıktan sonra ikinci bir

¹² Sami Önal, **Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları Sarıkamış'tan Esarete**, Remzi Kitabevi Yayınları, 8. Basım İstanbul, 2007, s. 248

¹³ Aslan, **a.g.e.**, s. 125

¹⁴ **Haziran-Eylül 1920 Türkiye İştirakiyun Teşkilatı**, s. 89

¹⁵ Önal, **a.g.e.**, s. 253

alayın meydana getirilmesine karar verilmiştir¹⁶. Bu uğurda ordunun ihtiyaçlarını karşılamak adına yüklü miktarda harcama yapıldığı Komintern belgelerinden anlaşılmaktadır. Bakü'ye toplanan askerler fiziki ve fikri şekilde donanımlı hale getirilmeye çalışılmıştır. 17 Haziran 1920'de siyasi mektep açılarak asker ve amele arasında Bolşevizm inkılabının esasları benimsetilmeye çalışılmıştı. Neticede elli talebe eğitime devam etmiş 4 Eylül 1920'de kırk genç mektepten komünist diplomasını almıştır. Mektepte okutulan dersler arasında Komünist Program, Şuralar Hükümet Kanunu Esasisi, İktisadi, Siyasi, Türkiye İnkılap Tarihi, musiki gibi dersler bulunmaktadır¹⁷. Mektepte Türkiyeli esirler arasında komünist bir alt yapı oluşturmak için büyük çaba harcanmıştır. Türk esirlerden oluşturulan ordunun ihtiyaçları ise Rus Şuralar Hükümeti ve XI. Kızıl Ordu kumandanlığı tarafından karşılanmaktaydı. Neticede Kızıl Alay'ın mevcudu 700'e ulaşmış askerler arasında hücre örgütlemesi¹⁸ oluşturularak birliğin devamı hedeflenmiştir¹⁹.

Mustafa Suphi esir Türk askerlerinin kendi emrinde toplanmasını istemekteydi. Bu doğrultuda Kızıl Ordu Türkistan Cephesi Başkomutanlığı Harp İnkılap Şurasına telgraf çekilmiştir²⁰. Bu talep doğrultusunda Mustafa Suphi'ye destek verilse de ülkedeki bütün Osmanlı askeri Mustafa Suphi'nin emrine verilmemiştir. Zira bazı belgelerde Türk askeri personelin Kızıl Ordunun muhtelif birliklerinde yer aldığı görülmektedir. Kazım Karabekir Paşa'nın 30 Mart 1921 tarihinde Trabzon vilayetine yazdığı raporda, Batum'a gelen Kızıl Ordunun 274. Alayında 34 kadar Trabzon ve Rizeli Türk askerinin bulunduğu

¹⁶ **Haziran-Eylül 1920 Türkiye İştirakiyun Teşkilatı**, s. 45

¹⁷ **Mustafa Suphi ve Yoldaşları**, Çeviren, Burhan Tuğsavul, Tüstav Yayınları, 4.Baskı, İstanbul, 2004, s. 100

¹⁸ 6 Ocak 1921 de Hücre Konferansı'nda, hücrelerin üçer kişiden oluşmasına, gizlilik kurallarına dikkat edilmesine karar verilmişti. Süreç içinde gerçekleşen toplantıların tutanaklarından hücrelerin çalışması denetlenerek işleyişin korunmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Bkz. **Dönüş Belgeleri-2**, Çeviren Yücel Demirel, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2004

¹⁹ **Dönüş Belgeleri-1**, Çeviren Yücel Demirel, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2004, s. 94

²⁰ **Haziran-Eylül 1920 Türkiye İştirakiyun Teşkilatı**, s. 112

bahsetmiş; Bu askerlerin Bolşevik terbiye gördüğü ve Bolşevik propaganda yaptıkları tespit edildiğini belirterek valiliği uyarmıştır. Kazım Karabekir Paşa, Kızıl Ordunun diğer birliklerinde ve Rusya dâhilinde bulunan askerlerimizin bu maksatla memlekete gönderileceği uyarısını yaparak mülki ve askeri idarecilerin tedbir almasını istemiştir²¹. Kazım Karabekir Paşa 8 Mayıs 1921 tarihinde emrini tekrar ederek Batum'da bulunan Kızıl Ordunun 274. Alayındaki 30 kadar Türk askerinin hudut bölgelerindeki propaganda faaliyetlerini sorgulamakta bu askerlerin sınır bölgesindeki birliklerle iletişimin olup olmadığı araştırılması istenmektedir²². Bu doğrultuda Kazım Karabekir Paşa merkezi hükümeti de uyarmıştır. Kazım Karabekir Paşa, Fevzi Çakmak Paşa'ya yazdığı raporunda ülkedeki en zayıf noktanın Artvin ve sahil kesimi olduğunu belirterek Sovyet Rusya'nın İslam askerlerine ekonomik olarak destek olduğu, ayrıca halkçılık fikri doğrultusunda eğitilen askerlerin Trabzon ve Rize bölgesine gönderildiğini belirtmektedir. Bu nedenle Kazım Karabekir Paşa bu bölgedeki vali ve idareciler sağlam kişilerden oluşması gerektiğinin altını çizmektedir²³. Bu rapordan Kızıl Ordu içindeki askerlerimizin peyder pey yurda dönmesine müsaade edildiği anlaşılmaktadır. Rusya'daki iç savaşın 1921 yılında bitmesi askerlerin sevkiyatına olumlu katkı yapmıştı. Batum'dan İstanbul'a gelebilen bazı askerlerin Bolşevizm lehinde faaliyette bulunulduğunun tespit edilmesi üzerine İstanbul Hükümeti'nde bu faaliyetlere karşı takibat başlatmıştır²⁴. Zira Anadolu'daki

²¹ Mesut Çapa ve Veysel Usta, **Milli Mücadelede Trabzon Vilayetiyle Yazışmalar**, Trabzon valiliği yayınları, Trabzon, 1995, s. 74.

²² Çapa ve Usta, **a.g.e.**, s. 108.

²³ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimizde Enver Paşa ve İttihat ve Terakki Erkanı**, Yayına Hazırlayan Ziver Öktem, İstanbul, 2010, Yky., s.115; Kazım Karabekir Paşa'nın isteği doğrultusunda Trabzon'da asayışı sağlamak Bolşevik, İttihatçı hareketleri kontrol etmek adına 3. Kafkas Fırkası Kumandanlığına Sami Sabit Karaman atandır. Bu konuda detaylı bilgi için bkz: Karaman, **a.g.e.**; Trabzon'da İttihatçı kadronu etkinliği için bkz: Sebahattin Özel, **Milli Mücadelede Trabzon**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991; Hazım Tepeyran, **Belgelerle Kurtuluş Savaşı**, Gürer Yayınları, İstanbul 2009; Uğur Üçüncü, **Milli Mücadele Döneminde Trabzon'da İttihatçılık**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 2006.

²⁴ **BOA, HR.KMS.**, Dosya 51 Gömlek 26.

komünist faaliyetler TBMM'yi olduğu kadar İstanbul Hükümetini de rahatsız etmektedir.

Mustafa Suphi Kızıl Alay'daki Türk askerinin Anadolu'ya sevkinde daha sistemli davranmıştır. Mustafa Suphi, Kızıl Alay ile Anadolu'ya gelmek istemektedir fakat TBMM, Kızıl Alay'ın şeklinde bir ordunun yurt içine dahil olmasını sakıncalı bulmaktadır. Nitekim TBMM'nin Moskova temsilcisi İbrahim Tali Bey bu doğrultuda XI. Kızıl Ordu kumandanı ile görüşüp, Azerbaycan'daki seferberliğin kaldırılmasını istemiştir. Tali Bey Anadolu'nun askere değil silah cephaneye ihtiyacı olduğunu söyleyerek Azerbaycan'daki seferliğin kaldırılmasını sağlamıştır²⁵. TBMM'nin Kızıl Alay'a karşı olumsuz yaklaşımına rağmen Mustafa Suphi askeri teşkilatlanmaya devam etmiştir. Moskova'ya elçi olarak giden Ali Fuat Paşa Kızıl Alay'ı görmüş ve birlik hakkında "göreceksiniz bu asker kardeşlerimizin hiçbiri Bolşevik olmamıştır" değerlendirmesini yapmıştır²⁶. Genel olarak Türk askerinin komünist rejimden etkilenmediği yorumu yapılabilir fakat Kızıl Alay içinde etkin çalışma içinde bulunmuş kişiler de bulunmaktadır. Mustafa Suphiye yada rejime inandığını düşündüğümüz bu kimseler teşkilatlanma faaliyetlerinde aktif rol oynamışlardır. Samsunlu Eczacı Yüzbaşı Nedim Agah ve Yusuf Kemal'i²⁷ bu isimler arasında zikredebiliriz. Nedim Agah, Esir Komisyonu Reisi olup askerlerin Bakü'ye toplanmasında ve Anadolu'ya sevkinde aktif rol oynamıştır. Komintern belgelerinden asker sevkياتında iki ana güzergâh kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu güzergâhlardan biri Bakü, Tiflis, Batum, Trabzon hattı diğeri Nahçıvan, Doğubayazıt Erzurum hattıdır²⁸.

²⁵ Aslan, **a.g.e.**, s.122.

²⁶ Ali Fuat Cebesoy, **Moskova Hatıraları**, Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982, s.163.

²⁷ Yusuf Kemal Trabzon Rize bölgesinde başarılı bir teşkilatlanma gerçekleştirmiştir. Ayrıntı için bkz. **Türkiye İştirakiyun Teşkilatlarının Birinci Kongresi (TKP Kuruluş Kongresi) Tutanaklar Belgeler**, Derleyen Emel Seyhan Atasoy-Meral Bayülgen, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2008, s.82.

²⁸ Komintern belgelerinden bu iki güzergâh üzerinde teşkilatlanmaya özel bir önem verildiği anlaşılmaktadır. Bkz. **Haziran-Eylül 1920 Türkiye İştirakiyun Teşkilatı**;

Nedim Agah, Türk İştirakiyun Teşkilatına 6 Ağustos 1920'de sunduğu raporda şimdiye kadar 796 esirin geldiği bunlardan 244'ünün Kızıl Alay'a katıldığını, 147 kişinin vesika işlemleri için komisyona verildiği, 200 kişinin ise üç katile şeklinde Gürcistan üzerinden Anadolu'ya sevk edildiğini aktarmaktadır. Ayrıca bazı askerlerin ise Kızıl Alay'a dahil olmak üzere Bakü'ye geldiği halde olumsuz propagandadan etkilenerek birliğe katılmaktan vazgeçtiğini ifade etmektedir²⁹. Nedim Agah'ın³⁰ bu faaliyetleri Türk istihbaratı tarafından yakından takip edilmektedir. Nitekim Nedim Agah Ocak 1920'de yakalanmış sınır dışı edilmiştir³¹. Dahiliye vekili Refet Bey'in 12 Temmuz 1921 tarihinde Trabzon vilayetine yazdığı raporda ise Nedim Agah'ın faaliyetlerine devam ettiği anlaşılmaktadır. Refet Bey, Nedim Agah'ın ilk fırsatta bir grup komünistle Batum'dan kayık ve motorla geleceğini ayrıca komünist kursta bir buçuk ay eğitim görmüş esir Türk askerlerinden 95 kişinin Anadolu'ya sevk olunmak üzere olduğu bilgisini paylaşarak tedbir alınması istemektedir³². Tarihlere bakıldığında Nedim Agah Mustafa Suphi'den sonra da komünist örgütlenme için faaliyette bulunduğu anlaşılmaktadır.

Mustafa Suphi, Nedim Agah gibi başarılı teşkilatçılar seçmesine rağmen İttihatçı kimseleri partısından uzak tutmayı başaramamıştır. Nitekim Mustafa Suphi'yi ve teşkilatını Bakü'de ve Anadolu'da zor durumda bırakan İttihatçılar olmuştur. Mustafa Suphi Kızıl Alay'ı ve teşkilatını örgütlerken derin bir İttihatçı yapıya engel olamamıştır. Kızıl Alay'ın Kumandanlığına Mehmet Emin, Harp Siyasi Komiserliği'ne

Türkiye İştirakiyun Teşkilatlarının Birinci Kongresi (TKP Kuruluş Kongresi) Tutanaklar Belgeler. Bakü, Batum Trabzon hattı ile Nahçıvan Doğubeyazıt güzergâhı üzerinde gerçekleştirilmeye çalışılan faaliyetler Trabzon vilayetinin, mülki askeri idarecilerle yaptığı yazışmalarda görülebilmektedir. Türk istihbaratı faaliyetleri yakından takip edip tedbir almaya çalışmıştır. Bkz. Çapa ve Usta, **a.g.e.**, s. 74.

²⁹ **Haziran-Eylül 1920 Türkiye İştirakiyun Teşkilatı**, s. 50

³⁰ TKP'nin faaliyet raporunda ise Nedim Agah'ın Samsunda yakalandığı oradan Giresun'a firar ettiği Giresun'da tekrar yakalanıp Batum'a sınır dışı edildiğini; Fakat Nedim Agah'ın Menşeviklerle anlaşmadığından tekrar Türkiye'ye geldiğini ve Giresun'da tutuklandığı ifade edilmektedir. Bkz. **Dönüş Belgeleri-2**, s. 163

³¹ Aslan, **a.g.e.**, s. 329

³² Çapa ve Usta, **a.g.e.**, s. 85

Süleyman Nuri atanmıştır. İkisi de İttihatçı kimliğine sahiptir³³. Mehmet Emin daha sonra teşkilatın kasadarlığına da tayin olmuştur³⁴. Mehmet Emin, Ziya Yergök tarafından maskeli Bolşevik olarak tarif edilmektedir. Komintern belgelerinde Mehmet Emin'in askeri teşkilatlanmada etkili olduğu, kurulan Alayla ilgili dilek yâ da şikâyetlerinin dikkate alındığı da görülmektedir. Türk Kızıl Alay bünyesinde kurulan Türkiye Birinci Nişancı Alay Komutanlığına 6 Ağustos 1920'de Fahri Yoldaş'ın atanması XI. Kızıl Ordu'nun oluru ile gerçekleşmiştir³⁵. Fakat Fahri Yoldaşın kumandanlığı kısa süreli olmuştur. Zira Mehmet Emin, Fahri Yoldaş'ın günde bir saat bile kışlada bulunmadığı, askerlere karşı ise sorumsuz davrandığı şikâyetini Türkiye İştirakiyun Teşkilatı'na iletmişti. Bu şikâyeti dikkate alan Mustafa Suphi, Fahri Yoldaşın 21 Ağustos 1920'de görevine son verir³⁶.

Mustafa Suphi Bakü'de kaldığı 27 Mayıs 1920 ile 19 Aralık 1920 arasında yaklaşık yedi aylık sürede Türk askerleri arasında başarılı teşkilatlanma gerçekleştirmiştir. Mustafa Suphi'nin bu süreç içerisinde İttihatçılar ile rekabeti devam etmiştir. Enver Paşa o yıllarda İslam İhtilal Cemiyeti adıyla Türk askerini kendi etrafında örgütlemeye çalışıyordu³⁷. TBMM yönetimi ise bu tür siyasi oluşumlara temkinli yaklaşmaktaydı. TBMM Bağımsızlık Savaşı'nda güç kazandıkça ülke dışındaki siyasi oluşumlara karşı sert tedbirler almıştır. Nitekim Kızıl Alay ancak Mustafa Suphi öldükten sonra Anadolu'ya gelebilmişti³⁸. Şunu

³³ Mehmet Emin Nisan 1921'de İstiklal Mahkemesine sunduğu raporda Mustafa Suphi ile mektuplaşan kimselerin ismini mahkemeye sunmuştur. Bu isimler arasında Albayrak gazetesi yazarlarından Cevat Bey, Ankara'dan Salih Hocoğlu, Eskişehir'den Ethem Nejad, Bayburt'tan Asım Bey bulunmaktadır. Bu bilgiden de anlaşılacağı üzere Mehmed Emin, TKF üyelerinin deşifre edilmesinde etkin rol almıştır. Bkz: Çapa ve Usta, **a.g.e.**, s.100

³⁴ **Haziran-Eylül 1920 Türkiye İştirakiyun Teşkilatı**, s.85

³⁵ **Haziran-Eylül 1920 Türkiye İştirakiyun Teşkilatı**, s. 52

³⁶ **Haziran-Eylül 1920 Türkiye İştirakiyun Teşkilatı**, s. 82

³⁷ Fethi Tevetoğlu, **Türkiye'de Sosyalist ve Komünist Faaliyetler(1910-1960)**, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1967, s.350

³⁸ Kızıl Alay Anadolu'ya 1921 Martunda gelerek Batı Cephesinde savaşa katılmıştır. Alayda 265 asker 19 subayla bulunmaktadır. Ayrıntılar için bkz. Aslan, **a.g.e.**, s. 361

da belirtmek gerekirken Bakü'deki faaliyetlerin bir benzeri de İstanbul'da yaşanmaktaydı. İstanbul'da bulunan İttihatçılar ve sosyalistler İstiklal Savaşı'mıza destek olma gayretiyle hareket ettiler³⁹. Siyaseten farklı olan bu iki görüş Anadolu'nun emperyalist işgalden kurtarılması için elinden geleni yapmıştır.

Mustafa Suphi'nin faaliyetleri neticesinde Anadolu'ya dönebilen asker sayısını belirlemek kolay değildir. Türkiye İştirakiyun Teşkilatı Birinci Kongresinde (Eylül 1920) Harb Şubesi, 1099 esirden 349 kişilik iki kabile Türkiye'ye gönderildiğini açıklamıştır⁴⁰. Mart 1921 de Türk Kızıl Alay ile birlikte Anadolu'ya gelen asker sayısı ise 284 kişidir. Temmuz 1921 tarihli belgede Nedim Ağâh'la Anadolu'ya gelme ihtimali öngörülen asker sayısı 95 kişidir. Mayıs 1920 de başlayıp 1921 yılı içinde devam eden faaliyetlerde Anadolu'ya gönderilebilen asker sayısı oldukça düşüktür. Bu sayıya raporlara yansımayan yada tespit edilememiş muhtelif asker sevkiyatları dahil edilse de Türk askerinin önemli bir kısmının yurda dönemediği anlaşılmaktadır. Zira Türkiye İştirakiyun Teşkilatı'na göre 1920 yılında Orta Asya'da öngörülen Türk askeri sayısı yirmi bin civarındaydı. Yine de dönemin koşulları göz önüne alındığında Türk askerinin Anadolu'ya dönebilmesi için önemli yollardan birinin sosyalist faaliyetlere iştirak etmek olduğu anlaşılmaktadır. Anadolu'ya gelebilen askerlerde ise ciddi bir Bolşevik faaliyet tespit edilememiştir. Bu durum Osmanlı askerinin esas misyonunun esaret altındaki yurttan anavatan dönmek olduğunu ortaya koymaktadır.

³⁹ İstanbul'daki Karakol Cemiyeti İttihat Terakki Partisi'nin devamı niteliğinde olup Mondros Mütarekesi'nden sonra Anadolu'ya personel, silah ve teçhizat kaçıarak Milli Mücadeleye destek olan olmuştur. Bkz. Serdar Yurtsever, **Milli Mücadele Dönemi İstihbarat Faaliyetleri (1919-1922)**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınlar, Ankara, 2013, s. 48; İstanbul'da bulunan komünist oluşumlardan Bolşevik Partisi Türk Grubası 200 kadar Kuleli Askeri talebesini tüfekleriyle birlikte Anadolu'ya sevk etmeyi başarmıştır. Bkz. **Haziran-Eylül 1920 Türkiye İştirakiyun Teşkilatı**, s. 150.

⁴⁰ **Türkiye İştirakiyun Teşkilatlarının Birinci Kongresi (TKP Kuruluş Kongresi) Tutanaklar Belgeler**, s.86.

Azerbaycan Türklerinin Bolşevik Propaganda da Kullanılması

Çarlık rejiminin yıkılması akabinde Sovyet Rusya yönetiminin Kafkas ve Müslüman halklara özgürlük eşitlik vaadi kısa süreli de olsa bağımsız cumhuriyetlerin oluşmasını sağladı. Neticede Azerbaycan 28 Mayıs 1918 de Müsavat Partisi lideri Mehmet Emin Resulzade önderliğinde bağımsızlığını ilan etti⁴¹. Azerbaycan'ın bağımsızlık günleri uzun sürmeyecektir. Zira Sovyet yönetimi iktidarını sağlamlaştırdıktan sonra Çarlık Rusya'sı topraklarına hâkim olmayı kendine hedef olarak belirlemiştir. Nitekim Sovyet Rusya, Kafkaslar ve Orta Asya'da kendine bağlı komünist partiler kurdurup hükümet bunalımları yarutup bir süre sonra da Kızıl Ordu marifetiyle topraklarını genişletmeyi başarmıştır. Bu plan Azerbaycan'da da uygulanmıştır. XI. Kızıl Ordu 27 Mayıs 1920'de Azerbaycan'ı işgal etmiştir. İşgalden önce Azerbaycanlı Bolşevikler parlamentoya ultimaton vermişti. Seçimle yönetimi ele geçiremeyen Azerbaycanlı Bolşevikler, Sovyet yönlendirmesi ve Kızıl Ordu marifetiyle ülkenin bağımsızlığına son verdiler⁴².

Azerbaycan da Kızıl Ordu işgali yeni bir sürecin başlamasına neden oldu. Bolşevik karşıtı muhalifler ülkeyi terk etmek zorunda kaldı. Nitekim Müsavat Partisi lideri Mehmet Emin Resulzade ülkeyi terk edenler arasındadır. Bu süreçte Anadolu'ya doğru Azerbaycan Türklerinin göç hareketi olmuştur. Kazım Karabekir Paşa Anadolu'ya sığınan Azerbaycan Türk'ü mülteciler hakkında mülki askeri idarecileri uyarmıştır. Karabekir Paşa'nın 3. Fırka Komutanlığına yazdığı emirde Azerbaycan Türk'ü mültecilerin Trabzon, Bayburt, Erzincan hattının doğusuna geçmesine müsaade edilmemesini istemiştir⁴³. Zira anti Bolşevik Azerbaycanlılar Trabzon-Erzurum yolu ile Kars'a gelerek memleketlerine yakınlığı dolayısıyla işlerini takip edebileceklerini düşünüyorlar; Oysa ki Kars'a ulaşan Azerbaycanlılar memleketten haber alamadıkları gibi işsizlik problemiyle karşı karşıya kaldıkları anlaşılmaktadır. Kazım Karabekir Paşa mağduriyetlerin önlenmesi adına Kars gibi sınır yerleşimlerinde Azerbaycanlı nüfus yoğunluğunu azaltmak

⁴¹ Mirza Bala Mehmetzade, **Milli Azerbaycan Hareketi**, Azerbaycan Kültür Derneği Yay., Ankara, 1991, s. 68.

⁴² Nesiman Yagublu, **Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 2015, s. 59-61.

⁴³ Çapa ve Usta, **a.g.e.**, s.260.

için bölgedeki mülki-askeri idarecileri uyarmış, gelen mültecilere iş bulunmasını, başka mültecinin bölgeye gelmesine engel olunmasını istemiştir⁴⁴. Bu dönemde bir grup anti Bolşevik Azerbaycan Türkü mülteci olarak Anadolu'ya gelirken bir grup Azerbaycan Türk'ü ise Bolşevik propaganda amaçlı Anadolu'ya gönderilmiştir.

Sovyet Rusya Komünist Partisi ve Enternasyonal ajitasyon, propaganda teşkilatlanma faaliyetleri için bir çok yöntemi kullanmıştır. Sovyet Rusya yönetimi ve onun uhdesinde hareket eden komünist oluşumların⁴⁵ Anadolu'ya rejim ihracında kullandığı propaganda unsurlardan biri de Bolşevizm'e gönül vermiş Azerbaycan Türkleridir. Propaganda faaliyetinde bulunan komünist oluşumlar arasında Mustafa Suphi önderliğindeki Türkiye Komünist Fırkası Anadolu'da en etkin çalışmayı yürüten partidir. Mustafa Suphi İstanbul ve Anadolu'daki diğer oluşumları kendi başkanlığı altında toplama gayretiyle de etkin çalışma ortaya koymuştur. Bu görüşü Enternasyonal de desteklemiştir. Enternasyonal'in Doğu bölümünde Türkiye Birimi bulunmaktadır. Gerçekleşen bütün faaliyetler bu birimin bilgisi ve desteği dâhilindedir. Enternasyonal, gerçekleşen faaliyetleri ekonomik olarak da desteklemiş ve denetlemiştir⁴⁶. Mustafa Suphi propagandacıları hazırlamak üzere geniş programlı politik kurslar düzenlemiştir⁴⁷. Bu kurslarda yetişenler; propagandacı, kurye, teşkilatçı gibi muhtelif görevlerle Anadolu'ya gönderilmişlerdir. Bu sayede Anadolu'da işçiler,

⁴⁴ Çapa ve Usta, **a.g.e.**, s.116

⁴⁵ 1920 yılında Anadolu'da faaliyet gösteren komünist teşkilat yada partilerin sayısı oldukça fazladır. Bu partiler arasında komünist propaganda da etkin olan oluşumlar arasında Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası, İstanbul Komünist Partisi Türk Grubpası, Türkiye Komünist Fırkası gibi oluşumları sayabiliriz. Komünist propagandada etkin olan partiler için bkz. Mete Tunçay, **Türkiyede Sol Akımlar (1908-1925)**, İletişim Yayınları, Ankara, 2006, **Milli Azadlık Savaşı Anıları**, Derleyen Erden Akbulut, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2006, Aslan, **a.g.e.**, Tevetoğlu, **a.g.e.**

⁴⁶ Şunu da belirtmek gerekirken propaganda faaliyetlerine katılan bazı kişilerin ekonomik kaygıları ön plandadır. Zira gerçekleşen faaliyetleri Enternasyonal ekonomik olarak desteklemektedir. Maddi çıkar sağlamak isteyen bazı propagandacıların abartılı raporlar yazarak ekstra ücret talep ettikleri de görülmektedir. Bu tür keyfi uygulamalar Enternasyonal ve ona bağlı olarak hareket eden birimleri tarafından engellemeye çalışılmış, cezai yaptırım uygulanmıştır. Bkz. Serkan Erdal, **Mütareke Yıllarında İstanbul'da Sosyalist ve Komünist Partiler ve Faaliyetleri(1918-1922)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2013, s. 252

⁴⁷ **Mustafa Suphi ve Yoldaşları**, s. 146

ameleler, askerler, köylüler, bayanlar, gençler gibi toplumun her sosyal tabakasında çalışma yapılmıştır. Sosyalizmle ilgili birçok parti dökümanı, muhtelif yayınlar ve Bakü'de basılan Yeni Dünya gazetelerinin nüshalarını dahi Anadolu'ya ulaştırılmıştır. Bu faaliyetlerde Bolşevizm'i benimseyen Azerbaycan Türklerinin desteği alınarak gerçekleştirilmiştir.

Bakü, Nahçıvan, Gence gibi şehirlerden harekete geçirilen propagandacılar Anadolu'ya gelerek sosyalizm fikri doğrultusunda çalışmalarda bulunmuşlardır. Bu kişiler Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz'de teşkilatlanma faaliyetlerinde bulunmaya çalışmışlardır. Anadolu insanı ile aynı kültür dinamiklerini paylaşan Azerbaycan Türklerinin propagandası kısa sürede sonuç verdiği görülmektedir. Faaliyetlerdeki başarı Bakü'de yapılan Doğu Halkları Kongresinde kendini göstermiştir. Zira kongreye Anadolu'dan geniş bir katılım olmuştur. Nitekim Mustafa Suphi de Türkiye İştirakiyun Teşkilatı Birinci Kongresi'ndeki açılış konuşmasında örgütlenmede en büyük desteğin Azerbaycan İnkılap Komitesi Başkanı Neriman Nerimanov'dan geldiğini belirterek maddi manevi büyük destek aldığını belirtmiştir⁴⁸. Aynı kongrede konuşma yapan Azerbaycan Maarif Komiseri Dadaş Bünyanzade ise Türkiyeli komünistlere seslenerek teşkilatın sağlam temeller üzerinde kurulması gerektiğini vurgulayarak bu sayede komünizmin kökleşeceği tavsiyesinde bulunur. Ayrıca Bünyanzade Azerbaycan Fırkası namına Türkiyeli kardeşlerimize komünizmin gelişmesi için yardım sözü veriyorum diyerek konuşmasını noktalamıştır⁴⁹. Mustafa Suphi Azerbaycan'daki sosyalistlerden tam destek almıştır. Bakü'de yetiştirilen kurye, teşkilatçı, propagandacılar Anadolu'ya sevk edilmiştir. Bu propagandacılar sadece Mustafa Suphi tarafından değil Enternasyonal ve Rus Komünist Partisi tarafından da yönlendirilmişlerdir. Zira Sovyet Rusya Anadolu'ya sevk edeceği casus, propagandacı,

⁴⁸ Türkiye İştirakiyun Teşkilatlarının Birinci Kongresi(TKP Kuruluş Kongrei)Tutanaklar Belgeler, s.22

⁴⁹ Türkiye İştirakiyun Teşkilatlarının Birinci Kongresi(TKP Kuruluş Kongrei)Tutanaklar Belgeler, s.24

kurye gibi görevlileri özellikle Müslüman gruplar arasından seçmektedir⁵⁰. Dolayısıyla Azerbaycanlı Bolşeviklerin muhtelif görevlerle Anadolu'ya gönderilmesi Sovyetlerin onayladığı ve desteklediği bir uygulamadır.

Azerbaycan Türkleri üzerinden gerçekleştirilmeye çalışılan propaganda faaliyetlerinin izlerini Trabzon vilayetinin; Kafkas Cephesi Kumandanlığı, Dahiliye Vekaleti, Hariciye Vekaleti gibi mülkü-askeri idarecilerle yapılan yazışmalarında görebilmektedir. Milli Mücadele yıllarında Trabzon vilayetiyle yapılan yazışmaların önemli bölümünü Bolşevizm tehlikesi yada komünist propaganda faaliyetleriyle ilgili istihbarati bilgiler oluşturmaktadır⁵¹. Trabzon vilayetiyle yapılan yazışmalarda bu konunun ağırlık kazanma sebebi Sovyet Rusya Büyükelçiliğinin burada bulunmasıdır. Ayrıca Trabzon vilayeti Enternasyonal ile haberleşmede önemli merkezdi. Nitekim TKP talimatnamesinde Trabzon'da oluşturulan gizli teşkilat ile Rusya ile iletişim sağlanması kabul edilmişti⁵². Böylelikle Trabzon, Batum, Tuapse, Novorossiysk limanlarını takiben Moskova'daki Enternasyonal komitesine ulaşan bir hat kurulması ön görülüyordu. Bu limanlarda oluşturulan komünist hücreler denizde kontrolün sınırlı olması sayesinde kayıkçılar vasıtasıyla propagandacı, kurye gibi muhtelif görevli kişileri gizlilik içinde hareket ettirmeye çalışıyorlardı. Rize Mutasarrıfı Eşref Bey 20 Mayıs 1921 tarihinde Trabzon vilayetine yazdığı raporda Batum'daki komünist oluşum birçok Azerbaycanlı bayandan⁵³ oluşan propagandacı

⁵⁰ Yurtsever, **a.g.e.**, s.184

⁵¹ Yazışmalar için bkz. Çapa ve Usta, **a.g.e.**

⁵² **Dönüş Belgeleri-2**, 2004, Çeviren Yücel Demirel, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2004, s. 69

⁵³ Azerbaycanlı bayan propagandacıların faaliyetlerini Türkiye İştirakiyun Teşkilatının I. Kongresi'nde alınan kararların yansıması olarak değerlendirmek gerekir. Zira kongrede kadın erkek eşitliğini sağlamak Türk kadınına hukuksal sosyal alanlarda eşitliğe kavuşturmak için kararlar alınarak sosyalizmin gerekleri arasında toplum eşitliğinin olduğuna değinilmişti. Bkz. Aslan, **a.g.e.**, s. 236

grubu Trabzon'a gönderdiği bilgisini paylaşarak gerekli tedbirin alınmasını istemektedir⁵⁴. Bundan birkaç gün sonra ise Trabzon vilayeti-nin, Dahiliye ve Hariciye Vekaletlerine sunduğu raporda şehirdeki Rusya Büyükelçiliği'nin Bolşevik lehinde propaganda yaptığı bildiril-miştir. Valilik, Elçiliğin zararlı faaliyetlerine engel olunmasını talep et-mekteydi⁵⁵.

Anadolu'daki propaganda faaliyetleri arttıkça o ölçüde alınan ted-birler de artmaktadır. Propagandacılar rahat hareket edemiyorlardı muhtelif zorluklarla karşılaşıyorlardı. Nitekim TKP adına faaliyette bulunmak için Bakü'den Trabzon'a gelen Abdülkadir Yoldaş partiye sunduğu raporunda Trabzon'da polis takibine uğrayıp iki gün tutuklu kaldığını tahliye edildikten sonra Trabzon'daki Sovyet Rusya mümes-sili Bağirof sayesinde daha rahat faaliyette bulunduğunu aktarmakta-dır⁵⁶. Abdülkadir Yoldaş raporunda ayrıca komünist kişilerin fotoğraf ve künye bilgilerinin polis tarafından Batum Tuapse Trabzon ara-sında hareket eden kayıkçılara gösterildiği bilgisini paylaşmıştır⁵⁷. Bu faaliyetler kuryelerin daha dikkatli hareket etmesine neden olmuştu. Bu dönemde İstanbul'da Hüseyin Hilmi başkanlığında hareket et-meye çalışan Sosyalist Parti bulunmaktaydı. Partiye Avrupa'dan gele-rek dahil olan Vanlı Kazım hatıratında şu ilginç detayı bahsetmekte-dir. İstanbul'daki parti binasına iki kişinin geldiğini, bunlardan esmer olup Azeri şivesiyle konuşan kişinin yanında getirdiği büyük ekmeği keserek içinden epeyce İngilizce, İtalyanca, Fransızca, Hintçe ve Türkçe propaganda beyannamelerini bırakıp bunların İstanbul'daki işgalci askerler ile Türkler arasında dağıtılmasını istediğini aktarmak-tadır. Beynamede işgalci askerlere, sömürgeci ülkelerin fakir çocuk-ları şeklinde hitap edilip savaşın sonlandırılmasını için askerin isyan çıkarmasını istenmektedir. Türkçe beynamede ise "Anadolu'da Türk ulusu kurtuluş için silahlı hazırlık yapıyor onlara katılın, Rus hü-kümeti size yardım edecek" ifadeleri yer almaktadır. Vanlı Kazım bu

⁵⁴ Çapa ve Usta, **a.g.e.**, s. 148

⁵⁵ Çapa ve Usta, **a.g.e.**, s. 152

⁵⁶ **Dönüş belgeleri 2**, s. 167

⁵⁷ **Dönüş Belgeleri 2**, s. 167

beyannameleri dağıttıktan sonra İstanbul'daki işgalci askerlerin takibatına uğramış; Vanlı Kazım soruşturmadan kurutulmak için Laz kayıklar marifetiyle İstanbul'dan ayrıldığını belirtmiştir⁵⁸. Görüldüğü üzere Sovyet yönetimi Anadolu'ya rejim ihracı kadar emperyalist işgalcilerin kaybetmesi içinde irade ortaya koymaya çalışıyordu. Vanlı Kazımın anısında iki detayın altına çizmek gerekir birincisi Azerbaycanlı kuryenin propaganda malzemesini getirmesi ikincisi Vanlı Kazım'ın kayıklar vasıtasıyla İstanbul'dan ayrılmasıdır. Kayıklar kurye, ajan, propagandacı gibi kişilerin taşınmasında en önemli araçlardan biriydi.

Teşkilatlanma ve Propaganda faaliyetleri Mustafa Suphi ve ekibine karşı gerçekleşen siyasi cinayet nedeniyle ciddi gerilemeye uğramıştır. Yine de parti faaliyetlerine devam edilmeye çalışmıştır. Türkiye Komünist Partisi Sorumlu Sekreter Yardımcısı ve Teşkilat Bürosu Üyesi İsmail Kadir 31 Ağustos 1921 tarihinde Komintern'e sunduğu raporunda Zonguldak Sürmene Of ve Rize gibi Anadolu'nun birçok yerinde faaliyet yürütüldüğünü, Anadolu ve İstanbul'a sık sık Bolşevik yayınları götürdükleri aktarmıştı. İsmail Kadir ayrıca Batum'dan Anadolu'ya ve özellikle Trabzon'a ajan gönderen illegal teşkilatın aktif olduğunu belirtmektedir⁵⁹. Bu tür faaliyetler parti temsilcileri tarafından da denetlenmektedir. Bu denetlemelerde Azerbaycanlı Türk Bolşevikler de görev almışlardır. Bakü'lü Abid Alimov(TKP Askeri Şube Müdürü)⁶⁰ Anadolu ve Doğu Anadolu'da tespitler yapmak üzere TKP tarafından görevlendirilmiştir. Abid Alimov'un 2 Ekim 1921 tarihli raporunda İstanbul'daki faaliyetlerde işçiler arasında hücre ve sendika teşkilatının kurulmasını bu konuda Bakü'den gelen Mustafa Fazıl'ın faaliyetlerinin esas alınması gerektiğini belirtmektedir. Raporda ayrıca İstanbul'da faaliyet gösteren Hüseyin Hilmi'nin davranışlarının komünist anlayışa uymadığının altı çizilmişti⁶¹. Bu faaliyetler Anadolu'daki komünist oluşumlarda Azerbaycanlı sosyalistlerin önemini

⁵⁸ **Milli Azadlık Savaşı Anıları**, s. 46

⁵⁹ Erden, Akbulut ve Mete Tunçay, **a.g.e.**, s. 482

⁶⁰ Abid Alimov hakkında detaylı bilgi için bkz. Akbulut ve Tunçay, **a.g.e.**, s.365

⁶¹ Akbulut ve Mete Tunçay, **a.g.e.**, s. 94-96

ortaya koymaktadır. Azerbaycanlı sosyalistler; kurye, propagandacı, teşkilatçı gibi muhtelif görevler alarak Anadolu'da komünist oluşumlarda etkin rol aldılar.

Milli Mücadele yıllarında Anadolu'da kısa süreli ve çok yönlü komünist propaganda yaşanmıştır. Çalışmada Esir Türk askerleri ve Azerbaycan Türkleri üzerinden yapılmaya çalışılan faaliyetler değerlendirilmiştir. Bu faaliyetlere karşı Ankara yönetimi 1920 (resmi) Türkiye Komünist Partisi kurdurup sosyalist hareketleri kontrol altında tutmaya çalışmıştır⁶². TBMM'nin politikası Bakü Kurultayına kadar ılımlı iken daha sonra giderek sertleşen tedbirler almak şeklinde değişmiştir. 1925 yılında ise Takrir-ı Sükûn kanunu ile bütün komünist oluşumlar ve Anadolu'da yayın yapan komünist dergi ya da gazeteler de kapatılmıştır. Milli Mücadele yıllarında Batı ve Güney Cephelelerinde ölüm kalım savaşı verilirken, Karadeniz'de ve Doğu Anadolu Bölgesinde istihbarat savaşı verilmiştir. Yeni kurulan TBMM müttefik olarak hareket ettiği Sovyet Rusya ile politikasına zarar vermeden kendi siyasetini başarıyla uygulamıştır. Bunda Ankara merkezi Hükümetinin ve Kazım Karabekir Paşa'nın katkısı büyüktür.

Kaynakça

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

HR. KMS Dosya 51 Gömlek 26, (15 Nisan 1919)

ARAŞTIRMA ESERLERİ

Akbulut, Erden, Tunçay Mete, **İstanbul Komünist Grubu'ndan (Aydınlık Çevresi) Türkiye Komünist Partisine 1919-1926**, Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2012.

Akbulut, Erden, Tunçay Mete, **Türkiye Halk İştirakiyun Fırkası(1920-1923)**, Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2007.

Aslan, Yavuz, **Türkiye Komünist Fırkasının Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.

⁶² **Atatürk'ün Tamim Telgraf ve Beyannameleri IV**, Ankara: Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları,1991, s.376-377

- Atatürk'ün Tamim Telgraf Beyannameleri IV**, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1991.
- Azerbaycan Cumhuriyeti Osmanlı Basınında 1918-1920**, Derleyen Vasif Qafarov, Qiyas Şükürov, Teas PRESS Yayınları, İstanbul, 2018.
- Berge, Metin, Uygur Kocabaşoğlu, **Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.
- Birinci Dünya Savaşı ve Azerbaycan (Osmanlı Arşiv Belgeleri)**, Derleyen Vasif Qafarov, Qiyas Şükürov, Teas PRESS Yayınları, İstanbul, 2018.
- Cebesoy, Ali Fuat, **Moskova Hatıraları**, Kültür Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982.
- Dönüş Belgeleri-1**, Çeviren Yücel Demirel, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2004.
- Dönüş Belgeleri-2**, Çeviren Yücel Demirel, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2004.
- Erdal, Serkan, **Mütareke Yıllarında İstanbul'da Sosyalist ve Komünist Partiler ve Faaliyetleri (1918-1922)**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2013.
- Haziran- Eylül 1920 Türkiye İştirakiyun Teşkilatı**, Derleyen, Banu İşlet, Cemile Moraloğlu Kesim, Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2008.
- Karaman, Sami Sabit, **Trabzon ve Kars Hatıraları İstiklal Mücadelesi ve Enver Paşa**, İkinci Baskı, Arma Yayınları, İstanbul, 2002.
- Karabekir, Kazım Enver Paşa ve İttihat Terakki Erkanı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.
- Kocabaşoğlu, Uygur ve Berge, Metin, **Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006
- Marx, Engels, **Komünist Manifesto**, Çeviren K. Türel, Ulak Yayınları, İstanbul, 2010.

- Mustafa Suphi ve Yoldaşları**, Çeviren Burhan Tuğsavul, 4.Baskı, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2004
- Mehmetzade Mirza Bala, **Milli Azerbaycan Hareketi**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1991.
- Milli Azadlık Savaşı** Anıları, Derleyen Erden Akbulut, Tüstav Yayınları, İstanbul, 2006.
- Çapa Mesut ve Usta Veysel, **Milli mücadelede Trabzon Vilayetiyle Yazışmalar**, Trabzon Valiliği Yayınları, Trabzon, 1995.
- Önal, Sami Karaman, **Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920)**, 8. baskı Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2005.
- Özel, Sebahattin, **Milli Mücadelede Trabzon**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- Sovyetler Birliği Komünist Partisi (BOLŞEVİK) Tarihi**, Hazırlayan Olcay Geri Dönmez, Kor Kitap Yayınları, İstanbul, 2018.
- Tepeyran, Hazım, **Belgelerle Kurtuluş Savaşı**, İkinci Basım, Gürer Yayınları, İstanbul, 2009.
- Tevetoğlu, Fethi, **Türkiyede Sosyalist ve Komünist Faaliyetler (1910-1960)**, 1.Baskı, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1967.
- Tunçay, Mete, **Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)**, Birinci Baskı, İletişim Yayınları, Ankara, 2009.
- Türkiye İştirakiyun Teşkilatlarının Birinci Kongresi (TKP Kuruluş Kongresi) Tutanaklar-Belgeler**, Derleyen, Emel Seyhan Atasoy ve Meral Bayülgen Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2008.
- Uğur Üçüncü, **Milli Mücadele Döneminde Trabzon'da İttihatçılık**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 2006.
- Yagublu, Nesiman, **Mehmet Emin Resulzade Ansiklopedisi**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 2015.
- Yurtsever Serdar, **Milli Mücadele Dönemi İstihbarat Faaliyetleri Örnek Olay İncelemeleri (1919-1922)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2013.

AZERBAIJAN'IN BOLŞEVİKLEŞTİRİLMESİ SÜRECİ VE TÜRKİYE'NİN ROLÜ BAĞLAMINDA AZERBAIJANLI MİLLİYETÇİLERİN YAKLAŞIMI

Ali Haydar SOYSÜREN*

ÖZET

1917 Bolşevik ihtilali, Çarlık Rusyası hakimiyetindeki milletler için yeni bir dönemin kapısını açmıştır. İhtilalin ardından Rusya'nın sürüklendiği iç savaş ortamında merkezi otoritenin zayıflaması, bağımsızlık hareketleri için uygun bir ortam sağlamıştır.

Bu sürecin Güney Kafkasya ayağında, 1918 Nisan'ında Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın katılımıyla kurulan "Transkafkasya Bağımsız Demokratik Federatif Cumhuriyeti", ilk adımı teşkil etmiştir. Federasyon deneyimi, 26 Mayıs 1918'de Gürcistan'ın iki gün sonra Azerbaycan ve Ermenistan'ın bağımsızlık ilanı ile son bulmuştur.

Azerbaycan'ın 28 Mayıs 1919'da ilan edilen bağımsızlığı Bakü'de Bolşevik hakimiyetin kurulmasıyla, 28 Nisan 1920'de son bulmuştur. Henüz Transkafkasya Federasyonu döneminde, 4 Haziran 1918'de Azerbaycan hükümetiyle Osmanlı devleti arasında imzalanan antlaşma Azerbaycan'a askeri destek sağlamanın yolunu açmışsa da, ilerleyen süreç yeni dinamiklerin devreye girmesine zemin hazırlamıştır.

Milli hareketin Anadolu'da otorite olarak çıkması, Bolşeviklerin ihtilalin ardından başlayan iç savaşta başarı sağlaması, 1920'nin ba-

* Dr. Öğr. Üyesi, Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü, hsoysuren@gmail.com

şında, bölgedeki gelişmelerin kaderini belirlemiştir. Bu iki gücün arasındaki yakınlaşma Azerbaycan'ın bolşevizasyonunu yakından etkilemiştir.

Bu çalışmada Azerbaycan'ın bolşevizasyonu sürecinde Azerbaycanlı milliyetçilerin Türkiye ve Türkiyelilere nasıl bir rol biçtiği üzerinde durulmuştur. Mehmet Emin Resulzade ve Mirza Bala'nın kitapları ile Azerbaycan milliyetçileri tarafından yayınlanan "*Yeni Kafkasya*", "*Odlu Yurt*", "*Bildiriş*" ve "*Azerbaycan Yurt Bilgisi*" üzerinden Azerbaycan milliyetçilerinin yaklaşımı incelenmiştir. Bu veriler ağırlıklı, Türkiye'nin Doğu Cephesi Komutanı olarak Kafkas politikasındaki süreci yakından izlemiş Kazım Karabekir'in yayınladığı yazışmalarla karşılaştırılmıştır. Böylece, fiilen yaşanan süreçle, Azerbaycan milliyetçilerinin yaklaşımı arasındaki açıyı netleştirmek amaçlanmıştır.

Çalışmanın neticesinde, Azerbaycanlı milliyetçilerin, daha ziyade şahısların rolüne odaklandığı, söz konusu şahısların benimsediği politikalarla, Türkiye'deki kurumsal politika arasındaki bağın muğlak bırakıldığı yönünde bir eğilim ağırlık kazanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Türkiye, Milliyetçilik, Kemalizm, Bolşevizm,

BOLSHEVISATION PROCESS OF AZERBAIJAN AND THE APPROACH OF AZERBAIJANI NATIONALIST'S IN THE CONTEXT OF TURKEY'S ROLE

ABSTRACT

The 1917 Bolshevik Revolution opened the door to a new era for the nations under Tsarist Russia. After the revolution, the weakening of the central authority in the civil war environment in Russia provided a suitable environment for independence movements.

The "Transcaucasia Independent Democratic Federative Republic", established with the participation of Azerbaijan, Armenia and Georgia in April 1918, constituted the first step in the South Caucasian

part of this process. Federation experience ended on May 26, 1919 with the declaration of independence of Georgia, which was followed by Azerbaijan and Armenia.

The declared independence of Azerbaijan on May 28, 1919 ended on April 28, 1920, when the Bolshevik rule was establishment in Baku. Although the treaty signed between the Azerbaijani government and the Ottoman State on June 4, 1918 in the period of the Transcaucasia Federation opened the way to provide military support to Azerbaijan, it provided the basis for the new dynamics to get into frame as the process evolved.

The domination of the Kemalist movement as an authority in Anatolia and the success of the Bolsheviks in the civil war that started after the revolution determined the fate of the developments in the region at the beginning of 1920. The rapprochement between these two forces has considerably affected the Bolshevism of Azerbaijan.

In the proposed study, the first Turkey's attitude in the process of Azerbaijan's Bolshevization will be put forward and its grounds will be questioned, which will be followed with the Azerbaijani nationalists' approach to Turkey's role in the process.

In this study, the focus is on the role that Azerbaijani nationalists cast to Turkey and Turks within the process of Bolshevization of Azerbaijan. The approach of Azerbaijanis in this sense is examined through books of Mehmet Emin Resulzade and Mirza Bala as well as the publications by Azerbaijani nationalists, namely "*Yeni Kafkasya*", "*Odlu Yurt*", "*Bildiriş*" and "*Azerbaycan Yurt Bilgisi*". This data were mostly compared with the published correspondence of Kazim Karabekir, the Commander of Turkey's Eastern Front, who has followed the process of the Caucasus politics closely. Hence, it is aimed to illustrate the perspectives between the actual process and the approach of the Azerbaijani nationalists.

The conclusion of the study is inclined to find that the Azerbaijani nationalists mostly focused on role of individuals and that the link between the political stance taken by those individuals and the institutional policy in Turkey was left rather vague.

Keywords: Azerbaijan, Turkey, nationalism, Kemalism, Bolshevism,

Giriş

1917 Ekim ihtilali yalnızca Çarlık rejimini devirmedi, aynı zamanda Rusya İmparatorluğu'nun bünyesindeki milletler için yeni bir sürecin önünü de açtı. Bir yandan Bolşeviklerin dünyaya vaz ettiği, ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı prensibinin yarattığı atmosfer, diğer yandan devrimden sonra Rusya'nın sürüklendiği iç savaşın devlet otoritesini zayıflatması, Rusya hakimiyetindeki milletlerin bağımsızlığı için yeni fırsatlar yaratmıştır.

Bu fırsatların Güney Kafkasya'daki ilk yansıması, Nisan 1918'de, Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ın katılımıyla kurulan Transkafkasya Federasyonudur. Ancak Federasyon kısa sürmüş, önce Gürcistan'ın ardından Azerbaycan ve Ermenistan'ın bağımsızlık ilanı, bu coğrafyada 1920'li yılların başına kadar sürecek bir paranteze yol açmıştır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, bu parantezde Mayıs 1918'de çıktığı tarih sahnesini Nisan 1920'de terketmek zorunda kalmıştır.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, 1918 yılındaki bağımsızlık ilanı sürecinde, Osmanlı devletinin yakın desteğini görmüş, Bakü'ye kadar ilerleyen Osmanlı ordusunun yardımıyla sınırları içinde bütünsel bir devlet otoritesini tesis etmiştir. Birinci Dünya Savaşı sonunda imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması'yla, Osmanlı askerleri çekilmek zorunda kalmış, oluşan boşluğu doldurmak çabasına girişerek, iç ve dış siyasette belli bir kurumsallık düzeyine ulaşmıştır.

İç savaşta galip çıkan Bolşevikler yüzlerini, Çarlık Rusyası'nın hakimiyet alanlarına çevirmiştir. Devrimi korumak ve yaymak misyonuyla harmanlanmış güvenlik ve ekonomik ihtiyaçlar onları, Çarlığın devrilmesinden sonra bağımsızlığa yönelmiş devletlerle, bu arada Azerbaycan'la, karşı karşıya bırakmıştı. Bir yandan İngiltere'nin bölgede etkinlik kazanmasını önlemekten kaynaklı güvenlik ihtiyacı ve devrimi ihraç misyonu, diğer yandan zengin petrol yatakları Bolşevikler için Azerbaycan'ı vazgeçilmez kılmış ve Azerbaycan içinden aldıkları destekle 27 Nisan 1920'de Azerbaycan'ı bolşevikleştirmeyi başarmışlardır.

Bu süreç, Birinci Dünya Savaşı ardından bir işgal dalgasına maruz kalan Osmanlı Devleti'nde, işgal karşıtı mücadeleyle şekillenen yeni bir otoritenin çıkışına denk gelmiştir. 1919'da Anadolu'da başlayan direniş hareketi, kısa sürede rüştünü ispatlamış, işgali sonlandırmak mücadelesinde müttefik aramaya başlamıştır. Türkiye'de boy veren hareketle Bolşeviklerin ilişkisi, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni yakından etkilemiştir. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti yönetiminin Bolşeviklerden uzak tutumu ile Anadolu hareketinin, yardım ihtiyacını Bolşeviklerle giderme arzusu, söz konusu iki Türk otoritesini farklı kulvarlara yerleştiren bir sonuca yol açmıştır.

Bu çalışma, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin bolşevikleştirilmesi sürecinde, Türkiye ve Türkiyelilerin rolünü, bu devleti yöneten ve bolşevik müdahaleden sonra yeniden bağımsızlık mücadelesine girişen milliyetçilerin gözünden anlatmayı ve bu anlatının, Anadolu'daki hareketin iradesinde somutlaşan Türkiye'nin söz konusu politikasıyla örtüşüp örtüşmediğini değerlendirmeyi hedeflemiştir.

Bağımsızlık mücadelesi kapsamında, baştan itibaren süreli ya da süresiz, istikrarlı bir yayın faaliyetinin varlığı, Azerbaycanlı milliyetçilerin, devletlerini yitirme süreçlerine dair yaklaşımını anlamak bakımından kolaylık teşkil etmiştir. Ancak söz konusu yayınların, işaret edilen konudaki nispeten ketum tutumları umulduğu ölçüde veriye ulaşmayı zorlaştırmıştır. Bununla birlikte, çalışmanın amacı Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin bolşevikleştirilmesi sürecinde, Türkiye ve Türkiyelilere hangi bağlamda bakıldığını ortaya koymaksa, ketumluğun tespiti dahi önemli sayılmalıdır.

Çalışma kapsamında, Azerbaycanlılar tarafından yayınlanan *Yeni Kafkasya*, *Odlu Yurt*, *Bildiriş*, *Azerbaycan Yurt Dünyası* ve *Kurtuluş*'un nüshalarından konuya dair veri araştırılmıştır. Özellikle yıldönümleri vesilesiyle Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin sonuna ilişkin yoğun yazılar bulunmakla beraber, Türkiye ve Türkiyelilerin tutumuna ilişkin değerlendirmeler noktasında benzer tabloyu görmek zordur. Örneğin "*Bildiriş*"de buna dair veriye rastlanmazken, *Odlu Yurt* ve zaten kültürel konulara ağırlık veren *Azerbaycan Yurt Bilgisi*'nde ise gayet sınırlı

değnilere rastlanmıştır. Bu ölçülerle bakıldığında *Yeni Kafkasya* ve *Kurtuluş*, değini içeren yazı sayısı nispeten yüksek yazınlardır.

Ancak belirtildiği üzere, amaç mevcut halde Azerbaycan milliyetçilerinin yaklaşımını koymaksa, Anadolu hareketi nezdinde Türkiye'de teşekkül etmiş kurumsal Azerbaycan politikasıyla karşılaştırılabilecek, meseleyi anlaşılır kılabilcek ölçüde veri de sağlanmıştır. Mehmet Emin Resulzade, Mirza Bala ve Naki Keykurun'un kitaplarından da faydalanmak suretiyle meseleye dair bağlam oluşturulmuştur.

Çalışmada, önce Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni sona erdiren süreç anlatılacak, ardından Azerbaycanlı milliyetçilerin, bu süreçte Türkiye ve Türkiyelilere biçtikleri misyon üzerinde durulacaktır. Üçüncü kısım, Anadolu hareketinin Azerbaycan politikasına dairdir. Lider kadro içinde yer alması ve aynı zamanda Doğu Cephesindeki komutanlığı vesilesiyle, doğal olarak Kafkasya, Azerbaycan, Sovyet Rusya politikasının oluşturulması ve takibinde önemli roller yüklenmesi ve süreçteki resmi yazışmalara dair zengin bir külliyyat bırakması nedeniyle Kazım Karabekir'in yazdıkları veya aktardıkları temel alınacaktır. Çalışmanın sonuç bölümünde Azerbaycan milliyetçilerinin Türkiye'ye biçtikleri ya da biçmedikleri rolle, Türkiye'nin uyguladığı siyaset arasındaki açığı ilişkin varılan sonuçlar ortaya konulacaktır.

Bağımsız Cumhuriyet'in “Sönümlenmesine” Giden Süreç

1920 yılına girildiğinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, dışarda büyük devletler tarafından tanınma noktasında ilerleme kaydetmiş¹,

¹ Osmanlı Ordusu'nun Mondros Ateşkes Antlaşması'ndan sonra Azerbaycan'da çekilmesi ardından Bakü'ye giren İngiliz general Tomson, 18 Aralık 1918 tarihli beyannamesiyle Azerbaycan hükümetini tanıdıklarını açıklamıştır. Bununla birlikte Azerbaycan'daki İngiliz askeri varlığı Ağustos 1919'a kadar sürmüştür. İngiliz askerlerinin tahliyesi dönemin Başvekili Nesib Bey tarafından, “tam bağımsızlığın” gerçekleşmesi olarak nitelenmiştir. 12 Ocak 1920'de ise büyük devletlerce tanınma noktasında önemli bir adım gerçekleşmiştir. Bkz. Mirza Bala Mehmetzade, **Milli Azerbaycan Hareketi**, Yayına Hazırlayan: Ahmet Karaca, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Aralık: 1991, s.100-101,118.

içerde başta silahlı kuvvetler olmak üzere, devlet kurumsallaşmasında belli bir düzeye ulaşmıştı. Aynı tarih diliminde, Rusya'daki iç savaşın gidişatı netleşmiş, Bolşevikler Denikin komutasındaki güçler karşısında üstünlüğü ele geçirmiş durumdaydı. Her geçen gün hakimiyet sahasını genişleterek Güney Kafkasya'nın kapılarına varan Kızılordu Azerbaycan sınırına dayanmıştı. Azerbaycan yönetimi için bundan sonraki süreç Sovyet Rusya karşısında olabilecek en az kayıpla varlığını koruma çabasıydı.

Sovyet Rusya ile Azerbaycan arasında ilişki kurulmasına yönelik ilk teşebbüs Sovyet Dışişleri Bakanı Çiçerin'in 2 Ocak 1920 tarihli notasıydı. Çiçerin söz konusu notasında, Kızılordu'nun iç savaşta kazandığı başarılarla değinmiş ve Denikin'in başını çektiği beyaz orduların mağlubiyetini hızlandırmak için Azerbaycan'a acilen Sovyet hükümetiyle müzakerelere başlaması teklifinde bulunmuştu. İleri düzeyde bir müzakere başlangıcı için Azerbaycan'ın şartı ise, Sovyet Rusya tarafından resmen tanınmaktı. Azerbaycan'ın tutumu, Sovyet Rusya tarafından, Müsavatçı hükümetin karşı devrimcilerle işbirliği içinde bulunduğu şeklinde sunulmuştur. Çiçerin, 23 Ocak 1920 tarihli ikinci notasında "Müsavatçı Hükümet, Azerbaycan'ı cezalandırmış olan karşı devrimci generale karşı yürütülen topyekün mücadeleye katılmayı inatla reddetmiştir" ifadelerini kullanmıştır. Azerbaycan Dışişleri Bakanı Hoyski, Beyaz ordulara karşı yürütülen mücadeleyi Rusya'nın iç işi şeklinde değerlendiren bir yaklaşımla bir yandan bu mücadelede Azerbaycan'ın tarafsızlığını vurgularken, diğer yandan müzakere için Sovyet Rusya'nın, Azerbaycan'ın bağımsızlığını koşulsuz kabul etmesini istemiştir. Çiçerin, gönderdiği üçüncü bir notada Azerbaycan'ı, Denikin'e karşı silahlı mücadeleye başlamak hususunda Sovyet Hükümetinin somut tekliflerini cevapsız bırakmakla itham etmiş, Denikin'e karşı birleşik cephe kurma teklifini tekrarlamıştır. Hoyski, Sovyet Hü-

kümeti'nin, self – determinasyon hakkını desteklediğine inandığı yönünde bir cevapla yetinmiştir. Bu esnada Kızılordu'nun Dağistan'a girmesi, Bakü'deki tedirginliği arttırmıştır².

Sovyet Rusya'ya karşı izlenecek politika Azerbaycan iç siyasetinde ciddi tartışmalara yol açmış, Müsavat Partisi'nin ağırlık teşkil ettiği hükümeti bir yol ayrımına getirmiştir. Sovyet Rusya ile işbirliği noktasında, etkisini gittikçe arttıran bir hareketlilik mevcuttu. Söz konusu hareketliliğin, Azerbaycan'daki Bolşevik örgütlenmenin ötesinde bir gücü vardı.

Esasen Azerbaycan'da güçlü bir Bolşevik örgütlenmeden bahsetmek zordur. *Yeni Kafkasya*'nın 27 Nisan 1341 (1925) tarihli nüshasında yayınlanan, bizzat Azerbaycan'daki sürecin içinde bulunmuş “Türkiyeli bir Zabıt”ın raporunda, Azerbaycan'daki Müslüman Bolşevikler, yalnızca Bakü'deki “8-10 genç münevverle üç yüz amele” aşmayan ve “ahali üzerinde hiçbir tesir ve nüfuzu” bulunmayan bir hareket olarak resmedilmiştir³. Mirza Bala'nın aktardığına göre, 27 Nisan'dan sonra “Azerbaycan İhtilal Komitesinin Katibi” görevini yüklenen Lominadze, Bakü'de yayınlanan ‘Şark Kadını’ mecmuasında 1925 yılında yazdığı hatıratında, 1920 yılının Ocak ve Şubat aylarında, “komünist teşkilatını tetkik için” geldiği Bakü'de, “komünist teşkilatı namına hiçbir şey bulamadığını, amele”yi tamamıyla ‘Müsavat’ fırkası arkasında gördüğünü” belirtmiştir⁴. Troçki, İngilizlere karşı izlenecek politikayı değerlendirdiği 4 Haziran 1920 tarihli bir muhtırada, Doğu'daki devrimci hareketlerin yeterince güçlü olmadığını belirtirken Azerbaycan'a değinmiştir. Isaac Deutscher'in aktardığına göre,

² Firuz Kazımzade, **Transkafkasya İçin Mücadele 1917 – 1921 Türkiye – İngiltere – Rusya**, Çeviri: Cengiz İ. – Yayına Hazırlayan: Abdulhaluk Çay, Tarih – Kuram Yayınları, İstanbul: Mart 2016, s.323-325

³ “Nasil Oldu? – Nisan Hadise-i Elimesine Ait Mühim Bir Vesika”, *Yeni Kafkasya*, Yıl:2, Sayı:15 (27 Nisan 1341)'den akt.:Yavuz Akpınar – Selçuk Türkyılmaz – Yılmaz Özkaya, **Yeni Kafkasya 1924-1925**, 2.Cilt, Teas Yayıncılık, İstanbul: Şubat 2018, s.228-229

⁴ Mirza, “Komintern ve Azerbaycan”, **Kurtuluş**, Cilt:1, Sayı:10 (Ağustos 1935), s.279-282, s.280

“Troçki, bir hayli kalabalık sanayi işçisi bulunan ve Rusya ile eski bağları olan Kafkasya’da Sovyet Azerbaycan’da bile Sovyet rejiminin kendi başına ayakta duracak güçte olmadığını sözlerine eklemiştir”⁵.

Ancak yine de, Bolşeviklerin teşkilatlanma hususunda ısrarlı bir arayış içerisinde kaldıkları unutulmamalıdır. 1918 yazında, Osmanlı Ordusunun girişi ve Bakü Sovyeti’nin devrilmesiyle Rus Komünist Partisi’nin, Bakü’de serbest faaliyeti son bulmuştu. Bununla birlikte Azerbaycan’daki eski partilerden Hümmet çalışmalarını kesintisiz sürdürmüştü. İlk dönemlerinde Bolşeviklerin hakimiyetindeki Hümmet, zamanla Menşevik kanadın gücü artmışsa da, Bolşeviklerin çalışma alanı olmaya devam etmişti. Bolşeviklerin 1919 yılında yeniden başlattıkları çalışma, Mart 1920’de Hümmet’in parçalanmasıyla neticelenmiş, Menşevik Hümmetçiler Sosyal Demokratlara katılırken, Hümmet’in Bolşevikleri ise Azerbaycan Komünist Partisi’ni kurmuşlardı. Aslında Rus Komünist Partisi’nde, Azerbaycan’da farklı bir Komünist Partisi’nin kurulmasına sıcak bakılmamış, Bakü Bolşevikleri milliyetçi sapma ve ayrılıkçılıkla suçlanmıştı. Bakü Bolşeviklerinin cevabı ise, Azerbaycan’daki kitlelerin hiçbir şekilde bir Rus partisini izlemediği, kitleleri kazanmak için yerel örgütlenmeye gidilmesi gerektiği yönündeydi⁶.

Mirza Bala’nın Bolşevik kaynaklardan aktardığına göre, 25 Ekim 1919’da toplanan gizli Bakü Konferansı’nda hükümeti zorla alma kararı verilmişti. Rusya Komünist Fırkası’nın Kafkasya ülke komiteleriyle, Bakü Komitesinin 18 Aralık 1919’da yapılan birleşik toplantısına, “Hümmet” ile “Adalet” teşkilatlarının temsilcileri de katılmıştı. Ortak toplantıda bir askeri teşkilat kurulması benimsenmişti. 30 Aralık 1919’da ise Bakü Komitesi, Müsavat hükümeti devrilmeden işçi sınıfının durumunun düzelmeyeceği için hükümete karşı savaşı başlatma kararına varmıştı. Komite, işçi sınıfının iktidara yürümesiyle Kızıl Ordu’nun yardıma geleceğini düşünüyordu. Planlanan isyan hayata

⁵ Isaac Deutscher, **Troçki**, Çeviri: Rasih Güran, Ağaoğlu Yayınevi, İstanbul, Nisan 1969, s.541

⁶ Kazımzade., **a.g.e.**, s.267-268

geçirildiğinde, yardıma gelmesi için, 8 Nisan 1920'de, Azerbaycan sınırındaki 11. Kızılordu karargahına bir de mektup gönderilmiştir.

Bu tabloyu aktaran Mirza Bala, Azerbaycan milliyetçi yazınında sıklıkla rastlandığı şekilde, söz konusu hareketi esasında Müslüman Azerbaycanlıların dışında şekillenen bir cereyan vasfında değerlendirir. Bala, Bakü'deki İranlı işçileri temsil ettiği için "Adalet"i, "Azerbaycan'ın siyasi – dahili işlerine karışması icap etmeyen" bir hareket sayarken, "asıl işlerin" "Rusya Komünist Fırkası'nın Kafkasya Ülke Komitesi'yle Bakü komitesi" tarafından yürütüldüğünü, bunların ise "hep Ruslarla, Ermeni ve Yahudilerden mürekkep" yapılar olduğunu savunur⁷.

Bolşeviklerin Rusya'daki iç savaşta rakipleri karşısında elde ettikleri başarı, Kızılordu'nun yaklaşması Azerbaycan'daki Bolşevik faaliyetin önünü açmış, Azerbaycan hükümetinin önemli kaygılarından birisi haline getirmiştir. Nitekim Azerbaycan Komünist Fırkası'na bağlı ihtilal komitelerinin, hükümeti devirmek amacıyla planladıkları isyan teşebbüsü hükümetçe keşfedilmiş ve takibat neticesinde, teşkilata mensup şahıslar tespit edilerek, önde gelenlerinden bir kaç hapse atılmıştır. Mart ayındaki hareketlilik Nevruz bayramı günlerinde başlayan Karabağ'daki Ermenilerin isyanıyla⁸ sürmüştür. Resulzade'nin komünist teşkilatla "sıkı münasebet" kurduğu isyan⁹ hükümetin üzerindeki baskıyı arttırmıştır. Kızılordu'nun, Denikin kuvvetlerini gerileterek Kafkasya'ya yaklaştığı günlerde, Azerbaycan yönetimi Karabağ'da baş gösteren Ermeni isyanıyla uğraşmak zorunda kalmıştı. İsyanı bastırmak için Azerbaycan ordusunun önemli bir kısmı Karabağ'a sevk edilmişti. İsyan üzerine toplanan Meclis-i Mebusan'da, Bolşevik

⁷ Mirza Bala, "Takvim Nasıl Yazılıyor? 27 Nisan İstilasını Münasebetile", **Kurtuluş**, Cilt:1, Sayı:18 (Nisan 1936), s.514-517, s.515

⁸ Karabağ'daki İsyan ile ilgili olarak bkz. "Azerbaycan Ordusu Hakkında", **Odlu Yurt**, Cilt:3, Sayı: 28 (28 Mayıs 1931), s.83-87, s.85-87

⁹ Mehmet Emin Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti (Kefiyeti-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)**, Yayına Hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın, İstanbul, 1990, s.83

mebus Karayev, isyanı “müteliflerin” Azerbaycan’ı “boğmak için sarıldığı zincirlerden bir halka” olarak nitelemiş ve çıkış için Sovyetleri adres göstermişti; “Bu halkayı Azerbaycan kendi kuvveti ile parçalayamaz. Bırakınız, Şark milletlerinin hukukunu müdafaa eden Kızılordu gelsin de Karabağ isyanını yatırsın; daha sonra Anadolu’ya imdada gitsin”¹⁰.

Komünistlerin isyan teşebbüsü akim kalmış, Karabağ’daki Ermeni isyanı ordu tarafından bastırılmış ancak yine de hükümetin yaşadığı sıkışmışlık atlatılamamıştır. Sovyet Rusya ile nasıl bir ilişki kurulacağı tüm yakıcılığı ile gündemdeki yerini korumuştur. Türkiye’deki işgal dalgasına karşı Anadolu’da yükselen direniş hareketi, bu ortamda Azerbaycan siyasetini yakından etkileyen sonuçlar yaratmış, Anadolu’ya yardım ulaştırılması argümanı, Azerbaycan’daki dengeleri Bolşevikler lehinde etkileyen güçlü bir manivelaya dönüşmüştür.

Resulzade, Bolşevizmden duyduğu tedirginliği, Denikin orduyuyla karşılaştırarak açıklıyordu. Denikin ordusunun yenilmesiyle “Azerbaycan, en müthiş bir tehlikeyi atlatmış, fakat aynı zamanda da ‘ateşten çıkıp aleve düşmüştü” diyen Resulzade’ye göre, Denikin herkeşce malum, kolay teşhis edilebilir bir düşmanken, Bolşevikleri cezbedici sloganlarla perdelenmiş gerçek niyetlerini gizledikleri için “daha korkunç bir kuvvet”ti. Bolşeviklerin “milletlerin hakimiyetinden, istiklalinden, şarkın istihlasından bahsettiği, Fukaraya cennet va’d ettiği”; “emperyalistlere karşı mübariz bulunan Türkiye’ye muavenet etmek için bir an evvel elini mübariz Anadolu’nun eline vereceğini va’d ettiği”ni hatırlatarak, “bilhassa son şiarı”, yani Bolşeviklerin bir an önce Anadolu’ya yardım ulaştıracağı şiarını tehlikeli buluyordu. Bu şiarın Azerbaycan’da yarattığı etkiyi şöyle ifade ediyordu; “çünkü Türkiye derdi ile yanan Azerbaycan kalbinin hassas noktasına bası-

¹⁰ Resulzade, **a.g.e.**, 1990, s.83

yordu. Bu şiar, bilhassa Bolşevikleri yalnız sözleri ile tanıyan ve kendileri ile hesapları bulunmayan bazı Türk (Türkiye manasına) rical ve zabitanı üzerinde pek büyük bir tesir icra ediyordu”¹¹.

Sovyet Rusya'ya karşı izlenecek politika Azerbaycan hükümet içerisinde de bir ayrışmaya yol açmıştı. İçişleri Bakanı Mehmet Hasan Hacinski'nin Sovyetlere karşı uzlaşmacı bir tutum takınması hükümetin çoğu üyesini rahatsız ediyordu. İçişleri Bakan yardımcılığı görevinde bulunmuş Şefi Rüstembeyli, Hacinski için sert ifadeler kullanmaktadır; “bu zatın milli hükümet arasındaki mevkii Bakü dahilindeki Bolşevik kuvvetini arttırmaktan ibaret idi. (...) Dahiliye vekaleti devresi düşman Bolşeviklerin kesbi kuvvet etme devresidir.” Rüstembeyli'nin yazdıklarına göre, Müsavat Fırkası lideriyle tarafsız grup temsilcileri, Dışişleri Bakanı Fethali Han'ın evinde bir araya gelerek hükümetin yeniden dizaynı için atılacak adımları belirlerken gündemde Hacinski vardı. Atılacak adımlardan ilki, Hacinski'yi içişleri bakanlığından uzaklaştırmaktı. Görevden alınması ve yerine bir Müsavatçının getirilmesi için Heyet-i Vekile Reisi Nesip Bey'e yetki verilmişti. Böylelikle kabinedeki sosyalistlerle ittifakçıların da ister istemez çekileceği hesaplanmıştı. Onlar çekilir çekilmez boşalan yerlere uyumlu bir hükümet için hemfikir kişiler hükümete getirilecekti. Takip edilecek adım ise yeni hükümete geniş yetkiler verilmesi, parlamentonun kapatılması ve meclis seçimlerinin ertelenmesi şeklinde planlanmıştı¹².

Gerçekten de, Hacinski İçişleri Bakanlığından uzaklaştırılmış ancak Ticaret Bakanı olarak kabinede kalmayı sürdürmüştür. Hiç kuş-

¹¹ Resulzade, a.g.e., 1990, s.79

¹² Şefi Rüstembeyli, “27 Nisan 1920 Hatırası”, **Azerbaycan Yurt Bilgisi**, Cilt:2, Sayı:16 (Nisan 1933), s.181 – 186. İstihbarat teşkilatının başındaki Naki Keykurun da Hacinski için sert ifadeler kullanmıştır; “Hükümetimizin içerisinde çok meşum rol oynamış Mehmet Hasan Hacinski, gizli olarak Moskova ajanlarıyla anlaşmış, hükümetimiz ve halkımızın aleyhinde çalışmıştır. Moskova'nın direktifi ile hareket etmiştir. Hiyanet aşikar olan bu bedbaht hainin hareketi, paraya tamaen olmayıp alçaklığından ileri gelmiştir.” Naki Keykurun, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905 – 1920**, İlke Kitabevi Yayınları, 1.Baskı, Ankara, Mayıs 1998,s.138.

kusuz bu, Hacinski'nin parlamento ve Müsavat partisi içerisindeki hatırı sayılır etkisinin sonucuydu. “Öyle ki, Resulzade, bizzat Hacinski'nin bağımsızlığı korumanın en iyi yolunun Sovyet Rusya ile işbirliği ve dostluktan geçtiği hususundaki görüşlerini benimsemeye başlamıştı”¹³.

Hacinski, o ortamda Sovyetler karşısında orta yolu bulacak bir aktör sıfatıyla ortaya çıkmıştır. “Haftalarca devam eden” hükümet buhranı neticesinde “bütün” siyasi partilerin muvafakatiyle yeni kabine-nin teşekkülü için Hacinski görevlendirilmiştir. Hacinski, bağımsızlık ve ülke bütünlüğü için teminat almak üzere hem Türkiye'ye hem de Sovyet Rusya'ya dost bir hükümet kuracaktı. Bu maksatla, henüz kabine kurulmadan, özel bir heyet Bolşeviklerle görüşmeye gönderilmişti. Bu heyet, Sovyet Rusya'nın “muhtaç olduğu mevadd-ı iktisadiyeyi temin etmek suretiyle”, “istiklal ve tamamiyet-i mülkiye babında teminat-ı siyasiye almak üzere muahede akdine selahiyetdar” kılınmıştı¹⁴.

Bir süre önce, Sovyetlere yakın durduğu gerekçesiyle tasfiye edilmek istenen Hacinski'nin başbakanlığa getirilmesi, Azerbaycan siyasetindeki çarpıcı değişimin sonucuydu. Ne var ki, Kızılordu, Azerbaycanlıların müzakere sürecine yöneldiği bir anda, 27 Nisan 1920'de, Azerbaycan sınırlarından girmiş ve kayda değer bir direnmeyle karşılaşmadan ilerlemeye başlamıştı. Artık Hacinski'nin de yetmediği bir durum söz konusuydu. Azerbaycan Komünist Partisi, iktidarın kendisine bırakılması için Meclis-i Mebusan'a, Azerbaycan bağımsızlığının Ruslar'a terkedilmeyeceği teminatını içeren, bir ultimatoma vermişti. Mesele, Meclis-i Mebusan'da bütün partilerden temsilcilerin katılımıyla belirlenen komisyon ve Azerbaycan Komünist Fırkası temsilcileri arasında görüşüldükten sonra, iktidarın Azerbaycan Komünist Fırkası'na bırakılması uygun görülmüştü. Azerbaycan Komünist Partisi de şu şartlara uyacaktı;

¹³ Kazımzade, **a.g.e.**, s.320-321

¹⁴ Resulzade, **a.g.e.**, 1990, s.84

- 1- Rus ordusu Bakü'ye girmeden, demiryolu ile doğru Anadolu imdadına gidecek;
- 2- Azerbaycan istiklal ve tamamiyet-i mülkiyesi her nev' taarruz ve kuyûddan masun kalacak;
- 3- Azerbaycan ordusu olduğu gibi kalıp inhilal ettirilmeyecek;
- 4- Azerbaycan fûruk-ı siyasiyesi hürriyet ve serbestilerini muhafaza edecekler;
- 5- Sâbık rica, aza-yı hükümet ve mebusandan kimse cürm-i siyasi ile itham edilmeyecek.
- 6- Kemal-i serbesti ile toplanacak Azerbaycan şuraları hükümetin şekli-i idaresini tayin kılacak idi”¹⁵.

Komünistler iktidarı devraldıktan hemen sonra, 28 Nisan'da Lenin'e gönderdikleri telgrafta, “ihtilalci proletarya”nın arzusuyla hükümetin alındığı, ancak hükümetin “hariçteki haydutların tazyikına ve dahildeki aksi ihtilal hareketına karşı zayıf olduğu” belirtilmiş ve “cihan imperyalizmine karşı müşterek mücadele” amacıyla, Sovyet Rusya ile ittifak teklifinde bulunmuştur. 1 Mayıs'ta ise, Lewandowski komutasındaki 11. Kızılordu Bakü'ye girmiştir¹⁶. Böylece görüntüde, Azerbaycan'daki bütün siyasi partilerin onayıyla iş başına gelen, dolayısıyla meşruluğu kabul edilen yeni iktidar, bu davetle Kızılordu'nun zaten başlamış bulunan hareketına meşruluk kılıfı sağlamıştır.

Azerbaycanlıların Gözünden Çöküş Sürecinde “Türkiyelilerin” Rolü

1918 yazında Bakü Sovyeti'nin devrilmesinden sonra kesintiye uğrayan ve ancak 1919 yılında yeniden başlayan Bakü'deki Bolşevik faaliyet, henüz Mart ayında kurulmuş Azerbaycan Komünist Partisi ile iktidarı ele geçirmeyi başarmıştı. Hiç kuşkusuz bu başarıda, güçlü bir tabana dayanmaktan ziyade Sovyet Rusya'nın, daha somutta da, Kızılordu'nun hareketi tayin edici rol oynamıştı. Ancak yine de Bolşeviklerin neredeyse hiçbir fiili dirençle karşılaşmadan iktidara oturması

¹⁵ Rezulzade, **a.g.e.**, 1990, s.85

¹⁶ G. Jaschke, “Maverayı Kafkasya – Kızıl Rus İstila Siyasetinin Bir Örneği”, **Kurtuluş**, Cilt:1, Sayı:13-14 (II.Teşrin – I.Kanun 1935), s.379-387.

izaha muhtaçtır. Resulzade'ye göre sebep, "dahildeki isyanlardan ziyade hariçten gelen kuvvet"ti¹⁷. Öyleyse açıklanması gereken husus hariçten gelen kuvvetin fiili bir direnişle karşılaşmamasının ardındaki sebep ya da sebeplerdir.

Azerbaycan milliyetçilerinin bu noktada gündeme getirdikleri tez Azerbaycan'daki Türkiyelilerin rolüdür. Bolşeviklerin Anadolu'daki mücadeleye yardım etmek şiarıyla, bu konuda hassasiyet içindeki Azerbaycanlıları ve Azerbaycan'daki Türkiyeli subayları aldatarak, adeta komplovari bir süreç neticesinde hedefe ulaştığı yorumu çerçevesinde bir yaklaşım öne çıkmıştır. Mirza Bala'ya göre, Karabağ'daki Ermeni isyanının bastırılması ve Bakü'deki ihtilal girişiminin sonuçsuz kalması, Sovyet Rusya'yı, Ermenilerden yararlanmayı sürdürmekle birlikte aynı zamanda Türkiye nüfusundan faydalanmaya, Azerbaycan'daki Türkiyeli zabitanı kullanmaya itmiştir¹⁸.

Türkiye ile Sovyet Rusya'nın, emperyalizme karşı aynı safta durduğu, Anadolu'daki işgal karşıtı mücadelenin ihtiyaç duyduğu yardımın Sovyet Rusya'dan sağlanacağı, bunun gerçekleşebilmesi için Sovyet Rusya ile Anadolu arasındaki bağlantının kurulması gerektiği minvalinde formüle edilen yaklaşım Azerbaycan siyasetinde güçlü şekilde hissedilmiştir. Resulzade, karşı karşıya kaldıkları tabloyu şöyle anlatıyor; "Ortaya bir şiar atılıyordu; Bolşevik Rusya kapitalin düşmanıdır. Mübariz Türkiye, Avrupa emperyalizmi ile ölüm ve dirim mübarezesindedir. Ankara mübarizlerine yardım etmek Moskova'nın arzusudur. Bu yardımın temini için Kafkasya'da bize dost hükümetler tesis eylemek ve bir an evvel Kızılordu'yu Anadolu'ya sevketmekle Türklere muavenet eylemek lazımdır." (...) Azerbaycan halkı üzerinde böyle propagandanın ne gibi tesirler icra edeceğini ve bu suretle ne gibi vakayi ihzar olunacağını tasavvur ediniz. Bolşevik ağzından işitilen bu sözlere bir de, bu sözün başka maksad-ı mahsusadan ibaret olmadığına kani görünen Azerbaycan'da misafir ve hizmette bulunan

¹⁷ Resulzade, **a.g.e.**, 1990, s.76

¹⁸ Mehmetzade, **a.g.e.**, 1991, s.125

Türkiyeli zi-nüfuz kardeşlerimizin tavır ve hareketlerinin ilave ederseniz, o vakit Bolşevik lehinde yapılacak herhangi bir ihtilalin ne suhuletle vukua gelebileceğini takdir edersiniz”¹⁹.

Azerbaycan'daki yönetim, Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki bağlantıyı kesintiye uğratan bir aktör olarak görülmüş, Azerbaycan'ın İngiltere'ye yakın bir pozisyonda durduğu, bu nedenle Kızılordu'nun Anadolu'ya yardıma gitmesini engellediği savunulmuştur. Bu noktada Azerbaycan'daki Türkiyeliler, Müsavat'ın ağırlıkta bulunduğu hükümeti, Sovyet Rusya'ya karşı durduğu gerekçesiyle hedefe koymuş, iktidarın Bolşeviklere geçmesiyle Anadolu'ya yardım için yolun açılacağı umuduyla tutumlarını belirlemişlerdir²⁰.

Kurtuluş dergisinde o döneme ilişkin tablo şöyle çizilmişti; “O zaman günün şiarlarını başka şeyler teşkil ediyordu. Rusya, Azerbaycan'dan geçerek, ‘İngiliz ve Fransız imperyalistlerinin pençesinden inleyen mazlum şark milletlerinin halasına’ koşuyordu. (?) bunun için de ilk önce, istiklali için çarpışan Anadolu Türklerine, yardım edecek, sonra da Arabistan'a İran'a, Hindistan'a ve Afrika'ya saldıracaktı. Rusya'nın hesabına çalışanlar Azerbaycan hükümetini bu noktadan vuruyor, ‘Müsavat hükümeti kızıl ordunun Azerbaycan'dan geçerek Mustafa Kemal Paşa'nın yardımına gitmesine mani oluyor’ diyerek milletin mukavemet bacarığını kırmağa çalışıyorlardı. Kızıl ordu Bakü'ye Türkiye'ye yardım şiarı ile ve hatta Türkiye bayrağı altında girmişti. İlk günlerde bütün mühim makamlara Azerbaycan'da bulunan Türkiyeli zabitan tayin edilmiş, bunlar ellerinde Türkiye bayrağı olduğu halde otomobillerle Bakü sokaklarının dolaşarak rus işgaline

¹⁹ Resulzade, 1990, s.80

²⁰ Ermenilerin Karabağ'daki isyanı üzerine gerçekleşen Meclis toplantısında, Bolşevik mebus Karayev'in Kızıl Ordu'nun davet edilmesini istediği konuşması, esnasındaki bir enstantaneyi Resulzade şöyle anlatır; “mebusanın misafirlere mahsus locasında duran Türkiyeli kardeşlerimizden mes'ul birisini görüyorum ki, ciddi surette tasdik ve takdir alametleri gösteriyordu.”(Resulzade, 1990:83)

karşı kabaran hisleri yatırmağa çalışıyor ve kızıl ordunun Azerbaycan'da kalmayıp Ermenistan üzerinden geçerek Anadolu'ya gidecekleri hakkında teminat veriyorlardı”²¹.

Azerbaycan'da Bolşeviklerin iktidara gelmesi sürecinde rol oynayan, çaba gösteren Türkiyeli zabitan arasında başta Halil Paşa olmak üzere, Küçük Talat, Dr. Fuat Sabit, Baha Said, Bahaeddin, Rifat, Yakup, Feyzullah Sacit, Ahmed Bedi Triniç gibi isimler Azerbaycanlı milliyetçi yazınında yer bulmuştur. Bu noktada özellikle ismi ön plana çıkan Halil Paşa'dır. O, Azerbaycan'ın bağımsızlığını kaybettiren “hain ellerin başında” olmakla,²² Kızılordu'nun başına geçerek Anadolu'ya yardım götürme gerekçesiyle Kızılordu'yu Azerbaycan'a sokma planına katılmakla itham edilmiştir. Komintern'in “milli Azerbaycan hükümetini” devirme talebinin “Türkiyeli zabitan” tarafından “memnuniyetle kabul edildiği”, “böyle bir hiyanetin ve cehaletin yardımıyla” Kızılordu'nun Bakü'ye girişinin sağlandığı vurgulanmıştır²³. Halil Paşa, Küçük Talat ve Dr. Fuat Sabit, Kızılordu'nun Azerbaycan yoluyla durmadan Anadolu'ya geçeceği sözleriyle Azerbaycanlıları aldatan “avantüristler” olarak nitelenmiştir²⁴. Bir başka değerlendirmede anılan Halil Paşa, Küçük Talat ve Baha Said'in yanına Yakub ismi de eklenmiştir²⁵. Baha Said, “Azerbaycan'a iltica etmiş Türkiyeli zabitan dan olub Azerbaycan paytahtının müdafaası için teşkil olunan ‘Yardım Alayı’ namındaki milli gönüllü kıt'aya kumanda ediyordu ve Bolşeviklere iltihak etmişti” ifadeleriyle tanıtılmıştır. Bolşeviklerle işbirliği bahsinde ismi geçen bir diğer isim, dünya savaşı esnasında Ruslara esir

²¹ Mirza Bala, “On Beş Yıl Evvel”, **Kurtuluş**, Cilt:1, Sayı:6 (Nisan 1935), s.164-167.

²² Mirza Bala, “Bakü Yollarında”, **Kurtuluş**, Cilt:1, Sayı:11 (Eylül 1935), s.296-303, s.302; İfade şöyleydi; “...Azerbaycan şimdi mahkumdur, esirdir. Türkün ortak mübarek kanile, bunca fedakarlıklar neticesinde kazanılmış olan bir istiklalin kimlerin hangi hain ellerin ihaneti neticesinde sukut ettiğini Rüstü Bey de bilmez değildir. o hain ellerin başında Bakü'nün kurtuluşunda iştirak eden Halil Paşanın durmuş olduğunu da herkes biliyor.”

²³ Mirza, “Komintern ve Azerbaycan”, **Kurtuluş**, Cilt:1, Sayı:10 (Ağustos 1935), s.279-282.

²⁴ M.B.Mehmet-zade, “İstila haberleri – Komünistler ve İstiler”, **Odlu Yurt**, Cilt:3, Sayı:2 (27) (27 Nisan 1931), s.55-59.

²⁵ Mirza Bala, “On Beş Yıl Evvel”, **Kurtuluş**, Cilt:1, Sayı:6 (Nisan 1935), s.164-167.

düşen, daha sonra Azerbaycan milliyetçileri tarafından kaçırılan ve Bakü'de yaşamaya başlayan Ahmed Bedi Triniç'tir. 1935 yılında yazılan yazıda, Triniç'in halen Bakü G.P.U.'sunda çalışmaya devam ettiği belirtilmiştir²⁶.

Yeni Kafkasya'daki şu değerlendirme Halil Paşa'nın hangi konumda görüldüğünü göstermektedir; "Evet, O Halil Paşa; 1918'inci yılda Bakü'yu asilerden halas eden paşa. Onu biz şimdi başka bir rolde göreceğiz. Bu rolün hakkiki saiklerinin tarihi vesikalarının neşir ve tetkiki hakkıyla meydana koyacak. Şimdi ise ben defterimdeki notları kaydetmekle iktifa edeceğim. O, Nuri Paşa ile beraber hükümetin misafiri idi. İngilizlerden kaçmış, Azerbaycan'a iltica eylemiş idi. Kendisinden başka Bakü'da Küçük Talat, Bahaeddin, Baha Said, Yakup, Rıfat, Feyzullah Sacit Beyler gibi Türkiyeli zabitan ve sivil beyler, paşanın taht-ı riyasetinde bir takım gizli icraatta bulunuyorlarmış. Halil Paşa ile Bolşevik ajanı bulunan Victor ve Skaçko arasında sıkı temaslar husule geliyor, misafir buldukları memleket hakkında birtakım hafi mukarrerat ittihaz olunuyormuş. Halil Paşa teşkilatına anasil Azerbaycanlı olup ba'de Türkiye'ye gitmiş ve oradan ihtiyat zabiti sıfatıyla dönmüş Yusuf Ziya Bey dahi dahil idi"²⁷.

Yeni Kafkasya dergisinin 27 Nisan 1341 (M.27 Nisan 1925) tarihli 15. sayısında yayınlanan ve sürecin bizzat içinde bulunduğu hatırlatılan, ancak ismi açıklanmayan "Türkiyeli bir zabitin", kısmen yayınlanan raporunda ayrıntılı bilgiler aktarılmıştır.

Rapora göre, Türkiyeli zabitler Rusya Komünist Fırkası Kafkasya Komitesi ile işbirliği içerisinde çalışmalar yapmış, Erkan-ı harp yüzbaşısı Mustafa Şevki komitenin "harekat-ı ihtilaliye şubesine" getirilirken, "Yüzbaşı İhsan, mülazım-ı evvel Bahaeddin, mülazım-ı evvel Vehbi de komitenin emriyle" değişik bölgelerde görevlendirilmiştir. "İnkılaptan çok evvel" Denikin ordusuna karşı Bolşeviklerle beraber

²⁶ Mirza Bala, "Cemal Paşa", **Kurtuluş**, Cilt:1, Sayı:10 (Ağustos 1935), s.275-278.

²⁷ Mirza Bala, "Sükut ve İstila Günlerinde- Halil Paşa ve Şürekası Hatıra Defterimdeki Notlardan", **Yeni Kafkasya**, Yıl:2, Sayı:15 (27 Nisan 1341)'den akt.: Akpınar, vd. s.234-237.

Dağıstan Derbent cephesi müfettişliğinde bulunan Yüzbaşı Rifat, “inkılap gecesi” istasyonun işgalini yürütmüş ve “inkılap günü” de Bakû vilayet ve havalisi kumandanlığına atanmıştı. “Topçu mülazım-ı evveli Nurettin, makinalı tüfenk mülazım-ı evveli Fahri, piyade mülazım-ı evveli İbrahim Ethem ve Reşat Efendiler de komitenin emri altında görev yapmışlardı”²⁸.

Azerbaycan hükümetinin, Türkiye kökenli subayları “Parlamento Muhafız alayında” görevlendirdiğini belirten, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin Milli Emniyet Genel Müdürü Naki Keykurun, bunların hükümet tarafından ödenen maaşın “birkaç mislini” Moskova’dan aldıklarını iddia etmiştir. Keykurun, Kızılordu’ya karşı planlanan direnişin Türkiyeli subaylarca sonuçsuz kılındığını da belirtmiştir. Buna göre, Kızılordu’nun hareketine karşı hükümetin Bakû’den Gence’ye çekilmesi ve Kızılordu ile harbe Gence’den²⁹ başlanması öngörülmüştü. Bu gayenin temini için ihtiyaç duyulacak para kapsamında, Azerbaycan Devleti Merkez Bankası Gence Şubesine 100 milyon manat gönderilmesi emri verilmiş, sandıklara istiflenen paraların konulduğu trenin hareket edeceği esnada “Parlamento muhafız alayından Halit adından, kısa boylu, Türkiyeli bir subay, elli, altmış kadar silahlı neferle treni durdurmuş ve hareketine mani olmuştu.” Yine Keykurun’un anlatımına göre, hükümet, Kızılordu’nun hareketini engellemek maksadıyla, Kuba valisine sınırdaki demiryolu raylarının bir kilometre kadar sökülmesi emrini vermiş ve ertesi gün raylar sökülümüştü. Fakat, “yalancı mümessil” sıfatıyla andığı Halil Paşa general

²⁸ “Nasıl Oldu? – Nisan Hadise-i Elimesine Ait Mühim Bir Vesika”, akt.:Akpınar, s.228-229

²⁹ Ansiklopedide, 27 Nisan 1920’de yapılan müzakerede, Şefi Rüstembeyli’nin, kan dökülmesini engellemek için, Bakû’den çıkarak Bolşeviklere karşı mücadeleyi hazırlamak üzere Gence’ye göçmeyi önerdiği, ancak toplantı katılımcılarının bu teklifi uygun görmediği belirtilmektedir. “Rüstembeyli Şefi” maddesi, **Azerbaycan Xalq Cumhuriyeti Ensiklopediyası**, (Baş Redaktör: Yaqub Mahmudov), Cilt: 1, Lider Neşriyat, Bakı, 2004, s.317.

Şehlinski'ye, rayların sökülmesiyle Kızılordu'nun Anadolu'ya götüreceği yardımın gecikeceğini söylemesi üzerine General Şehlinski, rayları yeniden döşemiştir³⁰.

Türkiyelilerin oynadığı rolü Azerbaycanlı milliyetçiler derin bir hayal kırıklığıyla değerlendirmiştir. Resulzade her şeylerini teslim ettikleri şahısların kendi karşılıklarına çıktığından yakınmıştır³¹.

Bütün bu değerlendirmelerde muğlak bırakılan taraf, şikayet edilen zabitanın takındığı tutumla Anadolu hareketinde temsil bulan Türkiye'nin kurumsal iradesi arasındaki illiyet bağıdır. *Yeni Kafkasya* (1922-1927), *Odlu Yurt*, *Bildiriş*, *Azerbaycan Yurt Bilgisi* ve *Kurtuluş* dergilerinde, söz konusu politikalarla Mustafa Kemal arasında ilişki kuran bir değerlendirmeye zinhar rastlanmadığı gibi, genel itibariyle Anadolu'daki hareket bağlamında bütünlüklü bir değiniye de rastlanmamaktadır. Belki bu noktada Bolşevikleştirme sürecinin hemen sonrasında Mehmet Emin Resulzade tarafından yazılmış iki eseri nispeten farklı bir konumda tutmak gerekir.

Komünistler iktidara geldikten sonra Bakü'de bir ay kadar saklanan Resulzade, bir arkadaşıyla Gürcistan'a geçmek üzere çıktığı yolda, bir süre Lahiç'de kalmak zorunda kalır. Bu esnada okuduğu ve etkilendiği Firdevsi'nin şehnamesindeki Siyavuş Keykurun Destanı ile

³⁰ Keykurun, a.g.e, s.138; Keykurun devamında, Kızılordu'nun Bakü'ye girişiyle Parlamento Muhafız Alayı'nın isminin "Yardım Alayı" olarak değiştirildiği, iki gün bunları kullandıktan sonra, Kızılordu'nun, "Yardım Alayı"nın silahlarını toplayarak mensuplarını terhis ettiği, subaylarından yakaladıklarını kurşuna dizdiği, bir kısmının ise kaçtığı yazıldıktan sonra şu ifadeleri kullanıyor; "Bolşeviklere göre bu avantüriyelerin vazifeleri bitmiştir. Bunlardan Halil Paşa, Baha Sait, Nail ve diğer bir kaç canlarını kurtararak Gürcistan'a geçebilmişlerdir." a.g.e., s.138-139; Ancak Halil Paşa, Bakü'ye doğru ilerleyen Kızılordu'nun kumandanlığını almak üzere 11.Kızılordu Karargahına gitmek üzere yola çıktığını, ancak kendisine Moskova ile görüşmesi söylendikten sonra, yer ayırtılan bir trenle Moskova'ya giderek Dışişleri Bakanı Çiçerin ve yardımcısı Karahan ile görüşüğünü belirtmektedir ki, bu Keykurun'un aktarımındaki, hiç değilse, son kısmın hatalı olduğunu göstermektedir. Ceibesoy, a.g.e., s.138 vd.

³¹ Resulzade şöyle yazıyor; "Halbuki Azerbaycan kendi koruyucularından ve kurtarıcılarında olan Türkler'in komünist olsalar da, kendi aleyhine suikast belemeyeceklerini ümit etmiş, deniz kuvvetlerini, zırhlı otomobil ve tren katarlarını ve şehrin koruyucu kuvvetlerini hep bunlara emanet etmişti."Asrımızın Siyavuşu, a.g.e., s.54.

Azerbaycan Cumhuriyeti arasında bağ kurarak, 1920 Temmuzunda yazdığı “Asrımızın Siyavuşu”, olayın sıcaklığı içindeki değerlendirmelerini içerir. “Asrımızın Siyavuşu” metaforu, Azerbaycan Cumhuriyeti için kullanılmıştır.

Birisi elinde ‘Denikin’in siyah örtüsü, diğeri ise ‘Lenin’in kanlı perdesi ile Azerbaycan’ın ak gününü kara, mavi semasını kanlı etmek isteyen” iki “kara bastı” yani kabusun “bin türlü hile, fitne ve kötü niyetlerle Azerbaycan’da kargaşa yarattığını” söyleyen Resulzade, bir de “Asrımızın Siyavuşu’ndan, hususi bir sıkıntı için dargın ve kendisinden intikam almak isteyen (Gersivez)ler”den bahseder. “Az değildiler” dediği “bu Gersivezler(in) kendilerine Türk komünist grubu süsünü verdiği” belirtir ve şöyle devam eder; “Gersivezler grubu artık Siyavuş’u devirmek kararını vermiş, entrikalarına başlamışlardı. Bu entrika her şeyden evvel Azerbaycan’ı Türklüğe hıyanetle suçlamaya yönelik idi. Gersivezler, Türkiye’deki Turancıları inandırdılar ki: Azerbaycan’ın fikri ayrıdır. İngiltere, Fransa ve Amerika ile alakası var. Yanına gizli elçiler geliyor. Turan düşmanı Ermenilerle barışıyorlar. İran ile anlaşıp birleşiyor. Acem siyaseti kullanıyor. Şiiliği ilerletiyor. Bu maksatla o İran’a heyet göndermiş, İran’dan dahi bir heyet kabul etmiştir. (...)

Bunlar, Azerbaycanlılar İngiliz emperyalistlerinin sağlığına içiyorlar diye ‘öldürücü bir darbe’ ile çok müteessir olan Türk halkını aldatıyorlardı. Rusya, ölüm – kalım mücadelesinde olan Türkiye’ye yardıma gidiyormuş da İngiliz taraftarı Azerbaycan Hükümeti kendisine yol vermiyormuş, diye yaptıkları propagandalarla Bolşevik suikastlarının ortak suçlusu oluyor, Kafkasya’nın Rusya tarafından tekrar istilasını hazırlıyorlardı”³².

Resulzade’nin “Gersivezler” inandırdı dediği “Türkiye’deki Turancılar” ifadesi, bir hareketi akla getirdiği oranda, nispeten Anadolu’daki hareketin işaret edildiği söylenebilir. Aynı eserin bir başka

³² Mehmet Emin Resulzade, **Asrımızın Siyavuşu**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1989,s.52-53

yerinde geçen şu ifadeler Anadolu'daki hareketin göz önünde tutulduğu yorumunu güçlendirir; "Avrupa'nın amansız düşmanlığına karşı şeytanla da olsa ittifak anlaşması yapmak zaruretinde olan Türkiye inkılapçılarının bu zihniyetini Bolşevik Rusya hakkıyla takdir etmişti. Türklerin Azerbaycan üzerindeki manevi nüfuzundan istifade ile Bolşevikler yakın doğuda kendilerini o kadar sevdirebildiler ki, bunlar Müslümanların gönlünü fethederek, Azerbaycan'ı istila değil bilakis İstanbul'u bile kurtaracaklarına inandılar"³³. "Türkiye İnkılapçıları" ifadesi Anadolu'daki hareketi bir şekilde gelişmelerle ilişkilendirdiğini gösterir. Ancak bu ilişkilendirme, faillik ithamından ziyade, yanlış bilgilendirilmekten kaynaklı bir tutum olarak değerlendirilmiştir.

Resulzade'nin ilk defa 1922 yılında yayınladığı "Azerbaycan Cumhuriyeti (Kefiyeti-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)" eserinde, geçen şu ifade Anadolu'daki hareketin kendi ihtiyaçları üzerinden Sovyet Rusya'ya yaklaşmak durumunda kaldığını daha güçlü tarzda içermektedir; "Anadolu'da zor şartlar altında yürütülen mücadeleyi hatırlatan Resulzade, "böyle bir halde, 'suya düşen yılanı sarılır' lehvasınca (?) Türkiye'nin halas ve necatına matuf hareket-i milliyeye zimamdarları dünya emperyalistlerine karşı livayı isyan açmış bir vaziyette bulunan Rusya semtine bakıyor, oradan bir imdad ümid ediyorlardı. Rusya ihtilalini idare edenler Türkiye'nin bu teveccühünden ve bu ihtiyacından pek kurnazca istifade edeceklerdi. Bu istifade neticesinde, en azı elden gitmiş bulunan Kafkasya, başta Bakü petroleri olmak üzere, tekrar Rusya'ya iade edilecekti"³⁴.

Tablonun geneline bakıldığında bahsi geçen sınırlı - muğlak örnek dışında, Türkiye'deki milli mücadele liderliğinin Azerbaycan politikasını değerlendirmekten uzak duran tutum, Azerbaycan milliyetçi yazınında rahatlıkla izlenebilmektedir. Dahası, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Milli Emniyet Genel Müdürü Naki Keykurun, muğ-

³³ Resulzade, **a.g.e.**, 1989, s.61.

³⁴ Resulzade, **a.g.e.**, 1990, s.80.

laklılığı da bir tarafa bırakmakta, Anadolu hareketini tümüyle mesele- nin dışına çıkaran bir çerçeve çizmekte, üstelik şahit olarak Kazım Karabekir'i göstermektedir. Bolşeviklerin denetimi ele geçirme sürecin- den bahsederken şu ifadeleri kullanmaktadır; “Beni iyi anlamak için çok isterdim ki Kâzım Karabekir Paşa'nın 1400 sahifelik hatıratını okumuş olasınız. Göstereceğim sebeplerin kökünün ve tafsilatını orada göreceksiniz. Yine o eserde ne kadar avantüriye insanların, ken- dilerini Ankara mümessili diye yalandan Azerbaycan halkının içerisine attıklarını, dalavereler çevirdiklerini, Moskova'dan külliyetli miktarda para alarak çöplendiklerini okuyacaksınız. Bu yalancı mümessillerin yaptıkları fenalıklar, propagandalar neticede aydınlanmış ve Azerbay- can halkı anlamıştır ki yapılan fenalıklardan Ankara hükümeti haber- sizdir. Bu fenalıklar yalancı mümessillerin kendi eserleridir. Birkaç vak'a zikredelim: Ali Çetinkaya İstiklal Mahkemesinde avantüriyeler- den Nail beye şu suali soruyor: ‘Azerbaycan Cumhuriyetini yıkmaktaki gayeniz ne idi? Kimin hesabına yaptınız?’ Nail bey susmuş, cevap ve- rememişti. Daha sonra da hükmü yemiş ve idam edilmişti”³⁵.

Bu noktada aydınlatılması gereken husus, Türkiye'nin Azerbay- can ve Bolşeviklere ilişkin politikasının, gerçekten böyle bir muğlak- lığa yol açacak kadar netlikten uzak olup olmadığıdır.

Anadolu Hareketi, Azerbaycan'a Nasıl Bakıyordu?

Azerbaycan milliyetçilerinin, bolşevizasyon sürecinde büyük rol biçtikleri Türkiyelilerin, takındıkları tutumla, Anadolu'daki hareketin bağını araştırmak meselenin açığa kavuşturulması bakımından önem- lidir. Adı geçen pek çok şahsın tek tek somut durumunu izah etmek- ten ziyade, genel planda, Anadolu'daki hareketin temel yaklaşımını ortaya koymak, Azerbaycan milliyetçilerinin yaklaşımının karşılaştırı- labileceği zemini sağlayacaktır³⁶.

³⁵ Keykurun, **a.g.e.**, s.137.

³⁶ Türkiye – Azerbaycan ilişkilerinin 1920 – 1923 dönemi itibariyle inceleyen değerli bir çalışma için bkz. Betül Aslan, Türkiye – Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920 – 1923), Kaynak Yayınları, İstanbul, Ekim 2004.

Bu noktada özellikle ismi ön plana çıkarılan Halil Paşa'ya dair bazı hatırlatmalar sürecin anlaşılması için işlevli olacaktır. Halil Paşa, İstanbul'da İngilizlerce tutulduğu hapisneden kaçtıktan sonra Ankara'ya gitmiş, burada görüştüğü Anadolu'daki hareketin lider kadrosundan Ali Fuat Cebesoy'un tavsiyesiyle Sivas'a Mustafa Kemal'in yanına gitmiştir. Kendi anlatımına göre, Sivas'taki görüşme esnasında, Mustafa Kemal önce İzmir Cephesi komutanlığını vermeyi düşünmüşse de, İstanbul'daki Ali Rıza Paşa hükümetini³⁷ müşkül durumda bırakmamak için bundan vazgeçerek, onu Şark'a, Bolşeviklerle irtibatı kurmaya göndermişti. Halil Paşa Mustafa Kemal'in ağzından şunları aktarmıştır; “Senden Şark taraflarında istifade etmek isteriz. Mesela Bolşeviklerle aramızda yol açmak ve bu suretle irtibatı temin etmek, sonra Bolşeviklerden silah, cephane ve paraca yardım görmek. Siz mütareke-den evvel Kafkaslarda ordularımızla hareke yapmıştınız. O zamanlarda Bolşevikleri yakında tanımıştınız. Binaenaleyh bu taraflardan Anadolu'ya yapacağınız yardım, diğer taraflardan yapacağınız yardımdan daha kıymetli olacaktır. Bu vazifeyi üzerinize alırsanız, Şark vaziyeti hakkında hem bizi tenvir eder, muvaffak olduğu takdirde hem de, bir çok yardımlar temin edebilirsiniz’ Mustafa Kemal Paşa'nın teklif eylediği vazifeyi tereddütsüz kabul ettim”³⁸.

Cebesoy, Halil Paşa'nın Erzurum'da Şark Cephesi karargâhında misafir edildiğini, fakat Kâzım Karabekir Paşa teftişe çıktığı için kendisiyle görüşemediğini ve 1919 yılının son aylarında Bakü'ye vardığını belirtmektedir³⁹.

³⁷ 30 Eylül 1919 tarihinde Damat Ferit Paşa hükümeti istifa etmiş, yerine Anadolu hareketine karşı daha yumuşak bir tutum benimseyen Ali Rıza Paşa hükümeti kurulmuştu. Damat Ferit Paşa hükümetinin istifası “büyük ölçüde Anadolu hareketinin ilk önemli ve büyük siyasal başarısı olarak” yorumlanmıştır. Ali Rıza Paşa 3 Mart 1920 tarihinde istifa etmiştir. Sina Akşin, “Milli Mücadele ve İstanbul Hükümetleri”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, c.5, s.1176-1183, İletişim Yayınları, İstanbul: 1985.)

³⁸ Ali Fuat Cebesoy, **Moskova hatıraları (21.11.1920 - 02.06.1922): Milli Mücadele ve Bolşevik Rusya**, Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul: 2002, s.136-137

³⁹ Taylan Sorgun da, Karabekir'le karşılaşmalarına ilişkin olarak Halil Paşa'nın ağzından şunları aktarıyor; “Şehirde doğruca Kazım Karabekir Paşa'nın karargahına

Oysa Karabekir, Halil Paşa ile kendi arasında anekdotlar aktarmaktadır. “Bugün 23 Eylül’de eski ordu kumandanı Halil Paşa’yı (Demirci Ali Bey) namıyla ve Nahcivanlı Büyükhan refakatinde Erzurum’dan Nahcivan’a yola çıkardım. Halil Paşa İstanbul’dan kaçtıktan sonra sivas’ta Mustafa Kemal Paşa ile görüşmüş, vatan içinde bir vazife verilmesi mahzurlu olduğundan yardımımı doğuya gitmeye karar vermiş(ti.) (...) ‘Azerbaycan’a geçerek oralarda yaşamaktan başka çarem kalmadı’ diyordu. Kendisine güzel bir Azeri kıyafeti ile güvenilir bir arkadaş buldum. İcab eden yardımı da yaptım ve şu tavsiyede bulundum: ‘Halen Azerbaycan’da müsavat hükümetinin vaziyete hakim olduğunu, kendilerine birkaç haber göndermeme rağmen, Türkiye ölmüştür diyerek bize para yardımı yapmadıklarının, halbuki Kuva-yı Milliyemizin behemahal müstakil Türkiye’yi yaşatacağının, ergeç Ermenileri ezerek Kafkaslara hakim olacağımızı, Azerbaycan veya Ermenistan’a itilaf kuvvetleri sevkıyatı görülürse köprü ve tünellerin tahribinin ve silah ve mühimmatın yağma edilmesini, Bolşeviklerin de yakında Kafkas’ı aşacağına şüphe etmemelerini, bunun için vakit ve zamanıyla Bolşeviklerle bağlantı kurup anlaşmalarını, İngilizlerin Kafkaslarda yakından yalnız sözleri kalacağını, icab edenlere anlatması ve Bolşeviklere Arpaçayı boylarında yaklaşmamıza mani olmamaları.’ Halil Paşa bu zemin üzerinde çalışacağını vaadetti”⁴⁰.

Karabekir’in yazdıklarına bakıldığında, öncelikle doğuya gidiş hususunda, Mustafa Kemal’in görevlendirmesinden bahsetmiyorsa, Halil

doğru ilerledim ve karargah önünde Paşa ile karşılaştım. Kısa bir konuşma geçti aramızda, söylediğim şekilde Boğaz’a bir müfreze gönderdiğini bildirdi. Yalnız dikkatimi çeken bir şey vardı. Paşa ve maiyeti erkânı binek hayvanlarını hazırlatmışlar ve hareket etmek üzereydiler. Karabekir şöyle konuşuyor; ‘Van taraflarında bir tefüşe çıkmak mecburiyeti hasıl olmuştur. kusura bakmazsınız. Karargah binası istirahatınız için emrinizdedir.’ Çok şey görmüştüm, çok şey duymuştum. Böyle şeylere aldrıcaklardan değildik. Paşa bir kumandandı, benim geleceğimi biliyordu, tefüşünü bir veya iki gün veya birkaç saat geriye bırakabilirdi. Demek ki Kazım Karabekir Paşa benimle görüşmekten çekiniyordu. Atına bindi, süratle hareket ettiler.” Taylan Sorgun, **Halil Paşa İttihat Ve Terakki’den Cumhuriyet’e Bitmeyen Savaş**, Kamer Yayınları, 2.Baskı, İstanbul:1997, s.310-311

⁴⁰ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimiz**, cilt: 2, Emre Yayınları, İstanbul, Ekim 1995, s.668-670

Paşa'nın kendi kararıymış gibi aktarıyor. Başka vesilelerle de belirttiği üzere Halil Paşa'ya karşı bir güvensizlik içindedir⁴¹. İkincisi Müsavat hükümetinden memnun değildir, haber göndermesine rağmen para yardımı yapılmadığından şikayet etmekte, bunu da “Türkiye ölmüştür” fikrini taşımalarına bağlamaktadır. Üçüncüsü, Bolşeviklerin Kafkasları aşacağına, Arpaçay boylarında sınırdaş olacaklarına kesin bir inanç içerisindedir. Bolşeviklerle bir an önce bağlantı kurulması gerektiğinin “icab edenlere” anlatılmasını istiyor.

Bu noktada Anadolu hareketinin lider kadrosundaki Karabekir'in Halil Paşa'nın herhangi bir dahli olmadan, Müsavat hükümetine kuşukulu yaklaştığı ve Bolşeviklerin Arpaçay'a kadar ilerlemesi beklentisinde olduğu açıktır. Dolayısıyla Anadolu'daki hareketin Azerbaycan siyaseti, Halil Paşa'nın Azerbaycan'da yürüteceği faaliyetlerden önce zaten şekillenmiş bulunmaktadır. Halil Paşa'ya da aynı doğrultuda hareketi tavsiye edilmektedir.

Karabekir, her ne kadar Halil Paşa'yı Anadolu hareketinin doğrudan bir görevlisi saymasa da, başlangıçta yaptığı tavsiyelerin dışında, süreç içerisinde de O'nun Azerbaycan'daki nüfuzundan faydalanma yoluna gitmiştir. Azerbaycan'a yaklaşımı belirgin kılmak bakımından yapılacak izah kapsamında buna değinilecektir. Bazı isimlerin ise, örneğin Dr. Fuat Sabit'in doğrudan Anadolu hareketine bağlı faaliyet gösterdiğini Karabekir'in yayınladığı yazışmalar ortaya koymaktadır.

⁴¹ Karabekir yazdıkları şöyle devam ediyor “Fakat o da pek garip bir tavsiyede bulundu: Buralarda beyhude ne uğraşıyorsunuz? Üç dört vilayet, ne verirlerse bütün arkadaşlar çekilin, orada toplanarak Türklüğün büsbütün silinmesine mani olun. Kürtler bir bela, ermeniler bir başka bela, bırakın keratalar birbirinin yesinler. Buradaki didinmelerinize acıyorum. Bu çıkmaz bir iş! Halil Paşa bu sözleri söylerken ayıktı ve ciddi idi. Fakat ben yakından tanıdığım için byle mühim kaarları aklına gelmeden ağızdan düşürdüğünü bildirdim. Bunları işitenler kani olmuşlardır ki, İstanbul hapisanesinden – Batum'daki Nuri Paşa'nın kaçtığı anlarda – kaçması garip tesadüftü ile Nuri Paşa'nın üç il cumhuriyeti teklifi ile Halil Paşa'nın bu daha garip tavsiyesi farkına varmadan bu tehlikeli fikri aşlamak veya Türkiye'den ayrılacak doğuda yeni bir sergüzeşt aramak için İngilizlerin yeni bir şeytanlığıdır.”Karabekir, **a.g.e.**, cilt:2, s.670. Karabekir, Halil Paşa ile Nuri Paşa'nın “aynı gece” kaçırılmış olmalarına ilişkin şüphesini başka yerde de belirtmiştir. Karabekir, **a.g.e.**, Cilt: 2, s.954.

Ancak belirtildiği üzere, şahıslardan ziyade temel politik hatta odaklanmak gerekir.

Anadolu hareketinin Kafkas politikasına, ihtiyaç duyduğu yardımları alabilmek umuduyla, Bolşeviklerle arasında güvenli bir bağlantı kurmak amacı belirlemiştir. Bolşeviklerle Anadolu arasındaki bağlantıyı kesecek bütün olasılıklara karşı çıkmıştır. Bu noktada özellikle Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ekseninde tanımlanan İngiliz destekli “Kafkas Seddi” politikası, adeta varlık yokluk sorunu olarak görülmüştür. Mustafa Kemal’in, 6 Şubat 1920 tarihli yazısı söz konusu duruşu ortaya koymaktadır. İtilaf devletlerinin, Bolşeviklerle Anadolu’nun arasını, Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan’dan teşekkül edecek bir “Kafkas Seddi” ile kesmek amacından bahseden Mustafa Kemal, bunun engellenmesi için “her türlü tehlikeyi göze almak mecburiyeti”ni vurgulayarak şunları söylemiştir;

“Düvel-i İtilafiyeye Bolşevikler ile Türklerin arasını Kafkas milletleri vasıtasıyla kat etmek planını bulmuşlardır. Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, belki Şimali Kafkas hükümetlerinin istiklallerini tasdik ederek onları celbettiler. Şimdi Bolşeviklerle vuruşmalarının bir vakıa yapmak için onları her suretle teşvik ve takviye etmektedirler. (...) Eğer bu plan muvaffak olur ve Kafkas milletlerinin bize karşı kat’i bir sed vaziyeti almasıyla memleketimiz mahsur kalırsa artık Türkiye için icab-ı mukavemet esnasında yıkılmış olur. (...) Binaelaleyh Kafkasya sedddinin yapılmasının Türkiye’nin mahv-ı kat’isi projesi addedip bu seddi düvel-i İtilafiyeye yaptırmamak için en son vasıtalara müracaat etmek ve bu uğurda her türlü tehlikeleri de göze aldirmek mecburiyetindeyiz.” Mustafa Kemal, bu plana karşı “resmi veya gayr-ı resmi” seferberlik başlatılarak, “Kafkas hükümetleriyle ve bilhassa Azerbaycan, Dağıstan gibi İslam hükümetleriyle” acilen temasa geçilmesi, söz konusu “sed”de taraftar iseler, “Harekat-ı taarruziyeyi tevhid için Bolşeviklerle anlaşmak” gerektiğini düşünüyordu⁴².

⁴² Karabekir, a.g.e., Cilt:2, s.996-998

Karabekir, Halil ve Nuri Paşalara, Mart 1920'de yazdığı mektupta, Bolşeviklerin ilerlemesi karşısındaki İngiliz planını, Bolşevizmin Türkiye ve Arabistan ile daha güneydeki bölgelere sirayetini önlemek ve “Kafkasya seddini husule getirmek için Azerbaycan ve Gürcistan hükümetlerini Bolşevizme muhalif” bir şekilde tutmak çerçevesinde açıklar⁴³.

Anadolu hareketinin Azerbaycan politikası böyle bir zeminde şekillenmiş, Azerbaycan'ın İngilizler ve Bolşevikler karşısındaki tutumu temel kıstas alınmıştır.

“Bolşeviklerle bağlantı kurmak için gönderilen” Dr. Fuat Sabit'ten Ekim 1919'da gelen şifrede geçen “Azerbaycan hükümeti Sulh Konferansı'na İngilizlerden ümitvar olduğu cihetle ihtiyat ve itidalle hareket etmektedir. Sulh Konferansı'nın maksadı Maverayı Kafkas Konfederasyonu yapmaktır. Hükümet buna taraftardır. Bu cihetle açıktan açığa bize yardım etmek ve icabında muhasemeyi kabul etmek fikrinde olmadığımı anladım” ifadelerini Karabekir, o zamana kadar almış olduğu bilgilerin teyidi olarak değerlendirmektedir; “Azerbaycan hükümeti İngilizlerin nüfuzu altındadır. Bizde geçen olaylar ile ilgileri yoktur. Bilakis bizi zayıflatmak isteyen İngiliz memurlarının tesiriyle bol para vererek ordumuzdan subay, astsubay ve hatta erleri kaçırmıyorlar. Bugünlerde bazı iyi subaylarımız ve astsubaylarımız Azerbaycan'a kaçtukları gibi İstanbul'dan da gidiyorlar. İstanbul'da gidenlerin önemi yoksa da benim birliklerimden gayr-ı meşru bir tarzda gidişler inzibatı, itaati sarsabilecektir. Tabii şiddetli karşıladım, ağır tamimler yaptım ve tedbir aldım. Belki Bolşevik istilasına karşı da bir hazırlık için Azerbaycan ordusuna Türk subaylarının gitmesini İngilizler müsaade ediyor. Fakat bölgemdeki bu işi ihanet telakki ediyorum”⁴⁴.

⁴³ Karabekir, **a.g.e.**, Cilt:2, s.1121

⁴⁴ Karabekir, **a.g.e.**, Cilt:2, 784-785; Karabekir, Rauf Bey'e gönderdiği 21 Ekim 1919 tarihli yazıda da aynı konuda yakınmaktadır; “Azerbaycan hükümeti veya adamları(nın) zabitanımızı bol para vaadile kendilerine celb ve cezbederek firar ettirmesi”nden örnekler vererek şikayet eder; “Nitekim Nahçıvanlı Büyükhan böyle güzide birkaç zabitimizi ayartmış ve götürmüştür. Bu hal, zaten müheyya-yı firar olan efrada sû-i tesir yaptığı ve bu yüzden firarlar çoğaldığı için Azerbaycanlıların bu tarz-

Dr. Fuat Sabit'in 23 Şubat 1920'de ulaşan ve Karabekir'in "mühim rapor" diye nitelediği raporunda da, Azerbaycan İngiltere ilişkisi vurgulanmaktadır. "İngilizlerin Kafkasya'da bilhassa Azerbaycan'da pek faal bir siyaset ettiği", "Azerbaycanlıların ve Gürcülerin istiklal arzularını okşadığı", artık umut kestikleri Denikin'in yerine, Bolşeviklere karşı Kafkas milletlerini çıkarmak siyasetine yöneldiklerini belirtmiş, "Azerbaycan Başvekilinin" İngiltere'de bulunan haiz-i ehemmiyet bir İngiliz recül-i siyasiyesinden aldığı bir mektupla İngiltere'nin Azerbaycan istiklalinin tasdik etmesi" ve aynı kişinin Azerbaycan'ı "başka diğer devletlere de tasdik ettirmeye çalışacağı teminatı", ve "kendi ellerinde bulunan İran ve Azerbaycan'ı bir konfederasyon halinde birleştirmek ve icab ederse Gürcistan'ı da ilave etmek isteklerinden" kuşkuyla bahseder⁴⁵.

Bolşeviklerin Rusya'da ki iç savaşta kaydettiği ilerlemeler Anadolu hareketinde memnuniyet yaratmış⁴⁶, Azerbaycan'ın Bolşeviklerle işbirliğinden kaçınması vahim bir hata olarak görülmüştür. "...Türklük ve İslamlık böyle hatırnak bir merkezde iken Azerbaycan'ın ve Dağıstan'ın Bolşeviklere karşı muhalif bir vaz ve tavır almalarındaki vahamet aşıkardır. Ancak Azerbaycan'da şimdilik İngilizlere karşı zahiri bir tavır ve vaziyetin alınmış olduğunu tahmin ile müteselliyiz"⁴⁷ diyen Karabekir, Ermenistan'a planlanan hareket için Bolşeviklerin bir an önce gelmesini, aksi halde Gürcistan'ın Ermenistan'a yardım edebileceğini hesaplamış, Azerbaycan'dan Türkiye'nin ihtiyaçlarını gözetken bir tutum beklemiştir. İstanbul işgalinin ertesi günü 17 Mart 1920'de yazdığı mektupta, İtilaf devletlerinin hareketiyle, Bolşevizmin İslam dünyasındaki artan etkisi arasında ilişki kurmuş, Bolşeviklerin bir an

ı hareketlerine karşı şedid davranıyorum" demektedir. Karabekir, **a.g.e.**, Cilt:2, s.786-787.

⁴⁵ Karabekir, **a.g.e.**, Cilt:2, s.1053-1054.

⁴⁶ Heyet-i Temsiliye'nin, "Bolşeviklerin muvaffakiyatına dair ita buyurulan malumata arz-ı şükran olunur" ifadesiyle başlayan 13 Ocak 1920 tarihli yazısıyla ilgili olarak, Karabekir, "Bolşeviklerin başarısı herkesi memnun ediyor" değerlendirmesini yapmaktadır. Karabekir, **a.g.e.**, 945.

⁴⁷ Karabekir, **a.g.e.**, Cilt:2, s.1122.

önce Türkiye sınırına gelmesi için Halil ve Nuri Paşa'dan Azerbaycan'daki hükümetin iknası için nüfuzlarını kullanmasını talep etmiştir. Hatta Azerbaycan'da “Bolşeviklik fikrinin hakim olması”nı “münasip” bulan bir yaklaşım dillendirmiştir;

“Şu halde hilafet-i İslamiye ve saltanat-ı Osmaniye ruhundan dar-belenmiştir . Bütün bu kin ve hücum alem-i İslamın Bolşevikliğe temayülü ve Türkiye'nin ve merkez-i hilafetin İslam üzerinde İtilaf kuvvası ve galip devletler aleyhinde gösterecekleri tesirat-ı muhtemeleye karşı yapılmaktadır. Binaenaleyh milletimizin bütün mukabele ve istihzaratına rağmen aleyhimizdeki tazkivatı arttıracaklardır. Bunun için Bolşevizmin zaten müheyya olan memleketimize ve hudutlarımıza bilfiil dayanması için derhal Kafkasların istilası ve hatta Bolşevikler küçük bir kuvvetle Azerbaycan'a gelerek Azerbaycanlılarla beraber hududumuza doğru hareketi halinde temin-i maksada pek kafi gelecektir. Bu mes'elenin din ve vatan ve milletimiz namına ehemmiyetle takip ve tesrii ve makarr-ı hilafette cereyan eden bu hadisat-ı caniyane-nin bütün alem-i İslama en seri ve müessir vasıtalarla neşrini ve hareket ve vakayiin safahatundan haberdar edilmekliğimize pek ziyade ehemmiyet verilmesini rica ederim.

Azerbaycan ve Dağıstan'da Bolşeviklik fikrinin hakim olması ve icabında Batum Bolşeviklerine muavenet edilebilmesinin ve Gürcistan'ın da Bolşevik zümresine ithalinin temin buyurulması pek münasip olur”⁴⁸.

Karabekir, 5 Mart 1920 tarihinde “Ankara 20. Kolordu Komutanlığına” gönderdiği yazıda da, “angajmana girişmeyerek işi manevi revabit ile idare etmek” suretiyle Bolşevik ordularının, “hudutlarımıza daha çabuk ve emniyetli bilfiil gelmelerini tesri için de teşebbüstantan geri durmamak” gerektiğinin altını çizerek⁴⁹.

Dolayısıyla Bolşeviklerin Kafkasya'ya inmesi, Türkiye ile sınırdaş olması, Anadolu hareketinin dış politikasında temel bir belirleyendi.

⁴⁸ Karabekir, **a.g.e.**, Cilt:3, s.1154-1156

⁴⁹ Karabekir, **a.g.e.**, Cilt:2, s.1096

Müsavet ağırlıklı Azerbaycan hükümeti bu politikayı engelleyen güç olarak görülmüştür. Yazışmalarda, bu hükümetin değişmesi için bizzat Azerbaycan içinde Anadolu hareketinin bilgisi dahilinde güçlü bir faaliyet yürütüldüğüne gösteren ayrıntılı bilgiler mevcuttur.

Kazım Karabekir'in Halil ve Nuri Paşalara yazdığı mektubu götüren Topçu Mülazımı İbrahim Efendi Bakü ve Dağıstan'a giderek mektubu muhataplarına ulaştırmış, aynı o zamanda orada faaliyet yürüten şahıslarla görüşerek elde ettiği bilgilerle 11 Nisan 1920'de Trabzon'a dönmüş, getirdiği bilgileri, 3.Fırka Kumandanı Rüştü rapor halinde 15.Kolordu Komutanı Karabekir'e sunmuştur⁵⁰.

Bahsi geçen rapora göre⁵¹, Azerbaycan'da birisi İttihatçılar, diğeri Anadolu hareketi paralelinde duran iki grup mevcuttu. Halil paşa, Küçük Talat, Baha Sait, Komiser Tahsin, bazı zabitan, iki doktor'dan müteşekkil birinci grup "İttihad ve Terakki prensiplerinin tesbit eylediği milliyet düsturları dahilinde çalışmakta" ve baştaki Azerbaycan hükümetiyle iyi ilişkiler içerisindeydi. Dr. Fuat Sabit, Yüzbaşı Yakup, İhtiyat Zabitlerinden Süleyman'ın yer aldığı grup, "bila kayd-ü şart Türkiye'nin halasına matuf bir gaye takip eylemekte..., gayelerinin husulü için Bolşeviklerle teşrik-i mesaiyi elzem görmekte(y)diler. Bu grup Bolşevikler nezdinde pek ziyade mazhar-ı itimad olmuş" durumdaydı.

Mektupları Halil Paşa ve Nuri Paşa'ya ulaştıran Mülazım İbrahim Efendi, bilahare Dr. Fuat Sabit'le görüşerek Türkiye'nin durumunu ve izlenmesi gereken politikaları anlatmıştır. Dr. Fuat Sabit de, arkadaşlarıyla görüştüğten sonra, Halil paşa grubuyla "Bolşevik siyaset-i umumiyesine nazaran teşrik-i mesai eylemeleri lüzumunu anlatmaya karar vermişler ve bilahare Halil Paşa grubunun da muvafakatnamesini" almışlardı.

İki grubun müşterek toplantısında Bolşeviklerle birlikte çalışmanın dışında "İngiliz siyasetinin pek ateşin mürevvici olan Azerbaycan

⁵⁰ Karabekir, **a.g.e.**, 1302-1308

⁵¹ Rapor için bkz. Karabekir, **a.g.e.**, Cilt:3, s.1302-1308

hükümet-i hazırasını en az bir müddet zarfında yıkmak ve Bolşeviklerle anlaşacak bir hükümeti re's-i kâra çıkarmak” kararı alınmıştır. Aynı zamanda somut teşkilatlanmaya gidilmiş, öncelikle Halil Paşa, Dr. Fuat, Süleyman, Erkan-ı Harp Mustafa, Baha Sait ve Süleyman Beylerden müteşekkil bir komite (raporun devamında komitenin adı ‘Türk Komünist Fırkası’ olarak açıklanmış) belirlenmiş, ardından Komite’ye bağlı şubeler düzenlenmiştir. Erkan-ı Harp Yüzbaşı Mustafa, Baha Sait, Süleyman, Yakup ve üç de Rus Bolşeviği’nden oluşan “Hareket Şubesi”, Şefliğini Dr. Fuat’ın yapacağı ve bir gazete çıkarması planlanan “Neşriyat Şubesi” ve Zor mutasarrıfı Salih Zeki Bey şefliğinde “Propaganda Şubesi” kurulmuştur.

Bu komite Bakü’de bulunan, “Kızılordu’ya mensup komite” ile görüşerek izlenecek hattı belirlemiştir. Kızıl Ordu’nun Azerbaycan’a girişi ancak “Türk Komünist Fırkası”nın talebine bağlanmıştır. Bu “Azerbaycan’ın Kızıl Ordu’nun tahakkümü altına girerek ezilmesi korkusundan” kaynaklanmaktaydı. Ancak yardımsız girişilecek bir ihtilalin başarısızlık ihtimali düşünülerek, gerekli görülmesi halinde Kızıl Ordu’nun Azerbaycan’a girmesi olanaklı kılınmıştı. Gerek Rus ve gerekse Türk komitesinin muvafakatı üzerine Halil Paşa’nın ihtilal ordusunun emir ve kumandasını yüklenmesi münasip görülmüştür.

Türk Komitesi, “Türklerin Bolşevik inkılabının hakiki mürevviçleri oldukları” ve gerekirse Bolşeviklere yardım edebilecekleri kanaatini verebilmek için, Ermenistan’ın “Bolşeviklik namına” Türkiye tarafından işgalini uygun buluyordu. Bolşeviklik namına yapmak, meselenin dünya kamuoyunda Türklere karşı tepki doğurmasını önleyecek bir tedbir olarak düşünülüyordu.

“Azerbaycan hükümet-i hazırası mevki-i iktidarda kaldıkça Azerbaycan’dan Türklük namına bir müzaheret ve muavenet beklemek faidesiz olacaktır” ifadelerini içeren Rapor, Azerbaycan’daki genel durumu da hareket için uygun görüyordu. Rapora göre, “Azerbaycan efkar-ı umumiyesi” hükümetin aleyhindeydi ve “Bolşevikliğe karşı büyük incizap göstermekteydi.” Tereddüt uyandıran husus, 1918’de Os-

manlı Ordusu Bakü'ye girmeden önce “Ermenilerin Bolşevik namı altında Bakü'yu talan ve katliam”ının yeniden yaşanacağına dair korku olarak belirtilmiş, ancak Bolşevik komitelerin halkı tatmin noktasında yürüttüğü çalışmalarla bunun aşılabildiği eklenmiştir.

Raporda geçen, Azerbaycan'da artık Türkiyeli zabitanın orduya kabul edilmediği, müracaatların bir şekilde reddedildiği, bunun da Türk zabitanının orduyu ele geçirme korkusundan kaynaklandığı bilgisi, Azerbaycan hükümetinin Türkiyeli Zabitanıdan duyduğu tedirginliğin sonucuydu.

Mülazım İbrahim Efendi, aynı zamanda “Heyet-i Temsiliye”ye sunulmak üzere “Türk Komünist Fırkası” (TKF)⁵² imzalı bir mektup getirmişti. Mektupta⁵³, Azerbaycan hükümetinin İngiltere'ye “alet” olmayı sürdürdüğü, zaman kazanmak için Moskova'ya bir heyet göndermişse de, bunun İngiliz taraftarlığında değişiklik anlamına gelmediği, halkın Azerbaycan'ın kurtuluşunu Türkiye'de gördüğü halde, hükümetin bunu sarsmak için “Türkiye'nin ümitsiz bir vaziyette” olduğu propagandası yaptığı gibi hususlar üzerinde durduktan sonra, iki yoldan bahsedilmişti; İlki Sovyet Rusya ile uyuşacak solculardan mürekkep bir hükümeti iktidara getirmek ve böylece “Sovyet esaslarının kansız ve sarsıntısız” tatabikini sağlayacak bir “intikal” devresi ya-

⁵² Esasen söz konusu Türk Komünist Fırkası, klasik manada bir komünist partisinden ziyade, Azerbaycan'daki Türkiyelilerin, Anadolu'ya yardımı ulaştırmak amacıyla, Azerbaycan'daki yönetimin Bolşeviklere geçmesi için kurdukları bir oluşumdur. Nitekim bu durum, kısa sürede açığa çıkmıştır. Akıbeti, Temmuz 1918'de kurulan “Türkiye Komünist Teşkilatı” (TKT) nin lideri Mustafa Suphi'nin, 27 Mayıs 1920'de Bakü'ye gelişiyile belirlenmiştir. Azerbaycan Komünist Partisi ve Rusya Komünist Partisi'nin desteğiyle teşkilatlanma çalışması başlatan Suphi, söz konusu Türkiye Komünist Fırkası (TKF) ile de ilişkiye geçmiştir. Ancak “kısa sürede bu partinin komünistlikle ilgisi olmadığını görmüş ve İttihatçıları tasfiye ederek partiyi ele geçirip, Bakü'de yeniden yapılandıracağı teşkilatına katmıştır.” Suphi İttihatçıları tasfiye ederken, TKF içindeki bazı kadroları da tarafına kazanmıştır. Yavuz Aslan, **Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, “Türkiye Komünist Teşkilatı”nın kuruluşu için bkz.s.49 vd., “Türk Komünist Fırkası”nın sonu için bkz. s.85 vd.)

⁵³ Mektup için bkz. Karabekir, **a.g.e.**, cilt: 3, s.1308-1316

ratmaktı. Bu yolun gerçekleşmesi arzulanmakla birlikte, gecikmesi halinde, ihtilal yönteminin devreye sokulması ikinci alternatif olarak gösterilmişti. Orduda, Türkiyeli zabıtlere karşı olumsuz bir tutum şekillendiği TKF'nin mektubunda da yer almış, Harbiye Nezareti'nde "bir çok Rus ve Gürcü zabitanı" olduğu, "bunların çok defa sadakatsizlikleri ve düşman tarafına firarları görülmesine rağmen kendilerine bizim Türk zabıtlere de iyi bir mevki bahşedilmektedir" ifadeleri kullanılmıştır.

Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa Kemal'in, 26 Nisan 1920'de Lenin'e gönderdiği mektup, Kızılordu'nun Azerbaycan'a girişinden hemen önce, Anadolu hareketinin tutumunu en üst düzeyde ortaya koyması bakımından şu ana kadar yapılan izahatı tamamlamaktadır. "Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin Moskova Sovyet Hükümeti'ne Birinci Teklifnamesidir" başlığıyla gönderilen mektubun, Azerbaycan'ın bolşevikleştirilmesi taahhüdünü içeren ikinci maddesi, şöyleydi; "Bolşevik kuvvetleri Gürcistan üzerine askeri hareket yapar veyahut takip edeceği siyaset ve göstereceği tesir ve nüfuzla, Gürcistan'ın da Bolşevik ittifakına dahil olmasını ve içlerindeki İngiliz kuvvetlerini çıkarmak üzere bunlar aleyhine harekate başlamasını temin ederse, Türkiye hükümeti de emperyalist Ermeni hükümeti üzerine askeri hareket icrasını ve Azerbaycan hükümetini de Bolşevik devletler zümresine dahil etmeyi taahhüt eyler"⁵⁴.

Kazım Karabekir merkezli resmi yazışmalardan açıkça görülen husus, Azerbaycan milliyetçilerinin şikayet ettiği şahıslardan bir kısmının doğrudan, bir kısmının da dolaylı olarak Anadolu hareketiyle bağlantılı olduğudur. Dr. Fuat Sabit'in grubu hiyerarşik ilişki içerisinde Anadolu hareketine bağlıyken, Halil Paşa ile anılan grup için böyle bir hiyerarşik ilişkiden söz edilemez. Bununla birlikte, Halil Paşa ile Anadolu hareketi arasında başka bir düzeyde de olsa bir ilişkinin bulunduğu, belli bir bilgi akışının gerçekleştiği ve neticede genel itibariyle

⁵⁴ Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt:8 (23 Nisan – 7/8 Temmuz 1920), s.114

Azerbaycan bağlamında Anadolu hareketinin öngördüğü politik hat-
tın çerperinde durduğunu söylemek mümkündür. Azerbaycan milli-
yetçilerinin eleştirdikleri isimlerin yürüttüğü politika ile Anadolu ha-
reketinin Azerbaycan politikası arasında yadsınamaz bir paralellik
mevcuttur. Anadolu hareketinin Bolşeviklerle işbirliği arzusu ve bu
bağlamda Azerbaycan hükümetini devreden çıkarma politikası, Kara-
bekir'in aktardıklarından ve Mustafa Kemal imzasıyla Lenin'e gönde-
rilen mektupta açıkça bellidir. Bu itibarla, Azerbaycan Halk Cumhu-
riyeti'nin Milli Emniyet Genel Müdürü Naki Keykurun'un, Karabe-
kir'in yazdıklarından, kendisini Anadolu hareketinin temsilcisi sifa-
tıyla sunanlardan ibaret bir çıkarımda bulunması ve "yapılan fenalık-
lardan Ankara hükümeti habersizdir" sonucuna varması izaha muh-
taçtır. İstiklal Mahkemesindeki yargılama sırasında, Nail bey'in,
"Azerbaycan Cumhuriyetini yıkmakla" itham edilmesine, dönemin ik-
tidar – muhalefet çekişmesi ekseninde şekillenen siyasal atmosferinin
ötesinde anlam biçmek, Ankara hükümetini bolşevizasyon sürecinin
dışında tutmak, mevcudu açıklamaktan uzaktır⁵⁵.

Sonuç

Müslüman dünyanın ilk bağımsız cumhuriyeti olan, Azerbaycan
Halk Cumhuriyeti 27 Nisan 1920'de noktalanın bağımsızlık süreciyle,
tarihe kısa ama özgün bir deneyim bırakmıştır. 20. Yüzyıl dünya poli-
tikasını şekillendiren ana aktörlerden birisi olacak Sovyetler Bir-
liği'nin ve diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğu'nun mirası üzerin-
den şekillenen yeni Türkiye'nin kuruluş sürecine eşlik etmesi, ona öz-
günlük katan boyutlardan birisidir.

Rusya İmparatorluğu coğrafyasında esen Bolşevizm rüzgarına
karşı, varlık mücadelesine girişen Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Kaf-
kasya'ya yansıyan dünya dengelerinden yakından etkilenmiştir. Bi-
rinci Dünya Savaşı ardından Osmanlı Devletinin maruz kaldığı işgal
dalgasına karşı ortaya çıkan Anadolu hareketinin mücadele ettiği güç-
lerle, Bolşeviklerin karşısına çıkan güçlerin benzer bir ittifak sistemi

⁵⁵ Keykurun, **a.g.e.**, s.137

içerisinde yer alması, bu iki aktörü yakınlaşmaya ittiği ölçüde, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni sıkıştıran dengenin yolu açılmıştır.

Bolşevizasyonu, içten ziyade dışarıdaki müdahalelerin sonucu olarak değerlendiren Azerbaycan milliyetçileri, Sovyet Rusya'nın Kızılordu vasıtasıyla Azerbaycan'a müdahalesi sürecinde, içeride uygun ortamın sağlanması, rızanın üretilmesi noktasında özellikle "Türkiyeli zabitan"ın rolünü vurgulamış, "Türkiyeli zabitan"ı, Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmesinde hayati katkı sunduğu gerekçesiyle derin bir hayal kırıklığıyla anmışlardır. Ancak bunların takındıkları tutumla, Türkiye'nin kurumsal politikası arasındaki bağ muğlak bırakılmış, mesele daha ziyade söz konusu şahısların şahsi kapasiteleri çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Bu çalışmada, Azerbaycanlı milliyetçilerin konuya dair yaklaşımları, yayınları merkeze alınarak sergilendikten sonra, Anadolu hareketinin Azerbaycan ve Bolşevik harekete ilişkin temel politikası ortaya konulmuştur. Böylelikle, "Türkiyeli Zabitan"ın eleştirilen tutumuyla, Anadolu hareketinin politikaları arasında paralellik kurulup kurulmayacağını açığa çıkaran bir zemin yaratılmıştır.

Anadolu hareketi, Bolşeviklerle doğrudan ilişki kurabileceği bir yapıyı hedeflemiş, politikalarını bu minvalde şekillendirmiştir. Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ı, Kafkaslarda kendisiyle Bolşevikler arasında bir "Kafkas Seddi" kurma politikasıyla ilişkilendirmiş, bunu büyük tehdit olarak görmüş, engellenmesini varlık yokluk sorunu saymıştır.

Azerbaycan'daki hükümeti, İngiltere'ye yakın bir politika izleyen, Anadolu'daki mücadeleye uzak duran, Sovyet Rusya ile Türkiye'nin bir araya gelmesine hoşnut bakmayan, yardımcı olmaktan kaçınan bir konumda görmüştür.

Veriler Azerbaycan'da faaliyet gösteren "Türkiyeli Zabitan"ın, Azerbaycan milliyetçileri tarafından eleştirilen tutumuyla, Anadolu hareketinin politikaları arasındaki paralellliği gösterecek niteliktedir.

Söz konusu şahıslardan bir kısmı doğrudan Anadolu hareketiyle hiyerarşik bir bağ içindedir. Diğer kısmı teşkil eden İttihatçılar için ise bu tarz bir hiyerarşi söz konusu değildir. Ancak bunların dahi, Anadolu hareketinin temel politik yöneliminin uzağında kalmadığı, hatta 27 Nisan 1920'ye giden evrede, Azerbaycan'daki yönetimi devirmek için diğerleriyle birlikte ortak örgütlenmeye gittikleri anlaşılmaktadır.

Anadolu hareketinin politikasını şekillendiren temel motivasyon, işgali sona erdirecek imkanlara ulaşma arzusuymdu. Sovyet yardımı, işgal karşıtı mücadelenin umut bağladığı önemli bir enstrümandı. Azerbaycan'daki Müsavat'ın ağırlık teşkil ettiği yönetimin devrilmesiyle, Azerbaycan'ın bağımsızlığı arasında bir ilişki kurulmamıştır. Bolşevizasyon, salt bir rejim değişikliği olarak algılanmıştır. Bolşevizasyon süreci ardından, Sovyet Rusya elçisi mevcutken, Ankara'ya Azerbaycan adına da elçi atanması, Azerbaycan'ın bağımsız statüsünün devamını gösteriyordu. Dolayısıyla Anadolu hareketinin politikasını, Azerbaycan'ın bağımsızlığını yok etme niyeti bağlamında değerlendirmek yanlıştır. Sonraki süreçte Sovyet Rusya'nın Azerbaycan'daki süreci yerli Bolşeviklerin ötesinde, doğrudan Moskova'dan yönlendiren politikası, meseleyi rejim değişikliğinin ötesine taşımıştır.

Kaynakça

- Akşin, Sina, "Milli Mücadele ve İstanbul Hükümetleri", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, c.5, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985 içinde, s.1176-1183.
- Aslan, Betül, **Türkiye – Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov (1920 – 1923)**, Kaynak Yayınları, İstanbul, Ekim 2004.
- Aslan, Yavuz, **Türkiye Komünist Fırkası'nın Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.
- Atatürk'ün Bütün Eserleri**, Cilt:8 (23 Nisan – 7/8 Temmuz 1920), Kaynak Yayınları, İstanbul.
- "Azerbaycan Ordusu Hakkında", **Odlu Yurt**, Cilt:3, Sayı: 28 (28 Mayıs 1931), s.83-87.

- Akpınar, Yavuz – Türkyılmaz, Selçuk – Özkaya, Yılmaz, **Yeni Kafkasya 1924-1925**, I, II, III, IV. Cilt, Teas Yayıncılık, İstanbul, Şubat 2018
- Bala, Mirza “Takvim Nasıl Yazılıyor? 27 Nisan İstilasası Münasebetile”, **Kurtuluş**, Cilt:1, Sayı:18 (Nisan 1936).
- Bala, Mirza, “Bakü Yollarında”, **Kurtuluş**, Cilt:1, Sayı:11 (Eylül 1935), s.296-303.
- Bala, Mirza, “Cemal Paşa”, **Kurtuluş**, Cilt:1, Sayı:10 (Ağustos 1935), s.275-278.
- Bala, Mirza, “On Beş Yıl Evvel”, **Kurtuluş**, Cilt:1, Sayı:6 (Nisan 1935), s.164-167.
- Cebesoy, Ali Fuat, **Moskova hatıraları (21.11.1920 - 02.06.1922): Milli Mücadele ve Bolşevik Rusya**, Yayına Hazırlayan: Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 2002.
- Deutscher, Isaac, **Troçki**, Çeviri: Rasih Güran, Ağaoglu Yayınevi, İstanbul, Nisan 1969.
- Jaschke, G. “Maverayı Kafkasya – Kızıl Rus İstila Siyasetinin Bir Örneği”, **Kurtuluş**, Cilt:1, Sayı:13-14 (II.Teşrin – I.Kanun 1935), s.379-387.
- Karabekir, Kazım, **İstiklal Harbimiz**, cilt: I, II, III, Emre Yayınları, İstanbul, Ekim 1995.
- Kazımzade, Firuz, **Transkafkasya İçin Mücadele 1917 – 1921 Türkiye – İngiltere – Rusya**, Çeviri: Cengiz İ. – Yayına Hazırlayan: Abdulhaluk Çay, Tarih – Kuram Yayınları, İstanbul, Mart 2016.
- Keykurun, Naki, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905 – 1920)**, İlke Kitabevi Yayınları, 1.Baskı, Ankara, Mayıs 1998.
- Mehmetzade, M.B., “İstila haberleri – Komünistler ve İstiler”, **Odlu Yurt**, Cilt:3, Sayı:2 (27) (27 Nisan 1931), s.55-59.
- Mehmetzade, Mirza Bala, Milli Azerbaycan Hareketi, Yayına Hazırlayan: Ahmet Karaca, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Aralık 1991.

- Mirza, “Komintern ve Azerbaycan”, **Kurtuluş**, Cilt:1, Sayı:10 (Ağustos 1935), s.279-282.
- Mirza, “Komintern ve Azerbaycan”, **Kurtuluş**, Cilt:1, Sayı:10 (Ağustos 1935), s.279-282.
- Resulzade, Mehmet Emin, **Asrımızın Siyavuşu**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1989.
- Resulzade, Mehmet Emin, **Azerbaycan Cumhuriyeti (Kefiyeti-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)**, Yayına Hazırlayanlar: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın, İstanbul, 1990.
- Rüstembeyli, Şefi, “27 Nisan 1920 Hatırası”, **Azerbaycan Yurt Bilgisi**, Cilt:2, Sayı:16 (Nisan 1933), s.181 – 186.
- “Rüstembeyli Şefi” maddesi, **Azerbaycan Xalq Cumhuriyeti Ensiklopediyası**, (Baş Redaktör: Yaqub Mahmudov), Cilt: 1, Lider Neşriyat, Bakı, 2004.
- Sorgun, Taylan, **Halil Paşa İttihat Ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş**, Kamer Yayınları, 2.Baskı, İstanbul, 1997.

1918'DE OSMANLI-AZERBAYCAN TİCARET HUKUKU VE AZERBAYCAN AHALİSİNİN TABİ'İYYETİ MESELESİ

Ali Sinan BİLGİLİ* - Murat Saltuk BİLGİLİ**

ÖZET

Çarlık Rusya'sında meydana gelen 1917 ihtilali sonrasında Kafkasya coğrafyasında Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan gibi bağımsız devletler kurulmaya başlamıştır (28 Mayıs 1918). Osmanlı Devleti günün şartları çerçevesinde yeni kurulan bu devletlerle muhtelif antlaşmalar yapmıştır. Bu antlaşmalardan biri de kardeş Azerbaycan Cumhuriyeti ile 4 Haziran 1334'de (4 Haziran 1918) yapılmıştır. Siyasi, hukuki, iktisadî, ticari, askeri v.b. konularda yapılan bu antlaşmada oldukça geniş kapsamlı bir çerçeve çizilmiştir. Bu antlaşma çerçevesinde Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında bir ticaret hukuku tesis edilmiştir. Kurulan bu hukukun mahiyetinin ve uygulamalarının açıklanması araştırmanın amacını oluşturmaktadır. Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında imzalanan 1918 tarihli Muhâdenet Mu'âhedenâmesi (Dostluk Antlaşması) ve yine aynı yılda yapılan müstakil ticaret antlaşmaları mucibince iki devlet arasında tesis edilen ticaret hukukunu ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı döneminde (1918-1920) bu hukukun uygulanmasına yönelik işlemleri ve ticari ilişkilerle bağlantılı olarak Osmanlı Devleti topraklarına gelen Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşlarının tabi'iyeti me-

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı., Erzurum, sbilgili@atauni.edu.tr

** Arş. Gör., Bayburt Üni, İİBF Kamu Yönetimi Bölümü, Hukuk Bilimleri Anabilim Dalı, Bayburt, mbilgili@bayburt.edu.tr

selesinden kaynaklanan fiili durum karşısında Osmanlı Devleti'nin tutumunu ve uygulamalarını meydana çıkarmak tarihsel bakışla günümüz ilişkileri için ehemmiyet taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Azerbaycan Cumhuriyeti, Ticaret Hukuku, Vatandaşlık

OTTOMAN-AZERBAIJAN COMMERCIAL LAW IN 1918 AND THE ISSUE OF LOYALTY OF THE PEOPLE OF AZERBAIJAN

ABSTRACT

After the 1917 revolution in Tsarist Russia, independent states such as Azerbaijan, Georgia and Armenia started to be established in the Caucasus geography (28 May 1918). The Ottoman Empire made various agreements with these newly established states within the framework of the conditions of the day. One of these treaties was made with the brotherly Republic of Azerbaijan on 4 June 1334 (4 June 1918). This treaty was made on political, legal, economic, commercial and military etc. issues, and it was drawn from a very comprehensive framework. Within the framework of this treaty, a commercial law was established between the Ottoman Empire and the Republic of Azerbaijan. The purpose of this study is to explain the nature and practices of this law. The Muhâdenet Mu'âhedenâmesi (Friendship Agreement) established between the Ottoman Empire and the Republic of Azerbaijan in 1918, and the commercial agreements established between the two states in the same year as a result of independent trade agreements will be examined in this study. In the face of the actual situation arising from the subject matter of the loyalty of the Republic of Azerbaijan citizens who came to the Ottoman State in connection with the procedures for the implementation of this law and the relations with the trade of the Ottoman Empire, bringing the attitude and practices of the Ottoman Empire with the historical perspective has an importance for today's relations.

Key Words: Ottoman State, Republic of Azerbaijan, Commercial Law, Citizenship

Giriş

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan ilişkileri Şah İsmail'in bu coğrafyada Safevî Devletini kurmasıyla (1501) birlikte yoğunluk kazanmıştır. Azerbaycan'da Safevî döneminde Yavuz Sultan Selim'in 1514'de Tebriz'i fethi, Kanuni'nin Nahçıvan ve Tebriz seferi, Osmanlıların 1578-1595 seferleri, 17. Yüzyıl başlarındaki Şah I. Abbas-Osmanlı rekabeti, 1635'de Sultan IV. Murad'ın Revan'ı fethi, 1724-1728 Osmanlıların Azerbaycan fetihleri (Gence, Erdebil, Tebriz, Revan, Nahçıvan, Urmiye ve çevreleri) olayları, Osmanlı-Azerbaycan ilişkilerinde askeri, siyasi ve ekonomik rekabetin yoğun yaşandığı zamanları oluşturmaktadır. Safevîlerden sonra Azerbaycan-İran coğrafyasına hâkim olan Afşarlar ve Hanlıklar, ardından Kaçar hanedanı döneminde de Azerbaycan-İran ile Osmanlı Devleti arasında askeri, siyasi, ticari ve iktisadi ilişkiler yaşanmıştır. Komşu devletler olması sebebiyle ticari ilişkiler, siyasi münasebetler içinde önemli bir yere sahiptir. Nitekim Osmanlı Devleti ile Kaçar Devleti arasında 19 Zilkade 1238/28 Temmuz 1823'de imzalanan Erzurum Antlaşmasının ikinci maddesi¹ ve 16 Ce-

¹ 1823 Erzurum Antlaşmasının ikinci maddesi aynen şöyledir;
(madde-i sâniye) Ahâli-i İrandan k'abe-i mükerre ve Medîne-i münevvere ve sâir bilâd-ı İslâmiyeye gelib gidenler hüccâc ve zuvvâr-ı Rum ve ahâli-i sâire bilâd-ı İslâmiye misillü mu'amele bi'l-cümle olunub kendülerden durma namıyla ve hilâf-ı şer' ve kânûn ve sâir vechle nesne mutâlebe olunmayub ve kezâlik 'atabât-ı aliyye zûvvârının mâdâmki yedlerinde ticâret malı olmaya anlardan bâc taleb olunmamak ve yedinde ticaret malı olanların hesâbı üzere gümrükleri ber-mu'tâd olunub ziyâde mutâlebe kılınmamak ve ol tarafdan dahi Devlet-i 'Aliyye tüccâr ve ahâlisine bu vech ile mu'amele olunmak şerâyet-i (şerait-i) sâbika muktezâsından olmakla fîmâ b'ad Devlet-i İran hüccâc ve tüccârı hakkında bu şart-ı kadîmin tenfiz ve icrâsına Devlet-i 'Aliyye vüzerâ-yı 'azâm ve mîrû'l-hâc ve mîr-i mîrân-ı kirâm ve sâir zâbitân ve hükkâmı taraflarından kemâl-i dikkat ve ri'âyet ve Şâm-ı şerîfden harameyn-i muhteremeyne varıb gelince sürre-i hümâyûn emînleri tarafından dahi nezâret olunarak hilâf-ı şart bir nesne olunmayub himâyetlerine himmet oluna ve bunların tekvin eden nizâ'ları sürre emîni nezâreti ve içlerinden mu'temedi ma'rifetiyle ruyet kılma ve devlet-i fehîme-i İran şâhı müşarû'n-ileyh ve şehzâdelerin haremelerinden ve ekâbir-i devlet-i İraniyeden hac-ı şerîfe ve 'atabât-ı aliyye ziyaretine gidenlere hâllerine göre hürmet

mazi-yülâhır 1263/1 Haziran 1847'de imzalanan ikinci Erzurum Antlaşması'nın altıncı maddesinde² ticari ilişkiler düzenlenmiştir (Soofizadeh, s.187, 189). Bu antlaşmalar ile İran tüccarlarına Osmanlı Devleti tüccarı (Ehl-i İslâm) gibi muamele edilmesi kararlaştırılmıştır.

Osmanlı-Azerbaycan ilişkileri, Azerbaycan'ın İran hükümetinden bağımsız hareket etmeye başladığı 20. yüzyıl başlarından itibaren gelişme göstermiştir. 22 Nisan 1918'de Azerbaycan Türkleri, Gürcüler ve Ermeniler tarafından kurulan Maveray-ı Kafkas Federasyonu, 11 Mayıs 1918'de başlayan Batum Konferansı sırasında aralarında bir uzlaşma sağlanamaması üzerine, 26 Mayıs 1918'de dağılmıştır. Aynı gün Almanya'nın himayesinde Gürcistan, 28 Mayıs'da Azerbaycan³ ve 30 Mayıs'ta Ermenistan bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir. Osmanlı Devleti bu durum karşısında başta Azerbaycan olmak üzere günün şartları çerçevesinde yeni kurulan bu devletlerle siyasi ilişkiler kurarak muhtelif antlaşmalar yapmıştır⁴. Nitekim 4 Haziran 1334'de (4 Haziran

oluna ve kezâlik Devlet-i İraniye tüccârının rüsûmât-ı gümrükleri husûsunda teb'a-i saltanat-ı seniyyeden olan ehl-i İslâm tüccârına teveccühle mu'amele olunur ise ol vechle mu'amele oluna ve ticaret mallarından bir def'a yüzde dört gurûş gümrükleri aldıktan sonra yerlerine 'itâ olunan edâ tezkeresine muhâlif âher mahalde dahi yedd-i âhere devr olunmadıkca tekrâr gümrük talep olunmaya ve İran tüccârı li-ecli ticâre der sa'âdete getürdükleri kiraz çubuğunu Devlet-i Aliyyede memnû' olan inhisâr-ı bey' ü şerâ mücebince dilediğine bey' eyleye ve devlet-i aliyye tüccâr ve teba'a ve ahâlinden İran Devleti memâlikine ve İran Devleti tüccâr ve teba'a ve ahâlinde Devlet-i Aliyye memâlikine amed-şod edenler hakkında bir muktezâ-yı cihet-i câmi'a-yı İslâmiye dostane mu'amele olunub ibzâ ve isrârdan mahfûz olalar." (Soofizadeh, s.187)

² 1847 Erzurum Antlaşmasının altıncı maddesi aynen şöyledir;

"İran tüccarı emvâl-i ticâretlerinin resm gümrüğünü emvâl-i mezkûrenin kıymet-i hâliye ve cârilerine göre nakden veya cinsen bin iki yüz otuz sekiz senesinde 'akd olunan Erzurum mu'âhedesinin ticârete dâir olan maddesinde mestûr olduğu vechle edâ eyleyeler ve mezkûr 'ahdnâmede ta'yin olunan meblağdan ziyâde bir akçe mutâlebe olunmaya" (Soofizadeh, s.189)

³ Azerbaycan hükümeti 26 Mayıs 1918'de Maveray-ı Kafkasya Federasyonunun dağılma durumu idrak ederek, derhal Türkiye ile siyasi ve ekonomik ilişkiler kurulması gerektiğini ilan etmiştir (Cumhuriyet Arşivi, no: 930.1.0.0/2/23/1)

⁴ Batum Konferansı ve Türkiye ile Rusya arasında yapılan sulh neticesinde Kafkasya'da "Azerbaycan" adı altında bir devlet kurulması, bu coğrafyanın İran'ın bir eyaleti olduğu ve tarihte bu isim altında bir hükümet görülmediği iddiasıyla İran sefaretî Osmanlı hükümeti nezdinde serzenişte bulunmuştur (BA, HR.SYS, 2456/29, Tarih; 28 Ağustos 1918)

1918) Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan ile 8 Haziran'da ise Şimali Kafkasyalılarla ayrı ayrı barış antlaşmaları yapmıştır (Şahin, 2002, s.578 v.d). Bu antlaşmalar Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da askerî, siyasî ve ekonomik yönden büyük bir nüfuz ve otorite sahibi olmasını sağlamıştır. Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında Batum'da imzalanan bu antlaşmalar, gerek devletler hukuku ve gerekse Türkçe kaleme alınmış iki Türk devleti arasında imzalanan antlaşmalar olması hasebiyle öneme haizdir.

4 Haziran 1918'de Osmanlı delegeleri Halil Bey ve Vehib Paşa ile Azerbaycan delegeleri Mehmet Emin Resulzade ve Mehmed Hasan Hacinski'nin imzaladıkları antlaşma oldukça kapsamlı bir antlaşmadır. Zira siyasî, hukukî, iktisadî, ticarî, askerî v.b. konuları içeren bu antlaşma oldukça geniş bir çerçeve çizmiş, bahsedilen sahalarda dostane ilişkiler kurulmasını sağlamıştır. Bu antlaşmada Osmanlı Devleti ile bir nevi Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Cumhuriyetlerinin sınırları tespit edildikten (Madde.2) sonra, iktisadi, siyasi ve askeri konulara yer verilmiştir. Antlaşmada; Azerbaycan Cumhuriyeti Hükûmeti tarafından talep olunduğu takdirde, Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'da düzen ve iç güvenliği sağlamak için gerekirse askerî yardımda bulunabileceği (Madde.4), Azerbaycan arazisinde hiçbir çetenin kurulmasına ve silahlanmasına imkân tanınmayacağı (Madde.5), demiryolları yapımında ve nakliyesinde iki devletin birbirine kolaylık göstereceği (Madde.6), Osmanlı Devleti, Azerbaycan'ın uluslararası posta ve telgraf birliğine girmesine kadar mevcut haklardan Azerbaycan'ı faydalandıracağı (Madde.9), Osmanlı Devleti ile Rusya arasında imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması'nın bu antlaşmaya muhalif olmayan hükümlerinin iki devlet arasında geçerli olacağı (Madde.10), bu antlaşmanın bir ay sonra veya mümkünse daha kısa sürede İstanbul'da teati olunarak yürürlüğe gireceği (Madde.11) hükümleri yer alan mevzulardır. (BA, Hâriciye, Hukuk Müşâvirliği İstişâre Odası, nr. 127/13,s.1-6)

Aynı tarihte yukarıdaki antlaşmaya ek (melfûf) iki antlaşma ve bir geçici ek antlaşma daha yapılmıştır. Birinci ek antlaşma (melfuf 1); Osmanlı Devleti ile muhasımları arasında imzalanacak genel antlaşmaya

kadar, Azerbaycan ile Osmanlı Devleti teb'alarının ticaret ve deniz ulaşımı ile eşya mübadelesi konularını havi olup, her iki ülke vatandaşlarının en fazla müsaadeye (öncelikli ve imtiyazlı) mazhar olan millet (*en ziyâde nâ'il-i müsâ'ade millet*) muamelesi görmeleri hususunda anlaşıldığı beyan edilmiştir. Ardından ithalat ve ihracat resimleri, gümrük birliği, transit mallara vergi muafiyeti, eşya mübadelesinin tanzimi, ziraî ve sınaî ürünlerin fazlasının mübadelesi, mahsulün miktar ve fiyat değerlendirmesi için bir komisyon kurulması maddeleri antlaşmada yer almıştır. İkinci ek antlaşmada (melfuf 2) ise, Osmanlı Devleti ile Azerbaycan'ın sınır ticaretinde uygulanacak vergi düzeni hususlarına yer verilmiştir. Buna göre, hududun 15'er km'lik arazisinde ticareti kolaylaştırmak için, antlaşma metninde yer alan eşya ve hayvanatın bir memleketten diğerine satışında ithalat ve ihracat resimlerinden ve diğer vergilerden muaf tutulacağı kaydedilmiştir. Ancak şimendiferle yapılacak nakliyenin bu muafiyetten müstesna tutulduğu yine bu antlaşmada ifade edilmiştir. Geçici ek antlaşma ise Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında askerî meseleleri içeren bir antlaşmadır. Çok stratejik ve önemli maddeler içeren bu antlaşmada, Azerbaycan Cumhuriyeti Hükümeti'nin Osmanlı Devleti'nin istemesi durumunda Bakü Limanı'ndaki tesisler ile Hazar Denizi'ndeki gemi ve saire nakliye araçlarını askerî maksatlarla kullanması için Osmanlı Devleti'nin emri altına vermesi, Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan Cumhuriyeti dâhilindeki yollardan askerî nakliyat için istifade edebileceği v.s. hükümlerine yer verilmesi, Osmanlı Devleti'nin yeni kurulan Azerbaycan coğrafyasında etkili olmasını ve daha sonra Ermeni ve Rus katliam ve işgallerine karşı Azerbaycan'a yardım etmesine vesile olmuştur.

Yukarıda bahsettiğimiz antlaşmalar çerçevesinde, Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında bir ticaret hukuku tesis edilmiştir. Antlaşmalar ile iki devlet arasında tesis edilen ticaret hukukunu ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı döneminde (1918-1920) bu hukukun uygulanmasına yönelik işlemleri ve ticari ilişkilerle bağlantılı olarak Osmanlı Devleti topraklarına gelen Azerbaycan Cumhuriyeti

vatandaşlarının tabi'iyeti meselesinden kaynaklanan fiili durum karşısında Osmanlı Devleti'nin tutumunu ve uygulamalarını meydana çıkarmak bu araştırmanın temel amacını oluşturmaktadır.

1918 Antlaşmalarında Ticaret Hukukuyla İlgili Maddeler

4 Haziran 1334'de (4 Haziran 1918) Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında yapılan dostluk antlaşmasının (*Muhâdenet Mu'âhede-nâmesi*) ana metninin 7. maddesinde; İki tarafın aralarında bir şebbenderlik mukavelenamesi, bir ticaret muahedesi ve iktisadi ve hukuki münasebetleri tanzim edecek bir senet akdetme hususunda ittifak ettikleri, Şebbenderlik mukavelenamesinin iki yıl zarfında akdolanacağı, bu zaman sürecinde başşahbenderler, şahbenderler ve şahbender vekillerinin devletler umumi hukukuna göre "*en fazla müsaadeye (öncelikli ve imtiyazlı) mazhar olan millet*" muamelesinden faydalananak vazifelerini yapacakları, iki taraf arasında devletler umumi hukuku esaslarına dayalı bir ticaret antlaşmasının akdi için müzakerelerin Osmanlı Devleti'nin harp halinde bulunduğu devletlerle sulh antlaşması yaptıktan sonra başlayacağı, 31 Kanunuevvel 1335 (31 Aralık 1919) tarihine kadar bu antlaşmaya raptolunmuş bir numaralı ek antlaşmanın iki tarafça da tatbik edileceği, birinci ek antlaşmanın 30 Haziran 1335 (30 Haziran 1919) tarihinde fesholunabileceğinin ilan edilebileceği, bunun neticesinin 6 ay sonra alınacağı, antlaşmanın tasdiknameleri teati olunur olunmaz başlayacağı belirtilmiştir. (BA, Hâriye, Hukuk Müşâvirliği İstişâre Odası, nr. 127/13, s.4)

Bu maddenin işaret ettiği 4 Haziran 1334 (4 Haziran 1918) tarihli birinci ek antlaşmada (melfuf I), iki devlet arasında kurulacak ticaret hukuku hakkında teferruat içeren maddeler bulunmaktadır. 31 Kanunuevvel 1335 (31 Aralık 1919) tarihine kadar iki taraf vatandaşlarının ticaret ve deniz işletmeciliği hususunda en fazla müsaadeye (öncelikli ve imtiyazlı) mazhar olan millet muamelesinin uygulanacağına taahhüt edilmesiyle başlayan ek antlaşmanın hükümleri şunlardır;

1- Antlaşmayı imzalayan taraflar hiçbir suretle karşılıklı yapılan ithalat veya transit ticaretini ihlal etmeyeceklerini ve serbestlik vereceklerini taahhüt ederler, ancak taraflardan birinin ülkesinde devlet tekelinde bulunan veya bulunacak olan ve sağlık, asayiş, hayvan sağlığı, mühim siyasi ve iktisadi sebepler ile harp sonrasındaki geçiş döneminde fevkalade tedbir alınması gereken eşya bu ticaretten müstesna tutulmuştur.

2- En fazla müsaadeye (öncelikli ve imtiyazlı) mazhar olan millet muamelesinin devamı müddetince taraflardan hiçbiri ithalat ve ihracat resimlerinden daha ağır vergiler koyma hakkına sahip olmayacaktır.

3-Taraflardan hiçbiri diğer tarafın başka bir devlet ile yaptığı veya yapacağı gümrük antlaşmalarından doğan ticari hususlardan kendisinin de istifade ettirilmesi iddiasında bulunmayacaktır.

4-Taraflardan birinin ülkesinden transit geçecek eşya, transit resminden muaf olacaktır. Bununla beraber gerek beklemeden transit geçen, gerek transit geçerken ihraç edilen, gerekse depoya indirilen ve yeniden yüklenen eşyanın nezaretinde mahalli kanun hükümleri uygulanacaktır.

5-Taraflar derhal ticarî münasebetler kurmayı ve geleceğe ait hükümlere uygun eşya mübadelesini tanzim etmeği taahhüt ederler.

6-31 Aralık 1919 tarihine kadar sanayi ve ziraî ürünlerin fazlası, mevcut ihtiyacı karşılamak için 7-9. maddeler hükümlerine göre karşılıklı olarak mübadele edilecektir.

7-Yukarıdaki maddede mübadelesi mevzuıbahs olan mahsulatın miktarı ve çeşidi her iki taraftan eşit sayıda üyenin katılacağı bir komisyon tarafından tayin edilecek ve bu komisyon muhâdenet mu'âhdesinin imzasından sonra vazifenin ifasına başlayacaktır.

8- Yukarıdaki maddede beyan olunan eşyanın mübadelesi esnasında fiyatları karşılıklı uyuşma esasına göre ve iki taraftan eşit sayıda üyenin katılacağı bir komisyon tarafından tayin olunacaktır.

9-Yedinci maddede zikredilen komisyon tarafından tayin olunan eşyanın mübadelesi, Devletin “*teşkilât-ı mahsûsa-i merkeziyyesi*” (Merkezî teşkilat) veya Devlet denetimindeki teşkilât tarafından yapılacaktır.

Bu ek antlaşma Azerbaycan tarafından Mehmed Hasan Haçinski ve Mehmed Emin Resûlzade ile Osmanlı tarafından Halil ve Mehmed Vehîb beyler tarafından imzalanmıştır. (BA, Hâriciye, Hukuk Müşâvirliği İstişâre Odası, nr. 127/13,s.7-8)

Osmanlı-Azerbaycan ticaret antlaşmasının yansımaları birkaç ay sonra görülmeye başlanmıştır. Nitekim 7 Eylül 1334 (7 Eylül 1918) tarihinde Azerbaycan hükümetinin acil para ihtiyacının karşılanması için Osmanlı Devleti tarafından 500 bin lira avans verilmesi ve toplamda verilecek 2 milyon borca karşılık Azerbaycan'ın ziraî mahsulat ve madenlerinden bu miktar tutarında eşyayı satması ile ilgili yapılacak mukaveleye Meclis-i Vükela onay veren bir karar almıştır. (BA, MV. 212/168; Güneş v.d., 2015, s.500)

1918 Antlaşmalarında İki Taraf Vatandaşlık Hukukuyla İlgili Maddeler

4 Haziran 1334'de (4 Haziran 1918) Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında yapılan dostluk antlaşmasının (*Muhâdenet Mu'âhede-nâmesi*) ana metninin 8. maddesinde; iki taraftan birine mensup vatandaşlardan diğer tarafta kalan gerek hak sahibi oldukları (*hakk-ı temellük*) ve gerekse faydalanma hakkına (*hakk-ı intifâ'*) sahip oldukları gayrimenkul mallarından faydalanma, onları işletme, iltizama verme, bizzat veya vekil kanalıyla satma haklarının olacağı, hiç kimseye amme menfaati olmadan ve önceden tazminat ödenmeden bu haklardan mahrum bırakılmayacağı, iki taraf vatandaşlarından yaşadıkları mahalden ve diğer dairelerden tasdik olunmuş yol tezkireleri ibraz edenlerin diğer tarafa (hudut) geçmelerine asla engel olunmayacağı, bu maddede geçen hususların teferruatının iki numaralı ek antlaşmayla tanzim edileceği belirtilmiştir.

Bu maddenin işaret ettiği 4 Haziran 1334 (4 Haziran 1918) tarihli iki numaralı ek antlaşmada (melfuf 2), iki devlet vatandaşlarının karşılıklı münasebette, sınır ticaretinde, sınır ötesi mallarının muhafazasında tatbik edilecek hukuki esaslar hakkında teferruat içeren maddeler bulunmaktadır. Ek antlaşmanın başlangıcında “*Hudûda yakın yerlerdeki ticârete mahsûs müsâ’adât*” başlığı altında, iki devlet arasındaki sınırın onbeşer kilometrelik alanı kapsayan saha dâhilinde günlük ticaretin icap ettirdiği kolaylığı sağlamak üzere kararlaştırılan maddeler olduğu beyan edilmiştir. Bu maddelerin **birincisi**; aşağıda zikredilen maddeler, eşya ve hayvanat bir memleketten diğerine geçirilme esnasında ithalat ve ihracat resimlerinden ve diğer vergilerden muaf olacaktır. Şimendiferle yapılacak nakliyat bundan müstesna tutulmuştur. Bu maddeler şunlardır;

1- Her defasında 500 kuruşu [80 Ruble] geçmemek üzere her nevi’ hububat ve otlar,

2- Yolcu, arabacı ve amelenin çamaşır, giysi ve yol eşyası ile işlerinde kullandıkları alet ve edevat,

3- İnsan ve eşya nakline mahsus arabalar, yol arabaları, sepet ve nakliyyeye mahsus diğer vasıtalar, binek ve yol hayvanları,

4-Taraflardan birinin vatandaşı diğer tarafın ülkesinde yerleşmek üzere gelirse getirdiği ev eşyası ile alet ve edevat veya diğer taraf vatandaşı ile nişanlanır veya evlenirse getireceği çeyiz takımı vergi muafiyetinden istifade edecektir.

5-Hududa yakın kazalar ahalisinin civarındaki memlekete nakletmek üzere zirai mahsul, meselâ hububat ve diğer mahsuller ile sıvı maddeler ve hudut ticaretine mahsus diğer eşyayı koydukları ve aynı yoldan boş olarak geri getirdikleri çuval ve kaplar,

6-Otlamak üzere meralara sevk olunan hayvanlar ile onun mahsulatı ve hayvanların muayene masrafı altı ay müddet sonunda alınabilecektir.

İkinci olarak; Gümrük vergisine tabi olan eşyanın aşağıdaki maddelerde zikrolunan vergi muafiyetinden istifade etmeleri için beraberlerinde bunların civar mıntıkadan geldiklerini belli eden mahalli memurlar tarafından verilmiş ve gümrükten çıkışı tasdik edilmiş şahadetname⁵ (gümrük belgesi) bulunması lazımdır. Bu şahadetnameler diğer ülkede tamga ve diğer vergilere tabi olmayacaktır.

Üçüncü olarak; Sınır mıntıkası ahalisi, nahiye memurları tarafından usulüyle verilmiş ve ilgili vergi memurları tarafından vize edilmiş pasavanları (sınır bölgeleri içinde oturan vatandaşlara serbestçe gidip gelmeleri için verilen belge) taşıyanlar diğer taraf arazisinde serbestçe seyahat edebileceklerdir. Bu pasavanlar 15 gün geçerli olacaktır.

Bu ek antlaşma Azerbaycan tarafından Mehmed Hasan Haçinski ve Mehmed Emin Resûlzade ile Osmanlı tarafından Halil ve Mehmed Vehîb beyler tarafından imzalanmıştır. (BA. Hâriciye, Hukuk Müşâvirliği İstişâre Odası, nr. 127/13, s.9-10)

Azerbaycan Ahalisinin Tabi'iyeti Meselesi

Osmanlı Devleti'nin bağımsız Azerbaycan Devleti vatandaşlarıyla ilgili olarak düşünce ve uygulamaları açısından Tabi'iyet Müdüriyeti tarafından 14 Ağustos 1334'de (14 Ağustos 1918) hazırlanan bir müzekkire değerli bir belgedir. Bu müzekkirede Azerbaycan hükümeti ile imzalanan muahede ve mukavelenamelerin mezkûr hükûmet tarafından tasdik edildiğinin bildirmesine nazaran, Azerbaycan halkına tâbi'iyetce yapılacak muamele konusu sorulmuştur. Bu müzekkireye istinaden Bâb-ı Âlî Hukûk Müşâvirliği tarafından 4 Kânunusani 1336'da (4 Ocak 1920) hazırlanan cevabi tebligatta; Azerbaycan Hükûmeti ile akdolunan sulh antlaşmasının (*musâlahanâme*) mezkûr hükûmetin Millî Şûrâsı tarafından tasdik edilmiş olduğu Şûrâ-yı Milli Reîsi Mehmed Emin Resûl imzalı kararname suretinden açıkça anlaşılacakla birlikte, zikredilen antlaşmanın tasdiknameleri henüz teati

⁵ Bir şahsın, hususi bir müessesenin yahut resmi bir makamın bir vakıayı tasdik ve teyit için tanzim ettiği varaka veya kağıt. Yapılış maksadına göre ad alır; Hüsn-ü hal şahadetnamesi, mektep şahadetnamesi (Pakalın, 1993, III, s.316)

edilmemiş olduğundan, Osmanlı hükümetinin Azerbaycan hükümetini henüz resmen tanımış denilemeyeceği cihetle, Azerbaycan ahalisinin tâbi'iyyeti hususunda eski halden farklı bir muamele yapılamayacağı, ancak Azerbaycan hükümetinin umumi sulhta vaziyeti kati suretle meydana çıkıncaya kadar ahalisinin menşei nazar-ı dikkate alınarak, onlara karşı Rus tebaasından daha müsâadekârâne muamelede bulunulmasının uygun olacağına Tâbi'iyet Müdüriyeti'ne tebliğ edilmesi buyurulmuştur (BA, Hâriciye, Hukuk Müşâvirliği İstişâre Odası, nr. 127/13,s.16). Bu tebligat Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan vatandaşlarına karşı uluslararası hukuka uygun gerçekçi bir yaklaşım sergilediğini, bununla beraber Azerbaycan halkının menşesindeki soy ve din birliğini dikkate aldığını göstermektedir.

Yukarıda bahsedilen belgedeki Azerbaycan ahalisinin menşeinin (Müslüman-Türk) nazar-ı dikkate alınması hususu, daha sonraki yıllarda özellikle de Bolşevik-Rus işgali sonrasında Türkiye'ye göç eden Azerbaycanlılara kucak açılmasıyla devam etmiştir. Nitekim Azerbaycan Bolşevik iktidarına geçtikten sonra bazı Azerbaycanlılar Türkiye'ye göç etmiş ve Trabzon'a yerleşmişlerdir. Türkiye hükümetinin 4 Eylül 1923'de bu mültecilere ikamet hakkı vermesi, Azerbaycan vatandaşlarına tavrını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. (BA, HR.İM., 20/199). Azerbaycan vatandaşlarına ikamet hakkı ve vatandaşlık verilmesine dair arşivlerimizde pek çok örnek bulunmaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

Araştırmamızda ele alınan 1918 tarihli Osmanlı-Azerbaycan Muhâdenet Mu'âhedenâmesi'nin günümüz harfleriyle transkript edilen metni, 1993 yılında T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı tarafından yayınlanan "Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dâir Arşiv Belgeleri: Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy II (1575-1918)" (s.214-222) adlı eserde mevcut olup, bu metinden istifade edilmiş olmakla birlikte Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hâriciye, Hukuk Müşâvirliği İstişâre Odası no:

124/13 (1-10)'de kayıtlı esas metin (Bkz. Ekte) okunarak kontrol sağlanmıştır. Bu kontrolde bazı kelimelerin hatalı yazıldığı tespit edilerek düzeltilmiştir. Keza Bâb-ı Âlî Hukûk Müşâvirliği tarafından 4 Kânunusani 1336 (4 Ocak 1920) hazırlanan Başbakanlık Osmanlı Arşivi Hâriciye, Hukuk Müşâvirliği İstişâre Odası, nr. 124/13 (17)'de kayıtlı Azerbaycan ahalisinin tâbî'iyeti hususunda kaleme alınmış belgeden istifade edilerek Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan vatandaşlarına bakış açısı açıklanmaya çalışılmıştır. Bu maksatla 1918 tarihli Osmanlı-Azerbaycan Muhâdenet Mu'âhedenâmesi'nin 7. ve 8. maddelerinde ve antlaşmanın "melfuf" (ek madde) kısımlarındaki kayıtlı olan ticaret hukukuyla ilgili hükümlerin maiyetinin açıklanmasından ve değerlendirilmesinden sonra, 7 Eylül 1918 tarihli Azerbaycan Hükümeti'nin iktisadi sıkıntısına yardımcı olmak için bu hükümetle ticari ilişkiler kurulmasına dair arşiv vesikasında olduğu gibi arşiv vesikaları vasıtasıyla uygulamaya dair örnekler sıralanmıştır. Diğer taraftan ikinci melfufta kararlaştırılan maddelerin bir yansıması olarak görülen, Osmanlı ülkesine gerek ticari sebeplerle, gerekse de diğer sebeplerle gelen Azerbaycan vatandaşlarına ne şekilde muamele edileceğine dair 4 Ocak 1920 tarihli belgeye istinaden Osmanlı Devleti'nin, Azerbaycan vatandaşlarına bakışı ortaya koyulmaya çalışılmıştır.

Tarihte Azerbaycan adıyla kurulan ilk bağımsız Azerbaycan Devleti, 28 Mayıs 1918'de Çarlık Rusya'sının çökmesinden sonra kurulmuş ve Şura-yı Milli başkanlığına Mehmet Emin Resulzâde getirilmiştir. Osmanlı Devleti kuruluşundan itibaren bu devlet ile siyasi ilişkileri geliştirmeye hevesli bir politika izlemiştir. Nitekim Babialı, 27 Ekim 1918'de Osmanlı ile Azerbaycan arasında siyasi münasebetlerin geliştirilmesi hususunda bir talimat yayınlamıştır (BA, HR.SYS. 2303/11). Osmanlı Devleti bölgede etkili olmaya çalışan Rusya, İngiltere ve Almanya ile Müslüman Türklere katliamlarda bulunan Ermeni ve Gürcülere karşı, yeni kurulan bu Azerbaycan Devleti'nin "*ilan-ı istiklalini*" yaptığı antlaşmalarla tanımıştır. Azerbaycan Devleti de kuruluş döneminde bir taraftan iç, bir taraftan dış meselelerle uğraşırken Osmanlı Devleti ile uluslararası hukuk açısından geçerli antlaşmalar yapmak suretiyle dünya devletleri arasında yerini almaya çalışmıştır. Osmanlı

Devleti ile Azerbaycan arasında yapılan siyasî, askeri, ticari ve hukuki antlaşmalar Azerbaycan'ın muhafaza ve müdafaasını (madde.4), Azerbaycan halkının milletler nizamında bir değer olduğunun kabul edilmesini sağlamaya matuf, Azerbaycan'ın bağımsızlığını destekleyen, diğer taraftan zengin yeraltı ve yerüstü kaynaklarının sömürülmesini engellemeye çalışan antlaşmalar olma özelliği taşımaktadır. Keza bu antlaşma bir nevi koruyuculuk anlaşması olup, sömürgeci değil, bilakis soy ve din birliğine dayanan bir yardımcılık ve siyasi, askeri ve ekonomik bakımdan karşılıklı inkişaf ve kalkınma amacı göstermektedir. Osmanlı Devleti bu anlaşma ile yapılacak ticaretin Azerbaycan'ın üretim, dünya ticaretine entegrasyon, dış ticaret ve vatandaşlarının refah düzeyine ciddi anlamda olumlu katkı yapmasını sağlamaya çalışmıştır. Ticari ve ekonomik ilişkilerin, aynı zamanda siyasi ilişkilerin de daha istikrarlı bir yapıya kavuşmasını sağladığı bilindiğinden ticaretin gelişmesinin genel siyaseti etkilediği; Azerbaycan'ın uluslararası tanınmışlığına katkı sağlayacağı düşünülüyor de muhakkaktır. Antlaşma metni incelendiğinde 4 Haziran 1918 tarihinde yapılan antlaşmanın amaçlarının genel olarak şunlar olduğu söylenebilir:

- a) Taraflar arasında siyasi, askeri, ticari ve iktisadi işbirliği tesis etmek ve zamanla bu ilişkileri geliştirmek
- b) Tarafların birbirinin vatandaşlarına en fazla müsaadeye (öncelikli ve imtiyazlı) mazhar olan millet muamelesi yapmalarını hukuki güvence altına almak
- c) Tarafların hiçbir suretle karşılıklı yapılan ithalat veya transit ticaretini ihlal etmeyeceklerini ve serbestlik vereceklerini taahhüt altına almak
- d) Taraflar arasında tarım ürünleri de dâhil olmak üzere, mal ve emtia ticaretinde kısıtlama yapmaksızın ekonomik ilişkilerin artarak gelişmesini teşvik etmek
- e) Taraflar arasındaki iktisadi ilişkilerde biri diğerine üstünlük taslamaksızın adil şartlar ve müsavilik içerisinde ticaret yapmak

f) Yeni kurulan bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin önündeki ticarî engelleri kaldırılmak suretiyle, bu Devleti dünya ticaretine entegre etmek ve sömürülmeksizin iktisadi gelişmesine katkıda bulunmak;

g) Taraf ülkelerin vatandaşlarının sınır ticaretine müsaade vermek ve uygun belgeler temin ederek ticaretlerini desteklemek ve geliştirmek

h) Tarafların üçüncü ülkelerle ticaretine engel olmaksızın üçüncü ülke pazarlarındaki ticaret ve işbirliğini arttırmasına yardımcı olmaktır.

Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin tarihî iddiaları ve kardeşlik hukuku (soy ve din birliği) çerçevesinde Azerbaycan ve Kafkasya coğrafyasında etkili olmasını hedef almaktadır. Kafkas İslam Ordusu harekâtıyla bu etki bir dönem için gösterilmiş ise de, 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi Osmanlı'nın bölgedeki etkinliğini kaybetmesine yol açmıştır. Bundan istifade eden Ruslar, 1920 yılının 27-28 Nisan gecesi Azerbaycan'ı işgali ile bağımsız Azerbaycan Devleti'ne son vermiştir.

Bağımsız Azerbaycan Devletinin kurulmasından önce ve bağımsızlık döneminde Osmanlı ile Azerbaycan (İran) arasında ticari münasebetler ve vatandaşlık meseleleri hususlarında bazı zamanlar sorunlar yaşandığı vakidir. Nitekim bu sorunlardan biri 10 Recep 1332'de (4 Haziran 1914) yaşanmıştır. Bu tarihte Azerbaycan'da vukua gelen karışıklıktan dolayı hudut asayişini bozulmuş, sınır ticareti sekteye uğramış ve Osmanlı tebaası zarar görmüştür (BA, BEO, 4289/ 321654). Keza bir başka sorun İran'dan Osmanlı sınır kentlerinden Hanekin şehrine mal getiren tüccarların emtiasına yetkisi olmadığı halde müdahale eden Hanekin Emniyet Müdürü'nün şikâyet edilmesiyle yaşanmıştır. Bunun üzerine Osmanlı hükümeti 24 Cemaziyelevvel 1335'de (18 Mart 1917) tetkikat başlatmış, meseleyi çözmeye çalışmıştır (BA, DH.EUM.SSM., 10/16). Yine bir sorun 19 Ağustos 1918'de İran'ın

Azerbaycan eyaletindeki büyük ve küçükbaş hayvanların Osmanlı askerlerince Türkiye'ye nakledildiği iddiasıyla yaşanmıştır. Bu durumun kılığa sebep olabileceğini ileri süren İran hükümeti, İran'dan Türkiye'ye hayvan ihraç edilmesini yasaklamıştır. Bununla birlikte İran sefaretî, Babıali'den bu yasağa uyulması için ilgililere tebligat yapılması isteğinde bulunmuştur (BA, HR.SYS. 2341/38). 1918 antlaşması sayesinde yukarıda zikredilen örneklerde olduğu gibi, İran (Kaçar) hükümetinden bağımsız, yeni kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti için siyasi ve askeri alanda olduğu gibi iktisadi alanda da ayrı ve yeni bir hukuk oluşturulmuştur.

Azerbaycan hükümetinin kurulmasından önce, Azerbaycanlıların bir kısmı İran tabiiyetinden sayıldığından bunlara dair meselelerde Osmanlı hükümetinin tavrı müspet seyretmiş, ancak bazı kısıtlamalar da getirilmiştir. Bu kısıtlamalardan biri İran uyrukluların Osmanlı tebaası kadınlarla evlenmelerinin yasaklanmasıdır (Mesela; BA, DH.SN.THR., 51/50, Tarih; 06 Cemazeyilahir 1332/2 Mayıs 1914; BA, DH.İ.UM.EK. 7/60, Tarih; 3 Cemazeyilahir 1333/18 Nisan 1915; BA, DH.İ.UM, 19/5, Tarih; 02 Şevval 1338/19 Haziran 1920). Ancak bazı zamanlarda bu yasağın kaldırıldığı da görülmektedir (BA, HR.HMŞ.İŞO, 8/6, Tarih; 2 Ramazan 1331/5 Ağustos 1913). İran (Azerbaycan)-Türkiye sınırlarında yaşayan ve tabiiyetleri belli olmayan konar-göçer aşiretlerin (Sibeki (Sıbkanlı), Haydaranlı gibi) sınır ihlalleri de uzun süre Osmanlılar ile Kaçarlar arasında sorun yaşanmasına sebebiyet vermiştir. 1823 ve 1847 Erzurum Antlaşmaları ve diğer pek çok antlaşmada bu sorun ele alınmış ve çözülmeye çalışılmıştır (Karadeniz, 2012, s.309-310). 1918 Antlaşması Kaçarlar ile yaşanan sorunların ve yasakların önemli bir kısmını ortadan kaldırmış, tabiiyet meselesine ve vatandaşların karşılıklı *hakk-ı temelliik* ve *hakk-ı intifâ*'larını hukuki güvence altına almıştır.

Bağımsızlık öncesi Azerbaycan Türklerinden olup, Kaçar Devleti uyruğunda olan pek çok kimse başvurmaları halinde Osmanlı tabiiyetine kabul edildikleri de görülmektedir. Mesela; 9 Zilkade 1330'da (20 Ekim 1912) İran tabiiyetinde Azerbaycan'ın Meraga şehrinden

Hüseyin Bey, Osmanlı tabiiyetine kabul edilmiştir (BA, BEO, 4102/307578). Yine 11 Şaban 1334'de (13 Haziran 1916) Erzincan'ın Mecidiye-i Kebir Mahallesi'nde oturan, İran uyruklu Hızır oğlu Emin'in Osmanlı tabi'iyetinden addedilmesi emredilmiştir (BA, DH.EUM.ECB, 5/26). Keza 2 Zilhicce 1334'de (30 Eylül 1916) İran tebaasından Bakülü Maltepe Hastanesi sıhhiye çavuşu Aka Mehmed Hüseyin Efendi b. Hacı Mirza ve ailesinin Osmanlı tabiiyetine geçme isteği kabul edilmiştir. (BA, DH.EUM.ECB, 6/40). Yine 29 Ramazan 1335'de (19 Temmuz 1917) İran uyruklu Mirza Şefi Ağa'nın çocuklarının Osmanlı tabi'iyetine alınması emredilmiştir (BA, HR.HMŞ.İŞO, 8/5). Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Bununla birlikte İran tabiiyetinden Osmanlı tabiiyetine geçme işlemi bir usul dairesinde yapılıyordu. Nitekim 23 Safer 1335'de (19 Aralık 1916) alınan bir kararla İran tebaasından olup, Osmanlı tabi'iyetine geçmek isteyenler, hüviyetlerini ve tahkikat evraklarını ilgili makama vermek suretiyle işlem yaptırabiliyorlardı. Vatandaşlık talebinde bulunanların evrakları incelendikten sonra uygun bulunanlar vatandaşlığa geçiriliyordu (BA, DH.EUM.ECB, 7/53). Bağımsız Azerbaycan'ın kurulmasından sonra da Osmanlı Devleti ve müteakiben Türkiye Cumhuriyeti İran Azerbaycan'ı veya müstakil Azerbaycan vatandaşlarının Osmanlı tabi'iyetine geçişte kolaylık sağlamış ve onlara her daim iyi muamelede bulunmuştur.

Azerbaycan'ın Kızıldordu esaretine düşmesinden sonra, Osmanlı Devleti ile yapılan antlaşmaları fesholmuş, özellikle bağımsız devletle yapılan antlaşmalarla kurulan ticaret hukuku ve vatandaşların karşılıklı hakları ortadan kaldırılmıştır. Antlaşmalarda bahsedilen sınır ticareti ve vatandaşların karşılıklı gidiş-gelişleri tamamen durdurulmuştur. Bu sebeple 4 Haziran antlaşmasının uygulanmasından elde edilen ticari sonuçlar ve uygulama örnekleri hakkında bir bilgiye sahip olunamamıştır. Azerbaycan'ın 18 Ekim 1991'de bağımsızlığını yeniden sağlamasına kadar bu süreç devam etmiş, bugün ticarî münasebetler kesildiği yerden yeniden başlayarak, özellikle petrol ve doğalgaz alanlarında önemli bir seviyeye çıkarılmıştır.

Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında tahsis edilen ticaret hukuku, ülkeler arasında bir uyum ve yakınlaştırma sağlamak amacıyla antlaşma hükümleriyle düzenlenmiştir. Söz konusu hükümler eşya, kişi, ürün, mal ve sermayenin serbestçe dolaşımını hedeflemektedir. 4 Haziran 1334 tarihli birinci ek antlaşmanın yukarıda anılan maddeleri de devamlılığın ve serbestiyetin sağlanmasını amaçlayan bir görünümde dir. Nitekim antlaşmanın 1. maddesinde belirtildiği üzere, taraflar serbestlik sağlayacaklarını taahhüt etmişlerdir. İki ülke arasındaki ticaretin derhal başlaması ve devamlılığı için de 5. maddede belirtildiği üzere taraflar uygun eşya mübadelesini tanzim etmeyi taahhüt etmektedirler.

Antlaşma metninden coğrafi konumları sebebiyle Türkiye ve Azerbaycan'ın bir takım ürünleri kendisine yetecek miktardan çok daha fazlasını ürettiği anlaşılmaktadır. Uluslararası ticaretin temel niteliklerinden birisi olan üretim fazlasının değerlendirilmesi, birinci ek antlaşmanın 6. maddesiyle, fazla üretimin karşılıklı olarak mücadele edileceği şeklinde hükme bağlanmıştır. Bu mübadelede uygulanacak usul ve esaslar da antlaşmanın 7, 8 ve 9. maddelerinde belirtilmiştir.

İkinci ek antlaşmanın birinci maddesinde, ticari işe ait eşya, mal ve hayvanatın ithalat ve ihracat resimlerinden, ticareti kolaylaştırmak ve devamlılığı sağlamak amaçlarıyla muaf oldukları belirtilmiştir. İkinci maddede de, vergi muafiyetinin geçerli olabilmesi şartı, şahadetname (gümrük belgesi) bulundurulması şartına bağlanmıştır. Üçüncü maddede ise 15 gün geçerli olan pasavanlarla sınır ahalisine serbest geçiş hakkı tanınmıştır.

Antlaşma taraf ülkelerin kendi aralarında gümrük vergisi ve transit resimleri düzenlerken, diğer taraftan ancak üçüncü ülkelere karşı ortak bir gümrük vergi tarifesi ve muafiyetleri kapsayan bir ticari hukuk oluşturmamış, her iki ülkenin kendi milli ticari politikasını uygulayabildiği bir ekonomik işbirliği yaratmıştır. Bu husus Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'ın bağımsız devletler camiasında şerefli yerini almasına verdiği desteğin en önemli göstergesidir.

Antlaşma iki devlet arasında geniş bir ticarî işbirliği içermekle birlikte, ticarete bazı sınırlamalarda koymuştur. Nitekim melfuf 1. maddede, Devlet tekelinde bulunan mallar, halk sağlığı, asayiş, hayvan sağlığı, fevkalade tedbir alınması gereken eşya ticaretten müstesna tutulmuştur. Bu husus günümüz antlaşmalarında da geçerli olan bir durumdur.

Azerbaycan ahalisinin tabi'iyeti meselesinde Bab-ı Ali Hukuk Müşavirliği tarafından hazırlanan tebligata göre, Azerbaycan hükümeti ile yapılan sulh antlaşması geçerli olmakla birlikte, bu antlaşma henüz teati edilmemiş, yani ilgili devletlerin uluslararası antlaşmaları onaylama süreci tamamlanmamış olduğundan, henüz yasalaştırılmamış ve yürürlüğe sokulmamış bir konumdadır. Bundan dolayı da Osmanlı Devleti, Azerbaycan hükümetini henüz resmen tanımış değildir. Bu sebeple Azerbaycan ahalisine yeni bir devletin vatandaşları, diğer bir ifadeyle yabancı uyruklu kimseler gibi değil, halkın menşei dikkate alınarak muamele edilmesi gerektiği açıklanmıştır. Bir başka ifadeyle, yeni Azerbaycan hükümetinin durumu kesin olarak ortaya çıkıncaya kadar, Azerbaycan halkının etnik-dinî kökenin Türk-İslâm olması dolayısıyla, bunlara Rus tebaasından daha rıfk ve müsamaha ile davranılması gerektiği belirtilmiştir. Bu muamele tarzının Osmanlıların Azerbaycan halkı hakkındaki müspet düşüncelerinin ve daimi kardeşliğin bir tezahürü olduğu açıktır.

Kaynakça

İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BA):

Babialı Evrak Odası (BEO), no: 4102/307578; 4289/321654

Dâhiliye, Seyrüsefer Kalemi (DH. EUM.SSM), no: 10/16

Dâhiliye, Sicill-i Nüfus Tahrirat Kalemi (DH.SN.THR), no: 51/50

Dâhiliye, İdare-i Umumiye Ekleri (DH.İ.UM.EK), no: 7/60

Dâhiliye, İdare-i Umumiye (DH.İ.UM), no: 19/5

Dâhiliye, Ecanib Kalemi (DH.EUM.ECB), no: 5/26; 6/40; 7/53

Hâriciye, Hukuk Müşâvirliği İstişâre Odası (HR.HMŞ.İŞO) no: 8/5; 8/6; 124/13

Hâriciye, Siyasi, (HR.SYS), no: 2303/11; 2341/38; 2456/29

Hâriciye, İstanbul Murahhaslığı (HR.İM), 20/199

Meclis-i Vükelâ Mazbatası, (MV.) no: 212/168

Cumhuriyet Arşivi; no: 930.1.0.0/2/23/1

Güneş, M., Şahin, E., Koltuk, T., Sağlamçubukçu, A., **Osmanlı Belgelerinde Azerbaycan**, (Edt: Nuran Koltuk), TDBB Yay., İstanbul, 2015.

Karadeniz, Yılmaz, 2012, **İran Tarihi (1700-1925)**, Selenge Yay., İstanbul, 2012.

Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dâir Arşiv Belgeleri: Karabağ-Şuşa, Nahçıvan, Bakü, Gence, Şirvan, Şeki, Revan, Kuba, Hoy II (1575-1918), Ankara: T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yay., 1993.

Pakalın, M. Zeki, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü**, III, MEB Yay., İstanbul, 1993.

Soofizadeh Abdolvahid, "I. ve II. Erzurum Antlaşmalarının Siyasi Açısından Değerlendirilmesi", <http://www.erkurumarsivi.com/data/documents ...>

Şahin, Enes, **Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)**, TTK Yay., Ankara, 2002.

Ekler

Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında İmzalanan Anlaşmaların Metinleri

Bismillâhirrahmânirrahîm

Saltanat-ı Seniyye-i Osmâniyye ile Azerbaycan Hükûmet-i Cumhûriyyesi Beyninde Mün'akid Muhâdenet Mu'âhede-nâmesi

Bir taraftan Hükûmet-i Osmâniyye diğer taraftan ahîren i'lân-ı istiklâl eden Azerbaycan Hükûmet-i Cumhûriyyesi siyâsî, hukûkî, iktisâdî ve fikrî sâhalarda memleketleri arasında münâsebât-ı dostâne ve hem-civârî te'sîsi husûsunda ittifâk etdiklerinden, murahhasları olmak üzere;

Saltanat-ı Seniyye-i Osmâniyye;

Adliye Nâzırı ve Şûrâ-yı Devlet Re'îsi devletlü Halil Beyefendi hazretleriyle;

Kafkasya Cebhesi Osmanlı Orduları Kumandanı Ferîk devletlü Vehîb Paşa hazretlerini;

ve Azerbaycan Hükûmet-i Cumhûriyyesi;

Hâriciye Nâzırı Mehmed Hasan Bey Hacinski hazretleriyle;

Meclis-i Millî Re'îsi Resûlzâde Mehmed Emin Beyefendi hazretlerini ta'yîn etmişler ve müşârün-ileyhim ale'l-usûl tanzîm olunan ruhsat-nâmelerini tedkîk ve te'âtû etdikden sonra mevâdd-ı âtiyeyi kararlaştırmışlardır.

Birinci Mâdde

Hükûmet-i Seniyye ile Azerbaycan Hükûmet-i Cumhûriyyesi arasında dâimî müsâlemet ve müstekarr muhâdenet hüküm-fermâ olacaktır.

İkinci Mâdde

Âtıdeki hatt-ı hudûd, Memâlik-i Osmâniyye ile Azerbaycan, Gûrcistan, Ermenistan Cumhûriyetlerinin memâlikini tefrîk eyler:

Hudûd Karadeniz'de Çoluk nehri munsabbından başlayarak Şavnabud dağına kadar 93-78 harbinden evvelki hudûdu ta'kîb eder.

Şavnabud dağından sonra hatt-ı bâlâları ta'kîben Halhama dağına, oradan Mepiskaro dağına gelir. Buradan cenûba dönerek Yırsagad dağından ve Ayastoman'ın iki kilometre cenûbundan geçer. Buradan şimâl-i şarkîye geçerek Karhol dağına ve oradan beş kilometre şimâl-i şarkîye, ba'dehû cenûb-ı şarkîye dönerek Gorkal üzerinden Atshor'un iki kilometre cenûbundan Kura nehrini geçer ve hatt-ı bâlâlar üzerinden Kayabaşı, Ortatavı dağlarının zirvelerine gelir. Buradan sonra yine hatt-ı bâlâlar üzerinden Karakaya dağı üzerinden Molita kilisesi cenûbunda Tapishorska gölüne mülâkî olur. Molita manastırının hemân cenûbundan mukâbil sâhilde gölün şimâl ucunun birbuçuk kilometre cenûb-ı şarkîsinde kâ'in bir noktaya vâsıl olunan hattın cenûbunda kalan gölün kısmı arâzî-i Osmâniyye'de kalmak üzere mezkûr gölü bil'l-mürûr Tavkoneli dağına gelir. Buradan cenûba inerek Şavnabud dağı-Karakuzu dağı-Samsa dağının zirvesine gelir. Buradan şarka dönerek ve hatt-ı bâlâları ta'kîb ederek Devekıran silsilesi üzerinden Açrıkar dağına gelir. Hudûd boyundan sonra hatt-ı bâlâları ta'kîben Başkıran, Nûrrahman dağlarının hatt-ı bâlâlarını ta'kîb eder. Nûrrahman dağından sonra cenûb istikâmetini ta'kîbe devâm ederek ve dâimâ hatt-ı bâlâlardan geçerek Akpolan mevki'inin beş kilometre garbında Aleksandropol-Tiflis şimendüferini kat' eder. Buradan yine hatt-ı bâlâları ta'kîb ederek Hanvâli mevki'ine gelir. Hanvâli mevki'inden sonra bir hatt-ı müstakîm istikâmetinde olarak Alagöz dağının en mürtefi' noktasına ve yine bir hatt-ı müstakîm ta'kîb ederek Açmiyazin'in yedi kilometre garbında Açmiyazin-Serdârâbâd câddesine mülâkî olur ve Açmiyazin'in yedi kilometre etrâfından dolaşarak ve Aleksandropol-Culfa şimendüfer hattının takriben altı kilometre şimâlinde bu şimendüfer hattına müvâzî olarak gider. Ve Yaşkaran mevki'inin on altı kilometre cenûb-ı garbîsinden Yaşkaran mevki'inden şimendüfer hattına gelen câddeyi kat' eder. Hudûd bundan sonra cenûb-ı şarkîye dönerek Aşağı Karabağlar köyünün bir kilometre garbından Şagablu, Karahaç, Aşağı Çanakçı mevki'lerinden geçerek El-

pinçay'a mülâkî olur. Ve bu çayı ta'kîb ile Arpa mevki'ine gelir. Arpa'dan sonra hudûd şark istikâmetinde Arpaçay'ını ta'kîb ederek Kayalı mevki'ine ve Kayıd çayını ta'kîben Aktaban dağının zirvesine gelir. Bundan sonra hudûd Karaturna, Araçırır, Karanlık dağlarının hatt-ı bâlâlarını ta'kîben Relyan çayı vâdisine gelir. Ve bu çay mecrâsını ta'kîb ederek Aza mevki'inin cenûbunda Aliçin mevki'inde eski Rus-İran hudûduna mülâkî olur.

Üçüncü Mâdde

Azerbaycan Hükûmet-i Cumhûriyyesi ile Ermeni Hükûmet-i Cumhûriyyesi beyninde hudûdların ta'yîni için akd olunan protokol Hükûmet-i Seniyye'ye teblîğ olunacaktır ve bu protokol işbu mu'âhedenin bir cüz'-i lâ-yenfekkini teşkil edecektir.

Dördüncü Mâdde

Azerbaycan Hükûmet-i Cumhûriyyesi tarafından talep vukû'unda Hükûmet-i Osmâniyye intizâm ve âsâyiş-i dâhilînin te'mîn ve i'âdesi için lede'l-îcâb silâh kuvvetiyle mu'âvenetde bulunacaktır.

Beşinci Mâdde

Azerbaycan Hükûmet-i Cumhûriyyesi kendi hudûdu dâhilinde hiçbir çetenin teşkil ve teslîhine meydân vermemeği ve oraya ilticâ edecek bütün çetelerin de silâhlarını almağı ve anları dağıtmağı ta'ahhüd eyler.

Altıncı Mâdde

Tarafeyn-i âkıdeyn tenzîlâtı ta'rifeler vaz' ve tatbîki sûretiyle demiryollar nakliyâtı husûsunda yekdiğerine teshîlât-ı mümkinine ibrâz etmeği ta'ahhüd ederler. Husûsiyle demiryolların inşâsına ve işletilmesine ve ta'mîrât-ı mütemâdiyesine veyâhud diğerk umûr-ı nâfi'anın kâffesine muktezî levâzımın nakli husûsunda tenzîlâtı mahsûs ta'rifeler tatbîk olunacaktır. Tarafeyn-i âkıdeyne âid demiryollarda edevât-ı müteharrikenin mübâdelesini bu bâbda beyne'd-düvel mer'î kavâ'ide tevfiқан icrâ olunacaktır. Tarafeyn-i âkıdeyn ahkâm-ı ânifenin teferru'âtını kararlaştırmak üzere hemân müzâkerâta girişeceklerdir.

Yedinci Mâdde

Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye ile Azerbaycan Hükûmet-i Cumhûriyyesi arasında bir gûnâ mu'âhede, mukâvele, sûret-i tesviye, i'tilâf-nâme vesâire mevcûd bulunmamasına binâ'en tarafeyn-i âkideyn bir şehbenderlik mukâvele-nâmesiyle bir ticâret mu'âhede-nâmesi ve münâsebât-ı hukûkiyye ve iktisâdiyyelerinin tanzîmi için lâzım addecekleri senedât-ı sâ'ireyi akd etmek husûsunda ittifâk etmişlerdir.

Şehbenderlik mukâvele-nâmesi işbu mu'âhede-nâme tasdîk-nâmelerinin te'âtisi târîhinden i'tibâren iki sene zarfında akd olunacaktır. İşbu devre-i muvakkata zarfında tarafeyn-i âkideynin başşehbenderleri, şehbenderleri ve şehbender vekîlleri imtiyâz-ı vazîfe-rince hukûk-ı umûmiyye-i düvel ve mu'âmele-i mütekâbile esâslarına tevfikân en ziyâde nâ'il-i müsâ'ade millet mu'âmelesinden müstefîd olacaklardır. Kezâlik hukûk-ı umûmiyye-i düvel esâsına müsteniden bir ticâret mu'âhede-nâmesinin akdi için vâkı' olacak müzâkerât bir taraftan Devlet-i Aliyye ve diğer taraftan kendisiyle hâl-i harbde bulunan diğer devletler beyninde musâlahanın akdini müte'âkib başlayacaktır. O zamâna ve herhâlde 1335 senesi Kânûn-ı Evvelinin otuz birinci gününe kadar işbu mu'âhedeye merbût (bir) işâretli melfûf her iki taraf cânibinden tatbîk olunacaktır. Mezkûr melfûfun 30 Hazîran sene [1]335 târîhinden i'tibâren mefsûhiyyeti i'lân olunabilecek ve bunun netâyici altı ay sonra cereyân edecektir. Berren mevâridât işbu mu'âhede-nâme tasdîk-nâmeleri te'âtî olunur olunmaz başlayacaktır.

Sekizinci Mâdde

Tarafeyn-i âkideynden birine mensûb ahâlî ve nevâhîden hudûdun diğer tarafında kâ'in emvâl-i gayr-i menkûle üzerinde hakk-ı temellük ve intifâ'ı bulunanların, bunlardan intifâ' etmeğe, anları işletmeğe veyâhud iltizâma vermeğe, anları idâre veyâhud bizzât vekîlleri ma'rifetiyle bey' etmeğe hakları olacaktır. Hiç kimse menfa'at-i âmme olmadıkca ve evvelce tazmînât verilmedikce, mezkûr emvâl-i gayr-i menkûle üzerindeki hakk-ı temellükünden mahrûm edilmeye-

cektir. Ahâlî ve mârrü'z-zikr nevâhî vekîlleri mukîm buldukları mahaller devâ'iri tarafından mu'tâ ve taraf-ı diğêr devâ'iri cânibinden musaddak yol tezkireleri ibrâz etmek şartıyla hudûdun öbür tarafına geçmelerine aslâ mümâna'at edilmeyecektir. Hudûddân mürûr ve hudûda civâr yerlerdeki ahz ü i'tâ husûsâtında teshîlât ve müsâ'adât-ı mahsûsa ibrâz olunacaktır. Ahkâm-ı ânifenin teferru'âtı işbu mu'âhede-nâmeye merbût (iki) işâretli melfûf ile tanzîm olunmuştur.

Dokuzuncu Mâdde

Azerbaycan Hükûmet-i Cumhûriyyesi'nin beyne'l-milel posta ve telgraf ittihâdları mukâvelâtına dâhil olmasına intizâren, Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye ile Azerbaycan Hükûmet-i Cumhûriyyesi arasında posta ve telgraf münâsebâtı işbu mu'âhede tasdîk-nâmelerinin te'atîsinden i'tibâren beyne'l-milel ittihâdın posta ve telgrafa müte'allık mukâvelât, i'tilâfât ve nizâmâtı mukarrerâtına tevfikân te'sîs edilecektir.

Onuncu Mâdde

Brestlitovsk'da Devlet-i Aliyye-i Osmâniyye ve müttefikleri ile Rusya arasında akd olunan mu'âhedât-ı müştereke ve munzamma ahkâmından işbu mu'âhedenâmeye muhâlif olmayanlar âkıdeyn beyninde mu'teber olacaktır.

Onbirinci Mâdde

İşbu mu'âhede-nâme tasdîk olunacak ve tasdîk-nâmeleri bir ay veyâhud müddet-i kasîra-i mümkün zarfında Dersa'âdet'de te'atî olunacaktır. Tasdîkan-li'l-makâl murahhaslar işbu mu'âhede-nâmeyi imzâ ve mühürleriyle tahtîm etmişlerdir.

4 Haziran 1334

Mehmed Hasan Haçinski Halîl

Mehmed Emin Resul Mehmed Vehib

Kaynak: BA. HR.HMŞ.İŞO. no: 124/13-(s.1-6)

Melfûf

1

Musâlaha-i umûmiyyenin in'ikâdına ve her hâlde 31 Kânûn-ı Evvel 1335 târihine kadar tarafeyn-i âkıdeynden her biri diğerk taraf tebe'asına ticâret ve seyr-i sefâ'in husûsâtında en ziyâde nâ'il-i müsâ'ade millet mu'âmelesini tatbîk etmeği ta'ahüd eyler.

Birinci Mâdde

Tarafeyn-i âkıdeyn, hiç bir sûretle ticâret-i mütekâbileyi idhâlât veyâhud transit memnû'iyyetleriyle ihlâl etmemeği ve serbest transite müsâ'ade eylemeği ta'ahhüd ederler. Yalnız tarafeynden birinin memâlikinde devlet inhisârı altında bulunan veya bulunacak olan kezâlik haklarında gerek sıhhat ve gerek zâbita-i sıhhiyye-i hayvâniyye veya âsâyış-i umûmî mülâhazâtıyla yâhud diğerk esbâb-ı mühimme-i siyâsiyye ve iktisâdiyyeden nâşî bi'l-hâssa harbi ta'kîb eden devre-i muvakkata zarfında fevkalâde tedâbîr-i mâni'a ittihâzını îcâb eden eşyâ müstesnâdır.

İkinci Mâdde

En ziyâde nâ'il-i müsâ'ade millet usûlü devâm etdiği müddetce tarafeyn-i âkıdeynden hiçbiri, hudûd-ı memâlikinin herhangi bir kısmında hudûdunun aksâm-ı sâ'iresinde istîfâ etdiği idhâlât ve ihrâcât resmlerinden daha ağır rüsûm istîfâ etmek hakkını hâ'iz olmayacaktır.

Üçüncü Mâdde

Tarafeynden hiçbiri diğerk tarafın başka bir devlet ile mevcûd bulunan veya bilâhire vücûda getirilecek olan gümrük ittifâkından münba'is müsâ'adâtdan ve küçük hudûd ticâretine dâir bahşetmiş olduğu veya edeceği müsâ'adelerden istîfâde iddi'asında bulunmayacaktır.

Dördüncü Mâdde

Tarafeynden birinin memâlikinde transit edilecek her nevi' eşyâ, transit resminden mu'âf olacaktır. Gerek bilâ-tevakkuf imrâr edilsün ve gerek esnâ-yı imrârda ihrâc, depoya vaz' ve yeniden tahmîl edilsün, eşyâ-yı mezkûrenin nezâretine müte'allık kavânîn-i mahalliyye ahkâmı bi't-tab' haklarında tatbîk olunacaktır.

Beşinci Mâdde

Tarafeyn-i âkıdeyn, derhâl mütekâbilin münâsebât-ı ticâriyyeye girişmeği ve ahkâm-ı âtiyeye tevfiikan eşyâ mübâdelesini tanzîm etmeği ta'ahhüd ederler.

Altıncı Mâdde

1335 senesi Kânûn-ı Evvelinin otuz birinci gününe kadar en mühim olan mahsûlât-ı zirâ'ıyye ve sînâ'ıyyenin fazlası, ihtiyâcât-ı mevcûdeyi tatmîn için yedinciden dokuzuncu mâddeye kadar olan mâddeler ahkâmı dâ'iresinde mütekâbilin mübâdele edilecektir.

Yedinci Mâdde

Mâdde-i ânifede mübâdelesini mevzû'-ı bahs olan mahsûlâtın mekâdîr ve envâ'ı her iki tarafca bir komisyon ma'rifetiyle ta'yîn edilecek ve bu komisyon tarafeyn-i âkıdeynden müsâvî mikdârda ta'yîn olunmuş a'zâdan teşekkül eyleyüp muhâdenet mu'âhedesinin imzâsını müte'âkîb îfâ-yı vazîfeye ibtidâr edecektir.

Sekizinci Mâdde

Mâdde-i ânifede beyân olunan eşyânın mübâdelesini esnâsındaki fiyatları bir i'tilâf-ı mütekâbil esâsı üzerine ve bir komisyon ma'rifetiyle ta'yîn olunacak ve işbu komisyon her iki taraftan müsâvî mikdârda intihâb olunmuş a'zâdan tereküb edecektir.

Dokuzuncu Mâdde

Yedinci mâddede zikr edilen komisyon tarafından ta'yîn olunan eşyânın mübâdelesini devletin teşkilât-ı mahsûsa-i merkeziyyesi veyâhud devlet murâkibesine tâbi' teşkilât tarafından icrâ edilecektir.

4 Haziran 1334

Mehmed Hasan Haçinski Halil

Mehmed Emin Resûl Mehmed Vehîb

Kaynak: BA. HR.HMŞ.İŞO. no: 124/13-(s.7-8)

Melfûf 2

Hudûda yakın yerlerdeki ticârete mahsûs müsâ'adât.

Tarafeyn-i âkıdeyn hatt-ı hudûdun iki tarafında on beş kilometro imtidâd eden bir sâha dâhilinde ticâret-i yevmiyyenin îcâb ettiği teshîlâtı bahşetmek üzere mevâdd-ı âtiyeyi karârlaşdırmışlardır:

Evvelen: Âtiyü'z-zikr mevâdd ve eşyâ ve hayvânât, bir memleket-den diğerine esnâ-yı imrârında idhâlât ve ihrâcât resmlerinden veya diğer herhangi bir vergi veya resmden mu'âf olacaktır. Şimendüferle vâkı' olan nakliyât bundan müstesnâdır.

1- Her def'asında beş yüz guruş [80 Ruble] kıymeti mütecâviz etmemek üzere her nevi' hubûbât ve otlar,

2- Yolcu, arabacı ve amelenin çamaşır, esvâb ve yol eşyâsı ile kendi isti'mâllerine mahsûs âlât ü edevât,

3- İnsan ve eşyâ nakline mahsûs arabalar, yol arabaları, sepet ve nakliyâta mahsûs diğer vesâ'it, binek ve yol hayvanları,

4- Ev eşyâ ve levâzımı tarafeyn-i âkıdeynden birinin tebe'asının diğer taraf memleketinde yerleşmek üzere geldikleri vakit idhâl ettikleri ev eşyâsı ile âlât ü edevât, nişanlanmış veya tarafeynden birinin tebe'asından diğer taraf memâlikinde akd-i izdivâc eden veya yeni müte'ehhil kadınların cihâz takımları da bu mu'âfiyyet-i rüsûmiyyeden istifâde edeceklerdir.

5- Hudûda civâr kazâlar ahâlîsinin hem-civâr memlekete nakl etmek üzere mahsûlât-ı zirâ'ıyyelerini meselâ hubûbât ve diğer mahsûlât-ı zirâ'ıyye ve hayvâniyyeyi müskirât ve diğer mâyi'âtı ve hudûd ticâretine mahsûs diğer eşyâyı koydukları ve aynı yoldan boş olarak gerü getirdikleri çuval ve kaplar,

6- Otlamak üzere mer'âlara sevk olunan hayvânât ile anın mahsûlâtı, ma'â-hâzâ hayvânâtın mu'âyene masrafı altı ay müddet hitâmında istîfâ olunabilecektir.

Sâniyen: Gümrük rüsûmuna tâbi' olan eşyânın ânifü'z-zikr mâdelerinde zikr olunan mu'âfiyyet-i rüsûmiyyeden istifâde etmeleri için berâberlerinde bunların hemcivâr mıntukadan geldiklerini mübeyyin me'mûrîn-i mahalliyye cânibinden mu'tâ ve mahrec gümrüğünden musaddak şehâdet-nâmeler bulunması lâzımdır.

İşbu şehâdet-nâmeler diğer âkîdin memleketinde tamga resmine veya diğer resme tâbi' olmayacaklardır.

Sâlisen: Hem-civâr mıntuka ahâlîsi nevâhî me'mûrîni tarafından ale'l-usûl verilmiş ve me'mûrîn-i rüsûmiyye-i müte'allikasî tarafından vize edilmiş pasavanları hâmil oldukları hâlde diğer taraf arâzisinde serbestce seyâhat edebileceklerdir. İşbu pasavanlar onbeş gün için mu'teber olacaktır. 4 Haziran 1334

Mehmed Hasan Haçinski

Halil

Mehmed Emin Resûl

Mehmed Vehîb

Kaynak: BA. HR.HMŞ.İŞO. no: 124/13-(s.9-10)

Bâb-ı Âlî Hukûk Müşâvirliği

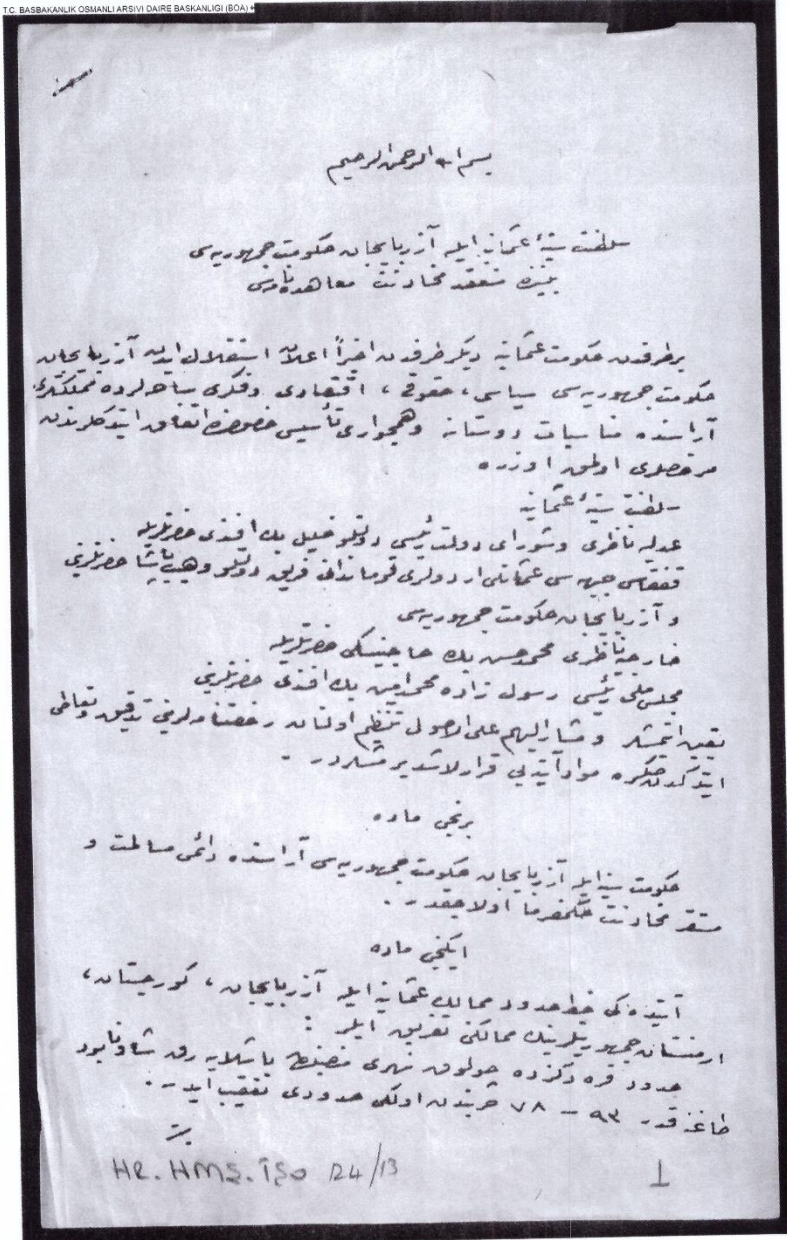
Nu- mara	Tarih	Nev'-i Müs- vedde	Mua- vin	Müdür	Müşa- vir	Müşa- vir
39011	Fî 4 Kanûn-ı Sânî sene 336	Derke- nar	İmza	İmza	İmza	İmza
Hulâsa						
Azerbaycan Hükûmet-i Cumhûriyyesi ile akd olunan mu'âhede ve mukâvelenâmelerin hükûmet-i mezkûre tarafından tasdik edildiğinin iş'âr olunmasına nazaran ora ahâlisine tâbi'iyette yapılacak mu'âmelenin istifsârına dâir Tâbi'iyet Müdriyyeti müzekkiresi.						

Fî 14 Ağustos sene 334

Azerbaycan Hükûmet-i Cumhûriyyesi ile akd olunan musâlaha-nâmenin hükûmet-i mezkûre Şûrâ-yı Millîsi tarafından tasdik edilmiş olduğu her ne kadar Şûrâ-yı Müşârün-ileyhâ Re'îsi Mehmed Emin Resûl imzâlı karâr-nâme sûretinden müstebân olmakda ise de mu'âhede-i mezkûrenin tasdik-nâmeleri henüz te'âtî edilmemiş olduğundan Hükûmet-i Seniyye'ce Azerbaycan Hükûmeti henüz resmen tanınmış denilemeyeceği cihetle ora ahâlîsinin tâbi'iyeti husûsunda hâl-i sâbıkından farklı bir mu'âmele yapılamıyacağı der-kârdır. Ancak hükûmet-i mezkûrenin sulh-ı umûmîde vaz'iyeti sûret-i kat'iyede ta'ayyün edinceye kadar ahâlîsinin menşe'i nazar-i i'tibâra alınarak bunlara karşı Rus tebe'asından daha müsâ'adekârâne mu'âmelede bulunulması muvâfik olacağına Tâbi'iyet Müdriyyeti'ne tebliğ buyurulması menût-ı müsâ'ade-i âsafâneleridir.

Kaynak: BA. HR.HMŞ.İŞO. no: 124/13-(s.17)

Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Cumhuriyeti Arasında İmzalanan Anlaşma Metinlerinin Asılları

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

سوانابور طاقنده صولر خط بالالری تعقیباً کمالاً ما طاقنده، اورانه
 سریطار و طاقنده صولر. بورانه جنوبی روتنه ک بیرمه غار طاقنده
 و آتاسی توماندک ایکی کیلومتر و جنوبی کیر. بورانه شمال شرقی کیر
 قارلکون طاقنده و اورانه بسیر کیلومتر و شمال شرقی، بیرمه جنوب شرقی
 روتنه ک غور قور اوزر رنده آتسور ک ایکی کیلومتر و جنوبی کور
 شرعی کیر و خط بالالر اوزر رنده قیاباسی، اورانه طاقنده
 زروه کیرنه کیر. بورانه صولر ای خط بالالر اوزر رنده قیابا
 طاقنده اوزر رنده مولیا اهلینی جنوبی تا شیخو رستقا کورله ملاقات
 مولیا ماستریک لکط جنوبی م قابل ساحله کورلک شمال اوصل
 بر کور کیلومتر و جنوب شرقی کورله بر نقطه و صولر و لانه خط جنوبی
 قارلکون کورلک قسمی ارضی عثمانیه ده قاطعه اوزر رنده کورلک بالور و طاقنده
 طاقنده کیر. بورانه جنوبی اینرک سوانابور طاقنده - قار کورنی
 طاقنده - مامصا طاقنده زروه کیر. بورانه شرقی روتنه ک خط
 بالالری تعقیب ایدرک و ده قیرانه سیدی اوزر رنده اوجری طاقنده
 کیر. حدود بوندنه صولر خط بالالری تعقیباً باسه قیرانه، نور جمه
 طاقنده خط بالالری تعقیب ایدرک و لاما خط بالالری کیرک آیدر بورانه
 استقامتی تعقیب و دام ایدرک و لاما خط بالالری کیرک آیدر بورانه
 موقعت بسیر کیلومتر و غنیده الکاند بولک - تعقیب کورنی قطعه ایدر
 بورانه خط بالالری تعقیب ایدرک قیرانه و لی موقعه کیر. قیرانه و لی
 صکره بر خط مستقیم استقامده اولر و اولر کور طاقنده ک مرتفع نقطه
 و لی بر خط مستقیم تعقیب ایدرک آجیازیک بوی کیلومتر و غنیده آجیازیک
 سردار آبار بیره - سلاخی اولور و آجیازیک بوی کیلومتر و طاقنده
 رولانه روه و اولکاند بولک - موقعا کور و قیرانه تقریباً ایکی کیلومتر
 سنانیه بونم و قیرانه موانی اولر و کیر و لی سنانیه بونم و قیرانه
 اورانه ای کیلومتر و صولر جنوب شرقی روتنه ک ایکی قیرانه
 قیرانه ایدر. حدود بوندنه صولر جنوب شرقی روتنه ک ایکی قیرانه
 سولر کیلومتر و غنیده - آقا بولر، قیرانه، ایکی ضلعی موقعه ایدر
 کیرک ایسی موقعه اولور و بو موقعه تعقیب ایدرک آیدر موقعه کیر.

HR.HMS.İŞO 124/13

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

آریه ده صورتا مدور سوره استقامت آریه ای تعصب ایدک قیالی
 موقعتہ وقاید مانی تعقیباً آریه ایانہ طاعتک زروه سنہ طیر. بوندہ
 صورتا مدور قره صورتا آریه ایانہ. قاراکورد طاعتک خطا لاری
 تعقیباً ره لیل حاجی و آریه طیر و یو ای مجرای تعصب ایدک آریه
 موقعتک صوبندہ علی عید موقعتہ استای روسی - آریه مدوریہ
 ملاخ اولو.

اویچین ماده

ایله ایچی کتوبت لاری

آریه ایانہ حکومت جریوری سی بیج حدود لک تعینی اجوره عقد اولیا
 بر دلو قول حکومتی بی بیغ اولنه بیغده - ویور و ترقول آریه معاهد
 بر جزه مدینه قلی تکیل ایدہ هیلد.

دریگی ماده

آریه ایانہ حکومت جریوری طرفه طلب و قوغده حکومت عجمه ایستقام
 و آریه ایانہ دولت تأمینہ و عماره ایچونه لیدی لریکاب سدره قوتیه
 معادنده بولنه بیغده.

بیچی ماده

آریه ایانہ حکومت جریوری لندی مدوری داخله لاری برجه نیک
 تکیل و تکیل میدانه ویر مکی و اوریه ایانہ ایچیک بوتونه حه لک
 سدره ایی المانی و آنری طاعتک تعریف ایتیر.

الچی ماده

طرفه ایانہ تکیل ترقول وضع و تطقی صورتیه ویر بولدر
 تطقی صورتیه تکیل تکیل جمعہ آریه ایانہ تعریف ایدریر.
 صوبندہ ایدریر لک اتانسه و ایلیتیه و تعویات صوبندہ
 و یا خور تکیل امور ناقتک کاوتنه مقصدی لاری مک تطقی صورتیه

HR.HMŞ.İŞO.00124.00013.003 124/13 165

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

تذکره ای که مخصوص ته فوکلر تجوید اوله عقد - طرفه عاقبتیه عاشره روم بوزره
اوقات متوکلندک مبادلاسه بویاید به بیله الدوله مرعوه تراعهه نوقصاً
اجرا اوله عقد - طرفه عاقبتیه احکام آنقدرک تعزای قریباً
اوزره که مابده مذاکره کریسه بقدر -

بیجی ماده

دولت عثمانیه ایله آذربایجانیه حکومتیه هر دو بویله آراسته بولونا
معاهده ، معاوضه ، صورت تنویه ، استیلا قام و سایر مه موجود
بولمامنه بناؤ طرفه عاقبتیه بر سر بوزرک معاوله ناموسیه بر تجارت
معاهده ناموسی و مناسبات حقوقیه واقعهه لرینک نظیره ایچونه
لازم عه ایله بقدری شدات ساره بی عقد ایتمک عرضیه اتفاق
ایتمک -

سر بوزرک معاوله ناموسی ایتم معاهده نام تصدیق لرینک
تعاطیسی نایچنده اعتقاد ایکی سه طرفه عقد اوله عقد - ایچونه
دوره موقته طرفه طرفه عاقبتیه باسمه سر بوزرکری ، سر بوزرکری
و سر بوزرکری و سایر طرفه عاقبتیه حقوقیه عمومیه دوله و معامله
معاوضه اساسیه توفیقاً انک زیاده نائله مساعدیه ملت معاوله
مستفید اوله بقدر - کذلک حقوقیه عمومیه دوله اساسیه متداوله
معاهده نه سیک عقده ایچونه واقع اوله هر چه مذاکرات بر طرفه
دولت غیره دیگر طرفه کند بید حال عریده بولمیش دیگر دولتینک
مصلحتیک عقده معاقب باسلامه عقد - اوزمانه و هر حاله
۱۹۲۵ نه سی کلانوبه اولک اوتور برنجی کونته قید ایتم معاهده
مربوط بر اساسی ملغوف هر ایکی طرفه هابنده تجوید اوله عقد -
مذکور ملغوفک - و غیره ایچونه اعتباراً مقصودیه اعلاسه
اوله بدیهک و بولک ساججه الی ای صورتیه جویانه ایله بقدر -
برامورلات ایتم معاهده نام تصدیق لرینک معاوله اوتور اولمانه

HR. HMŞ. 150 124/B

۱۹۲۵ - عقد - ۴

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

سؤرخي ماده

طرفه اوله بئنده برينه مسوي اهالي و نوامينه حدودك دئير
طرفه كاطبه اموك غير منقوله اوزرئنده حودتلك و اتقاعى بولمك
بولورسه اتقاع اتجه ، اتري اتسليم و يا خور التزام و طرفه
اتري اراره و يا خور ياكذات و يا و كيلاري معرفيده ع اتجه
عصري اوله عهده - -

هكي كيمه منقعه عام اولمق و اولجه تضمينات و برطيه مندور
اموك غير منقوله اوزرئنده كي حودتلكه محكوم ايديلمه قيدر . اهالي
و ماراته كر نوامينه و كيلاري مقيم بولمق قري محله دواتري طرفه
معه و طرف ريدر دواتري جا بنينه و صوره بولك تدره لر ايراز
اتجه سوطه حدودك او بر طرفه كيمه برينه اصلا ممانعت ايديلمه عهده - -
حدودره مروه و حدودره جوار برلوره كر اخذ و عهده ممانعت
تدره بولمق و مساعدت مخصوصه ايراز اولمق عهده - -
اصحاب اتقعات تقاضاي ايسو معا هده ناميه مربوط ايديلمه
منصرف ايدر تنظيم اولمق - -

سؤرخي ماده

ازر باجابه حكومت مجبوريه سلك بيله الملك بوسه و تلفات تجاري
معا دلايه راقول اولمق اسطفا دولت عهده عثمانيه ايله ازر باجابه
حكومت مجبوريه سي آلتده بوسه و تلفات ماساقي ايسو معا هده
تصديقا لرنيك تعاضيدنه اعيا بيله الملك اتجارك بوسه
و تلفات منقوله معا و لاق ، استلافات و نظاماتي مقراتنه
توقفا تاسين ايديلمه عهده - -

اؤنچي ماده

بره ت ليو سفته دوله عهده عهده و يتصلق ايله روسيه
اؤنجه عهده اولمق معا هده قدره و مفهده اعها منده ايسو
ين

HR.HMS.150/24/10

5

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

معاهدة نامه مخالفت اوليانا در عاقبه بنيت معتبر اوله عقد -

اونه ريختي ماره

ابو معاهدة نامه تصدير اوله هود وتصديقا ملري بري و
ياضود مدت قصيره محنة طرفه ديغا رنده تقطعي اوله عقد -
تصديقا للملك مرخصه ابو معاهدة نامه امضا و مهر ريختي

۶ - حراره - ۱۲۲۶

ایتمار -

خيل
محرره

محرره
محرره

HR. AMS. 150 124/13

6

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BASKANLIĞI (BOA)

ملفوظ

۱

معالیٰ عمومیہ کے انعقاد کے لئے ۱۹۱۱ء - کا پندرہول - ۱۹۲۵ء
تاریخ سے - طرفہ علاقہ بندی کے لئے دیگر طرف سے تجارت و سفر خانہ
خصوصاً ان کے زبانی نائل سے مدد ملت معاملت کی تصویریں تحریر ہیں۔

برنجی مادہ

طرفہ علاقہ بندی کے لئے تجارت کے مقابلہ میں ارضیات و یا ترانسپورٹ
ان کے لئے تجارت کے لئے ترانسپورٹ سے مدد لینے کے لئے یہاں پر بلڈ طرفہ
برنگ کے لئے دولت انحصاری کے لئے ہونا اور یا ہونا ہونا اور یا ہونا
مقررہ کر کے دیکھ کر ضابطہ میں ہونا اور یا ہونا ہونا اور یا ہونا
یا ہونا دیکھ کر اس کے لئے ہونا اور یا ہونا ہونا اور یا ہونا ہونا
دورہ ہونا طرفہ ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا

ایکٹی مادہ

ان کے زبانی نائل سے مدد ملت اصولی دورہ میں ہونا طرفہ علاقہ بندی
کے لئے ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا
اس کے لئے ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا
حق ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا

دوہجی مادہ

طرفہ علاقہ بندی کے لئے دیگر طرفہ کے لئے ہونا ہونا ہونا ہونا
بالاخرہ ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا
و ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا
ان کے لئے ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا

درجی مادہ

طرفہ علاقہ بندی کے لئے ترانسپورٹ کے لئے ہونا ہونا ہونا ہونا
رسدہ ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا
ان کے لئے ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا
مدد ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا
اور ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا ہونا

HR.HMS.150 124/13

7

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSIVI DAİRE BAŞKANLIĞI (BDA)

بشمير ماده

طرفه قديمه زمان معاينه ضابحات تجار به بريسيكي و مقام آيه
توقفا اشاع مبادرتي لطيف اعجابي تعهد ايدي لر

التي ماده

۱۷۷۵ نسي كا نونه اوليك اذ توز برنجي كونه قد - الي محميم اولاده
موصولات زراعيه و ضما عليه نك فصدى اضنا مات موجوده في نطسه اجوده
يد تجيده طقوز تجي ماده - اولاده ماده لر اصطاحي ذره نطسه معاينه
مبارزه ايدي لر هكند -

بشمير ماده

ماده انفرده مبادرتي موضوعي اولاده موصولاتك مقادير و نوعي
لقرائي طرفه برقميوسونه معقيد نصرا ايده لك و برقميوسونه طرفه قديمه
مادى مقاديره تعهد و نطسه اعطادنه نك ايلوب محادنت معاينه
امضاي معاينه ايفاي و ضفعا ايدي لر ايده هكند -

سكتر ماده

ماده انفرده سانه اولاده اشيك مبادرتي اساسنده كي قياتري بر
اشراف معاينه اشيك اذ رتبه و برقميوسونه معقيد تعهد و نطسه و اشيو
قوميوسونه لكرائي طرفه ماسوى مقاديره اشخاب و نطسه اعطادنه تركيب هكند -

ظهور تجي ماده

بشمير ماده ره ذرا ايدي لر قوميوسونه طرفه نطسه اولاده اشيك
مبادرتي اوليك تسليوت قوميوسونه مركزيسي و با محور دولت مراقبتنه
تايبع تسليوت طرفه نطسه اجرا ايدي لر هكند -

۶ - خزانه - ۱۷۷۶

خيل
محمي و هيب

موضعا اشيك
محمي و هيب
محمي و هيب

HR.HMS.İSO 124/13

8

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARSİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

مصنف <

حدوده یقیمه برلرده کی تجارته مخصوص سعادت

- فرقیه عقیده خط حدودک الکی طرفه او ایسر لکلو متروا حد اید ساه
راخذنه تجارته یومیه تک ایجاب آیدکی تسریوق تجسد ایتمک اوزره مواد
آیدی قرارلاشد برلرده :
- اولا : اول الذکر سوار و اسیا و حیوانات برحققده و کترینه اناسی
امراندنه ارضی آلات و اراضیات رسدندنه و یاریدیکلر هانکی بر و یوکو
و یاریمیه معاف و همقدر - کمد و قرله واقع اوله نقلیات بوندنه مستدر -
- ۱- لکرفمندنه برلر یوزر عومره [۸۰ - ۸۰۰ وید] قیمتی تجارته ایتمک
اوزره لکرتووع حیوانات و ادتر،
 - ۲- بولگی، آرایچی و عیدندک جمائیر، انواب، یوک ایسکی ایگرنکی
استعمالرله مخصوص آلات و اروات ،
 - ۳- اناسیه و اسیا نقلیه مخصوص آریلر، یوک آریلری، سته
و نقلیه مخصوص زکر و سائط، جنک و یوک حیوانری،
 - ۴- اول اسیا ولواتی طرفه عقایدننه برینک بیه سیک و بر طرف
مملکت برینک اوزره حلطری وقت اوهال ایچلری اولسکی
ایر آلات و اروات، ناسانلغسه و یا طرفننه برینک تجار
دیگر طرف ممالکنده عقدا رواج اییه و نایکی ساهل قانزیک
جولت طاقمیری ده بومعاقبت رسومه درلر سفاره ایچکدر -
 - ۵- حدوده هوا - قضا لرا هالینک لکجه ممکنه نقل ایتمک اوزره
موصولات زراعیلری مثلا حیوانات و دیگر محصولات زراعیه و
حیوانیه سیرات و دیگر مایعات و حدوده تجارته مخصوص
دیگر اسیا کی قویقیری و عینی یولیه بوجره اولر و دیگر کیر قیری
هوال و دایر،
 - ۶- اوله موره اوزره معاره سوچه اولنه حیوانات اوله آنک محصول،
موقوفه حیوانات مطبیه مصرقی الی ای مدت هاضمه اسفا
اوله بیلر عید -

HR.HMS.İŞO 124/13

9

T.C. BASBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

ثانياً : ملک روسیه تابع اولاً است از آنجا که آنجا ذکر ماده کرده ذکر اولاً
معقودت روسیه دره استغفاره انجمنی انجمنه برار زنده بوزنک همکار قطعاً
صلواتی میره مأموریه بحکم جابجده معقودت و تخریج ملکند در معقودت سر و تخریج
بولتی لایحه -

ایستادگان در ریل عاقول مملکت تخمیناً و یادگیر رسد تابع
اولیه عقد - -

ثالثاً : همکار منطقه ایسی نواحی مأموریه طرفه دره عمود و بر طبقه
و مأموریه روسیه معقودت طرفه دره و تیره ایسی یا ساوانی همان
اول قبری حالت ریل طرفه ایسی دره بیست و سیاحت آید بیلیم عقد در -
ایستادگان اوله بر کوه ایسی مقرر اوله عقد -

۶ - قریه - ۱۲۲۹

میل
محمد و حبیب

محمد عابدی
محمد رسول

HR. HMs. İŞO 124/13

10

T.C. BAŞBAKANLIK OSMANLI ARSİVİ DAİRE BAŞKANLIĞI (BOA)

باب مالی حقوق مشاورین

نومرو	تاریخ	نوع مسوده	مطلوب	مدیر	مشاور	مشاور
۴۹۰۱۱	۱۳۰۱	درگزار	مشاور		مشاور	مشاور
از ریاست محابه حکومت جمهوری ایدم عقد اولیاده مشاورین لامصلوبه فایرنگ هیئت حکومت مذکوره شورای ملی طریقه تدبیر ایراد اولیاده مشاورین استوریات ایراد رئیس محابه رسول اصحابی قرار نام صورتند مستجاب اولیاده ایدم مستجاب معاهده تعیین مذکوره نه تقدیم تصدیق صورت تعلیم ایراد اولیاده حکومت سنجیراز ریاست حکومتی حضور عالیست و بنده به کلی برآید اولیاده ایست تابعیتی حضوره حال سابقه فزاید معامله باید بر جفت در هر قبضه اولیاده بکارگزاره بودند فایرنگ روسی صورتند دهها ساعده لایحه معاهده بولنسی موقفه در قیام مشاوره بولنسی و سنجیراز تابعت مدیریتته ۱۳۰۱ - بولنسی صورت مذکوره تصدیق						

ملیة شاه

HR.HMS.İŞO 124/13 2vrk (3shf boz) 17

BAĞIMSIZ AZERBAJCAN CUMHURİYETİ- OSMANLI DEVLETİ EĞİTİM İLİŞKİLERİ

Bengül BOLAT*

ÖZET

Azerbaycan, birçok medeniyetin yönetimi altında kalmış, tarihinin büyük bölümünü bağımsızlık mücadeleleri, baskı, zulüm ve acı ile geçirmiş bir Türk devletidir. Özellikle 19. Yüzyıldan itibaren bu coğrafyada emperyalist devletlerin iştahını kabartan petrol yatakları, etnik ve dini faktörler Azerbaycan'ın geçmişinden beri yaptığı mücadelelerine yeni kapılar açmıştır. Rus Çarlığı XIX. Yüzyılın başlarından itibaren Doğu ve Batı Türklerine karşı büyük bir saldırı başlatmış ve 1830'dan itibaren Azerbaycan işgale uğramış bağımsızlığını kaybetmiştir. Ruslar yıllarca Azeri Türklerini esaret altında tutmuşlardır. Ancak bu durum bir süre sonra tepkilere sebep olmuştur. Değişen Dünya şartları doğrultusunda Azerbaycan'da bir aydın sınıf oluşmuş ve aydınlar Azerbaycan bağımsızlık yolunda ilk adımları atan öncüler olmuşlardır. Gaspıralı İsmail Bey'in başlattığı Cedit Mektepleri projesi içinde yer alan Türk aydınlar Türk Milliyetçiliğinin uyanmasında son derece etkili olmuştur. 1900'lü yılların başından itibaren Osmanlı, gerek Azeri ve diğer Türk Dünyası aydınlarının bu mücadeleleri sonucunda Türk Milliyetçiliği önemli bir ivme kazanmıştır. 1914 yılında patlak veren I.Dünya Savaşı Türk Dünyasının tarihinin en zor dönemlerinden biri olmuştur. Türk devletleri içinde en güçlü ve en büyüğü olan Osmanlı Devleti elinde kalan son toprağı olan Anadolu'dan atılma tehdidi içinde iken Kafkaslardaki Türkler de Rus- Ermeni

* Doç. Dr., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, Email: bbolat@ahievran.edu.tr

zulmü altında idiler. Ancak Kafkaslar özellikle de Azerilerin bulunduğu Bakü ve çevresindeki zengin petrol yatakları Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanya da dahil tüm emperyalist devletlerin göz diktiği ve mücadele halinde buldukları alan olmuştur.

İşte bu kargaşalı ortamda 1917'de Türklere en fazla zarar veren Rus çarlığının Bolşevik Devrimi ile yıkılması Türk Dünyası için bir umut ışığı olmuştur. Bolşeviklerin iktidara gelmesi Rusya ve Osmanlı ilişkilerinin boyut değiştirip dostane bir çizgiye gelmesine, hem de bağımsızlık mücadelesi içinde olan Azerbaycan için bunu gerçekleştirebilme ihtimalini ortaya çıkarmıştır. Böylelikle İttihat Terakki'nin Kafkasya ve Türkistan'daki politikalarının hayata geçirilmesi için bir ortam kabul edilmiştir. Ancak 1918 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti bağlaşıkları ile birlikte savaştan yenik çıkmış İtilaf devletlerinin dayattığı ağır anlaşmalara mecbur bırakılmıştır. Azerbaycan çeşitli mücadeleler sonunda çok kısa sürmesine rağmen (28 Mayıs 1918- 27 Nisan 1920) bağımsızlığını ilan etmeyi ve başarmıştır.

Burada ilginç olan nokta Osmanlı Devleti, tüm bu şartlara rağmen Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesi esnasında kendisinden yardım istemesi üzerine bu isteğini geri çevirmemiş başta askeri olmak üzere, eğitim ve ekonomik alanlarda da yardım elini uzatmıştır.

Azerbaycan çok acılı ve sancılı geçirdiği tarihe rağmen eğitim sistemi bakımından diğer Türk topluluklara nazaran daha gelişmiş bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. 1918 yılında kısa süreli bağımsızlık sürecinde Cumhuriyet esasları bağlı halkçı bir devlet olan Azerbaycan'da bağımsızlık süresince eğitim millileştirilmiş ve Türk Dili zorunlu dil olarak kabul edilmiştir. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti ile kendini ilk tanıyan Osmanlı Devleti arasında geçmişten beri gelen kültürel bağların yanı sıra askeri, ekonomik, sosyal alanlarda olduğu gibi, eğitim alanında da bağlar kurulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Cumhuriyeti, Milliyetçilik, eğitim, yardım

EDUCATION RELATIONSHIPS OF INDEPENDENT REPUBLIC OF AZERBAIJAN-OTTOMAN EMPIRE

ABSTRACT

Azerbaijan is a Turkish state that has remained under the dominance of many civilizations and spent the large part of its history with struggles for independence, pressure, tyranny and suffering. Especially oil reservoirs, ethnic and religious factors that have appealed imperialist states on this geography since the 19th century have opened new doors to the long-term struggles of Azerbaijan. The Russian Tzardom launched a great attack against the Eastern and Western Turks in the beginning of the XIX. century and Azerbaijan has been occupied and lost its independence since 1830. The Russians had kept the Azeri Turks in captivity for many years. However, this condition brought along reactions after some time. According to the changing world conditions, a new enlightened class was formed in Azerbaijan and the intelligentsia pioneered in the independence of Azerbaijan. The Turkish intelligentsia who were included in the Cedit Schools project that was started by Gaspıralı İsmail Bey became very effective on the awakening of the Turkish Nationalism. As a result of these struggles of the Ottoman, Azeri and other Turkish World intelligentsia, the Turkish Nationalism had gained an important momentum since the beginning of the 1900s. The First World War that broke out in 1914 became one of the most compelling periods of the history of the Turkish world. While the Ottoman Empire, the strongest and greatest of all Turkish states, was under the threat of being expelled from Anatolia which was the only territory left; the Turks in the Caucasians were under the oppression of Russians and Armenians. On the other hand, the Caucasians, especially the rich oil reservoirs in Bakü and its vicinity where Azeris resided became an area for which all imperialist states including Germany, an ally of the Ottoman Empire, fought and struggled.

In all this chaos, the breakdown of the Russian Tzardom, which did the greatest harm to the Turks, with the Bolshevik Revolution in 1917 brought a glimmer of hope to the Turkish World. The accession of the Bolsheviks to power altered the Russian and Ottoman relationships in a friendly way and also brought along a hope for Azerbaijan to finally declare its independence. By this way, an environment was created to carry the policies of the Committee of Union and Progress in the Caucasians and Turkistan into effect. However in 1918, despite being forced to heavy treaties by the allies of the Ottoman Empire and the Entente States that were defeated in the war and the breakdown of the Committee of Union and Progress; Azerbaijan succeeded to declare its independence at the end of various struggles, although it did not last long (28 May 1918- 27 April 1920).

What is interesting here is that the Ottoman Empire did not decline Azerbaijan's request for support during its struggle for independence despite all these conditions and gave them support primarily in military, educational and economic areas.

Despite its agonized and painful history; Azerbaijan is considered more developed in respect of the system of education than other Turkish communities.. In Azerbaijan which became a democratic state committed to the rudiments of Republic during its short-term independence process in 1918, education had been nationalized throughout independence and the Turkish language was accepted as compulsory language. As well as cultural bonds that had been established since past; military, economic, social and educational bonds were established between the Independent Republic of Azerbaijan and the Ottoman Empire, which was the first country to recognize Azerbaijan.

Key Words; Republic Of Azerbaijan, nationalism, education, help.

Azerbaycan'ın Kısa Tarihi ve Bağımsız Azerbaycan Devleti

Azerbaycan, 1054 yılında Büyük Selçuklu Devleti'ne katılmıştır. XII- XIV. Yüzyıllar arasında sırasıyla Moğollar, Harizmşahlar ve Timurlar idaresine girmiş, daha sonra da 1380-1514 arasında Karakoyunlular ve Akkoyunlular idaresinde kalmıştır. XVI. Yüzyıl başlarından itibaren 1747'ye kadar Safevilerin yönetiminde kalmıştır. Bu yönetimden sonra 50 yıl kadar bağımsız olmuş ancak bu süreçte çok şiddetli bir politik çekişme içerisinde olmuştur. Kuzey ve Güney Azerbaycan'da çeşitli hanlıklara bölünerek bağımsız feodal yapılar kurulmuştur. Daha sonra ise bölgeye Rus akınları başlamıştır. Ruslar 1805'te Gence Hanlığı ile yaptıkları savaşta bölgeyi ele geçirmişlerdir¹. Yıllarca esaret altında tutulan Azerbaycan Türkleri bu baskılara daha fazla boyun eğmemiş ve XX. Yüzyılın başlarından itibaren Azeri aydınlar faaliyet göstermeye başlamışlardır. 1906 yılında artık mecliste temsil edilmek isteyen Azeriler aynı yıl Müslüman İttifak Partisi'ni kurarak ilk defa Rus Duma Meclisi'ne girmeyi başarmışlardır². Azerbaycanlı aydın, Gaspıralı İsmail Bey'in başlattığı Cedit mektepleri projesinin içinde yer alan Türk aydınları mücadelelerini Türk Dünyası'nda yaymaya başlamış ve böylece Türk halklarının uyanmasında etkili olmuşlardır³. Bu dönemde Rus çarlığını devirip Sosyalist bir yönetim kurmayı hedefleyen komünistleri, Azerbaycan Türk aydınları da desteklemiş, hatta bazı aydınlar da bu mücadeleye katılmışlardır⁴. Azerbaycan aydınları çarlığa karşı yürütülen mücadeleyi bu şekilde desteklerken, özellikle kendi bağımsızlıklarını düşünerek hareket etmişlerdir. Nitekim Azerbaycan Türkleri Rus esareti altında yaşayan milletler içinde en fazla kısıtlama ve engellemelere maruz millet olmuştur. Tüm

¹ Ziya Musa Bunyatov, "Azerbaycan" maddesi, **TDV İslam Ansiklopedisi**, c. IV, s.318-321.

² Hüseyin Adıgüzel, **Milli Komünizm Öncüleri Nerimanov**, İstanbul, 2004, s.55.

³ **A.g.e**, s.36-37.

⁴ Söhrab Mustafayev, **1918-1922 Arası Türk- Rus İlişkilerinde Azerbaycan'ın Rolü**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van, 2015, s.15.

bu engellemelere rağmen hiçbir zaman Türklük bilinçlerini kaybetmemiş ve bağımsızlıklarını kazanmadan önce de kazandıktan sonra da Osmanlı Devleti ile kültürel ve siyasi bağlarını koparmamışlardır⁵. Azerbaycanlı aydınlar I.Dünya Savaşı esnasında Rusya'da meydana gelen olayların kendi bölgeleri için de bir özgürlük doğurabileceğini tahmin etmiş ve bu yolda hareket etmişlerdir. Mehmet Emin Resulzade, Açıksöz gazetesindeki bir yazısında meydana gelen olayların bölgedeki Türk bağımsızlığı için umut olabileceğini belirtmiş ve Kafkasya Türklerinin bağımsızlığı için umut doğduğunu ifade etmiştir.⁶

1917'de meydana gelen Bolşevik Devrimi sonrası Osmanlı Devleti ile yeni iktidara gelen Bolşevikler arasındaki ilişkiler, uzun zamandır düşmanca olan Osmanlı- Rus ilişkilerinden farklı bir şekilde barış ortamı şeklinde bir yola girmiştir. Bu durum hem Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşması, hem de Osmanlı Devlet adamlarının Türkistan'a yönelik politikalarının hayata geçirilebilmesi umudu doğurmuştur.

28 Mayıs 1918'de Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmiştir. Hükümetin başına Fethali Han Hoyski geçmiştir. Bu dönemde Bakü'nün Rus ve Ermenilerin elinde olmasından dolayı Azerbaycan Hükümeti 17 Haziran 1918'de Gence'ye yerleşmiştir⁷. Osmanlı Devleti 4 Haziran 1918'de Batum da Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan ile ayrı ayrı anlaşmalar imzalamıştır⁸. Azerbaycanlı mebuslar kendilerini Azerbaycan Milli Şurası olarak ilan etmişler ve 28 Mayıs 1918'de İstiklal Beyannamelerini yayınlamışlardır. Bu beyanname de devletin şeklini

⁵ A.g.e, s.19.

⁶ Halil, Bal, **Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu**, idil Yayıncılık, İstanbul, 2014, s.38.

⁷ Refik Turan, **Azerbaycan'da İlk ve Ortaöğretimde Tarih Öğretimi ve Tarih Ders Kitapları (Sovyet Döneminden Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetine)**, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Erzurum, 2009, s.10.

⁸ Nimet Akdes Kırat, **Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2006, s.476.

Halk Cumhuriyeti olarak ifade etmişlerdir⁹. Böylece Dünyada devletlerin çoğunlukla monarşi, imparatorluk ve meşrutiyet yönetimleri yaşadıkları bir dönemde Azerbaycan Türkleri hem bu devletlerin hem de İslam devletlerinden önce demokratik bir yönetim kurmayı başarmışlardır¹⁰.

Azerbaycan'ın bu şekilde bağımsızlığını ilan etmesi sonrasında Paris Barış Konferansı'nda İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon, Azerbaycan ve Gürcistan'ın bağımsızlıklarının gündeme alınmasını istemiş ve 11 Ocak 1920'de bu iki devletin bağımsızlıklarının fiili olarak tanınmasına yönelik karar onaylanmıştır¹¹. Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması dönemin Türk Kamuoyu tarafından da sevinçle karşılanmıştır¹². Azerbaycan Hükümeti için sadece bağımsızlığının tanınması değil, aynı zamanda toprak bütünlüğünün kabul edilmesi de son derece önemli olmuştur. Bu bağlamda hükümet Konferansa yönelik olarak, bölge halkının güvenliği ve Azerbaycan toprak bütünlüğü için çağrıda bulunmuş, özellikle de Kafkas halklarının geleceğinin belirlenmesinde bu bölgedeki Ermeni zulmünün durdurulmasına yönelik isteklerini iletmiştir¹³.

Azerbaycan Milli Şurası Başkanlığı görevine Mehmet Emin Resulzade seçilmiş ve bu devlet başkanlığı görevi olarak kabul edilmiştir. Hükümet başkanlığı görevi ise daha önce belirtildiği gibi Fethali Han Hoyski tarafından yürütülmüştür.

⁹ Mehmet Emin Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyet-i Tesekkülü ve Simdiki Vaziyeti**, İstanbul, 1991, s. 46-47.

¹⁰ Nejdet Karaköse, **Afrika Grupları Komutanı Kafkas İslam Orduları Komutanı Süt-lüce Fabrikasının Sahibi Nuri Paşa (Killigil)**, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2012, s.136.

¹¹ Mehman Ağayev, **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Azerbaycan ilişkileri**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008, s.151-152.

¹² Mustafayev, **a.g.e.**, s.84.

¹³ **BCA**, Dosya no, 930. 01. 2. 24. 1. 8.01. 1919, **BCA**, Dosya No, 930.01.2.27.1. 15.07.1918.

Osmanlı Devleti ve Bağımsız Azerbaycan Devleti Arasındaki İlişkiler

Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan ettiği dönemlerde Osmanlı Devleti I.Dünya Savaşı içinde en sıkıntılı zamanlarını yaşamaktaydı. ABD'nin de İtilaf bloğunda yer aldığı 1918 yılı içinde yaz ve sonbahar aylarındaki askeri harekâtlarda İttifak devletleri güç kaybına uğramış ve geri çekilmeye başlamışlardır. Bulgaristan ve Almanya'nın ardından Osmanlı Devleti de barış istemek zorunda kalmıştır. 26 Ekim 1918'de Bahriye Nazırı Rauf Bey başkanlığındaki heyet, Mondros'a gönderilmiş ve barış görüşmeleri başlamıştı. Ancak Osmanlı Devleti bu denli zorlu zamanlarında 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan etmiş olan Azerbaycan'a yardım elini uzatmaktan kaçınmamış ve Azerbaycan Türklerinin isteklerini elinden geldiğince karşılamaya çalışmıştır. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'a verdiği askeri, mali ve siyasi yardımların dışında eğitim ve öğretim alanlarındaki yardımlar da dikkat çekici olmuştur.

Eğitim alanında verilen desteklere geçmeden önce bazı belgelerde yer alan Osmanlı- Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti ilişkilerine bakılacak olursa;

Azerbaycan bağımsızlığını kazanmasına rağmen bu düzende kendini savunacak kadar yeterli askeri ve mali güce sahip değildi. Çarlık yönetimi altında iken Müslümanların askere alınmaması halkın bu beceriden yoksun kalmasına sebep olmuştu. Bu bağlamda Azerbaycan'ın kendi soydaşı Osmanlı Devletinin yardımına ihtiyacı duymuştur. Bu bağlamda hem O dönem yürütülen politikalar dolayısıyla işbirliği zorunlu hale gelmişti.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilan edilmesinden kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti Azerbaycan'ı tanımıştır. Maveraya-yı Kafkas Hükümetinin sona ermesi üzerine bağımsızlığını ilan etmiş olan Azerbaycan Cumhuriyeti ile Osmanlı Devleti arasında Bakü'de bir dostluk anlaşması yapılmıştır¹⁴. Azerbaycan bağımsızlığını ilan ettikten hemen

¹⁴BOA, HR.SYS.2373-4, 4 Haziran 1918.

sonra, o sırada Batum'da bulunan Osmanlı Hariciye Nazırı Halil Men-teşe Bey'i bilgilendirmiştir. Diğer taraftan da bir temsilcisini de Os-manlı Devleti'nden askeri yardım talebi için Enver ve Talat Paşa'yla görüşmek üzere İstanbul'a göndermiştir¹⁵. 4 Haziran 1918'de Meh-met Emin Resulzade bir heyetle birlikte İstanbul'a gitmiş ve Enver Paşa Azerbaycan'a her türlü desteğe söz vermiştir¹⁶.

Bu destek her iki taraf için de önemli görülmektedir. Enver Paşa ve çevresinde bulunan kişilerin I.Dünya Savaşı'ndan beri sürdürdük-leri, Kafkaslarda ve Orta Asya'da müstakil Türk-İslam devletleri kurma düşüncesi, bölgenin zengin kaynakları, özellikle Bakü petrol-lerinin kontrol altına alınması düşüncesi, Bolşevik Devrimi'nin yarat-tığı ortam ile fırsatın doğması, özellikle Bakü başta olmak üzere Kaf-kasya'da Ermeni mezaliminin artması ve bağımsızlığını ilan eden Azer-baycan'ın Osmanlı Devleti'nden yardım istemesi, Azerbaycan ile işbir-liğini zorunlu kılan etmenler olarak görülmüştür¹⁷.

Özellikle Nuri (Killigil) Paşa'nın bulunduğu Kafkas İslam Ordu-sunun Azerbaycan'ın milli bir ordusunun olması ve askeri eğitim açı-sından oldukça önemlidir. Nuri Paşa'nın Azerbaycan' geldikten sonra bu anlamda çalışmaları dikkat çekicidir¹⁸. Osmanlı Devleti Azerbay-can'a askeri anlamda verdiği söz sonrası 14 Haziran 1918'de Nuri Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu Azerbaycan üzerine Bakü'yü almak üzere hareket etmiştir. Bu hareket üzerine Sovyetler Birliği İngil-tere'yi davet ederek şehri onlara bırakmışlardır. 15 Eylül 1918'de Ha-lil Paşa komutasındaki Osmanlı Ordusu Bakü'yü almıştır¹⁹. Ancak Os-manlı Birlikleri burada uzun süre kalamamışlardır. 30 Ekim 1918'de

¹⁵ Naki Keykurun, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)**, İlke Kitabevi Yayınları, Ankara, 1998, s. 86-107.

¹⁶ Nasır Yüceer, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Da-ğıştan Harekâtı**, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1996, s. 55.

¹⁷ Mustafayev, **a.g.e.**, s.85.

¹⁸ Geniş bilgi için bkz.Karaköse, **a.g.e.**, s.152.

¹⁹ Bu başarı üzerine gerek Azerbaycan'dan, gerek Türkiye'den ve gerekse de diğer ülkelerden çok sayıda tebrik telgrafları çekilmiştir. **BCA**, 930-1-0-0/1-6, 14.09.1918.

imzalanın Mondros Mütarekesi'nin 11. ve 15. maddeleri uyarınca Kafkasya'dan çekilmek zorunda kalmışlardır²⁰.

Bu askeri yardımların dışında mali yardıma örnek olarak, Osmanlı Devletinin, Azerbaycan hükümetinin acil para ihtiyacı için 500 lira avans vermesi ve 2 milyonluk borcunu ödeyebilmesi için bir takım ürünlerinin Osmanlı Devletine satılmasının sağlanması²¹ gösterilebilir. Ayrıca belgelerde Osmanlı Devleti'nin, Bağımsız Azerbaycan'ın kurumsallaşmasına destek olmak amacıyla, zabıta ve polis teşkilatlarını kurabilmeleri için örnek nizamnameler gönderdiği görülmektedir²². Yine iki devletin iyi ilişkilerini gösterir nitelikte, Azerbaycan Hükümet reis Vekilinin Sultan Reşat'ın ölümü üzerine taziye ve Sultan Vahidetin'in tahta çıkışını kutlama telgrafları da²³ örnek olarak verilebilir.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Eğitim Hayatı ve Osmanlı Devleti ile İlişkiler

Tarihsel olarak bakıldığında Azerbaycan eğitim sistemi diğer Türk devletleri ile karşılaştırılırsa daha ileri düzeyde sayılmaktadır. 11. Yüzyıldan itibaren Türk İslam Âleminin klasik okul ve medrese sistemi şeklinde bir gelişme göstermiştir. Ancak Azerbaycan'ın esaret altında ve mücadeleler ile dolu tarihi geçmişi eğitim konusunda da etkisini göstermiş ve eğitim sistemi bir süreklilik içinde olamamıştır²⁴.

1828'de yapılan Türkmençay Anlaşması ile ikiye bölünen Azerbaycan'ın Güney bölümünde kalan kısmında İran ve İran eğitimi etkili olurken, Kuzey kısmında ise Rusya etkisi ile Ruslaştırma ve Hıristiyanlaştırma eğitimi etkisi altına alınmak istenmiştir. 19.Yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren ise özellikle Gaspıralı İsmail Bey'in öncülüğünde başlatılan "Usul-i Cedit" hareketi ile Azerbaycan Türkleri İslam'dan

²⁰ İsmail Soysal, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, C.1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989, s. 13

²¹BOA, MV. 212-168, 7 Eylül 1334 (1918).

²² BOA, DH. EUM. LVZ.44-2, 25 Eylül 1334 (1918).

²³ BOA, İ.DVİT,1-77,12 Zilkade, 1336, (19 Ağustos 1918)

²⁴ Elchin Zamanov, **Sovyetler Döneminde Azerbaycan'da Eğitim Hareketleri**, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2014, s.57-58.

ve Türklükten kopmadan bir eğitim sistemine geçmişlerdir. Böylece o dönemde Osmanlı Devleti ve Türk Dünyası ile uyumlu modern bir eğitim sistemine geçiş yapabilmışlerdir²⁵.

1917 Bolşevik Devrimi Sonrası Sovyetler Birliği'nde eğitim sisteminde geçmişten farklı düzenlemeye gidilmiş ve Sovyet Eğitim Sistemi ilk olarak 1919 yılında parti programında kabul edilmiştir. Bu esaslar;

- SSCB' de tüm eğitim sistemi yaşayla, komünizm kuruculuğu çalışmaları ile sıkı bağlı idi.
- SSCB' de eğitim kurumları devlete aittir.
- SSCB' de okul geneldir.
- Tüm halkların istediği dilde eğitim almakta eşit hakkı vardır.
- SSCB halk maarifi sisteminde birlik vardır.
- Tahsil dünyevidir.
- Kadınlar ve erkekler eşit eğitim hakkına sahiptir.
- Çocuk ve gençlerle birlikte yaşlıların da eğitim hakkı vardır²⁶.

Şeklinde belirlenmiştir. Ancak Sovyet yönetimi esareti altında bulunan topluluklara bu sistemi uygulamamış genelde bu ülkelerde Sovyetlerin çıkarlarını göz önünde tutmuştur²⁷.

Azerbaycan, 1918'de kısa süreli de olsa bağımsızlığını kazandığı süre içinde 1919 yılında Sovyetlerin uygulamaya koyduğu eğitim sistemi esaslarını temel olarak almışlar ve kendi inançları ve milliyetçilik duyguları doğrultusunda uyarlamışlardır.

Henüz Azerbaycan bağımsızlığını ilan etmeden önce Musavvat Partisi Müslümanları İttifakı Kongresi'nde Gaspıralı İsmail tarafından formüle edilen dil siyasetini, kendi Parti programına almıştı²⁸. Parti yapmış olduğu ilk kongresinde (1917) bir topluluğun millet olmasında

²⁵ Rehman Seferov, Akif Akkuş, "Azerbaycan nüfusunun eğitim açısından analizi", **S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Konya (Tarih yok), s. 361.

²⁶ Zerife Aliyeva, **Pedagogika**, Prezident Kütüphanesi, Bakü, 2004, s. 54; Zamanov, **a.g.e.**, s.50.

²⁷ Kemal Aytaç, **Avrupa Eğitim Tarihi**, İstanbul Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1992, s. 283.

²⁸ Turan, **a.g.e.**, s.29.

sadece din birliğinin yeterli olmayacağını dil, adet ve edebiyat gibi kültürel birliğin zorunluluğuna vurgu yapmıştır²⁹.

28 Mayıs 1918-27 Nisan 1920 tarihleri arasında çok kısa bir bağımsızlık dönemi yaşayan Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti, millileştirme politikasını diğer alanlarda olduğu gibi uygulamaya çalışmıştır. Aynı biçimde eğitim alanında da uygulamaya koymuştur. Tüm kurumlarını millileştirerek, okullarda Türkçe dersini zorunlu hale getirmiştir. Bakanlar kurulunun 27 Haziran 1918'de aldığı kararla Türkçe resmi dil olarak kabul edilmiştir³⁰. Türkçenin yaygınlaştırıp kısa sürede sonuç alabilmek için "Telif ve Tercüme Encümeni" aracılığı ile ilk ve ortaokullar için yeni ders kitapları yazılmıştır. Çeşitli yerlerde öğretmen okulları açılmış, Bakü Üniversitesi kurulmuştur. Ayrıca eğitim almak üzere yüz kadar öğrenci çeşitli Avrupa ülkelerine gönderilmiştir³¹. İlköğretimin ve genel eğitimin yaygınlaştırılması için geçici pedagoji kursları açılmış ortaokullarda Rusya tarihi yerine Genel Türk Tarihi dersleri verilmeye başlanmıştır³².

Osmanlı Devleti, içinde bulunduğu zor şartlarına rağmen, Azerbaycan Cumhuriyeti'ne diğer alanlarda olduğu gibi eğitim alanında da yardım elini uzatmıştır. Örneğin Azerbaycan'da bağımsızlık sonrası "Azerbaycan Türk Talebe Cemiyeti" adıyla bir cemiyet kurmak için Osmanlı Hükümetinden resmi ruhsat ve izin talep edilmiş ve Osmanlı Devleti bu talebe olumlu yanıt vermiştir³³. Azerbaycan Devletinin yürüttüğü yurt dışına öğrenci gönderme politikası uyarınca Osmanlı Devleti de bu öğrencileri kabul etmiştir. Bakü Harbiye Mektebi talebesinden olup, tahsil için İstanbul'a gelen Hüseyinzade Zeynelabidin

²⁹ Rovshan Ganiyev, **Siyasal Özellikleri ve Devlet Yapısı Açısından Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920)**, YL Tezi, Ankara, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü., Ankara, 2004, s. 56.

³⁰ Betül Aslan, **Azerbaycan'da Latin Alfabesine Geçiş Sürecinde Yeni Yol Gazetesi**, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları. Yayın no: 2, 2004, s. 18.

³¹ Turan, **a.g.e.**, s.29-30.

³² Mehmet Emin Resulzade, **Asrımızın Siyavşu**, Ankara, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları,1989, s. 50.

³³ **BOA**, DH.HMŞ./4-4-0, H. 04.02. 1338.

Efendi'nin Kuleli İdadisi'ne kabul edilmesi ve kayıt işlemleri için Harbiye Nezareti'ne yazı yazıldığı anlaşılmaktadır.³⁴ Yine okul masrafları Azerbaycan Maarif Cumhuriyeti Maarif Nezaretince karşılanmak üzere Mekteb-i Mülkiye'ye dinleyici sıfatıyla katılan Mehmet Zeki'nin 14 Mart 1920 tarihinden itibaren okula devam ettiği, sene sonunda yapılacak imtihan neticesinin de daha sonra bildirileceğinin Hariciye Nezareti vasıtasıyla Azerbaycan siyasi Mümesillliğine bildirilmesi³⁵ ile ilgili belge Osmanlı Devletinin bu konudaki desteğini göstermektedir.

Osmanlı Devletinin Azerbaycan Cumhuriyeti'ne eğitim konusunda verdiği desteğe ilişkin en dikkate değer olanı oraya 50 öğretmenin görevlendirilmesi olmuştur³⁶. Bu konuda Türk arşivlerinde herhangi bir belgeye ve bilgiye ulaşamamakla birlikte elde edilen sınırlı veriler konuyu aydınlatmak ve yeni araştırmalara yol açabilmek adına derlenmiştir. Bu öğretmenler içinde kadın öğretmenler de mevcuttur. Ali Şamil Hüseyinoğlu KGB Arşivinden aldığı belgelerde bu öğretmenlerin kimlikleri ve branşları ile ilgili bilgiler paylaşmıştır³⁷. Bu doğrultuda Azerbaycan'a görevlendirilen öğretmenlerin hemen hemen tüm branşlardan olduğu görülmektedir. Örneğin; Ahmet Reşit Bey, Türkçe, Ahmet Sami Efendi Acemoğlu, ilkokul, Fikri Gasım Matematik ve Türkçe, Naciye Hanım Bakü Kadın Öğretmen Seminaryasının (darülöğretmenatın) başkanı tayin edilmiş, fakat söz konusu seminarya açılmamış; Naciye hanım, 1921'in Nisan ayından sonra Türkiye'ye dönmek zorunda kalmıştır³⁸.

³⁴ BOA, 4517-338752, 28 Mayıs 1918.

³⁵ BOA, DH.İ.UM, 5/2-1/18, 1 Nisan 1920.

³⁶ Şevket Süreyya Aydemir, **Suyu Arayan Adam**, 10. Basım, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1997, s.142-143.

³⁷ Ali Şamil Hüseyinoğlu, "KGB Arşivi'nde Türkiye'den Azerbaycan'a Davet Edilmiş Aydınlar Hakkında Belgeler" **I. Milletlerarası Türkiye Azerbaycan Münasebetleri Sempozyumu**, Kastamonu, 12-14 Mayıs 2014, s.18.

³⁸ A.g.m, s.20.

Hüseyioğlu elde ettiği belgelere dayanarak bu öğretmenlerin Azerbaycan işgal edildikten sonra da gelmeye devam ettiklerini belirtmiştir³⁹.

Azerbaycan'a görevlendirilen öğretmenlerden biri olan Şevket Süreyya Aydemir, eserinde konu ile ilgili hatırlarını anlatmıştır. Aydemir Bakü'ye vardığında buraya görevlendirilen öğretmenlerle ilgili şikâyetleri aktarmıştır. Bu muallimlerin bir kaçı dışında çoğunun Bakü'de çeşitli kahvehanelerde boşa vakit geçirdiklerini ve diğer şehirlere gitmediklerini duyduğunu belirtmiştir. Azerbaycan maarif yetkililerine kendisinin hizmet için en ücra yerlerine göreve gitmek istediğini bunun üzerine bir yetkilinin kendisine *"İstanbul'dan epey muallim gelmiştir. Fakat Bakudan başka Azerbaycan'ın hiçbir yerinde bir tek Türk muallimi yoktur. Gerçi merkez mekteplerinde bunlardan bir kaçına muhtaç olduğumuz doğrudur. Fakat bizim ihtiyacımız daha ziyade, memlekete yayılacak olan idealistlerdir"* şeklinde bir konuşma yaptığını ve kendisinin de orada kaldığı sürece "Aydemir" olarak anıldığını yazmıştır. Aydemir Nuha (Şeki)'ya görevlendirilmiştir. Yazar, bu şehrin coğrafik koşullarında ve ulaşımından bahsetmiş ve ahalisinin azınlık halinde Ermeniler ve çoğunlukla Türklerden oluştuğunu belirtmiştir. Aydemir'in anılarında buraya ilk geldiği gün bir öğretmenin cenazesine rastladığı ve yaptığı ateşli konuşmada sarf ettiği *"Biz evvela Türk'üz, sonra Müslümanız"* sözlerinde halkın büyük bir coşku gösterdiğini belirtmiştir. Çünkü yazar, Azerbaycan halkının kendini daha ziyade Sünni, Şii, daha ziyade Müslüman olarak nitelendirdiğini Türk kelimesinin ise Osmanlılar için kullandıklarını dolayısıyla Aydemir'in bu yaklaşımından ziyadesiyle memnun olduklarını yazmıştır. Aydemir eserinde Nuha'da kaldığı süre boyunca yaptığı faaliyetlerden bahsetmiştir. Eğitim, öğretim dışında bir izci oymağı kurduğunu, camide Cuma günleri hutbe verdiğini ve buradaki Azerbaycan çocuklarına olduğu kadar yöre halkına da Türklük bilinci aşlamaya çalıştığını anlatmıştır⁴⁰.

³⁹ A.g.m, 18-20.

⁴⁰ Aydemir, a.g.e, s.141-161.

Aydemir, Azerbaycan'ın işgalinden sonra da orada kalmaya devam etmiştir. 1 Eylül 1920'de, Bakü'de gerçekleştirilen Şark Milletleri Kurultayı'na Nuha'nın öğretmenler delegesi olarak katılmıştır. Bu katılım Aydemir'in Turancılık yerine bağlanacağı yeni davayı yani Komünizmi bulması anlamına gelmiştir⁴¹.

Ali Şamil Hüseyinoğlu çalışmasında Aydemir gibi Azerbaycan'a gönderilen öğretmenler hakkındaki yapılan eleştirilere de yer vermiştir. Muhittin Birgen'in⁴² de Aydemir'in oradaki ilk duyduklarını doğrular nitelikte Osmanlı Devletinin Azerbaycan'a gönderdiği öğretmenlerin başarısız olduğunu onların eğitimden çok başka işlerle meşgul olduğunu belirtmiştir. Ancak Hüseyinoğlu bu görüşe karşı çıkmış ve buraya gelen aydınların arasında çok tanınmış bilim adamlarının olduğunu söylemiştir. Yazarın bu kişilere gösterdiği örneklerden biri Şevket Süreyya Aydemir olmuştur. Herkesçe iyi tanınan Şevket Süreyya Aydemir de bu öğretmenler arasındadır⁴³. Azerbaycan'ın kuzeybatısındaki Nuha şehrine öğretmen olarak atanan Aydemir, kısa sürede halkla içli dışlı olmuş ve kendini çok sevdirmiştir. Cuma namazları öncesi, imam hutbesinden önce ateşli konuşmalar yaparak, Azeri Türleri'ne Türklüğü ve bağımsızlığı anlatmıştır şeklinde fikirlerini yansıtmıştır⁴⁴.

Hüseyinoğlu diğer bir kişinin de Reşid Süreyyâ Gürsey olduğunu belirtmiştir. Bu kişinin birçok meziyeti bir arada bulundurduğunu, sonradan ABD'ye giderek Teorik tıp alanında araştırmalar yapan bir doktor, matematikçi, lisan uzmanı, fizikçi hatta şair olduğunu hatırlat-

⁴¹ İlhan Tekeli, Selim İlkin, **Bir Cumhuriyet Öyküsü-Kadro ve Kadrocuları Anlamak**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003, s.55.

⁴² İttihat Terakki Partisi ile yakın ilişkileri olan gazeteci- yazar.1921 yılında hayranlık duyduğu Bolşevik Devrimini yakından izlemek amacıyla Moskova'ya gitmiş burada kaldığı süre boyunca da gerek Sovyetlerin gerek Azerbaycan Türklerinin eğitim uygulamalarını da izlemiştir.

⁴³ Şevket Süreyya Aydemir, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa**, Remzi Kitabevi, Cilt: II, İstanbul, 1971,s. 71.

⁴⁴ Mustafa Türkeş, **Ulusçu Bir Sol Akım: Kadro Hareketi (1932-1934)**, İmge Kitabevi, Ankara, 1999, s.70.

mıştır. Azerbaycan'da bulunduğu sırada Reşit Süreyya Bey'in evlendiği Remziye Hanımın Osmanlı Devletinin Azerbaycan'a görevlendirdiği Türkiye'nin ilk kadın kimyacı olduğunu belirtmiştir⁴⁵.

Tüm bu düzenlemeler ve çabalar çok kısa bir süre devam edebilmiştir. Zira 28 Nisan 1920'de Kızıl Ordu tarafından işgal edilince eğitim sisteminde de yeni bir döneme girmiş ve 70 yıl boyunca Komünizm adına milli duygulara yer vermeyen bir eğitim sistemine tabi tutulmuştur. Sovyet hâkimiyeti ilk yıllarda Azerbaycan'da geniş bir okul ağı kurmuştur. 1920'de "Azerbaycan SSCB Birleşik Emek Okulları Yönetmeliği" kabul edilmiştir. Bu yeni okullara "Birleşik Emek Okulları" adı verilmiştir⁴⁶.

Sonuç

Azerbaycan, sahip olduğu coğrafi, stratejik ve ticari konumu ile maden yatakları, doğal kaynakları nedeniyle birçok medeniyetin iştahını kabartmıştır. Bu yüzden de son derece mücadeleli bir tarihi geçmişe sahiptir. Üzerinde çok sayıda medeniyet kurulan bu Türk devleti bir taraftan birçok medeniyetin kültür izlerini taşıırken, diğer taraftan da kendi öz benliğini korumayı başarmıştır. Azerbaycan Türkleri bugün buldukları topraklara yerleştikleri ilk günlerinden itibaren kimi zaman kaybettikleri kimi zamanda kazandıkları bağımsızlık mücadelesini çok yakın zamana kadar devam ettiren bir millet olmuştur. Tarihsel olarak geçirdikleri bu evrede ne kültürlerinden, ne eğitimlerinden ne de gelişme arzularından vazgeçmemişlerdir.

I. Dünya Savaşı yıllarına kadar yanı başlarında bulunan 19. Yüzyıldan itibaren emperyalist devletlerin arasına giren güçlü Rus Çarlığının esareti altında, tarihinin o güne kadar ki en zor zamanlarını yaşamışlardır. Ancak savaş devam ederken Rusya'da etkinliğini giderek arttıran Bolşevikler onlar için de bir umut ışığı olmuştur. Çünkü Bolşevikler söylemleri ve ideolojileri ile emperyalizmden uzak, halkların

⁴⁵ Hüseyinoğlu, a.g.m, s.20.

⁴⁶ Orhan Çeltikçi, " Türkiye Azerbaycan Eğitim Sistemlerinin Karşılaştırılması Üzerine Bir İnceleme", **Bilim ve Kültür Araştırmaları Dergisi**, Sayı 2, 2013, s.48-49.

bağımsızlığından yana bir politika izlemişlerdir. Bu bağlamda Azerbaycan aydınları başta olmak üzere, Bolşeviklere destek vererek Rus çarlığının yıkılması ile Azerbaycan'da bağımsızlığını ilan edebilir umudu oluşmuştur. Gerçekten de umulan olmuş ve Bolşevik Devrimi gerçekleşmiş, Azerbaycan 1918 Mayıs ayında bağımsız bir devlet haline gelmiştir. Hem de birçok devletin henüz geçemediği, monarşi, meşruti yönetimlerde olduğu bu dönemde, Cumhuriyet ilan etmişlerdir. Bu bağlamda Azerbaycan başta Osmanlı Devleti olmak üzere diğer Türk topluluklarını da geride bırakmıştır. Bu durum Azerbaycan Türklerinin geçmişten getirdikleri bilgi ve kültür birikimlerinin bir sonucu olarak açıklanabilir.

28 Mayıs 1918 ile 27 Nisan 1920 tarihleri arasında geçen kısacık bağımsızlık sürecinde Azerbaycan'ın çok önemli aşamalar kaydettiği görülmektedir. Ancak Azerbaycan ilerleyebilmek, güçlü olabilmek ve bağımsızlığını devam ettirebilmek için yardıma muhtaçtır. Doğal olarak ilk başvurduğu devlet de Osmanlı Devleti olmuştur.

Tarihteki Türk devletleri içinde en güçlü olanı, Osmanlı Devleti ise ne yazık ki bu yıllarda sona gelmiş ve yıkılmak üzeredir. Osmanlı Devleti üst üste yaşadığı ve yenildiği Osmanlı-Rus savaşları, Trablusgarp, Balkan Savaşları ve I.Dünya Savaşı felaketlerine rağmen Azerbaycan Cumhuriyeti'ne kayıtsız kalmamıştır. Bir taraftan Enver Paşa ve diğer yöneticilerin yürüttükleri Türkçülük- Turancılık politikaları doğrultusunda Rus Çarlığının yıkılması ile bu yöndeki umutların yeniden yeşermesi, yani Osmanlı Devleti için Türk dünyasının birleştirilmesinin mümkün olabileceği düşüncesi, diğer yandan da soydaşlara yardım edilmesi gerekliliği yapılan yardımların gerekçeleri olmuştur. Bu yüzden Osmanlı Devletinin tüm felaketli haline rağmen azımsanmayacak ölçüde Azerbaycan'a destek verdiği görülmektedir. Askeri ve mali yardımların yanı sıra eğitim ve kültürel alanda da yardımlar dikkat çekici olmuştur. Azerbaycan'a 50 kadar öğretmenin görevlendirilmesi, bu öğretmenlerin faaliyetleri ve Azerbaycan tekrar işgal edilmesine rağmen bazılarının orada kalmaya devam etmeleri oldukça dikkat çekicidir.

Konumuzun dışında olmasından dolayı burada anlatılmayan, ancak başka çalışmalarda görüldüğü üzere Türkiye'nin Azerbaycan'a yardımını hiç kesilememiş Milli Mücadele dönemi ve Cumhuriyet döneminde de devam etmiştir. Azerbaycan ise 1920'de bağımsızlığını kaybedip bugünkü bağımsızlığını yeniden kazanıncaya kadar acı çekmeye devam etmiş ve defalarca zulme uğramıştır. Özellikle de, halkın milliyetçilik duygularını canlı tutması yönünde eğitilmesine çaba gösteren çok sayıda aydını bu uğurda canlarından olmuştur.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

BCA, 930-1-0-0/1-6, 14.09.1918.

BCA, Dosya no, 930. 01. 2. 24. 1. 8.01. 1919,

BCA, Dosya No, 930.01.2.27.1. 15.07.1918.

BOA, HR.SYS.2373-4, 4 Haziran 1918.

BOA, MV. 212-168, 7 Eylül 1334 (1918)

BOA, 4517-338752, 28 Mayıs 1918; DH.İ.UM, 5/2-1/18, 1 Nisan 1920.

BOA, DH. EUM. LVZ.44-2, 25 Eylül 1334 (1918).

BOA, DH.HMŞ./4-4-0, H. 04.02. 1338.

BOA, İ.DVİT,1-77,12 Zilkade, 1336, (19 Ağustos 1918)

Kitap ve Makaleler

Adıgüzel, Hüseyin, **Milli Komünizm Öncüleri Nerimanov**, İstanbul, 2004.

Ağayev, Mehman, **Kurtuluş Savaşı Yıllarında Türkiye-Azerbaycan ilişkileri**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008.

Aliyeva, Zerife, **Pedagogika**, Prezident Kütüphanesi, Bakü, 2004, s. 54.

Aslan, Betül, **Azerbaycan'da Latin Alfabesine Geçiş Sürecinde Yeni Yol Gazetesi**, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınları, Yayın no: 2, 2004.

Aydemir, Şevket Süreyya, **Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa**, Remzi Kitabevi, Cilt: II, İstanbul, 1971.

- Aydemir, Şevket Süreyya, **Suyu Arayan Adam**, 10. Basım, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1997.
- Aytaç, Kemal, **Avrupa Eğitim Tarihi**, İstanbul Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1992.
- Bal, Halil, **Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu**, İdil Yayıncılık, İstanbul 2014.
- Buniyatov, Ziya Musa, "Azerbaycan" maddesi, **TDV İslam Ansiklopedisi**, c. IV.
- Çeltikçi, Orhan, "Türkiye Azerbaycan Eğitim Sistemlerinin Karşılaştırılması Üzerine Bir İnceleme", **Bilim ve Kültür Araştırmaları Dergisi**, Sayı 2, 2013.
- Ganiyev, Rovshan, **Siyasal Özellikleri ve Devlet Yapısı Açısından Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920)**", Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, **Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Ankara, 2004.
- Hüseyinoğlu, Ali Şamil, "KGB Arşivi'nde Türkiye'den Azerbaycan'a Davet Edilmiş Aydınlar Hakkında Belgeler" **I. Milletlerarası Türkiye Azerbaycan Münasebetleri Sempozyumu**, Kastamonu, 12-14 Mayıs 2014.
- Karaköse, Nejdet, **Afrika Grupları Komutanı Kafkas İslam Orduları Komutanı Sütlüce Fabrikasının Sahibi Nuri Paşa (Killigil)**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2012.
- Keykurun, Naki, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)**, Ankara, İlke Kitabevi Yayınları, 1998.
- Kırat, Nimet Akdes **Türkiye ve Rusya XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2006.
- Mustafayev, Söhrab **1918-1922 Arası Türk- Rus İlişkilerinde Azerbaycan'ın Rolü**, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Van, 2015.
- Resulzade, Mehmet Emin **Asrımızın Siyavşu**, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara, 1989.
- Resulzade, Mehmet Emin, **Azerbaycan Cumhuriyeti: Keyfiyet-i Tesekkülü ve Simdiki Vaziyeti**, İstanbul, 1991.

- Seferov, Rehman& Akif Akkuş, “Azerbaycan nüfusunun eğitim açısından analizi”, **S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Konya (Tarih yok).
- Soysal, İsmail, **Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları**, C.1, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.
- Tekeli, İlhan & Selim İlkin, **Bir Cumhuriyet Öyküsü-Kadro ve Kadroları Anlamak**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.
- Turan, Refik, **Azerbaycan'da İlk ve Ortaöğretimde Tarih Öğretimi ve Tarih Ders Kitapları (Sovyet Döneminden Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetine)**, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Ortaöğretim Sosyal Alanlar Eğitimi Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Erzurum, 2009.
- Türkeş, Mustafa, **Ulusçu Bir Sol Akım: Kadro Hareketi (1932-1934)**, İmge Kitabevi, Ankara, 1999.
- Yüceer, Nasır, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1996.
- Zamanov, Elchin, **Sovyetler Döneminde Azerbaycan`da Eğitim Hareketleri**, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2014.

ШАРИАТСКИЕ ОТРЯДЫ СЕВЕРНОГО КАВКАЗА И КАВКАЗСКАЯ ИСЛАМСКАЯ АРМИЯ

Kharsiev Boris Magomet-Gireyevich*

Аннотация

Крушение монархических институтов России способствовало активизации общественно-политической жизни не только в центре, но и на окраинах страны.

Мусульманские институты и структуры на Северном Кавказе активизировались для поиска новых форм государственного устройства. Это естественным образом вовлекло в сложные политические процессы и горские народы.

Шариатский полк и всем народом идти на освобождение города от контрреволюционных частей, захвативших Буру -- Владикавказ. В этот же день был организован полк, куда вошли разрозненные кавалерийские отряды отдельных селений, ставшие первой организованной исламской армией Ингушетии, просуществовавшей до окончательного установления Советской власти на Северном Кавказе в 1920 году.

Непримиримым врагов молодой Горской Республики, провозглашенной 21 мая 1918 г., стала Добровольческая армия во главе с генералом А. И. Деникиным. Добровольческая армия ставила целью уничтожение горской демократии и жестокую расправу с зародившимися на осколках царской империи

* Candidate of Philosophical Sciences, Head of the department of Ethnology of Ch.Arkhiev Ingush scientific-research institute of humanities Republic of Ingushetia, 386302, Malgobek, Kiyevskaya st., № 95, E-mail: Harsievfilial@mail.ru, Telephone number : +7 928 796 8348

свободными республиками Кавказа и их населением. Сопrotивление шариатских отрядов ингушей было таким массивным, что Белой армии для его преодоления пришлось перебросить подкрепление.

Ключевые слова: Переворот в России 1917 года. Горская Республика. Белая Армия Деникина. Шариатские полки. Муфтий Северного Кавказа. Базоркинский съезд. Большевиcтская пропаганда. Военные столкновения. Казаки и Ингуши.

ISLAMIC SHELVES OF THE NORTH CAUCASUS AND THE CAUCASIAN ISLAMIC ARMY

ABSTRACT

The collapse of the monarchical institutions of Russia contributed to the activation of social and political life not only in the center, but also on the outskirts of the country.

Muslim institutions and structures in the North Caucasus have intensified to find new forms of government. This naturally involved in complex political processes and the mountain people.

Sharia regiment and all the people go to liberate the city from the counterrevolutionary units that seized Buru-Vladikavkaz. On the same day, a regiment was organized, which consisted of scattered cavalry detachments of separate villages, which became the first organized Islamic army of Ingushetia, which existed until the final establishment of Soviet power in the North Caucasus in 1920.

The uncompromising enemies of the young Mountain Republic, proclaimed on May 21, 1918, became the Volunteer Army led by General AI Denikin. The volunteer army set itself the goal of destroying the mountain democracy and brutal reprisal against the free republics of the Caucasus and their population, which originated on the fragments of the tsarist empire. The resistance of the Sharia groups of the

Ingush was so massive that the White Army had to transfer reinforcements to overcome it.

Key Words: The coup in Russia in 1917. The Republic of Gorski. The White Army of Denikin. Sharia regiments. Mufti of the North Caucasus. Bazorkin Congress. Bolshevik propaganda. Military clashes. Cossacks and Ingush.

Крах самодержавия и февральский переворот в России 1917 года, а затем и приход к власти Временного правительства стали для народов Северного Кавказа событием большой важности. Крушение монархических институтов России способствовало активизации общественно-политической жизни не только в центре, но и на окраинах страны.

Мусульманские институты и структуры на Северном Кавказе активизировались для поиска новых форм государственного устройства. Это естественным образом вовлекло в сложные политические процессы и горские народы.

В мае 1917 г. во Владикавказе по инициативе Временного Центрального комитета объединенных горцев открылся Первый съезд горских народов Кавказа, религиозная секция которого решила ввести в судах по всем делам мусульман шариат, учредить должность Кавказского муфтия с резиденцией во Владикавказе для мусульман Терской, Кубанской и Дагестанской областей, Черноморской губернии, ногайцев, караногайцев и туркмен Ставропольской губернии. При муфтии должен был быть создан совет из четырех кадиев: по два от шафиитов и ханафитов [Музаев, 2007: 377]. На должность муфтия был избран Нажмутдин Гоцинский [Албогачиева, 2012: 12].

В 1917 г. начинаются столкновения между казаками и осетинами с одной стороны и ингушами с другой.

Осенью 1917 г. Муфтий Союза Объединенных Горцев Кавказа Нажмутдин Гоцинский прибыл на станцию Гудермес для встречи с представителями духовенства народов Северного Кавказа. Нажмутдин Гоцинский обратился к представителям народа с пространной речью, в которой клеймил грабежи и насилия, а также указал, что мусульманин обязан стоять на страже порядка, веры и свободы. Муфтий сказал: «Те, кто грозит свергнуть наш край в анархию, являются врагами Ислама. Я поручил наиболее уважаемым шейхам и муллам из нашей среды устройство Шариатских судов. Для активной борьбы с преступниками и для

выполнения решений Шариатского суда я поручил Авдархану Харсиеву в Назрановском округе и Али Митаеву в Веденском и грозненском округах организовать особые отряды милиции, по тысячи человек в каждом. Эти отряды с совместно действующими в Чечне воинскими частями, в кратчайший срок должны восстановить прочный порядок» [Горская жизнь 1917].

Несмотря на усилия мусульманских деятелей по предотвращению беспорядков, вызванных революционным хаосом, в 1918 г. Северный Кавказ стал одним из очагов разгорающейся гражданской войны.

23 июля 1918 г. во Владикавказе начал свою работу IV съезд народов Терека.

Во время работы съезда, в ночь с 5-го на 6-е августа вооруженные отряды под командованием полковников Соколова и Беликова совершили нападение на Владикавказ и пытались захватить весь состав съезда [Гойгова, 1959: 93].

6 августа 1918 г. в Базоркино, в бывшей усадьбе графа Ф.А. Уварова был созван съезд ингушского народа, на котором было решено организовать Ингушскую армию и освободить город Владикавказ от белоказачьих банд, мешающих работе съезда. На съезде в с. Базоркино избрали Национальный Совет Ингушетии в лице председателя Вассан-Гирея Джабагиева, бывшего полковника царской армии Муссы Саутиева – по военным делам, Исак-мулла Чопанов – по шариатским делам.

Председатель Ингушского Национального Совета Джабагиев В.Г. выразил недоверие большевикам и призвал участников съезда сосредоточиться на деятельности по достижению международного признания Горского правительства.

9-13 августа «в Базоркино, к Уваровскому саду, собрались тысячи верховых и пеших ингушей. Из горных аулов и плоскостных сел Ингушетии прибывали вооруженные горцы... Грузин Серго Орджоникидзе предложил провести мобилизацию от

имени Ингушского Национального Совета. Большинство участников съезда с энтузиазмом присоединилось к предложению Серго и потребовало немедленной мобилизации всего ингушского народа и помощи Владикавказу... В ту же ночь в с. Базоркино начали прибывать вооруженные ингушские отряды. На призыв Национального Совета откликнулось все мужское население Ингушетии в возрасте от 14 до 80 лет. Для руководства ингушскими частями был создан штаб, который решил, что помимо главного удара на Владикавказ, ингушские отряды немедленно займут бывшие населенные пункты ингушей, на которых располагались казачьи станицы: Сунженская, Тарская, Фельдмаршальская и Тарские хутора – эта земельная полоса, поделила Ингушетию на две части» [Разгон, 1941: 201-202].

Ингушские старейшины внесли предложение организовать повстанческий Шариатский полк и всем народом идти на освобождение города от контрреволюционных частей, захвативших Буру -- Владикавказ. В этот же день был организован полк, куда вошли разрозненные кавалерийские отряды отдельных селений, ставшие первой организованной исламской армией Ингушетии, просуществовавшей до окончательного установления Советской власти на Северном Кавказе в 1920 году. Командиром был назначен бывший полковник царской армии Саутиев Мусса, начальником штаба назначили бывшего полковника царской армии Сейта Тонгиева.

Добровольцы Шариатского полка присягали на Коране в том, что они будут точно следовать строгой военной дисциплине и выполнять приказы командира. Присягу воинов Шариатского полка принимал Кази – мулла Гантемиров.

Со дня формирования полк был брошен на помощь оборонявшим город Владикавказ частям Красной армии. В результате жестокой схватки из города были вытеснены контрреволюционные казачье-осетинские части и г. Владикавказ был освобожден.

В Ингушетии с организацией полка совершенно прекратились воровство и грабежи. Применение жестких мер в отношении всех преступников и контрреволюционных элементов, вплоть до физической расправы, принесло покой и порядок, необходимые населению. Народ взял свою судьбу в свои руки.

Один из осетинских революционеров Казбек Бутаев, участник борьбы за установление на Северном Кавказе Советской власти, писал в своих воспоминаниях в 1922 году: «Ингуши пришли на помощь, осадили город, выгнали казаков и осетинские банды» [Революционный Восток, 1924, №6:..20].

В 1918 г. генерал-майор штаба Кавказской армии Б.П. Лазарев в докладной записке помощнику главнокомандующего Добровольческой армии А.М. Драгомирову так писал о вооруженных силах Ингушетии: «Ингуши являются наиболее сплоченной народностью Северного Кавказа, во все время борьбы они сумели успешно отстаивать свои интересы, заключать выгодные соглашения и наносить чувствительные удары своим неорганизованным противникам. ...вся Ингушетия представляет вооруженный народ, собирающийся с чрезвычайной быстротой по тревоге. Я лично наблюдал в Базоркино такую тревогу, когда (около 10 января) казаки в 6 часов утра повели наступление на с. Плиево; в 6 час. 40 мин., проезжая по аулу, я видел, что артиллерия была уже в запряжках, пулеметы грузились на арбы, ингушский заслон разворачивался в сторону Сунженской станицы, а в 7 час. 5 мин. часть базоркинцев была уже в бою под Плиевым, отстоящим от Базоркино в 18 верстах; вообще, большая часть ингушских сил способна сосредоточиться в любой пункт в течение нескольких часов, а 2 часов достаточно, чтобы ввести в бой 2-3 тыс. ингушей» [Вайнахи, 2011:287-288].

Непримиримым врагов молодой Горской Республики, провозглашенной 21 мая 1918 г., стала Добровольческая армия во главе с генералом А. И. Деникиным. Вместо того, чтобы двинуться на Север на завоевание Москвы и столицы российского государства

Петербурга, для изгнания захвативших власть большевиков и водворение прежнего порядка, А. И. Деникин направил свою армию на Юг, для борьбы с провозгласившими себя независимыми народами Кавказа. Действия командующего и штаба Добровольческой армии трудно поддаются военно-тактической логике, ибо захват столицы и крупного центра, то есть главной ставки противника, является первейшим залогом успеха военной кампании. Эта ошибка, или целенаправленная диверсия, сыграла роковую роль для Белой армии, да и в дальнейшем для истории России. Добровольческая армия увязла в кавказской кампании, основательно растрепав свои значительные силы и теряя способность противостоять большевистским военным формированиям. Вдобавок ко всему, Белая армия проигрывала идеологическую войну большевикам, которые не скупилась на обещания, в случае своей победы, свободы для закабалённых народов страны, поддержки их государственности, культуры и религии. Впоследствии большевистские обещания народам Кавказа оказались фикцией, но как идеологический инструмент во время смуты эти обещания сыграли определяющую роль.

Открывая фронт на южных рубежах царской империи, Добровольческая армия ставила целью уничтожение горской демократии и жестокую расправу с зародившимися на осколках царской империи свободными республиками Кавказа и их населением.

Деникин предъявил ультиматум ингушам о полной капитуляции и возмещении ущерба, нанесенного казакам Сунженской линии в ходе военных столкновений, а также выдачи людей причастных к этому.

Ингуши напрочь отвергли ультиматум генерала и встали на защиту своей родины.

После предъявления ультиматума ингушам П. Коцев имел беседу с командующим союзными войсками в Баку английским

генералом Томсоном с целью побудить союзников повлиять на своих подопечных – деникинцев облегчить участь Ингушетии.

Однако деникинцам играло на руку то обстоятельство, что «представители британского командования на Юге России ... сочувствовали командованию Добровольческой армии и помогали ему» [Мартirosiан Г.К. с.236].

Без всякого сомнения, «и Красные и Белые хотели отстоять «единую неделимую России» и если красные изначально скрывали свои намерения, прокламируя идею, «если нерусские народы не хотят жить в составе России – скатертью дорога», то «Деникин открыто провозглашал эту программу и тем самым объявлял новую завоевательную войну нерусским народам, не выиграв свою гражданскую войну против красных». [Авторханов, 1990: 69].

Весть о том, что 25 мая 1918 года в Гянджу из Евлаха прибыл Нури-паша Киллигиль (младший брат Энвер-паши) с группой офицеров (будущим штабом) и приступил к формированию Кавказской исламской армии распространилась по Северному Кавказу [Сулейманов, 1999: 106], [AjunKurter, TürkHava, 2009: p.92].

Поддержку мусульманского государства – Турции на Северном Кавказе воспринимали с большим воодушевлением.

Армия Ислама включала кавказские (чеченские, дагестанские и др.) [Ульям Аллен, Павел Муратов, 2017: 717] формирования.

8 февраля 1919 г. под селением Долаково Назрановского округа началось вооруженное столкновение между ингушским ополчением и частями Белой армии. В боях участвовало почти все население, включая женщин и детей [Абазатов. 1973: 118]. В помощь с. Долакову все плоскостные селения Ингушетии выставили свои отряды [История Ингушетии, 2012: 378]. Защитники уступали врагу как в численности, так и в техническом вооружении. Например, Белые имели в артиллерии более чем трехкратный перевес.

Под соседним с Долаковым селением Кантышево три дня шли рукопашные схватки ингушей с деникинцами [Тотоев, 1957: 33].

Один из очевидцев этих событий писал: «Тридцать человек, тридцать «обреченных», надев белые саваны, врезались в густые цепи врагов, и, уничтожая в своем стремительном порыве все на своем пути, дошли до глубокого тыла противника, погибнув до единого» [Долтмурзиев, 1927: 32].

Под селением Долаково ингуши оказали такое сопротивление, что на две недели задержали продвижение Белой армии к столице Союза Объединенных Горцев Северного Кавказа и Дагестана городу Владикавказ.

Непреодолимым для белой армии оказался и рубеж в районе селений Сагопши-Пседах-Кескем в Северной Ингушетии. Здесь жестокое сопротивление деникинцам оказали Шариатские отряды под командованием Торко-Хаджи Гарданова. Брошенный на штурм селений кубанский пластунский батальон, усиленный кавалерией и артиллерией, понес огромные потери, составившие около 1000 человек [Победа советов на Тереке, с.162], несколько орудий и обоз. Генерал Ляхов позже признавал, что «не удалось сломить ингушей в Малой Кабарде» [Абазатов, 1973: 120]. Участник обороны Алханчуртской долины 1919 – 1920 гг. Султан Долтмурзиев в своем очерке о событиях в Ингушетии отмечал: «Я видел ожесточенные лица болгарских, солдат идущих на «нож». Я сталкивался со свирепыми полками мадьяр, атаки которых были безумны. Наконец, мне приходилось наблюдать несокрушимое движение немецких «фаланг». Но то, что было под Кескемом, удивляет даже того, кто всю жизнь провел в битвах» [Долтмурзиев, 1927: 32]. После уверенной победы в сражении ингушская, шариатская конница преследовала противника на территории соседней Кабарды: «...Белых гнали через Астемирово, Хансово до Терека. Сильные батальоны деникинцев – 7-й и 12-й, перестали существовать. Из их состава сумели спастись, лишь несколько десятков человек, бросившихся в студеную воду реки и

переплывших Терек у Станицы Чернойарской» [В памяти народной, 1971: 26-127].

Блестящая победа шариатских отрядов ингушей в сражении под Кескемом является, несомненно, одним из самых героических эпизодов в истории антиденикинского фронта на Северном Кавказе.

Сопротивление шариатских отрядов ингушей было таким массивным, что Белой армии для его преодоления пришлось перебросить подкрепление – две свежие дивизии и эшелон с английскими броневиками [Гугов, 1975: 355]. «С громким чтением *Salavata*, на своих могучих лошадях, обнажив шашки и кинжалы, бесстрашные воины ислама стройным волной накатывались на противника, опрокидывая передовой его строй, обращая в бегство» [Харсиев, 2004: П.М.].

Стремительности и эффективности военной организации ингушей, во многом способствовало то, что в течении предыдущих лет Ингушский Национальный Совет проводил вынужденную подготовку оборонительного характера в условиях развязанной против Ингушетии перманентной войны.

В сражении при Долаково-Базоркино-Кантышево, по признанию самого генерала Ляхова, белые потеряли только убитыми до 2500 человек [Носов, 1961: 92]. Если добавить сюда потери кескемского направления, становится ясно, что добровольческая армия лишилась в пограничных боях в Ингушетии 1919 г. почти целой дивизии, что не могло не повлиять на ее дальнейшую боеспособность. Особенно в сражениях против Красной армии.

Антиденикинская оборона Ингушетии продемонстрировала массовое проявление героизма мусульман в священной войне против новой оккупации Кавказа. Национально-освободительное движение перешло к партизанским методам ведения войны.

Победы в Закавказье Исламской Армией воспринимались как общие победы над врагами мусульманского мира и освобождения Кавказа от колониального гнета.

«В июне 1919 г. выброшенный могучей революционной волной в Дагестане на берег шариатских изысканий, шейх Узун-хаджи в сопровождении своих мюридов прибыл в Чечню, в слободу Ведено. К нему стекаются отряды мюридов из Чечни, Ингушетии, Кабарды, Дагестана. Его поддерживают мусульмане Азербайджана и грузинское правительство. Ведено превратилась в резиденцию религиозно освободительной борьбы горцев Северного Кавказа. Узун-Хаджи объявил войну Добровольческой армии и приступил к организации своих гражданских и военных сил «Авторханов. К основному вопросу истории Чечни».

Большевики использовали верность ингушей своей религии исламу и для борьбы с белой армией поддержали формирования исламских отрядов, исламской милиции и исламских судов.

Впоследствии, Тарко-Хаджи стал председателем Военного совета «Северо-Кавказского эмирата» Узун-Хаджи, командиром Шариатского отряда. Получил прозвище «Красный шейх».

Почти до конца 20-х годов XX века на территории Ингушетии находились шариатские суды. Например, в Назрани под председательством Торко-Хаджи Гарданова. Официально шариатские суды в Ингушетии были упразднены в 1922 г., но фактически они продолжали действовать еще долго время. Гарданов Тарко-Хаджи - уроженец села Сагопши. Получил духовное образование и совершил хадж в Мекку. Был главой одной из влиятельных мусульманских общин Ингушетии. Участник Первого горского съезда в мае 1917 г. Не занимая официальных постов, оказывал значительное влияние на деятельность национального самоуправления в Ингушетии.

Армия Деникина на территории Ингушетии и Чечни не столько боролась с большевизмом, сколько завоевывала заново эти

территории. Раскол между белыми и ингушами окончательно оформился в первых масштабных сражениях на ингушской земле, в начале февраля 1919 г.

Намного позже, в своих воспоминаниях генерал Деникин А.И. писал следующее: «Ингуши – наименее численный и наиболее спаянный и сильный военной организацией народ – оказался, по существу, вершителем судеб Северного Кавказа. Моральный его облик определен был давно уже учебниками географии: «Главный род занятий – скотоводство и грабеж»... Последнее занятие здесь достигло особенного искусства. Политические стремления исходили из той же тенденции. Ингуши стали ландскнехтами советской власти, ее опорой, не допуская, однако же, проявления ее в своем крае. Одновременно они старались завязать сношения с Турцией и искали турецкой помощи из Елисаветполя, немецкой – из Тифлиса. В августе, когда казаки и осетины овладели Владикавказом, ингуши своим вмешательством спасли терский Совет комиссаров, но при этом жестоко разграбили город и захватили государственный банк и монетный двор. Они грабили всех соседей: казаков и осетин во имя «исправления исторических ошибок», своего малоземелья и чересполосицы; большевиков – в уплату за свои труды и службу; кабардинцев – просто по привычке, и владикавказских граждан – за их беспомощность и непротивление. Их ненавидели все, а они занимались своим «ремеслом» дружно, широко, организованно, с большим размахом, став наиболее богатым племенем на всем Кавказе». [Деникин, 1991: 167-168].

Источники и литература:

1. AjunKurter, TürkHavaKuvvetleriTarihi, Cilt: IV, 3rd edition, TürkHavaKuvvetleriKomutanlığı, 2009, p. 92.
2. Абазатов М.А. Борьба трудящихся Чечено-Ингушетии. Грозный. 1973.
3. Авторханов А. Империя Кремля. Вильнюс. 1990.

4. Албогачиева М. С-Г. Общество как объект и субъект власти. // Очерки политической антропологии. Санкт Петербург 2012.
5. Вайнахи и имперская власть: проблема Чечни и Ингушетии во внутренней политике России и СССР (начало XIX – середина XX в.). М. 2011.
6. В памяти народной. Грозный. 1975.
7. Долтмурзиев. Очерки революционной Ингушетии. // На подъеме. №3. Ростов на Дону. 1927.
8. Газета горская жизнь. 14 ноября. 1917.
9. Гойгова З.А. Участие чечено-ингушского народа в борьбе против Деникина // Известия ЧИНИИИЯЛ. История. Т. 1. Вып.1. Грозный. 1959.
10. Гугов Р.Х. Совместная борьба народов Терека. Нальчик. 1975.
11. Деникин А.И. Очерки русской смуты. Москва, 1991.
12. Журнал «Революционный Восток», 1924, №6.
13. История Ингушетии. Магас. 2012.
14. Музаев Т. Союз Горцев. Русская революция и народы Северного Кавказа 1917 март 1918. М. 2007.
15. Носов А.Ф. Октябрьская революция в Грозном и в горах Чечено-Ингушетии. Грозный. 1961.
16. Полевой материал. Респондент Харсиев Идрис Эльбердович, 1928 г. р. (по рассказам отца, участника событий 1917-1920 гг.) Записал Харсиев Б.М-Г. в г. Малгобек 25 октября 2004 г.
17. Разгон И. Орджоникидзе и Киров и борьба за власть Советов на Северном Кавказе. 1917-1920. М. 1941.
18. Тотоев М.С. Очерки истории революционного движения в Северной Осетии. Орджоникидзе. 1957.
19. Уильям Аллен, Павел Муратов. Битвы за Кавказ. История войн на турецко-кавказском фронте. 1828–1921. Litres, 2017-09-05.

**AZERBAJYCAN ARŞIV BELGELERİ IŞIĞINDA ERMENİLERİN
1918-1920'DE, ERİVAN VE BAKÜDE YAPTIKLARI ERMENİ
MEZALİMİ**

Cengiz ATLI*

ÖZET

19. yy. sonu 20. yy. başlarında Azerbaycan'ın eski ve güzel şehirlerinden biri olan Bakü, Kafkasların en büyük sanayi merkezi haline gelmişti. Bakü petroleri tüm dünyanın, özellikle Rusya'nın dikkatini çekmekte idi. Bu yüzden Petrograd'da (Petersburg) Bolşevik ihtilali gerçekleştirildikten hemen sonra Lenin, Bakü'yü Kafkasya Bolşeviklerinin odağına dönüştürmeye karar vermiş ve bununla ilgili olarak Ermeni Stepan Şaumyan'ı Aralık 1917'de Kafkasların olağanüstü komiseri olarak atamıştı. Şaumyan da kısa süre içerisinde Ermeni Korganov'un önderlik ettiği Askeri Devrim Komitesi ile birlikte karargâhı Tiflis'ten Bakü'ye taşımıştır. 1918 yılı Mart soykırımını Bakü şehrinde kaynakların belirttiğine göre Ermeniler 30 bin civarında Müslüman'ı katletmişlerdir. Onların birçoğunun cesetleri ise bulunamamıştır. Çünkü şahitlerin dediklerine göre Ermeniler, cesetleri ateşe bürünmüş evlere, denize ve kuyulara atmışlardır ki, yaptıkları cinayetin izi kaybonsun. 1918 yılı Eylül ayına kadar Bakü Ermenilerin eline geçti. Ermenilerin bu harekâtı yapmasının amacı martta Müslüman katliamı, yaparak Bakü'yü yerli ahaliden temizlemek, Onun kaynaklarına sahip çıkmak, en sonunda ise bu Azerbaycan şehrini Ermenistan toprağı ilan etmek idi. Ermeniler bu döneme sadece Bakü değil Erivan'da ve Kars'ta da soykırım harekâtına girişmişlerdi. Ermeni hükümeti ve

* Doç.Dr. İğdır Üniversitesi Fen/Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü e-posta: cengiz3636@hotmail.com

Taşnak Cemiyeti'nin Revan ve Aras bölgeleri ile Elviye-i Selâse (Kars, Ardahan, Batum)'da bir tek Müslüman bırakmamak maksadıyla faaliyette buldukları; Kars, Sarıkamış ve Revan ile Aras mıntkasında halka karşı yapılan zulmün son dereceyi bulduğu belirtiliyordu. Zakim, Çermik ve Bardız köylerine saldırıp halktan gördüklerini öldürdükleri; Karsta yapılan mezâlimin şiddetinden dolayı yaklaşık iki bin kişinin Bayezid hududuna iltica ettiği; mezâlim esnasında kadınlara tecavüz edilmesi ve çıplak olarak Ermeni askerleri arasında gezdirilmesinden ötürü birçok Müslümanın ilticadan vazgeçip savaşmak üzere geri döndükleri; tarlada çalışan halkın üzerine Ermenilerce top ve makinalı tüfek ateşi açıldığı, ezan okuyanların taşlandığı; bu katliamları yapan Ermenilerin Amerika generali tarafından desteklendiklerini ileri sürdükleri halde İslam köylerini dolaşmaya gelecek olan Amerika heyetine yapılacak şikâyetleri engellemek için halka tehdit ve baskı uyguladıkları bildirilmekteydi. Sunulacak bildiride Azerbaycan Arşiv belgeleri ışığında Ermenilerin 1918 1920 de Kars, Erivan ve Bakü'de yaptıkları Ermeni mezalimini Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Azerbaycan Devlet Arşivi, hatıratlar, resmi raporlar ve ilgili diğer kaynaklar ışığında incelenerek değerlendirilecektir. Azerbaycan Devlet Arşivinde bulunan belgeler 2016 yılında Başbakanlık Cumhuriyet Arşivine gönderilmiştir. Belgeler Rusça olarak yazılmış ve Cumhuriyet Arşivinde yeniden katalog numaraları verilmiştir. Bildiride konuyla ilişkili olarak daha çok Bakü'de yapılan katliamla ilgili belgelere yer verilerek konu açıklanmaya çalışılmıştır.

IN THE LIGHT OF AZERBAIJAN STATE ARCHIVES, THE ARMENIAN ATROCITIES IN YEREVAN AND BAKÛ

ABSTRACT

Baku, which is one of the beautiful cities of Azerbaijan, became the biggest industrial city in the late 19th century and early 20th century. The Baku oil reserve took attention of the whole world particularly the Russian. Therefore, just after the Bolshevik revolution in Petersburg, Lenin decided to turn Baku into main focus of the Caucasian

Bolsheviks and assigned Armenian Stephan Şaumyan as extraordinary commissioner of the Caucasians in December 1917. In a short time, Şaumyan carried the headquarter from Tbilisi to Baku with Military Revolutionary Committee, which was led by Korganov.

According to the documents, 30 thousand Muslims were slaughtered in Baku during the March 1918 Massacre. Most of the corpses could not be found. Because according to the witnesses, Armenians threw into the houses on fire, into the sea and pits so as to wipe off the traces of their murderous acts. Baku was invaded by the Armenians until September 1918. The purpose of the Armenians in this operation was to realize the slaughter of Muslim in March and to depopulate the natives in Baku, to seize the native sources in Baku, to declare its sovereignty in Baku.

Armenians in this period attempted to commit genocide not only in Baku but also in Yerevan and Kars. The Armenian government and the Dashnaks were stated to involved in the activities to wipe off the Muslim population in the areas of Revan and Aras and Elviye-i Selase (Kars- Ardahan and Batum); the massacre in the territories of Kars, Sarıkamış, Revan and Aras was regarded to be extreme. It has been stated that the Armenians slaughtered the villagers that they face in Zakim, Çermik and Bardız; that because of the massacre realized in Kars approximately 2 thousand people took refuge in the region of Bayezid; that most Muslims gave up the idea of taking refuge in other areas and turn back in order to fight against the Armenians since the Muslim women were raped by the Armenian soldiers and made to walk naked among them; that the villagers who worked on the land were attacked with the machine guns by the Armenians; that those who recited the azan were stoned; that though those Armenians who were performed these atrocities stated that they were supported by the American General, in order to prevent the complaints that would be directed to the American council, they threatened and oppressed them. In this study, in the light of Azerbaijani Archives, the Armenian atrocities in Kars, Yerevan and Baku will be discussed in the light of

the State Archives of the Prime Ministry, Azerbaijani State Archives, memoirs, official reports and other related articles. The documents in Azerbaijani State Archives were sent to the State Archives of the Prime Ministry in 2017. These documents were written in Russian and press-marked again in the State Archives of the Prime Ministry. This study attempts to discuss the Armenian atrocities by making reference to the documents related to the massacre in Baku.

Giriş

1918 yılının başında Bakü ve Gence bölgelerinde hâkimiyet Azerbaycanlı Müslüman toplumunu bir arada tutmayı başaran Müsavat partisinde idi. Fakat Rus birlikleri bünyesinde görev yapan Ermeni Ulusal Konseyi bu durumu değiştirmeyi amaçlamıştı. Bölgede harekete girişecek Ermeni Kolordusunun ihtiyaçları için Petrog'dan birkaç zırlı tren otomobil ve teknik araç gönderildi. 1918 yılının ocak ayında kolordu heyeti General Tolyaşinski ile birlikte Bakü'ye geldi 6-7 Şubat 1918'de eski Rus ordusunun generalleri İvan Bagramyan, Akop Bağratuni ve Taşnaksütyun Partisinin kurucularından biri olan Stepan Zoryan Bakü'ye geldi. Müslüman kolordunun bütün karargâhı Bolşevikler tarafından hapis edilmişti. Sovyet hâkimiyetini tanıyan Ermeni Taşnaksütyun Cemiyeti üyeleri Bolşeviklerle birlikte çalışıyordu. Müslüman kesimde bulunan bazı kişilerin hapsedilmesi ile ermeni askerleri savunmasız yaşlı insanlara çocuklara ve kadınlara saldırmaya başladı.

1918 yılında Mart-Temmuz aylarında Bakü başta olmak üzere Bolşevik adı altında Ermeni ordusu tarafından Azerbaycan halkına karşı büyük katliamlar yapılmıştır. Bu katliamlar sonucunda elli binden fazla sivil kadın, çocuk ve yaşlı katledilmiştir. Bakü şehrinde Azerbaycanlıların yaşadığı mahalleler tümüyle tahrip edilmişti. Yüzlerce köy yakılmış ve dağıtılmıştı. Evler çiftlikler yağmalanmış ve talan edilmişti. Azerbaycan halkı milyarlarca manat değerinde maddi zarara uğratıldı. Bu katliamlar sonucunda binlerce insan yaşadıkları bölgeleri terk ederek mülteci oldu. Bakü'de 1914 yılı nüfus sayımına bakıldığında 773.556 Müslüman 74.514 Rus ve 55.852 ermeni yaşamaktaydı.

Sayı olarak Müslüman nüfusu oldukça fazlaydı¹. 1918'de yapılan bu katliamında amaçlarından birisi de bu nüfus oranını değiştirmekti. Ermeniler Güney Kafkasya'nın güneybatısında Kars'ta Zengezurda Gökçede ve Karabağ'da sivil halkı sıkıştırarak ve toplu şekilde öldürerek Ermeni devletinin kurulmasını sağlamaya çalışmışlardı.

Bakü'de Ermeni Katliamı

Bakü'de Müslümanlara karşı saldırılar Mart 1918'de başladı. Ermenilerin amacı Bakü'yü işgal etmekti 30 Mart akşamı başlayan katliamda Ermeniler Bakü'nün tarihi mahallelerini ve sokaklarını kentin dışındaki Müslüman kasabalarını sardı. Ermeni çeteler Bakü'nün yakınlarındaki çevre köylere baskın yaparak Müslümanların evlerine giriyor, yolda geçen Müslümanları yağmalayıp katlederek kentin dışındaki yollarda pusular kuruyorlardı. Katledilen Müslümanların sayısı 10 bin civarındaydı. Ve onların büyük bir kısmını fakir kesimden olan işçiler binlerce kadın, çocuk ve silah taşıyabilecek durumda olmayan insanlar oluşturuyordu.

Harekât başladığında Şehirde Nikolayevskaya sokağında yaşayan Ermeniler şehrin Müslüman kısmının yaşadığı yerlerden çıkarak Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı bölgeye geçtiler. Bu kısımda sadece Ruslar, Gürcüler ve diğer Hristiyan halk kaldı. Şehrin diğer bölgelerinde olan Ermeni askerleri de hızlı bir şekilde hücumla başladı. Örtülerin altında sakladıkları piyade silahlarıyla bazı mahallelerden Müslümanları kovarak, evlere girip Müslüman halkı katlettiler. Bu harekette Ermeniler cinse, yaşa bakmadan insanları katl etmişlerdi. Hacı Emir Aliyev'in evine giren Ermeniler kendisini eşini ve üç çocuğunu öldürdüler. Çocukları parçalara ayırdılar. Aliyev'in 25 yaşındaki gelinini canlı olarak duvara astılar. Yine Ermeni komutanlar tarafından idare edilen bir grup Ermeni, Müslüman halkın yaşadığı başka bir eve girerek sekiz kadın ve bir çocuğu kurşuna dizdi. Girdikleri evlerden birinde Dr.Tagiyevden kendisine ait olan belgeleri istediler. Tagiyev

¹ Osmanlı Belgelerinde Karabağ, İstanbul, 2009, s.353

kendisine ait olan belgeleri verdi Bolşeviklerin gücünü tanıdığını söyledi. Fakat askerler kendilerinin Taşnaksütyan Cemiyetinden olduklarını ve Bolşevikleri tanımadıklarını belirterek Dr. Tagiyev'i öldürmüşlerdi.²

Bir diğer grup Fars sokağında Erol Ahmet Magtov'un evine girdi. Bu mahallede dokuz Müslüman din adamını sokakta vurarak öldürdüler. İki kişiyi ise Dağıstan adlı yanan binanın içine attılar. Ermeniler bütün bu cinayetleri barışın ve Bolşeviklerin takdim ettiği Ültimatomonun kabulünden sonra yapmışlardı. Tüfek ve kurşunlarla kuşanmış Ermeni askerleri sokaklarda gezerek savunmasız Müslüman halkı öldürmüşlerdi. Sokaklarda ve yollarda yakaladıkları Müslümanları şehir etrafındaki köylere götürüp kurşunluyorlardı. Cesetlerini ise kuyulara ve denize atıyorlardı. Ermeniler Bakü merkezden ayrılarak diğer bölgelere taşındılar. Burada da Bakü'de olduğu gibi aynı vahşeti uyguladılar. Bu katliamı yapan grubun liderlerinden biri Lenkeran'da arkadaşlarına 10 kıza tecavüz edip onları Revolveriyle³ vurduğunu söyleyip gurur duyuyordu. Bu durumda Ruslar ve Gürcüler bu katliama seyirci kalamayarak kurtarabildikleri Müslümanları kurtarmaya çalışmışlardı. Türkistan'da bulunan 36.alay Ermenilere Müslümanları öldürmemesi için bir ultiatom verdi⁴.

19 Mart'ta saat 15.00'de Nikolayevskaya ve Zavedenski sokağında Hüseyin Babayev'in evi yakınlarında 14 Ermeni askeri ortaya çıktı. Bu kişiler evde bulunan iki tüfeği arıyorlardı. Arama sonunda Ermeniler evde tüfekleri bularak bu evde yaşamış olan Askadına Mustafayev, Amcası Mejdullah Osman oğlu, Hacı Kurban oğlunu, Ağa hüseyin Babayevi, Hacı Nustak oğlunu, Rehim Han oğlunu, doktorun kardeşi Nerimov ve mühendis Sarkasyanın bahçivanını (Sarkasyan Mart ayının başından itibaren ailesi ile birlikte şehrin Ermenilerin yaşadığı tarafa taşınmıştı. Taşandıktan sonra Arazisini korumak için bahçivanını

² BCA.930.01.2.27.2

³1836 yılında Samuel Colt tarafından yapılmış tek dolumla birden fazla ateş edebilen bir tabancadır. Normal tabancalardan farkı uzun namlulu ve mermilerinin kabzada değil namlunun ortasında bulunmasıdır

⁴ BCA. 930.01.1.21.1.

görevlendirmişti) Tutukladıkları kişilerle birlikte cadde boyunca beyaz bayrak ile yürüyen üç yaşlı Müslümandan oluşan temsil heyetini de tutuklayarak hapsedtiler. Büyük Şehzade adresine geldiğinde bütün askerleri Kabantrovun karşısına dizdiler. Ateş sonucu Ashadina Mustafayeva ve Mejdullah Osman oğlundan başka hepsi öldürüldü. Bu kişilerden Mustafayeva sağ taraftan kurşun yarası aldı. M. Osman ise sağ ayağından bir kurşun ile yaralandı. Bu cinayetler Zabıta so-kağında evi olan grubun reisi Sergejev tarafından yaptırılmıştı.

Aynı gün akşam saatlerinde silahlı Ermeniler Bandarna Sokağında 148 nolu eve girerek 50 Müslüman erkek, kadın ve çocuğu tutuklayarak Birjevay meydanına götürdüler.⁵ Bu meydana olan bütün ahalinin içinde erkekleri seçtiler ve onları özel bir yere götürerek kurşunladılar. Hayatta kalanları ise süngü ile döverek öldürdüler. Aynı gruptan olan 14 yaşındaki Mamed İbrahimov iki kurşun ve 18 süngü yarası almıştı. Ermeni askerleri gittikten sonra hemşireler tarafından yaralılar hastahanelere götürüldüler⁶. 19 Martta Ermeniler ve Müslümanlar arasında ateşkes yapılmıştı. Ateşkesle Ermeniler Bolşeviklere silahlarını teslim edeceklerdi. Fakat Ermeniler 22 Martta kadar Müslüman halkı öldürmeye ve evlerini soymaya devam etti. Müslümanların öldürülmesi Türk askerlerinin Bakü'ye gelmesine kadar devam etti.

20 Martta Ermeni memur Totevaz Ararov üç ermeni askeriyle Hazar Matbaası ve İsmailiye Müslüman Hayriye Cemiyeti⁷ binalarının

⁵ BCA. 930.01.2.27.2

⁶ BCA.930.01.2.27.2.20

⁷ 1905 yılında Bakü'de kurulmuş olan "Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi", yardım çalışmalarını organize ettiği gibi, yardımların yerlerine ulaşmasını da sağlamıştır. 1915 yılı başlarında savaş sonuna kadar Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi yardım heyetleri, bütün işgal edilen ve Türk ahalinin zor durumda bulunduğu yerlere gitmişler, halka yiyecek, giyecek yardımları yaptıkları gibi onların hak ve hukuklarını korumaya çalışmışlardır. Kars, Ardahan, Kağızman, Oltu, Batum, Erzurum, Hınıs, Trabzon, İğdir vs. yerlerde şubeler açmış, iye ve sağlık merkezleri oluşturmuş, Rus memurlarının Müslüman halka yaptığı haksızlıkların, Ermeni ve Rumların yaptığı tecavüz ve saldırıların önünü almaya çalışmıştır. Ayrıca, 1917 Şubat İhtilaliyle oluşan ortamda Ermeni saldırılarına karşı Türk halkını teşkilatlandırmaya çaba göstermiştir. Rus ordusunun Erzincan mütarekesiyle işgal ettiği bölgelerden çekilmesi esnasında

arasında kalan büyük binaya geldi. Binanın pencerelerinden bir zaman sonra duman ve ateş çıktı. Çıkan yangın söndürülemedi. Bu binadan hariç yakınında bulunan Dağıstan Binası ve İsmailiye binası da yakıldı. Bu yanan binalar Kafkas Müslümanlarının hayatında büyük rol oynuyordu. İsmailiye binasında Kafkas Müslümanların komiteleri ve komitelere ait para ve senetler bulunmaktaydı. Ayrıca Hazar Gazetesi binası yakıldı. Binanın üst katında 5000 gazete nüshası bulunmaktaydı. İsmailiye, Dağıstan ve İskenderiye binalarında çoğunlukla Müslümanlar yaşamaktaydı⁸. Aynı günün akşamı kale içerisindeki Molla Cavid Ahund, Molla Hacı Mirmöhsün, Hacı Hüseyin Tagiyev, Dr.Atabekyan ve İcra Komitesi üyesi Denejkina otomobil ile şehrin üst tarafına gönderildiler. Ermeni askerler otomobili durdurarak nereye gittiklerini sordular. Arabayı ve içindekileri anlamayı tanımadıklarını belirterek tutukladılar⁹.

Aynı gün Varatsov sokağında yaşayan Dr. Baybala Sultanovun evine Stephan Laleyevle birlikte Ermeni askerleri giderek Sultanov'u evinde öldürdü. Kapıda olan Lalayevde kapıcının karısını ve iki yaşındaki oğlunu öldürdü. Saruhan sokağında da Neşedi Ahmet ve oğlunun evine otuz silahlı Ermeni geldi. Evi talan ederek altın, gümüş ve 34.840 rubleyi alarak götürmüşlerdi. Aynı mahallede kayka Eramış oğlu ve Tacir ehuş Sanbelininde evi talan edilmişti.¹⁰ Ermeniler daha sonra Saruhan sokağında yaşayan Ağa Hüseyin Selimoğlu Necephovun evine giderek kıymetli eşyalarını ve 111.460 ruble parasını götürmüşlerdi. Ev sahibinin kardeşini ve babasını öldürdüler. Ev sahibi ve ailesi ise Marlova tiyatrosuna gidip üç gün orada saklanmışlardı. Ermeni askerlerin arasında güvenlikçi Avalyon ve Çekme mağazasının sahibi isaak Bagdosapov vardı.

bölge halkı ile birlikte Ermenilere karşı verilen mücadelelerde birçok cemiyet temsilcisi de Ermeniler tarafından şehit edilmiştir. Betül Aslan, **1. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türklerinin Anadolu Türklerine Kardaş Kömeği ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi**, Ankara, 2010, s.162.

⁸ BCA.930.012.27.2.20

⁹ BCA.93.01.2.27.2.20

¹⁰ BCA.930.01.2.27.2.21

Bir diğerk Ermeni grup askerde Serkovski sokağında Meşedi Hüseyin Seferaliyevin evine girip onun bütün parasını ve 18.600 ruble değerindeki değerli eşyalarını aldılar. Seferaliyev ve ailesini ise Record tiyatrosuna götürdüler. Seferaliyev burada kulağından yaralandı. İsaak Bagdasarov da Ermeni birlikleri ile Tatariski sokağındaki Mir Kazım İbrahim oğlunun evine giderek bütün değerli eşyalarını ve 1.500 rublesini aldı. Hasan Mikalayovun Bondarskay ve Marimanskay sokağındaki evine aralarında Tagiyev mağazasının karşısında kuaför salonunun sahibiyle birlikte Ermeni askerleri gitti. Ermeniler Mikailov Melihi ve ev sahibini öldürdüler. Diğerk kardeşi Tağını ise karısı ve kızı ile Mailov tiyatrosuna götürüp Tağını orada öldürerek üzerindeki 2500 ruloyu aldılar. Mikailovun evinde Ermeniler peşin para ve 54.000 ruble değerinde değerli eşyada götürdüler. Sokrovski sokağında yaşayan Timur Selimovun evine de Ermeniler girerek kıymetli eşyalarını ve 15,0000 rublesini götürdüler. Götürenler içinde Memmedov ve Levon Kazarovda bulunmaktaydı. ¹¹

Aynı günün akşamı Ermeniler Ağa Ali İsmailovun Vandarki Sokağında bulunan evine saldırarak Ağa Aliyi öldürmeye çalıştılar. Ama Ağa Ali onlara 708 ruble vererek canını kurtardı. Buna rağmen Ağa Aliyi sırtından bıçakladılar. Evini soyup 17.780 ruble değerindeki eşyalarını aldılar. Ermeniler Ali Ağa ve ailesini Malikov tiyatrosuna götürerek yarım gün sakladılar. İsmailov soygunculardan biri olan kuaförlük yapan Arşak Avetisovu traşlı yüzünden tanıdı. Çedrovay sokağında Ahçı Hanım Hacı Ali Merdan kızı Monolovun evine birkaç tüfekli Ermeni askeri girdi. Ahçı hanımın oğlu Ağaverdi Manukov'u ateş atılar. Evini talan edip 75.000 ruble değerindeki değerli eşyasını götürdüler. Soyguncular arasında Ahçı Hanım eski kiracısı Aleksandr'ı gördü. Kendisi Mart olaylarından sonra Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Gogo sokağına taşınmıştı.

¹¹ BCA.930.01.2.27.2.21-22

Üçüncü gün Bandarnı sokağında Memmed Bağır Kerimovun evine birkaç silahlı asker geldi. Bu kişileri kiracısı kerimov Levon getirdi. Evde bulunan peşin paraları 49.000 ruble değerindeki değerli malzemeyi götürdükten sonra Kerimovu Mailov tiyatrosuna gönderdi. Kendisine ordu biçimli hırkasını çıkartmasını tavsiye etti. Aksi takdirde onu Müslüman halk gibi görüp kurşunlanabileceğini söyledi. Daha sonra Karahanov Memmedov Tağın'ın kardeşini aramaya başladı. Kardeşi güvenlik okulunda okuyordu. Karahov yakınındaki Amir Kulu Hasanov'un evine girip Amir Kulu'nu ve onun iki oğlu olan Muharrem ve Hüseyin'i öldürdü. Aynı günde silahlı Ermeni askerleri Tatar sokağında Nasir Kerbela Asim oğlunun evine giderek onu öldürdüler. Onun amcası Molla Hacı Baba ile oğlunu ve amcasının oğlu Hacı Habibulla ile oğlunu götürdüler. Kendileriyle birlikte 2000 ruble parayı ve muhtelif 7662 ruble değerindeki kıymetli eşyaları da almışlardı. ¹²

Yine aynı tarihte temsil heyeti Zavedenski sokağındaki mescide gittikten sonra Ermeni askerleri onlara tüfekle ateş etmeye başladı. Ateşte Molla Cavad Ahunddan başka herkes öldü. Molla Cavad mescitte kaçıp saklandığı için sağ kaldı. Olayların iyice artması üzerine İşçi, Asker ve denizci Milletvekili üyesi Nikolay Bunin Ahınovu bölgede asayiş sağlaması için Mart ayının 24'ünde Baküye gönderildi. 25'inde Bakü'ye ulaşan Ahınov Nikolay Yevskaya Sokağında bulunan cesetlerin toplatılmasını emr etti. Alanda süngülenmiş ve kesilmiş Müslüman cesetleri bulunmaktaydı. 11 kız cesedi, 3 çocuk cesedi, 27 erkek cesedi toplatıldı. ¹³ 28 Mart'ta esir kadınlarla ilgili olarak General Biçi ziyaret edilerek durum hakkında bilgi istendi. Ermeniler tarafından Müslüman. Kadınların Ermenilerin yaşadığı yerlere götürüldüğünü ve akıbetlerinin bilinmediğinden bahsetti¹⁴

Mart olaylarında yaklaşık olarak 11.000 Müslüman öldürüldü. Bir çoğunun cesetleri bulunamadı. Çünkü Ermeniler onları denize, kuyuya

¹² BCA.930.01.2.27.2.22

¹³ BCA.930.01.2.27.2.18

¹⁴ BCA.930.01.4.64.1

ve yanan evlere atıldılar. Haydar Kuloğlu Kuliyev'e göre şehrin bazı bölgelerinde tuhaf cesetler bulunmuştu. Kardeşi oğlu Beşir Caferov'un cesedini başsız ve kolsuz olarak buldular. Cinsel organları kesilmiş erkekler, kulaksız, burunsuz cesetlerde bulunmaktaydı. Birçok kişi tecavüze uğramıştı

Olağanüstü Soruşturma Komisyonunun Oluşturulması

Azerbaycan hükümetinin 15 Temmuz 1918'de ülkede yaşanan katliamları incelemek amacıyla oluşturduğu Olağanüstü Soruşturma Komisyonu bu olaylara hukuki değer vererek katliamların Müslüman nüfusuna karşı yapıldığını belirtmiştir. Kurulan komisyon Azerbaycan topraklarının bir bölümünde Müslümanlara yönelik katliamları araştırmak için oluşturuldu. Komisyon kararları Türkçe, Almanca, Fransızca ve Rusça olarak yayınlanacaktı.¹⁵

Genel olarak Gayrimüslimlerin oluşturduğu komisyon (Polonya, Alman, Rus), Azerbaycan'da yapılan bu olaylarda suçlu olanları ve onların amaçlarını şöyle açıklamıştı. “*Mart olayları 1917 yılında Taşnaksüt-yun ve Ermeni Milli Şurası tarafından hazırlanmıştı. Onlar Müslüman ahalini silahlı harekete geçmeye tahrik etmekle onları Bakü'den başlayarak diğer bölgeleri de mahvetmek, onların mülkiyetini ele geçirmek ve doğal surette tüm siyasi hâkimiyetin Ermenilerin eline geçmesini istiyordu. Bu bölgelerde katliamlar yapılarak Sovyet egemenliğini kurmak Bakü'yü Bakü Gubernyasından koparmak ve daha sonra onu Rusya'ya bağlamak burada Ermeni özerkliği oluşturmak ve daha sonrada Ermeni devletine dönüştürmek önemli maksatlarından biriydi*”¹⁶.

3 Ekim 1918'de Bakü şehrinde Azerbaycan hükümeti tarafından kurulan Olağanüstü hal komisyonu Ermeni olaylarında zarar gören kişilerle görüşme gerçekleştirdi. Görüşme yapılanlardan birisi Bakü'de yaşayan Abdul Cabbar Babayev idi. Abdulcabbar Babayev “*Mart ayının ortalarında 5-6 Mart akşamı Ruslar Müslümanların yaşadığı*

¹⁵ BCA.930.01.2.27.2

¹⁶ Solmaz Rüstemova-Tohidı, “Azerbaycan Halkına 1918'de Tatbik Edilen Katliamlar: İç Savaş, İktidar Savaşı, Soykırım”, **19.Yüzyıldan Günümüze Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi Sempozyumu**, Bitlis, 2016, s.103.

bölgelere ateş açtılar. Gece saat 11'de benim hocam Pyotr Moyiseviç Lorobov bana Ambarcum Sergeyeviç Malikovun Ermenilerin Bolşeviklere karşı Müslümanlarla birlikte hareket edeceğini belirtti. Fakat aynı gün Ermeniler yalnızca Müslümanlara bolşeviklere karşı değil aynı zamanda Bolşeviklerle birlikte Müslüman halka karşı gösteri düzenlemişlerdi. Ben evimden bütün olayları izledim. Uşhan Karabegov Surin Nikolayna ile birlikte evlerinin üstünden benim evime ateş açtılar. Bu ateş sırasında kardeşim Abdül öldürüldü. Kardeşimi öldüren kurşunun Karabegov'un evinden geldiği konuşuluyordu. Benim evimi dağıttılar ve 250 bin ruble değerinde malımı götürdüler. Ateşkes sağlandıktan sonra Makel Manaseviç bana Nikolayevskaya sokağındaki otelden silahlı Ermeni askerlerinin Müslümanlara ateş açtıklarını söyledi. Jorusa, Ambarsun Sergeyeviç Malikov da ateşkesten sonra kendilerinin de silahlanarak Müslümanlara karşı oluşturulan birimlerde görev aldıklarını söyledi. Köyden şehire döndüğümde öğrendim ki yakalanan Müslüman esirleri Zabrata göndermişlerdi. Gönderilenlerin çoğusu öldürülmüştü. Burada 22 kişinin cesedine ulaşıldı. Romanskaya eyaletinde ise vahşice öldürülen kadın ve çocuk cesetleri bulunmuştu. Pyotr Moviseviç Zarabov, anlattığına göre Cavad Aşurbegov'un evine Rus bir kadın girdi. Bu kadın Dr. Tigran Terzapyan Cavad Aşurbegov'un öldürülmesine tanıktı. Bu kişiyi Ermeniler öldürdükten sonra cesedini yakılan Dağistan Oteline attılar. ¹⁷

Olağanüstü Soruşturma Komisyonu Başkanı Memmedov Ermeni silahlı çetelerinin Bakü'de yaptıkları mezalim hakkında Adalet Bakanlığına 22 Kasım 1918'te bir rapor sundu. Raporu göre 19 Mart Pazartesi günü sabahtan itibaren şehrin Müslüman kısmına İki bine yakın Ermeni askeri girmeye başladı. Aynı zamanda Rus Savaş gemileri Ermenilerin propagandaları sonucu şehrin Müslüman kesimini top ateşine tuttu. Rus denizcileri Müslümanların Rus ahalisini öldürdüklerine inandırılmıştı. Öyle ki Ermeni askerleri Fars Konsolosu ve denizci Natanman'a Müslümanların bütün Rusları öldüreceğini anlatmışlardı¹⁸. Ayrıca Mirali Hüseyinov' un 240 Hristiyan ermeni kadın ve

¹⁷ BCA.930.01.1.20.2

¹⁸ BCA.930.01.2.27.2.19

çocuğu esir aldığı konusunda yanlış bilgiler vermişlerdi. Rus denizciler yaptıkları araştırma sonucunda Hüseyinov'un kendisine sığınan Hristiyanlara iyi davrandığına ve onlara yemek verdiğine kendilerinin gönüllü olarak Hüseyinov'un evine saklanmak için geldiğine emin oldular.

Natanman ve konsolos bir müddet sonra kaleden ayrıldılar. Denizciler Müslümanların Ruslara kötülük yapma niyeti olmadığına ikna olarak ateşi durdurdular. Hücum şehrin kenarında çok sayıda pulemyotların¹⁹ çevresine alınmış, iyi atış eğitimi almış ermeni askerleri tarafından yapılmıştı. İlk olarak yalnız Müslümanların yaşadığı Memmedli ve Pahlıdere bölgesine saldırdılar. Şehri işgal eden Ermeniler Müslüman evlerini talan edip evin ahalisini hançerle öldürdüler. Yanan evlere çocukları atıyorlardı, üç dört günlük çocukları şişe takıyorlardı. Anne babalarından ayrılan bütün küçük bebekleri öldürdüler. Çok az sayıda insan hayatını kurtarabildi. Ermeniler aynı zamanda Müslümanların evlerini de yıkıyorlardı. Evlerde değerli olan eşyaları ise kendileri ile götürüyorlardı. Bir bölgede 57 ceset ortaya çıkarıldı. Bunların bir kısmı kulaksız, burunsuz ve mideleri açık biçimdeydi. Öldüremedikleri kadınları saçlarından birbirine bağlıyorlardı. Esirleri ayakkabısız biçimde yürütüyorlardı. Şehrin bu bölgesinde öldürülen Müslümanların sayısını belirlemek zordu. Çünkü Ermeniler çoğunluğu öldürdükleri için bu bölgede öldürülen kişileri tanıyan veya isimlerini söyleyen kişi kalmamıştı.²⁰

Öldürülen Azerbaycanlıların cesetleri arabalarla mescide götürülmüştü. Ayrıca alana 6748 Müslüman erkek, kadın ve çocuk cesedi getirildi. Memmedli ve Pahlıdere köylerinden getirilen Müslümanların cesetleri kabristanlığa götürüldü. Cesetlerin yıkanıp temizlenmesi 31 Mart'a kadar devam etti. Olayları belgelemek için Ahındov yakın dostu olan Pavel Sokolov'u Kerpiçten yapılan eve götürdü. Sokolov

¹⁹ Makineli silah, tam otomatik ve/veya portatif silahtır, genellikle şarjör, mermi kayışı veya büyük kapasiteli magazinlerden mermi olarak ve yine genellikle dakikada birkaç yüz mermi atma oranıyla tasarlanmışlardır.

²⁰ BCA.930.01.2.27.2.17

orada öldürülen üç kişinin fotoğraflarını çekerek bilgilerini yayınladı. İlk çekilen fotoğraf başından yaralanmış vücudunda beş yarası olan Köprücük kemiği kırık kadındı. Cesedin sağ göğsünde ayağı yaralı canlı bir çocuk vardı.

İkinci fotoğrafta duvara çakılmış bir çocuk vardı. Üçüncü fotoğraf ise 13-14 yaşlarında bir kız çocuğuydu. Birçok insan tarafından tecavüze maruz kaldığını gösteren bir duruşu vardı. Uzanmış ayaklarının altında yatak kanla kaplıydı. Kızın boynunda parmak izleri vardı. Ahındov, Sokolov ile birlikte dördüncü büyük odaya girdiklerinde 22-23 yaşlarında çıplak kadın cesedi gördü. Aynı odada altı yaşlarında kız çocuğu, sekiz yaşlarında erkek çocuğu ve süt emen bir bebek vardı. Bu kişilerin ellerini ve ayaklarını köpekler yemişlerdi. Bu fotoğraf Sokolov' o derinden etkilediği için fotoğraf çekimine devam edemedi.

38 Nolu İreli gazetesi de Ermeni Şehir Merkezi Komitesinin Taşnaksütyun Bürosu Mart olaylarını aydınlatmak için kendi görüşleri doğrultusunda çalışarak Müslümanların korunması için Ermeni milli şurasının müdafaası altına alınması gerektiğini belirtmiştir. Hatta Müslümanların savunulması için cemiyet kendi himayesine alması gerektiğini belirtmiştir²¹. Gazeteye göre Müslümanların çoğu askeri binçli Ermeniler tarafından ve Faaliyette olan Ermeni partileri tarafından korunup saklandığını, Müslümanların huzur ve güveninin sağlanması için Müslümanlar şehrin ermeni tarafından Müslümanların olduğu tarafa gönderildiğini ileri sürmüştür. Bunların Milli Şurası tarafından koruma altına alınarak saklanmaları için Mailova Tiyatro, Record Tiyatro binasına gönderildiklerini belirtmiştir.

Komisyon 21 Aralık 1918'te Azerbaycan'ın Bakü şehrinde çalışmalarına devam etti. Silahlı Ermenilerin mescitlerde kadın ve kızların ırzına geçtikleri, İnsanları katledip cesetlerini kuyulara attıklarına dair M.T. Hasanoğlu Olağanüstü Hal Komisyonuna ifade verdi. İfade veren Named Tağı Hasan Oğlu Şamah doğumluydu. 45 yaşında Bakü şehir Kırmızı Haç Sokağı No: 15'te yaşıyordu. İfadesinde "*Benim*

²¹ BCA.930.1.2.27.2.18

Bakü'de Nikolayevskaya Sokağı Bratye Uspenobuk caddesinde dükkânım vardı. Mart ayının ortalarında Müslümanlar kendi evlerindeydiler. Aynı bölgede Ahundbek Tahirov'unda evi vardı. Ben ve ailem bazen Tahirov'un evini ziyaret ederdik. Tahirov'un ve daşnakvun temsilcilerin durumun nasıl olacağı konusunda konuştuklarını duyuyorduk. Temsilciler Müslümanlar Bolşeviklere karşıdır. Ermenilerde kendilerini Müslüman gibi gösterip Bolşeviklere gösteri yapıyorlar diyorlardı. Üçüncü gün Ermeniler evlerinde kadınları çocukları ve günahsız Müslümanları öldürmeye başladılar. Ben Ermenileri Nikolayevskaya sokağında haki renkli ceketle ve ellerinde tüfikle gördüm. Grubun başında olanlar Ermeni askerlerine emir veriyorlardı. Diğer Müslüman ve Yahudilerden Nikolayevskaya Sokağında bulunan Heyriye cemiyeti olan İsmailiye ve tiyatro binasını memur Stephan Lalayev'in önderliğinde Ermeniler tarafından ateşe verilip adı geçen binaların üzerine benzin döküp yaktıklarını işittim. Persidskaya sokağında Muhtarov Bala Ahmed'in evine silahlı Ermeniler gitmişti. Giden kişiler Muhtarov'un entellektüel, bilgili ve Müslüman biri olduğunu biliyorlardı. Bu dönemde Müslümanların büyük kısmını esir alarak Sbamaya sokağına çıkarıp kurşunlamışlardı. Ermeniler Türk askerinin bu bölgeye gelmesinden altı ay önce evlere girer ve sistematik şekilde Müslümanların evlerini soyardılar. Müslümanları öldürüp cenazelerini çukurlara atardılar. Cenazelerin önemli bir kısmı bulunamamıştı. Köylerde öldürdükleri insanların cenazelerini ise kuyulara atardılar. Sabuncu, Surahane ve Binede bulunan kuyulardan binlerce cenaze bulundu. Mart ayının ortalarında Ermeniler genç insanları öldürüp cenazelerini şehir dışına çıkarırlardı. Bolşevikler mağazaların Ermeniler tarafından soyulduğunu belirterek zararın 97 bin ruble olduğunu açıklamışlardı. Ermeniler hamile kadınların karınlarını yırtıyor çocuklarını çıkarıyorlardı. Mescitte ibadet edenleri kurşunluyor kadınlara ve kızlara tecavüz ediyorlardı. Mescitleri çöplüğe çevirdiler. Kaspi Binasında Ermeniler tarafından 12.000 gazete yakıldı. Yanmış gazete kalıpları harabe binaların Zirzemilerin a attılar. ²²

3 Mart 1919'da Silahlı Ermenilerin masum insanları katlettiği ve çocuk, kadın ve yaşlıları tutukladığı büyük maddi zarar verdiklerine dair Ali Muradov Seferali oğlu Olağanüstü Hal Komisyonuna ifade

²² BCA. 930.01.1.20.2

verdi. Seferalioğlu 35 yaşında Sarov şehrinden tayin olup Bakü şehrinde Budagovski Sokağı no 81'de yaşamaktaydı. İfadesinde “1918 yılı Mart ayında olaylar çıktığı zaman Bakü şehrinde silahlı Ermeniler genç ve sağlam erkekleri öldürdü. Kadınları ise alıp götürdüler. Hatta beni ve kız kardeşlerimi de alıp götürerek Kapatinskaya Sokağı no 15'te yer alan binaya hapis ettiler. Orada dört gün kaldıktan sonra bizi serbest bıraktılar. Evim Ermeniler tarafından dağıtıldı. Bütün malımı talan ettiler. 22.085 ruble zararım bulunmaktadır”.²³

Gence Valisi de Novo Bayezid Eyaletine bağlı Taşkent, Şoriya,, Nevgbit, Guba, İlyas, Karakoyunlu, Kerbeşi, Goşabulak, köylerinin dağıtılıp kadın ve kızlarının esir alınmasına dair Bakü de bulunan İçişleri Bakanlığına telgraf göndermişti. Telgrafta köylerin zarar gördüğünü, bütün tahıl, yem, hayvan ve silahlarının alındığını, Köyde kadın ve kızları alp götürdüklerini bu götürülen kişilerin akıbetinin belli olmadığını dile getirmişlerdi²⁴. Ermeni olaylarından kaçan kadın ve çocukların bir kısmı Gazah'a geçmişlerdi²⁵.

Bakü'de yaşanan olaylarla ilgili olarak suçlanan kişilerden birisi S.Lalayevdi. Azerbaycan İcra Komitesi Bogomolov'a yazılan yazıda “kadınları öldüren evlerini soyan Lalayev Korneti saklamamanız rica ediyorum. O kişiyi Amirovda saklamak istemişti. Ama o kaçtı ve hanımı dediki o birçok kadın olan mescidi yaktı. Bu olayı yaptığımı Rus rahipte doğrulamıştı. Rus Rahipte ifadesinde Laleyevin kadın ve çocukları mescitte öldürüp onları yaktığından bahsetmişti”²⁶. Mart ayı içerisinde şahitlerin ifadelerinde ve fotoğraflarda şehirde katliam yapan Ermeni askerleri de tespit edilmişti. Mühendis Artem Nikolayaviç Akapov, Firidun Antanov, Jorc Melikov, Asatur Vacyans, Mikarl Sapkusov, Aretev, Egiş Bahlavun, Levan Suatsazbekov, Popovyan Ambarcun Melikov, Stephan Laleyev, Devletov, ve Hristofor Dildarov olaylara karışan kişilerdi.

²³ BCA. 930.01.2.25.1

²⁴ BCA. 930.01.3.48.13

²⁵ BCA. 930.01.2.31.1

²⁶ BCA. 930.01.2.27.2

Erivan ve Çevresinde Yaşanan Olaylar

Bakü'de yaşanan olaylardan sonra Erivan ile Nahçıvan Şehirlerinde Ermeniler ile Müslümanlar arasındaki ilişkilerde gerginleşmeye başladı²⁷. Bakü'de olduğu gibi Erivan bölgesinde de Ermeniler Müslüman halka büyük katliamlar yapmışlardı. İki aylık bir sürede Kafkasya'da meydana gelen Ermeni-Müslüman çatışmalarından dolayı Erivan'da Müslümanlar ile Ermeniler arasında düşmanlıklar artmaya başladı. Ermeni eşkıyaları Müslümanları keserek öldürmekte köyleri birer ikişer yakıp yıkmaktaydılar. Erivan'da Ermeniler tarafından 30 den fazla Müslüman köyün halkı öldürülmüş köyleri tahrip edilip yakılmıştı. Bu felaketten dolayı Erivan civarındaki Müslümanlarda çok kötü bir hayat sürmekteydiler. Erivan şehrindeki Müslümanlar Ermeniler tarafından kuşatılmıştı. Erivan tarafından çok sayıda hasta yaralı ihtiyar kadın kız göçmenler Kağızman'a gelmekteydiler. Göçmenlerin çoğunluğu açlıktan ve yersizlikten dolayı ölüyorlardı. Tek başına kaçmayı başarmış olan göçmenler yiyecek arıyorlardı²⁸. Ermenilerin esir aldığı Müslüman kadın ve kızların serbest bırakılması için Tiflis'teki Azerbaycan Diplomatik temsilcisi Caferov'a Azerbaycan Dışişleri Bakan Yardımcısı Ziyathan tarafından yazı gönderildi. Yazıda "*esir alınan kadınların ve kızların bırakılmasına dair hızlı adımlar atın. Karahacı, Kadılı, Karabağlar, Ağasıbekli, Dahmanov, Şağablu civarından esir alınanlar hangi ermeni askerleri tarafından götürülmüş Bu kadınlar ve kızlar Ermenilerin elindedir. Vedi Basarski'ye bağlı Yerevan bölgesinde bulunmaktadır*"²⁹ denilmiştir.

1918 yılının Ağustos ayında Sadık Memmed Rızaoğlu ailesiyle Pirşagiye taşındı. Ermeniler burada Sadiki ve yirmi Müslümanı esir alarak Zabrat'a götürdü. Bu kişilerin ellerini iplerle bağlayarak tüfekte ateş açtılar. Bir adet kurşun yarası, iki süngü yarası ve on sekiz kılıç yarası alan Sadık Romanların yerleştiği bölgeye getirildi.

²⁷ Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nahçıvan, İstanbul, 2011, s.243

²⁸ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, (1914-1918), Genelkurmay Atase Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2005, s.243.

²⁹ BCA. 930.01.4.65.5

Müslümanların evlerine giren Ermeniler bütün değeli eşyaları götürerek satıyorlardı. Şehrin aşağı kısmında Tsitsianovskaya Sokağında Hacı Zeynal Abidin Tagiyev'in eviyle birlikte bütün Müslüman evleri talan edilmişti. Memmedli bölgesinde içinde Müslümanlar olduğu halde evleri ve mağazaları yakıyorlardı. Genel olarak Ermenilerin Bakü'de yaşayan Müslüman ahaliye zararı 400.000.000 ruble idi.

Bakü de ve Erivan'da Müslümanlara yapılan olaylarla ilgili olarak Nahçıvan Gubernatör (vali) general olarak görev yapan kişi 30 Ekim 1919 da 1017 sayılı bildiri yayınladı. Bildiri de Taşnaksutyunler tarafından yüzden fazla kasaba yakılıp yıkılmıştı. Kadınlar ve çocuklardan başka yüzlerce erkek kesilerek öldürüldü. Sağ kalanlar ise güneşin altında meyve çöplerinin yakınında duvara dizilerek kurşunlandı. Teşkilatın talimatı üzerine olaylardan zarar görenleri Zilkade ayının 12. Günü yedi koruma ile bakanlığa götürüldü³⁰.

3 Aralık 1919'da Zengezurda kanlı olaylar tekrar başladı. Razi Begdjat Bakü'ye durumun önemini belirten yazı gönderdi. Ermeniler Çaylı ve Ohçu'da 900 Müslümanı katletti. Öğrencilerinde içerde olduğu mescit bombalarla yok edildi. Bu bombalama sırasında 400 kadın ve çocuk parçalara bölündü³¹. Zengezurda düzenlenen bu olay en kanlı katliamlardan biri olarak kabul edilir

Kafkas İslam Ordusunun Kurulması ve Bakü Şehrinin İşgalden Kurtarılması

Enver Paşa savaşın sonlarına doğru diğer cepheleri zayıflatmak pahasına Bakü'de yaşanan bu olumsuz durumu görerek Şark cephesine büyük önem vermiş ve kuvvetlerinin büyük çoğunluğunu bu cepheye kaydırmıştı. Osmanlı Devleti savaş sona ermeden ve Rusya'nın tekrar düzelmesine fırsat vermeyerek Bakü'yü ele geçirmeyi amaçlamıştı. Bakü'yü kurtarma düşüncesi ilk olarak Nuri Paşa tarafından dile getirilmişti. Nuri Paşa daha çok Azerbaycanlılardan oluşan bir ko-

³⁰ BCA.930.01.2.31.16, Azerbaycan Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı Dosya No: 3850.

³¹ BCA. 930.01.2.28.9

lordu kurmayı amaçlamıştı. Yeni kolordu dört piyade alayından oluşan iki tümeninden oluşturulacaktı. Kurulacak Alaylar ülkenin çeşitli yerlerinde kurulacaktı. Silah altına alınan erlerden dört piyade alayı oluşturularak Alay ve tümen komutanları Osmanlı subayları olacak, sonrasında yetiştirilecek Azerbaycanlı subaylar bunların yerini alacaktı. Kurulacak alayların işesini yerel yönetimler aracılığıyla birim komutanları Azerbaycan hükümeti adına sağlayarak Rus ordusunda Generallik yapmış Azerbaycanlı Aliağa Şihlinski yeni Azerbaycan Kolordusunun kumandanlığına getirilecek idi. Fakat Nuri Paşanın düşünceleri taslakta kalmış gerçekleştirilememiştir.

Haziran 1918'de Osmanlı Şark Orduları Komutanlığı kuruldu. Grubun komutanlığına Enver Paşanın amcası Halil Paşa (Kut) getirildi. Ordunun kurulmasındaki amaç Azerbaycan'ı kurtararak Bakü petrollerini Almanlara ve Ruslara bırakmamaktır. Nuri Paşa Osmanlı tümeninin meydana getirdiği ve Azerbaycanlı askerlerinde bulunduğu Kafkas İslam Ordusuyla Azerbaycan'ı kurtarma çalışmaları yaparken Aynı dönemde Azerbaycan Türklerinden de milli bir ordu oluşturmak için çalışmalar başlatmıştı. Kafkas İslam Ordusuna bağlı asker alma başkanlığı kurarak yeni teşkilatlanmaya gidilmiş ve seferberlik işlemlerinin buradan yürütülmesini sağlamıştı. Bu seferberlik ilanına ilk aşamada 2898 asker katılmıştı. Nuri Paşa silah altına alınan Azerbaycan askerlerinin eğitimi için Osmanlı Subaylarını görevlendirdi. Subay ihtiyacını karşılamak içinde Gence 'de harp okulu açtı. Okulun müdürlüğüne de Albay Atif Bey getirildi.³²

Azerbaycan'ı düşman işgalinden kurtarmak amacıyla hareket eden 5. Kafkas Tümeninin 9. Alayı 10 Haziran 1918 günü Gence'ye vararak Nuri Paşanın emrine girmişti. Alay buradan Göyçaya geçti. Buradaki ordunun ilk savaşı Göyçay Muharebesiyle başlayarak Salyan, Menşevik, Aksu, Kürdemir, Şamah, hattına ulaştı. Buradan ordu kuzey ve güney grupları iki koldan Bakü'ye doğru harekâtı devam et-

³² Mehmet Süleymanov, **Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan**, Bakü, 1999, s.183.

tirdi. Güney grubu 26 Temmuzda Karasu İstasyonunu, 27 Temmuzda Hacıgabul istasyonunu ele geçirdi. Kuzey grubu 30 Temmuzda yeniden Bakü üzerine harekâta geçerek Bakü- Derbent demiryolu üzerindeki Sumgayıt İstasyonuna kadar ilerledi.

Bakü'ye karşı Türk taarruzu 5 Ağustos 1918'de başladı. Bakü taarruzu sırasında Osmanlı ordusu Enver Paşa komutasında Bakü'yü ele geçirmek için bir mücadeleye girişti³³. Bakü savunma hattını yarmak için beşinci Kafkas tümeni batıdan Balacari demir yolu istikametine ilerledi. Bakü'ye dört km. mesafede olan Balacari'de bir mücadele yaşandı. Beşinci Kafkas tümeninin taarruzu ile birlikte şehrin kuzey yönünde 15. Piyade tümeninin başlattığı taarruz ile Balacari sırtları ele geçirilmişti. Bu cephede çok çetin çatışmalar yaşandı. Şiddetli çatışmalardan dolayı askeri birlikler birçok zayıat vererek Bakü'ye 4 kilometre mesafede yer alan Heybet-Beleceri demiryolunun batısındaki hatta geri çekilmek zorunda kaldı. Rus tarafı 2000 zayıat verirken Türk tarafında 148 şehit 463 yaralı vardı. Bu şehit olan kişilerin 9 subay, 139 ı ise er rütbesindeydi. Aynı şekilde yaralı olarakta 19 subay 444 erde bulunmaktaydı³⁴. Ordu mevcudunun yarısını kaybetmişti. Bakü önlerinde 3500 asker kalmıştı 15 Haziran-5 Ağustos 1918 tarihlerinde yaşanan çatışmalarda gerek Osmanlı ordusunda görev yaparak Anadolu'dan getirilen askerlerden gerekse Kafkas İslam ordusunda görev yapan askerlerden birçok şehit verilmişti. Bu harekâtın başarıya ulaşmaması üzerine 14 Eylül 1918'de ikinci hareket başladı. İkinci Bakü Taarruzu yaklaşık 36 saat sürdü. Bu harekatta da 5. Kafkas Tümeni ile 15. Piyade tümeninin zayıatı 1000 asker idi. Ağustos ayının başından itibaren Bakü Cephesinde bulunan 5. Kafkas Tümeninin 15 Eylül'e kadar verdiği zayıat 1130'a ulaşmıştı. Bu girilen mücadelede Azerbaycan doğumlu olan otuz kişi daha çok Bakü önlerinde girilen mücadelelerde şehit olmuşlardı. Bakü sırtlarında çıkan çatışmada şehit olan kişiler aşağıdaki şekildeydi.

³³ Cemil Hasanlı, **Azerbaycan Tarihi 1918-1920**, Ankara, 1998, s.35, s.128

³⁴ Bilal Şimşir, "Kafkas İslam Ordusunun İleri Harekâtı ve Bakü Savaşları", **Tarih Bilinci**, 2012, s.37.

1- Gazanfer: baba adı Ehad'tı. 1899'da Azerbaycan'da doğdu. Er rütbesinde Bezus Karyesi'ne kayıtlıydı. Orduda 6. Kolordu, 5. Fırka, 38. Alay, 2. Tabur, 5. Bölük'te görev yaptı. Birinci dünya savaşında şark cephesinde 14.09.1918'de şehit oldu.

2- Ahmet: Baba adı İmam'dı. Doğum yeri Azerbaycan Maştaga'ydı. 1879 doğumlu olan Ahmet orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay 1. Tabur, 1. Bölükte görev yaptı. Balacarı'deki çatışmada 17.09.1918'de şehit oldu.

3- Yakup: baba adı Sultan. 1883 Azerbaycan doğumlu, rütbesi erdi. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 2. Tabur, 5. Bölük'te görev yaptı. 14.09.1918'de şehit oldu.

4- Settar: Baba adı Ağa Rıza. Azerbaycan Mazgani, Pınar Karyesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 1. Tabur, 1. Bölük'te görev yaptı. 31.08.1918'de Balacarı'de şehit oldu.

5- İsmail: Baba adı Cevat. 1894 Azerbaycan Maştaga doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 1. Tabur'da görev yaptı. 15.09.1918'de Bakü civarında şehit oldu.

6- Abdulrıza: Baba adı Kul. 1885 Azerbaycan Bakü Bozuğna Karyesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 3. Tabur, 11. Bölük'te görev yaptı. 01.09.1918'de şehit oldu.

7- Eyup: Baba adı Hacı Mirza. 1898 Azerbaycan Bakü Bilige Karyesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 2. Tabur, 7. Bölük'te görev yaptı. 10.10.1918'de şehit oldu.

8- Süleyman: Baba adı Hacı Bala. 1896 Azerbaycan Maştaga Saray Karyesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 1. Tabur, 2. Bölük'te görev yaptı. Derbend muharebesinde 15.10.1918'de şehit oldu.

9- Melek Mehmet: Baba adı Eyup. 1896 Azerbaycan Maştaka Bezune Karyesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 1. Tabur, 2. Bölük'te görev yaptı. Derbend Muharebesi'nde 15.10.1918'de şehit oldu.

10- Mesip: Baba adı Mirza. 1895 Azerbaycan Gence ilçesi, Müsüslü Karyesi doğumlu. Orduda 5. Fırka, 10. Alay, 29. Tabur, 2. Bölük'te görev yaptı. 26.10.1918'de Binegadi'de şehit oldu.

11- Adıgüzel: Baba adı Mahmut. 1877 Azerbaycan Maştaga doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 1. Tabur, 1. Bölük'te görev yaptı. 17.09.1918'de Balacarı'da şehit oldu.

12- Ağa Dadaş: Baba adı Mehmet. 1894 Azerbaycan Bakü, İslam Mahallesinde doğdu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 1. Tabur, 3. Bölük'te görev yaptı. 21.09.1918'de Binagadi Taarruzunda şehit oldu.

13- Ağa Kerim: Baba adı Hüseyin. 1894 Azerbaycan Maştaga Kale Karyesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 1. Tabur, 3. Bölük'te görev yaptı. 01.09.1918'de Binagadi Taarruzunda şehit oldu.

14- Ağaogullarından Ağa Hüseyin: Baba adı Ramok. 1899 Azerbaycan Maştaga Pitrona Karyesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 2. Tabur, 6. Bölük'te görev yaptı. 14.09.1918'de şehit oldu.

15- Kurban: Baba adı Abdusselam. 1879 Azerbaycan Maştaga Kürühan Karyesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 1. Tabur, 1. Bölük'te görev yaptı. 17.09.1918'de Balacarı'de şehit oldu.

16- Göl: Baba adı Mehmet Hasan. 1894 Azerbaycan Maştaga Balacari Karyesi doğumlu. Orduda 15. Fırka, 38. Alay, 1. Tabur'da görev yaptı. 17.09.1918'de Bakü civarında şehit oldu.

17- Mikail: Baba adı Ahmet. 1899 Azerbaycan Salyan ilçesi Altuncıyediler Köyü'nde doğdu. Orduda 5. Fırka, 10. Alay, 28. Tabur, 1. Bölük'te piyade er olarak görev yaptı. 14.09.1918'de Bakü civarında şehit oldu.

18- Mir Ali Askeri: Baba adı Mir Fettah. 1894 Azerbaycan Maştaga doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 1. Tabur, 2. Bölük'te görev yaptı. 15.09.1918'de Bakü civarında şehit oldu.

19- Mirza: Baba adı Hüseyin. 1881 Azerbaycan Maştaga Hodhar Mahallesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 3. Tabur, 10. Bölük'te er olarak görev yaptı. 16.09.1918'de şehit oldu.

20- Mirza: Baba adı Kul. 1892 Azerbaycan Maştaga doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 3. Tabur, 10. Bölük'te er olarak görev yaptı. 01.09.1918'de şehit oldu.

21- Hacı Bala: Baba adı Baladadaş. 1893 Azerbaycan Maştaga Zeyre Karyesi doğumlu. Orduda 38. Alay, 2. Tabur, 7. Bölük'te görev yaptı. 01.10.1918'de şehit oldu.

22- Mail: Baba adı Hacı Merdan. 1896 Azerbaycan Maştaga doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 1. Tabur'da görev yaptı. 21.08.1918'de Dika Muharebesi'nde şehit oldu.

23- Adı Baba, Baba adı Abbas. 1889 Azerbaycan Maştaga Kale Karyesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 1. Tabur, 2. Bölük'te görev yaptı. 15.10.1918'de Derbend Muharebesi'nde şehit oldu.

24- Bahten: Baba adı Mürsel. 1894 Azerbaycan Maştaga Katmail Karyesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 1. Tabur'da görev yaptı. 17.09.1918'de Bakü'ye Taarruz Esnasında şehit oldu.

25- Ahmet: Baba adı Dadaş. 1901 Azerbaycan Maştaga Hunhar Karyesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 2. Tabur, 18. Bölük'te görev yaptı. 15.09.1918'de şehit oldu.

26- Halil: Baba adı Celiloğullarından Cabbar. 1896 Azerbaycan Maştaga Saray Karyesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 2. Tabur, 6. Bölük'te görev yaptı. 16.09.1918'de şehit oldu.

27- Sebgal: Baba adı Mehmet. 1896 Azerbaycan Maştaga Keçeler Mahallesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 1. Tabur, 2. Bölük'te görev yaptı. 15.10.1918'de Derbend Muharebesi'nde şehit oldu.

28- Mehmet: Baba adı Taptk. 1898 Azerbaycan Gence, Gürkent Karyesi doğumlu. Orduda 5. Fırka, 10. Alay, 29. Tabur, 4. Bölük'te görev yaptı. 05.10.1918'de Bakü'nün Garp sırtlarında şehit oldu.

29- Esadullah: Baba adı Semav. 1897 Azerbaycan Bakü, Merdigan Karyesi doğumlu. Orduda 38. Alay, 2. Tabur, 2. Bölük'te görev yaptı. 01.09.1918'de şehit oldu.

30- Han Mirza: Baba adı Ağa Mirza. 1897 Azerbaycan Maştaga Buzağa Karyesi doğumlu. Orduda 6. Kolordu, 15. Fırka, 38. Alay, 3. Tabur, 11. Bölük'te görev yaptı. 14.10.1918'de Kemah ve Tarki Dağı Muharebesi'nde şehit oldu.

Bu kişiler şark cephesinde Rus birliklerine karşı teşkilatlanan 6. Kolordu bünyesinde Binagadi, Kemah ve Tarki Dağı, Dika Balacarı Derbend muharebelerine katılarak şehit olmuşlardı. Gerek Bakü önlerinde gerekse Kafkas Cephesinde Osmanlı Ordusunda Rus birliklerine karşı görev alarak kahramanlık örneği sergilemişlerdi.

Azerbaycan'ın kurtuluşu uğrunda şehit olan kişiler günümüzde Bakü'de Şehitler Hıyabanında yatmaktadır

Sonuç

19. yy. sonu 20. yy. başlarında Azerbaycan'ın eski ve güzel şehirlerinden biri olan Bakü, Kafkasların en büyük sanayi merkezi haline gelmişti. Bakü petroleri tüm dünyanın, özellikle Rusya'nın dikkatini çekmekte idi. Bu yüzden Petrograd'da (Petersburg) Bolşevik ihtilali gerçekleştirildikten hemen sonra Lenin, Bakü'yü Kafkasya Bolşeviklerinin odağına dönüştürmeye karar vermiş ve bununla ilgili olarak Ermeni Stepan Şaumyan'ı Aralık 1917'de Kafkasların olağanüstü komiseri olarak atamıştı. Şaumyan da kısa süre içerisinde Ermeni Korganov'un önderlik ettiği Askeri Devrim Komitesi ile birlikte karargâhı Tiflis'ten Bakü'ye taşımıştır.

1918 yılı Mart soykırımını Bakü şehrinde kaynakların belirttiğine göre Ermeniler 30 bin civarında Müslüman'ı katletmişlerdir. Onların

birçoğunun cesetleri ise bulunamamıştır. Çünkü şahitlerin dediklerine göre Ermeniler, cesetleri ateşe bürünmüş evlere, denize ve kuyulara atmışlardır ki, yaptıkları cinayetin izi kaybolsun. 1918 yılı Eylül ayına kadar Bakü Ermenilerin eline geçti. Ermenilerin bu harekâtı yapmasının amacı Mart'ta Müslüman katliamı, yaparak Bakü'yü yerli ahaliden temizlemek, Onun kaynaklarına sahip çıkmak, en sonunda ise bu Azerbaycan şehrini Ermenistan toprağı ilan etmek idi.

1918 yılında Mart-Temmuz aylarında Bakü başta olmak üzere Bolşevik adı altında Ermeni ordusu tarafından Azerbaycan halkına karşı büyük katliamlar yapılmıştır. Bu katliamlar sonucunda elli binden fazla sivil kadın, çocuk ve yaşlı katledilmiştir. Bakü şehrinde Azerbaycanlıların yaşadığı mahalleler tümüyle tahrip edilmişti. Yüzlerce köy yakılmış ve dağıtılmıştı. Evler çiftlikler yağmalanmış ve talan edilmişti. Azerbaycan halkı milyarlarca manat değerinde maddi zarara uğratıldı. Bu katliamlar sonucunda binlerce insan mülteci oldu.

Azerbaycan hükümetinin 15 Temmuz 1918'de ülkede yaşanan katliamları incelemek amacıyla oluşturduğu Olağanüstü Soruşturma Komisyonu bu olaylara hukuki değer vererek katliamların Müslüman nüfusuna karşı yapıldığını belirtmiştir. Olayları araştırmak amacıyla Temmuz ayında kurulmuş Olağanüstü Tahkikat Komisyonu'nun topladığı belgelerde gösteriliyor ki, iyi silahlanmış ve eğitilmiş Ermeni askerleri Müslümanların evlerine giriyor, evdekileri katlediyor, onları hançer ve süngü ile doğruyor, çocukları yanan evlerin içine atıyor, 3-4 günlük çocukları süngülerin ucuna takıyorlardı. Çok sayıda genç Türk kadınıni diri diri duvara çivilemişler. Kaçıp canını kurtarmaya çalışan ahaliyi kurşunlamak için önceden şehrin uygun yerlerinde makineli tüfekli adamlar konulmuştu. Müslümanları katletmenin yanı sıra, Ermeniler onların mallarını, evlerini de tahrip ediyor, değerli eşyalarını ise alıp götürüyorlardı. Toprağın altından 57 Müslüman kadın ve kızın cesedi bulunmuştu. Onların kulaklarını, burunlarını kesmiş, karınlarını yırtmış, sağ kalanlara tecavüz ederek işkence etmişlerdir. 1918 yılı Mart soykırımı zamanı Bakü şehrinde kaynakların belirttiğine göre Ermeniler 30 bin civarında Müslüman'ı katletmişlerdir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri, (1914-1918), Genelkurmay
Atase Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2005.

Azerbaycan Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı Dosya No: 3850

BCA.930.01.2.27.2

BCA.930.01.2.27.2.19

BCA.930.01.2.27.2.17

BCA.930.1.2.27.2.18

BCA. 930.01.2.27.2

BCA.930.01.2.27.2.20

BCA.930.01.2.27.2

BCA. 930.01.1.21.1.

BCA.930.012.27.2.20

BCA.93.01.2.27.2.20

BCA.930.01.2.27.2.18

BCA. 930.01.2.25.1

BCA.930.01.1.20.2

BCA.930.01.2.31.16,.

BCA.930.01.4.64.1

BCA. 930.01.1.20.2

BCA. 930.01.4.65.5

BCA. 930.01.3.48.13

BCA. 930.01.2.31.1

BCA. 930.01.2.28.9

BCA. 930.01.2.27.2

BCA.930.01.2.27.2.21

BCA.930.01.2.27.2.21-22

BCA.930.01.2.27.2.22

Hasanlı, Cemil Azerbaycan Tarihi 1918-1920, Ankara, 1998, s.35.

Osmanlı Arşiv Belgelerinde Nahçıvan, İstanbul, 2011

Osmanlı Belgelerinde Karabağ, İstanbul, 2009.

Solmaz Rüstemova-Tohıdı, “*Azerbaycan Halkına 1918’de Tatbik Edilen Katliamlar: İç Savaş, İktidar Savaşı, Soykırım*”, **19. Yüzyıldan Günümüze Türk-Ermeni İlişkilerinin Bölgesel Politikalara Etkisi Sempozyumu**, Bitlis, 2016, s.103.

Süleymanov, Mehmet, **Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan**, Bakü, 1999, s.183.

Şimşir, “*Bilal Kafkas İslam Ordusunun İleri Harekâtı ve Bakü Savaşları*”, **Tarih Bilinci**, 2012, s.37.

111

224

آذربایجان جمهوری
 خارجیہ نظارتی
 گورجستان حکومت جنرالی
 عدلہ یولیان سیاسی مکتب

Representation diplomatique
 de la République d'Azerbeïdjan
 auprès le gouvernement
 de la République Géorgienne

9/15

Восстановит
 ст. Кан. Рен

Генерал
 Дель

МИНИСТРУ ИНОСТРАННЫХ ДЕЛ

31 марта 1919 г.

№ 779

TIFLIS

28 марта я посетил генерала Бича и
 имел с ним беседу по поводу сообщенной мне
 Вами телеграммой факта увода армянскими отрядами
нескольких соть мусульманских женщин в район
 Эриванского уезда. Передав содержание телеграммы
 я указал генералу, что всякого рода оскорбле-
 ния, которым подвергаются мусульманскія женщины,
 вызывают чувства глубокого возмущения в массах
 их единоверцев и оставляя глубокие следы, силь-
 но мешают умиротворению страны.

8 APR 1919
 AZERBAIDZHAN
 779

Вспомогательный

13

Генерал, по принесенной мною картѣ, подробно
 ознакомился съ райономъ, въ которомъ это имѣло
 мѣсто, записалъ названія пострадавшихъ селъ и
 распорядился немедленно по телеграфу запросить
 представителя англійскаго командованія въ Эривани
 о всемъ происшедшемъ и принять мѣры къ освобож-

2-

1930 01 4 64 1

№ 5

Протоколъ
1918 г. в г. Баку 2-го дня. Горюхъ Баку.
Представитель Византийской Комиссии при
Азербайджанскомъ Правительствѣ, отпра-
вившая ниселомъ и текстовъ канцелярскихъ
потерпѣвшая, и отъ предваренный о со-
держании 20 4 и 4 3 ст. Кет. Гюм. Сузоп.,
показавъ:

Абдуцаъ Дурдубаръ Бабаевъ
Бакинецъ, Баку Кривоостъ, Свѣтлая
ул. № 25, итд. 52.

Въ среднюю неделю марта с. г. 5-6 часовъ
вечера и уснувшихъ гаетъ не русейное
въ вострѣмъ. Въ Шкае ночи какому-то
жандушъ и отъ старинъ на казенномъ Телоръ
Моисеевичъ Зорабовъ и передавъ имъ,
что ему сообщили Анбаровичъ Вергисовъ
Мемисовъ о предстоящемъ вѣстухае сии
двѣхъ утрахъ армянъ вѣстѣ сѣ
и уснувшихъ армянъ въ Бакине вѣстѣ.
Данъ вѣстѣ сии, на утро сию дѣлано два
армянъ вѣстѣ на вѣстѣ сии, но вѣстѣ сии
не вѣстѣ сии и уснувшихъ армянъ вѣстѣ
Бакине вѣстѣ, а вѣстѣ сии вѣстѣ сии
каки противъ уснувшихъ армянъ вѣстѣ сии

930	01				1	20	2

3

N 39
10

15
Комис

Д О К Л А Д Ъ

ПРЕДСЕДАТЕЛЯ ЧРЕЗВЫЧАЙНОЙ СЛѢДСТВЕННОЙ КОМИССИИ

МИНИСТРУ ЮСТИЦИИ

по дѣлу о насиліяхъ, произведенныхъ надъ мусульманскимъ населеніемъ гор. Баку.

Въ январѣ 1918 года въ Баку прибылъ штабъ формируемаго мусульманскаго корпуса во главѣ съ генераломъ ТАЛЫШИНСКИМЪ. Подъ тѣмъ предлогомъ, что среди русскихъ офицеровъ прибывшаго штаба находились лица, служившія, якобы, раньше въ жандармеріи, весь штабъ мусульманскаго корпуса былъ арестованъ большевиками, большая часть которыхъ состояла изъ армянскихъ солдатъ. Армянская партія Дашнакцутлянъ, признавъ Советскую власть, соединилась съ партией большевиковъ и, какъ показали слѣдующія событія, - для борьбы съ мусульманами. Арестомъ мусульманскаго штаба армяне вызвали вооруженное возстаніе мусульманъ противъ большевиковъ, слѣдовательно и противъ армянъ, но мусульмане проглотили нанесенную имъ обиду. После того, какъ не послѣдовало выступленіе мусульманъ, армянскіе солдаты стали чинить насиліе надъ мусульманами, при чемъ грабили и убивали беззащитныхъ стариковъ, женщинъ и дѣтей. Мусульмане даже не могли показываться на

930	01				1	21	1

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASINDA İNGİLİZ BELGELERİNDE AZERBAYCAN (1918-1919)

Cengiz KARTIN*

ÖZET

Birinci Dünya Savaşı genelde bütün dünya, özelde Ortadoğu coğrafyası için tam anlamı ile bir yıkım olmuştur. Bu mücadele sonrasında her ne kadar galip taraf olan İngiltere'nin başını çektiği İtilaf devletleri pastadan istedikleri gibi pay almak yarışına girmiş olsalar da yola beraber çıktıkları Rusya 1917 itibariyle Bolşevik ihtilalinin patlak vermesi ile saf dışı kalmış durumdaydı.

Günün koşullarında Rusya'nın saf dışı kalması ile birlikte Türkistan coğrafyasına açılan bir kapı hüviyetinde olan Kafkaslarda pek çok gelişme yaşanmıştır. Yaşanan bu sürecin İngilizler tarafından oldukça dikkatli bir şekilde takip edildiği anlaşılmaktadır. İngilizler bildirinini konusu olan Azerbaycan coğrafyasına pek çok kişi göndermek suretiyle yerinden bilgiler edinmek yolunu tutmuştur. Temin edilen bu bilgiler ilk kayıtları 1099 tarihine kadar giden The National Archives'da (İngiliz Ulusal Arşivi'nde) muhafaza altına alınmıştır.

Dünyanın en zengin ve kapsamlı arşivlerinden birine ev sahipliği yapan İngiltere'nin bildiriye konu kayıtlarında Azerbaycan'la ilgili oldukça kapsamlı bilgilerin olduğu anlaşılmaktadır. Sadece Azerbaycan'la ilgili binlerce klasör işin mahiyetini anlamak açısından önemli bir veridir. Bu kayıtlar arasında Kafkaslar ve Azerbaycan ile ilgili hafatalık raporların tutulduğu, İngiltere'nin ilk Irak Yüksek Komiseri Percy Cox tarafından Şubat 1919 itibariyle Azerbaycan'ın durumu

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, ckartin@erciyes.edu.tr veya cengizkartin@gmail.com

hakkında ayrıntılı bilgiler verildiği, Türklerin bölgede etkinliğinin yakînen takip edildiği, McDonell tarafından Paris görüşmelerinin yürütüldüğü esnada Azerbaycan'ı dikkatli bir şekilde tahlil ettiği, Bakü ve çevresinde Ermeni faaliyetlerine ve nüfus verilerine yer verildiği görülmektedir.

Birinci Dünya Savaşı'nın akabinde özellikle Kürtler üzerinde istihbari çalışmaları ile adından söz ettirecek olan Binbaşı Noel'in faaliyetleri de belgeler de yer almıştır. Onun özellikle Ermeniler, Ruslar ve Amerikalılara dönük yazışmaları hayli ilginçtir. Öteki üzerinden kendini tanımlayan anlayışının da bir nevi mahkumiyetini ifade eden Enzeli'deki tutuklama ise bölgede İngiliz prestijinin hayli sarsılmasını beraberinde getirmiştir.

Bildiri yukarda bahsedilmiş olan konulara İngiliz belgelerinden bir bakış açısı sergilemeyi hedef alacak olup; birinci elden kaynaklar olarak, İngiliz Ulusal Arşivinde kayıtlı toplam 38 klasör içerisinde yaklaşık 3.000 sayfalık Hava Bakanlığı, Dışişleri Bakanlığı, Harita Dairesi arşivlerini taramak suretiyle dönemin özelliklerini açıklamak iddiasında olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, İngiliz Ulusal Arşivi, Percy Cox, Bakü, Minorsky, Ruslar.

AZERBAIJAN IN ENGLISH DOCUMENTS AFTER THE FIRST WORLD WAR (1918-1919)

ABSTRACT

The First World War had been a total destruction for the whole world, especially for the Middle East geography in general. After this struggle, although the Entente Powers, which was the victorious side of the United Kingdom, entered the race to buy shares as they wanted from pastry, Russia was out of the way with the outbreak of the Bolshevik Revolution in 1917.

There were many developments in the Caucasus, which is a door that opens to the geographical region of Turkistan with the exclusion of Russia in the conditions of day. It is understood that this process of living had been followed carefully by the British. By sending many people to the geography of Azerbaijan, which is the subject of the British announcement, it had become a way to get information from the place. This information was first kept in the The National Archives, which went back to 1099.

It is understood that the UK, which hosts one of the richest and most comprehensive archives in the world, has a very comprehensive knowledge of Azerbaijan in its registration records. Thousands of folders related only to Azerbaijan are important in terms of understanding the nature of work. These records included weekly reports on the Caucasus and Azerbaijan, Britain's first Iraq High Commissioner, Percy Cox, giving detailed information on the state of Azerbaijan by February 1919, the close pursuit of the Turks' influence in the region, and the execution of the Paris talks by McDonnell, it has been observed that Baku and its surroundings had included Armenian activities and population data.

Following the First World War, the activities of Major Noel, who would especially mention his work on the Kurds, also included documents. His especially Armenian, Russians and Americans correspondences were quite interesting. He arrested in Enzeli, which also expresses a kind of condemnation of his self-defining understanding through the other, has brought about a great shake of British prestige in the region

The paper will aim to present a viewpoint from the British documents to the above-mentioned issues; as primary sources, will be in charge of explaining the characteristics of the period by scanning the archives of the Royal Air Force Archives, Foreign Office and the Map Department in approximately 3,000 pages of a total of 38 folders registered in the British National Archives.

Keywords: Azerbaijan, The National Archives, Percy Cox, Baku, Minorsky, Russians.

Giriş

Sanayi İnkılâbı ile başlayan süreç İngiltere'ye dünya hâkimiyetinin sağlanması adına çok önemli kaynakları beraberinde getiren bir süreci ifade etmiştir. Bu hâkimiyetin gerek tesisinde, gerekse sürdürülmesinde en önemli itici güç sahada çalışan İngiliz politika yürütücüler olmuştur. Konunun Azerbaycan özelinde değerlendirilmesinde ise bir kaç isim çok önemli görevler ifa etmiştir bunlar Albay Haskell, Albay Stokes ve İngiltere'nin ilk Irak Yüksek Komiseri Percy Cox'tur.

Ben ve öteki üzerine kurulu mücadelenin tarihi olarak nitelendirilebilecek olan 19. ve 20. yüzyıllar dünyasında İngiltere'nin adeta bileği bükülmez bir konumu mevcuttu. Dünyanın hemen hemen bütün bölgelerine ötekinin ne olduğu/neye sahip olduğu üzerinden inşa ettikleri bu sistemde İngilizler, Azerbaycan coğrafyasına da hayli ilgi göstermişlerdir.

Birinci Dünya Savaşı, İngiltere'nin dünya hâkimiyetinin inşasında çok önemli bir yere sahiptir. Bu hâkimiyetin sürdürülebilir olmasının yollarının arandığı, savaş stratejilerinin buna göre şekillendiği bir tabloda İngiltere'nin sahada çalışan personeli içerisinde Irak Yüksek Komiseri Percy Cox önemli bir yer işgal etmektedir. 1864'te İngiltere'nin Essex kentinde dünyaya gelen, Royal Military Collage'da eğitim gören, Hindistan, İran ve Irak'ta görev yapan, Irak'ta kral olarak Faysal'ın ilanında birinci derecede rol oynayan, Lozan görüşmelerinde İngiliz heyet temsilciliğinde bulunan Royal Geographical Society (Kraliyet Coğrafya Topluluğu) üyesi Cox; Azerbaycan'da Bakü, Gürcistan'da Tiflis başta olmak üzere Rus faaliyetlerini dikkatli bir şekilde takip etmiştir. Azerbaycan ve İran'da Rus bilim adamı Minorsky'nin çalışmalarına da dikkat çeken Cox, Azerbaycan ekseninde Kafkas coğrafyası için İngilizlerin uzun soluklu politikalar oluşturulması için ciddi bir gayretin içerisinde girmiştir. Bu gayretin diğer temsilcileri

Azerbaycan'da görev yapan iki İngiliz olarak Albay Haskell ve Albay Stokes olmuşlardır.

Gerek yukarıda isimleri geçen kişilerin raporları gerekse Azerbaycan ekseninde hazırlanmış olan yazışmalara ilave olmak üzere Azerbaycan ve çevresinin haritalandırılması da yer altı kaynaklarının varlığı da İngilizlerin kısa, orta ve uzun vadeli planlamalarında hayli önemli verilerdir.

The National Archives (İngiliz Ulusal Arşivi)

İngiliz Ulusal Arşivi dünya üzerine faaliyet yürüten en kapsamlı ve büyük arşivler içerisinde yer almaktadır. Londra merkezde Kew Gardens'ta konumlu arşivin oldukça muntazam bir çalışma usulü bulunmaktadır. Kayıtları 1099 tarihine değin giden arşivde; kutu kataloglar (1906-1919), basılı kataloglar (1920-1951) ve online kayıtlar (her tarihi havi) içerisinde mevcut olan dokümanlardan yararlanmak suretiyle İngilizlerin 1918-1920 yıllarına ait Azerbaycan kayıtları ele alınacaktır.

Percy Zachariah Cox'un (1864-1937) Yaşamı

¹ Arnold Talbot Wilson, **Loyalties; Mesopotamia 1914-1917**, İkinci Baskı, Oxford Üniversitesi Yayınları, Londra, 1931, s. 66.

Percy Zachariah Cox, 20 Kasım 1864'te İngiltere'nin Essex kentinde dünyaya gelmiştir². Harrow School, Royal Military Colloge'dan mezun olan Cox, Hindistan'da 1894-1890 aralığında, İran ve çevresinde ise 1890-1914 aralığında çeşitli askeri ve politik görevlerde bulunmuştur³. Birinci Dünya Savaşı sırasında Mısır'da, Hindistan Keşif Gücünde ve Irak'ın işgalinde çeşitli görevlerde yer aşmıştır⁴. Irak'ın işgalinde özellikle Bağdat şehrine odaklanan Cox, işgal zamanının tayinine bir türkü karar verememiştir. Bu kararsızlığında Kürtlerin Türklerle birlikte hareketi ana amil olmuştur⁵. Cox'un bu tereddüdünün Azerbaycan özelinde yansıması İngilizlerin ileri harekâtının bir müddet durması şeklinde cereyan etmiştir.

İran'da 1918-1920 yılları arasında görev yapan Cox için İngiltere'nin ilk Bağdat Sivil Yöneticisi Arnold Talbot Wilson'ın istifası kariyerinde, Ekim 1920'de atanacağı Irak Yüksek Komiserliği ile oldukça ihtişamlı bir hale dönüşmüştür⁶. Cox'un bu tarihten itibaren Irak ekseninde gelişen faaliyetleri Kafkaslara kadar olan alanda adeta

² Robert Pearce, "Cox, Sir Percy Zachariah (1864-1937)", **Oxford Dictionary of National Biography**, C. 13, New York, 2004, s. 859.

³ Cox'un 1914 tarihine kadar yapmış olduğu bu görevi Edmonds 1913 olarak vermektedir. Bk. Cecil John Edmonds, **Kürtler, Türkler ve Araplar: Kuzeydoğu Irak'ta Siyaset, Seyahat ve İnceleme (1919-1925)**, Avesta Yayınları, Tercüme: Şengül, Serdar ve Şengül, Serap Rüken, İstanbul, 2003, s. 52; İngiliz gazetesi Observer'ın haberine göre Percy Cox, İran'da 14 yıl görev yapmıştır. *The Observer*, "Four Years More In Iraq: Sir Percy Cox's Estimate", 29 Nisan 1923, s. 13.

⁴ V. H. Rothwell, "Mesopotamia in British War Aims 1914-1918", **The Historical Journal**, C. 13, No. 2, Haziran 1970, s. 280.

⁵ Ivor Lucas, Colin Shindler, David Heard, Gerd Nonneman, Alan Mackie, Hugh Arbuthnott, Bijan Omrani, Peter Clark and Henry Hogger, "Middle East", **Asian Affairs**, C. 42, No. 1, 2011, s. 143; India Office, **Review of The Civil Administration of Mesopotamia**, Stationary Office Yayınları, Londra, 1920, s. 44.

⁶ *The Observer (1901-2003)*, "Central Europe Entente: New States' Hopeful Movement Chaos Of Middle Our Diplomatic Correspondent", 29 Ağustos 1920, s. 11; *The Manchester Guardian (1901-1959)*, "Colonial Office G. C. M. G", 2 Ocak 1922, s. 8.

tek yetkili hale gelmesini sağlamıştır⁷. Kariyerinde bulunduğu bu noktayı kendisine son nokta olarak belirleyen Cox, Mayıs 1923'te emekliye ayrılmıştır⁸.

İngiltere'nin resmi hizmete mahsus kamu kuruluşlarının yansira onlarla eş zamanlı ve eş güdümlü çalışan özel kuruluşlar içerisinde mümtaz bir yeri olan Royal Geographic Society'de (Kraliyet Coğrafya Topluluğu'na) emekli olmasının akabinde çeşitli görevler üstlenen Cox, 20 Şubat 1937'de bir av partisinde kalp krizi neticesinde ölmüştür⁹.

Belgelerde Mehmet Emin Resulzade Bey ve Türkler

İngilizlerin 1918-1919 aralığında Azerbaycan ekseninde aylık ve haftalık raporlar tutulduğu anlaşılmaktadır. Zaman zaman Türkiye ile birlikte raporlanan söz konusu bu tutanaklarda 1918 yılı itibariyle Azerbaycan Meclisi başkanı ve Musavat Partisi genel başkanı Mehmet Emin Resulzade Bey'le hükümetin başı olan Küçük Han'ın münase-

⁷ Toby Dodge, **Inventing Iraq: The Failure On Nation Building And A History Denied**, Hurst And Com., Londra, 2003, s. 17; Pearce, "Cox, ...", s. 860; *The Coshocton Tribune*, "Britain Has Her Difficulties In Kingdom Of Iraq", 8 Eylül 1922, s. 6; *Indiana Evening Gazette*, "Turks Continue Their Advance", 8 Eylül 1922, (sayfasız); *The Record, Silver Lake, Indiana*, "Constantine Flees Throne", 14 Eylül 1922, (sayfasız).

⁸ Philip Graves, **The Life Of Sir Percy Cox**, Hutchinson And Co. Ltd. Yayınları, Londra 1941, s. 50; Jacob E. Safra, , "Cox, Sir Percy (Zachariah), (20 Nov. 1864 Horrota.g.e., Essex-20 Feb. 1937 Melchbourne, Bedfordshire)", **The New Encyclopedia Britannica** C. 3, Ensislopedia Yayınları, Amerika 2002, s. 699; Helmut Mejcher, "Iraq's External Relations 1921-26", **Middle Eastern Studies**, C. 13, No. 3, 1977, s. 343; Cecil John Edmonds, "Gertrude Bell In The Near And Middle East", **Journal of The Royal Central Asian Society**, C. 56, No. 3, 1969, s. 242; John Townsend, "Some Reflections On The Life And Career Of Sir Percy Cox, G.C.M.G., G.C.I.E., K.C.S.I.", **Asian Affairs**, C. 24, No. 3, 1993, s. 261; R. E. C., "Major-General Sir Percy Zachariah Cox", **The Geographical Journal**, C. 90, No. 1, Haziran 1937, s. 5; Rothwell, "Mesopotamia ...", s. 278.

⁹ R. E. C., "Major-General ...", s. 1; Pearce, "Cox, Sir Percy...", s. 861. Townsend, "Some Reflections ...", s. 272; Graves, **The Life Of...**, s. 337; Cox'un ölüm ilanı için bk. Sir "Percy Cox: An Appreciation", **Journal of The Royal Central Asian Society**, C. 24, No. 3, 1937, s. 384.

betinin irdelendiği, özellikle Resulzade Bey'in Türkiye ile bağlantılarının takip edildiği anlaşılmaktadır¹⁰. Mondros Mütarekesinin Türklerle imzasının akabinde yapılan işgallere karşı milli direnişin oluşması sonrasında Kazım Karabekir Paşa'nın liderliğinde Kars ve ilerisine yapılan harekâtın dikkatle takip edildiği de yine belgelerden anlaşılmaktadır. Yalnız burada yapılan Almanların bu harekât öncesinde Türklerle birlikteyken bundan sonra saf değiştirmek suretiyle Rusların yanında yer aldıkları tespiti hayli önemlidir. Yine raporlarda önemli olan bir başka husus da Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa'nın (Killigil) Azerbaycan'daki faaliyetlerinin neredeyse günü gününe takip edilmesidir¹¹. Aslında İngilizler sadece Nuri Paşa'nın faaliyetlerini değil; Enver Paşa'nın ve Almanların da Azerbaycan üzerindeki çalışmalarını çok dikkatli bir şekilde takip etmişlerdir. Özellikle Almanlar ve Enver Paşa'nın orta vadede yapmayı planladıkları hakkında öngörüler, İngilizlerin bölge üzerindeki planlamalarda değişikliğe giderek önceliklerin farklılaşmasını beraberinde getirmiştir.

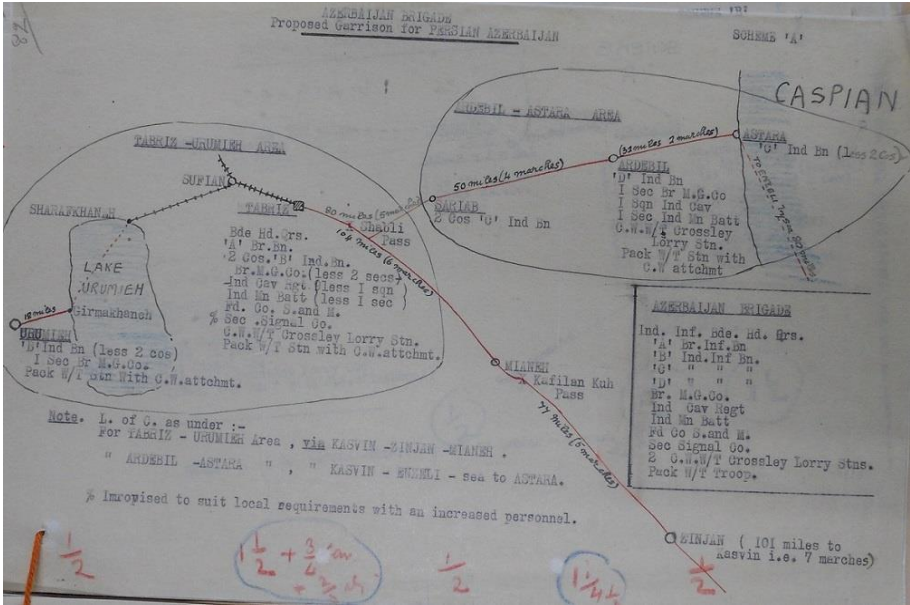
Azerbaycan Yöresinde Rus Nüfuzu

1919 yılı itibariyle Rusların 1917 Ekim devriminin şokunu hâlâ üzerlerinde taşıdığı, Birinci Dünya Savaşı öncesine nazaran bölgede aktif siyasetin dışında kaldığı izlenmektedir. İngilizlerin de bu durumu çok ciddi tahlil ederek nüfuz alanlarını olabildiği ölçüde genişletmeyi hedef alan bir politika geliştirdikleri anlaşılmaktadır. 1919 tarihini taşıyan belgede İngilizlerin Tebriz-Urmiye Gölü arası ile Erdebil-Astara arasındaki birliklerini takviye ettikleri aşağıdaki krokiden de net bir şekilde görülmektedir¹².

¹⁰ **PRO, FO 371/3413**, "Azerbaijan Situation: Note on Azerbaijan", Belge No: 197260, Tarih: 29 Ekim 1918.

¹¹ Nuri Paşa'nın ayrıntılı bir biyografisi için bk. Atilla Oral, **Nuri Killigil: Enver Paşa'nın Kardeşi**, Demkar Yay., İstanbul, 2016.

¹² **PRO, AIR 1/426/15/260/1**, "Azerbaijan Brigade: Proposed Garrison for Persian Azerbaijan", Belge No: GS/7/96, Tarih: 1 Aralık 1919; Aynı garnizon planı için ayrıca bk. **PRO, AIR 1/426/15/260/3**, "Azerbaijan Brigade: Proposed Garrison for Persian Azerbaijan", Belge No: GS/7/96, Tarih: 1 Aralık 1919.

Percy Cox'un İran'da görev yaptığı dönemde İngiltere'nin Bakü'deki konsolos yardımcısı Binbaşı A. R. McDonell, 5 Aralık 1918'de uzun bir rapor tutmuştur. Cox ve İran'daki yetkili makamlara da ulaşan bu raporda Azerbaycan içlerindeki durum değerlendirilmiştir¹³. Raporda Bakü'nün Türklerin eline geçmesi ile başlayan süreç İngiliz bakış açısını yansıtmaktadır. Tiflis'ten ayrılan kimi Ermenilerin İran'da görevli İngiliz Charles Marling tarafından ziyaret edilmesi, akabinde Marling'in Tiflis'e konsolos yardımcısı olarak tayini sonrası bölgede aktif olarak faaliyet sürdürmesi ve ekonomik danışman sıfatı ile görev yapması da yine belgede ele alınan konular arasında yer almıştır. Bütün bunlar olurken Rusya'nın bölgedeki aktif olarak yürüttüğü siyaset de dikkatli bir şekilde takip edilmiştir. Yukarıda bahse konu yazışmalardan İngiltere'nin savaş sonrasında bölgenin şekillenmesini dikkatle gözlediği anlaşılmaktadır.

Raporda Rusların Ermenilerle ilgili tutumunun maddi boyutta ele alınması hayli önemlidir. Rus gönüllülerin Tiflis hükümetine 200.000

¹³ PRO, FO 371/3657, "Baku: South Russia", Belge No: 67996, Tarih: 5 Aralık 1918, s. 462-470.

Rupi yardım yapması ve 4.000.000 rupi de borç vermesi karşısında İngilizlerin de Ermenilerle olan münasebetini artırmak yolunu tutması, Kafkaslar ve Bakü'de yer alan Müslüman ahalinin geleceği noktasında bazı endişeleri de beraberinde getirmiştir. Burada hem Müslüman ahali hem de Ermenilerle dostane münasebetlerin tesisini hedef olarak belirleyen İngilizlerin, Ruslardan daha akıllıca ve uzun soluklu bir politika takip ettikleri anlaşılmaktadır¹⁴.

Azerbaycan Coğrafyasında Fransızlar, Türkler ve Rusların Faaliyetleri

İngilizlerin sadece bölgedeki Rus faaliyetlerini değil; eşzamanlı olarak Türklerin ve Almanların da faaliyetlerini takip ettiği anlaşılmaktadır. Özellikle Bakü'deki Müslüman toplumun Türkler marifeti ile silahlandırıldığı ancak perde gerisinde Almanların da ciddi faaliyet yürüttüklerinin tespiti hayli önemlidir. Yine önemli olan bir başka husus 6 Fransız askerinin de burada faaliyet yürütmesidir. Dünya hakimiyetinde tek söz sahibi olma iddiasını sürdüren İngilizlerin lokal olarak Fransız, Türk ve Ruslarla zaman zaman çatışır şekilde sair vakitlerde ise durum ve olaya bağlı kalarak ittifak yapmaktan çekinmeyen bir politika takip ettiği anlaşılmaktadır.

Rus bilim adamı Minorsky'nin faaliyetleri de yine İngiliz belgelerinde dikkatle takip edilen konular arasında yer almıştır. Bakü, Pertovsky ve Transkafkasya'daki çalışmalarının günü gününe takip edildiği, Minorsky'nin esas çalışmasının İngiliz aleyhtarlığı olduğu, Rusya'nın bölgedeki faaliyetlerinin temelinde bölgeyi tekrar hâkimiyet altına almak olduğu, bu zamana değin bölgede şekillenen otonom yapıları kontrolü altında tutmayı hedef alan bir politikanın takip edildiği rapor edilmiştir¹⁵.

Yine Minorsky'nin 1919'da gerçekleştirmiş olduğu Enzeli, Bakü ve Aşkabat seyahatlerinde anti-İngiliz propagandanın bayraktarlığını

¹⁴ **PRO, FO 371/3657**, "Baku: South Russia", Belge No: 67996, Tarih: 5 Aralık 1918, s. 463.

¹⁵ **PRO, AIR 20/752**, "From Adv. Norperforce to G.H.Q", Tarih: 30 Aralık 1918, s. 2.

yaptığı, özellikle sahada çalışan İngilizler tarafından bu faaliyetlerin dikkatle takip edildiği anlaşılmaktadır. 25 Aralıkta Minosky'nin Bakü'ye ulaşması sonrasında burada bulunan yetkililerden General Thomson, Percy Cox'a göndermiş olduğu telgrafta Minorsky'yi tutuklamak için izin istemiştir¹⁶. Bu izin esnasında Rus dışişlerinin devreye girerek Minorsky'nin geri çekilmesi bir Rus-İngiliz diplomatik krizini engellemiştir.

Yüzbaşı Noel'in Faaliyetleri

Yine bölgede faaliyet yürüten 1918 itibariyle Yüzbaşı rütbesinde olan Noel'in bazı kaynaklarda Birinci Dünya Savaşı sırasında Kafkaslarda görev yaptığı¹⁷, Tatarlar arasında yapmış olduğu çalışmalarla bölgede hâkim güçleri oldukça rahatsız ettiği, bu görevinin akabinde 1918-1920 aralığında Arnold Talbot Wilson'a bağlı¹⁸; İran, Irak ve Anadolu'da politik istihbarat subayı olarak görev yaptığı bilinmektedir. Noel ile ilgili yukarıdaki belgeden bahse konu tarihte kendisinin 2.000.000 rupi ile aktif siyasetin içerisinde yer aldığı bilgisine yer verilmiştir¹⁹. Burada Noel'in Ermeniler, Bolşevikler ve aynı bölgede faaliyet yürüten Amerikalıların hareketlerini dikkatle rapor ettiği anlaşılmaktadır.

¹⁶ **PRO, FO 371/3658**, "Minoski", Belge No: 9067, Tarih: 17 Ocak 1919, s.97.

¹⁷ Binbaşı Noel'in daha Birinci Dünya Savaşı öncesinde Kuzey Buz Denizi kıyılarında bir balık konserve fabrikası kurarak zengin olma hayali vardır. Bu örnek Noel'in hayal dünyasını yansıtmaya adanmış oldukça çarpıcıdır. Bk., Murat Güztoklusu, **Kurtuluş Savaşımızın Kapanmayan Cephesi: Musul Özdemir Harekatı**, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2008, s. 46.

¹⁸ Arnold Talbot Wilson, İngiltere'nin Irak'ı işgal etmesinin akabinde 1918'de ilk Bağdat Sivil Yöneticisi olmuştur. Cox'un Irak Yüksek Komiseri olarak atanması öncesinde bölgede en etkili isim olarak görev yapmıştır. Konu ile ilgili bk. Robert Pearce, "Wilson, Sir Arnold Talbot (1884-1940)", **Oxford Dictionary of National Biography**, C. 59, New York 2004, s. 487; "Obituary: Lieut.-Colonel Sir Arnold Talbot Wilson, K. C. I. E., C. S. I., C. M. G., D. S. O., M. P.", **The Geographical Journal**, C. 97, No. 1, Haziran 1941, s. 72.

¹⁹ **PRO, FO 371/3657**, "Baku: South Russia", Belge No: 67996, Tarih: 5 Aralık 1918, s. 463; Esasında Binbaşı Noel, gerek Kafkaslar için gerekse Ortadoğu coğrafyası için hayli önemli bir kişiliktir. Kendisinin önemi pek çok maceraya atılmasının ötesinde dil becerisi, korkusuz kişiliği ve gözü karalığı ile perçinlenmiştir. Yalnız bu sayılan hasletler kendisinin bağınaz, meseleleri tahlil ve analizde saplantılı kişiliği ile birleşince

Birinci sınıf bir istihbarat subayı olduğu anlaşılan Yüzbaşı Noel ve R. McDonell'in ayrı ayrı bölgelere gitmek suretiyle gerçekleştirdikleri faaliyetlerde McDonell 1 hafta Bakü'de kalmasının akabinde 5 gün devam eden Grozni ve Petrovski seyahatlerini gerçekleştirmiştir. Derbent geçişi esnasında Müslüman topluluklarının kendisini tutuklama teşebbüsünü alaycı bir dille ifade eden McDonell, tekrar Bakü'ye dönüş tarihini Mart 1918 olarak vermiştir²⁰.

Bakü dönüşü Yüzbaşı Noel'in Enzeli'de Küçük Han tarafından tutuklandığını haber alan McDonell, yüzbaşısı kurtarmak için hayli girişimde bulunduğunu aktarmıştır. Bu girişimler esnasında yaşanan Ermenilerle Rusların Müslümanlara karşı birlikte hareketlerini, özellikle Taşnak Komitesi üyelerinin Ruslarla birlikteliklerini de notlarına

tam bir silahşor vasfına dönüşmüştür. Noel'in çalışmaları ile ilgili Türk dünyasında birkaç akademik çalışma haricinde herhangi bir kayda rastlamak mümkün değildir. Türkçe kaynaklar için bk. Mim Kemal Öke, **İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E. W. C. Noel'in Faaliyetleri (1919)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988; Cengiz Kartın, "Binbaşı Noel'in Hava Bakanlığı ve Dışişleri Bakanlığı Arşivlerindeki Gönderilerinde Kürt-Ermeni Münasebetleri", **Yeni Türkiye Dergisi**, Yıl: 20, S. 64, C. 5, Aralık 2014, s. 3883-3894; Selma Yel ve Cengiz Kartın, "Osmanlı Son Döneminden Cumhuriyetin İlk Yıllarına İki İngilizin, Sykes ve Noel, Anıları", **Kuruluşundan 90. Yılına Türkiye Cumhuriyeti Sempozyumu Bildirileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2016, C. 1, s. 107-175; İngilizce kaynaklar için bk. **PRO, FO 371/4148**, "Monthly Return of Gazetted Officers Serving Under The Civil Commissioner, M.E.F., Showing Appointments And Stations on The 1st December 1918 And Probable Moves During The Month", Tarih: 13 Aralık 1918, s. 113; **PRO, FO 371/3385**, "From Civil Commissioner, Baghdad To Foreign and Tehran", Tarih: 16 Kasım 1918, No: 191848, s. 216; **PRO, AIR 20/512**, "From Political Baghdad To Secretary of State for India, London", Tarih: 17 Kasım 1918, s. 13; **PRO, FO 371/4193**, "From Foreign Office", Tarih: 13 Ekim 1919, No: 138987; Saad Eskander, "Britain's Policy in Southern Kurdistan: The Formation and the Termination of the First Kurdish Government, 1918-1919", **British Journal of Middle Eastern Studies**, C. 27, No. 2, 2000, s. 143; **PRO, FO 371/5068**, "From Secretary of State To Baghdad", Tarih: 14 Mayıs 1920, s. 246; Robert Olson, "The Second Time Around: British Policy Toward The Kurds (1921-22)", **Die Welt des Islams, New Series**, C. 27-1/3, 1987, s. 97.

²⁰ **PRO, FO 371/3657**, "Baku: South Russia", Belge No: 67996, Tarih: 5 Aralık 1918, s. 465.

eklemiştir²¹. Burada Türk varlığının *öteki* olarak tanınımının, sadece batı tarafından değil; Ruslar tarafından da benimsendiği tespiti doğru bir yaklaşım olsa gerektir.

Ermeni Meselesi, Bakü ve Türkler

Sadece yukarda bahsi geçen kayıt değil; diğer belgelerde de İngilizlerin Türk dünyasını yakînen takip ettikleri anlaşılmaktadır. Azerbaycan'ın İstanbul temsilcisi Yusuf Vezirof Bey'in Çerkez kulübü başkanı Fevzi Paşa ile yapmış oldukları toplantının ayrıntılarına da yer verilen bir raporda Ermeni entrikaları karşısında ittifak çalışmaları Türklerin bu ittifakı desteklemelerinin İran'daki Türkler üzerindeki muhtemel tesiri söz konusu yakın takibin delilidir²². Bu raporları değerlendiren Cox, İngiltere'nin bölgedeki hâkimiyetinin sürdürülmesinin alternatifli politikalar üretmek olduğunu belirtmiştir. Cox'a göre hem İran hem de Kafkaslarda gelişmeler dikkatli bir şekilde takip edilmelidir. Cox'un burada dikkat çektiği husus ve politikanın ana merkezine yerleştiği konu Türklerle Rusların münasebeti olmuştur²³.

Yine Cox'un tavsiyelerinde yer vermiş olduğu yerel unsurlarla münasebetlerin geliştirilmesi önerisinin sahada karşılık bulduğu anlaşılmaktadır. Azerbaycan, Gürcistan ve Dağıstan'da kurulmuş olan hükümetlerle ilgili tutulan raporlar bunun bir delili olarak değerlendirilmelidir. Bunlar arasında özellikle Bakü'nün boşaltılması ile birlikte başlayan sürecin nasıl evrileceğine dönük olarak da önerilerin getirildiği anlaşılmaktadır²⁴. Bu öneriler dizisinden biri de hem Azerbaycan

²¹ **PRO, FO 371/3657**, "Baku: South Russia", Belge No: 67996, Tarih: 5 Aralık 1918, s. 467; Aynı dönemde benzer işbirlikleri için ayrıca bk. **PRO, FO 371/3659**, "Intercepted Telegrams despatched by the Azerbaijan Diplomatic Representative at Erivan", Belge No: 134563, Tarih: 26 Eylül 1919, s. 397-399.

²² **PRO, FO 371/4161**, "Intelligence Reports", Belge No: 161851, Tarih: 15 Aralık 1919, s. 6.

²³ **PRO, FO 371/4931**, "Situation in Caucasus", Belge No: E-133, Tarih: 15 Şubat 1920, s. 54-56.

²⁴ **PRO, FO 371/4931**, "Evacuation of Batoum", Belge No: E-149, Tarih: 16 Şubat 1920, s. 57-66; **PRO, FO 371/4931**, "Evacuation of Batoum", Belge No: E-191, Tarih: 17 Şubat 1920, s. 67-71; **PRO, FO 371/4931**, "Grain for Georgian Republic", Belge No: E-204, Tarih: 17 Şubat 1920, s. 72-77.

hem de Gürcistan hükümetlerinin tanınması talebi olmuştur. Bu talebin en önemli yanı, tanınma olayının sadece Kafkaslar için değil; aynı zamanda bütün dünya tarihinin önemli bir dönemi olarak nitelendirilmiş olmasıdır²⁵.

Ermeni hareketlerinin dikkatli bir şekilde takip edildiğinin anlaşıldığı raporlarda sadece Azerbaycan değil, eş zamanlı olarak Anadolu içlerinde özellikle de Kars'ta bulunan Ermenilerin hareketlerinin takibinin yapıldığı anlaşılmaktadır²⁶. Ancak Azerbaycan içlerinde bulunan Müslüman ve Hıristiyan unsurların bir arada yaşatılması planlamasının yapılması da hayli ilginçtir. Bu durum bölge hâkimiyetinin sağlanmasında bir anahtar olarak düşünülmüştür²⁷. Bu anahtar önerisinin bölgenin tam bir karmaşa içerisinde olduğu bir dönemde getirilmiş olması önemlidir. Çünkü 11 Mart 1919 itibarıyla Alman birlikleri tamamen Azerbaycan'dan çekilmiş, Elizabetpol'da 1.500, Tiflis'te 7.500, Urmiye bölgesinde ise 10.000 göçmen yaşar konumdadır²⁸.

²⁵ **PRO, FO 371/4931**, "Situation in Caucasus", Belge No: E-412, Tarih: 23 Şubat 1920, s. 185.

²⁶ **PRO, FO 608/78**, "Situation in Azerbaijan", Belge No: 17415, Tarih: 5 Ağustos 1919, s. 312; **PRO, FO 608/78**, "Relations between Armenians and Azerbaijan Government", Belge No: 17706, Tarih: 8 Ağustos 1919, s. 373.

²⁷ **PRO, FO 608/273**, "Political Altitude of Azerbaijan", Belge No: 53, Tarih: 19 Haziran 1920, s. 75-76.

²⁸ **PRO, FO 371/3658**, "Extracts from Information of the Caucasus and Baku Area", Belge No: 43515, Tarih: 18 Mart 1919, s. 42.

1919 yılı itibariyle Türkiye'nin doğusu ve Kafkasları gösteren bir harita²⁹.

Bütün bu olaylar bütünü içerisinde Azerbaycan ile Türkiye'nin ittifakına dönük olarak da çalışmalar da raporlarda yer almıştır. Bu ittifakla ilgili üzerinde durulan en önemli çözülmesi gereken mesele Bolşeviklerin konumu olmuştur³⁰. Özellikle Rus ordusunun çok hızlı bir şekilde toplandığı ve bölge üzerindeki kontrolünü güçlü bir şekilde tesis yoluna koyulduğu rapor edilmiştir³¹. Bu tesis döneminde bile bazı Azerbaycan temsilcilerinin Taşkent'e gitmeleri ve burada Rus yet-

²⁹ PRO, MFQ 1/513, "Map Showing Various Fronties of Turkey and the Three Trans-Caucasian Republics".

³⁰ PRO, FO 371/5166, "Situation in Turkey, Caucasus and Transcaspia", Belge No: E-1940, Tarih: 22 Mart 1920, s. 18.

³¹ PRO, FO 371/5167, "Situation in Turkey, Caucasus and Russia", Belge No: E-4346, Tarih: 7 Mayıs 1920, s. 4.

kililerle otonomi görüşmeleri de yine önemle üzerinde durulan konular arasındadır³². İngilizler açısından bir önemli husus da bu görüşmeler esnasında Türkiye’den gelen ve bölgede faaliyet yürütenlerin slogan olarak “İngilizlere Güvenme”yi benimsetmeye çalıştıklarının kaydedilmesidir³³. Özellikle Küçük Talat ve Salih Zeki Beylerin faaliyetlerinin dikkatli bir şekilde takip edildiği anlaşılmaktadır.

Sonuç

Dünyanın en büyük arşivlerinden birine sahip olan İngilizlerin, Birinci Dünya Savaşı’nın hitamı ile birlikte başlayan süreci -tüm dünyada olduğu gibi- Kafkaslarda da istedikleri yöne evirme isteklerinin sonucu olarak Azerbaycan merkezli pek çok rapor tutulmuştur. Söz konusu bu raporlarda Azerbaycan ekseninde Türk, Ermeni ve Rus faaliyetlerinin dikkatli bir şekilde izlendiği anlaşılmaktadır.

Başta Azerbaycan coğrafyası olmak üzere Kafkaslarda yaşayan Ermenilerin de elde tutulması yönünde görüş belirten Cox, Kafkaslarda faaliyet yürüten Yüzbaşı Noel’in aşırılıklarının törpülenmesi görüşündedir. Birinci Dünya Savaşı’nın akabinde istihbarat subayı olarak Irak ve Anadolu coğrafyasında Binbaşı rütbesinde görev yapacak olan Noel, burada tutarlı olmayan ve sabit fikirli girişimlerde bulunmuşsa da Cox, bunların hayat bulmadan evvel iptalini sağlamıştır. Bunun getirisi ise Kafkaslarda İngilizlerin hâkimiyet sahasını genişletmek şeklinde olmuştur.

Yine belgelerde dikkatle takibi yapılan bir husus da Mehmet Emin Resulzade Bey’in şahsında Türklerle ittifak kurma girişimleridir. İngilizler, Türklerin Kafkaslarda bir ittifak kurmasının engellenmesi için faaliyet göstermekten imtina etmemişlerdir. Hem bu ittifak girişimleri hem de Rusların bölgede hâkimiyetini pekiştirme siyasetinin engellenmesi bir denge içerisinde sürdürülmüştür.

³² **PRO, FO 371/5167**, “Situation in Turkey, Caucasus and Russia”, Belge No: E-4346, Tarih: 7 Mayıs 1920, s. 6.

³³ **PRO, FO 371/5167**, “Situation in Turkey, Caucasus and Russia”, Belge No: E-4346, Tarih: 7 Mayıs 1920, s. 15.

Yazışmalardan anlaşıldığı üzere Ruslar genelde Kafkaslar özelde ise Azerbaycan yöresine çok büyük bir önem atfetmişlerdir. Rus bilim adamı Minorsy'nin çalışmalarını dikkatli bir şekilde takip eden İngilizler, onu tutuklamayı planlamışlardır. Bu hadisenin Rusya ile diplomatik bir krize neden olacağını bilen Cox, duruma müdahil olarak meseleyi karşılıklı teati kanalı ile çözmüştür. Gerçekleştirilen bu çözümden Rusların da ileri gitmemesi ve Minorsky'yi geri çekmesi önemli bir basamak olmuştur.

Gerek bildiriye konu yazışmalarda gerekse Rusların bölge üzerindeki faaliyetlerinde izlenecek siyasetin belirlenmesinde İngilizler için özne, kendi menfaatleri ve denge siyaseti olmuştur. Bu çerçevede sürdürülen politika da her ne kadar bahse konu tarihte çok etkin bir politika kurucusu rolü olmasa da Almanlar da yer bulmuştur. Almanlar, Türkler ve Ruslar ekseninde yaşanan hadiseler de belgelerde yerini almıştır. İngilizlerin Birinci Dünya Savaşının sona ermesi ile birlikte başlayan süreci Azerbaycan ekseninde ciddi şekilde takip ettiği; kısa, orta ve uzun soluklu politikalar bağlamında elde edilen verileri işleyecek bir sistem inşa etmeye çalıştıkları anlaşılmaktadır.

Kaynakça

İngiliz Arşiv Belgeleri

Hava Bakanlığı Arşivi

PRO, AIR 1/426/15/260/1, “Azerbaijan Brigade: Proposed Garrison for Persian Azerbaijan”, Belge No: GS/7/96, Tarih: 1 Aralık 1919.

PRO, AIR 1/426/15/260/3, “Azerbaijan Brigade: Proposed Garrison for Persian Azerbaijan”, Belge No: GS/7/96, Tarih: 1 Aralık 1919.

PRO, AIR 20/512, “From Political Baghdad To Secretary of State for India, London”, Tarih: 17 Kasım 1918, s. 13.

PRO, AIR 20/752, “From Adv. Norperforce to G.H.Q”, Tarih: 30 Aralık 1918, s. 2.

Dışişleri Bakanlığı Arşivi

- PRO, FO 371/3385**, “From Civil Commissioner, Baghdad To Foreign and Tehran”, Tarih: 16 Kasım 1918, No: 191848, s. 216.
- PRO, FO 371/3413**, “Azerbaijan Situation: Note on Azerbaijan”, Belge No: 197260, Tarih: 29 Ekim 1918.
- PRO, FO 371/3657**, “Baku: South Russia”, Belge No: 67996, Tarih: 5 Aralık 1918, s. 463.
- PRO, FO 371/3657**, “Baku: South Russia”, Belge No: 67996, Tarih: 5 Aralık 1918, s. 462-470.
- PRO, FO 371/3657**, “Baku: South Russia”, Belge No: 67996, Tarih: 5 Aralık 1918, s. 463.
- PRO, FO 371/3657**, “Baku: South Russia”, Belge No: 67996, Tarih: 5 Aralık 1918, s. 465.
- PRO, FO 371/3657**, “Baku: South Russia”, Belge No: 67996, Tarih: 5 Aralık 1918, s. 467.
- PRO, FO 371/3658**, “Extracts from Information of the Caucasus and Baku Area”, Belge No: 43515, Tarih: 18 Mart 1919, s. 42.
- PRO, FO 371/3658**, “Minoski”, Belge No: 9067, Tarih: 17 Ocak 1919, s.97.
- PRO, FO 371/3659**, “Intercepted Telegrams despacted by the Azerbaijan Diplomatic Representative at Erivan”, Belge No: 134563, Tarih: 26 Eylül 1919, s. 397-399.
- PRO, FO 371/4148**, “Monthly Return of Gazetted Officers Serving Under The Civil Commissioner, M.E.F., Showing Appointmens And Stations on The 1st December 1918 And Probable Moves During The Month”, Tarih: 13 Aralık 1918, s. 113.
- PRO, FO 371/4161**, “Intelligence Reports”, Belge No: 161851, Tarih: 15 Aralık 1919, s. 6.
- PRO, FO 371/4193**, “From Foreign Office”, Tarih: 13 Ekim 1919, No: 138987.
- PRO, FO 371/4931**, “Evacuation of Batoum”, Belge No: E-149, Tarih: 16 Şubat 1920, s. 57-66.

PRO, FO 371/4931, “Evacuation of Batoum”, Belge No: E-191, Tarih: 17 Şubat 1920, s. 67-71.

PRO, FO 371/4931, “Grain for Georgian Republic”, Belge No: E-204, Tarih: 17 Şubat 1920, s. 72-77.

PRO, FO 371/4931, “Situation in Caucasus”, Belge No: E-133, Tarih: 15 Şubat 1920, s. 54-56.

PRO, FO 371/4931, “Situation in Caucasus”, Belge No: E-412, Tarih: 23 Şubat 1920, s. 185.

PRO, FO 371/5068, “From Secretary of State To Baghdad”, Tarih: 14 Mayıs 1920, s. 246.

PRO, FO 371/5166, “Situation in Turkey, Caucasus and Transcaspia”, Belge No: E-1940, Tarih: 22 Mart 1920, s. 18.

PRO, FO 371/5167, “Situation in Turkey, Caucasus and Russia”, Belge No: E-4346, Tarih: 7 Mayıs 1920, s. 4.

PRO, FO 371/5167, “Situation in Turkey, Caucasus and Russia”, Belge No: E-4346, Tarih: 7 Mayıs 1920, s. 6.

PRO, FO 371/5167, “Situation in Turkey, Caucasus and Russia”, Belge No: E-4346, Tarih: 7 Mayıs 1920, s. 15.

PRO, FO 608/273, “Political Altitude of Azerbaijan”, Belge No: 53, Tarih: 19 Haziran 1920, s. 75-76.

PRO, FO 608/78, “Relations between Armenians and Azerbaijan Government”, Belge No: 17706, Tarih: 8 Ağustos 1919, s. 373.

PRO, FO 608/78, “Situation in Azerbaijan”, Belge No: 17415, Tarih: 5 Ağustos 1919, s. 312.

Harita Dairesi Arşivi

PRO, MFQ 1/513, “Map Showing Various Fronties of Turkey and the Three Trans-Causian Republics”.

Kitaplar

DODGE, Toby, *Inventing Iraq: The Failure On Nation Building And A History Denied*, Hurst And Com., Londra, 2003.

- EDMONDS, Cecil John, **Kürtler, Türkler ve Araplar: Kuzeydoğu Irak'ta Siyaset, Seyahat ve İnceleme (1919-1925)**, Avesta Yayınları, Terçüme: Şengül, Serdar ve Şengül, Serap Rüken, İstanbul, 2003.
- GRAVES, Philip, **The Life Of Sir Percy Cox**, Hutchinson And Co. Ltd. Yayınları, Londra, 1941.
- GÜZTOKLUSU, Murat, **Kurtuluş Savaşımızın Kapanmayan Cephesi: Musul Özdemir Harekatı**, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2008.
- INDIA OFFICE, **Review of The Civil Administration of Mesopotamia**, Stationary Office Yayınları, Londra, 1920.
- ORAL, Atilla, **Nuri Killigil: Enver Paşa'nın Kardeşi**, Demkar Yay., İstanbul, 2016.
- ÖKE, Mim Kemal, **İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Siyaseti ve Binbaşı E. W. C. Noel'in Faaliyetleri (1919)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1988.
- WILSON, Arnold Talbot, **Loyalties; Mesopotamia 1914-1917**, İkinci Baskı, Oxford Üniversitesi Yayınları, Londra, 1931.

Makaleler

- “Obituary: Lieut.-Colonel Sir Arnold Talbot Wilson, K. C. I. E., C. S. I., C. M. G., D. S. O., M. P.”, **The Geographical Journal**, C. 97, No. 1, Haziran 1941, s. 72.
- C., R. E., “Major-General Sir Percy Zachariah Cox”, **The Geographical Journal**, C. 90, No. 1, Haziran 1937, s. 5.
- EDMONDS, Cecil John, “Gertrude Bell In The Near And Middle East”, **Journal of The Royal Central Asian Society**, C. 56, No. 3, 1969, s. 242.
- ESKANDER, Saad, “Britain's Policy in Southern Kurdistan: The Formation and the Termination of the First Kurdish Government, 1918–1919”, **British Journal of Middle Eastern Studies**, C. 27, No. 2, 2000, s. 143.
- KARTIN, Cengiz, “Binbaşı Noel'in Hava Bakanlığı ve Dışişleri Bakanlığı Arşivlerindeki Gönderilerinde Kürt-Ermeni Münasebetleri”, **Yeni Türkiye Dergisi**, Yıl: 20, S. 64, C. 5, Aralık 2014, s. 3883-3894.

- LUCAS, Ivor, Colin Shindler, David Heard, Gerd Nonneman, Alan Mackie, Hugh Arbuthnott, Bijan Omrani, Peter Clark ve Henry Hogger, “Middle East”, *Asian Affairs*, C. 42, No. 1, 2011, s. 143.
- MEJCHER, Helmut, “Iraq’s External Relations 1921–26”, *Middle Eastern Studies*, C. 13, No. 3, 1977, s. 343.
- Olson, Robert, “The Second Time Around: British Policy Toward The Kurds (1921-22)”, *Die Welt des Islams, New Series*, C. 27-1/3, 1987, s. 97.
- PEARCE, Robert, “Cox, Sir Percy Zachariah (1864-1937)”, *Oxford Dictionary of National Biography*, C. 13, New York 2004, s. 860.
-“Wilson, Sir Arnold Talbot (1884-1940)”, *Oxford Dictionary of National Biography*, C. 59, New York 2004, s. 487.
- ROTHWELL, V. H., “Mesopotamia in British War Aims 1914-1918”, *The Historical Journal*, C. 13, No. 2, Haziran 1970, s. 280.
- SAFRA, Jacob E., “Cox, Sir Percy (Zachariah), (20 Nov. 1864 Horontage, Essex-20 Feb. 1937 Melchbourne, Bedfordshire)”, *The New Encyclopedia Britannica* C. 3, Ensistopedia Yayınları, Amerika 2002, s. 699.
- Sir “Percy Cox: An Appreciation”, *Journal of The Royal Central Asian Society*, C. 24, No. 3, 1937, s. 384.
- TOWNSEND, John, “Some Reflections On The Life And Career Of Sir Percy Cox, G.C.M.G., G.C.I.E., K.C.S.I.”, *Asian Affairs*, C. 24, No. 3, 1993, s. 261.
- YEL, Selma ve Cengiz Kartın, “Osmanlı Son Döneminden Cumhuriyetin İlk Yıllarına İki İngilizin, Sykes ve Noel, Anıları”, *Kuruluşundan 90. Yılına Türkiye Cumhuriyeti Sempozyumu Bildirileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2016, C. 1, s. 107-175.

Gazeteler

- Indiana Evening Gazette*, “Turks Continue Their Advance”, 8 Eylül 1922, (sayfasız).
- The Coshocton Tribune*, “Britain Has Her Difficulties In Kingdom Of Iraq”, 8 Eylül 1922, s. 6.

The Manchester Guardian (1901-1959), “Colonial Office G. C. M. G”, 2 Ocak 1922, s. 8.

The Observer (1901- 2003), “Central Europe Entente: New States' Hopeful Movement Chaos Of Middle Our Diplomatic Correspondent”, 29 Ağustos 1920, s. 11.

The Observer, “Four Years More In Iraq: Sir Percy Cox’s Estimate”, 29 Nisan 1923, s. 13.

The Record, Silver Lake, Indiana, “Constantine Flees Throne”, 14 Eylül 1922, (sayfasız).

BOLŞEVİK İHTİLÂLİ SÜRECİNDE FRANSA’NIN KAFKASYA POLİTİKASI VE ALİ MERDAN TOPÇUBAŞI’NIN DİPLOMATİK MÜCADELESİ

Fatma UYGUR*

ÖZET

Hazar Denizi ile Karadeniz arasındaki koridorda yer alan Kafkasya, özellikle doğal enerji kaynaklarıyla uluslararası ilişkilerde ayrıcalıklı bir öneme haizdir. Kafkasya’nın bu jeostratejik özelliğinden faydalanmak isteyen Rusya sıcak denizlere, Akdeniz’e ve Hint Okyanusu’na inme politikasıyla yolunun üstündeki ülkeler ve topluluklarla sürekli bir mücadele hâlinde olmuştur.

Son dönem Rus *otokratizminin* dayanağı olan *Franco-Rus ittifakı çerçevesinde* Fransız hükümetinin Petersburg ile sıcak ilişkilerini sürdürmek için 1905 yılı itibarıyla Kafkasya’da ortaya çıkan özgürlük taleplerine duyarsız kalması, hatta tepki göstermesi, esasında ekonomik çıkarlarıyla yakından ilişkilidir.

Fransız basınına çeşitli vesilelerle parasal katkı sağlayan Rusya, özellikle Paris Büyükelçisi Kont Aleksandr Izwolsky (1856-1919)’nin hususî gayretleriyle bu politik ittifakı Fransız kamuoyunda bir *Çar hayranlığına* dönüştürmüştür. Rus resmî çevrelerinin Fransız basını üzerinde böylesine bir etkisi varken Kafkaslardaki halkların bağımsızlık taleplerini duyurmak pek mümkün olmamıştır. Rus Dışişleri Bakanı Sazanof (1860-1927)’un bilgisi dâhilinde gelişen Fransız-Rus ittifakları Izwolsky’nin ölümünden sonra *Livre Noir* (Kara Kitap)’ında açıklanmasıyla ortaya çıkmıştır.

* Öğr. Gör. Dr., Ankara Üniversitesi, fuygur@humanity.ankara.edu.tr

Osmanlı Devletinde bağımsız Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin fevkalade elçisi olarak da bulunan Ali Merdan Topçubaşı (1863-1934) başkanlığında oluşan delegasyon, İtilaf devletlerinin Azerbaycan'ı tanımaları için Paris Barış Konferansı (1919-1920)'na gelmiş ve ABD Başkanı Thomas Woodrow Wilson (1856-1924)'ın yanı sıra başka devlet adamlarıyla da görüşerek önemli diplomatik faaliyetlerde bulunmuştur (Mayıs 1919-Nisan 1920).

Rusya Müslümanları adına siyasi ve hukuki mücadele veren, daha sonra da Paris Konferansı'nda Azerbaycan temsilcisi olan Topçubaşı, ülkesinin haklarını ve menfaatlerini kabul ettirmek ve korumak için uluslararası görüşmelerde büyük gayret sarf etmiştir. Buna karşılık, Izwolsky ise İhtilâl sürecinde ve Paris'te ölene kadar (1920) basın aracılığıyla Fransızların Kafkas politikasında etkili olmuş ve Topçubaşı'na aşılması zor taşlı, dikenli bir yol bırakmıştır.

Bu bildiriye Izwolsky'nin manipülasyonlarına rağmen Azerbaycan Devleti'nin tanınması yolunda Ali Merdan Topçubaşı'nın verdiği diplomatik mücadele, Fransız Dışişlerinin hazırladığı ve BNF kütüphanesinde bulunan *Les Documents politiques, diplomatiques et financiers* arşiv belgeleri başta olmak üzere Kafkas halklarının, Ukrayna ve Türkistan'ın milli yayın organı *Prométhée*'yle beraber dönemin Fransız matbuatı ve sair eserler araştırmaya tabi tutularak incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Ali Merdan Topçubaşı, Azerbaycan, Bolşevik, Izwolsky, Kafkasya, Rusya Türkleri.

FRANCE'S POLICY ON THE CAUCASUS DURING THE BOLSHEVIK REVOLUTION AND THE DIPLOMATIC STRUGGLE OF ALİ MERDAN TOPÇUBAŞI

ABSTRACT

The Caucasus where Located in the corridor between the Caspian Sea and the Black Sea, has a privileged importance especially in international relations with natural energy resources. Russia, which want

to take advantage of this geostrategic characteristic of the Caucasus, has been in constant struggle with countries and communities which were on his way, by pursued to gain access to the warm seas the Mediterranean and the Indian Ocean.

In the framework of the Franco-Russian alliance which is the basis of last-century Russian autocraticism, in order to maintain warm relations with Petersburg, the French government insensitivity or even reaction of the demands of freedom in the Caucasus in 1905, is closely related to the economic interests.

Contributing to the French press in various ways, Russia has turned this political alliance into a Czar admiration, especially with the special efforts of the Parisian Ambassador Count Aleksandr Izwolsky (1856-1919). Because of the Russian official circles had such an effect on the French press it was not possible to announce the independence demands of the peoples of the Caucasus . The French-Russian alliances that developed within the knowledge of Russian Foreign Minister Sazonov (1860-1927) emerged upon disclosure in Livre Noir (Black Book) after death of Swolsky.

The delegation formed under the chairmanship of Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934), who was also the supreme ambassador of the independent Azerbaijan People's Republic in the Ottoman Empire, came to the Paris Peace Conference (1919-1920) for the recognition of the Azerbaijani states and carried out major diplomatic activities by negotiating with the US President Thomas Woodrow Wilson (1856-1924), as well as other statesman (May 1919-April 1920).

Topçubaşı who conducted a political and legal campaign for the Russian Muslims and later the representer of Azerbaijan at the Paris Conference, made great efforts in international negotiations to make accepted and protect of the rights and interests of his country. Izwolsky, whereas took effect in the Caucasian policy of the French by using the press during the Revolution and until his death in Paris (1920), and he left with a stony, barbed path to Topçubaşı .

In this declaration, despite the manipulations of Izwolsky, the diplomatic struggle of Ali Merdan Topçubaşı that he execute for recognition of the Azerbaijani State will be investigated from archive documents especially in the BNF library, such as the "Les Documents politiques, diplomatiques et financiers", prepared by the French Foreign Affairs. And along with "Prometheée" which is a national media of Caucasian peoples, Ukrainian and Turkistan, and the French press of the same the period and other works will also be investigated.

Key Words: Ali Merdan Topçubaşı, Azerbaijan, Bolshevik, Izwolsky, Caucasus, Russian Turks.

Giriş

Hazar Denizi ile Karadeniz arasındaki koridorda yer alan Kafkasya, doğal enerji kaynakları ve jeostratejik özelliğiyle uluslararası ilişkilerde başta Rusya olmak üzere diğer Avrupa ülkelerinin uzun süreli bir mücadeleyi göze aldıkları bir bölge olmuştur. Rusya, *idée fixe* (Kurat, 2010: 326) haline getirdiği *Boğazlara* sahip olma, sıcak denizlere yani Akdeniz'e ve Hint Okyanusu'na inme politikasıyla yolunun üstündeki ülkeler ve topluluklarla mücadeleyi temel politika hâline getirmişken sömürgeci Fransa'nın da bölgeye kayıtsız kalması düşünülemezdi. Fransa'nın bu yaklaşımını iyi bilen Rus büyükelçi Kont Aleksandr Izwolsky (1856-1919)'nin öncülük ettiği temaslar neticesinde *Fransız-Rus ittifakı* şekillenmiştir.

Fransız-Rus ittifakı, 1905 yılı itibariyle bütün Rusya'da Türk halklarının özgürlük taleplerinin Fransız mahreçli batı kaynaklarında desteklenmesinin önünde bir engel olarak durmuştur. Türkistan ve Kafkasya'da aydınların önderliğinde düzenlenen geniş katılımlı kongreler aracılığıyla bağımsız devlet kurma talepleri dile getirilmiştir (Kurat, 2010: 390)¹. İlerleyen süreçte Rus İmparatorluğunun çöküşünden

¹ Ali Merdan Bey Topçubaşı ve diğer "emekdar cemaat hadimleriyle beraber *Rusya Müslümanları İttifakı* ünvanlı büyük fırkanın teşekkül ve teessüsüne hizmet etti". Bakü'den Ali Merdan, Yusuf Akçura, İsmail Gaspıralı gibi önemli aydınların hususi gayretleriyle 15 Ağustos 1905'te "Rusya Müslümanlarının Birinci Kongreleri" gerçekleşmiştir. Mektupları İkinci kongrenin 13-23 Ocak 1906'ta Petersburg'da, ve

sonra 28 Mayıs 1918'de Güney Kafkasya'nın doğu ve güney kısmında çağdaş ve demokratik bir Azerbaycan Cumhuriyeti ilan edilmiştir (Yel, 1999-2003: 564) *Azerbaycan entelektüel elitleri* ve ulusal burjuvazisi kendi halkını ve batı kamuoyunu aydınlatmak ve bu cumhuriyeti tanıtmak yolunda Paris'te çok önemli siyasî ve hukukî mücadele vermişlerdir. Yeni kurulan bu devlette önemli görevler üstlenen Ali Merdan Topçubaşı *Azerbaycan'ın Teşekkülü*'ne (İmanov, 2006: 23) bir *memorandum*la diplomatik bir boyut katmıştır.

Ali Merdan Bey Topçubaşı (1863-1934)

Sadece Azerbaycan Türklerinin değil Rusya Türklerinin de siyasî, sosyal ve hukukî haklarının önemli savunucularından biri olan Ali Merdan Topçubaşı 4 Mayıs 1863'te Tiflis'te doğmuştur². Vaktiyle dedesi Gürcü prensinin saray komutanlığını yapmak üzere Gence'den Tiflis'e göç etmiş ve buraya yerleşmiştir. Babası Ali Ekber Bey Çar ordusunun *Kafkasya Müslüman Süvari Alayı*nda subay olarak görev yapmıştır. Babasının 1868'te ölümünün ardından kısa bir süre sonra anesini de kaybeden Ali Merdan babaannesinin yanında Rusça eğitim veren *Tiflis Klasik Gimnazyumunda* tahsil hayatına başlamış ve burada devam etmiştir. Topçubaşı dönemin Petersburg'daki en iyi okulunda kısa süreli tarih, filoloji eğitimi aldıktan sonra aynı okulun Hukuk Fakültesini 13 Ocak 1889'da üstün dereceyle bitirmiştir (Hasanlı, 2017: 50).

Mezuniyetinden sonra Tiflis'de hukukçu olarak çeşitli kurumlarda görev alan Ali Merdan, 1875'te çarlık Rusyasında ilk defa Türk

üçüncüsü de aynı yılın Ağustos ayında (16-21 Ağustos 1906) Nijni Novgorod'da (Mekerce Panayırı'nda) geniş bir katılımı yapılmıştır. Buradan *Rusya Müslümanları* olarak siyasî ve kültürel bir takım kararlar alınmış konuyla ilgili komisyonlar oluşturulmuştur. Devlet, a.g.t., s.190-191.

² Ali Merdan Bey'in doğum tarihini Yavuz Akpınar "1865" olarak belirtmiştir Yazar Hasanlı ise "1863" olarak tarihlendirmiştir. Hasanlı, makalesinde Ali Merdan Topçubaşı'nın doğum tarihini dipnotta bir arşiv belgesine dayanarak 6.4.1870 olarak da vermiştir. Topçubaşı'nın Paris Saint-Cloud mezarlığındaki kabir taşında 1863 tarihi verilmiştir. Ancak kişisel arşivindeki öz geçmişi 1865 tarihi verilmiştir. (<https://journals.openedition.org/monderusse/8999#tocto1n1> (13 Haziran 2018)).

dilinde yayınlanan *Ekinçi* gazetesinin sahibi Hasan Bey Melikzâde Zerdabi (1837-1907)'nin kızıyla evlenmiş ve ailesiyle birlikte Tiflis'ten ayrılarak 1896'da Bakü'ye yerleşmiştir. Burada Rusça yayımlanan günlük *Kaspi* gazetesinin editörlüğünü ve başyazarlığını üstlenmiş, böylece hukuk kariyerinin yanına gazetecilik mesleğini de eklemiştir. (Akpinar, 2005: 341; Hasanlı, 2017: 52). Yine Bakü'de Ali Bey Hüseyinzade (1864-1940) ve Ahmet Ağaoğlu (1869-1939) ile beraber Azerbaycan Türkçesiyle *Hayat* gazetesini³ çıkarmıştır (Georgeon, 2016: 103-118). Entelektüel birikimi dolayısıyla Bakü'de cereyan eden toplumsal, kültürel ve siyasî olaylarla yakından ilgilenen Ali Merdan Bey, 11 Aralık 1905'te Çar II. Nikola'nın *Duma* kurulmasıyla ilgili yayınladığı *manifestoda* Kafkasya Müslümanlarının haklı taleplerini içeren on yedi maddelik⁴ dilekçeyi Petersburg hükümetine iletecek komisyonda yer almıştır (İmanov, 2003: 42-57).

Birinci Duma'da milletvekili olan Ali Merdan Bey, Duma'nın dağıtılmasından sonra hazırlanan *Vyborg Manifestosunu*⁵ (1906) imzaladığı için kısa süreli hapis yatmıştır (Hasanlı, 2017: 66). "İttifak-ı Müslimin" partisinin yöneticilerinden biri olan Topçubaşı 1917'ye kadar siyasette aktif bir rol üstlendiği görülmektedir. Rusların *Kadet* (Konstitution demokrat) fırkasına dâhil olmuştur. Ayrıca Topçubaşı, Moskova kongresinde *Merkez Müslüman Şurasını* temsil etmek üzere seçilmiştir. Muhtariyet ve federasyon fikirlerinin tartışıldığı bu toplantıların sonunda *Rusya Müslümanları Merkez Şurası* kurulmuştur. Moskova'da yapılan *Rusya Devlet Kongresinde* Rusya'daki Müslümanların

³ Rus imparatorluğunda Panturanizm ve Pantürkizm fikir akımı Kafkasya, Türkistan ve Kırım'da Asya Türklerini etkilemekte ve milli benliğin oluşumuna katkı sağlamaktadır. Bu düşünceyle çıkarılan gazetelerden biri de *Hayattır*. *Revue du Monde Musulman*, décembre 1912: 174.

⁴ Kafkasya Müslümanları olarak başta eğitim hakkının sağlanması, sosyal, dinî, medenî konularda haksız ayrımcılığa son verilmesi ve diğer toplumlarla eşit haklar tanınması, ifade özgürlüğü, devlet kurumlarında işe alınmada Müslümanlara yer verilmesi gibi önemli konular bir program çerçevesinde hazırlanmıştır. Hasanlı, a.g.m., s.54; İmanov, 2003: 4.

⁵ Duma'nın dağıtılmasından sonra 180 Duma üyesi Vyborg şehrinde 10 Temmuz 1906'da hükümetin kararlarını protesto etmek manifesto yayınladılar. Acar, 2014: ?.

hakları ve federasyonları fikrini savunmak, *Moskova Kongresine* başkanlık eden Ali Merdan Bey'in etkili konuşmasıyla mümkün olmuştur (Togan, 1969: 147, 156, 174). Topçubaşı'nın⁶, buna benzer toplantılarda ortaya çıkan ihtilafları ve Kafkasya'da mevcut inanç/mezhepler arasında var olan anlaşmazlık ve rekabeti kendisine duyulan güven ve saygıyla tarafları ikna ederek sona erdirdiğini söylemek mümkündür (Devlet, 2000: 185).

Daha sonra siyasî kariyerine Bağımsız Azerbaycan Demokrat Cumhuriyeti'nin parlamento başkanlığı ve dışişleri bakanlığı görevlerini de eklemiştir. Bu değerli devlet adamı ve ailesi Bolşevik işgalinden sonra Paris'te sürgünde kalmıştır. Ali Merdan Bey 5 Kasım 1934 Pazartesi günü Paris'te evinde rahatsızlanarak vefat etmiştir. Müslüman mezarlığının bulunmadığı dönemde İslamî usullere göre hazırlanan naaşı Paris'te Saint-Cloud mezarlığında metfundur (İmanov, 2001: 296).

Fransız-Rus ilişkileri

Rus halkı ve çarları, I. Petro'dan beri Fransız-Rus ittifakını arzu etmişlerdir. Ruslar bunun *kıtanın barışı* ve *insanlığın mutluluğu* için gerekli olduğunu, bu amaca uygun politik adımlar atılması gerektiğini ve ilişkilerin daimi olmasını istediklerini dile getirmişlerdir. Rusya'ya göre Fransa da kendisiyle veya İngiltere ile anlaşmak zorundadır. Fransa İngiltere yerine öncelikle Rusya ile beklenen ittifakı yapacaktır (Un Ermite de l'Oural, 1892: 14). Bu durumu 1899 tarihli *Sarı Kitap*'ta bulunan resmî diplomatik belgelerde görmek mümkündür. Burada, Fransız Dışişleri ile Rusya Dışişleri bakanları dostluklarını pekiştirmeye yönelik yaptıkları yazışmalarda Avrupa güçleri arasındaki *denge ve genel barışın* korunması hususunda kaygı duyduklarını ve ittifakın önemine dair düşüncelerini diplomatik bir üslupla belirtmişlerdir. Fransız Dışişleri Bakanı Théophile Delcassé (1852-1923) Ruslarla iki çeşit ilişkiden söz etmiştir. Buna göre ilki 1891 yılında sadece genel

⁶ İsmail Gaspıralı'nın Ali Merdan Bey Topçubaşı'na gönderdiği özel mektuplar her iki münevverin samimi dostluğunu, duygularını, düşüncelerini ve faaliyetlerini göstermektedir. Çitil, 2015: 1053.

diplomatik bir ilişki söz konusu iken diğeri ise askerî antlaşmaların yapıldığı önemli ittifaklardır (1893) (L'Alliance Franco-Russe, 1918: 60, 203)⁷. Böylece Rus-Fransız askerî ve siyâsî ittifaklarının tesiri Kafkasya coğrafyasında da hissedilecektir.

1897 sayımına göre 49 çeşit etnik halkın yaşadığı ve dilin konuşulduğu, sınırları bu çeşitliliğe göre dar olan Kafkasya, “zaman aşımına uğrayan etnositenin muhafaza edildiği” zor bir bölgedir (Bloch, Bulletin de la Société .., 1990: 2). Her türlü anlaşmazlığa sebep olacak malzemeyi barındıran bir bölge olan (Hérodote, juillet 1989: 149) Kafkasya’da Rusya Çarlığı ile Fransızlar arasında 1891-1893 yılları arasında yapılan birtakım antlaşmaların aslında bir *Alman düşmanlığı*⁸ zemininde geliştiğini görmek mümkündür. (Kurat, 2010: 363). Fransa’nın dış politikasının *temel taşı* (Prométhée, mars 1938: 2) olma özelliği taşıyan bu Fransız-Rus *ittifakı* aynı zamanda III. Napolyon (1808-1873)’un hayalidir.

Bilindiği gibi III. Napolyon, Kırım Harbi’nin⁹ hemen sonrasında henüz Paris Konferansı’nda (1856) daha savaşın dumanı tüterken düşman olarak gördüğü ve savaştığı Rusya ile yeniden dostluk inşa etmeye çalışmış (Sorel, 1913: 220), İstanbul’daki Büyükelçisi dahi bu

⁷ 1890-1893 yıllarından itibaren Fransız-Rus ilişkileriyle ilgili diplomatik belgelerin bulunduğu **Troisième Livre Jaune Français** serisinden **L’Alliance Franco-Russe**, 1918’de Berger Levrault’un editörlüğünde yayımlanmış resmi arşiv belgeleridir. İlk Fransız-Rus ilişkilerinin başlangıcında büyükelçi ve dışişleri bakanları tarafından yapılan özel yazışmalar, askeri anlaşma konusundaki yazışmalar, donanma ile ilgili dönemin bakanlarının ve büyükelçilerinin özel yazışmaları da bulunmaktadır. Sonraki yıllarda yapılan her antlaşmada 1893 tarihine atıf bulunmaktadır.

⁸ Fransızlar için Almanlar korkunç bir *canavara* benzerken İngiltere sadece bir rakip, bir *düşmandır*. Halka göre bu iki ülke aralarına İngiltere’yi de almalıdır. Halka yapılan yayınlarda Ruslar Fransızlara dost eli uzatırken Fransa nankörlük etmektedir; Roma Kartaca yenilgisinden sonra bir daha dünyanın efendisi olamadı o halde Fransa da bu ittifakları yaparak ayakta kalmalıdır şeklinde formüle edilmiştir. (Valori, 1898: 80).

⁹ Kırım Harbi, 4 Ekim 1853-30 Mart 1856 tarihleri arasında Osmanlı-Rus Savaşı olmakla beraber, Birleşik Krallık, Fransa, Piyemonte-Sardinya devletlerinin de Osmanlı tarafında yer aldıkları, sonuçları bakımından da büyük bir savaştır. Fransız Büyükelçi Thouvenel’in **Nicolas 1er et Napoléon III les préliminaires de la guerre de Crimée, 1852-1854** adlı arşiv belgelerinden oluşan koleksiyonu İstanbul’da bu dönemde yaşanan diplomatik oyunları gözler önüne sermektedir (Thouvenel, 1891: 2-88).

ani politika değişikliğinin verdiği şaşkınlığı gizleyememiştir¹⁰. Fransa'nın Rusya ile bu ittifak hayali ancak III. Cumhuriyet (1870-1940) döneminde gerçekleşebilmiştir. Fransız-Rus resmî antlaşması üçlü *itilafın* da ilk halkasını oluşturmuştur (Armaoğlu, 1983: 30). Devam eden süreçte İngiltere *muhtesem inzivasından* çıkarak Fransa'yla *entente cordiale* anlaşmasını yapmıştır. Fransız-Rus ittifakının taraflarından hiçbirinin bozmadığı *nisbî denge* on yıl sonra İngiltere'nin dahil olmasıyla *Avrupa dengesi* farklı bir boyuta ulaşmıştır (Armaoğlu, 2006: 575).

Merkezî Devletler yani *Üçlü ittifak* içinde yer almasına rağmen siyasî rejim çalkantıları içindeki Rus Çarlığı Birinci Dünya Savaşı'na isteksiz girmişti. Fransa ve İngiltere'nin Rusya'yı savaşta tutma istekleri devam etmiş, Almanya ise bir taraftan cephe savaşları yürütürken diğer taraftan Kafkas halklarını isyana teşvik etmiştir. Özellikle Gürcistan üzerinden bir Transkafkasya politikası (Çolak, 2008: 168) yürüten Almanya sanayide ihtiyaç duyduğu hammaddeyi temin etmek için bölgenin yer altı maden ve petrolüne sahip olmak arzusunda. Bu durumdan rahatsız olan Rusya Fransa'yı her zaman kendi yanında tutmak için Paris'te büyükelçilik marifetiyle propaganda faaliyetleri yürütmüştür.

Fransız Basınında Rus Propagandası

Rusya'nın eski Dışişleri Bakanı Kont Alexandre Petrovitch Iswolsky büyükelçisi olarak uzun süre Paris'te bulunmuştur. Hususi gayretleriyle Rus-Fransız ittifakına basın yoluyla ciddi katkılar sağlamıştır. Fransız kamuoyunda Rusya sempaticanlığını adeta bir *Çar hayranlığına* dönüştürmüştür¹¹. Tabiatıyla Rus resmî çevrelerinin Fransız

¹⁰ İstanbul'da bulunan Fransız Büyükelçi Edouard Antoine Thouvenel (1818-1866) ise Fransa'nın yanındaki İngiltere ile yapılan anlaşmanın devamından yanadır. Fransız sefir daha tutarlı bir politika izlemek istemiştir. Oysa Fransa'nın Avusturya ile ilişkileri bozulmuştur. Bu yüzden Fransa Rusya'ya tekrar önem vermeye başlamıştır (Uygur, 2015: 279).

¹¹ III. Aleksandr'ın hazırladığı bu ittifak Fransızlara göre adeta bir aşk evliliği, Ruslar için ise mantuk evliliği benzetmesiyle açıklanmıştır. Les Documents politiques et Financiers (1922-1923 yıllarındaki Belgeler), s.85.

basını üzerinde böylesine bir etkisi varken Kafkasya bölgesindeki entelektüellerin kendi halklarının bağımsızlık taleplerini duyurması pek mümkün olmamıştır.

Rus Dışişleri Bakanlığı'nın bilgisi dâhilinde gelişen gizli politik manevralar Sovyet hükümetinin yayınladığı *Livre Noir* (Kara Kitap)'ında açıklanmasıyla ortaya çıkmıştır Buna göre Iswolsky'in hemen hemen bütün diplomatik faaliyetleri Fransız dış politikasına etki edecek biçimde Doğu ve İstanbul üzerine yoğunlaşmıştır¹² (Converset, 1924: 5, 17, 141). Planlanan politikayı sürdürebilmek için gerekli finansmanı da Rus Maliye Bakanlığı'nın Paris'te bulunan önemli bir ajanı, Arthure Raffalovitch yerine getirmeye gayret etmiştir. Adı geçen görevli, Rus gizli fonlarını kullanarak reklamları ve yazıları finanse etmiştir, hatta Kont Iswolsky'in gizli muhaberatına göre *Fransız-Rus ittifakını* desteklemesi için Fransız basınına bir nevi baskı kurmuştur. Fransız dışişleri ve maliyesi Rus büyükelçiliğinin adeta kasası olmuş ve bütün seçkin ekonomist ve yazarlar Rusya'nın ekonomik yönden gelişmesine sürekli övgü dolu makale ve raporlar kaleme almışlardır. Pek çok aydın tarafından Rus askerî deniz gücünün çok geliştiğini gösteren yazılar yayımlanmış ve benzeri konularda Rus-Fransız ittifakının ne kadar önemli olduğuna dair sayısız makaleler yayımlanmışlardır (Les Documents, juin 1922: 86).

Kont Iswolsky'i ve maiyeti Paris'te çarın tam yetkili bir ajanı olarak diplomasi yürütmüştür. Fransız-Rus ittifakı adeta *Rus otokratizm*'inin temel dayanağı olmuştur. Fransız hükümeti Saint-Petersburg'un hoşuna gitmek için Kafkasya ve diğer bölgelerdeki özgürlük hareketlerine sıcak bakmadığı gibi Paris'teki siyasi faaliyetleri yasaklama yoluna

¹² Ortaya çıkan gizli belgelerde Iswolsky, Fransız Cumhurbaşkanıyla teklifsiz konuştuğunu, onu etkileyebileceğini Fransız politikalarını kendisine uzun uzun anlattığını, kendisinin İstanbul'un politikalarını takip ettiğini hatta konuları çok iyi bildiğini, gerekli yerlere yazdığını, Balkan harbi çıkacağını ve Balkan meselesinde Raymond Poincare (1860-1934)'ın Rusya'ya sıcak baktığını samimi bir üslupla yazmıştır. Karşılıklı yazılan belgeler *Livre Noir*'da yayımlanmıştır. d. Converset, **Les Trois Ans de Diplomatie Secrete qui Nous Menerent'e la Guerre de 1914**, Lafleche, 1924, s.145).

da gitmiştir. Fransa tarafından Kont Iswolsky aracılığıyla Rus emperyalist hedefleri tam olarak desteklenmiştir. Savaş öncesinde de Iswolsky ve çevresi Fransızların güçlü desteğini kazanmışlardır. Bu durumu Fransız siyasetçi Josephe Caillaux (1863-1944)'nun "içerde sıkıntı yaşayan hükümetler dışarıda macera arar" şeklindeki sosyolojik tespitiyle görmek mümkündür (Les Documents juin 1922: 87).

Daha sonra, Fransız senatosunda yapılan tartışmaların zabitlerinin yayınlandığı resmi gazete *Journal Officiel de la République*'te Fransa'nın bu ittifaka çok para harcadığı ifade edilmiştir. Milyarlar harcanarak kurulan bu ilişkinin para bittiğinde akıbetinin ne olacağı hakkında senatoda seçkin Fransız siyasetçiler hararetli bir şekilde tartışmışlardır. Bu bağlamda, Fransa'nın dünya devleti olması için yapılması gereken politikalar ve tasarruflar da masaya yatırılmıştır (Journal Officiel..., 30 Mai 1913: 795).

Diplomatik arşivlere göre, Rusya *Ermeni vilayetleri* olarak gördüğü *vilayeti sitte*'deki "zavallı" Ermenilere verilecek haklar konusunda Fransa ve İngiltere'nin desteğini alarak Osmanlı hükümetine baskı uyguladığını açıklamıştır. Belgede Fransızların "insan haklarına sadık" politikaları destekleyen bir devlet olduğu belirtilmiş ardından Ermenilerin "haklarını" koruyacak bir *statü* tesis edilmesi konusunda ittifak vurgusu yapılmıştır (Archives Diplomatique, janvier 1914: 168).

Sonraki dönemlerde Fransız basınında Kafkasya halkları hakkındaki çıkan haberler bu politikalar doğrultusunda yine nesnel değildir. L'Humanité bu gazetelerden biri olarak öne çıkmaktadır. Fransız ve İngiliz gazeteleri Bakü Ermenilerini ihanetle suçlayan yazılar kaleme alınca suçlamaların haksız olduğunu, Bakü'nün İngilizler tarafından işgalinin zor durumda kalan Ermenilerin davetiyle gerçekleştiğini yazmışlardır. Buna göre Türk Tatarları Ermenileri "*katletmektedir*". Böylece belli yazarlar tarafından Fransız kamuoyu yanıltılmıştır. İtilaf-lara sempati besleyen Ermeniler ise İngilizleri bölgeye bir birlik çıkar-maları için davet etmiş ve onlarla Türklere karşı işbirliği yapmışlardır (L'Humanité, 8 Novembre 1918).

Fransız-Rus ittifakının basındaki etkileri bu çerçevede değerlendirildiğinde Ali Merdan Topçubaşı'nın delegasyonunun Paris'teki resmi temaslarının Fransız gazetelerinde arka sayfalarda dikkati çekmeyecek kadar küçük verilmesi manidardır. Günlük sosyalist *L'Humanité* ve *La Lanterne*, *Le Gaulois* gibi gazeteler Topçubaşı'nın Fransız Başbakanı Georges Clemenceau (1841-1929)'un başkanlığında dışişlerinde toplanan Yüksek Kurul tarafından kabulünü küçük bir haber olarak geçmiştir (*Humanité*, 20 janvier 1920).

20 Ocak itibariyle Fransa'da yönetim bakımından küçük bir bakanlık krizi yaşanmaktadır. İstifa eden Başbakan Georges Clemenceau'nun yerine bir başkası atanana kadar hükümet adına herhangi bir karar alma yetkisi yoktur. Ancak *diplomatik faaliyetler kesintiye uğrayamaz* prensibiyle hareket eden Fransız delegasyonu müstafi Clemenceau'nun yönetimi altında toplanarak Ali Merdan Topçubaşı başkanlığındaki delegasyonu kabul etmiştir. Dışişleri Bakanlığı'nda yapılan bu toplantıda Birleşik Krallıkın Başbakanı David Lloyd George (1863-1945), İtalya Başbakanı Francesco Saverio Nitti (1868-1953) hazır bulunmuş ve Mareşal Foch, Mareşal Henri Wilson, İngiliz Genelkurmayı, İngiliz Savaş Bakanı Winston Churchill (1874-1965) de görüşmelere iştirak etmiştir. Amiral ve mareşallerin katıldığı bu toplantıda ilk gündem maddesi Kafkas Cumhuriyetlerinin durumudur. Burada Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve Dağıstan Cumhuriyeti de dâhil olmak üzere dört ülkenin sorunları tartışılmıştır.

Ali Merdan ve diğer temsilciler ülkelerinin demokratik bir devlet olduğunu ve bağımsızlığını korumak için büyük devletlerin siyasî ve

askerî yardımlarının gerektiğini belirtmişlerdir. Azerbaycan ve Gürcistan birkaç gün önce tanınmış, Ermenistan¹³ için de beklenirken Dağıstan için ise Denikine'in ordusu¹⁴ tarafından işgal altında olduğu için ona bir rezerv koymuşlardır (Journal des Débats, 21 janvier 1920).

Daha sonraki yıllarda yayımlanan uluslararası diplomatik bir dergi olan *Ambassades et Consulats*'da Abbas Bey imzasıyla çıkan bir makede bağımsızlıklarını sırayla ilan eden Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan anlatılmıştır. Yazara göre *Transkafkasya* denilen bu bölgede Almanlar Gürcistan'ı, Türk ordusu ise Azerbaycan ve Ermenistan'ı kuşatmıştır. Aralık 1918'de her iki devlet bölgeden çekilmek zorunda kalmıştır. Daha sonra antlaşmalar gereği itilaflar adına İngilizler bölgeyi işgal etmiş ve onlar da birkaç ay sonra Transkafkasya'yı terk etmişlerdir. Dertleriyle baş başa kalan bu cumhuriyetler delegasyonlar oluşturmak suretiyle Batılı devletlerin temsilcileriyle temas kurmak için *Versay Konferansı*'na katılmışlardır. 12 Ocak 1920'de bağımsızlıkları *de facto* tanınmıştır¹⁵. 27 Ocak 1921'de Gürcistan hukuken de tanınmıştır. Ancak bu devletlerin bağımsızlıkları kısa sürmüştür. Nisan 1920'de Azerbaycan Bolşevikler tarafından işgal edilmiş ve halkı katliama maruz kalmıştır. Bu katliama uğrayan Azeri Türk halkının çığına Avrupa ve Amerika sessiz kalmıştır (Abbas Bey, 1930).

¹³ Bu kongreden önce 12 Şubat 1919 Barış Konferansı'nda "Ermeni Meselesi" başlıklı yalan yanlış bilgilerle ve Osmanlı toprakları aleyhine çizilmiş haritalarla çok kapsamlı bir sunum yapmışlardır. Kendilerine çok sıcak yaklaşan bir Fransız kamuoyu vardır. Renkli haritalar eşliğinde bölgenin nüfus bilgileri ve benzeri konularla büyük Ermenistan arzusunu içeren bu belgeler Fransız Milli Kütüphanesinin arşivindedir (Source gallica.bnf.fr / Bibliothèque nationale de France).

¹⁴ L'Humanité'de *Beyaz Ordu* kumandanı muhalifler eleştirilmektedir. Bağımsız Azerbaycan'dan söz edilmemektedir. Fransız basınında Azerbaycan adı coğrafi olarak İran'ın Azerbaycan bölgesini işaret etmektedir. İran'ın yaptığı bir antlaşma buradaki Türklerin Pers hükümetine baş kaldırmasına sebep olmuştur. Bu durumda İngiliz Lord Curzon (1858-1925) İran Azerbaycan'ını *entrika ile dolu* bir bölge olarak görmek istememektedir. Buradaki karışıklıkta ve entrikada Rus General Anton Denikine (1872-1847)'nin parmağı bulunmaktadır (L'Humanité, 24 Octobre 1919).

¹⁵ Fransa'nın ve İngiltere'nin tavrı bu devletleri bağımsızlık ilanı için cesaretlendirmek üzerinedir. (Bulletin de la Société d'Histoire Moderne, 1990, s.7).

Revue du Monde Musulman, Azerbaycan Hükümeti ve parlamentosu adına ülkenin tanınması için oluşturulan bir delegasyonun Barış konferansına katılmak üzere Paris'e gittiğini bildirmiştir. General Williame Thomson (1877-1963) ve İngiliz yetkililer bu delegasyona yolculukta yardımcı olmuştur. Fakat İstanbul'da itilaf devletlerinin yetkilileri tarafından önlerine güçlük çıkartılan delegeler 19 Ocak-22 Nisan arasında Roma üzerinden Paris'e gitmek zorunda kalmışlardır. Paris'te Amerika Başkanı Wilson tarafından kabul edilmişlerdir. Gazeteye göre Fransa'yı ve Fransız kültürünü yakından tanıyan delegasyonun bunu fırsat bilip kamuoyunu etkilemeleri gerekmektedir (*Revue du Monde Musulman*, 1918: 262-263).

Devrimci Azerbaycan ve Sovyet Rusya başlığıyla bir yazı kaleme alan GUITAT farklı bir değerlendirme yapmıştır. Buna göre; Fransız basını genel olarak Azerbaycan'ı ve oradaki işçi hareketlerini hiç tanımıyor. Kızıl Azerbaycan Batı'nın bilmesi gereken bir devlettir. Neriman Nerimanov (1877-1925) *Komiserlik Başkanı* olarak bilinmesi gereken bir devlet adamıdır. Nerimanov 45 yaşında, doktor, entelektüel, iyi donanımlı, İslam dünyasında bilinen, halkının psikolojisini eserlerine yansıtan sosyalizme inanan modern bir Müslüman yazar olarak öne çıkmıştır. İngilizlerin elinden mucize eseri kurtulmuş, Vladimir İlyiç Lenin (1870-1924)'in yanında bulunmuştur. Yazarın, Azerbaycan'da öne çıkan siyasetçi ve devlet adamlarının bir bir isimlerini vererek bu kişilerin herkes tarafından bilinmesini isterken Ali Merdan Bey'in diplomatik ve hukukî faaliyetlerinden hiç söz etmemesi tuhaf görünmektedir (*L'Humanité*, 7 juin 1920).

Bolşeviklerin iç savaştan galip çıkması ve Türkiye'nin Bolşeviklerle ittifakı Kafkas meselesinin unutulmasına, hatta sahipsiz kalmasına sebep olmuştur. Batılı devletler parçaladıkları yeni devletlerin sorunlarıyla ilgilenmişlerdir. Kafkasya'nın reel politiğini bir tarafa bırakan Fransa ve İngiltere artık Moskova'yı muhatap almaya başlamışlardır. Rusya ise Kafkas kıstağıyla sadece politik ve stratejik bakımdan değil ekonomik bakımdan da avantajlı duruma gelmiştir. Rus veya Türk Kafkasya'sında artık İngiliz, Fransız, Amerikan yayılcılığı son

bulmuştur. Netice itibariyle, Avrupa, bu gelişmeler karşısında dış politikasını yeniden düzenlemek zorunda kalmıştır (Correspondance ..., septembre 1923: 525-526).

Azerbaycan'ın Teşekkülü ve Topçubaşı'nın Diplomatik Faaliyetleri

Osmanlı Devleti'nin Çanakkale cephesindeki savaşları kazanması *İtilaf*lardan beklenen yardımların Rusya'ya erişmesine engel olmuştur. 1917 Şubat'ında savaşın zorluklarının doğurduğu *İhtilal* ülkede baskı altında tutulan Kafkasya ve Türkistan halklarını dinî ve millî özgürlükler için çetin mücadelelere sevk etmiştir¹⁶. Kasım'da hükümet darbesiyle gelen Bolşeviklerin bu kaotik yönetim sırasında Kafkasya'daki siyasi durumları belirsizleşmiştir. Buna rağmen Kafkasya'daki halkların bağımsızlık hareketleri Rus birlikleri tarafından ya engellenmiş ya da geciktirilmiştir. Rusya, Azerbaycan'ı ise *Panturanizm* politikasında Osmanlı Türkleri ile Türkistan Türkleri arasında en önemli kavşak noktası olarak görmüş ve bunu engellemek için Ermenileri özellikle Daşnaksutyun¹⁷ grubunu kullanmıştır (Revue du Monde Musulman, 1922-23: 260).

¹⁶ Türkistan'da Hokand'da başlayan *Basmacılık hareketi* milli bağımsızlık hareketi olarak görülmüştür (Hayit, 1987: 146-158); Joseph Castagné, "Le Bolchevisme et l'Islam, Les Organisations Soviétiques de la Russie Musulmane" **Revue du Monde Musulman**, Tome 51, Editions Ernest Leroux, Paris, 1922, s. 236; Ali Bademci, **Sarıklı Basmacı Türkistan'da Enver Paşa'nın Umumi Muhaberat Müdürü Molla Nafiz Hatıraları**, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2015.

¹⁷ Rus Bolşevik ve Ermeni Taşnakların başta Bakü olmak üzere diğer şehirlerde Türklerle karşı başlattığı katliamlar ve soykırım hareketi karşısında Sultan Reşad'ın yaveri sıfatıyla (Süleymanov, Mehman, "Kafkas İslam Ordusu'nun Kuruluşu, Hazırlık ve Seferberlik Durumu", **Kafkas İslam Ordusu ve Azer-baycan Halk Cumhuriyeti'nin Oluşumu**, Editörler Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov, ss. 205-237, Bakü 2008) Ferik rütbesiyle Nuri Paşa komutasında Kafkas İslam Ordusu 25 Mayıs 1918'de Gence'ye girmiştir. Bundan üç gün sonra Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ilan edilmiştir. Devam eden I. Dünya Savaşı'nda Almanya, Osmanlı Devletiyle müttefik olmasına rağmen Kafkaslarda Osmanlı askerini istememiştir. Kafkasların petrolünü ve sair kaynaklarını ele geçirmek isteyen Almanya Gürcülerle işbirliği yapmış ve akabinde Gürcüler daha önce oluşturulan Güney Kafkas Cumhuriyetinden ayrılıp bağımsızlık ilan etmiştir (Görüryılmaz, Mustafa, **Türk İslam Kafkas Ordusu ve Ermeniler 1918**, *Babâli Kültür Yayını*, İstanbul 2015, s.130-143).

İlk demokratik Türk devleti olarak bağımsızlığını 28 Mayıs 1918'de ilan eden Azerbaycan¹⁸ çağdaş bir devlette olması gereken kurumları da oluşturmuştur¹⁹. Evrensel seçim prensiplerine göre seçilmiş parlamento önünde sorumlu bir hükümet, partiler, devlet kurumları, devlet üniversitesi, gazeteler, finans kurumları ve ordu gibi müesseseler kurulmuştur (Prométhée, juin 1929:4). Avrupa devletleri tarafından tanınması için başında Ali Merdan Topçubaşı'nın bulunduğu, aralarında görev dağılımı yapılmış yetkin bir heyet hummalı bir diplomatik faaliyet başlatmıştır. Delegasyonda; Maliye Bakanı olarak Mehmet Hasan Bey Hacinski, milletvekili olarak Ekber Ağa Şeyhülislamov, Mir Yakup Mehdirov, Memed Muharremov, delegelerin danışmanı olarak Paris'te eğitim alan Bakü'de Azerbaycan adlı gazeteyi yöneten Ceyhun Bey Hacıbekov vardır. İsmi zikredilen heyetin yanında teknisyenler, bir İngilizce tercümanı, Polonyalı bir sekreter ve bir mühendis olmak üzere toplam on beş kişi bulunmuştur. Heyet Champs-Elysée'de bir otelde konaklamıştır (Correspondance d'Orient,30 juin 1919: 558).

Delegasyonun İstanbul'a gelmesi (Ocak-Nisan1919) ve burada işgal altındaki İstanbul'da itilafların çıkardığı güçlükler seyahati geciktirmiş olsa da Roma üzerinden vardıkları Paris'te (Mayıs 1919-Nisan

¹⁸ Revue du Monde Musulmane'a göre Azerbaycan adı önceden Tebriz'in bir vilayeti olarak bilinirken, 1918'de bağımsızlık ilan edilince kadim şehirler "Arran ve Şirvan" isimlerinden esinlenilerek Azerbaycan adının kullanıldığı belirtilmiştir. 97 bin kilometrekarelik bir alanda 2 milyon 96 bin 973 nüfusun; 1 milyon 400 bini Müslüman, 340 bini Ermeni, 200 bini Rus ve 9954'ü komünist olarak kayıtlara geçmiştir. (Revue du Monde Musulman, 1922-23: 260). Bu bağlamda Gürcülerin Tiflis'te 26 Mayıs 1918 tarihinde bağımsızlık ilan ederken yayınladıkları bildirgede ortaya koydukları umdeler iki gün sonra benzer şekilde Azerbaycan Türkleri tarafından da kullanmıştır. Prométhée, a.g.e., s.2).

¹⁹ Milli Şura Başkanı Mehmet Emin Resulzade (1884-1955), devletleşme sürecini tamamlamak üzere ilk hükümeti kurma görevini Fethali Han Hoyski (1875-1920)'ye vermiştir. İlk olarak 20 Ağustos'ta Ali Merdan Topçubaşı devlet bakanı olarak tam yetkili olağanüstü elçi-bakan sıfatıyla İstanbul'a Osmanlı ile diplomatik temas için gelmiştir. Yaklaşık 4 ay zarfında Osmanlı nazırları ve yabancı elçilerle görüşmeler yapmıştır. Dünyanın pek çok merkezine Avrupa ve Amerika'da Azerbaycan'ı tanıttak bir delegasyon oluşturulmasına karar verilmiştir. Fakat bu gerçekleşmeyince Paris'te barış delegasyonu bu görevi üstlenecektir. İmanov, a.g.e., s.90, 113, 117, 136.

1920 tarihleri arasında) on bir ay süren çok meşakkatli bir diplomatik maraton gerçekleşmiştir (İmanov, 2003: 148-165). Bu görüşmelerde Fransızlara kültürel bakımdan yakın olan barış delegasyonu, bağımsızlık yolunda mutlak destek istediği Fransa'dan ekonomik alanda da ilişkilerin artırılmasını talep etmiştir (Correspondance d'Orient, 30 juin 1919: 558).

Ali Merdan Bey'in resmî heyeti, savaş sonrası *yeni dünya* düzenini oluşturmak ve yenilen devletlerle barış sağlamak üzere dünyanın dört bir tarafından gelen devlet ve ülke temsilcilerinin kıyasıya mücadele ettiği zirveye, *Paris barış konferansına* katılmıştır. Heyet üyeleri burada, galip devletlerin oluşturduğu komisyonlarda üst düzey yetkililerle görüşmek için çaba sarf etmişlerdir. Heyet, uzun soluklu bu konferans sürecinde çeşitli konularda yetkili kılınan Georges Clemenceau'nun başkanlığında toplanan bir kurul olan *Yüksek Kurul*'un üyeleri tarafından kabul edilmiş ve ön görüşme yapılmıştır. Ertesi gün aynı kurul gündemindeki konuları çözümlmek üzere yine toplanmıştır.

Öncelikle Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınmasını isteyen Topçubaşı, kuzey Kafkasya halkları ve siyasî durumlar hakkında kendisine yöneltilen sorulara cevap vererek komisyon üyelerini bilgilendirmiştir (Lanterne, 20 janvier 1920). Konferansa Gürcistan Cumhuriyeti adına Tchkhaidzé ve Kuzey Kafkas Halkları Birliği adına da Tchernoeff katılmış ve ortak bir nota vermişlerdir (Correspondance d'Orient, 15 juillet 1919: 25). Bu ortak notayla Dünya devletlerinin dikkatlerinin bölgeye çekilerek Kafkasya halklarının bağımsızlığının tanınması istenmiştir. Eski Duma üyesi ve yeni kurulan devletin parlamento başkanı sıfatıyla Ali Merdan Bey, Wilson ilkeleri çerçevesinde desteklenerek *Milletler Cemiyeti*'ne kabul edilmeyi ümit etmiştir. Topçubaşı, Paris Barış Konferansı'nda oluşturulacak olan Milletler Cemiyeti şemsiyesi altında Kafkas halklarının ekonomik ve politik çıkarları çerçevesinde birleşeceği *Federatif bir Kafkas birliği* düşüncesini de dile getirmiştir. Bu diplomatik çalışmalar sırasında yanında gazeteci ve edebiyatçı Üzeyir Hacıbeyli (1885-1948) de danışman olarak bulunmuştur (Correspondance d'Orient, septembre 1923: 523).

Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımaları²⁰ hususunda diplomatik bir üslupla kapsamlı bir *Memorandum* hazırlayan Topçubaşı bir mektupla itilaf devletlerine ve tarafsız çok sayıda devlet temsilcisine bu memorandumu göndermiştir (İmanov, 2003: 141)²¹. Topçubaşı'nın bu metin esas alınarak *Uluslararası Statü Bakımından Azerbaycan Cumhuriyeti* başlığı ile seçkin Fransız entelektüellerinin bulunduğu *Académie Diplomatique Internationale* (Uluslararası Diplomatik Akademi)'de Fransız dilinde yazılı sunulmuş bir bildirgesi bulunmaktadır.

Bu bildirgede halkının temel hak ve özgürlüklerinin sağlanması ve din, dil ve ırk ayrımı yapılmaksızın eşitlik ilkesinin uygulanması hususunda kararlar alındığını dile getirmiştir. İlk Müslüman demokrat bir cumhuriyet olarak parlamento ve kurumlar oluşturduklarının vurgusu öne çıkmıştır. Kafkasya'nın coğrafi koşullarına, jeostratejik özelliğine ve etnik yapısına vurgu yapan Topçubaşı Bolşeviklerin uygulamakta olduğu baskı ve zulmü hukuk temelinde ifşa etmiştir. 1918'de halkına yapılan soykırımı hatırlatan Topçubaşı seçkin bir zümreye sunduğu bu akademik ve diplomatik metinde Fransa'ya ve diğer devletlere ülkesinin bağımsızlığını tanımadıkları için serzenişte bulunmaktadır. Topçubaşı nihaî olarak Azerbaycan Türk halkının hiç bir şekilde ve durumda *müstakillik*ten vazgeçmeyeceğinin ısrarla altını çizmiştir. Uzun süreli Bolşevik istila ve işgali halkın bağımsızlık arzusunu engelleyememiştir (Académie Diplomatique Internationale, 20 juin 1932: 121-126).

²⁰ Sovyet Rusya Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımazken Gürcistan'ın bağımsızlığını tanımıştır. 28 Nisan 1920'de Azerbaycan'ı toplam 6 devlet tanımıştır (Bulletin de la société..., 1990, s.7, 9).

²¹ Yabancılar ve Osmanlı hariciyesine Fransızca olarak sunan Ali Merdan'ın bu tarihî memorandumu *Azerbaycan'ın Teşekkülü* adıyla 46 sayfadan müteşekkil bir kitapçık olarak basılmıştır. Güney Kafkasya hakkında da bilgiler içeren bu kitapçık Rusların Azerilere yaptığı baskı ve zulümden, halkları birbirine çatıştırma politikalarından bahsedilmekte olup resmi belgelerden istifade edilerek hazırlanmıştır (İmanov, a.g.e., s.141, 142).

Uzun münazaraların ardından nihayet bağımsızlıkları tanınan (12 Ocak 1920)²² bu Kafkas cumhuriyetlerinin temsilcileri barış masasında Bolşeviklerin ülkelerindeki ilerleyişinden duydukları endişeyi dile getirmişlerdir. Yüksek konseyin maddi yardımı söz konusu edilirken delegasyonun temasları devam etmiştir (l'Homme Libre, 20 janvier 1920).

Ne yazık ki henüz bu tanınmanın mürekkebi kurumadan Londra mahreçli *Daily Mail* Kızılordu tarafından işgal edilen Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Sovyet Rusya'ya resmen bağlandığını bildirmiştir. Bakü ve Batum'daki petrol işletmeleri Bolşeviklere teslim edilmiştir. Şüphesiz İngiliz hükümeti petrol ve sair çıkarları doğrultusunda bölgeyle yakından ilgilenecektir (La Presse, 30 avril 1920).

Fransız Başbakan Aristide Briand (1862-1932) başkanlığında toplanan Yüksek Konsey elan Bolşevikler tarafından işgal edilen dört Kafkas devletinin temsilcisiyle bir görüşme yapmıştır. Aslında, bu görüşme vatanlarına yeniden kavuşma umudunu taşıyan sürgündeki hükümet temsilcileriyle yapılmıştır. Azerbaycan delegesi olarak Ali Merdan Bey, Ermenistan adına Aharonian, Gürcistan adına Avalof ve Kafkas dağları Cumhuriyeti adına da Çernoyef katılmışlardır. Bu toplantıya başlamadan önce temsilciler Fransız dış politika direktörü Emmanuel de Peretti de La Rocca (1870-1958) tarafından kabul edildiler. Bu görüşme özel bir görüşme olarak kayıtlara geçmiştir. Zira ülkelerinin geleceğini etkilemeyecek olan dört cumhuriyeti bir araya getiren bir *sonuç belgesi* imzalanmıştır. Dört cumhuriyeti birleştiren bu *deklarasyon* 10 Haziran 1921'de Paris'te imzalanmıştır. Sürgünde yapılan bu antlaşma acı çeken halkların umudu olarak gelecekte meyvesini verecektir (Le Temps, 21 juin 1921).

²² İngiliz Devlet adamı Curzon'un Şura'ya (Gürcistan ve Azerbaycan) teklifinden sonra 12 Ocak 1920'de oy birliğiyle tanınma kabul edilmiştir. Azerbaycan heyeti üç gün sonra Fransız Dışişlerine davet edilmiştir. Burada savunma ve ekonomi gibi önemli konular üzerinde durulmuştur. Bazı anlaşmalar sağlanmıştır. Niyazi Qasimov, "Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Nümayende Heyeti'nin Çalışmaları" **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, Academic Journal of History and Idea Cilt:IV/Sayı:XI/Mayıs/MMXVII, s. 93.

Sonuç

XX. yüzyılın başlarında jeopolitik, ekonomik ve stratejik önemi haiz Transkafkasya Rusların egemen olmak istedikleri bir bölge olmuştur. Rusya'da meşrutiyetin ilân edilmesiyle (30 Ekim 1905) birlikte Müslüman Türk halklarının hak ve özgürlük talepleri için düzenledikleri kongreler yoluyla alınan kararlar Rus Çarlığına iletmıştır. Daha sonra Bolşevik ihtilali ile beraber Rusya halkları uluslaşma ve devletleşme sürecine girmiştir.

Transkafkasya'da, 1918 yılında sosyo-politik konjonktürü milli çıkarlar çerçevesinde değerlendiren Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Rusya'dan ayrılarak kısa ömürlü de olsa bir çatı altında bağımsızlık ilan etmişlerdir. Bu bağlamda henüz filizlenen Azerbaycan burjuvazisi, maarifçi ve hukukçu entelektüelleri, milli basın ve matbuatıyla beraber uluslaşma yolunda çok önemli adımlar atmışlardır. Ali Merdan Topçubaşı'nın riyasetinde bir heyet, 28 Mayıs 1918'de deklare edilen *ilk Müslüman Demokratik Azerbaycan Cumhuriyeti*'nin, büyük savaş sonrası yeniden şekillenen *dünya düzeninde* yer alması için Paris Barış Konferansı'na katılmıştır. Heyet çok sayıda temas ve görüşme gerçekleştirmiştir.

Paris'te Rus Büyükelçisi Iswolsky'in parasal desteklerle Rus-Fransız ittifakına basın yoluyla ciddi katkılar sağlaması Fransız kamuoyunda Rusya sempatanlığını Rus *hayranlığına* dönüştürmüştür. Rus Kafkas politikasının destekçisi Fransa, ülkesine siyasî destek aramak için gelen Azerbaycan resmî temsilcilerini sadece dinlemekle yetinmiştir. Fransa bağımsız Ermenistan'ı tanıma hususunda gösterdiği istek ve desteği Azerbaycan Cumhuriyeti'nden esirgemiştir. Fransız-Rus ittifakının Fransız dış politikasına yansımaları bu isteksizliğe sebep olmuştur. Buna rağmen parlamento ve heyet başkanı olarak Ali Merdan Topçubaşı ve heyet üyeleri itilaf devletlerinin üst düzey yetkililerine haklı taleplerini anlatmak için yoğun çaba sarf etmiştir. Fransızca ve Rusça hazırlanan Kafkasya gerçeğini anlatan *Memorandum* materyalleri doğrudan ilgili devletlerin diplomatlarına sunulmuştur. Gecikmeli de olsa Bağımsız Azerbaycan *de facto* ve *de jure* olarak tanınması gerçekleşmiştir.

İslâm dünyasında ilk defa *Müstakil Azerbaycan Halk Cumhuriyeti* kurulmuş ve 23 ay gibi kısa süre varlık göstermiştir. Daha sonra Rus Bolşeviklerin işgali ile Azerbaycan, Neriman Nerimanov liderliğinde *Sovyet Azerbaycan*'ına dönüştürülmüştür. Kısaca, Bolşeviklerin iç savaştan galip çıkmaları ve Türkiye'nin kurtuluş savaşı mücadelesinde Bolşeviklerle ittifakı *Kafkas meselesinin* unutulmasına, hatta sahipsiz kalmasına sebep olmuştur. Kafkasya'nın reel politliğini bir tarafa bırakan Fransa ve İngiltere artık Moskova'yı muhatap almaya başlamışlardır. Rusya ise Kafkasya'da sadece politik ve stratejik bakımdan değil ekonomik bakımdan da avantajlı duruma gelmiştir.

Kaynakça

Académie Diplomatique Internationale Séances et Travaux, 20 juin 1932 ss. 121-126.

Archives Diplomatique, janvier 1914.

Documents Diplomatiques L'Alliance Franco-Russe, Ed. Berger Levrault, Paris 1918.

Journal Officiel de la République Française, Débat Parlementaire, Senat, compte rendu in-extenso, 30 mai 1913.

Les Documents politiques, diplomatiques et financiers, (1922-1923 yılları arasındaki ilgili belgeler).

Gazete ve Dergiler

Ambassades et Consulats Revue Mondiale Bi-Mensuelle, Paris, 15 Avril 1930 (Abbas Bey).

Bulletin de la Société d'Histoire Moderne, Paris 1990 (Anaïs Ter Minassian: Indépendance et Soviétisation des Républiques Transcaucassiennes).

Correspondance d'Orient, Revue économique, politique et littéraire, septembre 1923 (Louis Bresse);

Correspondance d'Orient, 15 Juillet 1919.

Correspondance d'Orient, 30 juin 1919.

Journal des Débats, Politiques et Littéraires, Paris 21 janvier 1920.

Lanterne journal politique quotidien, 20 janvier 1920.

L'Homme Libre, 20 janvier 1920.

Prométhée, organe de défense nationale des peuples du Caucase, de l'Ukraine et du Turkestan, revue mensuelle, Paris, mai 1928.

Prométhée, Paris, juin 1929.

Prométhée, Paris, mars 1938.

Revue du Monde Musulman, décembre 1912.

Revue du Monde Musulman, Tome 36e, Ernest Leroux, Paris 1918-1919.

Revue du Monde Musulman, Tome 53e, Ernest Leroux, Paris 1922-1923.

La Presse, 30 Avril 1920.

Makale ve Kitaplar

Acar, Kezban, **Ortaçağ'dan Sovyet Devrimi'ne Rusya**, İletişim, İstanbul, 2014.

Akçura, Yusuf, **Hatıralarım**, 2. Baskı, Hece Yayınları, Ankara, 2012.

Akpınar, Yavuz, **İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri II**, 2. baskı, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2005.

Akpınar, Yavuz, **İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri III**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2008.

Armaoğlu, Fahir, **19. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1789-1914**, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2006.

Armaoğlu, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1980**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1983.

Castagné, Joseph "Le Bolchevisme et l'Islam, Les Organisations Soviétiques de la Russie Musulmane" **Revue du Monde Musulman**, Tome 51, Editions Ernest Leroux, Paris, 1922.

Converset, J., **Les Trois Ans de Diplomatie Secrète qui Nous Menèrent à la Guerre de 1914**, La Flèche (Sarthe) 1924.

- Çitil, Rıdvan, “İsmail Bey Gasıralı'nın Ali Merdan Topçubaşı'na Yazdığı Mektuplar”, Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi Sayı: 4/3 s. 1022-1054, 2015.
- Çolak, Mustafa, “İttifaktan İhtilafa: Kafkasya Üzerinde Almanya Mücadelesi (1917-1918)”, **Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Oluşumu**, Editörler Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov, ss. 141-169, Bakü, 2008.
- Devlet, Nadir, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1999.
- Devlet, Nadir, “**1905-1917 Rusya Müslüman Kongrelerine Azerbaycan Aydınlarının Katkıları**”, Kafkasya'da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu (9-11 Aralık 1998: Bakü), Kafkasya'da İslam Medeniyeti Milletlerarası Sernpozyumu Tebliğleri (Hazırlayan: Rafiq Aliyev; Halil Bal), İrcica, İstanbul, (183-200), 2000.
- Georgeon, François, **Osmanlı-Türk Modernleşmesi 1900-1930**, Çeviren: Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016.
- Görüryılmaz, Mustafa, **Türk İslam Kafkas Ordusu ve Ermeniler 1918**, Babiâli Kültür Yayıncılığı, İstanbul, 2015.
- Hasanlı, Cemil, “Ali Merdan Topçubaşı (1863-1934)”, **Azerbaycan Türklerinin Önderleri**, (ed. Nesib Nesibli) (Türkiye Türkçesine Akt. Orhan Uravelli; Selçuk Akın), Berikan Yayınevi, Ankara 2017.
- Hayit, Baymirza, **Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslâmın Bazı Meseleleri**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını: 43, İstanbul, 1987.
- İmanov, Vügar, **Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934)**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2003.
- İmanov, Vügar, **Azərbaycan-Osmanlı İlişkileri (1918)**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2006.
- Kılınc, Erol (Hazırlayan), **Yusuf Akçura, Türkçülüğün Tarihi**, Ötügen Neşriyat, İstanbul, 2016.
- Kurat, Akdes Nimet, **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, 5. Baskı (Tıpkıbasım), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2010.

- Sorel, Albert, **Lectures Historiques**, Librairie Plon, Paris, 1913.
- Süleymanov, Mehman, “Kafkas İslam Ordusu’nun Kuruluşu, Hazırlık ve Seferberlik Durumu”, **Kafkas İslam Ordusu ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin Oluşumu**, Editörler Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov, ss. 205-237, Bakü, 2008.
- Thouvenel, Edouard, **Nicolas 1er et Napoléon III les préliminaires de la guerre de Crimée, 1852-1854, d’après les Papiers inédits de M.Thouvenel**, Editeur: Calman Lévy, Paris, 1891.
- Togan, Zeki Velidî, **Hâtıralar**, Hikmet Gazetecilik Tan Matbaası, İstanbul, 1969.
- Un Ermite de l’Oural, **L’Alliance Franco-Russe, Du point de Vue de la Nation de Russe**, Typographie A. M. Beaudelot, Paris, 1902.
- Uygur, Fatma, **XIX. Yüzyıl Fransız Seyyahı ve Diplomatı Edouard Antoine Thouvenel’e Göre Osmanlı Devleti**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2015.
- Valori, le Prens de, **Le Traité Franco-Russe Memorandum Politique**, Librairie Nouvelle, Paris, 1898.
- Yel, Selma, “Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluşunda Türkiye'nin Yardımları İlhak Amacına mı Yönelikti?”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, S. 24, s. 563-578, 1999-2003.
- Yérasimos, Stéphane, “Caucase La Grande Mêlée 1914-1921”, Hérodote, Paris, 1989.
- Qasimov, Niyazi, “Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Nümayende Heyeti'nin Çalışmaları” **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, Academic Journal of History and Idea Cilt:IV/Sayı:XI/Mayıs /MMXVII.

İnternet Kaynakları

<https://azertag.az/fr/xeber/france-1148632> 2018-06-13.

<https://journals.openedition.org/monderusse/8999#tocto1n1>; 2018-06-13.

**KAFKASYA’DA TÜRK-ALMAN İLERLEMESİNE
İLİŞKİN İNGİLİZ GENELKURMAYLIĞI’NIN GİZLİ
RAPORU (13 ŞUBAT-7 EKİM 1918)**

Figen ATABEY*

ÖZET

Rusya’da meydana gelen 1917 Bolşevik ihtilâli neticesinde Çarlık Rusya Birinci Dünya Savaşı’ndan çekilmiş ve bölge Osmanlı-Alman nüfuzu altına girmişti. Kafkasya’nın Osmanlı-Alman hâkimiyeti altına girmesi İngiltere’nin Orta Asya ve Hindistan politikası açısından ciddi bir tehdit oluşturmuştur. Zira Kafkasya bölgesi stratejik ve ekonomik açıdan Osmanlı Devleti ve Almanya için olduğu kadar İngiltere için de büyük önem arz etmekteydi. Bu çalışmada 21 Kasım 1920 tarihli İngiliz Genelkurmayı tarafından hazırlanmış hâlihazırda Londra’da İngiliz Ulusal Arşivinde “WO (War Office) 106-6239” numaralı dosyada muhafaza edilen “Turco-German Advance into the Caucasus (Kafkasya’da Türk-Alman İlerlemesi)” başlıklı rapor incelenmiştir. 13 Şubat-7 Ekim 1918 tarihleri arasında bölgede yaşanan siyasi ve askerî gelişmeleri içeren İngiliz Karadeniz Ordusu İstihbarat Dairesi belge ve kayıtlarına dayanılarak hazırlanan 59 sayfalık rapor, üç kısımdan ibarettir. Bölgede mevcut Osmanlı, Alman, Gürcü, Ermeni ve Rus istihbarat kaynaklarından alınan yazışmalar doğrultusunda hazırlanan raporda olaylar kronolojik bir şekilde ve madde madde olarak verilmiştir. Toplamda 134 maddeden ibaret raporun Birinci Kısımında; 13 Şubat 1918’den 31 Temmuz 1918’e kadar olan beş buçuk aylık süreç-

*Doç. Dr., Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü. fatabey@agri.edu.tr.

teki Kafkasya’da yaşanan gelişmeler Türk, Alman ve İngiliz perspektifinden incelenmektedir. Bahse konu raporun İkinci Kısmı;1 Ağustos-15 Eylül 1918 tarihleri arasında İngilizlerin Bakü’ye yerleşmesinden 15 Eylül 1918 tarihi itibarıyla Kafkas İslam Ordusu’nun Bakü’yü kurtarmasına ilişkin süreci içermektedir. Raporun Üçüncü Kısmı ise İngiliz Bakü’yü terk ettiği 16 Eylül 1918 tarihinden Osmanlı Devleti’nin mütareke talebinde bulunduğu 7 Ekim 1918 tarihine kadar olan süreçte yaşanan gelişmeleri kapsamaktadır. Çalışmada, Bolşevik İhtilali sonrasında başlayarak Mondros Mütarekesi’ne kadar olan dönemde Kafkasya’da Türk, Alman ve İngilizler arasında yaşanan siyasi rekabet ve askeri çatışmalar ile bu devletlerin mevcut politikaları bahse konu rapor doğrultusunda ele alınmıştır. Çalışmanın ana materyalini, İngiliz Ulusal Arşivinden temin edilen “*Turco-German Advance into the Caucasus (Kafkasya’da Türk-Alman İlerlemesi)*” başlıklı rapor oluştururken, konuya ilişkin yerli ve yabancı başvuru eserlerinden de istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Birinci Dünya Savaşı, Kafkas Cephesi, Osmanlı Devleti, Almanya, İngiltere, Azerbaycan.

**THE SECRET REPORT OF THE BRITISH GENERAL STAFF
RELATING TO THE TURCO-GERMAN ADVANCE INTO THE
CAUCASUS (13 FEBRUARY-7 OCTOBER 1918)**

ABSTRACT

Tsarist Russia withdrew from the First World War as a result of the 1917 Bolshevik Revolution and the region entered under Turkish-German influence. The Caucasus region was of great strategic importance for the Ottoman Empire and to Germany as much as it did for British, strategically and economically. In this study, the Turco-German Advance into the Caucasus, which was prepared by the British General Staff War Department at November 21th, 1920, is currently being held in the British National Archives in London in the file "WO (War Office) 106-6239" will be evaluated. The report which

contains political and military developments in the region after the Bolshevik Revolution, prepared by the British General Staff consists of 59 pages and three sections. The subject matter report by the correspondents of the Ottoman, German, Georgian, Armenian and Russian intelligence sources present in the region, is given in chronological order and in substance as a matter of report. The report includes 134 items in total. In general, the first part of the report includes the developments in the Caucasus from 13th February 1918 to 31st July 1918 are examined from the perspective of Turkish, German and British. The second part includes the events after the British settled in Baku from 1 August 1918 to the evacuation of Baku by the British on the occasion of the liberation of Baku by the Caucasian Islamic Army on September 15th, 1918. The third part of the report covers the events that took place during the period from September 16th, 1918, when the British left Baku, to the Ottoman State's request for armistice, October 7th, 1918. The aim of this study is to examine the political competition and military conflict between the Turks, Germans and British in the Caucasus between the post-Bolshevik Revolution and the Mondros Armistice and the current policies of these states in the light of the report. The main material of the work will be a report entitled "The Turco-German Advance into the Caucasus" obtained from the British National Archives. In addition, basic Turkish and foreign basic sources related to the subject are also used in the study.

Key Words: First World War, Caucasian Front, Ottoman Empire, Germany, Britain, Azerbaijan.

Giriş

İngiliz Genelkurmay Başkanlığı İstihbarat Dairesinin belge ve kayıtlarına dayanılarak hazırlanan “Kafkasya’da Türk-Alman İlerlemesi” (The Turco-German Advance into the Caucasus) başlıklı rapor, 59 (elli dokuz) sayfa ve üç kısımdan ibarettir¹. Bahse konu raporda olaylar, kronolojik bir şekilde ve madde madde olarak verilmiştir.

¹ The National Archives (TNA), W0 106-6239.

Muhtelif kaynaklardan (Türk, İngiliz, Rus, Alman, Gürcü, Ermeni vs.) alınan istihbarat bilgilerinin derlenmesi ile hazırlanan İngiliz raporunda toplamda 134 madde mevcuttur. Raporda aynı zamanda çok sayıda dipnot ve bölüm sonlarında açıklayıcı notlar bulunmaktadır. Genel itibariyle raporun *Birinci Kısımı*; 13 Şubat 1918'den 31 Temmuz 1918'e kadar olan Kafkasya'da yaşanan gelişmeleri, Türk, Alman ve İngiliz perspektifinden incelemektedir. Bu kısım 1917 Ekim Bolşevik ihtilalini takiben Kafkasya Cephesinde Osmanlı Ordusunun ileri harekete geçmesi, Trabzon ve Batum Konferansları, Gürcistan ve Almanya arasındaki diplomatik faaliyetler, özellikle Batum Konferansı sonrası iki müttefik devlet arasında yaşanan çatışmalara ilişkin bilgileri içermektedir². Raporun *İkinci Kısımı*, 1 Ağustos-15 Eylül 1918 tarihleri arasında İngilizlerin Bakü'ye yerleşmesinin ardından 15 Eylül 1918 tarihi itibariyle Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü işgali üzerine İngilizlerin aynı gece Bakü'yü boşaltmaları sürecini kapsamaktadır³. Raporun *Üçüncü Kısımı* ise 16 Eylül 1918'ten 7 Ekim 1918 tarihine kadar olan süreci kapsamaktadır.⁴ Raporun bu kısmında Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu tarafından Bakü'nün kurtarılmasının ardından yaşanan gelişmelerin yanı sıra Şark İslam Orduları Komutanlığının Kuzey Kafkasya'ya yapmış olduğu harekâta ilişkin detaylara yer verilmektedir. Bahse konu rapor, Osmanlı Devleti'nin mütareke talebinde bulunduğu ve Brest-Litovsk sınırlarına çekilmeyi kabul ettiği, 7 Ekim 1918 tarihi itibariyle son bulmaktadır.

Çalışmanın ana kaynağını oluşturan İngiliz istihbarat raporunu incelemeye geçmeden önce Birinci Dünya Harbi'nin son yılında Kafkasya'da meydana gelen gelişmelere göz gezdirmekte fayda mütalaa edilmektedir. Rusya'da 1917 Ekim ayında meydana gelen Bolşevik İhtilali neticesi Çarlık Rusya savaştan çekilmiş ve bölge Osmanlı-Alman nüfuzu altına girmişti. Bolşevik ihtilalinin meydana getirdiği yönetim

² TNA, W0 106-6239, I. Kısım, sayfa 1-18.

³ TNA, W0 106-6239, II. Kısım, sayfa 19-46.

⁴ TNA, W0 106-6239, II. Kısım, sayfa 47-59.

boşluğu ve Kafkasya'daki Rus ordusunun dağılması üzerine Transkafkasya (Güney) Kafkasya Devletleri (Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan) tarafından 15 Kasım 1918 tarihinde merkezi Tiflis'te bulunan "Maveray-i Kafkasya Komiserliği" teşkil edilmişti⁵. Osmanlı Devleti ile Bolşevik Rusya arasında 5-18 Aralık 1917 tarihleri arasında gerçekleştirilen Erzincan Müzakereleri sonrasında ise Çarlık Rus kuvvetleri işgal ettikleri bölgelerden çekilmeye başlamışlardı⁶.

Kafkasya'da 13 Şubat 1918 Tarihinden 31 Temmuz 1918 Tarihine kadar Yaşanan Gelişmeler

18 Aralık 1917 tarihli Erzincan Mütarekesini takiben Brest-Litovsk görüşmelerinin devam ettiği süreçte Mütareke hükümlerinin uygulanması için III. Ordu Komutanı Vehip Paşa'nın Transkafkasya Hükümetine verdiği 10 Şubat 1918 tarihli nota ile, Ermeni ve Gürcü birliklerinin Kars, Ardahan ve Batum'dan çekilmesi talep edilmekteydi. Transkafkasya Hükümeti ise bu isteği kabul etmediği gibi Brest-Litovsk Antlaşmasını tanımayacağını bildirmişti. Bunun üzerine Başkomutan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşanın emriyle III. Ordu Komutanı Vehip Paşa, Ermeni birliklerine karşı 12 Şubat 1918'ten itibaren ileri harekâta geçmiştir⁷. Osmanlı Ordusunun ileri harekâtı kapsamında 13 Şubat 1918'de Erzincan, 24 Şubat 1918'de Trabzon kurtarılmıştır⁸. Osmanlı Ordusunun bu ilerleyişi karşısında Transkafkasya Meclisi (Seym) 23 Şubat 1918'deki toplantısında Osmanlı Devleti ile barış yapmaya karar vermiştir. 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk Barış Antlaşmasının imzalanmasının ardından Kars, Ardahan

⁵ Selma Yel, **Yakup Şevki Paşa ve Askerî Faaliyetleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2001, s.34.

⁶ Akdes Nimet Kurat, "Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı", **Bellekten**, XXXI/121-124, 1967, s.398.

⁷ W0 106-6239, s.1, Mad.1-2; I. Kafkas Kolordusuna bağlı kuvvetler, Erzincan-Erzurum istikametinde, 2. Kafkas Kolordusuna bağlı 37.Kafkas Tümeni Trabzon istikametinde ilerlemekteydi. Serpil Sürmeli, **Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2001, s.64.

⁸ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, C. III, Kısım IV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s.184; K. T. Çağlayan, "Birinci Dünya Savaşı Sonlarında Kafkasya'da İngiliz Faaliyetleri", **Bellekten**, Cilt, LXIV, Sayı:33, Ağustos 2000, s.488.

ve Batum'un geleceğine dair görüşmelerin yapılacağı Trabzon Konferansı, 14 Mart 1918'de Trabzon'da başlamıştı⁹. Transkafkasya Hükûmetinin Gürcü Başbakanı Akakiy Çhenkeli, görüşmelerin daha başında Transkafkasya Cumhuriyeti'nin Sovyet Rusya ile Osmanlı Hükûmeti arasında imzalanmış olan Brest-Litovsk barışını tanımadıklarını, dolayısıyla 1914 yılı sınırlarının görüşmelerin esasını teşkil etmesi gerektiğini bildirmekteydi¹⁰. Bu durum üzerine Osmanlı Hükûmeti yetkilileri anlaşma şartlarını askerî kuvvet kullanarak yürürlüğe koymaya mecbur kaldığından Osmanlı kuvvetleri ileri harekâtına devam etmiş ve Trabzon Konferansı'nın dağıldığı tarih olan 14 Nisan 1918'de Batum'u ele geçirmişti. Batum'un ardından Osmanlı Kuvvetleri, 26 Nisan 1918'de Kars'ı ele geçirerek, 1877-78 Osmanlı-Rus sınırına dayanmıştı. Batum ve Kars'ın işgal edilmesiyle Tiflis'teki Transkafkasya Meclisi (Seym) Osmanlı Devleti'nin Trabzon Konferansında ileri sürmüş bulunduğu koşulları kabul etmek zorunda kalmış ve Transkafkasya'nın bağımsızlığını ilan etmeye karar vermişti. 26 Nisan 1918 tarihinde Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan Komiserlikleri tarafından kurulan Transkafkasya Birleşik Cumhuriyeti ise, Batum'da yapılacak barış görüşmelerine katılma kararı almıştı¹¹. Osmanlı delegeleri olarak Adliye Nazırı Halil (Menteşe) Bey ile III. Ordu Komutanı Vehip Paşanın yer aldığı Batum Konferansı görüşmeleri, 11

⁹ Görüşmelerde Osmanlı Hükûmetini Adliye Nazırı Halil (Menteşe) Bey ile Deniz Albayı Hüseyin Rauf (Orbay) temsil ediyordu. Bir ay süren konferans herhangi bir anlaşmaya varılmadan 14 Nisan 1918'de sona erdi. Bayur, **a.g.e.**, s. 186; Trabzon görüşmeleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Enis Şahin, **Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya ilişkileri içerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)**, TTK Basımevi, Ankara, 2002, s.186-443,

¹⁰ E.Sefer Berzeg, **Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-1922**, I. Cilt, Birleşik Kafkas Derneği Yayını, İstanbul, 2003, s.150.

¹¹ Bakü'de 18 Mart 1918 tarihinde Petrograd'tan "Kafkasya Olağanüstü Komiseri" unvanıyla gönderilen Bolşevik Stephan Şaumyan bir hükümet darbesiyle yönetime el koymuştur. 1918 Mart ayı sonunda Bakü'de Bolşevik Ruslar, Ermenilerle birlikte 15.000 kadar Türk ve Müslüman halkı öldürüp, mallarını yağma edip, camilerini yakmışlardır. Bu sebeple Azerbaycan, Transkafkasya Hükûmetine bu konuda bir şey yapmadığı için karşı olmuştur. Bayur, **a.g.e.**, s.188; Berzeg, **a.g.e.**, s.153.

Mayıs 1918 tarihinde Batum'da başlamıştı¹². İstanbul'daki Alman askeri ataşesi General von Lossow ve heyeti de konferansa gözlemci olarak katılmak üzere Batum'a gelmişti. Geçen zaman zarfında Osmanlı Devleti, 1877-78 sınırlarının büyük kısmını yeniden ele geçirmiş, fakat fazlasıyla da maddi ve manevi zarara maruz kalmıştı. Bundan dolayı Batum görüşmeleri devam ederken Osmanlı Devleti'nin hazırladığı antlaşma metninde savaşta verdiği kayıpların karşılığı olarak Kars, Ardahan ve Batum ile birlikte yeni topraklar talep ediliyordu. Bu talepler, Batum'un doğusunda 1829 Edirne Antlaşması ile Rusya'ya bırakılmış olan Ahıska ve Ahılkelek sancakları ile Gümrü-Culfa demir yolunu ihtiva ediyordu.¹³

Batum görüşmeleri devam ederken Transkafkasya Meclisi "Seym", konfederasyonu feshetmişti. İlk olarak Almanların verdiği güvence ile Gürcüler, 26 Mayıs 1918'te Transkafkasya Birleşik Cumhuriyeti'nden ayrılarak bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi. Gürcistan bağımsızlığını ilan ettikten iki gün sonra Alman Hükümeti ile Poti'de 28 Mayıs 1918'de bir antlaşma imzalamıştı¹⁴. Bu antlaşma ile Tiflis-Batum demiryolunun kontrolü Almanlara geçmiş, aynı zamanda Almanlar, Rusya'daki Alman esirleri ile Kafkasya'daki Almanlardan birlik teşkiline başlamıştı. Bu gelişmeler karşısında Kafkasya büyük oranda Türk-Alman kontrolüne girmiş oluyordu. Ermeniler de Tiflis-Culfa demiryolunun kontrolünü Almanların himayesine vermek niyetini taşımaktaydılar. Ermenistan ve Azerbaycan da 28 Mayıs 1918'de bağımsızlıklarını ilan etmişlerdi¹⁵. Osmanlı Devleti, bağımsızlıklarını ilan

¹² Detaylı bilgi için bkz. Sürmeli, **a.g.e.**, s.103-155.

¹³ Yel, **a.g.e.**, s.52; C.H. Ellis, **The Transcaspian Episode 1918-1919**, Hutchunson, London,1963, s.117.

¹⁴ 28 Mayıs 1918 tarihinde Poti'de Alman Hükümeti ile Gürcistan Cumhuriyeti arasında bir işbirliği antlaşması imzalanmıştı. Bu antlaşma ile Almanların Gürcistan sınırlarının korunması için güvence vermeleri karşılığında askeri birliklerini taşımak için Gürcistan'daki demiryollarından istifade etmeleri, 19.yüzyılda Rusya tarafından bölgeye yerleştirilmiş olan Alman kolonilerini koruma altına almaları kabul edilirken, Almanlara ekonomik açıdan birçok imtiyaz tanınmıştı. Berzeg, **a.g.e.**, s.215.

¹⁵ TNA, WO 106-6239, s.5, mad.5; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Kafkas Cephesi 3üncü Ordu Harekâtı**, C. II-II, İkinci Kitap, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993, s. 552.

eden Güney Kafkasya Devletleri'nden Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan ile 4 Haziran 1918 de ayrı ayrı barış antlaşmaları imzalanmıştır. Transkafkasya Federasyonunun tek Müslüman üyesi olan Azerbaycan ile Osmanlı Devleti arasında siyasî, askeri, hukuki ve iktisadi alanları kapsayan Dostluk ve İşbirliği antlaşması imzalanmıştı. Bahse konu antlaşmanın 4. maddesine istinaden Azerbaycan Milli Meclisi Başkanı Mehmet Emin Resulzâde tarafından Bakü'nün Ermeni ve Bolşevik Rus işgalinden kurtarılması için Osmanlı askerî yardımı talep edilmekteydi. Bu talep üzerine Başkumandan Vekili ve Harbiye Nazırı Enver Paşa tarafından Bakü üzerine askeri harekât için Kafkas İslam Ordusu teşkil edilmişti¹⁶. Yine bu esnada Haydar Bammatof başkanlığında bir Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti heyeti ile Osmanlı Hükümet yetkilileri arasında 8 Haziran 1918'de Batum'da geniş kapsamlı bir antlaşma imzalanmıştı¹⁷. Gürcistan ve Ermenistan ile imzalanan antlaşmalar ise Osmanlı Devleti'nin isteği doğrultusunda Brest-Litovsk sınırı dışında Ahıska, Ahılkelek ve Karakilis mevkiilerini de sınırları içerisine almaktaydı. İngiliz hükümet yetkililerinin düşüncesine göre Batum'da Gürcü ve Ermenilerle imzalanan antlaşmalar, Osmanlı Devleti'nin Brest-Litovsk sınırlarının ötesinde (Tebriz-Culfa demiryolunu) büyük parça toprak almalarıyla sonuçlanmıştı¹⁸.

Batum'da imzaladıkları antlaşmadan büyük bir memnuniyetsizlik duyan A. Çhenkeli başkanlığında bir Gürcü heyeti, 10 Haziran 1918'de Berlin'e gitmişti¹⁹. Bu noktada bahse konu İngiliz raporunda yer alan, "*Berlin'e giden Gürcü ve Ermeni temsilcilerinin ifadesine göre Batum'da imza edilen antlaşmaların Türkler tarafından baskı ve zor kullanılarak imzalandığı*", bilgisi dikkat çekicidir²⁰. Gürcü heyeti tarafından Batum'da imzalanan antlaşmanın Türklerin tehditleri sonucu imzaladık-

¹⁶ Kamuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2010, s.4.

¹⁷ Bahse konu antlaşma 20 Temmuz 1918'de İstanbul'da onaylanmıştı. [TNA, WO 106-6239].

¹⁸ TNA, WO 106-6239, s.5, mad.5.

¹⁹ TNA, WO 106-6239, s.5, mad.6, dipnot.14.

²⁰ TNA, WO 106-6239, s.5, mad.5.

ları belirtilmekte ve Türklere karşı Almanya'nın himayesi istenmekteydi. Bunun üzerine Alman kurmay heyeti tarafından 22 Haziran 1918'de Gürcistan topraklarının Türkler tarafından baskı ve zorla ele geçirildiği duyurulmuş ve iki müttefik devletin arası iyice açılmıştı²¹. Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'ya ve özellikle Bakü petrolüne el koymasından büyük endişe duyan Almanya, müttefiki Osmanlı Devletinin Brest-Litovsk Antlaşması ile belirlenen sınırların doğusunda bir harekât yapmasına karşıydı²². Böyle bir girişimi engellemek için Almanya, Gürcistan Menşevik hükümetinin koruyucusu durumuna girmeyi, onu Osmanlı Devleti'ne karşı desteklemeyi, hatta Tiflis yolunda Türk orduları ile çarpışmayı bile göze almıştı. Bununla da kalmayarak Almanya, Filistin Cephesi'nde hayati önemde çarpışmaların yapıldığını öne sürerek de Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'a askerî yardım yapmasına karşı çıkmıştı. 12 Haziran 1918'de Alman Dışişleri Bakanı Kühlmann, Ermeni ulusal konseyini bilgilendirmiş ve İstanbul'da Kafkasya'daki Türk ilerlemesini durdurmak için etkili adımlar atılması gerektiğine işaret etmişti²³. Almanya tarafından Gürcü ve Ermeni ahalinin haklarının korunması ve Batum Antlaşması ile belirlenen sınırla-

²¹ WO 106-6239, s.5, md.6.

²² Mustafa Çolak, **Alman İmparatorluğunun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2014, s.229.

²³ TNA, WO 106-6239, s.9, mad. 24; Almanya'nın Batum Konferansı'nda kararlaştırılmış olan İstanbul Konferansı'nın toplanmasına öncülük etmekteki amacı, Türklerin Bakü'ye ilerlemesini engellemek ve Kafkasya'da kendi nüfuzunu kabul ettirmektir. Almanya, Türk ordusunun Ahıska ve Ahılkelek'i işgal etmesini Gürcistan ile imzaladığı 28 Mayıs 1918 tarihli Poti Antlaşmasına aykırı bulmuş, Tiflis'teki Alman Askeri heyeti, bu yerlerin İstanbul Konferansında geri alınacağını ifade etmiştir. 1918 yılı Temmuz ayı ortalarında toplanması planlanan konferans gerçekleşmemiş olsa da Almanlar Gürcistan'dan sonra Ermenileri de kazanmak için bir takım vaatlerde bulunmuşlardır. 1918 yılının Temmuz ayı sonlarında bir Gürcü heyetinin yanı sıra Ermeni heyetinin de Berlin'e gitmesi ve Ermeni talepleri hakkında görüşme yapılması kararlaştırılmıştır. K. Tuncer Çağlayan, "İngiliz Belgelerine Göre Transkafkasya'da Osmanlı Alman Rekabeti", **XIII. Türk Tarihi Kongresi (Kongreye Sunulan Bildiriler, 4-8 Ekim 1999)**, C.III, I. Kısım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2002, s. 417.

rın yeniden gözden geçirilmesi için 1918 Temmuz ayı ortalarında yapılması planlanan barış konferansında Ermeni ve Gürcü temsilcilerin İstanbul'da hazır bulunmaları istenmişti²⁴.

Bahse konu raporda Osmanlı kuvvetlerinin Güney Kafkasya'da ve Dağıstan'ın büyük kısmında Müslüman halkın büyük kısmını kazanmada başarılı oldukları bilgisi yer almaktadır. ²⁵ 5 Temmuz 1918'de Viyana Basınından alınan bir bilgiye göre; Türkler, Karadeniz kıyılarını Batum-Tiflis- Poti- Tiflis demiryolu hattı ve Tuapse'yi de içine alacak şekilde ele geçirmişlerdi²⁶. 9 Temmuz 1918'de Tiflis'te Alman Askerî Heyeti Başkanı von Kress'in İstanbul'a çektiği telde; "*Gürcistan'ın tartışılmaz bir şekilde Kafkas devletlerinin en güçlüsü olduğundan onun yerinin ayrı tutulması gerektiği*", belirtilmekteydi²⁷. Bunun yanı sıra, 1918 Temmuz ayı ortalarında yapılması planlanan İstanbul Konferansı'nda ele alınması gereken konular öncelik sırasına şöyle belirlenmişti: "*Bağımsız Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan Devletlerinin tanınması, bu devletlerin sorunlarının çözümü için Merkezi Devletlerden Tiflis'te karma bir komisyon kurulması; Sınırların Brest-Litovsk Antlaşmasına göre düzenlenmesi; Türk Hükümeti'nin Batum, Kars ve Ardahan'da halk oylamasına gitmesi ve Gürcistan üzerindeki Alman etkisinin güçlendirilmesi; Gürcülerin lehine ayrı bir düzenleme yapılması; Bakü'nün Bolşevik Rusya'nın etki alanında bağımsız bir cumhuriyet olması; Gürcistan'ın Alman; Azerbaycan'ın ise Türklerin etki alanında olması; Bakü petrollerinin uluslararası şirketler tarafından çalıştırılması, Rusların Bakü'ye İngiliz birliklerinin girmesini engellemesi, veyahut da Alman birliklerinin şehre girmesine izin vermesi hususlarına dikkat gösterilmesi*"²⁸.

²⁴ TNA, WO 106-6239, s.7, mad. 14. Ermeni sınırları Batum Antlaşmasına göre hâlâ belirsizliğini korumaktaydı. İstanbul Konferansının 16 Temmuz 1918'de toplanması planlanmaktaydı.

²⁵ TNA, WO 106-6239, s.10, mad. 31.

²⁶ TNA, WO 106-6239, s.12, mad. 36.

²⁷ TNA, WO 106-6239, s.13, mad. 38.

²⁸ TNA, WO 106-6239, s.15, mad.43.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 1918 yılı başında nüfusu iki milyondan fazla olup, başkenti Bakü'ydü. Ancak Bakü, 18 Mart 1918 tarihinden itibaren Ermeni Stephan Şaumyan liderliğindeki Bolşevik hükümetin işgalinde olduğu için "Gence" geçici olarak başkent yapılmıştı. Azerbaycan harekâtının asıl amacı Azerbaycan'ın kültür ve ticaret merkezi olan Bakü'yü kurtarmaktı. Kafkas İslam Ordusunun esas gücünü teşkil edecek 5.Kafkas Tümeni, 10 Haziran 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti'nin geçici başkenti olan Gence'ye ulaşmış ve Gence'nin hemen doğusundaki Gökçay Kasabasına kadar yayılmış olan Ermeni ayaklanmasını bastırmıştı²⁹. 17 Haziran 1918 tarihli bir İngiliz istihbarat yazısına göre Ermeni toplam nüfusunun 80.000 kadar olduğu Bakü'deki Ermeni kuvvetlerinin 10.000 kadar, Rusların 15.000 kadar olduğu tahmin edilmekteydi. Fakat bu birliklerin çok az askeri kıymete sahip, daha çok eğitimsiz ve dağınık birlikler olduğundan bahsedilmektedir³⁰. Osmanlı Kuvvetleri 17 Haziran 1918'den itibaren 5 Ağustos 1918 tarihine kadar olan süreçte doğu istikametinde Gökçay, Aksu, Kürtemir, Şamalı, Müsüslü, Karameryem çizgisinden Bakü yakın çevresine kadar ilerlemişti³¹. İki taraf arasındaki çetin muharebeler Bolşeviklerin deniz ve hava unsurları da iştirak etmişti³². Bu esnada Kuzey İran'da konuşlanmış İngiliz birliklerinin de bölgeye askeri harekât yapma ihtimali bulunmaktaydı³³. 3 Temmuz 1918'de Bakü'deki Türklere karşı direnmek için İngiliz yardımı istendiği, fakat Bolşeviklerin İngilizlerin niyetleri konusunda şüphe ile yaklaştığı;

²⁹ Irak Cephesinde 6.Ordu Komutanlığı görevinde bulunan Enver Paşanın amcası Halil (General Kut) Paşa 1918 Haziran ayı sonunda görevinden istifa eden Vehip Paşanın yerine Şark Orduları Grubu Komutanlığına atanmıştı. Enver Paşa Azerbaycan'ı işgalden kurtarmak için Azerbaycan Türklerinden teşkil etmeyi düşündüğü Kafkas İslam Ordusu komutanlığına üvey kardeşi Yarbay Nuri Beyi rütbesini tümgeneralliğe yükselterek atamıştı. [TNA, WO 106-6239, s.15, mad.42].

³⁰ TNA, WO 106-6239, s.12, mad. 35.

³¹ TNA, WO 106-6239, s.1, Mad.5.

³² Rusların Bakü'de 4'ü çalışır durumda, 5'i arızalı olmak üzere 9 adet uçağı bulunmaktaydı. 17 adet de Rus pilotu mevcuttu. Bakü hâlihazırda uçakların yakıt alabildiği yegâne istasyon olması açısından önem arz etmekteydi. TNA, WO 106-6239, s.40, mad.104-(b).

³³ 14 Ocak 1918 tarihinde Tümgeneral L.Dunsterville emrinde 150 subay ve 300 astsubaydan oluşacak bir heyet kurma kararı verdi.

Bakü'de İngiliz üniformalı bir asker bile istenmediği bildirilmekteydi. Yine Bolşeviklerin İngilizlere tüfek ve para karşılığında petrol vermeye hazır oldukları bilgisine yer verilmektedir³⁴. İngilizler Osmanlı Devleti'nin, derin tarihi ve kültürel bağlarının bulunduğu Transkafkasya coğrafyasını ele geçirerek Hazar Denizi ötesine geçmesinden büyük bir endişe duymaktaydı. Bu durum en büyük sömürgesi konumundaki Hindistan'ın elden çıkmasına sebep olabilirdi³⁵. Tam bu aşamada İngilizlerin Bakü'nün yardımına çağırılması konusunu gündeme gelmiştir. Bahse konu İngiliz raporunda; 16 Temmuz 1918'de bütün siyasi partilerin bir görüşme yapacağı ve bu toplantıda çoğunluğun İngiliz yardımı konusunda olumlu yönde oy kullanacağı, fakat yerli Bolşevik Hükûmetinin buna karşı oy kullanacağı bildirilmektedir. Nihayetinde 25 Temmuz 1918'te İngiliz yardımını istemeyen Bolşevik Hükûmeti istifa etmek zorunda kalmış ve onun yerine Merkezi Hazar Hükûmeti (Sentrokaspi Diktatoryası) adlı yeni bir hükûmeti kurulmuştu³⁶. Bu hükûmet, Kuzey İran'da Enzeli'de üslenen İngilizlerden askerî yardım talep etmekteydi. Çıkarları gereği bu istek İngilizler tarafından uygun bulunmuş ve 26 Temmuz 1918 itibariyle İngiliz askerî birlikleri Enzeli'den gönderilmeye başlanılmıştır. General Dunstreville komutasındaki 39 İngiliz tugayı ise 4-7 Ağustos 1918 tarihleri arasında Enzeli'den vapurla Bakü'ye gelmişti. Kadro mevcudunun altında olan bir kuvvete sahip olan tugayda 3 piyade taburu olup, toplam asker sayısı 1500 kadardı³⁷. 19 Temmuz 1918'de Horasan'daki İngiliz Kuvvetleri Komutanı General Malleson, Bakü'deki durum hakkında İngiliz Genel Kurmaylığına şu telgrafı göndermiştir; “*Durum çok kritik. Tamamen İngilizlerin Hazar Donanması ile işbirliğine ve fiili bir İngiliz müdahalesine bağlıdır. Donanma komutanları Bolşevik, fakat mürettebatın tamamı, ileri derecede anti-Bolşevik'tir. Sadece İngilizler, burada ka-*

³⁴ TNA, WO 106-6239, s.12, mad. 35.

³⁵ Mehmet Okur, “Bolşevik İhtilali Sonrası İngiltere'nin Rusya ve Kafkasya Politikası”, **Vakanüvis Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, 2017, Vol. II, s.398.

³⁶ TNA, WO 106-6239, s.16, mad.49.; Yüceer, a.g.m., s.296.

³⁷ TNA, WO 106-6239, s.15, mad.43.

rızkılık çıkmasını önleyebilirler. Bakü Bolşevikleri, Almanlar tarafından finanse ediliyorlar. General Dunsterville tarafından bir kısım subay ve asker Bakü'ye gönderilmek üzere hazırlanmaktadır”³⁸.

25 Temmuz 1918'te Alman Dışişleri Bakanı Kühlmann tarafından von Kress'e gönderilen telgrafta ise; “Osmanlı Devleti'nin Brest-Litovsk Antlaşması ile 1878'te kaybettiği yerleri geri alarak ödüllendirildiği” bilgisi mevcuttur. 28 Temmuz 1918'de İngiliz General Dunsterville, İngiliz Genel Kurmaylığına Enzeli'den çektiği telde; “Acilen yardım yapılmazsa Bakü'nün savunmasının düşeceğini”, bildirmektedir.³⁹

Bahse konu raporun Birinci Kısımının sonunda 1918 Temmuz ayı sonu itibariyle Trans-Kafkasya'daki askeri ve siyasi durum hakkında genel bir değerlendirmeye yer verilmiştir. Bahse konu değerlendirme şöyledir; “Bölgedeki Türk birlikleri kötü sağlık şartları içerisinde bulunmaktadır. Almanların Türklerin Bakü'ye ilerlemesini durdurmak istemesinden dolayı Türkler ve Almanlar arasında tam bir anlaşmazlık hüküm sürmektedir. Almanların engellemesiyle Türkler, Tiflis demiryolu hattını kullanamamaktadırlar. Türkler kendilerini Bakü'ye taarruzda yeterli görürken, Almanlar onlara müdahale etmekte hâlâ çok zayıftılar, daha çok diplomatik baskı ile Türklerin Bakü üzerine ilerlemelerine engel olmaya çalışmaktadırlar. Bakü'de 1918 Temmuz ayı sonuna kadar Bolşevik Hükümet hüküm sürdüğünden bu tarihe kadar Bakü'ye hiçbir İngiliz birliği gönderilememiştir. Bakü'yü savunacak İngiliz-Ermeni birlikleri sayı ve nitelik bakımından çok zayıftır. Birliklerin mevcudu 8.000 askere ve 30 topa kadar inmiştir. Hazar donanmasının durumu ise hâlâ belirsizdir. Bu gemilerden bir kısmı Enzeli'den Bakü'ye Albay Biçerahov'un birliklerinin naklinde kullanılmıştır. Diğer gemiler de Enzeli'ye İngiliz birliklerini toplamak için gönderilmiş bulunmaktadır.”⁴⁰

³⁸ TNA, WO 106-6239, s.15, mad.45.

³⁹ TNA, WO 106-6239, s.17, Mad.55.

⁴⁰ TNA, WO 106-6239, s.18, I. Bölüme ait Değerlendirme.

İngilizlerin Bakü'yü İşgali ve Ardından Bakü'den Geri Çekilme Süreci (1 Ağustos-15 Eylül 1918)

İngiliz Genel Kurmaylığı raporunun ikinci kısmında ağırlıklı olarak Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusunun 1918 yılı Ağustos ayı itibariyle Bakü üzerine ileri harekâta geçmesine ve 14-15 Eylül 1918'deki Bakü üzerine gerçekleştirilen nihai taarruza yer verilmiştir. Buna göre, 1 Ağustos 1918'te Türkler tarafından Bakü'ye başarısız bir taarruz gerçekleştirilmişti. Yine aynı gün Sovyet askerî birliklerinin Dağıstan'a hızla ilerlemeleri sebebiyle Türkler tarafından yardım amacıyla bölgeye küçük birlikler gönderilmişti⁴¹. 4 Ağustos 1918 günü İngiliz Albay Stokes, Bakü'de karaya çıkmış ve General Dunsterville'den bölgedeki askeri durumun çok zayıf olması sebebiyle ilk parti İngiliz kuvvetlerinin gönderilmesini talep etmişti. Albay Stokes'un Bakü'den bildirdiğine göre Türklerin toplam gücü 7.000 kişi ve 10 toptan ibaretti⁴². Bakü'ye yönelik Türklerin gerçekleştiği harekâta hiçbir Alman subayı yer almamaktaydı. Osmanlı Birliklerinin Bakü'ye ilerlemesini engellemek için Gürcistan temsilcisi Albay von Kress tarafından Almanya'nın Batum'dan Tiflis'e bütün savaş malzemesinin ikmalini durdurduğu bilgisi verilmektedir. 5 Ağustos 1918'de Kafkas İslam Ordusu Bakü üzerine bir taarruzda bulunmuştu⁴³. Bu tarihte şehri savunacak Bolşevik-Rus ve Ermeni kuvvetlerinin miktarı toplamda 10.000 asker civarındaydı. 5 Ağustos 1918'te Bakü'ye taarruz eden Osmanlı kuvvetleri geri çevrilmişti. Şayet Osmanlı kuvvetleri geri çekilmeseydi İngilizler açısından büyük bir felaket yaşanabilecekti. Yine İngiliz raporunda yer alan ve Bakü petrollerinin Almanlar için önemini gösteren şu bilgi de ilginçtir. Buna göre; 6 Ağustos 1918'te von Kress, Berlin'e gönderdiği yazıda; *"Bakü'deki petrol kaynaklarının güvence altına*

⁴¹ TNA, WO 106-6239, s.19, Mad. 60.

⁴² TNA, WO 106-6239, s.22, Mad. 65.

⁴³ TNA, WO 106-6239, s.23, Mad. 67; 5 Ağustos 1918'te Kafkas İslam Ordusu tarafından gerçekleştirilen Birinci Bakü Taarruzu, şiddetli topçu ateşi desteğinde, 5 Ağustos 1918'de saat 04.25'te başlamış ve ancak öğle saatlerine gelindiğinde top mermisinin tükenmesi ile sonuçsuz kalmıştı. Ermeni ve Bolşevikler ölü ve yaralı olarak 2000, Türkler ise 9'u şehit 19 yaralı subay, 39'u şehit, 444 er zayıat vermiştir. (Yüceer, a.g.m., s.296)

alınması mümkün olmazsa, ne pahasına olursa olsun Bakü'yü almanın kesinlikle gerekli olduğunu vurgulamaktadır. Bu durumda yapılacak ilk şeyin Tiflis'ten gönderilecek Alman kurmay subayların, birliklerin ve malzemelerin İslam Ordusu Komutanı Nuri Paşanın emrine verilerek, Türklerin Bakü'yü almalarına yardım edilmesi", bildirmekteydi⁴⁴. Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere İngilizlerin Bakü'ye gelmesi Almanların çıkarlarına ters düştüğünden Bakü'ye olan Türk ilerleyişine olan bakış açıları değişmeye başlamıştır. Yine İngiliz raporlarında 6 Ağustos 1918 tarihi itibariyle Enzeli'den Bakü'ye birçok İngiliz birliği gönderildiği bilgisi mevcuttur⁴⁵. 11 Ağustos 1918 tarihi itibariyle İngilizlerin Irak Ordusu Komutanı General Marshall, Enzeli'de bulunan General Dunsterville'ye Bakü'ye gitmesini ve hareketi yönetmesini emretmişti⁴⁶. 17 Ağustos 1918'de Bakü'ye ulaşmış olan General Dunsterville, 23 Ağustos 1918'te General Marshall'a çektiği telde; "Bölgede yerel birlikleri organize etmekte zorlandığımı, güçlü bir İngiliz karşıtı propagandanın hüküm sürdüğü, kasabanın Bolşevikler ve Türklerle işbirliği içinde olduğunu", bildirmektedir. General Dunsterville sözlerine şöyle devam etmektedir; "Bakü'den geri çekilmek kesinlikle söz konusu değildir. Ancak acilen takviye olarak İngiliz birliklerine ihtiyaç duyulmaktadır. Yeterli, miktarda İngiliz birlikleri ile Bakü daimi olarak kurtarılmakla kalmaz, ayrıca böyle bir hareket bütün Kuzey ve Güney Kafkasya'da yayılarak, Büyük Britanya ve İtilâf devletlerine büyüklüğü tahmin edilemez bir değer sağlayacaktır." ⁴⁷

General Dunsterville, İngiliz Harp Dairesine gönderdiği 29 Ağustos 1918 tarihli bir yazıda ise Bakü'deki durumun kritik olduğunu bildirmektedir. Bahse konu yazıda Türklerin genel bir taarruz hazırlığında oldukları ve takviye birlikler getirdikleri bilgisi mevcuttur. Bakü'deki yerel birliklerin savaşıma istekli oldukları, fakat emirlere uymadıkları, ateş altında dayanıksız ve kesinlikle güvenilmez oldukla-

⁴⁴ TNA, WO 106-6239, s.23, Mad.69. a.

⁴⁵ TNA, WO 106-6239, s.23, Mad. 69.b.

⁴⁶ TNA, WO 106-6239, s.28, Mad.79.

⁴⁷ TNA, WO 106-6239, s.33, Mad.88-b.

rından bahsedilmektedir. Onlardaki disiplin ve organizasyon eksikliğinin Türklerden ziyade İngilizlere zarar vereceği belirtilmektedir⁴⁸. 30 Ağustos 1918'te Von Kress'in Alman Yüksek Komutanlığı'na yaptığı açıklamada 20 Ağustos 1918'te Bakü'den kaçan bir Alman savaş esirinin verdiği bilgiye göre, Bakü'de 70.000 kişilik bir Ermeni birliği ve 2.000 kişilik bir İngiliz birliği bulunmakla birlikte takviye İngiliz kuvvetlerinin gelmek üzere olduğu belirtilmektedir. Albay Von Kress, Ermeni sayısının abartıldığını düşünmekle birlikte İngilizlerin sayısının doğru olduğunu tahmin etmektedir⁴⁹. 1 Eylül 1918'de İngiliz General Marshall, Dunsterville'ye daha fazla takviye birlik gönderilmeyeceğinden askerlerini Bakü'den çekmesini, çekilmeden önce Petrol sahasının da tahrip edilmesini istemiştir. 3 Eylül 1918'de Dunsterville, Bakü'yü tahliye etmek için hazırlıklara başlamış, 10.000 kadar kadın ve çocuğun birkaç gün içinde Bakü'den Enzeli'ye gönderileceğini bildirmiştir⁵⁰. Dağıstan'a doğru çekilişini sürdüren Albay Biçerahov beş günlük çatışmadan sonra 2 Eylül 1918'de Petrovsk'u işgal etmiştir⁵¹. Türkler, Bakü'nün geleceğine ilişkin 1918 Ağustos ayı sonunda imzalanan Alman-Rus Antlaşmasını protesto etmişlerdir⁵². İngiliz General Marshall'ın tahminine göre Bakü karşısındaki Türk kuvveti 5.300 Türk piyadesi, 1.070 asker kılıçlı 34 top ve 90 makineli tüfekten ibarettir. Bunun yanında 8.000 kadar da Azerbaycan milis kuvveti bulunmaktadır⁵³. 14 Eylül 1918'de General Dunsterville, Türklerin Bakü'ye akşam saatlerde taarruzda bulunduğunu rapor etmiştir. Ağır bir muharebeden sonra karşı taarruz için ihtiyat kuvveti mevcut olmadığından İngilizlerin çok ağır kayıplar verdiği Dunsterville'nin birliklerinin

⁴⁸ TNA, WO 106-6239, s.35, Mad.93.

⁴⁹ TNA, WO 106-6239, s.35, Mad.94.

⁵⁰ TNA, WO 106-6239, s.35, Mad.96.

⁵¹ TNA, WO 106-6239, s.38, Mad.102.

⁵² TNA, WO 106-6239, s.38, Mad.102.

⁵³ TNA, WO 106-6239, s.40, Mad.106; Son Bakü taarruzuna katılan 5.Kafkas ve 15.Piyade Tümenlerinin toplam kaybı, şehit ve yaralı 800-1000 kadardır. Bakü şehrinde hemen hemen hiç tahribat yoktur. **Birinci Dünya Harbi, a.g.e.**, C. II-II, İkinci Kitap s. 592.

tükendiği bilgisi mevcuttur⁵⁴. 15 Eylül 1918'de General Dunsterville tarafından İngilizlerin 16 saat süren devamlı bir mücadeleden sonra 1.200 kişilik İngiliz kuvvetinin Bakü'yü boşaltarak, o gece geldikleri yer olan İran'ın Enzeli Limanına ulaştığı bildirilmektedir⁵⁵. İngilizlerin toplam kaybının ölü, yaralı ve kayıp olarak 180 kişiden ibaret olduğu, bunun da toplam İngiliz kuvvetinin %20'sine tekabül ettiği belirtilmektedir⁵⁶. Bakü'nün Kafkas İslam Ordusu tarafından ele geçirilmesiyle tamamlanan raporun II. Kısımının sonunda Bakü, Poti ve Batum şehirlerinin jeopolitik ve topografik durumuna ilişkin notlar ile Kafkasya'da mevcut Osmanlı ve Alman kuvvetlerine ait ayrıntılı bilgiler, çizelgeler hâlinde verilmiştir⁵⁷.

Güney ve Kuzey Kafkasya'da 16 Eylül 1918 Tarihinden 7 Ekim 1918 Tarihine Kadar Yaşanan Gelişmeler

İngiliz istihbarat raporunun Üçüncü ve Son bölümünde Güney ve Kuzey Kafkasya'da 16 Eylül 1918 tarihinden 7 Ekim 1918 tarihine kadar olan gelişmelere yer verilmiştir. Bu bölümde daha çok Bakü'nün kurtarılmasından sonra Kafkas İslam Ordusu'nun Kuzey Kafkasya ve İran'a ilerlemesine ilişkin detaylara ve İngilizlerin buna karşı aldığı önlemler yer almaktadır. 18 Eylül 1918 tarihli bir İngiliz istihbarat yazısında; "*Bakü'ye giren İslam Ordusunun, şehri tahrip edip yağmaladığı, petrol bölgesine dokunulmadığı görülse de, petrol depolama tankları ve rafinelelerinin oldukça hasar aldığı*", bildirilmektedir⁵⁸. İngiliz birlikleri 16 Eylül 1918'de Bakü'den Enzeli'ye ulaşmış, bütün personel ve silahlar

⁵⁴ TNA, WO 106-6239, s.42, Mad.99; Bakü'ye taarruz ve Bakü'nün alınması için detaylı bilgi için bkz. Halil Bal, **Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu**, İdil Yayıncılık, İstanbul, 2014, s.207-223.

⁵⁵ TNA, WO 106-6239, s.42, Mad.100 (b); Bakü'nün ele geçirilmesi üzerine İngiliz birlikleri Kuzey İran'daki Enzeli limanına çekilirken, 5-6 bin piyade, 100 makineli tüfek, 20 kadar toptan olduğu tahmin edilen bir Rus-Ermeni gücü de yine vapurlarla Albay L. Biçerahov'un elinde bulunan Dağıstan'ın Hazar Denizi kıyısındaki Derbent ve Petrovsk şehirlerine çekilmiştir. Berzeg, a.g.e, s.298.

⁵⁶ L. C., Dunsterville, **The Adventures of Dunsterforce**, Edward Arnold, London, 1920, s.306.

⁵⁷ TNA, WO 106-6239, s.42-46.

⁵⁸ TNA, WO 106-6239, s.47, Mad.111.

Bakü'de güvenli bir şekilde gemilere yüklenmişti⁵⁹. Ancak Bakü'yü terk etmiş bulunan Rus güçleri ve özellikle de 10.000 kadar Ermeni mültecinin bir kısmı Enzeli'ye giderken, büyük bir kısmı da Dağıstan'ın Derbent ve Petrovsk gibi kıyı şehirlerini ele geçirmiş olan Albay Biçerahov'un güçlerine katılmıştı. Bakü'nün kurtarılmasından sonra Kafkas İslam Ordusu'nun görevi henüz sona ermemiştir. Dağıstan'ın kıyı bölgelerine ve Enzeli limanının bulunduğu Kuzey İran'a yönelik bir askerî harekât tertiplenmekteydi⁶⁰. Bu esnada Filistin'deki İngiliz başarıları bölge halkı üzerinde İngilizler lehinde büyük bir etki yapmıştı⁶¹. 26 Eylül 1918'de Enzeli'ye deniz yolu ile çoğunluğu Ermeni olmak üzere 9.000 mülteci gelmişti. 30 Eylül 1918 tarihinde İngiliz resmi yazışmalarında Türklerin Filistin'de İngilizler tarafından büyük bir yenilgiye uğratıldıkları için Kafkasya'dan çekilmek üzere oldukları bilgisi mevcuttur⁶². Enver Paşa tarafından ise 6 Ekim 1918'de Şark Orduları Grubu Komutanı Halil Paşa'ya Bulgaristan'ın savaştan çekilmesi üzerine Osmanlı Devleti'nin ateşkes istediği belirtilmiştir⁶³. 7 Ekim 1918 tarihinde ise Osmanlı Hükûmeti, Brest-Litovsk sınırlarına çekilmeyi kabul etmiş bulunmaktaydı. Çalışmanın ana kaynağı olan İngiliz Genel Kurmaylığı gizli raporu; "*Türklerin Kuzey Kafkasya'da ilerlemesinden dolayı bölgenin boşaltılmasına 7 Ekim 1918 tarihi itibarıyla artık gerek kalmamıştır. Almanların politikası ise bu gündən sonra Müttefiklerin düşmanlarını desteklemek ve dostları ile savaşmak olacaktır*", ifadesi ile son bulmaktadır"⁶⁴.

⁵⁹ TNA, WO 106-6239, s.47, Mad.111.b.

⁶⁰ TNA, WO 106-6239, s.49, Mad.115.

⁶¹ TNA, WO 106-6239, s.49, Mad.116.

⁶² TNA, WO 106-6239, s.55, Mad.125.

⁶³ TNA, WO 106-6239, s.56, Mad.132.

⁶⁴ TNA, WO 106-6239, s.58, Mad.133.

Sonuç ve Değerlendirme

1917 Bolşevik İhtilalini takiben 3 Mart 1918 tarihinde imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması, Osmanlı Devleti ve Almanya için askerî, stratejik ve ekonomik açılardan büyük bir kazanım olmuştur. Transkafkasya Devletleri ile 14 Mart 1918 tarihinde Trabzon'da başlayan barış görüşmeleri kesintilerle devam etmiş, 4 Haziran 1918'de Batum'da barış antlaşmalarının imzalanması ile sonuçlanmıştı. Bu antlaşma ile Osmanlı Devleti taleplerini Gürcistan ve Ermenistan'a kabul ettirmiş, Azerbaycan ve Dağıstan ile de birer dostluk ve yardım antlaşmaları imzalanmıştı. 11 Mayıs-4 Haziran 1918 tarihleri arasında gerçekleştirilen Batum Görüşmeleri sonrası Kafkasya'daki Osmanlı-Alman anlaşmazlığı somut olarak ortaya çıkmıştı. Muhtelif kaynaklardan (Türk, İngiliz, Rus, Alman, Avusturya, Gürcü, Ermeni vs.) alınan istihbarat bilgilerinin derlenmesi ile hazırlanan *The Turco-German Advance into the Caucasus* (Kafkasya'da Türk-Alman İlerlemesi)" başlıklı İngiliz raporunda Almanya ile Osmanlı Devleti müttefik olmasına rağmen Almanya'nın kendi siyasi ve ekonomik çıkarları doğrultusunda Kafkas İslam Ordusunun Bakü'yü kurtarma harekâtına destek vermediği, hatta engellemeye çalıştığı ortaya konulmaktadır. General Dunster-ville'nin ifadesi ile Almanlar için Bakü'de Türkleri görmek İngilizleri görmek kadar kötü bir şeydi. Rapordan çıkarılan diğer bir sonuç ise Türk-Alman anlaşmazlığının İngilizlerin bölgede cesur bir politika izlemesine fırsat vermiş olmasıdır. Bu noktada çalışmanın konusu olan İngiliz istihbarat raporu, bir nebze yanlı da olsa dönemi aydınlatmaya ilişkin çok fazla detay içermesi açısından önem arz etmektedir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

The National Archives (TNA)/ Londra-UK

WO (War Office) 106-6239, "Turco-German Advance into the Caucasus".

Başvuru Eserleri

- Bal, Halil, **Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu**, İdil Yayıncılık, İstanbul, 2014.
- Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılabı Tarihi**, C. III, Kısım IV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.
- Berzeg, E.Sefer, **Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti 1917-1922**, C.I, Birleşik Kafkas Derneği Yayını, İstanbul, 2003.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Kafkas Cephesi 3üncü Ordu Harekâtı**, C. II-II, İkinci Kitap, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.
- Çağlayan, K. T., “İngiliz Belgelerine Göre Transkafkasya'da Osmanlı Alman Rekabeti”, **XIII. Türk Tarihi Kongresi (Kongreye Sunulan Bildiriler, 4-8 Ekim 1999)**, C.III, I. Kısım, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2002, s. 411- 418.
- Çağlayan, K. T., “Birinci Dünya Savaşı Sonlarında Kafkasya'da İngiliz Faaliyetleri”, **Bellekten**, Cilt, LXIV, Sayı:33, Ağustos 2000, s.487-510.
- Çolak, Mustafa, **Alman İmparatorluğunun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2014.
- Dunsterville, L. C., **The Adventures of Dunsterforce**, Edward Arnold, London, 1920.
- Ellis, C.H., **The Transcaspien Episode 1918-1919**, Hutchunson, London,1963.
- Gürün, Kamuran, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2010.
- Kurat, Akdes Nimet, “Brest-Litovsk Müzakereleri ve Barışı”, **Bellekten**, XXXI/121-124, 1967, s.375-413.
- Moberly, F.J., **The Campaign in Mesopotamia 1914-1918**, Vol. IV, H. M. Stationery Office, London, 1925.
- Okur Mehmet, “Bolşevik İhtilali Sonrası İngiltere'nin Rusya ve Kafkasya Politikası”, **VAKANÜVİS Uluslararası Araştırmalar Dergisi**, 2017, Vol. 2, s.393-416.

- Sürmeli, Serpil, **Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2001.
- Şahin, Enis, **Türkiye ve Maverâ-yı Kafkasya ilişkileri içerisinde Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)**, TTK Basımevi, Ankara, 2002.
- Yel Selma, **Yakup Şevki Paşa ve Askerî Faaliyetleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2002.
- Yüceer Nasır, “Birinci Dünya Savaşında Osmanlı Devletinin Azerbaycan’a Askerî ve Siyasî Yardımı”, **VIII. Askeri Tarih Semineri Bildirileri I (XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar 24-26 Ekim 2001)**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2003, s.283-306.

ПРЕБЫВАНИЕ ТУРЕЦКИХ ВОЙСК В ДАГЕСТАНЕ (1918 Г.) В ВОСПОМИНАНИЯХ СОВРЕМЕННОКОВ И НА СТРАНИЦАХ ГАЗЕТ

Доного Хаджи Мурад

После обращения председателя правительства Горской республики А. Чермоева за помощью к Турции для борьбы с Советской властью на Северном Кавказе, 15-я турецкая пехотная дивизия под командованием генерала Юсуфа Иззет паши, развернула наступление из Баку на Дербент и 6 октября 1918 г. заняла город. Вместе с турками в Дагестан вернулось горское правительство. Из Дербента колонна Иззет-паши, с боями направилась вдоль побережья Каспийского моря в сторону Петровска. Произошли тяжелые бои в районе поселений Каякент, Мамед-кала, Буйнак и др. 23 октября Иззет-паша занял Темир-Хан-Шуру, а 6 ноября вместе дагестанскими добровольцами турки двинулись к Петровску, где нанесли поражение отрядам Л.Бичерахова. Знаменательным событием в политической жизни Дагестана стало переименование города Петровска в Шамиль-кала.

Пребывания турецких войск в Дагестане, освещалось в местной прессе, в частности в газете «Дагестан». Для исследователей данного периода в истории Северного Кавказа ценными являются воспоминания современников и участников описываемых событий, таких, как полковник М. Джафаров, историк М.-К. Дибиров, чиновник А. Гасанов, командующий полевыми войсками в армии Л. Бичерахова полковник Б.В. Никитин, а также воспоминания местных жителей, которые были свидетелями сражения в Порт-Петровске. Эти воспоминания ценны тем, что каждый современник выражает свою точку зрения о происходящем. Так, давая оценку пребывания турок в Дагестане,

М.-К. Дибиров признавал, что «большинство дагестанцев осталось приверженцами турок».

**THE STAY OF THE TURKISH TROOPS IN DAGESTAN (1918)
IN MEMOIRS OF CONTEMPORARIES AND ENTHUSIAST
THERE ARE ALSO NEWSPAPERS**

ABSTRACT

After an appeal to the President of the Government Republic of the mountaineersc A.Chermoev for assistance to Turkey to fight against the Soviets in the North Caucasus, 15-th Turkish Infantry Division under the command of General Yusuf Izzet Pasha launched an offensive from Baku Derbent and October 6, 1918 took the city. Together with the Turks in Dagestan gorskoe returned the Mountaineersc Government. From Derbent Colonna Izzet Pasha, with battles went along the coast of the Caspian Sea toward Petrowsk. Heavy fighting occurred in the area of the settlements Kajakent, Mamed-Kala, Bujnak, etc. 23 October, Izzet Pasha took the Temir-Khan-Shura, and 6 November, along together volunteers Turks moved to Petrovsk, where he defeated the troops of L. Bicherahov. A significant event in the political life of Dagestan was the renaming of the city Petrovsk to Shamil-Kala.

The stay of the Turkish troops in Dagestan, was covered in the local press, in particular in the newspaper «Dagestan». For scholars of this period in the history of the Northern Caucasus valuable memoirs of contemporaries and participants of the events described, such as Colonel M. Jafarov, historian M.-K. Dibirov, A.Hasanov, the Commander of the field army in the army L. Bicherahova Col. B. Nikitin, as well as memories of local residents who witnessed the battle at port Petrovsk. These memories are valuable that every contemporary expresses his point of view about what is happening. So assessing the stay in Dagestan, M.-K. Dibirov admitted that «most dagestanis adherents left Turks».

11 мая 1918 г. на Батумской конференции было объявлено о создании Горской Республики. Молодую республику признали Оттоманская Турция и Германия, но соответствующего решения последней так и не было подтверждено в дальнейшем. На конференции была провозглашена «Декларация об объявлении независимости Республики Союза горцев Северного Кавказа и Дагестана (Горской Республики)» и через день правительство новоявленной Республики направило правительству РСФСР ноту о своем создании и отделении ее от России. На подобное заявление Советское правительство ответило протестом. В свою очередь председатель правительства Горской республики А. Чермоев обратился за помощью к Турции для борьбы с Советской властью на Северном Кавказе, которая была оказана.

Пребывание турок в Дагестане оставило довольно заметный след в историографии и воспоминаниях современников и участников рассматриваемых событий. Несмотря на то, что они субъективны и иногда полярны в оценке, воспоминания представляют значительный интерес для исследователей.

Так, например, активный участник событий полковник Магомед Джафаров в своих мемуарах вспоминал: «Всё население Дагестана, особенно Нагорного Дагестана, ждало турок с каким-то священным трепетом, с какими-то сверхчеловеческими надеждами. Когда они пришли, наконец, их встретили как всемогущих богов, которые избавят страдальцев гор не только от всех врагов и треволнений смутного времени, но и вообще от всех бед и лишений...» [9, с. 168].

15-я турецкая пехотная дивизия под командованием генерала Юсуфа Изет паши, являвшимся председателем Военной дипломатической делегации Оттоманской империи при правительстве Республики Союза Горских народов Кавказа, развернула наступление из Баку на Дербент и 6 октября 1918 г. заняла город. Вместе с турками в Дагестан вернулось горское правительство.

В газете «Дагестан» был опубликован приказ председателя правительства Горской республики А. Чермоева, в котором говорилось: «Турецкие войска пришли к нам на территорию не для ее оккупации, а лишь на помощь правительству Союза горских народов Кавказа в его борьбе с анархией, откуда бы она ни исходила. Помощь эта обусловлена пунктом вторым договора дружбы Союза Горцев с Оттоманской империей, что и было опубликовано в закавказских газетах 20 июня 1918 года. Она нисколько не отличается своим характером и юридическим основанием от помощи, оказываемой той же Турцией Азербайджанскому правительству, Германией – Украине, Дону, соседней Грузии, создавшейся согласно принципу самоопределения народностей. Если были печальные инциденты при вступлении турецких и горских сил в Дербенте, то нужно знать, что война всегда рождает эксцессы, но Правительство горцев принимает все меры, чтобы жизнь вошла в нормальную колею и верит. Что при помощи самих же граждан быстро установит порядок» [2, с. 2].

Из Дербента колонна Иззет-паши, в которую помимо 15-й дивизии, входили части азербайджанских войск и отряды горцев, прибывших на подкрепление по распоряжению шейха Али Хаджи Акушинского, с боями направилась вдоль побережья Каспийского моря в сторону Петровска. Произошли тяжелые бои в районе поселений Каякент, Мамед-кала, Буйнак, которые подробно описывал участник событий командующий полевыми войсками в армии Л. Бичерахова полковник Б.В. Никитин: «Мы вели маневренную войну, иногда без проволоки, на больших пространствах, в лесистых горах, среди враждебно настроенного населения. Одновременно турецкие эмиссары спокойно продолжали свою работу кругом военной зоны, вербовали Иззету отряды из мусульман-горцев, преданных Турции...» [6. С. 296].

Воспоминания Б.В. Никитина ценны тем, что лишены каких-либо идеологических мотивов и чрезмерных патриотических

настроений, а содержат примеры военного противостояния обеих сторон, статистические данные. «В первый период, если Иззет-паша наступал, – отмечает Б.В. Никитин, – то мы ему подставляли только арьергард из 2-3 рот, одной-двух сотен казаков, – всего 250-400 штыков, 90-180 сабель и 2-4 орудия. Этот маленький отряд, растянутый в предгорьях, блиндированные поезда в приморской долине, баркасы с пулеметами вдоль берега моря, – все вместе стреляли на широком фронте, заставляли Иззета каждый раз разворачивать все свои силы и делать глубокие обходы. Так было три раза: под Мамед-Кала, Каякентом и Буйнаком. Только под Буйнаком у нас было не три, а 4 роты. Блиндированные поезда, отойдя назад, давали туркам продвинуться, потом неслись вперед, проскакивали огнем турецкие цепи; возвращаясь назад, они прорывались через новые цепи, новых обходных колонн турок» [6, с. 296].

В передаче событий характерна детализация отдельных столкновений в целой череде упорных сражений. Например, описывая бой у Каякента, Б.В. Никитин пишет: «Наш маленький арьергард одно время подвергся полному окружению не только турецкою пехотой, но и его артиллерией, занявшей позицию у нас в тылу - севернее станции у железной дороги. Замкнувшую кольцо турецкую колонну удалось разбить внезапным ударом в тыл. Мы вывезли всех и все, отделались несколькими убитыми и десятками раненых; зато особенно досталось от огня паровозам и вагонам; но ни один из них из строя выведен не был» [6, с. 297].

Не менее интересные данные приводит Б.В. Никитин, описывая военные действия на железной дороге у кумыкского селения Буйнак: «В бою под Буйнаком были пущены по однокорейной дороге, один за другим, три блиндированных поезда. Два первых, на которые сели ротмистр Рагозин и поручик Арский, пролетели со стрельбой через наступающие главные силы турок на станцию Буйнак. При поддержке третьего поезда, а также полевой артиллерии, все поезда благополучно выскочили назад на север, за буйнакский виадук, расстреливая свои пулеметные ленты.

Они только слегка были тронуты ружейным огнем и шрапнелью противника» [6, с. 298].

Тем не менее, остановить турок войска Л. Бичерахова не смогли, и 23 октября Иззет-паша, обойдя по предгорью город Петровск, занял Темир-Хан-Шуру.

Заслуживают внимания воспоминания полковника М. Джафарова о своей встрече с Иззет-пашой в Темир-Хан-Шуре. В присутствии Н. Тарковского, З. Доногуева и других офицеров произошло знакомство Джафарова с Иззет-пашей. Последний хорошо зная русский язык, в разговоре о предстоящих событиях, предложил Джафарову отправиться с ним в поход на Петровск. От этого предложения Джафаров отказался, будучи обиженным за случай, который произошел ранее, когда он по ошибке был арестован турецким караулом. «Вернувшись из Петровска победителем, – вспоминал впоследствии М. Джафаров, – Иззет-паша гордо проехал мимо меня и бросил на меня уничтожающий взгляд. В городе говорили, что я в этом деле ошибся» [9, с. 163].

Любопытным фактом является заметка М. Джафарова о причинах отступления Л. Бичерахова из Петровска: «Позже, встретив Бичерахова в Баку, я спросил его, почему он отступил, когда вполне мог защитить город. Мне он сказал, что отступление произошло по приказу англичан, который был получен уже во время боя» [9, с. 163]. Так ли это было или нет, но учитывая субъективный взгляд М. Джафарова на многие события, которые он описал в своих мемуарах, нам представляется, что отступление Бичерахова было продиктовано, все-таки, перевесом сил в пользу турок, в чем признался в своих воспоминаниях тот же Б.В. Никитин, непосредственный участник рассматриваемых событий.

Итак, после нескольких дней отдыха, 6 ноября отряды Иззет-паши вместе дагестанскими добровольцами двинулись к Петровску, где были сосредоточены основные силы Л. Бичерахова.

Современник происходящего А. Гасанов, бывший помощником по гражданской части диктатора Н. Тарковского писал: «Турки повели энергичное наступление на Петровск, как по прибрежной плоскости со стороны Дербента, так и с запада через Темир-Хан-Шуру. Это фланговое наступление, которое повел сам Юсуф Иззет-паша, было направлено против таркинских высот, господствующих над подступами к Петровску и занятых артиллерией Бичерахова [4, с. 12].

Другой современник М.-К. Дибиров, описывая происходящее, отмечал усилия, которые приложил Л Бичерахов для укрепления Таркинской горы, являющейся преградой для турок в овладении города Петровска. «Бичерахов укрепился на Таркинской горе, – писал М.-К. Дибиров, – где поставил дальнобойные орудия. На укрепление города Петровска и горы Таркинки Бичерахов потратил много времени и средств. Бичерахов был уверен, что город не возьмет не только дивизия, но и целый корпус турок. Действительно, нелегко было взять гору Таркинку, представляющую природную крепость» [5, с. 69].

Оснащенные пулеметами, турецкие отряды начали приступ горы с разных сторон по лесистым отрогам и вскоре, преодолевая сопротивление бичераховцев, взобрались на горный хребет Тарки-Тау. Однако ключ к овладению всего гребня и выход к Петровску оставался в руках защищающихся. На лесистом плато в центре массива сохранились едва заметные развалины бывшей русской крепости, воздвигнутой еще во времена Кавказской войны. Здесь помещался штаб полевых войск. Отсюда открывалась величественная панорама на восток: пропасть в приморскую долину Дагестана, далеко внизу город, огонь и дым горящих пакгаузов, порт, пароходы и далее – открытое море.

Из развалин Тарки офицеры штаба полевых войск и его команда в течение суток отбивали последние атаки турок, при поддержке своих четырех казачьих пулеметов и двух конно-горных орудий. Гаубицы расположенные на южном отроге кряжа

безостановочно стреляли по артиллерии и лесным опушкам, занятым турками, стоявшим на закрытых позициях на соседнем гребне к западу. Несмотря на ожесточенную оборону, турецкие отряды взяли верх.

«Турецкая артиллерия, – вспоминал А. Гасанов, – заняв еще более высокую позицию в районе перевала, сосредоточенным огнем подготовила штурм таркинских высот, с переходом коих в руки турок участь Петровска была решена. 8 ноября Бичерахов спешно забрал свои ценности и со своим отрядом и беженцами сел на 15 пароходов и вышел в море» [4, с. 14].

Старожилы соседних с Петровском (Махачкалой) селений с восхищением вспоминали о турках.

В штурме таркинских высот принимали участие и дагестанцы, однако, по воспоминаниям жителя селения Тарки Пахрутдина Залибекова, турки просили местных жителей не идти на передовую, объясняя, что они не знают тактику ведения боя. При этом со стороны турков было немало потерь, погибших, после боев, похоронили выше селения Кяхулай и у Агачаула [7]. Могилы турецких солдат, находящихся и поныне на склоне Тарки-Тау, пользуются почтением у местного населения.

Председателю правительства Горской Республики А.-М. Чермоеву и бывшему диктатору Дагестана Н. Тарковскому в Темир-Хан-Шуру была отправлена телефонограмма, в которой сообщалось: «...С Божьей помощью Войска Республиканского Правительства, сегодня в 3 часа дня вошли без боя в Анжи-Кала (Петровск-Порт), который был очищен неприятелем. В городе восстановлены полное спокойствие и порядок. Таким образом, русский режим, угнетавший ислам, в особенности на Кавказе, отошел в вечность... Неприятель оставил множество вагонов полных снарядами и оружием... Поздравляю с победой Кавказской Мусульманской Республики. Эта победа – торжество военного политического утверждения на Кавказе Мусульманской

Республики. Командующий Армиями Республики Правительства Северного Кавказа Ферик Юсуф Иззет» [10, л. 1].

Турецкие войска стремились проникнуть и на Терек через Грузию, чтобы подготовить там условия для прихода основных сил из Турции. С этой целью на Северный Кавказ были посланы турецкие офицеры Мустафа-бей, Беркук, Митхад-бей, полковник Рюштю и др. Как писал М. Берук, они имели задание «очистить Северный Кавказ от врагов и создать обстановку в соответствии с национальными и политическими интересами турок и в случае необходимости оказать помощь турецкому продвижению с юга» [1, с. 45].

После взятия Петровска, Юсуф Иззет Паша вернулся в Темир-Хан-Шуру, где расположился со своим штабом. Современник событий М.-К. Дибиров вспоминал: «Турки по прибытии в Шуру, немедленно приступили к созданию войск и к обучению новобранцев. Они пригласили на службу дагестанских офицеров» [5. С. 70].

Ему вторит М. Дафаров, который вспоминал: «Начался учет молодежи, и был составлен настоящий мобилизационный план. Наконец, была объявлена мобилизация всего Дагестана. Инструкторские роты для проведения мобилизации были отправлены во все округа, и в первую очередь в Андийский, Гунибский, Даргинский, откуда турки рассчитывали получить лучших аскеров и где подготовительная работа в течение последних лет велась ими непрерывно» [9, с. 176].

Знаменательным событием в политической жизни Дагестана стало переименование города Петровска. Местная пресса данный факт оповестила так:

«Правительство Республики Союза Горцев Кавказа доводит до всеобщего сведения граждан Горской Республики о состоявшемся 15 сего ноября своем постановлении относительно переименования города Петровск в город Шамиль-Кала.

День высадки Петра Великого на территории Дагестана был днем с которого началось фактическое посягательство сверженного ныне Русского Царизма на священные права Дагестанских Горцев на свободное и независимое политическое существование, а равно начало угнетений и ограничений мусульман горцев в их правах с навязыванием чуждой им чисто Русско-Славянской культуры в видах ассимиляции-поглощения. Надвигающаяся на Дагестан, а вместе с ним и на все Горские племена Северного Кавказа угроза эта висевшая над Дагестаном целое столетие, сильно угнетала умы лучших людей его, - имамов Гази Магомеда, Гамзата и Шамиля которые вели борьбу с оружием против этой угрозы. Из них наиболее популярный среди всех не только горских народов, но и других национальностей - герой Имам Шамиль, став во главе народного движения, объединил почти все горские племена и вел упорную кровопролитную войну на протяжении четверти века, отстаивая свободу и независимость горцев Кавказа и, укрепляя в них веру Мусульманскую и начала Мусульманского права-шариат. 25 августа 1859 г., подчинясь грубой силе Русского Империализма Шамиль вынужден был сдать Гуниб, последний оплот горской свободы и независимости, и сложить оружие.

В пятницу 8 ноября с.г. гор.Петровск пал в результате боев доблестных сынов Дагестана, Чечни и других горских племен, а равно и единой и дружественной нам державы Оттоманской Империи с сильными врагами горской свободы и независимости.

С этого дня положен конец угнетению Дагестана и гор.Петровск становится городом Свободной Республики Союза Горцев Кавказа. С этого дня осуществляются заветные мечты и чаяния Дагестанского Народа и его исторического героя Имама Шамиля.

Правительство Республики Союза Горцев в ознаменовании этого исторического дня и в видах сохранения памяти в горских сердцах имени нашего Народного Героя Имама Шамиля

постановило переименовать гор.Петровск в гор. Шамиль-Кала» [3, с. 2].

В деятельности турок в Дагестане встречались примеры грабежа имущества у местных жителей. М.-К. Дибиров приводит случай, когда турецкий солдат, уличённый в грабеже, был повешен в Петровске по приказу Юсуфа Иззет-паши. Данный случай приводился и старожилами города, более того, указывалась даже улица на которой произошла казнь вора (улица Маркова), где на дереве еще долго висел труп, который не позволяли снять в назидание другим [8].

Османские войска намеревались и дальше продолжать оказывать силовую поддержку Северокавказской Республике. Например, М. Джафаров пишет о пребывании турок в Чечне, где они также проводили мобилизационную работу и обучение военному делу местное население [9, с. 177].

Однако военное поражение центральных держав принципиально изменило ситуацию на Кавказе. По условиям Мудросского соглашения и капитуляции Османской империи в Первой мировой войне турки в конце ноября покинули Кавказ. «По ультиматуму англичан они должны были очистить Кавказ в 24 часа. И нужно отдать им дань справедливости, турки выполнили взятое на себя обязательство [9, с. 177], – вспоминал М. Джафаров. Последний в своих мемуарах кратко описывает торжественные проводы: Туркам был дан великолепный прощальный обед. Те, кто благодаря им совершенно неожиданно для себя и для всех пришли к власти, да еще получив такое богатство в приданое, не хотели остаться неблагодарными. В речах звучали ноты искреннего сожаления, что турки уходят. Им можно было верить. Расчувствовавшийся Зайнуддин Доногуев подарил им свою шашку с золотой насечкой» [9, с. 177].

Между Горским правительством и турецкими офицерами, изъявившими желание остаться в Дагестане был заключен договор, текст которого приводит в своих воспоминаниях М.-К.

Дибиров, отмечая, что всякий турецкий офицер или солдат, пожелавший остаться на Кавказе, имел право оставаться как подданный Горского Правительства после принесения им установленной присяги.

В договоре также говорилось:

1. Турецкие офицеры, чиновники и солдаты, поступающие на службу Правительству республики Северного Кавказа, за время пребывания на службе у этого Правительства должны быть ему подвластными и подчиняться его законам.
2. Эти офицеры и военные чиновники поступают на службу Правительству республики. Получив повышение на два чина выше того, который каждый из них имел в составе турецкой армии, и жалованье получают в четыре раза больше, получаемого им в этой армии. Они получают жалованье по следующему расчёту: фельдшера, унтер-офицеры, приказные и грамотные телефонисты – по 1000 куруш (один куруш равен восьми копейкам), шофер и его помощник – по 1500 куруш, оружейные мастера – по 4000 куруш, солдаты – по 500 куруш. Кроме того, каждому офицеру дается квартира с мебелью, отоплением и освещением... [5, с. 71].

В договоре, который был подписан А. Чермоевым и Ю. Иззетпашой 17 ноября 1918 г., указывался еще целый ряд выгодных условий для турков.

Подписывая данный договор Правительство горцев считало, что союзники оставят на Кавказе принявших такое подданство турецких военных, и таким образом, будет иметь в руках готовое, обученное и опытное в боях войско. Для его утверждения А. Чермоев выехал в Баку, где имел встречу с Губернатором, английским генералом В. Томсоном, который прояснил ситуацию так: «Создавшееся в настоящий момент политическое положение в Европе диктует настоятельную необходимость эвакуации

турецких войск с Кавказа без исключения до единого солдата и никакие причины не могут быть оговорками. Что же касается вновь возникнувших республик на Кавказе, то об этом мы сейчас определенного ничего не скажем. Этот вопрос должен быть разрешен на Всероссийском Учредительном собрании. До этих пор вы будете управлять своими делами на своих территориях, как это вам кажется лучшим. Мы никогда не будем служить помехой вашей самостоятельности, и вы от нас в этом отношении можете ожидать только помощь и содействие» [5, с. 73].

Таким образом, ответ означал, что абсолютно все турецкие военные должны были покинуть территорию Кавказа, что и произошло в начале декабря 1918 года. Уходя из Дагестана турки оставили много оружия и другого имущества.

Давая оценку пребывания турок в Дагестане, М.-К. Дибиров признавал, что «большинство дагестанцев осталось приверженцами турок» [5, с. 71].

Итак, несмотря на то, что пребывание турецких военных сил в Дагестане оказалось кратковременным, их деятельность была в целом продуктивной, задачу они выполнили, оставив после себя самые разные воспоминания и впечатления местного населения.

Источники:

1. Беркук Миралай. Наша деятельность на Северном Кавказе: Военные действия 15-го полка: Исторический раздел военного сборника. Стамбул, 1934. (На тур. яз.).
2. Газета «Дагестан». 1918. 14 октября. № 1.
3. Газета «Дагестан». 1918. 22 ноября. № 10.
4. Гасанов А. Диктатура Н. Тарковского // Ахульго. 2000. № 4.
5. Дибиров М.-К. История Дагестана в годы революции и гражданской войны. – Махачкала, 1997.
6. Никитин Б.В. Роковые годы. – Париж, 1937.
7. Полевой материал Магомед-Вакиля Темирова

8. Полевой материал Хаджи Мурада Доного.
9. Полковник Магомед Джафаров: Сборник материалов. – Махачкала: ИД «Эпоха», 2005.
10. РФ ИИАЭ ДНЦ РАН. Ф. 2. Оп. 1. Д. 62/1487.

**GAZETE VE DERGİ İSİMLERDEN HAREKETLE
AZERBAJCAN'IN BAĞIMSIZLIĞI YOLUNDA AZERBAJCAN
BASINININ MİLLİ OLUŞUMA KATKILARI**

İsmail ÖZÇELİK*

ÖZET

Onomastik denilen isim ilmi tarih araştırmaları için önem arz etmektedir. Yer ve şahıs adları gibi kurum ve kuruluş adları da hedef ve amacın anlaşılması bakımından önemlidir. Bir ülkenin tarihi gelişimi ve gösterdiği değişim, kurumlarının adlarıyla yakından ilgilidir. Çeşitli kuruluş isimlerinin etimolojisi ile adlarının verilış nedeni mutlaka bir amaca dönüktür. Belli bir amaca göre yapılan adlandırmalar, tesadüfen verilmemiştir. Bu bağlamda Azerbaycan'da 1875-1920 yılları arasında yayınlanan gazete ve dergi isimlerine bakıldığında isimlerinin bir amacı ve hedefi gösterdiği görülmektedir. Toplumsal ve siyasi mesajlar içeren bu isimler, seçilerek verilmiştir. İلمي, gelişmeyi, aydınlığı, ilerlemeyi, muasırlaşmayı, yeniliği, hürriyet ve geleceği çağrıştıran isimler özellikle dikkat çekicidir.

Bir ülkenin siyasi, iktisadi, içtimai, kültürel ve medeni tarihini anlamamanın bir yolu da süreli yayınlarının bilinmesinden geçer. Bu bağlamda Azerbaycan'ın ilk milli gazetesi 22 Temmuz 1875 de Hasan Bey Zerdabi tarafından çıkarılan "Ekinci" adlı ayda bir yayınlana gazetedir. "Ekinci" den sonra "Ziya", "Ziya-i Kafkasya" isimli gazeteler çıkarılmıştır. Söz konusu gazeteler, Azerbaycan matbuatında ilk çıkanlardır. İlerleyen yıllarda bunların sayısı artmıştır. Dikkat edilecek olursa bu gazetelerin isimleri geleceğe matuf bir amaç içermektedir. İsimler,

* Prof. Dr. Kırıkkale Üniversitesi, Fen- Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, (iozcelik6@gmail.com)

ideal ve aydınlık geleceği simgelemektedir. Yine “Taze Hayat”, “Tekâmül”, “İttifak”, “Terakki”, “Seda”, “Basiret”, “Açıksöz”, “Müsavat”, “Sedayı Vatan” ve “İstiklal” gibi isimler de dikkat çekicidir.

Gazetelerin yanında Azerbaycan’da anılan yıllara ait bir hayli dergi de yayınlanmıştır. Bu dergilerin isimleri de dikkat çekicidir. Bu isimlerin başında “Bayrak-ı Adalet”, “Kurtuluş”, “Dirlik”, “Medeniyet”, “Hakikat” “Zenbur”, “Molla Nasreddin” ve “Yeni Fuyuzat” gibi başlıca isimler yer almaktadır.

Bu araştırmada Azerbaycan da yayınlanan gazete ve dergilerin isimleri tasnif edilerek, haklarında kısa bilgi verilecek ve isimlerinin anlamlarından hareketle değerlendirmeler yapılacaktır. Hakkı Tarık Us Koleksiyonu, Milli Kütüphane, Sureli Yayınları ve Türk Tarih Kurumu verileri ile tetkik eserlerin taranması sonucu elde edilecek bilgiler tebliğimizdeki değerlendirmeye esas olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Matbuatı, Fuyuzat, Molla Nasreddin, Müsavat, Sedayı Vatan.

NATIONAL CONSTITUTION CONTRIBUTIONS OF AZERBAIJAN PRESS ON AZERBAIJAN'S INDEPENDENCE WITH NAMES OF NEWSPAPER AND MAGAZINE

ABSTRACT

Name called onomastic is important for scientific historical research. Names of institutions and organizations such as names of places and persons are also important for understanding the purpose. The historical development and change of an country is closely related to the names of its institutions. The etymology of the various organization names and the reasons why their names are given is certainly an aim. Nominations made according to a certain purpose have not been given by chance. In this context, it can be seen that the names of newspapers and magazines published in Azerbaijan between 1875 and 1920 showed their way and aim. These names, including social and

political messages, were chosen. It is especially striking that the names that associate science, development, enlightenment, progress, contemplation, innovation, freedom, and the future are of particular interest.

One way of understanding the political, economic, cultural, and Civilized history of an country goes through the knowing of its periodicals. In this context, the first national newspaper of Azerbaijan is published in the month of "Ekinci" published by Hasan Bey Zerdabi on July 22, 1875. After "Ekinci", "Ziya" and "Ziya-i Caucasia" were published. These newspapers are the first to appear on the Azarbaijan print. In the following years, the number of them has increased. Note that the names of these newspapers have a purpose to come. Names, symbolize the ideal and bright future. The names such as "Fresh Life", "Evolution", "Alliance", "Terakki", "Seda", "Basiret", "Açıksöz", "Musuvat", "Sedayı Vatan" and "İstiklal" are also striking.

A number of magazines published in Azerbaijan have been published along side the newspapers. The names of these magazines are also striking. The main names of these names are "Bayrak-ı Justice", "Kurtuluş", "Dirlik", "Civilization", "Truth" "Zenbur", "Molla Nasreddin" and "Yeni Fuyuzat".

In this research, the names of all the newspapers and magazines published in Azerbaijan will be classified, their rights will be briefly informed and the evaluations will be made with the meaning of their names. About Tarık Us Collection, Surveys of the National Library and the Turkish Historical Society and the results of the screening of the works will be the basis for the evaluation in our paper.

Key words: Azerbaycan Press, Fuyuzat, Molla Nasreddin, Musavat, Sedayı Vatan.

Giriş

Bilindiği gibi 1917'de Rusya'da meydana gelen "Ekim Devrimi" Rus hâkimiyeti altında yaşayan milletlerin kendi kaderlerini tayin

etme hakkı bakımından bir imkân doğurmuştu. Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ın birlikte hareket etme arayışları neticesinde "Mavera-yı Kafkas Konfederasyonu" kurulmuş olsa da bunun kalıcı bir siyasî etksi olmadı. Bu durumun ortaya çıkmasında Ermeni milliyetçiliğinin ciddî bir tesiri oldu. 1918 Mart hadiseleri¹ Rusya hâkimiyetinde yaşayan milletlerin kendi kaderlerini tayin etme mücadelesine vurulan büyük bir darbe olmuştur. Azerbaycan Türk tarihine "Mart Faciası" adıyla geçen olaylarda üç gün içinde 12.000 Türk katledilmişti. Ermeni milliyetçileri Ruslarla birlik olup, Kafkasya Türklerine büyük bir darbe vurmuşlardı. İşte bu kanlı "Mart Faciası"nı takip eden günlerde Kafkasya Türkleri kendi kaderlerini tayin etmek amacıyla bağımsız hareket etmeye başladılar. 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Milli Şurası tarafından Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kurulduğu bütün dünyaya ilan edildi. Mehmet Emin Resulzade, kurulan ilk Türk Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı ve Gence şehri kurulan bu yeni cumhuriyetin başkenti oldu. Bu dönemde Bakû'yu Stephan Şaumyan yönetiyordu. Şehirde Rus, Ermeni ve İngiliz hâkimiyeti vardı. Ruslar, İngilizler ve Almanlar Bakû petrolünün geleceğine büyük önem veriyorlardı.

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'nda mağlup olsa da Çanakkale ve Kütü'l-Amare' ile beraber Kafkasya'da kazanılan önemli bir başarı da savaşın sonunda adeta Osmanlı ordusu küllerinin arasından yeniden doğarak 15 Eylül 1918'de Bakû'ya girme başarısını göstermiştir. Bakû, Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu tarafından kurtarılmış, Türk ve Müslüman kimliğini muhafaza etmesi sağlanmıştır. Bu gelişmenin ardından da Azerbaycan Cumhuriyeti'nin başkenti Gence'den sonra Bakû olmuştur. Yirminci yüzyıl boyunca

¹ "Mart Olayları" veya "Mart Katliamı" diye adlandırılan ve Azerbaycan Türkleri tarafından "Mart Hadiseleri ya da Mart Soyqırımı" şeklinde ifade edilen ve 30 Mart 1918- 3 Nisan 1918 tarihleri arasında Bakû şehri ve civarında Bakû Sovyeti ve Ermeni Devrimci Federasyonu kuvvetlerinin Müsavat Partisi ve Kafkas Süvari Tümeni arasında meydana gelen çatışmalar. Bu çatışmalar sırasında Azerbaycan'daki Türk sivilere yönelik büyük bir katliam yaşanmış ve olayların sonucunda Türk ve diğer Müslüman halk mensuplarından 3.000 ila 12.000 kişinin öldürüldüğü kaydedilmiştir.

varlığını sürdüren ve 1920 sonrası Sovyet hâkimiyetine girmesine rağmen, Bakû'nun Türk ve Müslüman kimliğine bundan sonra zarar verilememiştir.

İşte bu sonucun elde edilmesinde öncelikle milli şuur ve aydınlanma hareketi, askeri başarının ve siyasi gelişmelerin önünü açmıştır denilebilir. Bu bağlamda Azerbaycan'da 19. Yüzyılın son çeyreğinden itibaren başlayan Milliyetçilik, Ceditçilik hareketi ve Basın faaliyetleri yukarıdaki gelişmelerin sağlanması için önemli etkenlerden birini oluşturmuştur. Konuyu bu noktadan hareketle incelediğimizde Azerbaycan Devlet'nin oluşumuna arka planda katkı sağlayan unsurlardan biri olan o günün matbuatı durumundaki basın yaygın organlarının adları, faaliyetleri ve mühtevaları üzerinden yapılacak bir değerlendirme ile bu oluşuma nasıl katkı sağlandığı daha iyi anlaşılacaktır.

Bilindiği gibi Onomastik denilen isim ilmi, dil gibi tarih araştırmaları için de önem arz etmektedir. Tarih araştırmalarının bir bölümü "isim bilimi" dediğimiz "Onomastik" çalışmalarıyla yapılabilmekte ve isimlerden hareketle şahıs, kurum, oluşum ve yerleşim birimleri hakkında bir dizi sonuçlar elde edilmektedir. Zira tarih ilmi için isimlerin büyük bir önemi bulunmaktadır². Onomastik ile ilgili incelemeler, inanç ve dini değişiklikleri, yaşayanların kültürünü, kurumlarını, toplumsal hayatını belirtebilecek bilgileri de ortaya koyabilir. Bu bağlamda çeşitli matbuat kuruluşu ve yayın organlarının adlarının izi sürülerek belli bazı coğrafi sahaların ve yerleşim birimlerinin sosyal ve kültürel yapıları ile tarihi arka planlarındaki gelişmeler ve genel durumları hakkında bilgi edinmek mümkündür³. Onomastik araştırmalarından sadece geçmişe ait bilgiler edinilmekle kalmamakta, dil ve yerleşme ile ülkenin kültürel ve etnik dokusu gibi düşünce gelişimi ve yeni oluşumları hakkında önemli sonuçlar elde edilebilmektedir⁴. Bunun yanında insan ve topluluklara ait isimler olduğu gibi çevre bitki

² İsmail Özçelik, **Tarih ve Metodolojisi**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2014, s.91.

³ Özçelik, **a.g.e.**, s.92.

⁴ Nesrin Güllüdağ, "**Siverek'e Bağlı Köylerdeki Yer Adları Üzerine Bir Değerlendirme**", Tarihte Siverek Sempozyumu Bildirileri, Siverek Kaymakamlığı, 13-14 Ekim, 2001, Siverek, Elif Matbaası, Şanlıurfa, 2001, s.195.

örtüsü meslekler kişi adları, din, milliyet ve yeni oluşumlarla ilgili adlandırılmalar dan da sonuçlar elde edilip, yayın olarak kullanılabilir. Bu nedenle Fuat Köprülü'den başlayarak tarihçilerimiz başta yer adları olmak üzere isimleri değerlendirmeye almışlardır.

Bu bağlamda yer ve şahıs adları gibi, kurum ve kuruluş adları da toplumsal hedef ve amacın anlaşılması bakımından önemlidir. Bir ülke ve toplumun tarihi gelişimi ve gösterdiği değişim, kurumlarının adlarıyla yakından ilgilidir. Çeşitli kuruluş isimlerinin etimolojisi ile adlarının verilmiş nedeni mutlaka bir amaca dönüktür. Belli bir amaca göre yapılan adlandırmalar, şüphesiz tesadüfen verilmemiştir. Bu noktadan hareketle Azerbaycan'da 19. Yüzyıl sonu ve 20. Yüzyılın başında oluşan ve gelişen milli düşüncelerin özellikle matbuatın gelişimi ile paralellik gösterdiği ve basın yayın organları için belirlenip seçilen isimlerin dikkat çekici olduğu görülmektedir. Bu gelişmeler aslında o yıllarda başlayan ve “cedidçilik” denilen akımla gelişme kaydetmiştir. “Cedit” kelimesi, lügat anlamı itibariyle eskinin zıddı olarak yeni anlamına gelmektedir. Başlangıçta dini düşüncenin yeniden değerlendirilmesi olarak İdil-Ural bölgesinde Abdunnasır Kursavi ve Şahabettin Mercani'nin öncülüğünde gelişen “Ceditçilik”, sonradan Rusya' da yaşayan Müslüman Türk gruplarda toplumsal reform ve değişim taleplerini yansıtan bir deyim olarak kullanılmaya başlandı⁵. “Usul-i Cedit Okulları” 19. yüzyılın sonlarından itibaren Rusya ile Orta Asya arasındaki ticari ilişkilerde büyük bir gelişme gösteren Tatar tüccarların desteğiyle kısa bir süre içerisinde yayılmaya başlayıp Kazak bozkırlarında ve Türkistan şehirlerinde de kuruldu. Kısa bir süre sonra bu okullar Rusya idaresindeki Rus yerli okullarıyla rekabet etmeye başlamışlardır⁶.

Bu manada Azerbaycan' da da eğitim dilinin önemine vurgu yapan ceditçi aydınlar bu yönde çalışmalar yapmışlardır. Azerbaycan da

⁵ Ahad Andican, **Ceditizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi**, İstanbul, 2003, s.25

⁶ Hisao Komatsu, “Üç Ceditçi ve Değişen Dünya”, Timur Kocaoğlu, Sota (hzl.), Osman Hoca Anısına İncelemeler, Harlem, 2001, s. 301-302.

basın faaliyetleri ile ön plana çıkan çok yönlü bir ilim adamı, özellikle güçlü bir eğitimci olan Hasan Zerdabi, eğitimin Türk dilinde yapılmasını Azerbaycan maarifinin önemli meselesi saymıştır. Bunun yanında kendisi ilk Türk kız ortaokulunu da açmıştır. Bu okulun açılmasında zengin Hacı Zeynel Tagiyev'in desteklerini de vurgulamak gerekir. Bundan sonraki dönemde Azerbaycan'ın Şirvan, Bakü, Ordubad ve Nahçıvan gibi şehirlerinde "Usul-i Cedid Mektepleri" açılmış ve burarlardan "Cedidci" aydınlar yetişmiştir⁷.

20. Yüzyılın başında sadece Azerbaycan'da değil, Rusya Müslümanlarının ilk kongresinde tespit edilen hususlar, 13-23 Ocak 1906'da Petersburg'da, yapılan ikinci kongrede resmileştirildi. Resmi izin alınmadan toplanan bu ikinci kongrede, resmen "Rusya Müslümanları İttifakı" kuruldu. II. Kongre'nin sonrasında, Türkler arasınada Türkçe basında hızlı bir artış görülmüştür. 1906 yılı itibari ile sadece Kazan'da "Azat", "Azat Halk", "Beyanül Hak", "Tan Yıldızı" ve Astrahan'da "Burhan-ı Terakki", Orenburg'ta "Vaki, Kırım'da "Vatan Hadimi", yine Kırım Bahçesaray'da "Millet", Orta Asya'da "Terakki", "Hurşid", Azerbaycan'da "Tekâmül", "Koç", "Davet" gibi gazeteler ard arda yayın hayatına girmişlerdir. Eş zamanlı olarak birçok derginin de yayın hayatına girdiği görülmüştür. Coğrafi açıdan çok farklı mekanlarda yerleşik bulunan Türkler arasında, basının gelişmesi ve güçlenmesiyle birlikte, iletişim kopukluğu azalmıştır. Böylece ortak fikir ve düşünceler için mecralar oluşmuştur⁸.

Kafkasya'daki Türk halkları için ve hatta tüm Rusya Müslümanları için basın hayatının asıl dönüm noktasını Azerbaycan'da "Ekinci Gazetesi"nin yayın hayatına geçmesi olarak değerlendirilebilir. "Ekinci" in naşiri Kafkasya'daki önemli aydınlardan Rusya'da Tabii Bilimler mezunu Hasan Bey Zerdabi'dir. Çağdaş Azerbaycan maarif-

⁷ Kezban Acar, **Başlangıcından Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi**, Ankara, Nobel Yayınları, 2004, s.245.

⁸ Kürşad Melih Sarıarslan, **Çarlık Rusyası Türklerinin Anadilde Basın Faaliyetleri, Azerbaycan**, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İletişim Bilimleri Anabilim Dalı Genel Gazetecilik Bilim Dalı, İstanbul, 2012, s.38.

çiliğinin kurucusu olarak kabul edilen Hasan Zerdabi, Rus okullarından yetişmiş ve eğitimin içeriğinin yanında yöntemiyle de ilgilenen Rusya Türklerinin en önemli aydınlarındanıdır. Gazetesi Ekinci'nin 1875 tarihli altıncı sayısında "tahsil için gereken ilme 'pedagoji' denir" diye yazdığında, Rusya Türklüğü içinde usul-i cedit hareketinin öncüsü kabul edilen Gaspıralı İsmail Bey'in henüz Tercüman Gazetesini çıkarmasına sekiz, Bahçesaray'da usul-u cedit okulunu açmasına ise dokuz yıl vardı. Pedagoji bilimine parmak basarak, eğitimin bir ihtisas işi olduğuna, eğitimin mollalar eliyle değil, ihtisas sahibi muallimlerce yürütülmesi gerektiğine vurgu yapmıştır⁹.

İşte böyle bir süreçte Türk halkları arasında yayıncılık işlerine erken başlayan Azerbaycan Türkleri, Rus coğrafyasındaki diğer Müslüman tebaaya göre önde yer almış ve basın faaliyetleri burada daha hızlı bir gelişim göstermiştir. Kafkasya'da 1875 yılından başlayarak, özellikle Tiflis'te ve ardından Bakü'de 1905 yılındaki Rus İhtilali'nden 1917 yılına kadar birçok gazete ve dergi yayın hayatına katılmıştır. Bazı periyodik yayınlar farklı nedenlerle kapanma durumunda kalmışsa da bunlardan bir kısmı isimlerini değiştirerek yayınlarına devam etmişlerdir. Bunun sebepleri arasında polis takibatı, sansür baskısı ve yeterli maddi imkânların olmaması gibi nedenler sıralanabilir.

Bu noktadan hareketle Azerbaycan'da 1875-1920 yılları arasında yayınlanan gazete ve dergi adlarına bakıldığında isimlerinin belli bazı amaç ve hedefleri gösterdiği görülmektedir. Toplumsal ve siyasi mesajlar içeren bu isimler, tesadüfen değil, seçilerek verilmiştir. İlmi, gelişmeyi, aydınlığı, ilerlemeyi, muasırlaşmayı, yeniliği, hürriyet ve geleceği çağrıştıran bu isimler özellikle dikkat çekicidir. Zaten bir ülkenin siyasi, iktisadi, içtimai, kültürel ve medeni tarihini anlamının bir yolu da süreli yayınlarının bilinmesinden geçer. Bu bağlamda özetle ve ayrıntıya kaçmadan Azerbaycan'ın 1920 yılları öncesinde basın ve yayın

⁹ Ahmet Caferoğlu, "Azerbaycan'da Maarif Hareketleri", Türk Kültürü Dergisi, No.18, (Nisan 1964), s. 131.

organlarına baktığımızda başlıca gazete ve dergilerin isimleri ve kısaca özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

Azerbaycan'da Yayınlanan Gazete ve Dergilerin (1875-1920) İsimleri ve İsimlerin Konulara Göre Tasnifi

1875 yılından Azerbaycan'ın bağımsızlığını elde ettiği 1920 yılına kadar Azerbaycan'da yayınlanan gazete ve dergilerin isimleri tespit edilebildiği kadriyle alfabetik sıraya göre şunlardır:

“Açık Söz, Arı, Asar-ı Hakikat, Azerbaycan Hükümetinin Ahbarı, Baba-yı Emir, Bakü Hayatı, Basiret, Bayrak-ı Adalet/Beyreg-i Edalet, Behlül, Burhan-ı Hegiget, Davet-Koç, Debistan, Dirilik, Doğru Söz, Efkâr-ı Müellimîn, Ekinci, El-Hayat, Füyûzat, Gençler Yurdu, Güneş, Yeni Hakikat, Hakikat, Hakikat-ı Efkâr, Hayat, Hegg Yolu (Hakk Yolu), Hilal, Hümmet, Işık, İkbâl, İrşad, İttifak, Kardeş Kömeyi, Kelnîyet, Keşkül, Kurtuluş Yolu, Kurtuluş, Lek-Lek, Malumat, Medeniyet, Mekteb, Mezeli, Mirat, Molla Nasreddin, Nicat, Ovrâg-ı Nefise, Rehber, Rus-İran Dostu, Sada, Sada-yı Hak, Sada-yı Kafkas, Sada-yı Vatan, Sövgat, Şahab-ı Sakıb, Şark-ı Rus, Şelale, Tartan-Partan, Tekâmül, Terakki, Tuti, (Papağan), Yeni Füyûzât, Yeni, Yeni İkbâl, Yeni İrşad, Yoldaş, Zehmet Heyatı, Zenbur, Ziya, Ziya-i Kafkasya.”

Yukarıda adları verilen basın ve yayın organlarının isimleri konu başlıklarına göre tasnif edildiğinde, “Millet, Milli Birlik, Doğuş, Varoluş ve Birleşme”, “Vatan”, “Hakikat, Doğruluk ve Çalışma”, “Medeniyet, Çağdaşlaşma, Gelişme, Gelecek, Yenilik ve İlerleme”, “Adalet, Hak, Hukuk ve Eşitlik”, “Kurtuluş, Uyanış, Aydınlık, Yenilik ve Gelecek”, “Eğitim-Öğretim” “Hayat ve Yaşama” ile “Güldürü ve Mizaha” a Vurgu Yapan İsimler: gibi konulara ilişkin yapılan adlandırmalar dikkat çekicidir.

1- Millet, Milli Birlik, Doğuş, Varoluş ve Birleşmeye Vurgu Yapan İsimler:

(İttifak, Dirilik, Kardeş Kömeyi, Nicat, Yoldaş, Sada, Bakü Hayatı)

İttifak: Yeni Hayat Gazetesi hükümet tarafından kapatıldıktan sonra Bakü'de Haşım Bey Vezirov tarafından çıkarılmıştır¹⁰. "İttifak" gazetesi 1 Aralık 1908 tarihinde çıkmıştır. 1909 yılında 2 Kasım'da hükümet tarafından kapanmıştır¹¹.

Dirilik: Bakü'de 1914-1916 yılları arasında 16 sayı yayınlanmıştır. 000 nüsha şeklinde çıkarılmıştır. Yazarları arasında Mehmet Emin Resülzade ve İsmailbey Gaspıralı'da yer almıştır. Dirilik Dergisi, iki haftada bir yayınlanan edebi, fenni, ahlaki, içtimai, iktisadi, tarihi, siyasi bir Türk dergisidir¹². Derginin müdürü Aliabbas Müznib, imtiyaz sahibi ise Ebulfezl Matlebzade olmuştur.

Kardeş Kömeği: Siyasi, edebi, içtimai bir dergidir. Bakü'de 1917 yılında yayınlanmıştır. Mecmuada çeşitli müellifler şiir, hikâye, piyes ve makaleler yazmışlardır¹³. Gazetenin imtiyaz sahipliği ve sorumlu müdürlüğünü Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriye'si başkanı Mirza Esadullayev üzerine alırken, gazetenin çıkarılması için gerekli olan kâğıdı da Haşım Bey Vezirov, Oruçov Kardeşler ve İkdam gazetesinin sahibi Ali Muhtar Ali Ekberov karşılamışlardır. Gazetenin baş kısmında, Kafkas Cephesi savaşlarında Kars ve çevresinde yaşayan Müslümanların maruz kaldığı felaketlerden bahsedilerek, bunlar için Azerbaycan halkı kardeş yardımına davet edilmiştir¹⁴.

Nicat: (1910-1912) 1910 yılında "Nicat" maarif cemiyeti tarafından Türkçe ve Rusça olmak üzere Ali Aşurbeyov'un müdürlüğünde haftalık gazete olarak basılmıştır. Nicat Medeni-Maarif Cemiyeti, 1906 yılında kurulmuştur. Cemiyetin gayesi, Müslüman ahali arasında marifçilik işinin yayılması, Yüksek, orta ve ilk tahsil muesseselerinde

¹⁰ İrfan Murat Yıldırım, "Azerbaycan'da Matbuat Hareketlerinin Başlangıcı", Uluslararası Türkiye Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 2/2 Türkiye, s.155.

¹¹ Mehmetzade Mirzebala, *Azerbaycan Türk Matbuatı*, Bakü, 2004, s.52.

¹² Sarıarslan, Agt, s.207.

¹³ Fahri Sakal, "Azerbaycan Dövri Matbuatı 1832-1920 Bibliyografya Adlı Yayına Göre Azerbaycan Dergileri", Vakanüvis Kafkasya Özel Sayısı, Sakarya, 2017, s. 457-474.

¹⁴ Sarıarslan, a.g.t., s.206.

okuyan Müslümanlara yardım edilmesi, ana dili ve edebiyatın gelişmesidir. Bu maksatla cemiyet, muhtelif kitaplar ve ders kitapları neşretmekteydi. Nicat'ı kuranların ekseriyeti aydınlar idi¹⁵.

Seda: (1909-1911) Üç yıl devam edip birinci yıl 69, ikinci yıl 265, üçüncü yıl 146 toplam 480 sayı çıkmıştır. "Seda" gazetesi 44. sayısına kadar Oruçovlar matbaasında basılmıştır. "Seda" 17 Ağustos 1911 tarihinde hükümet tarafından kapatılmıştır¹⁶.

Yoldaş Gazetesi: Yoldaş, haftada iki defa yayınlanan siyasi, içtimai, iktisadi ve edebi gazetedir. Hümmet Teşkilatı Bakü Komitesi'nin organıdır. Bakü'de 1907 yılında 4 sahifeden ibaret olarak yayınlanmıştır.

Yoldaş Dergisi: Haftalık edebi, siyasi, içtimai, iktisadi dergidir. Bakü'de 1920 yılında çıkarılmıştır. Radaktörü: Seyit Cafer Cavadzade'dir. Dergi 20 Şubat 1920 tarihli sayısında Kızılordu'nun Vatan-
daş Muharebesi zaferini sevinçle tasvir etmiş ve Azerbaycan halkının azadlık saatinin yaklaştığını müjdelemiştir! Tahsil hayatı, gençlik ve kadınların içtimai medeni hayata çekilmesi konularında Edebiyyat ve Felyeton isimli eklerinde yazılar ve şiirler çıkmıştır.

2- Vatan Mefhumuna Vurgu Yapan İsimler:

(Sada-yı Kafkasya, Sada-yı Vatan, Rus-İran Dostu, Azerbaycan Hükümetinin Ahbarı)

Sada-yı Kafkas: 30 Mayıs 1915 tarihinde yayına başlayan gazetedir. 1916 yılında 4 Şubat'ta Haşim Vezirov Bey'in vefat etmesinin ardından bir iki ay geçtikten sonra hükümet tarafından resmen kapatılmıştır. Haşim Vezirov Bey yayınladığı gazetelerde kendisinden başka Piri Mürselzade, Cafer Bünyadzade ve arkadaşları katılmışlardır¹⁷.

¹⁵ Mehmetzade, a.g.e., s.57.

¹⁶ Rüstemova Tohid Solmaz, **Azerbaycan Dövri Matbuatı (1875-1990)**, Bibliyografya, Bakü, 1993, s.68.

¹⁷ Solmaz, a.g.e., s.70.

Sada-yı Vatan: 1911 yılı 1 Aralık tarihinde "Sada-yı Vatan" adında çıkmıştır. Bu gazetede 66 sayı yayımlandıktan sonra hükümet tarafından 1912'de kapatılmıştır¹⁸.

3- Hakikat, Doğruluk ve Çalışmaya Vurgu Yapan İsimler:

(Yeni Hakikat, Hakikat, Burhan-ı Hegiget, Asar-ı Hakikat, Açık Söz, Doğru Söz, Arı, Zenbur, Hümmet)

Asar-ı Hakikat: (1911-1912) Haftalık Türkiye Türkçesi ile yayınlanan Bakü'de yayınlanan sosyal ve edebi bir gazeteydi. Bu gazetenin müdürü Mirze Celal Yusufzade'ydı. 1912 yılında da yayınlanan bu gazetenin sadece birkaç sayısı çıkmıştır¹⁹.

Hakikat-ı Efkâr, Oruçovlar tarafından Kadir Haydarov'un müdürlüğünde ve mesuliyetiyle haftalık bir gazete olarak çıkmıştır. Bu gazete 1912 yılında yayınlanmaya başlamıştır ve aynı yıl içerisinde kapatılmıştır. Seyid Hüseyin, Meşedi Hüseyin Seyid Mir Kazım oğlu (1887-1938) Azerbaycan gazetecisi, yayımcı, yazar, eğitimci, hayırseverdir

Burhan-ı Hegiget: Ayda iki kere, edebi, siyasi, tarihi, ilmi ve fenni jurnal. Revan 1917. 8 sayı ve 500 nüsha çıkmıştır. Müdür ve muharriri Eli Hacı Zeynelabidinzade Rahimov (Mehzun), naşiri Hesên Mirzezadedir.

Hakikat Gazetesi: (1909-1910) 26 Aralık 1909 yılında Üzeyir (Hacıbeyli) Bey'in müdürlüğünde Oruçovlar tarafından çıkarılmıştır. Bakü'de 15 sayı çıkmıştır. Bu gazete 1910 yılı ağustos ayında hükümet tarafından kapatılmıştır. Oruçovlar bu gazetenin yerine başka gazeteler çıkarmışlardır²⁰.

Güneş ve Yeni Hakikat Gazeteleri: 1910 yılında "Güneş" gazetesini Oruçovlar, "Hakikat" kapatıldıktan sonra yayınlamışlardır. Güneş gazetesi 1910 tarihinde neşre başlamış ve 20 Ocak 1911 tarihine dek

¹⁸ Solmaz, **a.g.e.**, s.71.

¹⁹ Mirzabala, **a.g.e.**, s.10.

²⁰ Solmaz, **a.g.e.**, s.49.

çıkıştır. Daha sonra Oruçovlar 21 Ocak 1911 tarihinden itibaren, Yeni Hakikat gazetesini neşretmişlerdir. Bu gazete Mart 1911'de kapanmıştır. Bu gazetelere İstanbul'dan Ahmet Ağaoğlu mektuplar yazmıştır. Sonraları yayın heyetinde Alibey Hüseyinzade, Mehmet Emin Resulzade, Molla Ruhulla Muhammedzade, Hasan Sabri Ayvazov yer almışlardır.

Açık Söz, Açık Söz siyasi, içtimai, edebi günlük Türk gazetesi idi. Bu gazete Ekim 1915'te Mehmet Emin Resulzade'nin başmuharrirliği ve müdüriyetinde yayına başlamıştır. 1918 yılındaki "Mart olayları"na kadar günlük olarak çıkmış, aynı yılın Eylül ayına yani Bakü'nün kuruluşuna kadar faaliyetini tatil etmiştir. Sonra tekrar birkaç sayı çıkarak kapanmıştır. Açık Söz gazetesinin şiarı, "Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak" idi.

Doğru Söz: (1916-1917) Haftalık olarak siyasi ve içtimai gazete, Açık Söz ile aynı dönemde, Yusif Ali Aliyev tarafından neşr olunmuştur. Fakat uzun süre devam edememiş ve birkaç sayı çıktıktan sonra kapanmıştır²¹.

Arı Dergisi: Dergi haftalık olarak Haşimbey Vezirov'un matbaasında basılmıştır. Derginin redaktörü Dadaş Bünyadzade, naşiri ise Alimemmed Aliyev olmuştur. Dadaş Bünyadzade 12 Şubat 1911 yılında Bakü Polis İdaresi tarafından tutuklandıktan sonra yani 9. sayıdan itibaren derginin redaktörü ve naşiri Alimemmed Aliyev olmuştur. Molla Nasreddin gibi Arı dergisi de şekilli, resimli bir dergidir²².

Zenbur: Haftalık dergi, Bakü 1909-1910. Farklı zaman ve sayılarda farklı redaktörleri olmuştur. Ebdülhalik Ahundov'un çıkardığı bir mizah dergisidir. Molla Nesreddin istikametinde yayın yapmıştır. Türk Neşriyatı Birliği tarafından çıkarılmıştır²³. Bakü'de yayınlanan

²¹ Solmaz, a.g.e., s.57.

²² Sarıarslan, a.g.t., s.188.

²³ Sakal, a.g.m., s. 466.

dergi yetmiş sayı basılmıştır. Zenbur mecmuasında, Ressam A. Azimzade 1909 yılında çıkan 22. sayıdan 42. Sayıya kadar bu görevi yürütmüş ve aktif olarak içerik hazırlanmasında iştirak etmiştir.

Hümnet Gazetesi: Hümnet gazetesinin sayfalarında devrin bütün önemli siyasi meseleleri Marksist düşünce ile ele alınıyordu. Hümnet / Himmet Gazetesi, Sosyal Demokrat Hümnet Teşkilatı'nın yayın organı gibi çıkmıştır. 1904 yılından 1905 yılı mart ayına kadar altı sayı yayınlanmıştır.

4- Medeniyet, Çağdaşlaşma, Gelişme, Gelecek, Yenilik ve İlerleme Kavramlarına Vurgu Yapan İsimler:

(Medeniyet, Tekâmül, Terakki, İkbal, Yeni Füyûzât, Füyûzat, Yeni, Yeni İkbal, Şelale)

Tekâmül: Tekâmül, Hümnet Teşkilatının yayın organıdır. İmtiyaz sahibi ve yayıncısı Mehdi Hacinskiy idi. Bakü'de 16 Aralık 1906 tarihinden 26 Mart 1907 tarihine kadar 14 sayısı yayınlanmıştır. Gazete 6-8 sahifeden ibarettir. Tekamül'de Mehmet Emin Resulzade, Sultan M. Efendiyev, Esadulla Ahundov, M. Sadık Ahundov ve diğer yazarlar gazete yayınına katılmıştır. Aynı şekilde kısa süre yayınlandıktan sonra kapatılmıştır²⁴.

Terakki Gazetesi: (1908-1909) İrşad Gazetesi kapandıktan sonra, Ahmet Ağaoğlu, Terakki Gazetesini çıkarmıştır. "Terakki" gazetesi ilk sayısı 1908 yılında haziran ayının 3. cuma günü yayına başlamıştır. Birinci yılında "Terakki" "Haftada 5 defa çıkan siyasi, edebi, iktisadi, içtimai, Türk dilinde Müslüman gazetesidir." şeklinde beyan edilmektedir. "Terakki" sözcüğü adı altında gazetede "hürriyet, müsavat, adalet" sloganları ön plana çıkarılmıştır. Birinci yılın sonunda "Terakki" gazetesi günlük olarak çıkmaya başladı²⁵.

²⁴ S. Vurgun, M. İbrahimov ve M.A. Dadaşzade, **Azerbaycan Edebiyat Tarihi**, C. II, Azerbaycan İlimler Akademisi Neşriyatı, Bakü, 1960, s. 395.

²⁵Solmaz, **a.g.e.**, s.42

Yeni İkbal, İkbal kapandıktan sonra Oruçovlar “Yeni İkbal” adında bir gazete çıkarmaya başladılar. Fakat 1915 yılında Mehmet Emin Resulzade bir nedenle Bakü idaresi tarafından hapse gönderilmiştir. M. E. Resulzade hapisten çıktıktan sonra, bağımsız olarak kendisi “Açık Söz” adlı bir gazete yayınlamaya başladı. Yeni İkbal gazetesi ile 1917 yılına kadar ayrı kaldıktan sonra Açık Söz gazetesi ile birleşerek daha geniş faaliyet göstermiştir.

İkbal: Senetulla İbrahimov'un müdürlüğünde yayınlamaya başlamışlardır. 1912 ile 1915 yılları arasında çıkan günlük gazete, muhtelif aydınların redaktesinde neşrolunmuştur. 1905 ile 1917 yılları arasında Bakü'de faaliyet göstermişlerdir. Neşriyat matbaası sahibi ve imtiyazı büyük kardeş Oruç Bey'in idi. İkbal Gazetesi geniş kapsamlı, muntazam ve pek çok kişi tarafından takip edilen bir Türk gazetesi idi.

Medeniyet: Bakü'de 1920 yılında aylık yayınlanan edebi ve ilmi dergidir.

Şelale Dergisi: Alibey Hüseyinzade redaktörlüğündeki Füyüzat mecmuasının özelliklerini devam ettiren bir yayın olmuştur. Şelale ilk başlarda iki haftada bir yayınlanarak, edebi, içtimai, ilmi bir dergi olarak çıkmıştır. Bu derginin ilk sayısı 19 Ocak 1913 tarihinde basılmıştır. Müdürlüğünü ve imtiyaz sahipliği görevini İsa Aşurbeyli üstlenmiştir. Şelale dergisi ilk yılı olan 1913 yılı içerisinde 28 Aralık tarihine kadar 47 sayı çıkarılmıştır. Mart 1914'te ikinci yılında dokuzuncu sayısında son bulmuştur. Şelale'de çalışan yazarlardan başka M. Emin Resulzade de görev almıştır. İsa Bey Aşur'un naşirliği ile "burjuvazyanın ve pan-türkistlerin seciyevi içtimai siyasi, edebi, felsefi organı olmuştur. Azerbaycan-Türkiye edebi alakalarını öğrenmek bakımından önemli bir yer tutmaktadır²⁶.

Füyüzat Dergisi: Füyüzat, Alibey Hüseyinzade Turan'ın yayıncılığında ve Hacı Zeynelabidin Tağıyev maddi destekleri ile 1906-1907 yıllarında yayınlanmış haftalık bir dergidir. Toplam 32 sayı yayınlan-

²⁶ Sakal, a.g.m., s.472.

mıştır. İlk sayısında “Hayat ve Meyli-füyûzat” adlı başyazıda Füyûzat'ın esas maksadı beyan edilerek şunlar yazmaktadır: “Hayatın manası gerçeği nedir? Pek çok hükema ve üdeba bu hususta zihinlerini yormuşlardır. Bize kalırsa hayatın manası ve gerçeği Füyûzâta yönelmektir.” "Füyûzât"ta yer alan yazılar ve Türkçülük idealleri güzel ve celbediciydi. Lakin bunun yanında, "Füyûzât" dil açısından halktan uzak olduğundan, ilk sayısından son sayısına kadar sadece belli bir düşünceyi takip eden sınırlı bir grubun dergisi olarak kalmıştır. Füyûzât, Batı, Rus, İran ve Osmanlı-Türk edebiyat ve kültür hayatını temsil eden seçme yazıları da sayfalarına taşımıştır²⁷.

Yeni Füyûzât: Haftalık, edebi, siyasi ve içtimai bir gazetedir. Bakü'de 1910-1911 yıllarında yayınlanmıştır²⁸. 1910 yılı Kasım ayında yayınlanan derginin Redaktörü bir müddet Türkiye'de bulunan Ahmed Kemal Bey olmuştur. Dergide Türk tarihine dair yazılar, milli, toplumsal, ahlaki makaleler ve bazı resimler yer almıştır. Bakü'deki kâspî matbaasında basılan gazete 1911 yılında Ahmed Kemal'in tutuklanması ve ardından sürgün edilmesi ile kapanmıştır.

5- Adalet, Hak, Hukuk ve Eşitlik Anlayışına Vurgu Yapan İsimler:

(Bayrak-ı Adalet/Beyreg-i Edalet, Hegg Yolu (Hakk Yolu), Sadayı Hak)

Bayrak-ı Adalet/Beyreg-i Edalet: Haftalık içtimai, siyasî edebî, iktisadî jurnal. İran Sosyal Demokrat "Adalet" teşkilatının yayın organı. Bakü 1917. Güney Kafkasya "fehlelerine Bolşevizm'i aşlamıştır." Dergi İran'da etkili olmuş, İran ve Güney Azerbaycan'da Marksist devrim için çalışmış, o yerlerden gelen okur mektuplarını da yayınlamıştır.

²⁷Mirzabala, a.g.e., s. 45.

²⁸Sakal, a.g.m., s. 466.

Hegg Yolu (Hakk Yolu): Haftalık siyasi, içtimai, ilmi, fenni, edebi, iktisadi jurnal. 8 sayfa ve 1000 nüsha olarak, Bakü'de 1911-1912 yılında yayınlanmıştır.

Sada-yı Hak Gazetesi: "Sada-yı Vatan" gazetesi kapandıktan sonra Haşim Bey tarafından 12 Mart 1912 tarihinde Çarşamba günü "Sada-yı Hak" gazetesinin ilk sayısı çıkartılmıştır. "Sada-yı Hak" gazetesi ilk yıl 238 ikinci yıl 298 toplam 536 sayı yayınlanmıştı. "Sada-yı Vatan" gibi "Sada-yı Hak" (24 Mayıs 1915 tarihinde) kapatılmıştır.

6- Kurtuluş, Uyanış, Aydınlik, Yenilik ve Gelecek Kavramlarına Vurgu Yapan İsimler:

Kurtuluş, Kurtuluş Yolu, Güneş, İrşad, Yeni İrşad, Rehber, Işık, Ziya, Ziya-i Kafkasya, Basiret, (Doğru Görüş ve Uyanma), Ekinci)

Kurtuluş: İki haftalık edebi içtimai, fenni, iktisadi Türk dergisidir. Bakü'de 1915 yılında yayınlanmıştır²⁹. Başmuharrri ve yayıncısı Seyid Hüseyin Sadık idi. İlk sayısı 1 Ekim 1915 tarihinde yayınlanmıştır. Ancak 4. sayıdan sonra Çar hükümetince kapanmıştır. Yayın Kadrosunda; Mehmet Emin Resulzade, Hüseyin Cavid, Nemat Beşir, Ali Yusuf, Abbas Sehhat ve diğerleri yer almıştır.

İrşad:³⁰ 16 Aralık 1906 tarihinde faaliyetine başlayan gazete, Bakü'de yayınlanmış ve 25 Haziran 1908 tarihine kadar yayınına devam etmiştir. Gazetenin toplam 526 sayısı basılmıştır. 1908 yılında 46-57. sayılarında da "muvakkati müdür" olarak Mehmed Emin Resulzade görev almışlardır. Gazete 3 Temmuz 1907'de 115. sayıdan sonra kapatılmıştır³¹. İrşad'ın başlığında yer alan "Hürriyet, Musavat, Adalet" ibaresi bütün meşrutiyet hareketlerinin ortak sloganı olmuştur.

²⁹ Sakal, a.g.m., s. 463.

³⁰ Yıldırım, a.g.m., s.151.

³¹ Geniş bilgi için gazetenin 1907-1908 yıllarının kronolojik fihristinin hazırlandığı tezlere bakınız; Bahar Melis Beşikçioğlu, **İrşad Gazetesi 1907-1908 Yıllarının Kronolojik Fihristi**, Y. Lisans Tezi, İzmir, 2008 ve gazetenin 1905-1906 yılı fihristi Emel Yavaş tarafından Yüksek Lisans tezi olarak hazırlanmıştır.

Yeni İrşad gazetesi, Müdürü Yusuf Ahmedov, Başyazarı Mehdi Hacinski'dir. Fakat Malumat gazetesi gibi bu gazetenin de ömrü uzun olmamış 1912 yılında kapanmıştır.

Ekinci: 1875-1877 yılları arasında Bakü'da yayınlanmış, Azerbaycan'ın ilk milli gazetesidir. 22 Temmuz 1875 de Hasan Bey Zerdabi tarafından çıkarılan Ekinci, ayda bir defa yayınlananmıştır. Ekinci Gazetesi, Rus-Türk Savaşı bahane edilerek 1877 yılında kapatılmasının ardından Azerbaycan Türkçesi'nde bir müddet gazete çıkmamıştır. Bu arada yapılan başvurular Sansür İdaresi tarafından reddolunmuştur. Hatta Rus dilinde çıkan gazetelerin bazılarının eki şeklinde yerli dilde gazete basma girişimleri dahi kabul edilmemiştir³².

Yeni Gazete: 3 Eylül 1906 yılına kadar ise "Hayat" Ali Hüseyinzade'nin genel yönetimi altında yayınlanmıştır. 1905 yılında toplam 131, 1906 yılında ise toplam 194 sayı yayınlanmıştır. Azerbaycan'da Türkçülük, İslamcılık ve Liberalizm fikirlerinin gelişmesinde önemli rol oynayan Ali Merdan Topçubaşı, Ahmet Ağaoğlu ve Hüseyinzade Ali Bey gibi şahsiyetler bu gazetede fikirlerini yaymışlardır³³.

Kurtuluş Yolu: Ayda iki defa neşr olunan içtimaî, iktisadî ve edebî bir dergidir."Azerbaycan Kooperasiya İttifakının organı" ibaresiyle Bakü'de 1920 yılında yayınlanmıştır. Radaktörü Eliejder Seyidzade'dir.

Rehber: Dergi, Azerbaycan Maarifperver ziyalılarının organı olmuştur. Redektörü Mahmudbeyov'dur³⁴. Bakü'de 1906-1907 yılında yayınlanmaya başlayan dergi, Eğitimci M. Mahmudbeyov tarafından neşr olunmuştur. Derginin amacı çocukların talim ve terbiyesi idi. Derginin toplam beş sayısı mevcuttur.

Işık: İlk Kız Mektebini açan Hacı Zeynelabidin Tagiyev tarafından kadınlara yönelik olarak ilk süreli yayın şeklinde "Işık" kurulmuştur. İlk sayısı 22 Ocak 1911 tarihinde yayınlanmıştır ve 1912 yılının sonu

³² Sariarslan, a.g.t., s.72.

³³ Sariarslan, a.g.t., s.85.

³⁴ Sakal, a.g.m., s. 470.

aralık ayına kadar da yayınıni sürdürmüştür. Yayıncılığını Mustafa Alibekov üstlenmiştir. Hukukçu, yazar ve muharrir olan Alibekov, kadın haklarının savunucusu gibi bilinirdi. Devri Matbuat adlı kaynakta, Işık için haftada bir defa yayınlanan ilmi, edebi, pedagoji, tebabat ve evdarlığa dair kadın mecmuasıdır.” Denilmektedir. Gazetenin redaktörü Hatice Hanım ilk kadın Redaktör olarak Azerbaycan basın tarihinde yerini almıştır.

Ziya-i Kafkasya: Ziya Gazetesi'nin kapanmasından sonra, 1880 Ziya-yı Kafkasya Tiflis'te yayına devam etmiştir.

Basiret: (1914-1920) Haftalık çıkarılan siyasi, içtimai, iktisadi ve edebi bir Türk gazetesidir. Bu gazete Hacı İbrahim Kasimov tarafından 14 Nisan 1914 yılında basılmaya başlanmıştır. Gazete savaş dönemi boyunca devam etmiş, 1918 yılında Mart ve Eylül ayları arası çıkmamış ise de tekrardan Müsavat devrinde 27 Nisan 1920'ye kadar basılmıştır. 27 Nisan 1920'den sonra birkaç sayı yayınlansa da sonunda ara vermeye mecbur bırakılmıştır. Yazar olarak M. Emin Rezulzade, Doktor Nerimanov ve bunun gibi pek çok ünlü yazar gazete için katkıda bulunmuşlardır³⁵.

Ziya: 1879-1884 yılları arasında Tiflis'te yayınlanmıştır. Gazete olarak 1879 tarihinde çıkmıştır. Daha sonra “Ziya-yı Kafkasya” adını alarak yayınına devam etmiştir³⁶. Tiflis'te yaşayan ve kendisi ruhani idarenin üyesi olan, Hacı Said Ünsizade Sansür idaresine bir mektup yazarak; cehaletin zararlarına vurgu yapmış, aydınlanma ve bilgilenenin halklar için önemini anlatmıştır. Bunun üzerine “Ziya” olarak adlandırılacak gazetenin 1 Ocak 1879 tarihinden itibaren yayınına izin verilmiştir³⁷.

³⁵ Mirzabala, a.g.e., s.35-36.

³⁶ Sariarslan, a.g.t., s.74.

³⁷ Akif Şahverdiyev, **Azerbaycan Matbuat Tarihi**, Bakü, 2010, s.46.

7- Eğitim-Öğretim Kavramları ve Kurumlarına Vurgu Yapan İsimler:

(Mekteb, Debistan, Efkâr-ı Müellimîn, Gençler Yurdu, Malumat)

Mekteb Dergisi, Mektep talebelerine mahsus iki haftada bir defa neşrolunan ahlaki, edebi, fenni ve şekilli mecmuadır. Müdür ve imtiyaz sahibi muallimlerden Gafur Reşad Mirzazade ve Abdurrahman Efendizade idi. 1911 yılında yayına başlayan gazete 1918 yılı mart ayındaki siyasi hadiselerle kadar devam etmiştir.

Debistan Dergisi: 1906 yılında Bakü'de ilk önce Ali Iskender Caferzade Redaktörlüğünde neşr edildi³⁸. Bu mecmua 1 Mart 1908 tarihine kadar devam etti. İki haftada bir yayınlanmıştır. İlk çocuk dergisidir. Çocuk edebiyatı ve çocuklar için basında kitleye yönelik dilin formlaşmasında önemli bir tecrübeyi ortaya koymuştur³⁹. Debistan, "Validelere mehsus verege" adlı bir ilave de çıkarmıştır.

Gençler Yurdu: Önceleri haftalık, sonra 15 günlük içtimai-siyasi, edebi dergi olarak, Tiflis'te 1918 yılında Müsavat Partisi'nin görüşlerini yansıtan bir dergidir. 13 yayın yapan derginin Başredaktörleri M. B. Memmedzade, T. F. Hacızade olup, yayımcısı Gençler Cemiyeti idi.

Efkâr-ı Müellimîn: İki Haftalık, Gence'de yayınlanan Genç Türk Muallimler Cemiyeti'nin yayın organıdır. Gençlerin eğitimi gibi hususlara da temas eden mecmuada milletçilik fikirlerine yer verilmiştir.

Malumat Gazetesi, 2 Haziran 1911 tarihinde Oruçovlar tarafından çıkarılmaya başlayan gazetedir. Malumat gazetesinin Müdürü Hacı İbrahim Kasımov ve başyazarı ise Mehdi Hacinski idi. Malumat'ın da ömrü çok uzun olmamıştır.

³⁸ Yıldırım, a.g.m., s.154.

³⁹ Sevda Sadıkova, "İlk Uşak Jurnalı debistan ve Onun Dil Tecrübesi", Beynelhalk Uşak Edebiyatı Kongresi Materialları, Bakü, 2008, s.918-919.

8- Hayat ve Yaşamaya İlişkin Kavramlara Vurgu Yapan İsimler:

(El-Hayat, Hayat, Zehmet Heyatı, Bakü Hayatı)

El-Hayat: 15 Günlük dergi olup, 1918 yılında Bakü'de 16 cilt, 1500 nüsha olarak yayınlanmıştır. Redaktörü: N. Nerimanov, D. Bün-yadzade, S. M. Efendiyev, S. Hüseyinov vs.dir. Dergi, Hümmetçi Bol-sevikler tarafından neşr edilmiştir.

Hayat: "Hayat" Gazetesi⁴⁰ (1905-1906) Azerbaycan'da Rusya devriminden sonra "Kaspi" matbaasında çıkmaya başlayan ilk gazetelerden biridir. "Hayat" gazetesinin birinci sayısı Ahmet Ağaoğlu ile Hüseyinzade Turan yönetiminde, Ali Merdan Topçubaşı imtiyazları ile 7 Haziran 1905'te çıkmaya başlamıştır. Azerbaycan'da Türkçülük, İslamcılık ve Liberalizm fikirlerinin gelişmesinde önemli rol oynayan Ali Merdan Topçubaşı, Ahmet Ağaoğlu ve Hüseyinzade Ali Bey gibi şahsiyetler bu gazetede fikirlerini yaymada etkili olmuşlardır⁴¹. Hüseyinzade Ali Bey anlatılan fikir hayatı çerçevesinde gazetede önemli yazılar yazmıştır. Bunlardan bazıları, "Türkler Kimdir ve Kimlerden İbaretir", "Bize Hangi İlimler Lazımdır", ve "Yazımız, Dilimiz ve Birinci Elimiz" adlarını taşımaktadır. Asıl olarak Hüseyinzade Turan, Tercüman Gazetesi redaktörü İsmail Gaspıralı'nın "Dilde, Fikirde, iste birlik" düsturu üzerinden "Türkleşmek, İslamlaşmak, Muasırlaşmak" prensibini fikirlerine ve yazılarına yansıtmıştır. Bu tür fikirleri ile Hayat, Rus yönetimi tarafından Sansür baskıları ile sıkça karşılaşmıştır. Rus basın tarihi araştırmacılarının önde gelenleri tarafından dahi Basın tarihi kitaplarına "Hayat" gazetesi Pantürkist gazete olarak kayda geçmiştir⁴².

⁴⁰ Yakup Sevimli, Hayat Gazetesi Üzerine Bir Araştırma, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2001.

⁴¹ Mirzabala Mehemmedzade, **Azerbaycan Türk Matbuatı**, s. 14

⁴² Ayrıntılı bilgi için bakınız: Sevimli, a.g.t..

Zehmet Heyatı: Haftalık, Bakü’de 1919 yılında 8 sayfa olarak 1000 nüsha basılmıştır. Edebi, siyasi ve iktisadi dergidir. Kooperatifçiliğe ağırlık vermiştir. Müslümanlar arasında kooperatifçiliği geliştirmeye çalışmıştır. E. Vahid sürekli muharriridir.

Bakü Hayatı: Bakü Hayatı, Hümmet örgütü taraftarlarının Yol-
daş gazetesi ardından çıkarmaya başladıkları haftalık gazetedir. Yazar-
ları arasında Hümmet örgütünden Dadaş Bünyatzade ve Ağa Hüseyin
Resulzade gibi sosyalistler yer almıştır. Siyas, iktisadi, ilmi gazete ola-
rak basılmıştır. Dört sahifeden ibarettir ve 1912 yılında kapanmıştır.
İlk sayısı 22 Temmuz 1912 tarihinde basılmıştır⁴³.

9- Güldürü ve Mizaha Vurgu Yapan İsimler:

(Behlül,⁴⁴ Molla Nasreddin, Tuti, (Papağan), Kelniyet, Lek-Lek,
Mezeli, Tartan-Partan)

Molla Nasreddin Dergisi: Molla Nasreddin Dergisi, Azerbay-
can’da yayımlanan ilk mizah dergisidir. 7 Nisan 1906’da ilk sayısı neş-
redilen dergi, Tiflis’te Gayret Matbaasında basılmaya başlanmıştır.
“Molla Nasreddin çeşitli aralıklarla yirmi beş yıl neşredilmiştir. O ilk
önce Tiflis’te (1906–1918), kısa bir süre Tebriz’de sonra ise Bakü’de
faaliyet göstermiştir. Tiflis’te üç yüz yetmiş, Tebriz’de sekiz, Bakü’de
üç yüz doksan sekiz sayısı çıkmıştır.” Molla Nasreddin dergisi, Celil
Memmedguluzade ve Ömer Faig Nemanzade’nin öncülüğünde yayım
hayatına başlamıştır. Molla Nesreddin etrafında 20. asır tenkidi ve re-
alist edebiyatının esas temsilcileri toplanmıştır⁴⁵. Molla Nesreddin çar-
lığa, burjuva mülk ağalarına ve fanatizme karşı kavgalar yapan M. E.
Sabir’in inkılabçı yazılarına geniş yer vermiştir. Dergi, Azerbaycan
edebiyatında oldukça önemli bir konuma sahiptir. Molla Nasreddin,
Azerbaycan’da karikatür sanatının gelişmesinde de oldukça önemli bir
role sahiptir.

⁴³ Sariarslan, a.g.t., s. 166.

⁴⁴ Mizah yapan ve güldüren adam demektir.

⁴⁵ Sakal, a.g.m., s. 469.

Behlül Dergisi: Mizah mecmuası olarak 19 Mayıs 1907 yılında Alasker Aliyev'in müdürlüğünde çıkmıştır. Derginin sadece 6 aylık bir ömrü olmuş ve toplam 9 sayı yayınlanmıştır. Behlül dergisi ihtilal ve inkılap hadiselerini yansıtır, köylü ve işçilerin ittifakı ve siyasi mücadeleleri hakkında fikirler ileri sürer. Hümmet Hareketinin faaliyetlerine önemli yer vermektedir.

Kelniyet Dergisi, Kelniyat, haftalık mizah mecmuası olup, ilk sayısı 24 Mayıs 1912 tarihinde Bakü'de yayınlanmıştır. Derginin sorumlu müdürü Hacı İbrahim Kasımov, imtiyaz sahibi ise Seyid Hüseyin Sadık idi. Kelniyat ilk yıl 31 sayı çıkmış, ikinci yıl olan 1913 yılı şubat ayında kapanmıştır⁴⁶. Molla Nesreddin yolunu takip etmiştir. Halkın milli şuurunu uyandırmaya çalışmış bir dergidir⁴⁷. Kelniyet: Kel motifinin Azerbaycan halk kültüründeki diğer bir adı da aynı kökten türeme "Kelniyyat"tır. O, adıyla ilgili hikayelerde. Şah Abbas'ın veziri veya yardımcılarının başı olarak tanımlanır ve bilgicliği, hilekarlığı ile diğerlerinden ayrılır. Hükümdar ile mucizevi bir dille konuşur ve her defasında da galip gelir. Türk halklarında, kel (Özbek), kelça (Türkmen), Keloğlan (Türk) gibi adlarla bilinen motifin ana akış noktası, Azerbaycan halk kültüründeki "Kelniyyat"tır⁴⁸.

Mezeli Dergisi, Haftalık dergidir. Bakü'de 1914-15 yıllarında yayınlanmıştır. Naşir ve redaktör Haşim Vezirov, sonraları H. İ. Gasımov redaktörlüğü üstlenmiştir. Molla Nesreddin çizgisinde olan dergide baş ressam Ezim Ezimzadedir⁴⁹. Mezeli dergisi, sadece 42 sayı basılablmıştır.

Tuti, (Papağan): Haftada bir yayınlanan siyasi, içtimai, edebi Türk mizah dergisidir. "Tuti" yani papağan manasına gelen bu adla adlan-

⁴⁶ Nazım Ahundov, **Azerbaycan Satira Journalları**, Azerbaycan SSR İlimler Akademiyası Neşriyatı, Bakü, 1968, s.79.

⁴⁷ Sakal, a.g.m., s, 467.

⁴⁸ Celal Beydili, **Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük**, Yurt Kitap-Yayım, Ankara, 2003, s.284.

⁴⁹ Sakal, a.g.m., s.468.

dırılan derginin baş kısmında da papağan kuşu şekli tasvir olunmuştur. Dergiyi muallimlerden ve Sada Gazetesi muharrirlerinden Cafer Bünyazade yayınlamıştır. İlk sayısı 27 Aralık 1914 tarihinde çıkmıştır. 1917 yılındaki ihtilal dönemine kadar yayın hayatında olmuştur. Dergide aile toplum ve benzeri sosyolojik mevzular işlenmiştir. Molla Nesreddin tarzı mizah jurnalı geleneğini takip ve maarifçi tavrını sergilemiştir. Başmuharrir Semed Mensur'du.

Lek-Lek: Haftalık Dergi olup, Erivan'da 1914 yılında Türkçe çıkan bir yayındır. Molla Nesreddin edebi geleneğini devam ettirmiştir. Naşir ve redaktörüğünü M. Mirfetullayev ve Cabbar Eskerzade yapmışlardır.

Tartan-Partan: Haftalık mizah dergisi, Tiflis'te 1918 yılında çıkmıştır. Sekiz sayfa ve 500 adet basılırdı. Azeri, Ermeni ve Gürcü halklarını kardeşliğe çağırmaya ve İngiliz müdahalesini ifşaya çalışmıştır⁵⁰.

10- Diğer Adlandırmalar:

("Hilal", "Keşkül", "Şark-ı Rus", "Davet-Koç", "Baba-yı Emir", "Mirat", "Ovrag-ı Nefise", "Sövgat," "Şahab-ı Sakıb")

"**Hilal**" gibi İslam dinine simgesel vurgu yapan bir adlandırma dışında kalan isimlerden olan ve herhangi bir tasnife dahil edilemeyen "**Keşkül**", "**Şark-ı Rus**", "**Davet-Koç**", "**Baba-yı Emir**", "**Mirat**", "**Ovrag-ı Nefise**", "**Sövgat**," "**Şahab-ı Sakıb**", isimli yayın organları da bulunmaktadır.

Hilal Gazetesi: Hilal gazetesi 18 Aralık 1910 yılında Ali Abbas Müznip tarafından okurlara sunulmuştur. Fakat bu gazetenin de ömrü çok uzun olmamıştır. Birinci ve ikinci sayılarına hükümet tarafından izin verilmiştir. Ancak 5. sayısında ise kapatılmıştır.

⁵⁰ Sakal, a.g.m., s, 470.

Keşköl: 01 Ocak 1883 tarihli sayısı kapak kısmında Tiflis Sansür İdaresince yayınına izin verildiği belirtilmiştir. Celal ve Said Ünsi kardeşler tarafından Keşköl dergi olarak çıkarılmaya başlanmış,⁵¹ sonra gazete olarak yayınına devam etmiştir. Azerbaycan'ın ilk günlük gazetesidir. Keşköl Tiflis'te yayınlanmıştır⁵². Millet mefhumun uyanmasının Keşköl dönemine rast gelmesi tesadüf değildir. Zira gazete milli konulara değinmiş ve önemli aydınların yazılarını yayınlamıştır⁵³. Keşköl Azerbaycan'da milletin inkişafı için önemli konulara yer vermektedir⁵⁴. Bu gazete 1883'te başlayarak 1891 yılına dek yayınına devam etmiştir. Bu müddet zarfında toplam 123 sayı yayımlanmıştır.

Şark-ı Rus: (1903-1904) İlk Günlük Gazete olan Keşköl Gazetesinin kapanmasının ardından, Rusya, Almanya ve Fransa'da eğitim alan Nahçıvan doğumlu aydın ve yazar Memmedaga Şahtantinskiy 1902 yılında bir gazete çıkarma fikri ile Şahtahtlı köyünde bulunan baba mülkünü satmıştır ve matbaa kurma işlerine girmiştir. Şark-ı Rus Gazetesi, M. Şahtantinskiy tarafından 1903 yılında haftada üç defa, daha sonra günlük olarak çıkarılmıştır. Gazete 20. asrın ilk Azerbaycan

⁵¹ Mehmet Süme, Cappadocia Journal Of History And Social Sciences, Vol.10, April, 2018, (Online only at <http://www.cahij.com>), S.132.

⁵² Sarıarslan, a.g.t., s. 73.

⁵³ Gazetede çıkan bir yazıda bir Azerbaycanlı ile ecnebinin sohbetlerine yer verilmekte: Bir ecnebi benden soruştu: - Sen ne millettensin? - Müsülmanım. - Hayır, men soruşuram ne millettensin? - Müsülmanım deyirem. - Efendim millet ayrı, din ayrı. Bildim dininiz İslamdır ancak isteyirem milletiniz nedir? Bu suale ne cevap verim? Bilirem mi men haği milletdenim? Bizim Molla ya da bizim Ahund (Müftü) bilir mi? Keçi sakallı ecnebi başladı: - Efendim Arap, Fars, Türk, Hintli, Afgan ve bunların hepsi İslamdır. Ancak her birinin milleti ayrıdır. Men özüm Katolik dinindenim, ancak milletim İtalyandır. - Doğru buyurursunuz efendim. Ancak ayıp da olsa, gerek dürüst arz ediyim ki, ne milletten olduğumu bilmirem. - Efendim doğrusu insan ne milletten olduğunu bilmemek büyük ayıptır. Siz o tayfadan değilsiniz? Ruslar size Tatar diyorlar.- Evet Ruslar Gürcüler bize Tatar diyorlar. - Ha şimdi bildim siz hangi millettensiniz. Siz Tatar değilsiniz, Tatar diyen hata ediyor. Tatar Kırım'da Kazan'da olan Müslümanlardır. Sizin millet Azerbaycandır. Görüldüğü gibi yazar hemşehrilerine onların İslam Milleti değil, Azerbaycanlı olduklarını anlatmakta. Ayrıca çıkan başka bir makalede "Ana Dilimiz" adını taşımaktaydı ve anadilin önemine vurgu yapmakta.

⁵⁴ Solmaz Rustemova, **Azerbaycan Dövri Matbuatı 1875-1990**, Bakü, 1993, s.37. ve Akif Şahverdiyev, **Azerbaycan Matbuat Tarihi**, Bakü, 2010, s.47.

Türkçesi ile çıkan gazetesi ve ilk günlük gazete ünvanlarını alır. Bundan önce Türk aydınları seslerini Bakü'de basılan Rusça Kaspi, Bakinskiye İzvestiya ve Bakü aracılığıyla duyurmaya çalışmışlardır. Bu gazeteler arasında en önemlisi Kaspi idi. Sahibi Tağıyev, editörü ise mesleği avukatlık olan Ali Merdan Topçubaşı olmuştur. Kaspi'nin 1891 yılı sayılarından birinde Muhammed Ağa Şahtahtlı "Kafkasya müslümanları nece adlandırılma" adlı makalesinde ilk kez millet adı olarak Azerbaycanlı tabirine öncelik tanımıştır. Şahtahtlı bu tabiri Türk kökenli bir topluluğu tanımlamak amacıyla kullandığını belirtmiştir⁵⁵.

Davet-Koç: Davet-Koç iki dilde hazırlanarak Azerbaycan Türkçesi ve Ermenice olarak yayınlanmıştır. Legal Sosyal Demokrat bir gazete olarak adlandırılmıştır. İsabey Aşurbeyov müdürlüğünde, S. M. Efendiyev gazetenin yayımcılığını yürütmüştür. Bakü'de çıkan gazete 1906 yılında 4 sahifeden ibaret basılmıştır.

Mirat Dergisi, Mirat gülğü (mizah) dergisi olup, 19 Haziran 1910 tarihinde Aliabbas Tağızade tarafından Bakü'de çıkarılmıştır. Dergi sadece beş sayı yayınlanmıştır. Çar sansürü ve baskısı netiesinde dergi yayını devam ettirememiştir. Molla Nesreddin mektebinin devamı olan dergi, E. A. Tagızade'nin redaksiyonluğunda çıkarılmıştır. Resimli ve karikatürlüdür.

Sövgat: (Hediye, Armağan)

Rus- İran Dostu: Rus ve Azerbaycan dillerinde Bakü'de 1911 yılında yayınlanmış ve 12 sayı çıkmıştır. Haftalık olarak Rusça ve Türkçe çıkmış ve Rus, İranlı, Kafkasya ve Türkistanlı tüccarlara ticari ve endüstriyel haberler veren bir bülten şeklinde okuyucuya sunulmuştur. On iki sahifeden ibaret olup, bir yıl kadar yayında kalmıştır. Haftalık siyasi içtimai ve ticaret jurnalıdır.

Azerbaycan Hükümetinin Ahbarı: Aylık bülten olup, Arabî alfabe ile aylık olarak Bakü'de yayınlanmıştır. Müsavat Hükümetinin karar,

⁵⁵ Mehemmed Ağa Şahtahtlı, "Zaqafqaziya Müselmanları Nece Adlandırılmah", Kaspi, 1 Mayıs 1891.

kanun ve "serencâmlarını" ilan eden organıdır. 1918-1920 Azerbaycan ve Rus dilindedir. Nüshaları bulunamamıştır⁵⁶.

Baba-yı Emir: Haftalık yayınlanan bir mizah dergisidir. 1915-16 yılları arasında Bakü'de yayınlanmıştır. Dirilik Mecmuasının yayını olarak, 21 Nisan 1915 tarihinde yayına başlamıştır. Molla Nesred-din'cilerin ananelerini sürdürmüştür⁵⁷. Bu derginin müdürü ve İmtiyaz Sahibi Ebulfeyz Matlabzade idi.

Ovrag-ı Nefise: Aylık edebiyat ve ince sanat dergisidir. Bakü'de 1919 yılında yayınlanmıştır. Redaktörler: Ü. Hacıbeyli ve E. Müznib'tir.

Şehab-ı Sakıp: Haftalık jurnal olup, Bakü'de 1910 yılında çıkmış, Müdür ve sahibi imtiyazı Eli Abbas Müznip idi. Hilal Gazetesi 'nin arkasından Şahab-ı Sakıp yayınlanmaya başlanmıştır. Tiflis Mahkemesi'nin 1912 yılı 27 Şubat tarihli kararı ile Ali Abbas Müznip Sibirya'ya sürgün edildikten sonra, 19 Mart 1912 yılındaki 8. sayısında kapanmıştır.

Sonuç

Görüldüğü gibi anılan yıllarda Azerbaycan matbuatı oldukça gelişmiş ve canlılık göstermiştir. Rusya Çarlık döneminde Türkçe yayına izin vermemiş, verdiğinde de sansür ve kapatma gibi nedenlerle basını kontrol altında tutmaya çalışmıştır. İlk defa Melikzade Hasan Zerdabi'nin "Ekinci Gazetesi"ni çıkarmasıyla Azerbaycan'da yayın hayatı başlamıştır. Zerdabi'den sonra Gaspıralı İsmail Bey ve Azeri aydınları devreye girdiler ve gazete, mecmua (jurnal), kitaplar vs. yayına başladılar. Bu dönemde her alanda, en çok da edebiyat, politika, sosyo-ekonomik ve felsefi fikirlere hizmet eden hayli zengin bir matbuat hayatının olduğu görülmüştür.

Gazete ve Dergi isimleri genellikle, Milli Kimlik ve Siyasi Fikirler ile Türk kimliğinin oluşma sürecinde özellikle seçilmiş, Hak ve hukuk

⁵⁶ Sakal, a.g.m., s. 461.

⁵⁷ Sakal, a.g.m., s. 461.

ile hakikatın topluma aktarılmasını esas alan isimlendirmeler ön planda tutulmuştur. Yine vatan kavramı ve millet şuurunun oluşumu gibi adlandırmalar dikkat çekicidir. Bahsi geçen ortak milli dil oluşturma çabalarının bir tezahürü de olarak, 1905 yılındaki özgürlükçü hava ve siyasi akımların da etkisiyle Türkçülük- İslamcılık düşünceleri Azerbaycan matbuatı yoluyla bir hayli görünür olmuştur.

Azerbaycan'da Türkçülük, İslamcılık ve Liberalizm fikirlerinin gelişmesinde önemli rol oynayan Ali Merdan Topçubaşı, Ahmet Ağaoğlu ve Hüseyinzâde Ali Bey gibi şahsiyetler basın yoluyla fikirlerini yaymada etkili olmuşlardır. Özellikle Hüseyinzade Turan önce Hayat Gazetesi ve Füyüzat Dergisi'nde bu fikirlerini açıkça savunmuştur. Hüseyinzade Ali Bey, yazılarında pantürkist görüşlere yer veren ve bunu yaparken de pantürkizme ilgi gösteren tüm Türklerin birleşmeleri fikrinin propagandacılarından biriydi. Kullandığı müstear ad "Ali Turani" idi ve Akçura'nın dediği gibi onun duruşu "Pan-Turanizm" taraftarlığını olarak da ortaya konabilir. Şark-ı Rus gazetesinde 1905 İhtilali'nde önce ilk defa dile getirilen "Azerbaycancılık" fikri de daha sonraları belirgin bir şekilde kendini hissettirmiştir. Fakat bu fikre karşı bazı aydınlar mesafeli durmuş, bunun Türk milletini ayırmaya, bölmeye yönelik Çarlık tarafından hazırlanan bir düşünce gibi algılanmıştır.

Geçtiğimiz Yüzyıl'ın günümüze kadar milliyetçilik çağı olduğu düşünülecek olursa klasik demokrasi esasları hürriyet adalet kardeşlik haklar ile millet ve vatan mefhumları yayın organları adları ve muhtevalarıyla gündeme gelmiştir. Özellikle Azerbaycan'da yayın yapan gazete ve dergilerin Büyük bir kısmı Gaspıralı İsmail "Dilde fikirde işte birlik" düşüncesini savunarak aydınları aynı ideal ve ortak noktalar üzerinde birleştirmişlerdir. Bunun bir neticesi olarak ta toplumda öncü rol onayan aydınlar, halkı milli şuur ve bilinç etrafında birleştirerek, Çağdaş ve Bağısız Azerbaycan Cumhuriyetinin oluşumu fikrinin öncülüğünü yapmışlardır.

Kaynakça

- Acar, Kezban, **Başlangıcından Bolşevik Devrimi'ne Kadar Rusya Tarihi**, Nobel Yayınları, Ankara, 2004,
- Ahundov, Nazım, **Azerbaycan Satira Jurnalları**, Azerbaycan SSR İlimler Akademiyası Neşriyatı, Bakü, 1968.
- Andıçan, Ahad, **Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi**, İstanbul, 2003.
- Beşikçioğlu, Bahar Melis, **İrşad Gazetesi 1907–1908 Yıllarının Kronolojik Fihristi**, Y. Lisans Tezi, İzmir, 2008.
- Beydilli, Celal, **Türk Mitolojisi Ansiklopedik Sözlük**, Yurt Kitap-Yayımları, Ankara, 2003.
- Caferoğlu, Ahmet, “Azerbaycan'da Maarif Hareketleri”, **Türk Kültürü Dergisi**, No.18, Nisan, Ankara, 1964.
- Güllüdağ, Nesrin, “Siverek'e Bağlı Köylerdeki Yer Adları Üzerine Bir Değerlendirme”, **Tarihte Siverek Sempozyumu Bildirileri**, Siverek Kaymakamlığı, 13-14 Ekim, 2001, Siverek, Elif Matbaası, Şanlıurfa, 2001.
- Komatsu, Hisao, “Üç Cedidçi ve Değişen Dünya”, Timur Kocaoğlu, Sota (hızl.), **Osman Hoca Anısına incelemeler**, Harlem, 2001.
- Mehmmedzade, **Mirzabala, Azerbaycan Türk Matbuatı**, Bakü, 2004.
- Özçelik, İsmail, **Tarih ve Metodolojisi**, Gazi Kitabevi, Ankara, 2014.
- Rustemova, Solmaz, **Azerbaycan Dövri Matbuatı 1875-1990**, Bakü,1993, s. 37. ve Akif Şahverdiyev, Azerbaycan Matbuat Tarihi, Bakü, 2010.
- Sadıkova, Sevda, “İlk Uşak Jurnalı debistan ve Onun Dil Tecrübesi”, **Beynelhalk Uşag Edebiyatı Kongresi Materialları**, Bakü, 2008.
- Sakal, Fahri, “Azerbaycan Dövri Matbuatı 1832-1920 Bibliyografya Adlı Yayına Göre Azerbaycan Dergileri”, Vakanüvis, Kafkasya Özel Sayısı, Sakarya, 2017.
- Sarıarslan, Kürşad Melih, **Çarlık Rusyası Türklerinin Anadilde Basın Faaliyetleri, Azerbaycan**, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İletişim Bilimleri Anabilim Dalı Genel Gazetecilik Bilim Dalı, İstanbul, 2012.

- Sevimli, Yakup, **Hayat Gazetesi Üzerine Bir Araştırma, (Yayınlanmamış Doktora Tezi)**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2001.
- Süme, Mehmet, **Cappadocia Journal Of History And Social Sciences**, Vol.10, April, 2018, (Online only at <http://www.cahij.com>)
- Solmaz, Rüstemova Tohidi, **Azərbaycan Dövri Matbuatı (1875-1990)**, Bibliyografya, Bakü, 1993.
- Şahrediyev, Akif, **Azərbaycan Matbuat Tarihi**, Bakü, 2010.
- Şahtahtlı, Mehemed Ağa, "**Zaqafqaziya Müselmanları Nece Adlandırılmah**", Kaspi, 1 Mayıs 1891.
- Vurgun, S.-İbrahimov, M. -Dadaşzade, M. A., **Azərbaycan Edebiyat Tarihi**, C. II, Azərbaycan İlimler Akademisi Neşriyatı, Bakü,1960.
- Yıldırım, İrfan Murat, "Azərbaycan'da Matbuat Hareketlerinin Başlangıcı", **Uluslararası Türkiye Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi**, 2/2, Türkiye, 2013.

RUSYA DEVLET ASKERİ- TARİHİ ARŞİVİNDE VE DİĞER I. DÜNYA SAVAŞI KAYNAKLARINDA SARIKAMIŞ TRAJEDİSİ

Kamil Veli NERİMANOĞLU*

ÖZET

I. Dünya Savaşı öncesi, savaş süreci ve savaş sonrası yıllardaki olayların öğrenilmesi ve araştırılmasında Rus kaynakları önemli rol oynamaktadır. Bunların içinde Rusya Devlet Askeri- Tarihi arşivinin ve 1914- 1918 yıllarında basılmış savaş yıllıklarının görsel ve yazılı belge açısından önemi ortadadır. Özellikle Sarıkamış savaşı ile ilişkili Rusya Genelkurmay Başkanlığının belgeleri Rus savaş taktik ve stratejisi ile Türk- Ermeni ilişkilerinde Rusya'nın rolünü de ortaya koymaktadır. Özellikle Sarıkamış müfreze hareketinin kaydı (13- 24 Aralık 1914) günbegün tutulmuş ve vaziyeti net bir şekilde açıklayan belge halini almıştır. On dört sayfalık bu belgede Sarıkamış savaşına Rusya'nın bakışının yanı sıra dört ciltlik bir kılavuz ve bu kılavuz doğrultusunda aslında sadece küçük bir kısmı yayımlanmış yıllıklar da, istatistiki savaş verileri ve Genelkurmay Başkanlığı verileriyle de oldukça zengindir. Bu belgelerin açıklamalı şekilde Türkiye Türkçesine aktarılması ve bilimsel olarak değerlendirilmesi I. Dünya Savaşı tarihi için ve sözde Ermeni Soykırımını probleminin tarifi açısından ciddi önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sarıkamış, Rus Devlet Askeri- Tarihi Arşivi, Yıllıklar

* Prof. Dr., İstanbul Aydın Üniversitesi, ORKAF Müdürü

SARIKAMIŞ TRAGEDY IN THE RUSSIAN STATE MILITARY-HISTORICAL ARCHIVE AND WORLD WAR I SOURCES

ABSTRACT

Before World War I, the Russian resources play an important role in learning and investigating events in the war process and post-war years. In these, the Russian state military-historical archive and the war annuals published in the years 1914-1918 are important in terms of visual and written documents. The documents of the Russian General staff, especially associated with the Sarikamis War, reveal the role of Russia in the Turkish-Armenian relations with its strategy and tactics. In particular, the record of the Sarikamis Detachment Movement (13-24 December 1914) has been kept daily and the document is clearly describing the situation. In this fourteen-page document, in addition to Russia's view of the Sarikamis War, a four-volume guideline, and in this guide, only a small fraction of the published annuals also have statistical battle data and general Staff data He's very rich. The scientific evaluation of these documents in the form of the Turkish Turkish language is important in terms of the history of World War II and the recipe for the so-called Armenian genocide problem.

Key Words: Sarikamış, Russian state military-historical archive, annuals.

Giriş

Yakın bir zamanda yüzüncü yıldönümünü kaydettiğimiz I. Dünya Savaşı'nın; bu savaşın tarihi, ekonomik, politik nedenlerinin; ağır sonuçlarının ve dünya haritasının manzarasını değiştiren etkenlerinin incelenmesinde ve derinliğiyle öğrenilmesinde Rus kaynakları önemli rol oynamaktadır. Elbette I. Dünya Savaşı yıllarında Türkiye'den görünen tarihi olaylar üzerine yazılmış kıymetli eserlerin önemini asla eksiltmeden Türkiye dışındaki özellikle I. Dünya Savaşı iştirakçisi ülkelerdeki kaynaklar da aynı derecede kıymetlidir.

Biz bu çalışmada Rusya Askeri- Tarihi Arşivinin kaynakları üzerinde son üç yıl içerisinde ayrı ayrı zamanlarda gerçekleştirdiğimiz araştırmalarda Sarıkamış trajedisi örneğini sunmak istiyoruz.

Neden Sarıkamış? Neden Rus kaynakları bizim için önemli?

Öncelikle belirtmeliyiz ki, Rusların bu konudaki mühim dört kılavuzundaki yazılı ve görsel ürünlerin çok az kısmı yayımlanmıştır ve Sarıkamış örneğinin de açıklığa kavuşturulması I. Dünya Savaşında Rusya'nın Kafkaslar ve Asya kıtası üzerindeki işgal politikasını da yansıtmaktadır.

I. Dünya Savaşı ve onu takip eden yıllarda Rusya'da üç rejim faaliyetine geçmiştir. Bunlardan ilki 1917 Şubat Devrimine kadar sürmüş Romanoflar hanedanlığının son devri. İkincisi, devrimden sonraki "Burjuva Demokratik Devrimi" olarak adlandırılan ve Kerenski ile özdeşleşen yaklaşık sekiz aylık geçici ve Beyaz Devrim olarak adlandırılan dönem, üçüncüsüyse; Ekim Devrimiyle başlayan ve 74 yıl süren Bolşevik dönemidir. Bu iki devrim her ne kadar hanedanlık için darbe niteliğinde olsa da, I. Dünya Savaşı'ndan sonra Rusya'nın hem dağılma hem de yeniden yapılanma vaziyetini simgeler. Döneminin diğer imparatorlukları gibi dağılmamış olan Rusya, işgal politikasından kısmen vazgeçerek yeniden yapılanma sürecine girmiştir.

"Böl ve yönet" politikasına, asimilasyona, misyonerlik faaliyetleri için önce yazılı, sonra görsel medyanın oluşturulması, onun en etkili propaganda aracına dönüştürülmesi, Osmanlı eğitim sisteminin zaaflarından yararlanılması, büyük devletlerin elinde güçlü bir vasıta olmuştur. Tanzimat Fermanı'ndan (1839) sonra İstanbul'da Ermeni harfleriyle, sonraları ise Ermenice birçok gazete ve derginin yayımlanması, vakıfların kurulması, mekteplerin, kolejlerin açılması, belli stratejinin ürünü olarak ortaya çıkmıştır. Yalnız Osmanlı Türkiye'sinde değil, Balkanları, İdil Boyunu, Kafkasları, Türkistan'ı da kapsayan bu harekâtın özünü anlayabilmek için birçok kaynağa bakmak gerekir.

L. M. Lazaryev Enstitüsü, Ermeni manevi merkezi olarak eğitim, kültür, diplomasi işleriyle beraber, misyonerlik ve Ermeni ideoloji merkezi olarak faaliyet göstermiştir.

Askerlik, bilim, sanat kökenli Ermenilerin, o cümleden Rus ve Yahudilerin esas merkezlerinden biri olan L. M. Lazarev Enstitüsü'ne getirilmelerinin sözde Ermeni soykırım gürültü patırtısının Rusya ve Avrupa siyasetinin aracı olmasında esash rolünün olduğunu da unutmamak gerekir.

Elbette ki bu meseleden A. N. Kononov bahsetmemiş, bahis de edemezdi.

Bu bakımdan ünlü Rus Türkolog A. N. Kononov'un Rusçadan çevirdiğimiz ve Türkiye'de yayınladığımız *Rusya'da Türk Dillerinin Araştırılması Tarihi* adlı kitabındaki bir açıklamaya dikkat edelim: "1815 yılında Moskova'da, Ermeni Lazarevlerin kendi imkânlarıyla özel "Ermeni Lazarevler Öğretim Kurumu" kuruldu. Amaç, Ermeni çocuklarına ilkokul eğitimi vermektir. Mart 1828'de bu kurum, "Lazarev Ermeni Doğu Dilleri Enstitüsü"ne dönüştürüldü. Kurucularının fikrine göre, bu enstitünün üç amacı vardı: "Ermeni aydınlanma döneminde öncü güç olmak; Rusya'da Doğu dil biliminin merkezi olmak; milliyet ve din ayrımı yapmaksızın, herkes için genel eğitim kurumu olmak;" Böylece, aslında kolej olan bu enstitü, çözümü imkânsız olan, özel kolej eğitimiyle oryantalist eğitimi birleştirme amacına yönelmiş oluyordu. Lazarev Enstitüsünün ilk dönemlerinde genel öğretim, kolej hazırlığı, oryantalist hazırlıktan daha önemli sayılıyordu, oysa Doğu Dillerinin Öğretim Kurallarında (1830) belirttiğine göre: "Enneni dili, bütün bölgelerde, daha çok Ermeni kökenli insanlara öğretilmelidir. Diğer üç Doğu dili olan Arapça, Farsça ve Türkçenin öğretimi ise teorisi ve pratiğiyle olmalı ve diğer iki dil için esas olduğundan Arapçadan başlanmalıdır. İki yıl Arapça öğretildikten sonra Farsçaya geçilmeli, daha sonra ise, gramerden başlayarak en iyi yazarların eserlerinden seçmelerin okunması, konuşma dersleri ve serbest kompozisyon olmak üzere bir yıl Türkçe öğretilmelidir. Dersler, Ermeni, Arap.

Fars, Türk ve diğer doğu halklarının tarih, coğrafya ve edebiyatlarına genel bir bakıştan ibarettir.

Beş ciltlik *Rossiyskiy gosudarstvenny voenno-istoričeskiy arhiv. Putevoditel* (Rusya Devlet Askeri-Tarihi Arşivi Kılavuzu, Moskova, 2006-2009) adlı kitabında Rusya askeri yönetiminin 1-4 fonları verilmiş, yüksek merkez ve yerli askeri yönetimin 18.-20. yüzyıllarda ordu. Kolordu ve diğer birliklerin askeri örgütlerinin yerel makamlarının fonları takdim edilmiştir. Bunlardan başka büyük bir kısmı askeri eğitim-bilgi arşivi koleksiyonunun içerisinde bulunan belgeler de bu ciltte yer almıştır. İkinci ciltte 5-13. fonları verilmiş. Burada yüksek Başkomutanlığın sahra yönetiminin fonları cephelerin yüksek başkomutanlarının, ordu komutanlarının askeri hukuka uygun olarak, işgal olunmuş arazinin yönetiminin belgeleri (1914-1918), kolordu, tümen, kol (müf-reze), alay, piyade ve atlı bölümleri kazak, topçu ve özel birlikler, gönüllü birlikler ve sınır iç güvenlik bölümleri yedek ve ihtiyat birlikleri ve bölümlerinin fonları, sınır ve iç güvenlik birlikleri, yerli ordu, askeri komutanlar, jandarma, ceza ve disiplin bölümlerinin fonları dâhildir.

3. ciltte 14-21. fonları (bölümleri) yer almaktadır. Onları, tıbbi askeri kurumlar, ordunun eğitim kurumları, aynı zamanda bu kurumların şahsi içerikli fonları ve arşivlerin tarihi ve faaliyetleri içeren fonlara verilmiştir. Burada sağlık ve maddi teknik ihtiyacının karşılanması hususları da yer almaktadır. 4. ve 5. ciltlerde, 1-3. ciltlerin kılavuzları (ciltler üzere fonların bölümleri nesnel, coğrafi, özel adların fihristi) belirlenmiştir. Önceki kılavuzların hazırlanma aşamasında gerçekleştirilebilen değişiklikler, çalışmaların bibliyografik listesi, kayda alınmış yanlışlar burada yer almaktadır.

Genel fihriste (rehberde) düzenleme özellikleri ile ilişkili açıklamalar sağlanmıştır. Listeler aşağıdaki bölümlere ayrılır:

Arşiv belge ve fonlarının kılavuzları, belge topluları, popüler, bilimsel yayınların kaynakları. Ayrıca arşiv çalışanlarının hazırladığı araştırmalar da burada yer almaktadır.

Şimdi de kılavuz üzerine tamamlama işlemleri devam etmektedir. Bu kılavuzlarla binlerce belgeye ulaşmak mümkündür. Belgelerde orduların yapısı, taarruz, savunma planları, askeri yargı, mahkeme örgütleri, lojistik destek, inşaat, yol, mühendislik işleri, ordu istihbaratı, askeri eğitim, güvenlik, topografi, silahlar, sağlık sistemi ve gereksinimleri, donatım, yevmiye belgeleri, kişisel belgeler yer almıştır.

İmparatorluğa özgü bu tarihi askeri arşivin zenginliği yalnız genel bilgileriyle değil, ayrıntılı bilgi-detayları da dikkat çekmektedir. Mesela, şu örneklerle dikkat edelim: 16.242 kadar koruma birimi bulunmaktadır. 2.1.108 nolu Genel Kurmay Fonu (1855-1918), 305 kadar koruma birimi olan Kafkasya askeri bölgesinin indendant yönetimi (1865-1918), 783 kadar koruma birimi olan 2.1.110 nolu Bölge Topçu Yönetimi (1864-1917), 0.1304 nolu Bölge Askeri Sağlık Yönetimi (1865-1918), 2.1.114 nolu Bölge Askeri Hastane Müfettişliği Kurumu 4.500 kadar koruma birimi olan 2.1.118 nolu Askeri Mahkeme Savcılığı (1870-1918) ve diğer fonlar yüzlercedir.

2.125 kadar (O. 391) I. Dünya Savaşı (1914-1921) belgeleri 2.757 kadar Koruma birimi olan (O. 2100) Kafkasya Genelkurmay Başkanlığı Fonu da bu sıraya giren önemli örnekleridir. Kafkasya Genelkurmay Başkanlığı V. V. Yudenic'in Çar II. Nikolay'a Rusya Savunma Bakanlığına mektup ve telgraflarıyla beraber savaşın ayrı ayrı zamanlarında yazılmış küçük notlar da arşiv belgeleri içerisinde yer almaktadır. Bu kayıtlarda Türkiye vatandaşı olan Ermeniler, Kürtler, Türk ordusu, Enver Paşa, diğer komutanlarla ilgili yazılmış notlar, ordu istihbaratına yönlendirilmiş notlar da çok büyük önem arz etmektedir. Mesela kendi el yazısıyla yazılmış bu notların birinde V. V. Yudenic şöyle yazmaktadır: "Burada Kürt'ün oğlunu, kardeşini öldürürsen belki seni affeder. Fakat onun büyük ve küçükbaş hayvanını, atını öldürürsen kimseyi affetmez. Türk ordusunu arkadan vuran ve casusluk faaliyetini geniş kapsamda gerçekleştiren Osmanlı Türk Devleti vatandaşı olan Ermenilerle ilgili üst kademedeki verilmiş emirler, bilgiler de incelenme için önemlidir ve çok sınırları aşabilir niteliktedir kanısındayız. Bu belgelerin bir kısmını yayınlamış Mehmet Perinçek'in

arşive yönelik araştırmalarını yüksek değerlendirmekle beraber bu toplama ve araştırma işinin daha geniş kapsamda devam ettirilmesinin ve işbirliğinin faydalı olacağını vurgulamak isteriz (Perinçek, 2007).

Bununla beraber Çarlık Rusya'sında ve Sovyetler Birliğinde olan belgelerin bir kısmı istisna edilmekle, ideolojik yönleri daha ağır basıtığından çalışmamızda önemli görmedik. Özellikle 1914- 1918 yıllarındaki arşiv belgeleri içerisinde Beyaz Rus generallerinin komutasında Paris'te, Varşova'da, Sofya'da ve SSCB dağıldıktan sonra Rusya'da yayımlanmış belgeler daha çok önem taşımaktadır.

Örneğin: 1933 yılında General Maslovski'nin "Dünya Savaşında Kafkas Cephesi 1914- 1918" kitabı, Paris'te Rusça yayımlanmıştır.

V. P. Nikolsky'nin "Sarıkamış Operasyonu" (1933, Sofya) kitabı, A. Şişov'un yazdığı bir biyografik roman olan "General Judeniç"i de oldukça kıymetli bir eserdir. İ. İ. Vronstov- Daşkov'un "Kafkas Canişini" (Moskova, 2005) kitabı da konu hakkında önemli bir yer tutmaktadır.

Rusya'nın Askeri- Tarihi Atlası (9.- 20. Asırlar) başlıklı hacimli çalışma ile Ovanes Kaçaznuni'nin Arif Acaloğlu çevirisiyle Türkçeye kazandırılan "Taşnak Partisinin Yapacağı Bir Şey Yok" adlı kitabını da bu çalışmalara eklememiz gerekmektedir.

Bununla birlikte Türkiye Türkçesi'nde yapılan Sami Önal'ın yayıma hazırladığı "Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları- Sarıkamış'tan Esarete, 1915- 1920" ile Köprülü Şerif İlden'in "Sarıkamış- Birinci Dünya Savaşı Başlangıcında 3. Ordu" isimli çalışmalarda önemli yer tutmaktadır. Ancak bu kitaplarda belge e bilgiden daha çok; duygu, hatıra ve yorumlar ön plana çıkmaktadır. Bizce dünya kamuoyunu inandırmak ve yaşanan tarihi bilimsel olarak değerlendirmek adına Rusya başta olmakla İngiltere- Fransa- Almanya- ABD- İran arşivleri de birinci dereceden önem arz etmektedir.

Bu açıdan Sarıkamış trajedisini öğrenmek için özellikle Beyaz Rus generallerinin değerlendirmelerine ihtiyaç duyulmaktadır.

Sarıkamış Müfrezesi Askerî Harekât dergisinin (Rusça, 13- 24 Aralık 1914)¹ daha önce hiçbir yerde yayımlanmadığını vurgulayarak olduğu gibi vermeyi uygun bulduk.

Sarıkamış Müfrezesi Askerî Harekât Dergisi

13-24 Aralık 1914

13 Aralık

Sarıkamış garnizonunun durumu günbegün kritikleşiyordu. General Voropanov'un endişe verici raporu, General Mişlayevski'yi sıkı tedbirler almak zorunda bıraktı. Hem Sarıkamış'taki durumun, hem de Micینگirt'te alınacak tedbirlerin tespiti için General Mişlayevski'nin emrine istinaden, ordu kumandanı yetkisiyle Genel Kurmay Yüzbaşı Karaulov görevlendirildi. O'na yardımcı olması için Kurmay Yüzbaşı Ahatkin ve Kurmay Yüzbaşı Koçerjevski Sarıkamış'a gönderildi.

Türkler, Sarıkamış'a yaklaşırken ve kuzey cepheden Sarıkamış'ı kuşatırken, Sarıkamış şosesinden Micینگirt'e hâkim konumdaki Çamurlu sıradağlarını ele geçirdiler. Bu yüzden de, Sarıkamış'a gönderilen subaylar Türk ateşini yarmak ve bu şekilde Sarıkamış'a ulaşmak zorunda kaldı. Olay mahallindeki durum şu şekildeydi:

Bardız'dan, Bardız geçidine kadar sıkıştırılan Türk koluna karşı ileriye sürülen müfrezeler, 12-13 Aralık tarihinde, Bardız geçidinden geri püskürtülmediği sürece ağır ağır Sarıkamış'a doğru hareket ediyordu. Bunun akabinde müfrezeler, karşıdaki sıradağların yamaçlarını ve destek noktası olarak Karga Yuvası kayalıklarını işgal ederek Yukarı Sarıkamış köyünü ele geçirdi.

Yukarı Sarıkamış, Bardız yolu ile şosenin bağlantı noktasına yakın konumdaydı ve yolun her iki tarafında bulunan yapılardan oluşuyordu. Pek büyük olmayan bu köy, kısa mesafeden ateş açmaya elverişli olduğundan, stratejik bir öneme sahipti.

¹ Rusya Devlet Savaş Tarihi Arşivi (RDSTA), (Fond 2100, Liste 1, Dosya 754, Yapraklar 5 arkası, 8-13 Arkası, 15-23), Moskova, 2006.

Albay Bukretov'un müfrezesi, 597.müfrezenin 2 bölümü, gönüllü milislerden oluşan 598. müfrezenin 3 bölümü, 1. Karma Türkistan bölümü, 1 yaya hudut muhafızı bölümü, 1 atlı hudut muhafız bölümü, 10. Özel Kuban Kazak bölümünün yarısı, 2. Kafkas demiryolları bölümü, 1,5 taburluk muharebe taburu, 219. batı taburu, 222. batı taburunun 1 bölümü, 102. gönüllü milis bölümü ve 8 makineli tüfekten oluşuyordu. General Voropanov ile bağlantı kopmuştu. Ayrıca sayıca küçük bir bölüm de firar edenlerin yüzünden öldürülmüştü.

Yarım bölümü süvari topçuların komutasındaki 5 buçuk bölükten oluşan 1. Zaporojski alayı garda toplandı. 2 Karma Türkistan bölümü, asteğmenlerin komutasındaki batı kollarının bir kaçı garın karşı tarafındaki Tumagöl dağının güneyinde, 11. Plaston taburunun silahlı müfrezesi demiryolu köprüsünde, 597. müfrezenin 3 bölümü (kesin yeri belli değil), Kurmay Yüzbaşı Mzdrikov'un komutasında ve alt rütbelilerin gözetiminde 4. Türkistan topçu taburunun 2 topu ve 50 kişilik takımın himayesindeki 1. Terskiy Kazak bataryasının 4 topu da kilesideydi. Bunların haricinde Gar bölgesinde de avare gezen, mevzilerden kaçan bir kitle mevcuttu. Sarıkamış'a yönlendirilen Kabardinski Alayı şoseden dönüp ormana gittiği için, henüz gelmemişti.

Gara gece saat 11 civarında gelmiş olan 1. Zaporojski alayının komutanı Albay Kravçenko'dan alınan bilgiye göre, General Voropanov'un garnizon komutanı o sırada garda değildi. O'nun gelişinden hemen önce General Voropanov telefon açılmasını emretti ve aceleyle otomobille bir yere gitti. Yüzbaşı Karaulov, Gar mıntukasında kendisinin Sarıkamış'ta konuşlanmış olan bütün askeri kuvvetlerin komutasını aldığını ilan etti. Karaulov, General Mişlayevski adına, Albay Kravçenko'ya tren garının savunma mevzisi haline getirilmesini ve Türklerin gece atağa geçmesi durumunda burada destek noktası oluşturulmasını emretti.

Garnizon Komutanı General Voropanov, merkezi telefon istasyonuna geldi, fakat ne askerlerin konumlarıyla, ne de mevcut durumla ilgili hiçbir emir veremedi. Yalnızca Sarıkamış'a kadar toplanmış olan bütün cephe gerisi kuvvetlerin Kars'a kaçtığını, komuta edenlerin de

oraya doğru yönlendirildiğini ve garın Türkler tarafından işgal edildiğini açıkladı. Ayrıca, Albay Zankovski, başçavuş Koçergin ve birkaç astsubay da telefon istasyonundaydı. Yüzbaşı Karaulov, herkese Sarıkamış'ta toplanmış olan bütün askerlerin General Mişlayevski'nin emirlerine uyduğunu ve kendisinin bütün emirlerinin kati olarak yerine getirilmesinin istendiğini açıkladı.

Albay Rubenau ve Albay Zankovski'ye garnizondaki levazım işleri, telefonculara ise derhal merkez istasyon ile gar arasında bağlantı kurmaları emredildi. Gece saat 1'e doğru 597. müfrezenin 1,5 bölüğünün Kubinski kışlarına, Kabardinski taburunun da Yelisavetpolski kışlasına geldikleri bildirildi. Bu taburun komutanına nöbetçiler vasıtasıyla kendi taburunu bir arada tutması, 597. müfrezenin komutanına ise kendi müfrezesinden geriye kalan askerleri Kubinski kışlasında toplaması emredildi.

Yüzbaşı Karaulov gara gelip durumla ilgili nihai tespitlerde bulundu ve güvenlik ve düzenin yeniden tesisi için bir sonraki tedbirleri aldı. Savunma hattındaki askerlerin doğrudan idaresi için bizzat kendisi gara yerleşti, karargâh kurmay yüzbaşısı Ahatkin'e köydeki askerlerle Micingirt'teki 1. Kolordu karargâhı arasında iletişim sağlamak için merkezi telefon istasyonunda bulunmasını emretti. Yüzbaşı Koçerjevski, durumun tespiti için Albay Bukretov'un Sarıkamış'taki faaliyetlerini öğrenmeye gitti ve orada kaldı.

Albay Kravçenko'ya Yağbasan istikametindeki demiryolu hattındaki ve Handere şosesindeki düşman birliklerinin ortaya çıkarılması amacıyla süvari devriyeler gönderilmesi, Albay Bukretov ile telefon ve sahra postası yoluyla bağlantı kurulması, Kurmay Yüzbaşı Ahatkin'e emir subayları gönderilmesi, atları köye sürerek, yaya Kazakların garda bir araya getirilmesi ve Albay Bukretov'un sol kolunun takviye edilmesi için Çamurludağ koluna Kazaklardan 2 bölük gönderilmesi emredildi.

Garın doğrudan müdafaası amacıyla Kartal Yuvası (Karga Yuvası) kayalıklarına makineli tüfekleriyle birlikte karma Türkistan bölüğü

gönderildi. Onların soluna yedek subaylar ve asteğmenler yerleştirildi, sol kolda 2. Türkistan bölüğü bulunuyordu, garın önündeki firında ise bayraklı 18. Türkistan alayından geriye kalan tabur vardı. İhtiyat bölüğü 2 grup halinde Yelisavetpolski ve Kubinski kışlalarındaydı. Yağbasan şosesinde yaya Kazak birliklerden karakol oluşturuldu. İhtiyat kuvvetleri, gardaki taş binaya götürülen eski Türkistan askerlerinden oluşturulan 597. müfrezeden çağrıldı. Askerler gece vakti pek çok kez Türkler'in hücumlarını ateşle geri püskürtmüş, ilerlemiş ve 17 esir ele geçirmişti.

14 Aralık

Şafak sökmeden Sarıkamış istasyonuna Albay Barkovski geldi. Albay Barkovski, General Mişlayevski'nin emrine istinaden Sarıkamış'taki askerlerin komutasını aldı. Yüzbaşı Karaulov ise yine onun emrine uyararak bu müfrezenin komutanı olarak kaldı. Bundan sonra Albay Barkovski, Yüzbaşı Karaulov'dan detaylı bir rapor aldı. Bu rapor, her iki cephedeki askerlerin konumu ve Sarıkamış savunmasında Yüzbaşı Karaulov tarafından alınan tedbirler hakkındaydı. Albay Barkovski, bütün emirleri kabul ederek Yüzbaşı Karaulov'un genel komutası için garda kalarak Yelisavetpolski kışlasındaki alayla birlikte hareket etti. 219. Kabardinski batı taburu ve yine oraya gönderilen gece için dinlenen 2. Kabardinski taburu Albay Barkovski'ye bırakıldı. Güneşin doğuşuyla birlikte bütün cephelerde karşılıklı ateş başladı. Türkler Tumağöl'ün doğu uçlarına doğru gözle görülür derecede yayılıyordu; üstelik dağlık arazilerin kıvrımlarında tren garına yakın mesafeye kendi makineli tüfek birliklerini yerleştirmişler ve garı da ateşe tutmuşlardı.

Gündüz, gardaki sığınmakta kendi birliklerinden ayrılmış olan 300 kişilik ihtiyat toplanmıştı. Bunların içinde komuta birliklerine girmeyenler vardı. Yüzbaşı Karaulov bu avare gruptan bir bölük oluşturdu, bölüğün başına da gruptaki astsubayları getirerek bu bölüğü ihtiyat olarak tren garına yerleştirdi.

Sabah saat 11.30'da gara Albay Barkovski geldi. Albay Barkovski'ye, Albay Savitski tarafından Çatak'ta yaklaşık 500 kadar Türk

süvarisi görüldüğü bilgisi verildi. Yengice-Bezirgân-Ağlar- Karaklı cephesinde keşifte bulunulması amacıyla Zaporojski alayından 1 bölük Çatak'a gönderildi. Saat 12'ye doğru savaş bütün cephelerde şiddetlendi. Üstelik Türkler kendi bataryalarını Tumagöl dağlarındaki ormanda sakladılar ve bizim kuvvetlerimizin mevzilerini güçlü bir ateşe tuttular. Silah deposu garda olduğu için bataryalara gardan getirilen cephaneler Türkler'in açtıkları ateşe maruz kalarak, kamyonlarla getiriliyordu.

Albay Barkovski ve onun kurmay komutanı, gar mıntıkasındaki kuvvetlerin durumu hakkında bilgi alıp, Albay Kravçenko'ya Zaporojski Alayının komutanına ve bu mıntıkanın komutanına talimatlar verip, diğer mevzileri dolaşmak için harekete geçti. Bizim bataryamızın durumu ve hedefleri hakkında da bizzat bilgi edildi. Akşamüstü, kesin olarak şartlar açıklandı ve güçlü Türk kolunun Çamurlu Dağ'dan 7 "verst şose"ye indikleri haberi alındı (82.alay). Bunların yanı sıra Kubinski alayının Soğanlık'tan Sarıkamış'a doğru hareket ettiği bilgisi de alındı. Bu alay şosede Türklerle çatıştı, onları bozguna uğrattı, esirler aldı ve Çamurlu Dağ'a geri püskürttü. 1 tabur örtme kolu olarak ileriye sürüldü, kalan 3 tabur ise Sarıkamış'a vardı.

Akşam saat 6'da siperlerde sadece nöbetçiler bulundurularak geceleyin avcı zincirinin değişimi ve makineli tüfek ikmali için gar bölgesinin üzerinde Kartal Yuvası kayalıklarında siperler oluşturuldu. Akşamleyin, General Yudenic'in birliklerinden oluşan 15. Türkistan alayının, Türklerin sağ kanadını kuşatmak için Soğanlık İstasyonundan Sarıkamış'a doğru ilerledikleri bilgisi alındı. Bu alay, geceyi Handere'de geçirdi. Gece karşılıklı ateş sona erdi.

Çataktaki bölükten geceleyin Laloğlu köyünün yakınlarında Elgeçmez'e giden Türk piyadelerinin tespit edildiğine dair rapor alındı.

Karargâh, savaş meydanının tamamının doğrudan görülebildiği Kubinski subaylarının yanında konuşlandı. Sabahleyin, 15 Aralık gecesi Bardız geçidini zapt etmek amacıyla Türklere karşı taarruza

geçme kararı alındığından Türk gruplarının araştırılması için emir verildi. Topçular sabaha karşı yine üç grup halinde mevzilenerek Türk siperlerini topa tuttular. 15. Türkistan alayının komutanına saat 11.45'te hiç vakit kaybetmeden Çamurlu Dağ'dan 7 verst turmanışa geçilmesi ve güneyden kuşatma emri verildi. Gündüz saat 12'de ise Albay Bukretov'a Çamurlu Dağ istikametine doğru ileri sürülen Kubinski taburu ile kendi komutasındaki askerleri birleştirip Türklerin sağ koluna karşı sert bir taarruz gerçekleştirilmeleri emredildi.

Bukretov'un koluna Kubinski alayının 2 taburu takviye edildi. Çatak'taki keşif kolundan, Türklerin iki kolunun Elgeçmez ve Çatak'ta harekete geçtikleri, Ali Sofu bölgesinde de düşmana ait süvari devriyelerin görüldüğü bilgisi alındığı için, 1. Zaporojski alayının komutanına Ali Sofu'ya 200 asker göndermesi emredildi. Bukretov'un süvarileri Ali Sofu'ya takviye için geri çağrıldı; Ali Sofu'da 400 asker ve 4 süvari müfrezesi vardı. Albay Bukretov henüz taarruza geçmediği için kendisine gündüz saat 2.35'te taarruz emri verildi, takviye kuvveti ile ilgili ricası reddedildi. Albay Bukretov'un taarruza geçemediği raporu alınca, kendisine taarruz için kati emir gönderildi.

Akşam saat 7'de Tuğgeneral Prjevalski komutasındaki güçlü topçularla birlikte Plaston tugayının Sarıkamış'a yaklaştığı, akşam saat 8.30 civarında General Prjevalski'nin, Albay Barkovski'den Sarıkamış'taki vaziyet hakkında bilgi alıp müfrezedeki bütün birlikleri kendi komutasına aldığı haberi telefonla bildirildi. Tuğgeneral Prjevalski'nin yanında kurmay başkanı görevinde bulunan Yüzbaşı Karaulov, Prjevalski'ye ileri hücum projesini belgeleyen bir rapor sundu. Bu proje Çamurlu Dağ'da onaylanıp, Türklerin sağ koluna karşı daha fazla güç yığmak, sağ kanadını kuşatmak suretiyle onları Turnagöl tepesi boyunca Kuzeydoğu istikametine püskürtmek ve akabinde, her ne pahasına olursa olsun, Bardız'ı ele geçirmek için tasarlanmıştı. Geçitin işgaliyle birlikte gar mıntukasındaki kuvvetler kıtalar halinde sol kolun hücumuna yardımcı olmak için merkezde taarruza geçecek, sağ kol ve seyyar takviye kuvvetleriyle Türklerin sol koluna

galip gelinecekti. Süvari müfrezesi keşif kolunu Çatak-Elgeçmez mıntıkasına taşıyarak, Türklerin sol kol kuşatmasını derinleştirerek sağ kola destek olmak zorundaydı. Taarruzla büyük ormana gönderilen Kabardinski taburunun gar bölümü Türklerin yerlerini keşfedemedi. Geceleyin Karaorgan ve Micingirt'ten ağırlıklar gelmeye başladı.

Sabah saat 5'e doğru, Tuğgeneral Prjevalski'nin müfrezesinin komutanlığa gelişi hakkında bütün kuvvetler bilgilendirildi ve 16 Aralık'ta hepsinin görevleri tayin edildi.

Albay Barkovski'nin koluna 3. ve 4. Plaston taburları ve buna ek olarak 10 top ile takviye gönderildi. Görevlerin vaktinde tamamlanması konusunda karşılaşılacak olan anlaşmazlıkların belirlenmesi ve tamamen kavranabilmesi için Albay Barkovski karargâha çağrıldı. Karargâhta kendisine geçit alınmaya ve bizim sol kanat taarruza geçinceye dek, Türk kuvvetlerinin dikkatini kendi üzerine çekmek, onlara müsaade etmeyerek, hücum kanadımıza destekte bulunmak, geçit alındığında ise Türklerin Yağbasan deresinden karşıya geçmeleri esnasında sol kanadı bölümler halinde bozguna uğratmak emredildi.

Albay Kravçenko'ya şafağın sökmesiyle birlikte Türklerin merkezine karşı taarruza geçişi ve kendi sağ kanadına karşı gelebilecek ataklara izin verilmemesi, atak durumunda bizim sol kolumuzla ona destek verilmesi emredildi. Bununla birlikte 400 asker ve 4 toplu birlikte süvari müfrezesi Karakurt istikametinde gözlemde bulunmak ve Ali sofu-Bozat-Çatak mıntıkasında keşif yapmak amacıyla bizim sağ kanadımıza doğru yönlendirildi.

Albay Bukretov ve kollarına gün doğumuyla birlikte sağ kanatlarından Türklerin kuşatılması, geceyi Elandere'de geçiren 15. Türkistan alay komutanlığına da Albay Bukretov'un soluna yanaşmak suretiyle Çamurlu Dağ karşısında Bardız geçidine taarruz etmeleri emredildi.

Yukarı Sarıkamış'ın uç noktasındaki evlerde konuşlanan Türklerin öldürülmesi için Albay Bukretov'a geceleyin 4 dağ müfrezesi takviye edildi. Türkleri toplarla vurmak konusunda başarı sağlanamadı

ve Albay Bukretov topçu kollarıyla birlikte şoseye 7 verstlik mesafede ilerledi, orada Çamurlu Dağ'a tırmanmaya başladı. Albay Nagorski Yukarı Sarıkamış'ta bırakıldı.

Öğle vakti 155. Kubinski alayının yardımcı komutanını gar mıntıkasının komutanı olarak tayin etme kararı alındı ancak sonra O'nun Bukretov koluna takviye edilen 3 tabura katıldığı anlaşıldı.

Micingirt'den 1. Kolordu karargâhının, Sarıkamış'a şosedan gidilmesinin tehlikeli olup olmayacağı hakkındaki somsuna, General Prjevalski, şosenin topçular tarafından ateşe tutulduğunu fakat ağırlıkların zayıtsız olarak geçtikleri cevabını verdi. Bu 960 numaralı telefon haberinde General Berhman'ın Karaorgan'daki ileri mevzilerden Horasan'a kadar geri çekilmeye başlayacağı ve askeri kuvvetlerin 17 Aralık'ta Sarıkamış'a yaklaşmaya başlayacakları belirtildi.

Öğleden sonra süvari müfrezesinden, bilinmeyen bir kolun Novo-Selim bölgesine hareketi hakkında haber alındı. Bu sebeple de Kars'taki başkumandanlığa bunun hangi kol olduğu soruldu. Sarıkamış'taki genel durum bilgisi Yelisavetpolski kışlasında kurulmuş olan radyotelgraf istasyonundan almıyordu.

Albay Bukretov'un kolu akşamleyin Çamurludağ'dan geçti ve düşmanın sert ateşlerinden geçite doğru Hüseyinağayurt'a tırmanmaya başladı. Batarya, geçidin karşısında Çamurludağ'a yerleşti.

2.5 taburluk Plaston İhtiyat taburu Kubinski kışlasında müfreze karargâhının yamna yerleşti.

Türklerin bizim sağ kanadımıza karşı taarruz girişimleri Türklere büyük kayıplar verdirilerek geri püskürtüldü. Ayrıca merkezde 3. Plaston taburu kuzeye, Turnagöl'e doğru çekildi, fakat orada kayda değer bir Türk kuvvetleriyle karşılaşıldı. Her iki kanattan taburu kuşatarak alacakaranlıkta geri çekilmek zorunda bıraktılar.

Gündüz saat 4'te 1. Kafkas obüs taburu ve 1. Kafkas istihkâm taburunun ışıldak bölüğü Sarıkamış'a yaklaştı. Onlara, karanlık bastuktan sonra müfrezedeki kuvvetlere katılmaları için Sarıkamış'a girmeleri emredildi.

Gar müfrezesinin karşısında akşama doğru Türklerin çukurlarda toplandıkları fark edildi ve akşam saat 6-7 civarında özellikle obüs taburunun Sarıkamış'a hareketi sırasında şiddetlenerek karşılıklı ateş başladı. Akşam saat 8'e doğru çatışmalar duruldu, fakat akşam 8.30'da demiryolu köprüsü-gar cephesinde çatışmalar yeniden kızgınlıktı.

Türk kolların dere ve demiryolu boyunca ısrarlı hücumları hakkında mıntikalardan haber geldi. O gün Sarıkamış'a varan ağırlıklarda Albay Barkovski ve Yüzbaşı Karaulov'un olağanüstü çabalarıyla bastırılabilen bir panik ortamı yaşandı. Akşam saat 9'da gar ile konak arasındaki mıntıkaya Türklerin hücumu geçtikleri anlaşıldı. Özellikle de düşmanın bu mıntıkadaki hücumları ateş ve süngüyle çok zor püskürtüldü. Yukarı Sarıkamış bölümü, özel ihtiyat olarak daha akşamdan şoseye yerleştirilen 200 kişilik Plaston taburuyla takviye edildi. Konaktaki durumun vahameti hakkında bilgi alınması üzerine, Albay Terlin geride kalan Plastonların içinden 200 asker aldı ve hızla tehlikeli bölgeye doğru ilerledi. O'nun Sarıkamış'ın kenarına yaklaşım metodu oldukça başarılıydı, çünkü Türkler yeniden atağa geçmişlerdi. Plastonlar hep birlikte süngüye davrandılar ve Türklerin ön saflarını devirdiler. Bir hamle daha yaparak sıradakileri de süngüden geçirdiler. Türkler, dehşet dolu çığlıklarla yere yığıldı, arka sıradakiler ise birdenbire geri döndü ve koşarak kaçtı. Yalnızca 200 kişilik küçük bir grup köyün kıyısındaki evlerden püskürtme ateşi açtı. Obüslerin evleri havan topları ateşine tutarak dağıtma çabaları başarıya ulaşamadığından, Türkler'in evlerden tasfiye edilmesi sabaha kaldı.

Vakit kaybetmeden gelen ışıldak bölükleri bizim mevzilere yerleştirel ve şafak sökmeden Türkler'in yerleşim alanlarını ışıklandırarak onların gizlice ilerlemelerine engel oldular. Ali Sofu'dan başlayarak derenin güney kıyıları boyunca yapılan Türk hücumları düşmanın ya-

kın mesafeden kurşun dizilmesi ve karşılıklı süngü ataklarıyla sona erdirildi. Muharebede gar mıntıkasının komutanı Albay Kravçenko hayatını kaybetti, onun yerine hemen Kubinski alayın yarbayı Bahmatov görevlendirildi.

17 Aralık

Şafak vakti konaktaki köye yapılan baskında 191 Türk teslim oldu. Bunların arasında 31. Türk tümeninin alt rütbelileri de vardı.

Kollara aşağıdaki görevler verildi:

1. Albay Bukretov'un kolu kararlı bir şekilde ileri hücum edecek, geçidi işgal edecek ve Türkleri Tumagöl dağları boyunca sıkıştırarak.
2. Topçular, Albay Petrenko'nun komutası altında birleşecek, Türkler tarafından işgal edilen ormanlara toplu ateş açılacak ve Türk mevzilerine yapılacak olan taarruzlarda bizim kollarımızın mevzi değiştirmesine yardımcı olacak.
3. Gar bölgesinde Türklerin hücum teşebbüslerinde bulunduğu koldaki tehditlere karşı konulacak, geçitteki birliklere destek verilecek ve onlar sıradakılardan kuzey-doğu hattına geri çekildikleri anda Bukretov ve Nagorski kollarına yan darbe hücumlarıyla takviyede bulunulacak.
4. Nagorski kolu, Yukarı Sarıkamış'ta Türkler tarafından işgal edilmiş olan evlerden Türkleri tahliye ederek, Yukarı Sarıkamış'tan kendilerine bir gün önce gönderilen 200 Plaston kuvvetini teslim alıp ilk fırsatta geçitte taarruza geçecek.
5. Barkovski kolu, Yağbasan'dan Ali Sofu istikametinde Türklerin darbe indirme teşebbüslerinde bizim sağ kolumuza destek olacak.
6. Süvari müfrezesi Ali Sofu-İmamlı bölgesine ilerleyecek ve Elgeçmez'de keşif yapacak, ayrıca Türklerin hücumu geçmesi durumunda Barkovski'nin koluna destek olacak.

Sabah saat 8 civarında Albay Bukretov'dan bir rapor alındı. Raporunda insanların bitkin düşmesinin ve hava koşullarının ileri hücumu

engel olduğu, elindeki birlikler yıprandığı için geriye, ataklar için 8 bölük kaldığı yazılıydı Albay Bukretov'a görevlerin yerine getirilebilmesi için koşullara teslim olmaması ve birliklerin dağılması kati olarak emredildi.

Topçular sabah olunca düşman mevzilerine ateş açtılar, özellikle havancılarm hücumları çok sertti.

Süvari müfrezesi gündüz saat 11'de Karakurt şosesinde toplandı. Türk topçu piyadeleri, Albay Barkovski'nin koluna hücum ettiği için, süvarilere Ali Sofu bölgesine gitmeleri emredildi.

Öğle üzeri General Yudenic, Sarıkamış'taki sol kanadın hareketleriyle, Hangeçidi'nde bulunan sağ kanat birliklerinin hareketleri arasında mutabakat sağlanabilmesi için, Sarıkamış'taki durumdan haberdar edilmek istediğini rica etti.

Kars'taki kumandanlıktan muharebenin gidişatını öğrenmek istediği bilgisi alındı. Bunun üzerine derhal General Yudenic'e bilgi verildi, başkumandanlığa da rapor gönderildi.

Micingirt'teki 1. Kolordu karargâhından telefonla memnuniyetsizlik ifade edildi. Bunun sebebi ise General Berhman'dan önce General Yudenic'e Sarıkamış'taki durum hakkında telefonla bilgi verilmesi idi. Ancak Sarıkamış'taki durumun ciddiyeti, her iki grubun da kollarıyla birlikte atacakları adımlarda mutabık olunmasını gerektiriyordu. Bu sebeple, General Yudenic mütemadiyen küçük büyük her türlü değişiklik hakkında bilgi alacak, Micingirt'e ise yalnızca acil ve önemli raporlar verilecekti; yani her an rapor ve talimatların aktarılması için telefon meşgul olacaktı.

Nagorski kolunun Yukarı Sarıkamış'tan hücumla geçmesindeki imkânsızlıktan dolayı, Sarıkamış'ta kalan istihkâm taburundan takviyeler yapıldı. Lağımçı bölüğü de pamuk barutlarıyla Nagorski'ye gönderildi.

Öğlen saat 3'de süvari birlikleri Ali Sofu'da Türk piyadelerle çatışmaya girdi.

Akşam saat 5'e doğru Yukarı Sarıkamış'ta Türkler tarafından işgal edilen evlerde patlamalar meydana geldi ve Yarbay Nagorski, hayatta kalanları esir alarak, bütün kuvvetlerle birlikte en yakındaki bölüklere karşı taarruza geçti. Bununla aynı zamanda sağ kanattan, Albay Bar-kovski'den, Ali Sofu'dan taarruz eden ve ateşle karşılık verilen bir Türk kolunun bilinmeyen bir sebeple geri döndüğü ve Yağbasan'a doğru geri çekildiği bilgisi alındı.

Albay Bukretov, alacakaranlıkta kollarının Bardız tepesini işgal eden Türk zincirine 1500- 2000 adımlık mesafe ile yaklaştığını bildirdi. Bu nedenle kendisine akşam saat 8 itibarıyla 18 Aralık'ta şafak sökünce geçidi işgal etmesi emri verildi. Karanlığın bastırmasıyla birlikte bütün cephelerde karşılıklı ateşler kesildi. Yalnızca zaman zaman bizim mevzilerimizin sol kanadında silah sesleri duyuldu.

Akşam General Yudenic'in karargâhı telefonla arayarak, aşağıdaki haberin telgraf çekilmesini istedi. Haber şöyleydi:

“Başkumandanlık, Tiflis (Kopya General Mişlayevski'ye verilecek),

Sarıkamış'taki Türk müfrezesi çok ağır bir durumda bulunmaktadır; müfrezenin Türkiye ile ulaşımın sağlayan yollar tarafımızca işgal edilmiştir. Bu grubun tamamen imha edilmesi için, Kars cephesinden çok büyük olmayan topçu ve süvari müfrezesinin ileri sürülmesi gerekmektedir. Diğer bölgelerdeki durumu bilmiyorum, fakat Sarıkamış'taki Türklerin Kars için artık tehlike arz etmediğini teyit ediyorum. 140- Yudenic.”

General Yudenic bu telgrafın adrese gönderilmesini fakat telgrafın sonunda Sarıkamış'taki durumla ilgili cevap yazılıp yazılmayacağını sordu. General Prjevalski'nin raporuna göre, müfreze karargâh komutanı General Yudenic'in raporu için karma kolordu karargâhına, Türkler hakkında elimizde bilgi olmasına, hatta bunun ötesinde Türklerin Kars'a ulaşmamış olmasına rağmen, müfrezenin Kars'tan yaptığı harekâtın duruma gayet iyi bir cevap olacağını bildirdi. Telgraf akşam saat 7.30'da gönderildi.

18 Aralık

Gece tamamen sakin geçti. Sabah saat 7.30'da bizim mevzilerimizin karşısındaki 6. Plaston taburunda çatışma başladı.

Düşman, topçuların yerleştiği tepelerin karşısındaki büyük ormandan çukura taarruza başladı. Yukarı Sarıkamış'taki Nagorski'den alman bilgiye göre, köyün alt tarafındaki koruluklardan birinde saklanan bir Türk bataryası açtığı ateşle tedirgin etmekteydi. Saat 8'de obüs taburu 20. topçu tümeninin bataryası Türk bataryasının bulunduğu koruluğa ateş açtı.

Albay Bukretov'dan alman rapora göre, Türk mevzileri sağ koldan kuşatılmıştı. Gündüz saat 1'de muharebe meydanı sisle kaplandı, o sırada Türklerin taarruza geçtiği haberi alındı.

Türklerin hareket istikameti demiryolu köprüsüydü. Saat 3 civarında Türk kolları atağa geçti. Türk atakları, Albay Barkovski'nin sol koluna karşı yapılıyordu. Aralıksız süren ataklar ve Rusların karşı atakları Türk birliklerinde muazzam ölümler ve kayıplarla sonuçlandı. Yaklaşık olarak 20 subay ve 900 alt rütbeli asker esir alındı.

Albay Bukretov, güney batı cephesinden Bardız geçidine düzenlediği taarruzda, geçidin her iki tarafındaki tepeyi işgal ederek güçlenen Türklerin güçlü makineli tüfek ateşlerine maruz kaldı. Bukretov'un birlikleri ağır kayıplar verdi, inanılmaz zorluklarla mücadele ederek, karlarla kaplanmış olan dereyi geçmeleri sayesinde etkili tüfek ateşi mesafesine ulaştılar. Kollarının bir bölümü Bardız yolunu işgal etti. Böylece Türklerin batı istikametindeki geri çekilme yolları kesilmiş oldu.

Gündüz saat 5.35'te 1. Kolordu Komutanlığından üzerinde bildiri numarası olmayan bir telgraf alındı. Buna göre, General Berhman, Kolordu komutanlığının kendi askerlerine ateş açmaması için tedbir alınması emriyle, Sarıkamış'a gitmek üzere harekete geçmiş ve orman şosesinden sapmıştı.

Türkler şoseye ateş açtıkları için, bizim birliklerimiz için şosedeki ateşe karşı tedbirler almak mümkün görünmüyordu.

Havanın kararmasıyla birlikte, 1. Kolordu komutanı General Çaplığın'ın müfrezesinin Bardız yaylasından geri çekildiğini telefonla bildirdi. General Yudenic bu emri, bütün artçı birliklerin Karaorgan, Altunbulak, Micingirt hattına geri çekilmesiyle bağlantılı olarak verdi.(2. Kolordu karargâhının 448 numaralı telgrafı- 18 Aralık, akşam saat: 5.05)

Bu geri çekilme Albay Bukretov'un geri birliklerini ve kanadını açıkta bırakma tehlikesi ile Çaplığın müfrezesi tarafından durdurulmadıkça Türklerin Bardız cephesinden olası hücum riskini doğurmuştu. Yüzbaşı Karaulov, General Prjevalski adına Çaplığın'ın ne pahasına olursa olsun 24 saat daha olsa da, dayanması gerektiğini, çünkü Sarıkamış'ta Türkler'in süngü ataklarının başarıyla püskürtüldüğünü, çok sayıda esir alındığı için durumun tamamen güvenilir olduğunu General Yudenic'e haber verilmesini rica etti. Çaplığın'ın geri çekilmesi ise Bukretov'un kollarındaki taarruzların başarıya ulaşmasına engel olacaktı.

Albay Bukretov General Çaplığın'ın müteakip geri çekilmesi hakkında hemen bilgilendirildi. Kendisine Barız yoluna özellikle dikkat etmesi ve Türkler Bardız tarafından yaklaşmaya kadar geçidin zapt edilmesi için kesin taarruza geçilmesi emri verildi.

Geceleyin, Yarbay Dratsenko'dan alınan bilgiye göre, Çaplığın'ın geri çekilme kararı iptal edilmişti.

19 Aralık

Sabahleyin Türklerin bütün mevzilerini saran sis, Turnagöl dağlarının zirvesinde bulunan ormanlarda toplanmalarına ve topçuların eyleme geçmelerine engel oldu.

Lokal koşulların ve askerlerin bitkin düşmesinin karşı konulamaz oluşundan dolayı, Bardız geçidi atağı sonuçlandırılmadı. Albay Bukretov'a yapılabilecek her şeyi yaparak taarruza devam etmesi için

emir gönderildi. Geçite hücum etmek için ise Albay Maslennikov, Yarbay Nagorski'ye takviye olarak gönderilen 1,5 taburla birlikte Yukarı Sarıkamış'tan uzanan yol boyunca ileri sürülmüştü. Yarbay Nagorski gece taarruza başlamış ve yukarıdaki koruluklar haricinde kendine en yakın korulukları ele geçirmişti.

Albay Bukretov ile telefon irtibatı sağlamanın imkânsız oluşundan ve kendisinin son derece yorgun düşmesinden dolayı, Bardız geçitine atak yapan bütün kollar, Albay Maslennikov'un himayesine verildi. Bu kola, Bardız geçidinden düşmanı püskürtmek ve kuzey-doğu istikametine doğru sıkıştırmak konusunda görev verildi. Çaplığın'ın geri çekilmesi reddedildiği ve Han Geçidi'nde bırakıldığı için, Albay Bukretov'a Bardız grubuna destek vermek suretiyle tekrar taarruz emri verildi. Sağ kanadın komutanlığına Sarıkamış müfrezesinin takviye birliklerine taarruzu edilmeden, düşmanın dikkatini Bardız geçidinden başka bir yöne çekip, onu oyalamak amacıyla bütün cephe-lerde kışkırtma taarruzları gerçekleştirmeleri için emir verildi.

Sis, gün boyunca topçuların ateş açmalarına engel oldu. Derbentskiy alayı genel ihtiyat olarak görevlendirildi ve tam hazırlıkla Yelisa-vetpolski kışlasına yerleştirildi. Derbentskiy alayının 1 taburu öğlen saat 11 'de Albay Maslennikov'un taarruz kolunu desteklemek amacıyla Yukarı Sarıkamış'tan kuzeye doğru uzun korulukları ele geçirmek için ileri sürüldü.

Öğlen saat 1 civarında Albay Bukretov'tan, birliklerinin büyük kayıplar verdiğini ve yalnızca ileri hücumu geçecek durumun olmayışı değil üstelik akşamleyin istemeyerek geri çekileceklerini bildiren bir rapor alındı. Albay Bukretov'a Maslennikov'un kolunun gönderileceği için akşama kadar dayanması emri verildi.

Akşamüzeri General Berhman'ın Bardız geçidine yapacağı taarruz için Derbentskiy alayından yararlanılacağı ve Albay Bukretov'a takviye için Derbentskiy taburunun gönderildiği hakkında rapor alındı. Kendi gruplarının hareketlerini yönettiği sırada, Albay Bukre-

tov atıyla birlikte yere düştü ve başından yaralandı. O'nun birliklerinin komutasının 13. Türkistan alayının komutanı Popov'a verilmesi kararlaştırıldı.

Akşama doğru Albay Maslennikov, Yukarı Sarıkamış'tan geçide kadar uzanan yol sırasındaki bütün korulukları ele geçirdi. Popov'un kollarının 19 Aralık'ta şafakla birlikte taarruza geçmesine destek için emir üzerine Derbentskiy taburu gönderildi.

Ali Sofu'da toplanan süvari birliklerinden, General Voronov kolunun Sarıkamış'taki birliklere destek vermek için Kars istikametinden Elgeçmez'e hareket ettikleri, Bardız geçidine yapılacak olan atakları kolaylaştırmak amacıyla Türklerin kuvvetlerini bizim sol kanadımızla oyalamak için General Berhman'm Çatak'a taarruz emri verdiği konularında bilgi alındı. Yine General Berhman'ın emrine istinaden 400 kişi ve 4 dağ topundan oluşan süvari müfreze, Gabayev'in koluna takviye olarak gönderildi.

Akşam saat 9'da 20 Aralık'taki harekât planı hakkında müfreze birliklerine talimat verildi. Türklerin hücumları dolayısıyla, bizim artçılarımızın durumu hakkındaki mesele daha çok keskinleştiği için, Bardız geçidini kati surette ele geçirme kararı alındı. Gece vakti, düşmanın mevzilerine keşifte bulunulması ve gruplaşmaları ve yer değişimlerinin belirlenmesi emredildi. Sarıkamış'taki birliklere destek amacıyla sabah saat 7-9 civarında gelmesi beklenen 17. Türkistan alayından 3 tabur Bardız'dan gönderildiği için, Albay Barkovski'nin koluna düşman kuvvetlerini kendi üzerine çekmek amacıyla Yağbasan ile Topçu dağı arasındaki bölgede Türklere sürekli olarak baskı yapılması emredildi. Yarbay Bahmatov'un gardaki birliklerine ileri cephele vasıtasıyla taciz hücumları yapılması emredildi. Albay Maslennikov'un kolu ise birincil vazife olarak, Bardız geçidine ataktan sorumlu tutuldu.

20 Aralık

20. Türkistan taburu gelmedi ve sabahtan Albay Maslennikov komutasında 2 grup vardı: Geçidin güney-doğu tarafından yönlendirilen bir Derbentskiy taburu ile Yarbay Nagorski, diğeri de yine Derbentskiy' nin 1 taburuyla takviye edilen ve güney-batı istikametinde taarruza geçen Albay Popov'un birlikleri. O gün hava açıldı. Hava şartlarının iyi oluşu Albay Petrenko komutasındaki topçu müfrezesinin harekâtını kolaylaştırdı.

Düşmanın güçlü saldırılarının altında, Maslennikov'un kolları Turnagöl dağlarına toplan, geçide de makineli tüfekleri yerleştirerek yavaşça harekete geçtiler. Harekât saat 2'ye kadar sürdü. 2'de Plastonlar güney-doğu istikametinden geçide baskın düzenlediler ve orada bulunan makineli tüfekleri ele geçirdiler. Bundan sonra ise Maslennikov'un kolları Türkleri Turnagöl boyunca kuzey-doğu istikametinde sıkıştırdılar. Geçidi sağlama alarak 3 tepiyi ele geçirdiler. 1. Kafkas Kolordusu'nun istihkâm takımı geçitte uygun hareketi icra etmek için komuta edildi. 6 silahlı dağ bataryası ve yığınla top mermisi de Plastonlar tarafından ele geçirildi. Gündüz saat 3'te muharebe sakinleşmeye başladı ve akşama doğru sesler tamamen kesildi. Türkler çok kuvvetli bir şekilde azmediyorlardı ve Turnagöl silsilesinin güneyindeki büyük ormanın kenarlarında siper açıyorlardı. 4. kuzey zirvesinde 16 makineli tüfekten oluşan bir batarya yerleştirdiler, bu da askerlerin karla kaplanmış olan çukurlardan geçmelerini engelledi.

Müfreze karargâh komutanı, General Berhman'ın yanına çağrıldı. Akşamleyin Karaorgan'dan 2 atlı Plaston takımıyla birlikte General Baratov'un gelmesi gerektiği, Kars'tan ise Voronov'un takviyesi edilmesi için Gabayev'in kolunun gönderildiği, 21 Aralık itibariyle bütün kuvvetlerin idaresini kendi komutasına alacağı raporla ilan edildi. General Prjevalski'ye 21 Aralık günü saat 12'den itibaren harekâtı başlatması emri verildi. Hesaba göre, o zaman Baratov'un kolu da Elgeçmez'de toplanacak ve Türklere karşı taarruza geçecekti. General Prjevalski'nin üzerinde çalıştığı bu planın ana fikri, Batı'da Vereşan'a

doğru ileriye gönderilen süvarilerin de bulunduğu 11 tabur toplandı-
ğundan, Baratov'un piyadelerinin daha geniş cephelerde harekete ge-
çirilmesi gibi bazı konularla tamamlandı. General Prjevalski'nin ta-
kımına 20 Aralık akşamı saat 7'de 1022 numaralı talimatname gön-
derildi. Talimatnamede askeri kuvvetlerden birine Tumagöl'de ileri
hareket görevi, diğerine ise General Baratov'a destek olma görevi ve-
rildi. Bu düzenlemelerin ilerleyen bölümlerinde şu emirler de verildi:

“Yarın, 21 Aralık sabahı General Berhman'm piyadelerinden olu-
şan Sarıkamış grubu Turnagöl dağlarını elinde bulunduran Türk
kuvvetlerine karşı taarruza geçecek. Bizim askerlerimizin konumları
şöyle olacak: Tümgeneral Baratov'un kolu 21 Aralık'ta öğle vakti

Elgeçmez'de toplanıp, düşmanı kuzeyden sarmak suretiyle Çatak-
Divik bölgesinde taarruza geçecek.

Bana teslim edilen askerler tarafından, düşman Barız geçidi böl-
gesinden Yağbasan'a kadar sağ ve sol kanatlardan sıkıştırılmak sure-
tiyle ele geçirilecek. Bizim birliklerimiz topçu tepesinden demiryolu
deresini, demiryolu köprüsünün karşısını ve Kartal Yuvası kayalıklar-
ından garın bulunduğu bölgeye kadar olan yerleri ele geçirecek. Al-
bay Barkovski'nin kolu ise, Yukarı Sarıkamış'ta kuzeydeki uzun koru-
luklar ve Kartal Yuvası'nın ilerisinden kuzey-doğudaki 3. tepeye ka-
dar Bardız geçidinden yaklaşık 2 verst mesafedeki Bardız yolunu işgal
edecek. Bunların haricinde, Albay Maslennikov'un Türkistan kolun-
dan 3 tabur da Malakan yaylasından gelecek.

Maslennikov'un kolu, Türklerin hücum etmeleri durumunda ge-
çidi doğrudan işgal etmeleri için 2 top, 2 piyade taburu ve 3. Kazak
Zaporojski alayından 50 asker Bardız geçidinde bırakılıp, 21 Aralık'ta
öğle vakti General Baratov'un kollarının Çatak'taki hareketiyle eş za-
manlı olarak doğu istikametinde taarruza geçecek, Türkistan taburu-
nun Malakan yaylasından öğlenleyin Bardız geçidine varmaların aka-
binde onlara biraz dinlenme ve kendilerini toparlama fırsatı verilip,
bu taburla birlikte taarruza geçilecek.

Albay Barkovski'nin kolu, derenin güney kıyısına ilerleyip düşmanı derenin arkasından kuzeye doğru püskürtmek ve sol koldaki başarıyı ilerletmek için General Baratov'un koluyla irtibat sağlayarak ve Maslennikov'un koluyla icra edilecek hareketlerde mutabık kalarak, Tumağöl silsilesinin güneyini işgal eden düşmana karşı topluca taarruza geçecek. Ayrıca özel görev olarak, düşman birliklerinin toplandığı Yağbasan'ın tahrip edilmesi de zorunlu bir hal almıştır. Garda ve köprüde sığınaklar oluşturulacak, komutanlığı, düşmana karşı girişilen bütün taarruzları makaslama ateşleriyle desteklemek için batarya savaş alanında gruplandırılacak. Müfreze karargâhı eski yerinde kalacak. Sabah saat 8 itibariyle düşmanın konumu ve kendi kuvvetlerinin durumu hakkında kolların komutanları tarafından bilgi verilecek.”

Topçuların gruplara ayrıştırılması görevi, yeni atanan müfreze topçu komutanı, 38. Topçu tümen komutanı Tuğgeneral Andruski'ye verildi.

21 Aralık

Sabahleyin Tiflis'e, General Mişlayevski'ye aşağıdaki telgraf gönderildi:

“Zat-ı Şahanelerinizin Sarıkamış dolaylarındaki harekâta dair şahsi emirleri alınmış olup, Plastonların ve müfrezedeki diğer birliklerin, kendilerine verilen görevleri yerine getirmekte üstün kahramanlık gösterdiklerini, doğrudan tarafınıza bildirmekten memnuniyet duyuyorum.

Toplamda en az 5 tümen olan 9. ve 10. Türk Kolordularının geç gündüz, sisli havalarda günlerce süren atakları müfrezenin karşı ataklarıyla püskürtülmüştür. Muazzam bir çaba ve kayıplar pahasına 20 Aralık akşamı Bardız geçidi savaşarak elde edilmiş ve Türkler Turnagöl dağlarında orman kenarlarına püskürtülmüştür. Türklere, bütün alayların imhasına varıncaya dek muazzam kayıplar verdirilmiştir. Bu da Kars garnizonundaki kuvvetlerin bizimle irtibata geçmesine ve Kars'la yeniden haberleşmemize olanak sağlamıştır. Bu durum esirlerin ve Enver Paşa'nın ifadesine göre bahsi geçen 2 Kolordunun da tam

bir hezimete uğratılması için elverişli bir ortam sağlamıştır. Tarafımızca 57 karargâh, 3'ü alay komutanı olmak üzere bölük subayları, 3000'e yakın alt rütbeli asker, 6 top ve 3 makineli tüfek ele geçirilmiştir.

Müfreze karargâh komutanlığına karşı en zor anlarda bilgisiyle, tecrübesiyle, enerji ve kararlılığıyla hizmet veren Kurmay Yüzbaşı Karaulov'un tarafıma göstermiş olduğu destekleri belirtmeyi de ahlaki bir görev olarak borç bilirim. Sarıkamış cephesinde tüm rütbelerin büyük kahramanlarına bir kez daha şahitlik ederim. 21 Aralık itibariyle Sarıkamış'taki harekâtın tüm idaresini üzerime aldığımı bildiririm. General Berhman/ General Prjevalski tarafından tamamlanmıştır)

Türkistan alayı, gelmedi ve Bardız geçidinin 5 verst kuzeybatısındaki Malakan yaylasında kaldı. Yağbasan'dan Kızılçubuk deresine paralel Bardız yolunu kesip, mevzii işgal etti. Sabahleyin savaş başlayınca dek düşmanın mevzilerinin belirlenmesi için bütün cephelerdeki piyadelere keşifte bulunmaları emri verildi.

Barataev'in kolu Ali Sofu- Novo Selim şosesi ile ilgili olarak Kars ile irtibat kurduktan sonra gündüz saat 2'de Elgeçmez'i işgal etti. Bunun yanı sıra, şiddetli sis Baratov'un taarruza geçmesini ve harekâtı genişletmesini engelledi. Bu yüzden General Prjevalski'nin harekât müfrezesinin bulunduğu bölgede General Berhman'm talimatına istinaden taarruza geçilmedi. Başta Albay Maslennikov'un birlikleri olmak üzere askerler düşmanla karşılıklı çatışmada bulunarak, oldukları yerde kaldılar. Akşamleyin, müfrezedeki bütün birlikler kendi mevzilerindeydiler.

Akşam, General Berhman'ın emri üzerine, General Yudenic'e takviye olarak Derbentskiy alayının 1,5 taburu Soğanlık'a gönderildi. Albay Barkovski'nin kollarından 1 tabur da sağ kanadın genel takviyesine gönderildi. Yukarı Sarıkamış'tan 1,5 avcı taburu ve 1 demiryolu bölüğü alındı ve merkez mevzilerine takviye için Kubinski kışlasına gönderildi. Karanlığın çökmesiyle birlikte, Türkler binalara ve birkaç

ağırlık arabasına önemsiz düzeyde hasar vererek köy mermi savurdular.

General Prjevalski'nin müfrezesinde ileri hareketler için gruplandırılmalar yapıldı. Albay Barkovski'nin kolundan Gar mıntıkası grubu oluşturuldu. Bu gruba demiryolu köprüsünden gara kadar olan mıntıkayı korumaları için pasif görev verildi.

22 Aralık

Sabah, bizim sol kanattaki topçular piyade atakları için hazırlıklara başladı. 82 numaralı emirler görevlendirilen ve 17. Türkistan alayının 2 taburu Albay Maslennikov'un koluna, Bardız geçidine ulaştı. Bu kola, yine 82 numaralı emirle, Türklerin sağ kolunun kuşatılması için Maslennikov'un taarruzuna yardımcı olma görevi verildi. Çaplığın müfrezesinin sahra topçuları Bardız'dan geçemedikleri için Türkistan Alayı şafak vakti iki dağ topunun da gönderildiği Malakan yaylasına gitti.

Sabah saat 9.30'da, General Baratov'un grubunun taarruza geçtiği ve grubun Salut-Çatak hattına gönderildiği haberi alındı. General Prjevalski'nin gar bölgesi haricindeki bütün gruplarına, kesin hücumla geçmeleri emredildi.

Albay Barkovski'nin koluna taarruzlarını Yağbasan cephesine yönlendirmesi; Maslennikov'un koluna ise büyük Turnagöl ormanlarını ele geçirmek için kesin hücumla ilerlemeleri emredildi.

Albay Barkovski vazifesini yerine getirmek adına, bir bölümünü topçu tepesinde mukavemet noktasında bırakmak suretiyle, kendi kuvvetlerini öne çekti. Kuvvetlerini yığarak Asboğa gölüne sürdü ve alacakaranlıkta Yağbasan'ın karşı tarafına çıktı fakat bombardıman yapılamadı. Akşam Albay Barkovski, Baratov'un Çatak'tan harekete geçen koluyla irtibata geçti. Yağbasan alınamadı.

Büyük darbe Albay Maslennikov'un kolu (Nagorski ve Popov'un grupları) tarafından indirildi. Başarıya ulaşmak için Plastonlar ve Der-

bentski'ler adeta yarıştılar. Taarruzun en zor bölümü bizim topçu birliklerimizin desteğiyle saat 12'de verildi ve büyük ormanın kenarları için savaş başladı. Bunun akabinde, Türklerin Turnagöl boyunca geri çekildikleri görüldü. Türk bataryası, bizim kuvvetlerimiz tarafından sessizliğe gömülerek ele geçirildiler. Türklerin bir kısmı kaçtı, geride kalanlar ise teslim oldu. 22 Aralık itibariyle 9. Kolordu komutanlığı, 17.28. ve 29. bölüğün komutanları, 143 karargâh, bölük subayları ve 1215 civarında alt rütbeli bize ganimet kaldı. Bunların haricinde toplar, makineli tüfekler, mermiler, erzaklar ve çeşitli askeri teçhizatlar ele geçirildi. Esirler oybirliğiyle General Berhman'm emrine sevk edildi. Subaylara ait eşyalar ve atlar ise özel bir emir çıkıncaya kadar, Kubinski alayındaki subaylara ait konaklardan birinde toplandı.

23 Aralık

Sabah hava koşulları elverişli hale geldi. Geçen gece birliklerden gönderilen keşif kolları, Turnagöl'deki ormanların Türklerden tamamen arındırıldığını belirtti.

Saat 9'da, Türklerin Yağbasan-Salut-Verişan boyunca takip edilmeleri için, Plastonları kendi mıntıklarında bırakmak suretiyle, General Baratov'un komutasında birleştirilen 80. piyade alayı ve topçularıyla birlikte Albay Barkovski'nin ileri hücumuyla ilgili Kolordu Komutanlığından talimat alındı.

Sabah saat 10'da, esir alınan Türk subaylara ait askeri teçhizatlar ve atlar, General Prjevalski'nin haberi olmadan 1. Kolordu komutanlığına getirildi.

Silahların, teçhizatların, ölü ve yaralıların toplatılması için, 1. Kolordu Komutanlığının emri üzerine müfrezedekilere görev verildi. Savaş alanında Ermeni askerler, ortalıkta dolaşanlar ve ölülerin üzerindeki eşyaları çalan çok sayıda kişi tutuklandı.

Bütün gün sakin geçti. General Baratov'un kolunda düzenlenen taarruzda top sesleri duyuldu. Gün içinde Turnagöl ormanlarının Türklerden kesin olarak arındırıldığını ve Türklerin kuzey-batı ve batı

istikametine püskürtüldükleri açıklandı. Böylece bizim ileri karakol mevzilerimizin önünde düşman kalmadı.

Akşamleyin, Derbentskiy ' lerden yarım tabur General Yudenic'in gruplarına takviye olarak Soğanlık istasyonuna gönderildi. Yine General Yudenic'in gruplarının karşısına Türk obüsleri çıktığı için akşam saat 8'de ise obüs bataryası 4 topla birlikte Sarıkamış'tan Abulbart'a harekete geçti.

Akşam saat 11 civarında müfreze karargâhına Ermeni müteahhit geldi ve yazın güzel yolların olduğu Surihaç ve Eznos'taki Türk hücumlarından dolayı müfrezenin tehlike altında olabileceğini beyan etti. Eznos'taki yollar gözetim altında olduğu için bu beyanata önem verilmedi ve müteahhit, kendi beyanatına göre tehlike altında olan kolordu müfrezesine gönderildi, çünkü ormandan bir patika doğru-
dan 1. kolordu komutanının konağına çıkıyordu.

Geceleyin kolordu karargâhından karakollardan bütün Plaston tugayının değiştirilmesi ve onların her ihtimale karşı ihtiyat olarak muhafaza edilmesi hakkında emir geldi. Değişim emri gece saat 1.20'de verilmişti, fakat gece değişimlerinin çok sıkıntılı olmasından dolayı, sabaha kadar bütün birliklerin değişimi mümkün olmamıştı. Plaston birliklerinin hizmetine verilen sağ kol, 2 Karma Türkistan bölüğü ile birlikte, Kubinski alayının 13. bölüğüne teslim edildi.

24 Aralık

24 Aralık'tan itibaren Soğanlık'taki bütün askeri kuvvetlerin genel kumandasını General Yudenic üstlendi, ileride de herkes ondan emir aldı. İleri karakol mevzilerinde görevli olan askerlerin genel idaresi Albay Voloşin-Petriçenko'ya bırakıldı.

Gün içerisinde müfrezedeki gruplandırılmalar değiştirildi, askeri kıtalar yeniden organize edildi ve bu sayede savunma bölgeleri de değişti:

1- Sağ Kol: Savaş Tepesi, Topçu tepesi ve köprüye 2,5 tabur Derbentskiy alayı, Albay Prens Nijeradze'nin 16 Kazak Alayı.

2- Gar bölgesi: Türkistan bölükleri ve hudut muhafızları- 1 Tabur ve Yarbay Bahmatov'un Kazak Alayı.

3- Sol Kol: Yukarı Sarıkamış-Turnagöl-Bardız geçidi- 92 Numaralı emirde belirtilmiştir.

4- İhtiyat: 15. Türkistan Alayı (1,5 Tabur), 3 tabur Plaston Tugayı, toplan 4,5 tabur

2. ve 5. Plaston taburu 5. Kafkas dağ bataryasının 2 topu, General Yudeniç'e, Soğanlık istasyonuna gönderildi.

6- Topçular: Tuğgeneral Andruski'nin genel komutası altında birleştirildiler.

Akşamleyin Eznos yolu gözetim altına alındı ve nöbetçi birliklerden korumalar yerleştirildi.

Muhafaza Hattı: Aspugin deresinden, Savaş tepesine, Topçu tepesi, Turnagöl zirvesi, Bardız geçidi

Karakollar: 1- Hüseyin Ağayurt 2-Eznos Yolu 3-Karakurt Şosesi

Akşamleyin, 17. Türkistan alayının, yayla bölümünü bırakmak suretiyle, Malakan yaylasından Eşek meydanına gittikleri haberi alındı. 23 ve 24 Aralık için garnizondaki iki taburun Bardız geçidinde olması emredildi.

Erkan-ı Harbiye Reisi Yüzbaşı Karaulov

Sonuç olarak: I. Dünya Savaşı'nın tarihi Türkiye, Azerbaycan, Ermenistan ilişkilerinin belgelere dayanan geçmişini objektif şekilde öğrenmek ve dünyaya da bunu bildirmek için Sarıkamış örneğinde olduğu gibi Kafkas cephesinde, Anadolu'da, Azerbaycan'da ve elbette İran'da (Güney Azerbaycan) o tarihlerde olanları karşılaştırmak şeklinde bir analizle, tartışmalara da bir son getirebilir. Politikayı devre dışı bırakarak belgelerle betimleme ve yorumlama yoluna gitmek gelecekte birlik ve beraberlik içinde yaşamaya ve barış yoluna zemin hazırlayacak ve politik- stratejik problemleri çözmeye yardımcı olacaktır.

Kaynakça

- Rusya Devlet Savaş Tarihi Arşivi (RDSTA), (Fond 2100, Liste 1, Dosya 754, Yapraklar 5 arkası, 8-13 Arkası, 15-23), Moskova, 2006.
- Perinçek, Mehmet. **Yüz Belgede Ermeni Meselesi**, Doğan Kitap, 2. Baskı, İstanbul, 2007.
- Veli, Kamil. **Büyük Felaket- Ermeni Yalanları ve Hakikatin Özü (Araştırma ve Belgeler)**, İAÜ Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2012.
- Önal, Sami. **Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920) Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2006.
- Köprülü İlden, Şerif. **Sarıkamış / Birinci Dünya Savaşı Başlangıcında 3. Ordu**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1998.
- Ovannes Kaçaznuni, **Taşnak Partisinin Yapacağı Bir Şey Yok- 1923 Parti Konferansı'na Rapor**, Kaynak Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2005.

**AZERBAJYCAN HALK CUMHURİYETİ’NİN KURULUŞU VE
DÖNEMİN SOSYOPOLİTİK YAPISININ “ALİ VE NİNO”
FİLMİNDE SUNUMU**

Lokman ZOR*

ÖZET

Türk devletçilik tarihi açısından özel bir yere sahip olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, kısa ömrüne rağmen Türk ve Müslüman halklar tarafından kurulan, cumhuriyet yönetiminin uygulandığı ilk laik ve demokratik devlet olması yönüyle son derece büyük bir öneme sahiptir. Gerek dönemin devletçilik anlayışı bakımından gerekse Türk devletçilik tarihi açısından ayrıcalıklı bir konuma sahip olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, ne yazık ki, birçok platformda hak ettiği ilginin karşılığını bulamamıştır. Sinemanın yaklaşımı da diğer birçok disiplinkinden farklı olmamış, Azerbaycan sinemacıları da dâhil olmak üzere, Türk Dünyası sinemacıları, bu konuya yeterli ilgi göstermemişlerdir. Bu çerçevede çekilen neredeyse ilk ve tek film, Kurban Said müstear adlı yazarın aynı adlı eserinden sinemaya uyarlanan “Ali ve Nino” isimli filmidir. Ali ve Nino, Haydar Aliyev Vakfı Başkan Yardımcısı Leyla Aliyev’in oluşturduğu özel fonun yardım ve desteğiyle 2016 yılında çekilmiştir. Filmi özel kılan unsurların başında hiç şüphesiz, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin kuruluşuna ve Kafkas İslam Ordusu’na geniş bir şekilde değinmesi gelmektedir. Ancak bunun dışında; ilk baskısı 1937’de Viyana’da olmak üzere 66 ülkede ve 33 dilde yayınlanan, dünya çapında klasikleşmiş bir Azerbaycan romanından uyarlanması; aynı zamanda Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev’in kızı olan Haydar Aliyev Vakfı Başkan Yardımcısı Leyla Aliyev’in

* Öğr. Gör. Dr., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, lokman_zor@hotmail.com

isteği ve desteği ile çekilmiş olması; dönemin sosyopolitik yapısını net bir şekilde ortaya koyması gibi başka unsurlar da filmi özel ve anlamlı kılmaktadır.

Bu bildiri; senaryosunu Portekizli senarist Christopher Hampton'un yazdığı, yönetmenliğini İngiliz rejisör Asif Kapadia'nın yaptığı "Ali ve Nino" isimli Azerbaycan filmi ele almaktadır. Betimsel bir araştırma olan ve genel tarama modeli ile hazırlanan çalışmada, elde edilen veriler, A. Teun van Dijk'in geliştirdiği ve medya ürünlerinin çözümlenmesine uygunluğuyla bilinen eleştirel söylem analizi yöntemi ile incelenmiştir. Filmin analiz birimini, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluş süreci ve dönemin sosyopolitik yapısıyla bağlantılı söylemler ve bu söylemleri somutlayan unsurlar oluşturmaktadır. Filmin görüntü ve diyaloglarının yanı sıra karakterlerin tutum ve davranışları, mekân ve dekorların kullanımı, ses ve efektler gibi filmsel anlatım dilini ortaya çıkaran tüm faktörler, söz konusu söylem çerçevesinde analiz edilmiştir. Analiz sonucunda; Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinin diğer anlatım türlerinden (makale, öykü, roman vs.) farklı olarak sinema diliyle anlatımı, dönemin sosyopolitik yapısının yansıtılış biçimi ve tüm bunların ardındaki ideolojik yaklaşım ortaya çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ali ve Nino, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti, Azerbaycan Sineması, Kafkas İslam Ordusu, Sosyopolitik Söylem.

THE ESTABLISHMENT OF THE PEOPLE'S REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND ITS SOCIOPOLITICAL STRUCTURE PRESENTATION IN THE FILM "ALI AND NINO"

ABSTRACT

The Azerbaijan People's Republic, which has a special place in terms of Turkish statism, has a very big proposition in that it is the first secular and democratic state established by the Turkish and Muslim peoples in spite of its short life span. The People's Republic of

Azerbaijan, which has a privileged position in terms of Turkish statism, in terms of statism in the period, unfortunately did not find the deserved interest in many platforms. Movie's approach has not been different from many other disciplines, and Turkish cinema people, including Azerbaijani cinemas, have not shown enough interest in this issue. Almost the first and only film in this frame is the movie "Ali and Nino" adapted to the cinema from the same title by the author Kurban Said. Ali and Nino were withdrawn in 2016 with the help and support of the special fund Leyla Aliyev, Vice-President of the Haydar Aliyev Foundation. The particular elements of the film are undoubtedly the origin of the Azerbaijani People's Republic and the Caucasian Islamic Army. But apart from that; adaptation of a world-class classic Azerbaijani novel published in 66 countries and 33 dailies, the first in 1937 in Vienna; as well as the wish and support of Leyla Aliyev, Vice President of the Haydar Aliyev Foundation, the daughter of President of Azerbaijan Ilham Aliyev; and the fact that the sociopolitical structure of the period is clearly revealed, makes the film special and meaningful.

This declaration; The script is written by Portuguese scriptwriter Christopher Hampton and deals with the Azerbaijani film "Ali and Nino" directed by British director Asif Kapadia. In a descriptive study, which was prepared with the general screening model, the obtained data was analyzed by A. Teun van Dijk's method of critical discourse analysis, which is known to be suitable for the analysis of media products. Analysis of the movie unit, the establishment process of the People's Republic of Azerbaijan and the rhetoric related to the sociopolitical structure of the period and these discourses constitute elements. All the factors that reveal the language of film expression such as the attitudes and behaviors of characters, the use of spaces and decorations, sound and effects as well as film images and dialogues have been analyzed within the frame of this discourse. As a result of analysis; Different from the other types of narration (article, story, novel etc.) of Azerbaijan People's Republic, the expression of cinema language, the way in which the socio-political structure of the period was reflected and the ideological approach behind all the sewer revealed.

Keywords: Ali and Nino, The Azerbaijan People’s Republic, Azerbaijan Cinema, Caucasian Islamic Army, Socio-political Discourse.

Giriş

Bolşeviklerin 1917’de yaptığı devrimle Rusya İmparatorluğu’nun yıkılmasının ardından Çarlık hâkimiyeti altındaki bütün esir milletler bağımsızlık mücadelesine girişmiş, bu doğrultuda büyük ve önemli adımlar atmaya başlamışlardır. Diğer milletler gibi Kafkasya’daki Müslümanlar ve Türkler de bağımsızlık yolunda çeşitli çalışmalar yapma ve teşkilatlanma çabası içine girmişlerdir. Bölgenin en köklü halklarından olan Azerbaycan halkının başlattığı bağımsızlık mücadelesinin sonucunda Türk devletçilik tarihi açısından büyük önem taşıyan, aynı zamanda bu anlamda bir dönüm noktası olarak kabul edilen Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ortaya çıkmıştır.

Müslüman doğuda ve Türk tarihinde parlamentolu Cumhuriyet yönetim formuna dayalı ilk devlet olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin kuruluşu, 28 Mayıs 1918’de Tiflis’te ilan edilmiştir. Âdemi Merkeziyet Partisi’nin* kurucusu ve genel başkanı Nesip Bey Yusufbeyli ile Müsavat Partisi genel başkanı Mehmet Emin Resulzade’nin fikirleri doğrultusunda milliyetçi bir yaklaşım sergileyen Azerbaycan Milli Şurası, Tiflis’te bir toplantı gerçekleştirerek bağımsızlığın gerekliliği fikrini ortaya koymuştur. Osmanlı Devleti temsilcileriyle görüşme yapmak üzere Batum’da bulunan Mehmet Emin Resulzade’nin katılmadığı toplantıda Azerbaycan Milli Şurası tarafından geniş çaplı müzakereler yapıldıktan sonra çekimser iki oya (Sultan Macid Ganiyev – Qanizade- ve Cafar Ahundov tarafsız kalmıştır) karşılık tüm üyelerin (çekimserler hariç toplam 24 kişi) oylarıyla Azerbaycan’ın bağımsızlığı ilan edilmiştir. Bağımsızlık esasları, “İstiklal Beyannamesi (Aktname/Misagi-Milli)” adıyla 6 madde halinde deklare edilmiştir (Isgenderli, 2011:137). Milli Konsey’in ilan ettiği bağımsızlık bildirisinde Azerbaycan’ın müstakil bağımsız bir devlet olmasının yanı sıra yönetim biçiminin “Halk Cumhuriyeti” olduğu; barışçıl bir çaba içerisinde

* Sonradan Müsavat Partisi’yle birleşmiştir.

bulunduğu; tüm vatandaşlarının her türlü hakkının devlet teminatı altına alındığı; Cumhuriyet sınırları içinde yaşayan tüm milletlerin gelişimine imkân sağlandığı; Temsilciler Meclisi toplanıncaya kadar yönetimin Milli Şura ve Milli Şura'ya karşı sorumlu olan geçici hükümet tarafından yürütüleceği duyurulmuştur (Qasımov, 2017:80).

İstiklal Beyannamesi ilan edildikten sonra Milli Şura tarafından geçici hükümeti kurma görevi Feteli Han Hoyski'ye verilmiştir. Feteli Han Hoyski zaman kaybetmeden Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin ilk hükümet kabinesini oluşturup ilan ederek onay almıştır. Hükümetin kurulmasından sonra 30 Mayıs 1918'de Feteli Han Hoyski imzasıyla İstanbul, Berlin, Viyana, Paris, Londra, Roma, Washington, Moskova, Sofya, Bükreş, Tahran, Madrid, Oslo, Lahey, Stokholm, Kiev, Kopenhag, Tokyo gibi dönemin 18 ayrı başkentine bağımsızlık bildirisi gönderilerek Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulduğu ve geçici başkent Gence olduğu ilan edilmiştir (Yıldız, 2004:34).

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulması bazı çevrelere rahatsızlık vermiştir. Ekim 1917 Bolşevik Devrimi'nden sonra Bakü'de kurulmuş olan Sovyet Hükümeti, yönetimi altındaki Bolşevik ve Taşnak çeteleri vasıtasıyla Bakü, Kuba, Şamahı, Salyan, Lenkaran gibi birçok şehirde Müslüman Türk ahaliye yönelik sistemli bir soykırım politikası uygulamaya başlamıştır. Bunun devamında 1918 yılının Haziran ayından itibaren Bolşevik ve Taşnak çeteler Gence üzerine saldırılara girişmiş, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ise Batum Antlaşmasına dayanarak Osmanlı Devleti'nden askeri yardım talebinde bulunmuştur (Qasımov, 2017:84).

Rusya İmparatorluğu esareti altında bulunduğu süre içerisinde yüz yıldan fazla bir süre devlet kademelerinde ve orduda görev verilmeyen Azerbaycan halkı, 1918'de bir grup Türkçü aydını aracılığıyla devlet kurmayı başarmış olsa da askeri bir teşekkül oluşturamamıştır. Bu yüzden Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nden gelen talep üzerine Turancı fikirlere sahip olan Osmanlı İmparatorluğu Genelkurmay Başkanı Enver Paşa, ordu hazırlıkları için bir askeri heyeti Gence'ye

göndermiş, ardından da kardeşi Nuri Paşa'nın komutasında "Kafkas İslam Ordusu" adı verilen bir orduyu bölgeye sevk etmiştir.

Bölgeye ulaştıktan sonra Azerbaycanlı gönüllülerle birleşen Kafkas İslam Ordusu en kısa sürede harekete geçerek Ağsu, Göyçay, Kürdemir, Şamahı, Kuba, Kusal ve Hacmaz'da Bolşevik ve Ermeni kuvvetlerini yenip, Bakü önlerine dayanmıştır (Qasimov, 2017:85). Uzun süreli kuşatma ve çarpışmalar sonucunda Ermeni, Bolşevik ve İngilizlerden oluşan güçleri de yenerek, 15 Eylül 1918 de Bakü'yü kurtarmıştır. Bu sayede Azerbaycan Halk Cumhuriyeti düşmandan tamamen temizlenmiş, ülkenin siyasi ve toprak bütünlüğü sağlanmış, Bakü yeni başkent olarak ilan edilmiştir.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kısa ömrüne siyasi, sosyal, iktisadi, kültürel ve askeri bakımdan önem arz eden birçok icraat sığdırılmıştır: Parlamentonun açılış töreni 07 Aralık 1918'de yapılmış ve 17 ay görev yapmıştır. Bu süre zarfında 145 toplantı yapılmış, arasında 230'u kabul olunan 270'den fazla kanun taslağı görüşülmüştür. Ülkede yaşayan tüm etnik unsurların Parlamentoda temsil edilmesine özen gösterilmiştir*. Bağımsızlık ilanının ardından, kırmızı fonda beyaz ay ve sekiz köşeli beyaz yıldızdan oluşan devlet bayrağı onaylanmış bir süre sonra da kırmızı zemin üç renkli zeminle değiştirilmiştir. Azerbaycan Türkçesi resmi devlet dili olarak ilan edilmiştir. Yüz yıldan fazla zamandır halkı askerlikten men edilmiş olan Azerbaycan'ın Askeri Komutanlığı kurularak kendi ordusu oluşturulmuştur. Rus İmparatorluğu döneminde hiçbir şekilde devlet kademelerinde görev verilmeyen Azerbaycan halkının kendi devletine ait kurumları teşekkül ettirilmeye başlanmıştır. Köylülere toprak verilmesi ve işçilerin haklarının korunması için kanunlar hazırlanmıştır. Halkın okuma-

* Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Parlamentosu'nda Müslüman Türkler (Cumhuriyetin Azerbaycanlı nüfusu o dönemin belgelerinde "Türk" olarak geçmektedir) 80 sandalyeye, Ermeniler 21, Ruslar 10, Almanlar 1, Yahudiler 1, Gürcüler 1, Polonyalılar 1 sandalyeye, bunun dışında Bakü sendikaları 3, Bakü Petrol Sanayicileri Birliği 2 sandalyeye sahipti.

yazma oranının artırılması için çalışmalar yapılmış orta ve yüksek eğitim okulları faaliyete sokularak öğretmenlik kursları açılmıştır. 1 Eylül 1919'da Bakü Devlet Üniversitesi'nin açılmasına dair kanun çıkarılmış, toplam 100'e yakın öğrenci yüksek öğrenim için Fransa, İngiltere, İtalya ve Türkiye'ye gönderilmiştir. Rus İmparatorluğu esareti altındayken adları değiştirilmiş olan topografik yer isimlerinin eski (Türkçe) biçimlerinin kullanılmasına ilişkin kararlar alınmıştır (Ahmedova, 2013:6-8). Bunların dışında, ülke maliyesini düzenleme ve altüst olan ekonomiyi yeniden tesis etmek için bu alanda önemli çalışmalar yapılmıştır. Öncelikli olarak Cumhuriyetin kendi banknotları basılmış ve kullanılması sağlanmıştır. Azerbaycan Devlet Bankası kurulmuş, tarım için küçük kredi bankaları açılmış, şehirlerdeki tasarruf bankaları şebekesi yeniden düzenlenmiştir. Tahrip olan petrol endüstrisi ve Bakü-Batum petrol boru hattı restore edilerek yeniden çalışır hale getirilmiştir. Bakü-Culfa Demiryolu inşaatı hızlandırılarak devam ettirilmiştir, Hazar Denizi gemiciliğinin geliştirilmesi yönünde kararlar alınmıştır (Nəsibzadə, 1990:9).

Bazı Avrupa ülkelerinin Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni tanımasından sonra diplomatik ilişkiler gelişmeye başlamış, Belçika, İsviçre, Hollanda, Çekoslovakya, Finlandiya gibi ülkeler Bakü'de konsolosluk açmış, bunun yanı sıra İngiltere, Yunanistan, Gürcistan, Ermenistan, Danimarka, İtalya, Litvanya, Polonya, İran, ABD, Ukrayna, İsveç devletlerinin temsilcilikleri Azerbaycan'da faaliyet göstermeye başlamıştır. Ermenistan ve Rusya dışındaki komşu ülkelerle sıcak ilişkiler kurulmuş, ikili temaslar gerçekleştirilmiştir (Ahmedova, 2013:9).

Bir asırlık müstemleke zulmünden sonra henüz toparlanamamış Azerbaycan halkının yönetici konumundaki hükümetinin ve önderlerinin bir takım eksikler ve hatalar sergilemesi doğal bir durumdur. Bu bağlamda, devlet kademelerinde hiçbir ferdine hiçbir şekilde görev verilmeyen bir halkın bağımsız bir devlet kuran liderlerinin siyaseten tecrübesizliği ve saflığı gelecekteki trajediler açısından elverişli koşullar yaratmıştır. Bunun yanı sıra milli devletin yeterince güçlenmesi

sağlanmadan ayırım yapılmaksızın tüm vatandaşlara tanınan demokratik haklar, demokrasinin kullanılarak istikrar bozucu bazı şartları ortaya çıkarmıştır. Bütün bunlara Ermeni provokatörler ve çeteciler, Türk komünistler, savaş esirleri ve içteki hainlerin yıkıcı faaliyetleri ile Bolşeviklerin baskısı da eklenince 1 Nisan 1920’de Nesip Bey Yusufbeyli’nin hükümeti istifa etmek zorunda kalmıştır. Yaklaşık bir aylık hükümet krizinin yaşanması ülkede ciddi bir yönetim zafiyetinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu karışıklıktan istifade eden Bolşevikler 27 Nisan 1920’de üstün kuvvetlerle taarruza geçerek Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin bağımsızlığına son vermişlerdir (Nəsibzadə, 1990:10). Aynı dönemde Anadolu’da bir bağımsızlık mücadelesinin yaşanıyor olması ve batılı güçlerin Sovyet tehdidinin farkına varamaması söz konusu sürecin hızlanmasına sebep olmuştur.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin Sinemadaki Sunumu: Ali ve Nino

Genel anlamda Türk tarihinin, özel olarak da Azerbaycan tarihinin müstesna konularından biri olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, çok sayıda araştırmacı tarafından ele alınıp işlenmesine rağmen ne yazık ki özellikle sanat camiası tarafından hak ettiği ilgiyi görmemiştir. Sinemanın yaklaşımı da diğer birçok sanat dalınınkinden farklı olmamış, Azerbaycan sinemacıları da dâhil olmak üzere, Türk Dünyası sinemacıları, siyasi anlamda büyük önem taşıyan bu konuya yeterli ilgi göstermemişlerdir. Sinemada Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’ni ele alan çalışmaların hemen hemen tamamı belgesel film türündedir. Kurgusal (fiction) nitelikli, belirli bir dramatik yapı içerisinde anlatılan olaylarda Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’ni ele alan ya da bu konuya değinen neredeyse ilk ve tek film, “Ali ve Nino” isimli filmidir.

“Ali ve Nino”, Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev’in kızı olan Haydar Aliyev Vakfı Başkan Yardımcısı Leyla Aliyev’in gayretleriyle ve bizzat kendi tarafından oluşturulan özel fonun desteğiyle çekilmiştir. Kurban Said müstear adlı yazarın aynı adlı eserinden Portekizli senarist ve yönetmen Christopher James Hampton’ın sinemaya uyarladığı “Ali ve Nino”yu İngiliz yönetmen Asif Kapadia 2016 yılında

çekmiştir. Yapımcıları arasında Kris Thykier'in yanı sıra Mairi Bett ve Leyla Aliyeva'nın da bulunduğu filmin gerek oyuncu kadrosunda gerekse teknik ekibinde birçok milletten çok sayıda sanatçı görev almıştır. Filmin kalabalık oyuncu kadrosunda Adam Bakri (Ali Han Şirvanşir), Mariya Valverde (Nino Kipiani), Riccardo Scamarcio (Malik Nakhararyan), Mendi Patkinson (Knyaz Kipiani), Konni Nilsen (Knyaginya Kipiani), Humayun Ərşadi (Ali'nin babası), Halit Ergenç (Feteli Han Hoysk), Fəxrəddin Manafov (Zeynelabidin Tağıyev), Nigar Güləhmədova (Sona Tağıyeva), Pərviz Qurbanov (Musa Nağıyev), Numan Acar (Seyyid Mustafa), Dəniz Tacəddin (Nino'nun arkadaşı), Xumar Səlimova (Nino'nun arkadaşı), Cövdət Şükürov (Rus subayı) gibi oyuncular rol almıştır. Görüntü yönetmenliğini Gökhan Tiryaki'nin yaptığı filmin kurgu yönetmenliğini Alexander Berner, sanat yönetmenliğini Christian Huband ve Burak Yerlikaya, müziklerini Dario Marianelli üstlenmiştir. Toplam maliyeti 20 milyon Dolar olan filmin çekimleri Azerbaycan ve Türkiye'de gerçekleştirilmiştir.

Filmi özel kılan unsurların başında hiç şüphesiz, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşuna ve Kafkas İslam Ordusu'na değinmesi gelmektedir. Ancak bunun dışında; ilk baskısı 1937'de Viyana'da olmak üzere 66 ülkede ve 33 dilde yayınlanan, dünya çapında klasikleşmiş bir Azerbaycan romanından uyarlanması; Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in kızı Haydar Aliyev Vakfı Başkan Yardımcısı Leyla Aliyev'in isteği ve desteği ile çekilmiş olması; dönemin sosyopolitik yapısını net bir şekilde ortaya koyması gibi başka birçok unsur da etkilidir.

Olaylar Bakü, Tiflis, Dağıstan ve İran'da, Birinci Dünya Savaşı ve Bolşevik İhtilali'nin Kafkasya'da yarattığı kaotik ortamda geçmektedir. Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesinin ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecinin de yansıtıldığı eser, genel anlamda farklı inançlarına, kültürlerine ve yaşam tarzlarına rağmen birbirlerine tutkuyla bağlı kalan Ali ve Nino isimli iki gencin aşkını konu almaktadır. Azerbaycan Türk'ü Ali Han Şirvanşir, soylu ve zengin bir Müslüman ailenin oğludur. Doğulu kültürüyle yetişmiş, yüzü doğuya

dönük, inançlarına, milliyetine ve kültürüne sıkı sıkıya bağlı gelenekselci bir kişiliğe sahiptir. Katı bir Hıristiyan geleneği ve Rus disipliniyle büyümüş, eğitilmiş, Avrupalı yaşam tarzına sahip, soylu bir Gürcü ailesinin kızı olan Nino'ya âşiktir. İki genç bütün farklılıklarına karşın birbirlerini her şeyin üstesinden gelebilecek kadar çok sevmektedirler. Ali, okuldan mezun olduktan sonra, Nino'ya evlenme teklif eder. Nino, onu çok sevmesine rağmen bir takım tereddütler yaşamaktadır. Doğu kültürü içinde doğan ve bu kültür ile yetişen genç, müstakbel eşinin de kendi kültürüne, dinine uyum sağlamasını arzu eder ancak Nino bunu kesinlikle reddetmektedir. Bu doğrultuda, peçe giymek zorunda olmadığına ya da haremın parçası olmayacağına dair Ali'den söz vermesini ister. Ali'nin babası Müslüman geleneksel bakış açısına rağmen evliliği destekler, Nino'nun anne babası ise başlangıçta karşı çıksalar da sonunda evlenmeleri konusunda ikna olurlar. Bu süreçte, Kipianilerin aile dostu olan ve Nino'ya karşı tutkulu bir aşk besleyen Ermeni genç Malik Nakhararyan, Nino'yu kaçıırır. Bu durumu haber alan Ali, onları bulup Nahararyan'ı öldürerek Nino'yu kurtarır. Bu olaydan sonra Ali artık aranan bir suçlu olmuştur. Babası yakalanmaması için onu Dağıstan'a gönderir. Dağlarda kaçak hayatı yaşarken bir gün, Ali Han'ın dostu Molla Seyit, ona Nino'yu getirir. İki sevgili burada evlenirler. Ancak evlendikten sonra da sıkıntılar iki aşğın peşini bırakmaz, hayatları sürekli kaçma ve kovalamaca içerisinde geçer. Bir süre sonra Rusya'da ihtilal gerçekleşir ve Ali artık aranan bir suçlu olmaktan çıkar. Bu gelişme sonrasında Ali ile Nino Bakü'ye dönerler. Ne var ki Bakü'de huzur ve sükûnetten yoksundur, Ruslar'ın silahlandığı Ermeniler ile Türkler arasında çatışmalar yaşanmaktadır. Milliyetçi duygulara sahip, bağımsızlık taraftarı olan Ali bir süre sonra çatışmalara katılır. Çatışmalar gittikçe büyür ve Ermeni-Rus birlikleri şehri istila eder. Olaylarda sevdiklerini ve arkadaşlarını kaybeden Ali, Nino'yu alarak İran'a gider. Nino, buradaki yaşam biçimine bir türlü alışamamıştır ve bir an önce buradan ayrılmayı istemektedir. Bu arada Tiflis'te Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin bağımsızlığı ilan edilmiş, Feteli Han Hoysk hükümeti kurmuştur. Yaşanan olaylar sonucunda hükümetin Osmanlı İmparatorluğu'ndan yardım

talep etmesiyle harekete geçen Kafkas İslam Ordusu, Bakü'ye kadar ilerlemiştir. Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü kurtarması ve Hükümet merkezinin Gence'den Bakü'ye aktarılması sonrasında Ali ile Nino Bakü'ye dönerler. Ali Han, Dışişleri Nazırlığı'nda etkili bir makamda memuriyete başlar. Bir kızları olan Ali ile Nino'nun yaşamları nihayet düzene girmiş gibi görünürken Bakü, Bolşevikler tarafından işgal edilir. Bunun üzerine Ali Han eşini ve kızını Tiflis'e göndererek işgale karşı direnişe katılır. Ülkesini savunmak için direnen arkadaşlarıyla beraber Bolşevik birliklerine karşı çatışırken Gence Köprüsü üzerinde vurularak şehit olur.

Filmde olayların anlatılış biçimi ve silsilesi genel olarak Kurban Said'in romanındakine uygun biçimdedir. Ali ve Nino'nun aşklarının arka planında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşu, Azerbaycan halkının bağımsızlık yolundaki mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu'nun taarruzu sosyopolitik bir çerçevede anlatılmaktadır. Filmin temel aksiyonunu oluşturan aşk hikâyesi ise savaşın, çatışmanın, işgalin, anlaşmazlıkların ve diğer tüm olumsuzlukların yarattığı karamsar ve kasvetli atmosfere rağmen imrenilecek nitelikte, sıcacık ve tutkudur. Dramatik anlatı son derece güçlü bir çatışma eksenini üzerine kuruludur. Filmin genel çatışmasını da oluşturan Müslümanlıkla Hıristiyanlık, Asyalılıkla Avrupalılık, doğuyla batı arasındaki karşıtlık, farklı inanç, kültür ve milliyetleri iç içe bir şekilde bünyesinde barındıran, bu yönüyle kozmopolit bir yapıya sahip olan Bakü uzamında ortaya koyulmaktadır. Bütün bu karşıtlıklar, filmin anlatısını farklı din ve milliyete mensup iki gencin imkânsız aşkı sıradanlığından kurtarıp ilgi çekici ve farklı bir yapıya sokmaktadır.

Filmin aksiyonu ağırlıklı olarak Bakü'de geçmekle birlikte Kafkasya'ya dair genel anlamda bilgi verebilecek kadar farklı şehir/bölgede geçmektedir. Rus İmparatorluğu'nun uyguladığı Kafkasya politikalarının bir sonucu olarak çeşitli etnik unsurlar bölgedeki şehirlerde bir arada iç içe yaşamaktadır. Bu doğrultuda en kozmopolit yerlerden biri Bakü'dür. Zengin petrol kaynakları ve bununla bağlantılı

olarak gelişen endüstri, nüfusu arttırmış ve etnik, dini, kültürel çeşitliliğe sebep olmuştur. Bakü'de Müslüman Türk, Rus, Ermeni, Gürcü, Yahudi gibi farklı din ve milliyetlere mensup, kültürleri ve gelenekleri birbirinden ayrı oldukça kalabalık bir nüfus birlikte yaşamaktadır. Avrupalı kültürün yaşandığı, sinema ve operanın bulunduğu baloların düzenlendiği bir şehirdir (Zeyrek, 2016:15). Halk genel olarak petrol-den kaynaklanan bir zenginliğe sahiptir ve günlük yaşamda bu zenginlik belirgin biçimde hissedilmektedir. Bu durum da doğal olarak güç odaklı toplumsal bir çatışmanın ortaya çıkmasına sebep olmaktadır. Ahali arasında inanç, yaşam biçimi ve coğrafi aidiyet bağlamında çatışmalar söz konusudur. Örneğin, Ali ile Nino'nun mensup oldukları kültür ve medeniyet belirgin bir çatışma halindedir. Nino'nun ailesi Kipianilerde yemekler masada ve çatal kaşıkla yenirken Ali'nin ailesinde yemekler, yer sofrasında ve elle yenilmektedir. Bu durum yansıtılarak iki medeniyet ve iki toplumsal grup arasındaki farka işaret edilmektedir.

Bunun yanında doğulu ile batılı ya da diğer biçimiyle Asyalılık ile Avrupalılık da önemli bir çatışma konusudur. Toplum üyeleri mensup oldukları medeniyet bağlamında Asyalı-Avrupalı ya da doğu-batı kavramları üzerinden birbirlerini ötekileştirme çabası içerisindedir (Bölükmeşe ve Çelik, 2013:43). Söz konusu karşıtlık ve ötekileştirme Nino'nun ailesinin düzenlediği davette, Ali Han ile Ermeni Malik Nakhararyan ve Nino'nun babası arasındaki çöl ile ormanın karşılaştırıldığı sohbette belirgin biçimde yansıtılmaktadır.

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecine dair sosyopolitik yapı filmde, olayların anlatılışı yanı sıra karakterlerin kişisel özellikleri, birbirleriyle ilişkileri ve olaylar içindeki durumlarıyla da aktarılmaktadır. Bu doğrultuda en etkili anlatım doğal olarak Ali Han ile Nino karakterleri üzerinden yapılmaktadır. İki karakterin bilhassa sosyolojik ve psikolojik özelliklerini yansıtan filmsel unsurlar bu bağlamda önemli ipuçları vermektedir. Örneğin, I. Dünya Savaşı'nın başlamasından sonra Ali'nin savaşa yönelik yaklaşımı ve savaşa ilgili düşünceleri oldukça dikkat çekicidir. Ali babası tarafından gönderilen

telgrafla, Çar'ın Avrupa hükümdarlarının bazılarına savaş ilan etmesi üzerine Bakü'ye çağrıldığı andan itibaren savaşı sorgular. Ancak bu sorgulama olgusal anlamda savaşa yönelik bir sorgulama değil, kim için, ne için savaşılacağı konusundadır. Savaşın anlamının ve gerekliliğinin sorgulanması dışında en önemli nokta Rus İmparatorluğu uyuşmasıyla aynı soydan oluşan Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaşma durumunun söz konusu olmasıdır. Babası ve çevresindeki kişilerle bu doğrultudaki tüm konuşmaları, Rusya'nın çıkarları için savaşmanın yanlış olduğu, aynı kandan oldukları Osmanlı'ya karşı sırf Rusya'nın işine yarayan bir sebeple savaşılması gerektiği yönündedir. Dolayısıyla onun bu asi yaklaşımı savaşa karşı değildir çünkü bağımsızlık savaşına katılma konusunda bir an bile tereddüt etmeyecektir.

Yaşanan gelişmeler bağımsızlık düşüncesini savunanların haklılığını ortaya koyar niteliktedir. Bolşevik İhtilali'nin gerçekleşmesi ve Rus İmparatorluğunun yıkılması sonrasında Bakü'ye dönen Ali ile Nino kendilerini, Çar'ın ordusundan kaçan askerlerin Ermeni çetecilerle giriştiği katliamın ortasında bulurlar. Ali, eşini babasıyla beraber Tahran'daki amcasının konağına gönderip kendisiyle aynı düşüncelere sahip olan arkadaşları gibi savaşmaya başlar. Ülkenin dört bir yanında yaşanan benzer olaylar bağımsız bir Azerbaycan Devleti'nin varlığını zorunlu kılmıştır. Karışıklıklar ve çatışmalar devam ederken 28 Mayıs 1918'de başkenti Gence olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulduğu ilan edilir.

Filmde, bağımsızlığın kazanılıp Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonraki süreç çok hızlı bir şekilde ilerletilmektedir. Ali Han'ın da görev aldığı Hükümet kuruluş aşaması, Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü kurtarmasından sonra başkentin Bakü'ye taşınması, yeni Cumhuriyet'in yabancı ülkeler tarafından tanınması, diplomatik ilişkilerin geliştirilmesi, her şey yolunda gidiyormuş gibi görünürken Bakü petrollerini ele geçirme amacıyla adım adım yaklaşan Bolşevik tehlikesinin göz ardı edilmesi birbiri ardına ve kısa bir sürede yansıtılmaktadır. Eşi Nino ve yeni doğan kızı ile Gence'deki malikanesinde bulunan Ali Han, 28 Nisan 1920'de arkadaşı İlyas aracılığıyla

Bolşeviklerin Bakü'yü işgal edip, Meclisi ve Hükümeti dağıttığını öğrenir. Peşlerinden gideceğini söyleyerek eşi ve kızını trene bindirip Tiflis'e gönderir. İlyas'la teşkil ettikleri birkaç kişilik kuvvetle Gence Köprüsü üzerinde Bolşevik askerlerine karşı savaşarak şehit olurlar.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı'nın öncesinde, savaş dönemi ve savaşın bitiminden sonra Kafkasya'da yaşanan olayları iki gencin ölümsüz aşkı çerçevesinde, ağırlıklı olarak Bakü'deki boyutuyla anlatan Ali ve Nino filmi, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluş sürecini ve dönemin sosyopolitik yapısını yansıtmaya bakımından önem taşımaktadır.

Genel anlamda güçlü bir dramatik çatışma üzerine inşa edilen aksiyon, içerdiği bütün söylem ve mesajları karşıtlıklar üzerinden aktarmaktadır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve bu döneme ait sosyal yapı, siyasi durum, yaşanan olaylar vs. tamamıyla dramatik çatışma unsurlarıyla ifade edilmektedir.

Film, seyirciye önemli ve etkileyici mesaj verme gayretinden ziyade büyük bir keşmekeş içerisinde aşklarını, bağımsızlıklarını, inançlarını, kültürlerini, medeniyetlerini kimliklerini vs. yaşamaya çalışan insanların hikâyesini anlatmaktadır.

Filmin, bağımsızlık merkezli oluşturulan sosyopolitik söylemi, başkarakter Ali Han üzerinden ifade edilmiş, özellikle yaptığı tercihlerle yansıtılmıştır. Ali Han, Nino'ya âşıktır ve uğruna her şeyi yapabilecek kadar değer vermektedir. Ancak tercih yapmak zorunda kaldığı her durumda Nino yerine mensubu olduğu milleti, vatanını, inancını, kültürünü ve medeniyetini seçmiştir. Filmin sonunda Nino'yu Tiflis'e gitmesi için ikna etmek amacıyla söylediği "*Bebeğimiz büyüyünce onun bir ülkesi olmalı*" sözü, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve dönemin sosyopolitik yapısını Ali Han'ın düşünceleri üzerinden anlatmanın özünü oluşturmaktadır.

Kaynakça

Ahmedova, Firdovsiye, "Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti-95", **İRS Miras Dergisi**, Sayı 6, 2013, s. 4-9.

- Bölükmeşe, Engin - Çelik, Fulya, "Kurban Said'in "Ali ve Nino" Adlı Eserinde Doğu(lu) ve Batı(lı) İmgesi", **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 14(2), 2013, s.39-50.
- Isgenderli, Anar, **Realities of Azerbaijan 1917-1920**, Xlibris Corporation, USA, 2011.
- Nəsibzadə, Nəsib, "Azərbaycan Hökuməti", **Azərbaycan Demokratik Respublikası: Azərbaycan Hökuməti (1918 - 1920)**, (Ed: V. Allahverdiyev ve Ş. Mehdiyev), Bakı Gənclik Nəşriyyat, Bakı, 1990.
- Qasimov, Niyazi, "Paris Barış Konferansı'nda Azərbaycan Halk Cumhuriyeti Nümayəndə Heyəti'nin Çalışmaları", **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, 4 (11), 2017, s.76-100.
- Yıldız, Şükrü, **Azərbaycan Demokratik Respublikası (1918-1920)**, Səda Nəşriyyat, Bakı, 2004.
- Zeyrek, Yunus, "Bir Kafkasya Romanı: Ali ve Nino", **Bizim Ahıska Dergisi**, Kış, 2016, s. 13-19.

MONDROS MÜTAREKESİ MÜZAKERELERİNDE KAFKASYA MESELESİ

Muharrem TURP*

ÖZET

1918 yılı sonbaharında Bulgaristan'ın İtilaf Devletleri'ne başvurarak savaştan çekilmesi, Osmanlı Devleti için de savaşın bittiği anlamına geliyordu. Talat Paşa Hükümeti mütareke sürecinde Osmanlı Devleti'nin elini güçlendirmek için 4 Ekim 1918'de istifa etti. Yeni hükümet kuruluncaya kadar görevde kalan Talat Paşa Hükümeti, mütareke imzalanması için çeşitli girişimlerde bulunsa da bunlardan sonuç elde edemedi. Bu sırada Padişah, 14 Ekim 1918'de Ahmet İzzet Paşa'yı yeni hükümeti kurmakla görevlendirdi.

Ahmet İzzet Paşa, mevcut askeri şartlar ışığında mütareke imzalanmasını zorunlu görmekteydi. Yapılan girişimler sonucunda mütareke şartlarının görüşülmesi için Rauf Bey başkanlığındaki heyet 26 Ekim 1918'de Midilli'nin Mondros Limanı'na ulaştı. 27 Ekim 1918'de Agamennon zırhlısında başlayan görüşmelere İngiltere adına Amiral Calthorpe katıldı. Mondros müzakerelerinde üzerinde en çok durulan konulardan biri Kafkasya oldu. Osmanlı Devleti'nin tüm cephe-lerde yaşadığı olumsuzluklara karşın tek başarılı olunan cephe Kafkasya idi. Öyle ki 1918 yılında Osmanlı Ordusu Bakü'ye ulaşmıştı. Bu durum müzakereler sırasında Kafkasya'nın önemini arttırdı. Kafkasya, İngiltere Savaş Ofisi'nin raporlarında kontrol altında tutulması gereken üç bölgeden biri olarak işaret ediliyordu. Bu amaçla Türkle-

* Dr. Öğr. Üyesi, Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi tarih Bölümü, muharremt28@hotmail.com

rin Kafkasya ve İran'dan çekilmesi zorunlu gözüküyordu. Nitekim Savaş Ofisi'nin Amiral Calthorpe'a verdiği talimatta müzakereler sırasında bu konunun üzerinde önemle durulması gerektiği belirtildi. Ayrıca Ermenistan'ın büyütebilmesine yönelik adımların atılabilmesi için Türkler bölgeyi boşaltmalıydı.

Mütareke taslağına göre Kafkasya'ya ilişkin görüşülen düzenlemeler şöyle sıralanabilir; Osmanlı Ordusu terhis edilecek (5. Madde), Güney Kafkasya ve İran'ın kuzeybatısında bulunan kuvvetler 1878 sınırına geri çekilecek (11. Madde), Güney Kafkasya demiryolları dâhil tüm demiryollarının idaresini, Bakü ve Batum şehirlerini İtilaf Devletleri'ne bırakacak (15. Madde), tüm silah ve cephaneler hakkındaki tasarruf İtilaf Devletlerine bırakılacak (20. Madde). 24. Maddeye göre ise Vilâyâtı Sitte'de karışıklık meydana gelirse İtilaf Devletleri'nin işgal hakkı doğacaktı. Bu madde Kafkas Harekâtı'yla elde edilen siyasi ve askeri başarıları ortadan kaldırdığı gibi Anadolu'nun 3'te 1'inin de yeniden işgaline yol açabilecek bir durum arz ediyordu. Rusların 4 yıl boyunca yapamadığını İngilizler mütareke şartlarıyla elde etmek istiyorlardı.

Çalışmamızda 27 Ekim 1918'de başlayan ve 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla sonlanan müzakere sürecinde Kafkasya'ya ait hususlar Başbakanlık Osmanlı Arşivi, hatıratlar, telif ve tetkik eserler üzerinden incelenerek ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mondros Mütarekesi, Osmanlı Devleti, İngiltere, Kafkasya

THE CAUCASIAN ISSUE IN THE NEGOTIATIONS FOR THE ARMISTICE OF MUDROS

ABSTRACT

In the autumn of 1918, Bulgaria's withdrawal from the war upon consulting with the Allies also meant the end of war for the Ottoman

Empire. The Talat Pasha government resigned to strengthen the empire's hand in the armistice process on 4 October 1918. Remaining in office until the forming of a new government, Talat Pasha's government failed in its efforts for the signing of armistice. Meanwhile, the Sultan appointed Ahmed İzzet Pasha to form the new government on 14 October 1918.

In view of the military conditions, Ahmed İzzet Pasha deemed it compulsory to sign the armistice. As a result of some initiatives taken, a committee presided by Rauf Bey reached Port Moudros in the Lemnos Island on 26 October 1918 to negotiate the conditions for the armistice. On behalf of Britain, Admiral Calthorpe participated in the negotiations that began on HMS Agamemnon on 27 October 1918. One of the hot topics of the negotiations was Caucasia. Despite all the adversities that the Ottoman Empire suffered in all fronts, Caucasia was the only success. In fact, the Ottoman Army had reached Baku in 1918. This situation increased the importance of Caucasia during the negotiations. The Caucasus was being indicated as one of the three regions that must be kept under control in the reports of the British War Office. For this purpose, it was deemed imperative for Turks to withdraw from Caucasia and Iran. As a matter of fact, the War Office had instructed Admiral Calthorpe to place emphasis on this subject during the negotiations. Also Turks were to withdraw from the region for steps to be taken for expanding Armenia.

According to the negotiation draft regarding the Caucasus, the Ottoman Army would be discharged (Article 5), the forces in the South Caucasus and North-western Iran would withdraw to the borders of 1878 (Article 11), the cities of Baku and Batumi and the administration of all railroads including those in the South Caucasus would be left to the Allied Powers (Article 15), and all the arms and ammunition would be placed at the disposal of the Allies (Article 20). Also, according to Article 24, in the case of any chaos in the Six Provinces, the Allied Powers would be entitled to occupy. This article would both take away all the political and military accomplishments obtained by

the Caucasian Operation and it could also lead to a reoccupation of one thirds of Anatolia. So, with these armistice conditions, the British desired to succeed what Russians could not in 4 years.

By drawing on the Turkish Prime Ministry's Ottoman Archive, certain memoirs, books and research works, the current study tries to analyse and reveal certain matters relating to the Caucasus in the process of the negotiations that started on 27 October 1918 and concluded by the signing of the Armistice of Mudros on 30 October 1918.

Key Words: Armistice of Mudros, Ottoman Empire, Britain, Caucasus

Giriş

Fransız ihtilali sonrası Avrupa'da meydana gelen gelişmeler, sömürgecilik faaliyetlerindeki rekabet ve milliyetçilik faaliyetleri zamanla Avrupa devletlerini karşı karşıya getiren sonuçlar doğurdu. Askeri, iktisadi ve sosyal dengelerdeki değişim sonucunda Birinci Dünya Savaşı patlak verdi. Savaşın başlamasındaki kıvılcım ise 28 Haziran 1914'te Avusturya Macaristan Veliahtı Franz Ferdinand'ın bir Sırp milliyetçisi tarafından öldürülmesi oldu. Avusturya-Macaristan, 28 Temmuz günü Sırbistan'a savaş ilan etti¹. Bu gelişmenin ardından Avrupa'da bloklar kendini gösterdi. 31 Temmuz'da Rusya seferberlik ilan ederek Sırbistan'ın yanında yer aldı. Almanya, 1 Ağustos'ta Rusya ve 2 Ağustos'ta Fransa'ya savaş ilan etti. Tüm bu gelişmelerin ardından İngiltere de 5 Ağustos'ta Almanya'ya savaş ilan etti. Böylece savaş bütün dünyaya yayılmaya başladı².

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'na İtilaf Devletleri arasında girmek için çeşitli teşebbüslerde bulunsa da bir sonuç alamayınca Almanya ile görüşmeye başladı. Sonunda 2 Ağustos 1914'te Türk-Alman

¹ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi tarihi 1914-1980**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1983, s. 99-104.

² A. Haluk Ülman, **Birinci Dünya Savaşına Giden Yol**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1973, s. 205-207.

ittifakı imzalandı. Osmanlı Donanması, 29 Ekim 1914'te Rus limanlarını bombalayınca Osmanlı Devleti fiilen savaşa katılmış oldu. 11 Kasım 1914'te ise Osmanlı Devleti resmen İtilaf Devletlerine savaş ilan etti³.

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun başarılı olduğu tek cephe Kafkas Cephesi oldu. 1917'ye gelindiğinde Rusya, büyük iç karışıklıklar yaşıyordu. Sonunda Ekim 1917'de Rusya'da ihtilal baş gösterdi ve Bolşevikler Çarı devirerek yönetimi ele aldı. Bolşeviklerce kurulan Sovyet hükümeti ise ilhaksız ve tazminatsız barış sloganıyla hareket ederek 3 Mart 1918'de Brest-Litowsk Antlaşması'nı imzalayarak savaştan çekildi. Antlaşmayla Rusya, işgal ettiği bölgelerden çekilecek ve Elviye-i Selase de plebisit yapılacaktı. Ancak Osmanlı Devleti artan Ermeni mezalimini sebep göstererek 12 Ağustos 1918'de ileri harekâta başladı⁴.

Erzincan'daki 3. Ordu tarafından başlatılan ileri harekât neticesinde 20 Şubat'ta Bayburt, 3 Nisan'da Ardahan, 14 Nisan'da Batum, 25 Nisan'da Kars ele geçirildi. Böylece 1877 sınırları aşılmış oldu. Osmanlı Ordusu 1918 Eylül ayına kadar geçen süreç içerisinde kuzeyde Bakü, orta mihverde Tebriz ve güneyde İran'ın Rumiye Gölü'ne kadar geniş bir alanı ele geçirmişti. Ancak diğer cephelerde durum iç açıcı değildi. Suriye ve Irak cephelerinde alınan yenilgilerle birlikte geri çekilmeler başlamıştı. Osmanlı Devleti'nin müttefikleri için de durum pek parlak değildi. Öyle ki 29 Eylül 1918'de Bulgaristan'ın ateşkes imzalayarak savaştan çekilmesi Osmanlı Devleti için de savaşın bitişi anlamına geliyordu⁵.

³ Ahmet Hurşit Tolon, **Birinci Dünya Savaşı Sırasında Taksim Anlaşmaları ve Sevr'e Giden Yol**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006, s. 29-35.

⁴ Selçuk Ural, "Kurtuluş'tan Mondros Mütarekesine Vilayât-ı Şarkiye'de Meydana Gelen Mülki ve İdari Sorunlar", **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 9, 2010, s. 10-12.

⁵ Levent Ünal, "Birinci Dünya Harbi'nde Erzurum'un Düşmesi Sonrası Meydana Gelen Gelişmeler ile Bölgede Cereyan Eden Muharebelerin Değerlendirilmesi", **100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sem-**

Mondros Mütarekesi Öncesi Gelişmeler

Savaşın Osmanlı Devleti için sona erdiğini anlayan Sadrazam Talat Paşa, mütareke isteği için çalışmalarına başladı. 1 Ekim 1918’de toplanan Meclis-i Vükela toplantısında mütareke imzalamanın zorunluluk haline geldiğini belirtti. Ancak İttihat ve Terakki Fırkası tarafından kurulan hükümetin Osmanlı Devleti için bir dezavantaj olduğunu belirterek çekilme kararı alındı. Nitekim 4 Ekim’de istifasını padişaha sundu⁶.

Talat Paşa, yeni hükümet kurulana kadar görevini sürdürdü. Bu sırada ilk olarak İspanya ardından İsviçre Hükümetleri aracılığıyla 5 Ekim’de Amerika Birleşik Devletleri’ne 12. Maddelik bir mütareke taslağı sunuldu. Wilson prensipleri referans alınarak hazırlanan mütareke isteği yanıtızsız kaldı⁷. Bunun üzerine İzmir Valisi Rahmi Bey, İzmir Vilayet Yabancı İşleri Müdürü Charles Karabiber ile tüccar Edmond Giraud ile birlikte İngiltere’ye mütareke isteğinde bulunmak için 3 Ekim’de Atina’ya gönderildi. 6 Ekim’de İngiltere’nin Atina elçisi Lord Granville’e hükümetin mütareke teklifi iletildi⁸.

Tevfik Paşa’yı yeni kabineyi kurmayı başaramayınca Sultan Vahdettin, 14 Ekim 1918’de, görevi, tarafsız kimliğiyle tanınan ve asker olarak ordunun da beğenisini kazanmış olan Ahmet İzzet Paşa’ya verdi⁹.

Ahmet İzzet Paşa Kabinesi’nin en önemli hedefi mütareke yapmaktı. Nitekim ilk iş olarak Kut’ül Amare’de esir alınan General

pozyumu, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s. 444-445; Ali Türkgeldi, **Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1948, s. 25-26.

⁶ David Fromkin, **Barışa Son Veren Barış**, Çev: Mehmet Harman, Sabah Kitapları, İstanbul, 1997, s. 365-367.

⁷ Gotthard Jaeschke, “Mondrosa Giden Yol”, **Bellekten**, Cilt: 28, Sayı: 109, 1964, s.142; Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâp Tarihi, III**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991, s. 702.

⁸ Jaeschke, “Mondrosa Giden Yol” s.144.

⁹ Metin Ayışığı, **Mareşal Ahmet İzzet Paşa**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997, s. 152.

Townshend'in arabuluculuk teklifini kabul ederek İngiltere Hükümetiyle görüşmek için görevlendirildi¹⁰. 16 Ekim'de Meclis-i Vükela'nın onayını alarak ertesi gün Townshend'dan İngiltere ile arabuluculuk yapmasını istedi¹¹.

Ahmet İzzet Paşa, Bahriye Nazırı Rauf Bey'i mütareke metninin hazırlanması için görevlendirdi. Rauf Bey ile Townshend 17 Ekim'de mütareke şartları üstünde anlaşmaya vardı¹².

Türk heyeti başkanı olarak Bahriye Nazırı Rauf ile Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet, Erkân-ı Harb Kaymakamı (Kurmaya Yarbay) Sadullah Bey ve kâtip Ali Türkgeldi görevlendirildi. Heyete sonradan deniz subaylarından Tefik Bey de dâhil edildi. Heyet 26 Ekim'de Limni adasının Mondros Limanına vardı¹³.

Görüşmelere İtilaf Devletleri adına Heyet Başkanı Amiral Calthorpe ile Albay Byons, Binbaşı Dickens, kâtip Teğmen Cormrod ve 3. Oturumun ardından ise Albay Burmster katıldı¹⁴.

Türk Heyeti'ne Verilen Talimat

Mondros Mütarekesi için heyete görüşmeler sırasında izleyecekleri yolu gösteren 8 maddelik bir talimatname verildi. Buna göre hükümet boğazlar mütareke sırasında ticari ve askeri gemilere açık olmasını kabul edecekti ancak Yunan savaş gemileri bu maddenin dışında tutulacaktı. Boğazların istihkamı Osmanlı Devleti tarafından sağlanacak ancak eğer İngiliz heyetinin ısrarı söz konusu olursa Osmanlı askerinin yanında İngiliz subaylarının da bulunması kabul edilecekti. Fakat bunlar barış anlaşmasının imzalanmasından sonra boğazları terk edeceklerdi. Çanakkale ve Karadeniz Boğazlarından geçecek olan gemiler iki boğaz arasında iki günden fazla kalmayacaklar ve Karadeniz ve Adalar Denizi'ne geçeceklerdi (1. Madde).

¹⁰ Jaeschke, "Mondrosa Giden Yol", s. 14.

¹¹ Ayışığı, **Mareşal Ahmet İzzet Paşa**, s. 164.

¹² Türkgeldi, **Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, s. 29-31.

¹³ Türkgeldi, **Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, s. 31-32.

¹⁴ Türkgeldi, **Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, s. 34,44.

Askerin terhisi hususunda İngilizlerin teklifi kabul olunmakla birlikte asayişin korunması için barış teşkilatında öngörülen miktarı aşmayacak kuvvet silahlı bulundurulacaktı. Orduda bulunan yabancı askerler ise memleketlerine iade edilecekti. (2. Madde)

Mütarekenin imzalanmasıyla birlikte bütün cephelerdeki savaş hali son bulacaktı (3. Madde)

Gerek dâhilde gerek karasularında emniyeti ve asayişi Osmanlı hükümeti sağlayacak, hükümetin hiçbir surette idaresine müdahale kabul edilmeyecekti. Ayrıca memleketin hiçbir noktasına asker çıkarılmayacaktı. (4. Madde)

Karadeniz havzasında Almanların taarruzlarına ve bahriyeyi tehlikeye düşürmeleri halinde gerekli tedbirleri almak Osmanlı Hükümeti'ne ait olacak, ancak İngilizler kendilerine kanaat bahş olacak tarzda bunları teftiş hakkına sahip olacaktır. (5. Madde)

Mütarekeyle birlikte ticaret ve deniz ticareti serbestisi kabul edilmekle birlikte ülkeye hububat ve benzeri maddelerin ithaline devam edilmesi istenecekti. (6. Madde)

Mütarekeyle birlikte Almanya'dan alınan yardımlar kesileceği için maddi yardım talebinde bulunulacaktı. (7. Madde)

Milli namusu rencide edecek her türlü hareket ret edilecekti. Almanya ve Avusturya-Macaristan askerleri, memurları ve konsolosları iki ay içinde Osmanlı topraklarını terk edeceklerdi. Ancak bu ülkelerde sayıları on bini bulan ve büyük çoğunluğu öğrenci olan Osmanlı tebaasının ülkeye dönüşlere mevcut şartlarda imkân olmadığından bu amaçla yapılan herhangi bir teklif kabul edilmeyecekti. (8. Madde)¹⁵.

Osmanlı Hükümeti, İngilizlerin teklifine karşılık olarak heyetten söz konusu konulara ilişkin bu maddelerin esas tutularak müzakere yapılmasını istedi.

¹⁵ BOA, HR.SYS, 2563/3, 29.10.1918, s. 20.

İngiltere'nin Amacı ve Müzakerelerde Kafkasya

İngiliz Savaş Ofisi tarafından hazırlandı¹⁶. Taslak İngiltere'nin temel amacı deniz yollarının güvenliğini sağlamaktı. Bu sebeple Boğazlar, Kafkasya ve Ortadoğu'da etkin olabilecek şartları sağlayan bir taslak metin hazırlama yoluna gittiler¹⁷. Nitekim mütareke taslağının ilk dört maddesinde özellikle boğazların işgaline zemin hazırladılar ve bu yolla Osmanlı Devleti'nin başkentini de işgal ederek Ortadoğu ve Kafkaslardan çekilmesi için baskı yapabilecek konuma gelmeyi hedeflediler¹⁸.

Mütareke taslağı hazırlanırken Osmanlı Ordusu'nun Bakü'ye kadar ilerlemiş olması İngilizlerin Kafkasya üzerindeki emeller için kabul edilemez bir durumdu. Bu sebeple İngiltere, Kafkasya ve İran'da bulunan Osmanlı ordularının geri çekilmesi, Türk askerinin Azerbaycan Ordusu'na katılmasının engellenmesi, Kafkasya'daki irtibat hatlarının denetiminin ele geçirilmesi ve Ermeniler üzerinden Osmanlı Devleti'nin baskı altına alınmasını sağlayacak hususlara önem verdi¹⁹.

Müzakereler 27 Ekim 1918 Pazar günü başladı. Ancak müzakereler esnasında zabıt tutulmasına karar verilmedi. İngiliz kâtabi gayri resmi kaydederken, Ali Türkgeldi de görüşmeleri özel olarak kaydedip Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet Bey aracılığıyla hükümete bildiriyordu²⁰.

Birinci Celse görüşmeleri aynı gün saat sabah 9.00'da başladı. Amiral Calthorpe, ilk dört maddenin üzerinde hiçbir değişiklik yapamaması noktasında hükümetinin emrini bildirdi²¹.

¹⁶ Fromkin, **Barışa Son Veren Barış**, s. 362

¹⁷ Arnold Toynbee, Kenneth P.Kirkwood, **Turkey**, London, 1926, s. 68.

¹⁸ Sina Akşin, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, I**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1992, s. 58.

¹⁹ Kaya Tuncer Çağlayan, "Dünya Savaşı Sonucunda Enver Paşa'nın Kafkasya'daki Planları ve İngiltere", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: 14, Sayı:41, 1998, s. 518.

²⁰ Türkgeldi, **Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, s. 33.

²¹ **BOA, HR.SYS**, 2305/20, 30.10.1918, s. 1.

Birinci celsede boğazlar, Osmanlı sularındaki torpillerin temizlenmesi ve Ermeni esirlerin serbest bırakılmasına ilişkin ilk dört maddenin görüşülmesinin ardından beşinci maddenin görüşülmesine başlandı²². Beşinci madde şöyleydi; *“hudutların muhafazası ve asayişi dahilinin idamesi için lüzumu görülecek kuvayı askeriyeden maadasının derhal terhis (miktarı bilahare itilaf hükümeti tarafından takarrür ettirilecektir)”*²³.

Maddenin bu hali heyete verilen 8 maddelik talimatnamenin ikinci maddesiyle çelişmekteydi. Buna göre Calthorpe askerinin terhis işlemlerinin ardından Osmanlı kuvvetlerinin miktarının da İtilaf Devletleri tarafından daha sonra belirlenmesini istemekteydi. Bunun üzerine Reşat Hikmet Bey maddenin son fıkrasının *“miktarı hükümeti seniye ile müttelikler beyinde müştereken tayin edilecektir”* şekilde değiştirilmesini teklif etti. Ancak Amiral Calthorpe bu teklife karşı çıkarak *“hükümeti Osmaniyenin reyini aldıktan sonra müttelikler tarafından takarrür ettirilecektir”* şeklinde değiştirilmesini isteyince madde üzerinde tam bir anlaşmaya varılamadı²⁴.

İlk oturum Osmanlı savaş gemilerinin limanlara çekilmesi üzerine olan 6. Madde, İtilaf Devletleri'nin güvenliklerini tehlikede gördükleri herhangi bir noktayı işgal etme hakkına sahip olacakları 7. Madde ve Osmanlı limanlarının İtilaf Devletleri tarafından kullanılmasını içeren 8. Maddenin görüşmelerinin ardından son buldu²⁵.

İkinci Celse saat 15.30'da başladı. Osmanlı Devleti'nin liman ve tersanelerinden itilaf Devletleri'nin de faydalanmasını öngören 9. Madde ve ardından Toros Tünellerinin işgalini içeren 10 maddelerinin görüşülmesinin ardından sıra 11. Maddeye geldi ve Amiral Calthorpe maddeyi okudu; *“İran'ın şimali garbi kısmında ve Maverayı Kafkastaki kuvveyi Osmaniyenin derhal kabletharî hudut dâhiline celbi.”* Ancak Rauf Bey maddenin bu haline karşı çıktı. Rauf Bey, İran'ın şimali garbi kıs-

²² BOA, HR.SYS, 2305/20, s. 2- BOA, HR.SYS, 2305/20, s. 3.

²³ BOA, HR.SYS, 2305/20, s. 3.

²⁴ BOA, HR.SYS, 2305/20, s. 3- BOA, HR.SYS, 2305/20, s. 4.

²⁵ BOA, HR.SYS, 2305/20, s. 5.

mının tahliyesinin kabul edileceğini belirtti ancak Kafkasya'dan çekilme konusundaki kararı eleştirerek 3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması ile geri alınan üç sancağın Osmanlı Devleti'ne ait olduğu söyledi. Osmanlı Ordusu'nun Bakü'ye kadar ilerlemesinin sebebi olarak ise bölgede yaşayan ahali arasında, ortaya çıkabilecek sorunların engellenmesini sebep gösterdi. Bu sebeple eğer bu üç sancağın tahliyesi gerçekleşirse bölgedeki halkın sahipsiz kalacağını beyan etti²⁶. Reşat Hikmet Bey ise bu üç sancağın tahliyesi ile birlikte Gürcülerin bu bölgeleri ele geçirmek için hemen faaliyete geçeceklerini belirtti. Bu durum üzerine Amiral Calthorpe madde üzerinde bazı değişiklikler yapılabileceğini, kendilerinin bu bölgelerin tahliyesine kesin olarak karar vermediklerini ve lüzumlu görülürse istenileceğini belirtti. Sonuç olarak madde şu şekilde değiştirildi. “*İran'ın şimali garbi kısmındaki kuwayı Osmaniye'nin derhal harbden evvelki husus gerisine celbi hususunda evvelce ita edilen emir icra edilecektir. Maverayı Kafkasın evvelce kuwayı Osmaniye tarafından kısmen tahliyesi emredildiğinden kısmı mütebakisi müttefikler tarafından vaziyeti mahalliye tetkik edilerek talep olunursa tahliye edilecektir*”²⁷.

Görüşmelerin devamında haberleşmenin itilaf devletlerinin denetimine tabi olmasına ilişkin 12. Madde, askeri, ticari ve deniz ile ilgili malzemelerin tahribinin önlenmesine ilişkin 13. Madde ve kömür, mazot ve yağ ihtiyaçlarının Osmanlı topraklarından itilaf Devletlerince karşılanması ve ihracının yasaklanmasına ilişkin 14. Maddenin görüşülmesinden sonra Amiral Calthorpe 15. Maddeyi okudu²⁸. Taslak madde şu şekildeydi; “*Kaffei hututu hadidiyenin itilaf murakabe zabıtlarının idaresine tevdiî Maverayı Kafkas'ta ebyevm Osmanlı İdaresinde bulunan hututu hadidiye de dâhildir ve bunlar serbest ve tam olarak itilaf memurininin emrine verilecektir. Bu maddeye Bakü ve Batum'un İtilaf Devletleri tarafından işgali de dâhildir*”²⁹.

²⁶ BOA, HR.SYS, 2305/20, s. 1.

²⁷ BOA, HR.SYS, 2305/20, s. 2.

²⁸ BOA, HR.SYS, 2305/20, s. 2.

²⁹ BOA, HR.SYS, 2305/20, s. 2.

Maddeye göre İtilaf Devletleri Osmanlı Devleti'nin tüm demiryollarını İtilaf Devletleri'nin idaresine bırakılacak ve buna Güneybatı Kafkasya'da bulunan demiryolları da dâhil olacaktı. Ayrıca maddeye göre Bakü ve Batum'da İtilaf Devletleri tarafından işgal edilecekti. Rauf Bey maddenin bu haliyle kabulü durumunda Osmanlı Hükümeti'nin vazifesini yerine getiremeyeceğini belirterek demiryollarının itilaf memurlarının denetimine tabi olması şeklinde değiştirilmesini istedi ancak Amiral Calthorpe maddenin mevcut halinde kalmasında ısrar etti³⁰. Bunun üzerine Rauf Bey maddenin bu haliyle Osmanlı Hükümetini müşkül duruma sokacağını, örneğin terhis edilecek askerlerin memleketlerine dönmelerinin dahi zora gireceğini beyan etti. Amiral Cathorpe ise amaçlarının halkı mahrum etmek olmadığını, ancak bu demiryollarıyla insanların seyahate ve eğlenceye gitmelerine de müsaade etmeyeceklerini dile getirdi. Görüşmelerin sonunda maddeye *"Ahalinin ihtiyacının tatmini nazarı dikkate alınacaktır"* ilavesinin eklenmesine karar verildi³¹. Rauf Bey'in Bakü'nün işgaline Osmanlı Devleti'nin itiraz etmeyeceklerini beyan etmesi üzerine maddeye *"Hükümeti Osmaniye Bakü'nün işgaline muteriz bulunmayacaktır"* ibaresi eklendi. Ancak maddeye son şekli verilmedi³². Celse, Yemen, Suriye, Hicaz, Asir, Kiliya ve Irak'taki birliklerin İtilaf Devletleri'ne teslim olmalarını içeren 16. Maddenin görüşülmesinden sonra son buldu³³. 28 Ekim pazartesi günü saat 15.00'da başlayan üçüncü celsede 15. Madde son halini aldı; *"Bilcümle hututu hadidiyeye itilaf murakebe zabıtları memur edilecektir. Bunlar meyânında eylevm Hükümeti Osmaniye'nin tahtı murakabesinde bulunan Maverayı Kafkas hututu hadidiyesi aksanı dâhildir. İş bu Kafkas hututu serbest ve tam olarak itilaf memurlarının tahtı idaresine vazedilecektir. Ahalinin ihtiyacının tatmini nazarı dikkate alınacaktır. İş bu maddede Batum'un işgali dâhildir. Hükümeti Osmaniye Bakü'nün işgaline muteriz bulunmayacaktır"*³⁴.

³⁰ BOA, HR.SYS, 2305/20, s. 2.

³¹ BOA, HR.SYS, 2305/20, s. 3.

³² BOA, HR.SYS, 2305/20, s. 3.

³³ BOA, HR.SYS, 2305/20, s. 3.

³⁴ BOA, HR.SYS, 2305/20, s. 1.

Görüşmelerin ilerleyen saatlerinde Amiral Calthorpe, Osmanlı silah ve cephanesine ilişkin 20. Maddeyi okudu; “Kuvayı Osmaniyenin vaz’ülçeyş teçhizat silah cephane ve nakliyesi hakkında ita edilecek evamire mütavaat olunması”³⁵.

Rauf Bey maddenin kabul edilmemesini çünkü mevcut haliyle birlikte Osmanlı Ordusu’nun müttefiklere karşı sanki bir cepheye silah sevk edeceklermiş gibi bir anlam çıktığını söyledi. Bunun üzerine Amiral Calthorpe maddenin beşinci maddeye atıfla yazılmasını istedi ve son şekli olarak “*beşinci madde mucibince terhis edilecek kuvayı Osmaniye’ye ait teçhizat, silah, cephane ve vesaiti nakliyenin tarzı istimaline dair ita edilecek talimata riayet olunacaktır*” şeklinde olmasını önerdi. Ancak madde üzerindeki görüşmeler sonraya bırakıldı. Ardından itilaf devletlerinin Osmanlı İaşe Nezareti’ne bir murahhas atamasına ilişkin 21. Madde, harp esirlerine ilişkin 22. Madde ve Osmanlı Devletinin merkezi devletlerle bütün ilişkilerini kesmesine ilişkin olan 23. Maddenin görüşülmesinin ardından 24. Maddeye geçildi³⁶. 24. Madde şu şekildeydi;

“A- Ermeni vilayat sittesinde iğtişaş zuhurunda mezkur vilayetlerin itilaf kuvvetleri tarafından işgali

B- yedinci, onuncu ve on beşinci maddelere ilaveten Sis, Haçin, Zeytun ve Ayntab’ın işgali”

Maddenin okunmasının ardından Rauf Bey bu maddenin büyük bir infial yaratacağını belirterek değiştirilmesini istedi. Reşat Hikmet Bey ise “iğtişaş” kelimesinden ne anladıklarını, bu kelimenin anlamının Fransızca ve İngilizce aynı manaya gelip gelmediğini sordu. Amiral Calthorpe bu kelimenin her iki dilde de aynı anlama geldiğini, Ermeniler hakkında pek çok rivayet bulunduğunu ve maddenin aslında İngiltere ve Amerika halkını teskin amacı taşıdığını ve matbuata yönelik bir madde olduğunu söyledi. Calthorpe, Vilayat-ı Sitte’ye asker

³⁵ BOA, HR.SYS, 2305/20, s. 2.

³⁶ BOA, HR.SYS, 2305/20, s. 3.

göndermelerinin de kendi menfaatleri için uygun olmadığını ve bundan emin olunmasını söyledi. Maddenin görüşülmesi sonraya bırakıldı³⁷.

Osmanlı Hükümeti'nin Müzakereler Sırasındaki Talimatları

Müzakerelerin dördüncü celsesi 29 Ekim'de düzenlemesi gerekirken Osmanlı Hükümeti ile heyet arasındaki yazışmaların gecikmesi ve şifreli telgraflardaki karışıklık nedeniyle celse 30 Ekim Çarşamba günü saat 09.10'da başladı³⁸.

Müzakerelerin tamamlanmasından bir gün önce Sadrazam Ahmet İzzet Paşa, Rauf Bey'e bir telgraf göndererek mütareke maddelerine ilişkin çeşitli talimatlar verdi. Bu telgrafta Ahmet İzzet Paşa heyete, 5. Maddenin tadilata uğraması koşuluyla kabul edildiğini, 11. Maddenin tadilata uğraması koşuluyla kabul edildiğini ancak Elviye-i Selase'nin barış anlaşması imzalanana kadar Osmanlı Devleti'nde kalması hususunda gayret etmelerini söyledi. 15. Madde için ise Kafkas demiryolları için verilen teklifleri kabul ettiklerini ancak diğer demiryolları için bir sebep olmadığından buraların maddenin kapsamı dışında tutulması için gayret edilmesini istedi. Bakü hakkında İngilizler tarafından verilen teklifi, Batum limanı ve müessesatının işgalini kabul ettiklerini belirten Ahmet İzzet Paşa, 11. Madde gereği Batum ile Osmanlı Devleti'nin bağlantısının koparılmaması ve Bakü petrolerinden belirli bir hisse alınması için gayret sarf edilmesini istedi³⁹. Ahmet İzzet Paşa, 20. Madde'de için İngilizlerin maksatlarının izahını istedikten sonra 24. Madde için hükümetin direktiflerini açıkladı. İzzet Paşa Vilayat-ı Şarkıyye'de bulunan tüm halkın cins ve mezhep olarak ayırmaksızın yaşadıkları acıların son bulması için hükümetin emniyet ve asayişini sağlayacağını belirttiikten sonra heyete, barış anlaşmasının imzalanmasına kadar idareye nezaret etmek üzere bir İngiliz Kontrol Heyeti'nin ku-

³⁷ BOA, HR.SYS, 2305/20, s. 3.

³⁸ BOA, HR.SYS, 2305/20, s. 1.

³⁹ BOA, HR.SYS, 2563/3, s. 37; BOA, HR.SYS, 2563/3, s. 38

rulması hususunda maddede değişiklik yapılması hususunda çalışılmasını belirtti. Böylece ortaya çıkabilecek olan karışıklıkların da önüne geçilebileceğini dile getirdi⁴⁰.

Hükümetin talimatlarına göre devam eden celse diğerlerine göre oldukça gergin geçmekteydi. Hatta Amiral Calthorpe, Osmanlı heyetinin maddelerdeki değişiklikler üzerine ısrarı karşısında mütareke görüşmelerinden çekilme tehdidinde dahi bulundu. Dördüncü celse de Kafkasya'ya ilişkin en önemli konu 24. Madde oldu. Rauf Bey Vilayati Şarkıyye'de şimdiye kadar çeşitli sorunlar olduğunu ancak asiye ve emniyet için gerekli çalışmaların yapılacağını ve mütarekede böyle bir maddenin olmasının çeşitli sorunlar doğuracağını söyledi. Rauf Bey, hükümetten aldığı teklifi iletti ve sulh akdine kadar bu gölgede İngiliz kontrol heyeti bulunmasını istedi. Amiral Calthorpe bu teklifi olumlu karşılamakla birlikte yalnız İngiliz kontrol heyetinin bulunmasının müttefiklerince hoş karşılanmayacağını belirterek Osmanlı heyeti tarafından böyle bir teklifin yapılmasını ve kendilerinin de İngiliz ve Amerikalılardan oluşacak bir heyet kurulması için çalışacaklarını beyan etti. Osmanlı heyeti bu konu hakkında hükümetten gelecek telgrafları beklediklerini beyan ettikten sonra celse 12.20'de son buldu⁴¹.

Beşinci Celse ve Müzakerelerin Son Bulması

Ahmet İzzet Paşa tarafından 30 Ekim 1918'de Rauf Bey'e gönderilen telgrafnamede İzzet Paşa, 24. Maddenin kabulü haline Vilayati Şarkıyye'de yeniden olaylar çıkabileceğini sebep göstererek mevcut maddenin gizli kalması için gayret edilmesini ve lüzum görülürse İtilaf Devletleri'nce kontrol tedbirine izin verebileceğini taahhüt ettiklerini belirtti. Ancak bu telgraf mütareke heyete ancak mütarekenin imzalanmasından sonra ulaşacaktı.

Son Müzakereler 30 Ekim 1918'de yeniden başladı. Bu celse de Amiral Calthorpe mütareke maddelerini yeniden okudu. Kafkasya'ya

⁴⁰ BOA, HR.SYS, 2563/3, s. 39.

⁴¹ BOA, HR.SYS, 2305/20, s. 2; BOA, HR.SYS, 2305/20, s. 3.

ilişkin maddeler daha önce kararlaştırıldığı gibi kabul edildi. Yalnız 24. Madde üzerine görüşmeler yapıldı. Sadullah ve Reşat Hikmet Beyler maddede “*Ermeni Vilayat-ı Sittesi’nde iğtişaş zuhuruna mezkûr vilayetlerin itilaf kuvvetleri tarafından işgali hakkının mahfuziyeti*” şartının Ermeni komitacılarına karışıklık çıkarmak için bir sebep vereceğini belirterek en azından gizli tutulmasını istediler⁴². Bunun üzerine Amiral Calthorpe, gizli maddelerin Amerikan Başkanı Wilson’un İlkelerine aykırı bulunduğunu ve bu sebeple gizli olamayacağını belirtti. Reşat Hikmet Bey ise Wilson’un bu ilkeyi insanlığın menfaati için koyduğunu, bu maddenin insanlığın menfaatine değil aleyhinde olduğunu belirterek bu sebeple gizli kalmasının Wilson İlkeleri ile çelişmeyeceğini ifade etse de maddeye gizlilik içeren bir ifade konulmadı. Amiral Calthorpe’un Vilayat-ı Sitte’de bir İngiliz kontrol Heyeti kurulması ve maddenin Ermeni ihtilalcilerine fırsat vermemesi için hükümetinden istekte bulunacağını belirtmesi üzerine madde kabul edildi⁴³.

24. Maddenin kabul edilmesinin ardından görüşmeler son buldu. Mütareke metni Fransız ve İngilizce hazırlandı. Ancak ikisi arasında bir ihtilaf ortaya çıkacak olursa İngilizce metnin geçerli olacağı kararı alındı. 30 Ekim 1918 saat 10.03’te 25. Maddelik Mondros Mütarekesi imzalandı⁴⁴. Osmanlı Heyeti, 31 Ekim’de İzmir’e vardı. Ardından 1 Kasım 1918’de İstanbul’a ulaştı⁴⁵.

Mütarekede Kafkasya’ya İlişkin Maddeler ve Değerlendirmesi

Yukarıda da bahsettiğimiz gibi mütarekede 5, 11, 15, 20 ve 24. Maddeler Kafkasya’ya ilişkin hususları içermekteydi.

Mütareke taslağındaki 5. Madde “hudutların muhafazası ve asayişin korunması için lüzum görülecek askeri kuvvetlerden başkasının derhal terhis olunması. Miktarı daha sonra İtilaf hükümetleri tarafından kararlaştırılacaktır” şeklinde olması mevcut 400.000 kişilik Osmanlı

⁴² BOA, HR.SYS, 2305/20, s. 1.

⁴³ BOA, HR.SYS, 2305/20, s. 2.

⁴⁴ BOA, HR.SYS, 2305/20, s. 2.

⁴⁵ Türk geldi, Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi, s. 64.

Ordusu'nun tamamının terhis edilmesi anlamına gelmekteydi. Ayrıca terhis işleminin son bulmasının ardından asayiş ve sınır güvenliğini sağlayacak asker miktarı için de yine İtilaf Devletleri son karar mercii olacaktı. Osmanlı Heyeti'nin karşı çıkmasıyla birlikte bu madde "Miktarı daha sonra İtilaf hükümetleri tarafından kararlaştırılacaktır" şartı kaldırılarak, Reşat Hikmet Bey'in "miktar Osmanlı Hükümeti ile müttefikler arasında görüşülerek tayin edilecektir" şeklinde değiştirilmesi yönündeki teklifi kabul edildi. Ancak bunun dışında bir değişiklik yapılmadı⁴⁶. Böylece Osmanlı Devleti, ilerleyen günlerde Ordusu'nun terhisi aşamasında en azından İtilaf Devletleri'nin ordunun kaderine tek başına hâkim olmasının önüne küçük de olsa bir engel konulabilirdi.

11. Maddeye göre İran'ın Kuzey Batısı ve Maverayı Kafkas'ta bulunan Osmanlı Ordusu derhal 1914 sınırlarına geri çekilecekti. Bu durum Osmanlı Ordusu'nun Erzurum'a kadar geri çekilmesi anlamına gelmekteydi⁴⁷. Rauf Bey ise Osmanlı Ordusu'nun Kafkasyalardan çekilmesi yönünde bir emrin mütareke görüşmelerinden önce verildiğini, Elviye-i Selase dışındaki toprakların kendilerine ait olmadığını ve bu bölgeye kadar ilerleme sebeplerinin bölge ahalsinin isteği üzerine

⁴⁶ 5. Maddenin son hali şöyleydi; *Madde 5. Hudutların muhafazası ve asayiş dahilinin idamesi için lüzum görülecek kuvayı askeriyeden maadasının derhal terhisi (iş bu kuvayı askeriyenin miktar ve vaziyetleri İtilaf hükümeti tarafından Devleti Aliye ile müzakere edildikten sonra ta-karrür ettirilecektir.* Türk geldi, **Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, s.38,70; Rauf Orbay, **Cehennem Değirmeni, I**, Emre Yayınları, İstanbul, 1993, s. 103.

⁴⁷ 4 Haziran 1918'de Batum'da Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasında imzalanan Dostluk Antlaşması'na göre Azerbaycan hükümetinden gelecek bir talep üzerine Osmanlı Devleti, bölgenin asayişini temin için gerektiğinde askeri kuvvetle yardıma bulunacaktı. Bu sebeple Türk Ordusu 15 Eylül 1918'de Bakü'nün Rus ve Ermenilerden kurtarılması amacıyla bir harekât gerçekleştirmiş ve savaş sonunda Bakü'ye kadar ilerlemişti. Bu durum İngiltere'nin Kafkasya politikası için kabul edilemez bir durumdu. Nitekim Antlaşmanın 11. Maddesi Osmanlı Devleti'nin elde ettiği bu başarının önünün alınmasını hedeflenmekteydi. Enis Şahin, **Trabzon ve Batum Konferansları ve Batum Antlaşmaları (1917-1918)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002, s. 628-629; **BOA, HR.SYS**, 2305/20, s. 1; 11. maddenin son hali şöyleydi; *"İran'ın şimali garbi kısmındaki kuvayı Osmaniye'nin derhal harpten evvelki hudut gerisine celbi hususunda evvelce ita edilen emir icra edilecektir. Maverayı Kafkas'm evvelce kuvayı Osmaniye tarafından kısmen tahliyesi emredildiğinden kısmı mütebakisi müttefikler tarafından vaziyeti mahalliye tetkik edilerek talep olunursa tahliye edilecektir"*. Türk geldi, **Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, s.71

gerçekleştiğini söyledi. Brest-Litowsk Antlaşması gereği Rusya'nın savaştan çekilmesiyle işgalden kurtarılan bu bölgenin boşaltılmasının maddeden çıkarılmasını istedi⁴⁸. Sonunda madde “*İran'ın şimali garbî kısmındaki kuvayı Osmaniye'nin derhal harbden evvelki hudud gerisine celbi hususunda evvelce ita edilen emir icra edilecektir. Maverayı Kafkasın evvelce kuvayı Osmaniye tarafından kısmen tahliyesi emredildiğinden kısmı mütebakisi müttefikler tarafından vaziyeti mahalliyeye tetkik edilerek talep olunursa tahliye edilecektir.*” şeklinde değiştirildi⁴⁹. Ancak bu değişikliğin İngiliz planlarına engel olmayacağını 9 Aralık 1918'de Elviye-i Selâse'nin boşaltılması amacıyla nota verilmesiyle ortaya çıkacaktı.

Taslak metince yer alan 15. Maddeye göre Osmanlı Devleti'nin demiryolları İtilaf Devletleri'nin idaresine bırakılacaktı. Buna ek olarak Güney Batı Kafkasya'da bulunan demiryolları da İtilaf Devletleri'nin kontrolüne bırakılacak ve Bakü ile Batum İtilaf Devletleri tarafından işgal edilecekti⁵⁰.

Osmanlı Devleti, 4 Haziran 1918'de Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan ile imzaladığı Maverayı Kafkasya Şimendiferlerinin Taksimine Dair Antlaşma ile Kafkas demiryollarının kullanım hakkını elde etmişti. Mütarekenin 11. Maddesi Osmanlı Devleti'nin Kafkas ulaşım ağına ilişkin hâkimiyeti kırmaya yönelik bir girişimdi. İngiltere bu maddeyle hem Osmanlı Devleti'nin bölgedeki hâkimiyetine tamamen son vermeyi hem de özellikle Kafkas Petrollerinin taşınmasını kolaylaştırmayı hedeflemekteydi⁵¹. Mütarekeye Kafkas Demiryollarının eklenmesindeki bir diğer önemli amaç şüphesiz İngilizlerin Kafkaslarda

⁴⁸ Selçuk Ural, **Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri**, İQ Yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 48-50.

⁴⁹ Türkgeldi, **Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, s. 41.

⁵⁰ **BOA, HR.SYS**, 2305/20, s. 2; 15. maddenin son hali şöyleydi “*Bilcümle hututu hadiyeye itilâf murakabe zabıleri memur edilecektir. Bunlar meyanında elyem Hükümeti Osmanîyenin tahtı murakabesinde bulunan Maverayı Kafkas hututu hadidiyesi aksanı dahildir, iş bu Kafkas hututu serbest ve tam olarak itilâf memurlarının tahtı idaresine vazedilecektir. Ahalinin ihtiyacının tatmini nazarı dikkate alınacaktır. İşbu maddede Batum'un işgali dahildir. Hükümeti Osmaniye Bakü'nün işgaline muteriz bulunmayacaktır*”. Türkgeldi, **Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, s. 71.

⁵¹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Enis Şahin, **Trabzon ve Batum Konferansları ve Batum Antlaşmaları (1917-1918)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002.

meydana gelecek gelişmelere anında müdahale etme imkânına kavuşacak olmaları olsa da Osmanlı Heyeti böyle bir hükmün bölgede yaşayan ahalinin ihtiyaçlarını gidermesine engel teşkil edecek olması ve askerin terhisi noktasında sorunlar doğuracak olması nedeniyle maddeye karşı çıktı. Bunun üzerine maddeye “*Ahalinin ihtiyaçlarının giderilmesi dikkat nazarna alınacaktır*” cümlesi eklendi. Ayrıca “*Hükümeti Osmaniye Bakü'nün işgaline muteriz bulunmayacaktır*” şeklinde bir değişiklik yapıldı⁵² Maddeyle birlikte Batum'un işgali de kabul edildi. Bu madde Osmanlı Devleti'nin Kafkaslardaki varlığını ciddi anlamda etkileyecek sonuçlar doğurdu. Osmanlı heyeti 11. Madde'deki gibi küçük bazı değişiklikler yapılmasını sağlasa da bu değişiklikler ilerleyen zamanlarda İtilaf Devletleri tarafından ciddiye alınmayacaktı⁵³.

Mütareke taslağında “Kuvayı Osmaniye'nin vaz'ülçeyş teçhizat silah cephane ve nakliyesi hakkında ita edilecek evamire mütavaat olunması” şeklindeki 20. Madde görüşmeler sonunda beşinci madde mucibince terhis edilecek kuvayı Osmaniye'ye ait teçhizat, silah, cephane ve vesaiti nakliyenin tarzı istimaline dair ita edilecek talimata riayet olunacaktır” şeklinde kabul edildi⁵⁴.

Rauf Bey maddenin bu şekilde kabulüyle birlikte en azından bütün silahların İtilaf Devletleri'nin kontrolüne geçmesi yerine 5. Madde'de belirtilen asker sayısına oranla silahların bir kısmının elde tutulmasını hedefledi. Ancak ilerleyen günlerde beşinci madde de belirtilen görüşmeler neticesinde yaklaşık 60.000 kişilik bir Osmanlı askeri teşkilatının oluşturulmasıyla birlikte İngilizler mevcut mühimmatın 4/5'i üzerinde tasarruf hakkını ele geçirmiş sayılacaklardı⁵⁵.

20. Madde'de belirtilen silahların kontrolünün ve nakliyesinin İtilaf Devletleri'nin kontrolüne bırakılmasına ilişkin hususlar yalnızca 5.

⁵² Orbay, **Cehennem Değirmeni**, I, s.111-112; Türkgeldi, **Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, s. 42-43.

⁵³ Ayrıntılı bilgi için bknz: Selçuk Ural, **Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri**, İQ Yayıncılık, İstanbul, 2008.

⁵⁴ **BOA, HR.SYS**, 2305/20, s. 2; Türkgeldi, **Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, s. 72.

⁵⁵ Ural, **Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri**, s. 51-52.

Maddeye göre ordunun terhis edilmesinden sonra ortaya çıkan fazla silahın Osmanlı Ordusu'nun elinden alınması değildi. İtilaf Devletleri'nin asıl önem verdikleri Rusya'nın Elviye-i Selase'den geri çekilmesiyle Osmanlı Devleti tarafından el konulan Rus silahlarıydı. Öyle ki Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının hemen ardından Kars ve Erzurum'a gelen İngiliz subayları, önce 9. Ordu Kumandanı Yakup Şevki Paşa'ya ve ardından onun yerine gelen 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir Paşa'ya Rus silahlarının teslim edilmesi için baskı yaptılar. Bölgeye gelen İngiliz Kontrol Heyetleri'nin en önemli amaçlarından biri Rus silahlarının teslimi konusu oldu. Ancak Yakup Şevki Paşa'nın bu silahların büyük çoğunluğunu bölgedeki milli cemiyetlere teslim etmesi ve Kazım Karabekir Paşa'nın da silahların teslimi konusunda bölgeye gelen İngiliz Kontrol Subayı Yarbay Rawlinson'ın taleplerini yerine getirmemesi bu silahların teslim edilmemesini sağladı⁵⁶.

Mütareke taslağının en çok tartışılan maddesi ise 24. Madde oldu. 24. Madde şu şekildeydi;

“A- Ermeni vilayat sirtesinde iğtişas zuhurunda mezkur vilayetlerin itilaf kuvvetleri tarafından işgali

B- yedinci, onuncu ve on beşinci maddelere ilaveten Sis, Haçin, Zeytun ve Ayıntab'ın işgali”⁵⁷.

Özellikle maddenin A fıkrasının bölgedeki Ermeni komitacılarına karışıklık çıkarmak için fırsat verebilecek nitelikte olmasının Osmanlı Heyeti'nce eleştirilmesi üzerine görüşmeler oldukça uzadı⁵⁸. Osmanlı heyeti bu maddenin taslaktan çıkarılması ve gerekirse bir İngiliz Kontrol Heyeti'nin kurulması için uğraşsa da bu teklif kabul görmedi. So-

⁵⁶ Ayrıntılı bilgi için bknz: Selçuk Ural, **Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri**, İQ Yayıncılık, İstanbul, 2008.

⁵⁷ **BOA, HR.SYS**, 2305/20, s. 3.

⁵⁸ **BOA, HR.SYS**, 2305/20, s. 3.

nunda B fırkası 16. Madde içerisine alındı ve A fırkası “*Vilayati Sittesinde iğtişaş zuhurunda mezkûr vilayetlerin herhangi bir kısmının işgali hakkını itilaf devletleri muhafaza eder*” şekliyle kabul edildi⁵⁹.

Maddenin kabulünün ardından özellikle bu bölgelerde Ermeni terörünün artması Osmanlı Heyeti'nin haklılığını göstermektedir. Ancak İngilizlerin Bağımsız ve Büyük Ermenistan projeleri açısından değerlendirildiğinde İngiliz amaçlarına uygun olarak kabul edilmiştir⁶⁰.

Mütarekeye İlişkin Tarafların Görüşleri

Mondros Mütarekesi, Osmanlı Devlet erkânı tarafından başarılı olarak kabul edildi. Öyle ki hem Türkler, hem de İngilizler tarafından bir siyasi başarı olarak görülmekteydi. İzzet Paşa 2 Kasım 1918'de ordulara ve mülki erkâna bir genelge gönderdi ve mevcut mütarekenin müttefiklerimize nazaran daha hafif şartlar içerdiğini söyleyerek imzalanan mütarekeyi bir başarı olarak gösterdi⁶¹. Rauf Bey de mütarekeyi başarılı olarak bulsa da ilerleyen dönemlerde mütareke şartlarına dayanarak işgal hareketlerinin başlaması üzerinde o da yanıldığını kabul edecekti⁶². Padişah Vahdettin ise mütareke şartlarını ağır bulmasına rağmen zaman içinde İngilizlerle olan dostluk ilişkilerini kullanarak uygulama sürecinde hükümlerin hafifletilebileceğini düşünüyordu⁶³.

İngilizler ise mütarekeyi kendi açılarından başarılı bulmaktaydı. Ancak mütarekenin Osmanlı Devleti tarafından başarılı bulunması üzerine oluşan havayı kendileri için tehlikeli görmekteydiler. Öyle ki

⁵⁹ Türkgeldi, **Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, s. 73.

⁶⁰ Ayrıntılı bilgi için bknz: Selçuk Ural, Mehmet Okur, Nebahat Arslan, **Meşrutiyet'ten Milli Mücadele'ye Elviye-i Selase'de Ermeni Meselesi**, Sonçağ Yayınları, İstanbul, 2007.

⁶¹ Ural, **Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri**, s. 36.

⁶² 62; Rauf Bey mütareke şartlarından ziyade Amiral Calthorpe'un hükümetiyle görüşerek müzakereler sırasında konuşulan kimi konularda heyete söz vermiş olması ve bunların Osmanlı Heyeti'nin istediği gibi çözülmesi yolunda çaba sarfedeceğini belirtmesi olmuştur. Orbay, **Cehennem Değirmeni, I**, s. 148.

⁶³ Ural, **Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri**, s. 38.

İngiltere Dışişleri Bakanı Balfour, 9 Kasım 1918'de Amiral Calthorpe'a gönderdiği telgrafta “Türkler mütareke şartlarının kendi lehlerinde olduğu iddiasında bulunmaya başladılar. Böyle bir izlenimin yaratılmasına fırsat vermemeliyiz. Mısır ve Hindistan'daki Müslüman uyruklarımızın, Türklerin kesinlikle yenilgiye uğratıldığını anlamaları gerekmektedir; bu, Pan-İslamizm ve Pan-Turanizme ve İslâmın genellikle siyasal maksatlar için istismarına öldürücü bir darbe indirecektir” diyordu⁶⁴.

Mütarekenin imzalanmasından bir gün sonra Ahmet İzzet Paşa, tüm ordulara bir telgraf göndererek “Bugün öğleden sonra geçerli olmak üzere İtilâf Devletleri ile Mütareke imzaladık. Mütareke şartlarına kat'iyen riayet olunması ve bu tebliğin alındığının tarafımıza derhal bildirilmesi gerekir”⁶⁵ diyerek mütarekenin imzalandığını duyurdu.

Suriye Cephesi'nde Yıldırım Orduları Komutanı olarak görev yapan Liman Von Sanders Paşa, aynı gün görevinden alındı ve yerine 7. Ordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa getirildi⁶⁶. Mustafa Kemal Paşa Mondros Mütarekesi'ni 3 Kasım 1918'de Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafında mütarekeyi açıkça eleştirdi ve özellikle Toros Tünelleri, Suriye ve Kilikya terimleriyle neyin kastedildiğinin açıklanmamış olmasının doğuracağı sıkıntıları sıraladı⁶⁷.

Ahmet İzzet Paşa 2 Kasım 1918'de de mütareke şartlarını ordu komutanlıklarına ve mülki idarelere bilmesi üzerine orduların mütareke şartlarına uygun olarak yeniden teşkilatlandırılması süreci başladı⁶⁸.

⁶⁴ Ural, **Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri**, s.39.

⁶⁵ Türk İstiklal Harbi I, **Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1999, s.46.

⁶⁶ Mustafa Onar, **Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları**, Cilt: I, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985, s. 1.

⁶⁷ Ural, **Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri**, s. 41.

⁶⁸ Ural, **Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri**, s. 56.

Sonuç

Osmanlı Ordusu, 3 Mart 1918'de Sovyet Rusya ile imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması'nın ardından Kafkas Cephesi'nde önemli başarılar elde etti. İlk önce Elviye-i Selase kurtarıldı ve ardından Osmanlı Ordusu Bakü'ye kadar ilerledi. Osmanlı Ordusu'nun Bakü'ye kadar ilerlemiş olması bölgenin jeopolitik öneminin farkında olan İngiltere'nin planları için önemli bir tehlike oldu. İngiltere, Osmanlı Ordusu'nun yarattığı tehlikeyi 30 Mart 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nde elde ettiği kazanımlarla yok etmeye çalıştı.

29 Eylül 1918'de Bulgaristan'ın savaş dışı kalması Osmanlı Devleti için savaşın bittiği anlamına geliyordu. Bu sebeple mütareke için yollar aranmaya başladı. Sonunda Ahmet İzzet Paşa hükümetinin iş başına gelmesinden kısa bir süre sonra İngiltere ile mütareke imzalanması için görüşmeler başladı. Osmanlı Devleti bu amaçla başkanlığını Bahriye Nazırı Rauf Bey'in yaptığı, Hariciye Müsteşarı Reşat Hikmet, Erkân-ı Harb Kaymakamı (Kurmaya Yarbay) Sadullah Beyler ve Ali Türkgeldi'den oluşan bir heyeti görevlendirdi. Heyet 27 Ekim 1918'de mütareke için Midilli'nin Mondros Limanında İngiltere ile görüşmelere başladı. Müzakerelerde İngiltere'yi Amiral Calthorpe başkanlığındaki heyet temsil etti. Osmanlı Devleti'ne sunulan mütareke taslağının 5, 11, 15, 20 ve 24. Maddeleri Kafkasya'ya ilişkin hükümleri içeriyordu. Osmanlı Heyeti, bu maddelerin kabulü sonucunda Osmanlı Devleti'nin Kafkaslardaki varlığının tamamen ortadan kalkacağını bildiği için ilk önce maddeleri kabule yanaşmadı. Ancak Amiral Calthorpe'un görüşmelerden çekilme tehdidini sürekli bir baskı unsuru olarak kullanması heyeti hiç olmazsa maddeler üzerinde çeşitli değişiklikler yapılmasını için Amiral Calthorpe'un ikna edilmesine zorladı. Bu küçük değişiklikler esasında maddelerin içeriğini fazlaca değiştirmede. 5. Maddeyle Osmanlı Devleti'nin sınır güvenliğini ve asayişini koruma görevi dışında bütün orduların terhis edilmesi kararlaştırıldı. Ancak müzakereler sırasında Osmanlı Heyeti'nin çalışmalarlarıyla maddenin sonuna Osmanlı Ordusu'nda kalacak miktarın Osmanlı Hükümeti ile İtilaf Devletleri arasında yapılacak görüşmelerce

belirlenmesi kabul edildi. 11. Maddeyle Osmanlı Ordusu'nun 1914 sınırlarına çekilmesi kabul edildi. Rauf Bey bu durumun bölgedeki ahalinin Ermeni katliamına maruz kalacak olmasını söylemesi üzerine Amiral Calthorpe bu maddenin uygulanması sırasında bu husus göz önüne alacaklarını söyledi. 15. Maddeye göre Osmanlı Devleti Kafkasya'da dâhil olmak üzere tüm demiryollarını İtilaf Devletleri'nin kontrolüne bırakacaktı ancak müzakereler neticesinde bu maddede değişiklik yapılarak "*Ahalinin ihtiyaçlarının giderilmesi dikkat nazarına alınacaktı*" cümlesi eklendi. 20. Madde ile birlikte Osmanlı Devleti elindeki tüm mühimmatı İtilaf Devletleri'nin kontrolüne bırakıyordu. Görüşmelerde üzerinde en çok durulan madde ise 24. Madde oldu. Bu madde ile Vilayat-ı Sitte'de bir karışıklık meydana gelirse İtilaf Devletleri'nin burayı işgal hakkı bulunacaktı. Ayrıca maddenin B fıkrasıyla birlikte Sis, Haçin, Zeytun ve Ayıntab'ta bu kapsama alındı. Osmanlı heyeti maddenin bölgedeki Ermeni Komitacıları kışkırtacağını belirleterek maddenin kaldırılmasını ve yerine İngiliz Kontrol Heyetleri'nin kurulmasını istese de bu teklif kabul görmedi.

Maddelerin gerek taslak gerek son halleri incelendiğinde Osmanlı Heyeti'nin maddelerin içeriğini değiştiremediği sadece küçük değişiklikler yapılmasını sağladığı görülebilir. Denilebilir ki bu küçük değişiklikler üzerinden ilerleyen süreç içerisinde bir takım kazanımlar elde edileceği düşünülmüştür. Ne var ki mütarekenin imzalanmasının hemen ardından İtilaf Devletleri'nin bu maddelerdeki haklarını sonuna kadar kullanarak işgallere başlamaları ve Osmanlı Ordusu'nun terhisi için var güçleriyle uğraşmaları beklentileri boşa çıkarmıştır.

Kaynakça

- Akşin, Sina, **İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele, I**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1992.
- Armaoğlu, Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi tarihi 1914-1980**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1983.
- Ayışığı, Metin, **Mareşal Ahmet İzzet Paşa**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1997.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâp Tarihi, III**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1991.

Çağlayan, Kaya Tuncer, “Dünya Savaşı Sonucunda Enver Paşa’nın Kafkasya’daki Planları ve İngiltere”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: 14, Sayı:41, 1998, ss. 513-520.

Fromkin, David, **Barışa Son Veren Barış**, Çev: Mehmet Harman, Sabah Kitapları, İstanbul, 1997.

Jaeschke, Gotthard, “Mondrosa Giden Yol”, **Belleten**, Cilt: 28, Sayı: 109, 1964, ss. 141-152.

Onar, Mustafa, **Atatürk’ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları, Cilt: I**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985.

Orbay, Rauf, **Cehennem Değirmeni, I**, Emre Yayınları, İstanbul, 1993.

Şahin, Enis, **Trabzon ve Batum Konferansları ve Batum Antlaşmaları (1917-1918)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2002.

Tolon, Ahmet Hurşit, **Birinci Dünya Savaşı Sırasında Taksim Anlaşmaları ve Sevr’e Giden Yol**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2006.

Toynbee, Arnold, Kenneth P.Kirkwood, **Turkey**, London, 1926.

Türk İstiklal Harbi I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1999.

Türkgeldi Ali, **Moudros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi**, Türk Devrim Tarihi Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1948.

Ural, Selçuk, “Kurtuluş’tan Mondros Mütarekesine Vilayât-ı Şarikiye’de Meydana Gelen Mülki ve İdari Sorunlar”, **Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi**, Cilt: 9, Sayı: 9, 2010, ss. 9-27.

Ural, Selçuk, Mehmet Okur, Nebahat Arslan, **Meşrutiyet’ten Milli Mücadele’ye Elviye-i Selase’de Ermeni Meselesi**, Sonçağ Yayınları, İstanbul, 2007.

Ural, Selçuk, **Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri**, İQ Yayıncılık, İstanbul, 2008.

Ülman, A. Haluk, **Birinci Dünya Savaşına Giden Yol**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1973.

Ünal, Levent, “Birinci Dünya Harbi’nde Erzurum’un Düşmesi Sonrası Meydana Gelen Gelişmeler ile Bölgede Cereyan Eden Muharebelerin Değerlendirilmesi”, **100. Yılı Münasebetiyle I. Dünya Savaşı’nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015.

MÜTTEFİK ALMANYA’NIN KAFKAS İSLAM ORDUSU OPERASYONLARINI ENGELLEME ÇABALARI

Mustafa ÇOLAK*

ÖZET

Birinci Dünya Savaşı başladığında iki müttefik olan Osmanlı Devleti ve Almanya Kafkas Müslümanlarını Rusya’ya karşı ayaklandırıp bağımsızlıklarını destekleme konusunda hemfikir idiler. Bu nedenle Halife ve Sultan Mehmet Reşad’ın bütün Müslümanlara “cihad” çağrısını, Almanya ısrarla istemişti. Fakat Brest-Litovsk’ta Bolşeviklere istediği gibi bir antlaşma imzalattıran ve cihat ilanı ile beklentilerine cevap bulamayan Almanya, Transkafkasya’da, Osmanlı Devleti’ne ihtiyaç duymadan kendi çıkarlarını koruyabileceğini düşünmeye başladı. Dolayısıyla Osmanlı Devleti ile Almanya Brest-Litovsk Antlaşmasından Tarnskafkasya konusunda derin bir ihtilafa düşmüşlerdi. Bu ihtilafı iki ana başlık altında ele almak mümkündür. Birincisi Kafkas Müslümanlarının Bağımsızlı meselesi, ikincisi ise Transkafkasya’daki petrol ve diğer yer altı madenlerinin kullanımı ile demiryollarına sahip olma mücadelesi idi.

Her iki devlette, Osmanlı ve Almanya, Translaskasya’da çıkarlarını korumak için önce diplomasiye, ondan sonuç alamayınca güce başvurmuşlardır. Almanya Ukrayna üzerinden Kafkaslara askeri birlikler sevk ederken, Osmanlı Devleti de Şark Orduları Grubu’nun yanı sıra yeni bir ordu, Kafkas İslam Ordusu’nu kurmaya başlamıştır. Almanya, Osmanlı Devleti’nin kurmaya başladığı bu yeni orduyu başından beri engellemeye çalışmış ve bunun Osmanlı-Alman ittifakının

* Prof. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, mugudo70@hotmail.com

sonu olacağını Harbiye Nazırı Enver Paşa'ya bildirmiştir. Enver Paşa ise Kafkas Müslümanlarının bağımsızlıklarını elde edebilmek için ortaya çıkmış olan bu tarihi fırsatı kaçırmak istememiş ve Almanya'ya karşı bütün gücü ile direnmiştir.

Bu çalışmanın amacı, yukarıda belirttiğimiz çerçevede Kafkas İslam Ordusu konusunda başta İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Bernstorff'un raporları olmak üzere, Alman Dışişleri Bakanlığı ile Osmanlı hükümeti arasındaki diplomatik yazışmaları ve Osmanlı Harbiye Nezareti ile Alman Orduları Yüksek Komutanlığı arasındaki yazışmaları analitik bir yaklaşımla değerlendirmektir.

Çalışmanın ana kaynağını ise Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi (Politisches Archiv des Auswärtiges Amt – PA-AA) PAA-AA, R 11041-48 ve Federal Arşiv (Bundesarchiv) R43, Nr. 2458/9 numaralı defterde kayıtlı belgeler oluşturacaktır. Ayrıca İngilizce, Almanca ve Türkçe yayınlanmış olan arşiv malzemeleri ve telif eserlerde değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Transkafkasya, Kafkas İslam Ordusu, Enver Paşa, Bernstorff, Ludendorff

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nda Alman İmparatorluğu'nun önemli savaş hedeflerinden biri Rus İmparatorluğu'nun himayesindeki Müslüman Kafkas halklarını efendilerine karşı isyan ettirmektir. Şayet bu Kafkas halklarının isyan etmesi sağlanabilirse hem Rus Çarlığı'nın çöküşü hızlanacak hem de Kafkaslardaki yeraltı madenleri ve petrol rezervleri, hızla gelişen Alman sanayisinin sürekli ihtiyaç duyduğu hammaddeyi karşılamada önemli katkı sağlayacaktı. Özellikle Bakü petroleri, savaş uzadıkça Almanya'nın daha fazla ihtiyaç duyduğu petrolün önemli bir kısmını karşılayabilecekti. Ayrıca jeopolitik olarak Karadeniz ile Hazar Denizi arasında yer alan Kafkasya, Karadeniz'in kuzeyinden Orta Asya pazarına ve hammaddelerine uzanmak isteyen Alman İmparatorluğu için bir köprü konumundaydı. Yine aynı şekilde Kafkasya, dö-

nemin süper gücü ve Almanya'nın rakibi olan İngiltere'nin önemli sömürgelerinden biri olan Hindistan'a giden yol üzerindeydi. Dolayısıyla Almanya'nın Kafkasya'ya nüfuz etmesi hem Rus Çarlığı'nı zayıflatmak hem de İngiliz İmparatorluğu'na karşı Hindistan'da mücadele etmek açısından önemliydi.

Almanya Birinci Dünya Savaşı'nda, 1918 yılına kadar Transkafkasya politikasını müttefiki Osmanlı Devleti ile beraber yürütüyordu. Ancak Rusya'daki Bolşevik İhtilali'nden sonra Alman İmparatorluğu'nun Transkafkasya politikasını, Osmanlı Devleti'nden bağımsız ve daha sonraları Osmanlı Devleti'ne rağmen, Bolşevik Rusya ile işbirliği içerisinde ve tamamen kendi çıkarları doğrultusunda yürütmeye başlaması, Osmanlı-Alman çatışmasını kaçınılmaz hale getirmiştir.

Alman İmparatorluğu, Bolşeviklerin iktidara gelmesinden sonra Transkafkasya'da kendine en yakın müttefik olarak Gürcüleri görüyordu. Aslında Alman-Gürcü yakınlaşması Birinci Dünya Savaşı'nın başından itibaren mevcuttu. Savaşın başlaması ile birlikte Alman Dışişleri Bakanlığı hizmetine girmiş Maçabelli ve Cereteli gibi Gürcü bağımsızlık hareketinin önemli isimleri de bu yakınlaşmaya önemli katkılarda bulunuyorlardı. Uluslararası ilişkilerde dinin önemli bir faktör olduğu bir dönemde Gürcülerin Hıristiyan olmaları da Alman-Gürcü yakınlaşmasının şüphesiz bir başka önemli faktörüydü.

Transkafkasya'da Hıristiyan bir diğer halk olan Ermeniler ise daha savaşın başından itibaren Rus Çarlığı ve İtilaf Devletleri tarafında yer alarak Osmanlı Devletine karşı savaşmışlardı. Bir diğer Transkafkas halkı olan Azerilerin Müslüman olması ve bazı Azeri milliyetçilerin Osmanlı Devleti ile aralarında sınırları kaldırıp birleşmek istemeleri, Bolşevik İhtilalinden sonra Osmanlı Devleti'nden bağımsız olarak Kafkas politikasını yürütmeye çalışan Almanya için bir risk faktörü olmuştu.

Kafkas Müslümanlarının Bağımsızlığı Meselesi

Brest-Litovsk Antlaşması ile topraklarını 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi öncesinin sınırları olarak Rusya'ya ve müttefiklerine kabul ettiren Osmanlı Devleti, Kafkasya politikasında ileriye doğru bir adım daha atarak dikkatini artık Kafkas Müslümanlarının bağımsızlığı üzerinde toplamıştı. Kafkasya'daki Müslümanların bağımsızlığını sağlamak amacıyla bir taraftan müttefikleriyle diplomasi savaşı verirken diğer taraftan da askeri önlemler alıyordu. Osmanlı Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver Paşa için Kafkasya'nın özel bir önemi vardı. Zira Kafkasya hem Orta Asya'ya hem de Hindistan'a uzanan yol üzerinde bulunuyordu. Ayrıca uzun yıllardır sürekli toprak kaybeden Osmanlı Devleti'nin önünde ilk defa toprak kazanma fırsatı doğmuştu. İttihat ve Terakki hükümeti tekrar güven tesis etmek için bu fırsatı iyi kullanmak zorundaydı. Bu sebeple Osmanlı Devleti Güney cephesinde İngilizler karşısında ölüm-kalım savaşı verdiği bir dönemde Enver Paşa, Kafkasya'da kardeşi Nuri Paşa ve güvendiği subaylara özel bir ordu teşkil ettirerek Kafkas Müslümanlarının bağımsızlığını sağlamayı düşünüyordu.

Bu doğrultuda, İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Bernstorff'un raporuna göre, 18 Şubat 1918'de, Trabzon ile Batum arasında 6 000 Müslüman asker toplanmış, Bakü civarında ise bunların sayısı 30 000'e ulaşmıştı. Bunların önemli bir kısmı Müslüman askerlerden oluşmuş olup, silah, cephane ve yiyecek sıkıntıları bulunmamaktaydı¹. Yine bu bağlamda, Alman Genelkurmay Başkanlığı'ndan Binbaşı Gienanth, 1 Mart 1918'de Alman Orduları Yüksek İdaresine, Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Paşa'nın gizli bir görevle Kafkasya'ya gideceğini güvenilir kaynaklardan öğrendiğini bildiriyordu. Binbaşı Gienanth'a göre, Nuri Paşa'nın amacı Kafkasya'daki Müslüman halklarla bağlantı kurmak ve onların bağımsız devletler kurmalarına yardımcı olmaktı. Dolayısıyla Trabzon ile Batum arasında ve Bakü çevresinde toplanan

¹ Politisches Archiv des Auswärtiges Amt (PAA-AA), R 11042, Konstantinopel, 18 Februar 1918.

Müslüman askerler, Nuri Paşa'nın bu yeni görevi için toplanmaktaydı².

Alman Orduları Yüksek İdaresi Komutanı Ludendorff, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Müslümanlarının bağımsızlığı konusundaki düşüncelerini destekliyordu. Ancak bu konuya Alman Dışişleri Bakanlığı daha şüpheli bakıyordu. Özellikle Enver Paşa'nın, kardeşi Nuri Paşa'yı gizli emirlerle Kafkasya'ya göndermesi ve Nuri Paşa'nın İstanbul'dan ayrılırken yanına hiç Alman subayı almaması, Alman Dışişlerinin şüphelerini artırıyordu. Alman Dışişleri Bakanlığı'nda Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki girişimlerine karşı güvensizlik oluşmuş ve iki müttefik Kafkasya konusunda birbirlerinden gizli politikalar üretmenin hesaplarına başlamışlardı. Alman Dışişleri, İstanbul'daki yetkilileri aracılığıyla Enver Paşa'nın Kafkasya konusundaki girişimlerini takibe almıştı³.

Alman Dışişleri Bakanlığı'nın şüphelerini artıran önemli bir faktör de, Osmanlı Devleti'nin Transkafkasya politikalarına karşı çıkan milliyetçi Gürcü liderlerdi. Bunlardan biri olan ve Birinci Dünya Savaşı'nın başından beri Alman Dışişleri Bakanlığı emrinde çalışan Maçabelli, Transkafkasya'daki Osmanlı faaliyetlerini engellemek için Alman Dışişlerini ikna etmeye çalışıyordu. Ona göre, “*Türklerin güç kullanılarak ve hile ile Doğu Kafkasya'yı fethetmeye çalıştıkları artık açıkça ortadadır. Eğer Türkler bunu başarır ve Kuzey İran'ı (Azerbaycan) topraklarına katarsa, Türklerle İngilizlerin anlaşması kolay olacaktır. Bu da Almanya'nın Doğu politikasının önünü tıkayacaktır. Türklerin Kafkasya'da serbest hareket*

² PAA-AA, R 11042, Konstantinopol, 1 März 1918.

³ Bu konuda Almanya için rapor yazanlardan biri olan Gürcü milliyetçisi Maçabelli şöyle yazmaktadır: “*Nuri Paşa ile yola çıkmış olan Bay Utznieff, aptallığı ve düşüncesizliği yüzünden bize çok zarar verdi. Durup dururken Türklerinde olduğu bir ortamda, Kafkasya'daki durum hakkında Alman hükümetine raporlar ve haberler yazmakla görevlendirip görevlendirilmediğimi sordu. Ben böyle bir görevimin olmadığını söyleyince, o da bunu Bay Taube'den duyduğunu söyledi. Onun Türklerle daha fazla şey anlattığımı düşünüyorum. Tagieff'in yeğeni olduğu için Nuri Paşa onu beraberinde götürdü. Nuri Paşa'nın Brandtner'i yanına almaması ilginç değildir. Çünkü o yanına hiç Alman subayı almayacağını Brandtner'e söylemişti.*” Bkz. PAA-AA, R 11043, Constantinopol, 22. März 1918.

etmeleri gerektiğini savunan bazı Alman politikacılar, kendi ana ülkelerine zarar vermektedirler. Ben bu görüşümde eminim ve onun için açıkça diyorum ki, Almanya Odesa'dan Batum ve Kafkaslar üzerinden Afganistan ve Hindistan'a bir keşif seferi düzenlemelidir. Böyle bir sefer Kafkasya'da Türklerin kabul edilemez isteklerini de engelleyecektir”⁴.

Maçabelli'nin bu raporunda iki husus dikkati çekmektedir: Birincisi Osmanlı Devleti'nin İngiltere ile anlaşabileceği iddiası, ikincisi ise Almanya'nın Transkafkasya'da Osmanlı Devleti'ni durdurması için Transkafkasya'ya asker gönderme önerisiydi. Osmanlı Devleti'nin İngilizler ile anlaşarak savaştan özel bir barış ile çekileceği söylentileri Çanakkale Savaşlarından hemen sonra başlamış ve savaş sonuna kadar devam etmiştir. Almanya, Osmanlı Devleti'ni savaş bittikten sonra da yanında tutmayı planladığı için bunu ciddi bir tehlike olarak görüyordu. Maçabelli de Alman Dışişlerini ikna etmek için Almanya'nın bu “fobisini” kullanmaktaydı. Almanya'nın Transkafkasya'ya asker gönderme önerisi ise Alman yetkili kurumlarında tartışılacak ve Almanya bu bölgeye daha sonra asker gönderecektir.

Bu arada Nuri Paşa, yanına hiç Alman subayı almadan kurmay heyeti ile birlikte 22 Mart 1918 sabahı erkenden Musul üzerinden Bakü'ye hareket etti. Nuri Paşa'nın Bakü'ye doğru yola çıktığını Alman Genelkurmayı'na rapor eden Alman ajanı Brandner⁵, 21 Martta

⁴ PAA-AA, R 11043, Constantinople, 22. März 1918.

⁵ Desiderius Brandner, 1916 yılında Rus esaretine düşmüş bir teğmeni. Samara'daki esir kampından kurtulduktan sonra Bakü'ye gelmiş ve bağımsızlık taraftarı Bakülü Müslümanların kurmuş olduğu komite ile beraber çalışmıştır. Bakü'deki yer altı zenginlikleri ve Azerbaycanlı Müslümanların bağımsızlık hareketleri hakkında Alman ve Avusturya-Macaristan Dışişlerine raporlar yazmıştır. Alman Dışişleri Bakanlığı tarafından 13 Şubat 1918'de Brandner Azerbaycan, Maçabelli ise Gürcistan'daki bağımsızlık hareketlerinden Alman Dışişleri Bakanlığını bilgilendirmek ve Alman propagandası yapmak üzere görevlendirilmişlerdir. Brandner ve Maçabelli görevleri gereği, Transkafkasya'nın durumu ve Osmanlı Devleti'nin Transkafkasya'daki faaliyetleri hakkında Alman Dışişlerine sürekli raporlar yazmışlardır. Brandner Kafkasya'daki Alman ve Avusturya-Macaristan esirlerinin kurtarılması için de çaba sarf etmiştir. Haziran 1918'de Brandner bilinmeyen bir nedenden Bakü yakınlarında ölü bulunmuştur. Bkz. Wolfdieter Bihl, **Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte**, Böhlau Verlag, C.II, Viyana-Köln-Weimar, 1992, s. 154 vd.

öğle yemeğinde Hakkı Paşa'nın kayınbiraderi ve sekreteri olan Ahmet Nizamettin Bey ile Osmanlı Harbiye Nezareti'nden ismini vermediği Harekât Dairesi Başkanı Kurmay Binbaşı ile beraber olduklarını belirtmekteydi. Bu iki kişinin oldukça akıllı ama kötümser olduklarını gözlemleyen Brandner, kurmay binbaşı ile Kafkasya'daki gelişmeleri konuştuklarını ve binbaşından şu bilgileri edindiğini yazmaktaydı:

“Kafkasya'daki harekât Enver Paşa'nın halka başarı elde ettiğini ispatlamak için yapmış olduğu şahsi bir girişimdir. Ancak bunun için gerekli olan asker ve malzeme temin edilmemiştir. Nuri Paşa esas mesleği heykeltıraş olan bir yedek subaydır. Şayet Enver Paşa'nın kardeşi olmasaydı, en iyi ihtimalle şimdi ancak Üsteğmen olabilirdi. Ancak şimdi Osmanlı ordusunda yarbay rütbesinde ve şu anda Kafkasya'daki harekât için Korgeneral rütbesine yükseltilmiştir. Kişilik olarak cesurdur; ama ordu komutanı olarak kabiliyetsizdir. Üstelik Nazım Bey'i de Kurmay Başkanı yapmıştır. Nazım Bey, Enver Paşanın en çok güvendiği kişilerdendir. Kurmay başkanı olmayı çok istediği için Nuri Paşa'nın da güvenini kazanmıştır...İkisi de densiz ve nezaketten yoksundur. Ne şekilde davranacaklarını bilmezler. Nuri Paşa'nın karargâhında dikkati çeken bir kişi daha vardır: Hasan Seki. Osmanlı Ordusunda binbaşı idi. Şimdi Nuri Paşa'nın karargâhında siyasi ajan olarak görev yapmakta. Nadir gördüğüm uyanıklardan biridir. Yaşı ilerlemiş olmasına rağmen emekli olmuyor. Bahsedilen kurmay başkanı (Nazım Bey) onu çok iyi tanıyor. Nazım Bey'in söylediğine göre Hasan, Kafkasya'ya zengin olmak için gidiyor. Bu harekâtın faydalı olup olmayacağı konusu onu pek ilgilendirmiyordu...”⁶.

Bütün bunlar bize, Kafkasya Müslümanlarının bağımsızlığı konusunda, Osmanlı Devleti'nin diplomatik girişimlerinin yanı sıra yeni bir askeri girişimde bulunmayı da göze aldığını göstermektedir. Bu askeri girişimlerin ise hem Kafkas Cephesindeki mevcut Osmanlı askerleri hem de Nuri Paşa'nın oluşturacağı yeni bir ordu ile yürütüleceği ortaya çıkmaktadır. Ancak Almanlar, Nuri Paşa'nın Azerbaycan'da yapacağı askeri operasyonlarda başarı şansının da yüksek olmadığını dü-

⁶ PAA-AA, R 11043, Konstantinopol, 22. III. 1918.

şünmekteydiler. Zira bu operasyonlara onay vermeyen Almanya, kuruluş aşamasında olan Nuri Paşa ordusunun ihtiyaç duyduğu silah, cephane ve teknik malzemenin naklini engellemeye çalışıyordu. Dolayısıyla Almanlara göre, bu ordu, misyonunu yerine getirmek için yeterli donanımdan yoksundu.

Almanya'nın Transkafkasya'da Osmanlı Devleti'ni Durdurma Çabaları

Brest-Litovsk Antlaşması ile elviye-i selâse topraklarının Rus hâkimiyetinden kurtarıldığını ve bu sancaklara selfdeterminasyon hakkı tanındığına yukarıda değinmiştik. Ancak Transkafkasya Hükümeti, bu antlaşmayı tanımadığını, Antlaşmanın imzalanmasından bir gün sonra, 4 Mart 1918'de resmen ilan etmişti⁷. Transkafkasya Hükümetine göre Brest-Litovsk Antlaşması, Transkafkasya'nın sınırlarını çizmesine rağmen kendilerinin bilgisi ve onayı alınmadan imzalanmıştı. Dolayısıyla Transkafkasya Hükümeti, sınırlarının belirlenmesi için Bolşevik Rusya'dan bağımsız olarak kendilerinin Osmanlı Devleti ile bir araya gelip anlaşmak gerektiğine inanıyordu. Bu amaçla Transkafkasya Hükümeti, 7 Mart 1918'de Trabzon'a bir heyet göndermiş; ancak 23 Nisana kadar süren bu görüşmelerde anlaşma sağlanamamıştı⁸.

Bu arada Brest-Litovsk Antlaşması gereği Ruslar, işgal etmiş oldukları Doğu Anadolu vilayetlerini boşaltmaya başlamışlardı. İşte hem buraların düzenini sağlamak hem de Transkafkasya Hükümetini barışa zorlamak için Osmanlı Ordusu, 25 Mart 1918'de ileri harekâta başlamıştı. Bu ileri harekât sonucu Osmanlı Ordusu, 14 Nisan 1918'de Kars, Ardahan ve Batum'u da alarak Transkafkasya içlerine kadar

⁷ PA-AA, R 11042, 4 März 1918.

⁸ Trabzon Konferansı hakkında geniş bilgi için bkz. Enis Şahin, **Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2002, s. 186 vd.

ilerlemişti⁹. Bunun üzerine Transkafkasya Hükümeti Osmanlı Devleti'nden tekrar barış istemiş ve bu defa Almanya'nın da katılımıyla taraftarlar, 11 Mayıs'ta Batum'da bir araya gelmişlerdi.

Batum görüşmelerine katılacak olan Alman delegasyonunun başkanlığına General Lossow getirilmişti. İstanbul'dan denizyolu ile Batum'a hareket eden Lossow, 6 Mayıs 1918'de Trabzon'dan, İstanbul'daki Alman Büyükelçisine, gemide bulunan değişik Osmanlı politikacıları ile görüştüğünü ve onlardan öğrendiğine göre, Osmanlı Devleti, Brest-Litovsk sınırlarını aşarak Transkafkasya'daki demiryollarına da sahip olmak planlıyordu. Osmanlı Devleti'nin bu planı Transkafkasya'daki Alman çıkarlarına uygun olmadığından, bir an önce Almanya'nın, Osmanlı Devleti ile anlaşarak Transkafkasya'daki Osmanlı taleplerini sınırlandıran ortak bir program ortaya koyması gerekiyordu. Batum'un Osmanlılar tarafından tekrar alınmasını da imkânsız bulan Lossow'a göre; "*Şayet Osmanlı Devleti ile Almanya'nın ittifakı devam edecek ise, öncelikle Batum limanının serbest bölge ve Kafkasya'daki demiryollarının da sadece Alman askerlerinin kontrolü ve yönetiminde*"¹⁰ olması gerekiyordu.

Dolayısıyla Almanya'nın Batum görüşmelerindeki beklentisi Osmanlı Devleti'nin Transkafkasya'daki ilerleyişini durdurmak ve Transkafkas demir yollarına tek başına hâkim olmak, ayrıca Batum limanının da serbest bölge olmasını sağlamaktı. Ancak Batum'da Almanya'nın bu beklentileri gerçekleşmediği gibi Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa'nın Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan yetkilileri ile imzalamış olduğu ikili antlaşmalar sonucu Brest-Litovsk sınırı Osmanlı

⁹ Kars, Ardahan ve Batum'un Osmanlı himayesine girmesine özellikle Alman sosyalistleri karşı çıkıyorlardı. 21 Mart 1918'de Alman sosyalistleri adına Reichstag'da konuşan Ledebour, Alman ve Avusturya hükümetlerinin Osmanlı askerinin bu araziye (Kars, Ardahan, Batum) işgal etmelerine müsaade etmemeleri gerektiğini, bu arazinin yeni Kafkasya Hükümetiyle anlaşılarak çözüme kavuşturulması gerektiğini dile getiriyordu. Alman sosyalistleri, bu bölgede yaşayan Ermeniler ile Gürcüler arasında sorunlar yaşanabileceğine dikkat çekiyorlardı. Geniş bilgi için bkz., BOA, HR.SYS, 2885/39.

¹⁰ PAA-AA, R 11044, Pera den, 6. Mai. 1918.

Devleti'nin lehine daha da genişletilmişti. Dolayısıyla Batum görüşmelerinde de Almanya, Osmanlı Devleti ve Transkafkasya Hükümetini uzlaştıracak bir sonuç çıkmamıştı¹¹.

Almanya, Osmanlı Devleti'nin Transkafkasya'da ilerlemesine engel olmaya çalışırken, bölgede insanlık dışı olaylar yaşanıyordu. Rus esaretinden kurtulmuş olan Alman Üsteğmen Sauerländer'in raporuna göre, Transkafkasya'nın diğer taraflarındaki katliamların yanı sıra, Bakü'de hükmeden Bolşeviklerin ana destekçileri Ermeniler, en vahşi katliamlarından birini burada gerçekleştirmişlerdi. Çoğu kadın ve çocuk olmak üzere yaklaşık 10 bin insanı, 31 Mart-3 Nisan tarihleri arasında katletmişlerdi. Ermeniler, bu işledikleri cinayetlerden dolayı Müslümanların öç almalarından korktukları için de modern savaş araçlarına sahip olan Bolşevikler'in safında yer almışlardı¹². Böylece katliamlarına devam edebilmek için akıllıca davranarak Bolşevikleri ve onların donanmalarını kendi taraflarına çekmeyi başarmışlardı. Kısa zamanda Bakü'deki Bolşevik partisinin yönetimini de ele geçirince, buradaki etkili birçok komiser ve mahalli idareci Ermenilerden sorulur hale gelmişti¹³.

Ermeniler Bakü ve Transkafkasya'da Müslümanlara yaptıkları bu katliamlardan dolayı Osmanlı ilerleyişinin kendilerinin sonu olacağını hesap ediyorlardı. Ciddiye alınması gereken bir Ermeni lider Sauerländer'e "*eğer Ermeniler batacak ise, Bakü'de yaşayan veya ölü ne varsa ve hangi millete mensup olursa olsun hepsini beraber batıracaklarını*"¹⁴ söylemişti.

¹¹ Btım Konferansı hakkında geniş bilgi için bkz., Şahin, *a.g.e.*, s. 446 vd.

¹² Mayıs ayı ortalarında Bakü'de 6 bini Ermeni olmak üzere 60 bin askerden oluşan bir ordu olduğu tahmin ediliyordu. Bu ordunun top, cephane ve mühimmatı büyük ölçüde mevcuttu. Bakü merkezde 14 top ve üzerinde 12 uçağın bulunduğu askeri havaalanı bulunmaktaydı. Hazar denizinde bulunan Bolşevik donanmasının çekirdeğini zırhsız 4 topçeker oluşturmaktadır. Deniz erleri inanmış Bolşeviklerdi; fakat Ermenilerin giriştiği son katliamdan sonra, Bakü Ermenilerine tavır almışlar ve onları fazla dikkate almamaktaydılar. Üsteğmen Sauerländer'e göre para ödendiği takdirde donanmanın tamamı satın alınabilirdi. Bkz. PAA-AA, R 11046, Moskau, 17. Mai. 1918.

¹³ PAA-AA, R 11046, Moskau, 17. Mai. 1918.

¹⁴ PAA-AA, R 11046, Moskau, 17. Mai. 1918.

Osmanlı Devleti'nin Transkafkasya'daki askerî ve Batum Konferansı'ndaki diplomasi zaferi, sadece Ermeni ve Gürcüleri endişelendirmiyordu; müttefiki Almanya'yı da endişelendiriyordu. Zira Osmanlı ordusunun Brest-Litovsk sınırını aşması, Almanya'nın Transkafkasya'daki çıkarlarına uymuyordu. Almanya, Transkafkasya'daki çıkarlarını korumak ve Osmanlı Devleti'nin bölgedeki ilerleyişini durdurmak, nüfuzunu azaltmak için iki önemli üst düzey toplantı yapmıştır.

Bunlardan ilki 3 Haziran toplantısıdır. Almanya'da, Osmanlı Devleti ile Transkafkasya politikaları konusundaki görüş ayrılıklarını giderme ve bu müttefiki ile olan ilişkilerini yeniden yoluna koymak için aralarında Şansölye Hertling, Dışişleri Bakanı Kühlmann ve General Lossow'unda olduğu 3 Haziran 1918'de üst düzey bir toplantı yapıldı¹⁵. Bu toplantıda Batum Konferansı'ndan yeni dönmüş ve orada Alman İmparatorluğu'nun çıkarlarını Osmanlı Devleti'ne kabul ettirememiş olan General Lossow, Osmanlı Devleti'ne karşı en sert eleştiriyi yapan kişi olmuştur¹⁶.

Bakü konusunda Lossow, Bakü'nün hala Bolşeviklerin elinde olduğunu belirtmiştir. İngiliz ve Fransız askerleri henüz Bakü'de yoktular. Lossow'a göre, Azerilerin yaşadığı bölgelerde Osmanlı Devleti'ne bazı siyasi ve dini haklar tanınabilirdi. Aynı haklar Hıristiyanların yaşadığı bölgelerde de Almanya'ya tanınmalıydı. Fakat Kafkasya'nın her yerindeki ekonomik kazanımlarda Almanya, mutlaka yer almalıydı¹⁷.

¹⁵ Bu toplantının tutanakları için bkz. PAA-AA, R 11047, Berlin, den 3. Juni 1918. Krş. Bundesarchiv (BA-AA), R 43, 2458/9.

¹⁶ Lossow bu toplantıda: "*Almanya'nın Romanya, Ukrayna ve Baltık ülkelerinde milyarlar kazandığını düşünüyor ve bunu kışkıyorlardı. Onun için de Kafkasya'nın tamamına (Kuzey Kafkasya dahil) sahip olmak istiyorlardı. Ama bunu oralarda bir düzen sağlamak için değil, Kafkasya'nın tamamını sömürmek için istiyorlardı. Bunları gerçekleştirmek için de planlı olarak Almanya'nın Transkafkasya'daki girişimlerine engel oluyorlardı*" diyerek Osmanlı Devletini sert bir şekilde eleştirmiştir. Bkz. PAA-AA, R 11047, Berlin, den 3. Juni 1918. Krş. Bundesarchiv (BA-AA), R 43, 2458/9.

¹⁷ Bu toplantının detayları için bkz.: Mustafa Çolak, "Almaniyanın Qafqaz Siyasati", **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu**, (Ed. Mehmet Rıhtım,

Bu toplantı, Bernstorff'un, Gürcistan ve Ermenistan'ın Alman himayesine alınmasını tavsiye eden telgrafının görüşülmesi için Alman Orduları Yüksek idaresinde General Bartenwerffer ve Albay Kress'in de ertesi gün katılacakları daha geniş tabanlı bir toplantının yapılması kararıyla sona erdi. Dolayısıyla Transkafkasya krizini çözmek için ikinci üst düzey toplantı 4 Haziran 1918'de yapılmıştı. Toplantının ana gündemi, Gürcistan ve Ermenistan'ın Alman himayesine alınıp alınmayacağı meselesiydi. Bu toplantı şimdiye kadar Transkafkasya konusunda yapılan toplantıların hem katılım hem de tartışılan konular açısından en kapsamlısı olduğu için burada detaylı olarak ele alınacaktır. Alman Dışişleri Bakanı Kühlmann, Alman Orduları Yüksek İdaresi'nden General Bartenwerffer, General Lossow, Albay Kress ve Alman Dışişleri Bakanlığı'ndaki diğer yetkililer toplantıya katılan isimler arasındaydılar¹⁸.

Toplantıda da ilk söz alan General Lossow oldu. Brifing mahiyetinde bir konuşma yaptı ve Batum Konferansı hakkında geniş bilgi verdi. Osmanlı Devleti'nin Kafkas politikasını şiddetle eleştirdi. Lossow'un verdiği bilgilere göre, Gürcüler ve Ermeniler Osmanlı tehdidine karşı Alman himayesini isterken, Nuri Paşa ve subayları Azerbaycanlıları Osmanlı himayesine almaya ikna etmişlerdi. Onun için Azeriler Halil Paşa'ya bir delegasyon göndererek, Osmanlı Devleti ile birleşmek istediklerini bildirmişlerdi.

Almanya'nın Transkafkasya'daki imajına da değinen Lossow, Batum görüşmeleri esnasında, bir taraftan Osmanlı isteklerine karşı koymadığı, öbür taraftan da Transkafkasyalıların isteklerine destek olmadığı için, Kafkasyalılarda İttifak Devletleri'nin öncü ülkesi Almanya değil de Osmanlı Devleti'ymiş gibi düşünceler oluşmaya başladığını beyan etti. Bu şartlar altında başarılı olamayacağını düşündüğü için

Mehman Süleymanov), Qafqaz Universiteti Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu Nəşriyyatı, Bakı, 2008, s. 134-165., 144 vd.

¹⁸ Bu toplantının tutanakları için bkz. PAA-AA, R 11047, Protokol der am 4. Juni Auswärtigen Amt stattgehabten Besprechung über Kaukasusfra.g.e.n. Krş. BA- AA, R 43, Nr. 2458/9; Kresenstein, **a.g.e.**, s. 148-159.

de Batum'dan Berlin'e geri dönmeye karar vermiş, Graf von Schulenburg'u Alman hükümetinin temsilcisi olarak Tiflis'e göndermişti. Lossow, Almanya'nın Transkafkasya'ya olan ilgisini göstermek için Batum görüşmeleri esnasında, Poti'den Alexandropol'a kadar olan demiryollarının korunması için birkaç yüz savaş esirinden oluşan güçlü bir birlik kurmuştu. Ancak Lossow'un verdiği bilgilere göre, Transkafkasya'daki demiryollarını Alman kontrolüne almak için bu birlikler yeterli olmadığından, Alman Orduları Yüksek İdaresi de bölgeye iki tabur asker göndermeye hazırlanıyordu. Ayrıca Lossow, Gürcistan ile Alman çıkarlarını koruyan ikili antlaşmalar imzaladığını da söylemiştir.

Müttefiki Osmanlı Devleti'ne karşı Lossow tarafından yapılan bu sert eleştiriler karşısında Kühlmann, Transkafkasya meselesinin Alman İmparatorluğu'nun Osmanlı politikaları çerçevesinde bütün olarak ele alınması taraftarı olduğunu belirtti. Kühlmann, Almanya'nın temel politikasının savaş sürdüğü sürece ve hatta her ne kadar zor olsa da savaş bittikten sonra da Osmanlı ile iyi ilişkilerin devamı yönünde olduğunu hatırlattı Osmanlı-Alman ilişkilerinin genel olarak zedelenmemesi gerektiğini belirtti. Kühlmann, Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne resmen vermiş olduğu bir sözü daha hatırlattı: O da Osmanlı toprakları işgal altında olduğu sürece, Almanya'nın ancak Osmanlı'nın onayı ile barış imzalayabileceği idi. Osmanlı Devleti Mezopotamya ve Filistin'de savaşı kaybettiği gibi bu bölgedeki toprakları işgal altındaydı ve askeri uzmanlara göre de geri alınamaz durumdaydı. Dolayısıyla Kühlmann'a göre, Osmanlı'nın bu işgal altındaki topraklarına karşılık kendisine Kafkasya'dan toprak verilmeliydi; ancak bu karşılık, Brest-Litovsk Antlaşması çerçevesinde olabilirdi. Ayrıca Kühlmann'a göre, Transkafkas demiryollarına hâkim olma mücadelesi bir Alman-Osmanlı askeri çatışmasını doğurabilecek kadar gerilmişti. Bunun mutlaka önlenmesi gerekmekteydi.

Kühlmann'ın Transkafkasya'da bir Alman-Osmanlı askeri çatışmasından bahsetmesi üzerine Lossow, demiryollarını koruyan Alman

askerlerinin aldıkları direktif gereği Osmanlı askerleri ile silahlı çatışmadan uzak duracaklarını belirtti. Ancak Lossow'da Osmanlı Devleti'nin aşırı isteklerinden dolayı Transkafkasya'da bir Alman-Osmanlı askeri çatışmasını önlemenin zorluklarından bahsetti.

Kühlmann, Transkafkasya konusunun mutlaka diplomatik yollarla çözülmesi gereğini tekrar vurguladı ve düşüncelerini şöyle sıraladı: Kafkasya meselesi konuşulurken Almanya'nın Rusya ile olan ilişkileri de gözden uzak tutulmamalıydı. Hâlihazırda Almanya'nın Sovyet hükümeti ile olan ilişkileri oldukça gergindi. Sovyet hükümetinin Berlin Büyükelçisi Joffe, hiç şüpheye yer bırakmadan, Bakü'nün Osmanlılar tarafından alınmasının, Alman-Rus ilişkileri açısından kaçınılmaz sonuçlar doğuracağını söylemişti. Onun için Osmanlı Devleti'nin Bakü'ye yönelik operasyonlarının engellenmesi ve Bakü'deki petrol tesislerine zarar verilmemesi için Alman hükümetinin büyük çaba sarf etmesi gerekiyordu. Zira Ermeniler, Osmanlı Devleti'nin Bakü'yü almaya kalkması durumunda şehirdeki bütün tesisleri kullanamaz hale getirecekleri tehdidinde bulunmuşlardı. Onun için Osmanlı Devleti'nin Bakü'yü sağlam bir şekilde alması beklenmiyordu. Bakü'nün alınması Ruslarla anlaşarak sadece ve sadece Alman askerleri ile olabilirdi.

Bakü konusunda ise Lossow, burayı Alman askerlerinin alması halinde Ermenilerin tesislere dokunmayacakları sözünü verdiklerini bildirdi. Oysa Nuri Paşa, oradaki savaş esirlerinden ve gönüllülerden oluşturduğu ordu ile Bakü'yü zorlamaktaydı. Lossow'un belirttiğine göre, Alman Orduları Yüksek İdaresi, Osmanlı Devleti'nden Nuri Paşa'nın geri çağrılmasını ve Bakü'ye yönelik saldırıların durdurulmasını istediği halde, Nuri Paşa hala Transkafkasya'daydı ve faaliyetleri Kuzey Kafkasya'ya kadar uzanmaktaydı.

Bu tartışmalar arasında Yüzbaşı Düsterberg, Almanya'nın isteklerini Osmanlıya kabul ettirmesinin en iyi yolunun, Alman Harbiye Nezaretinin Osmanlıya sevk ettiği malzemelerin azaltılması olduğunu söyledi. Lossow, Transkafkasya için bunun tartışılabileceği; ancak Filistin için sevkıyatın yapılmak zorunda olduğunu belirtti. Kühlmann,

bağımsızlıklarını ilan eden Transkafkasya devletlerinden sadece Gürcistan'ın bağımsızlığının tanınabileceğini, diğer halkların henüz devlet olabilecek kurumları olmadığını belirtti.

Almanya'nın Transkafkasya politikalarını anlamamız açısından 3-4 Haziran toplantıları önemli birer belge niteliği taşımaktadır. Zira bu toplantılar hem Alman hükümetinin hem de Alman Orduları Yüksek İdaresinin geniş katılımı ile gerçekleşmiştir. Bu toplantılarda Dışişleri Bakanı Kühlmann, Alman-Osmanlı ilişkilerinin Transkafkasya nedeniyle bozulmaması gerektiğini ısrarla vurgulamıştır. Zira Alman Dışişleri Bakanlığı, Orta Asya politikaları için "atlama taşı" olarak gördükleri Osmanlı Devleti ile iyi ilişkileri savaştan sonra da devam ettirmeyi planlıyorlardı. Dolayısıyla Alman dışişlerine göre, Kafkasya meselesi mutlaka diplomatik yollarla çözülmeliydi.

Alman Orduları Yüksek İdaresi'nin ise daha çok askeri çözüm taraftarı olduğu ve Transkafkasya'daki Alman çıkarlarının korunması için Albay Kress'in hemen Poti'ye hareket etmesi ve daha sonra da iki tabur Alman askerinin sevk edilmesini istediği görülmektedir. Dolayısıyla bu toplantılarda Alman Dışişleri Bakanlığı ile Alman Orduları Yüksek İdaresi arasında Kafkasya politikaları konusunda bariz bir görüş ayrılığı belirmişti.

Transkafkasya'nın çetin sorunlarından biri olan Bakü konusu, 4 Haziran toplantısında ele alınmış ve Osmanlı askerinin Bakü'yü almasını Rusya'nın savaş nedeni saydığı vurgulanmıştır. Dolayısıyla Bakü'yü almaya hazırlanan Nuri Paşa'nın engellenmesi gereği üzerinde durulmuş ve Bakü'nün sadece Alman askerleri ile alınabileceği ifade edilmiştir.

Bu toplantılarda ele alınan konular hakkında Osmanlı Devleti'nin ve General Seeckt'in bilgilendirilmemesi hususunda gösterilen hassasiyet, Almanya'nın müttefik Osmanlı Devleti'nden gizli bir Kafkas politikası yürüttüğü ve Osmanlı Devleti'ne güvenmediği şeklinde yorumlanmalıdır.

Alman-Rus İttifakı

Osmanlı Devleti, Alman İmparatorluğu'nun kendisinin bilgisi dışında gizli bir Kafkasya politikası yürüttüğünün farkına, 4 Haziran toplantısının üzerinden fazla zaman geçmeden varmıştır. Bundan dolayıdır ki Enver Paşa, Zeki Paşa aracılığıyla Ludendorff'a gönderdiği telgrafta, Osmanlı Devleti'nin Kafkasya meselesi konusunda birinci derecede ilgili olduğunu belirtiyor ve sitemle şöyle devam ediyordu: *“Almanya Kafkasya'ya olan ilgimizi bilmesine rağmen beraber kullanacağımız Tiflis-Poti demiryolu için bize haber vermeden iki Alman taburunu Gürcistan'a gönderiyor. Ayrıca Alman savaş esirlerinden oluşturulan iki özel birliği de bu hat üzerine yerleştiriyor. Müttefiklerimizin büyükelçileri ile burada her konuyu konuşuyoruz. Fakat bizim birinci derecede ilgilendiğimiz ve bizim için çok önemli olan bir konuda (Kafkasya) bizim görüş ve düşüncelerimiz alınmıyor”*¹⁹.

Almanya'nın, Osmanlı Devleti'nin haberi olmadan Kafkasya'ya asker göndermesinin olumsuz sonuçlarının ortaya çıkmaya başladığını belirten Enver Paşa, *“Karakilise yakınlarında Ermeniler ile girdiğimiz bir çatışmada, Alman özel birliklerinin Ermenilerin yanında bize karşı savaştığı söylendi. Buna önce inanmak istemedim ve Ermenilerin bir oyunu olarak düşündüm. Ancak bunun gerçek olduğu anlaşılınca bu özel birlikler silahsızlandırılarak geri gönderildi. Görüldüğü kadarıyla bu girişim General Lossow tarafından gerçekleştirildi. Eğer böyle giderse Ermeniler ve Gürcüler Osmanlı Devleti ile Almanya arasında Kafkasya konusunda bir anlaşmazlık olduğunu düşünecekler ve bu da bizim zararımıza olacaktır. Bundan dolayı Müttefikler arasındaki yanlış anlamaları önlemek için Kafkasya konusundaki düşüncelerinizi zamanında bize bildirmeniz çok önemli”* diye yazmaktaydı.

Bu sitemlerden sonra Enver Paşa, Osmanlı Karargâhının düşüncelerini ve Alman karargâhından beklentilerini şöyle dile getirmektedir: *“3. Ordudan gelen haberlere göre son zamanlarda Sochum'a bir Alman özel birliği konuşlandırıldı. Bu birlik Müslümanları silahsızlandırıp Hıristiyanlara silah dağıttı. Müslümanlar bu savaşın başından beri bizimle Ruslara*

¹⁹ Bu telgraf için bkz. PAA-AA, R 11047, Hauptquartier, den 10 Juni 1918.

karşı savaştılar. Müttfikimiz Almanya'nın şimdi bunları silahsızlandırması haksızlıktır. Bundan dolayı ortak çıkarlarımızın zarar görmemesi için siz ekselansları Ludendorff'tan, Sochum'da önlemler alınması konusunda emirlerinizi vermenizi rica ediyorum.

Bizim Gürcistan'a çok fazla ilgimiz yok. Ama Ermeniler bizimle Doğu da bulunan Müslümanlar arasında bulunuyorlar. Onun için ekselansları Ludendorff, bu konudaki düşüncelerinizi acilen ve zamanında bildirmenizi istiyorum.

Kardeşim Nuri Paşa tarafından Müslümanların bulunduğu Gence (Elizavetpol) ve Dağistan'da önlemler alındı. Bu önlemler ve 3. ordunun gerçekleştirdiği organizasyonlar sayesinde epey mesafe aldık. Onun için Gürcistan'daki Alman taburunun güneye ve doğuya gönderilerek harcanması tarafıtarı değilim. 3. Ordu da Bolşeviklere karşı Müslümanları korumak için Gence'ye bir tümen yolladı.

İster Alman Büyükelçiliği aracılığıyla, ister direkt genel karargâhınızdaki Zeki Paşa aracılığıyla, isterse başka bir yolla yukarıda belirttiğim konularda ekselansları Ludendorff'un orada aldıkları kararları, şu andan itibaren zamanında bize bildirmelerini tekrar rica ediyorum”.

Böylece Enver Paşa hem Transkafkasya konusunda Alman Orduları Yüksek İdaresi ile organizeli bir şekilde çalışmak istediğini ifade ediyor hem de kardeşi Nuri Paşa'nın Transkafkasya'da İttifak Devletleri için önemli çalışmalar yaptığını bildiriyordu. Enver Paşa Osmanlı Devleti'nin Gürcistan ile ilgisi olmadığını, Transkafkasya'daki Müslümanlar ile bağlantı kurmaya çalıştığını, Ermenilerin, Osmanlı Devleti ile Transkafkas Müslümanları arasında yer aldıkları için ilgi alanlarına girdiklerini belirtiyordu.

Yukarıdaki toplantılardan ve Enver Paşa'nın telgrafından anlaşılacağı üzere Osmanlı ile Almanya arasında Transkafkasya meselesinin çözümü geciktikçe Osmanlı-Alman ilişkilerinin tamamı zarar görmeye başlamıştı. Osmanlı-Alman ilişkilerinin bütünü söz konusu olduğunda Almanya'da iki tür eğilimin ortaya çıktığını yukarıda görmüştük. Bunlardan birincisi özellikle Alman hükümet çevrelerinde, başta Dışişleri

Bakanı Kühlmann olmak üzere, destek gören görüştü ki bunlar savaştan sonra da Osmanlı Devleti ile müttefikliğin devam etmesini istiyorlardı.

İkinci eğilim ise, özellikle Alman Orduları Yüksek İdaresi tarafından desteklenen ve savaştan sonra Osmanlı ile ittifakın sona ermesini isteyenlerdi. Savaştan sonra da Osmanlı Devleti ile müttefikliğin devamını isteyen Şansölye Hertling, 9 Nisan 1918'de General Ludendorff'a çektiği telgrafta²⁰ Osmanlı Devleti'nin doğu sınırlarının ve dolayısıyla Kafkas sınırının belirlenmesi için bir toplantı yapılmasını istemiştir. Bunun üzerine İstanbul'da bir Kafkasya Konferansının düzenlenmesi için çalışmalar başladı.

Alman Orduları Yüksek İdaresi konferansın hazırlıklarını yapmak üzere General Lossow'u görevlendirdi. Lossow, ilk girişim olarak İstanbul'da yapılması düşünülen konferansın Berlin'de olması için çalışmalarda bulundu. Böylece Osmanlı Devleti'nin müzakereleri uzatma ihtimaline izin verilmemiş olunacaktı²¹. Ayrıca bu konferansın hazırlıklarını görüşmek üzere 27 Haziran 1918'de Halil Bey, Bernstorff'a iki saatlik bir ziyarette bulundu. Bernstorff'un bildirdiğine göre²², Osmanlı Devleti kamuoyuna açık bir konferansta Almanya tarafından küçük düşürülmek istemediği için konferanstan önce Almanya ile anlaşmak ve konferansta sadece Kafkasya'daki devletlerin sınırlarını belirlemek istiyordu. Kendi sınırlarını ise Almanya'nın yardımlarıyla İttifak Devletleri'ne kabul ettirmek niyetindeydi. Bernstorff, konferans için henüz direktif almadığını, Halil Bey'e geçişirici bir cevap verdiğini ve Kafkasya'da kalıcı bir barış için Brest-Litovsk barışının temel alınarak sınırların etnik yapıya göre belirlenmesinin gereği üzerinde durduğunu da bu telgrafiyle bildirmiştir.

Kafkasya'daki sınırların belirlenmesi ile ilgili bir konferansın hazırlıklarının devam ettiği sırada General Kress de Tiflis'e ulaşmıştı. 18

²⁰ BA- AA, R 43, Nr. 2458/9, Hauptquartier, den 9 April 1918.

²¹ BA-AA, R 43, Nr. 2458/9, 27.6.1918.

²² Bkz. PAA-AA, R 11050, Konstantinopel, den 27 Juni 1918.

Haziran 1918'de Tiflis'ten çektiği telgrafta²³, Gence'yi ziyareti sırasında Nuri Paşa'nın Azerbaycan'daki operasyonlarında, Azeri halk tarafından destek gördüğünü, geri çağırılması durumunda hem Osmanlı Devleti'nin imajının zedeleneceğini hem de Azerilerin Almanya'ya düşman olacaklarını belirtmekteydi. Kress'in bildirdiğine göre, Azeri halkını, Bolşeviklere ve Ermenilere karşı Nuri Paşa korumaktaydı. Onun için eğer Almanya, Osmanlı Devleti'ni orada istemiyorsa Azerbaycan'ın korunmasını üstelenecek bir tümen Alman askerini bölgeye göndermek zorundaydı. Fakat her halükarda Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'da küçük ve geçici işgal birlikleri bulundurulmasına Almanya'nın müsaade etmesi gerekiyordu. Buna karşılık olarak da Osmanlı Devleti'nden, Gürcü haklarını tanıması, Transkafkaya'daki Alman ekonomik çıkarlarını garanti etmesi, özellikle demiryollarını Alman kontrolüne vermesi istenebilirdi.

Kress'e göre, Bakü meselesi hem Osmanlı Devleti hem de Azerbaycan hükümetinin memnun olacağı bir şekilde bir an önce çözüme kavuşturulmalıydı. Azerbaycanlı bakanlara göre bağımsız Azerbaycan'ın ayakta kalabilmesi için Bakü'nün mutlaka ellerinde olması gerekiyordu.

Kress'in, "*bağımsız Azerbaycan'ın ayakta kalabilmesi için Bakü'nün mutlaka Azeri yönetiminde olması gerektiği*" düşüncesine karşın Ludendorff, Enver Paşa'ya gönderdiği 27 Haziran 1918 tarihli telgrafta, Bakü'deki petrol tesislerinin zarar görmeden müzakereler yolu ile elde edilmesi gerektiğini, tesislerin yönetimi ve kullanılmasının Almanların elinde olması gerektiğini belirtiyordu. Zira Almanya hem bu savaşın ana taşıyıcısı hem de bu tesislerin yönetim ve kullanımı için gerekli teknik elemanlara sahip olan ülkeydi. Ayrıca Ludendorff, Transkafkasya'daki hedeflere ulaşılabilmesi için hem Almanya'nın hem de Osmanlı Devleti'nin her türlü çatışmadan kaçınması gerektiğini bildiriyordu²⁴.

²³ Bkz. BA- AA, R 43, Nr. 2458/9, 18.6.1918.

²⁴ BA-AA, R 43, Nr. 2458/9, 27.6.1918.

Almanya, Bakü meselesinden dolayı Rusya'nın tekrar İttifak Devletleri'ne karşı savaşa girmesinin kendi çıkarları açısından tehlikeli olacağını düşünüyordu. Zira Rusya, Bakü'nün Osmanlı askerleri tarafından alınmasını savaş nedeni sayıyordu²⁵. Anlaşılabileceği üzere Bakü, Kafkasya sorununun doruk noktası haline gelmişti. Bir taraftan Güney'den Bakü'ye doğru ilerleyen İngiliz askerleri karşısında Bakü'nün biran evvel İttifak Devletleri tarafından alınma zorunluluğu, diğer taraftan ise Bakü'nün Osmanlı Devleti tarafından alınmasını savaş nedeni sayan Rusya ve Kafkasya'da Bakü'yü almak için yeterli askeri bulunmayan Almanya.

Osmanlı Devleti, Bakü'nün Osmanlı askeri ile alınması için sürekli İngiliz tehlikesini öne sürerken, Almanya, Bakü'nün Osmanlı askeri ile alınması durumunda Rusya'nın tekrar İttifak Devletlerine karşı savaşa girebileceği riskinden bahsediyordu. Böylece Almanya, Rusya ve Osmanlı Devleti, Bakü'deki çıkarlarını koruyabilmek ve diğerlerini yarıltmak için birbirlerine karşı fazla doğru olamayan haberler yaymaya başladılar.

İsviçreli bir iş adamı olan Hartmann, 9 Temmuzda Alman Dışişleri Bakanlığı'na, Türklerin Çulfa ve Tebriz'i boşalttıklarını ve bir İngiliz Konsolos ile İngiliz askerlerinin Tebriz'de olduklarını yazıyordu²⁶. Bu Osmanlı menşeli doğru olmayan bir haberdir²⁷. Almanlara İngiliz tehdidini göstermek için ortaya atılmıştı. Aynı şekilde, 4 Ağustosta General Kress, henüz doğrulanmamış haberlere göre Türklerin

²⁵ Rusya'nın, Bakü petrolünü kullanamaması halinde, Volga'daki gemi ticareti, demiryollarının büyük bir kısmı, endüstrisinin önemli bir kısmı ve özellikle Volga ve Moskova civarındaki endüstrileri, Orta Asya ve Taşkent demiryolları çökerdi. Çünkü tüm bu işletmeler tamamen petrole bağlıydı. Bu işletmelerin tamamı petrol ihtiyaçlarını Bakü'den karşıyorlardı. Başka yedek kaynakların kullanılması imkânı da yoktu. Grozni petrolü ihtilal esnasında tahrip edildiklerinden kullanılamaz haldeydi. Hazar denizi kenarında bulunan bazı petrol yatakları da önemli olmadıkları ve Bakü petrolü kadar değerli olmadıklarından kaynak olarak kullanılamamaktaydı. Bkz. PAA-AA, R 11049, Berlin, den 13 Juni 1918.

²⁶ BA-AA, R 43, Nr. 2458/9, 09.7.1918.

²⁷ BA-AA, R 43, Nr. 2458/9, 8.8.1918; Krş. BA-AA, R 43, Nr. 2458/9, 17.8.1918.

Bakü'yü aldıklarını ve Bakü bölgesindeki operasyonlarda, Alman asker ve subaylarının ne daha önce ne de şimdi kullanılmadıklarını bildiriyordu. Ayrıca Türklerin Bakü'yu almalarını zorlaştırmak için şimdiye kadar Batum-Tiflis üzerinden giden tüm cephane sevkiyatını engellediğini de telgrafına ekliyordu²⁸.

Almanya'nın İstanbul'daki Askeri Ataşesi ise 7 Ağustosta, Osmanlı karargâhına Bakü'nün Türklerin elinde olduğu yönünde hiçbir haberin henüz ulaşmadığını bildiriyordu²⁹. Doğru olan ise şuydu: 5 Ağustos 1918 günü Osmanlı ordusu Bakü'ye saldırmış; ama Bakü'yü alamadan geri çekilmek zorunda kalmıştı³⁰. Öte yandan, Petersburg gazeteleri, Bakü yönetiminin İngilizleri, Bakü'ye davet ettiğini yazıyordu³¹. Alman Dışişlerine bu çelişkili haberlerin gelmesinin en önemli nedeni, Almanya'nın Kafkasya'da henüz yeteri kadar telgraf hattını kuramamasıydı. Almanya, Osmanlı haberleşme sisteminden bilgileniyordu. Onun için de Tiflis'ten gelen telgraflar çoğu zaman Alman Dışişlerine geç ulaşıyordu. Özellikle Bakü meselesinde Almanya, Osmanlı Devleti ve Rusya kendi politikaları doğrultusunda haberler yayıyorlardı. Dolayısıyla Almanya'nın, Kafkasya ile ilgili haberlerin ne derece doğru olduğunu öğrenmesi epey zaman alıyordu.

Bu bilgi kirliliği içerisinde Enver Paşa, 19 Ağustos tarihli telgrafta, kendisinin Bakü'nün alınmasını tahrik eden kişi olarak görünmek istemediğini; ancak İngilizlerin Bakü'ye girmesi halinde İttifak Devletleri'nin durumunun güçleşeceğini, Ludendorff'a yazıyordu. Enver Paşa'ya göre, İngilizlerin Bakü'de yerleşmeleri güvenlik açısından Kafkasya'nın tamamını tehlikeye sokacaktı ve Ermeniler de ümit-

²⁸ BA-AA, R 43, Nr. 2458/9, 4.8.1918.

²⁹ BA-AA, R 43, Nr. 2458/9, 7.8.1918.

³⁰ Osmanlı Ordusunun Bakü'ye karşı saldırıları ve 15 Eylül günü Bakü'nün zaptı hakkında geniş bilgi için bkz., **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekatı**, C. II, GenelkurmayBasımevi, Ankara 1993.

³¹ Petersburg gazetelerine göre, Bakü Sovyet'i sağ partilerin önerisiyle 239 karşı 259 oyla İngilizleri Bakü'ye davet etmeye karar verdi. Almanlar ise şimdiye kadar Türklerin Bakü'ye girmesini başarılı bir şekilde engelliyorlardı. Bkz. BA-AA, R 43, Nr. 2458/9, 8.8.1918.

lerini İngilizlere bağlamışlardı. Öte yandan Rusya'nın durumu da güven verici değildi. Enver Paşa'ya göre, Almanya ve Osmanlı Devleti'nin müzakereler yolu ile Bakü'deki çıkarlarını korumaları imkânsızdı. Dolayısıyla, Bakü için en hızlı çözüm yolu Alman ve Osmanlı askerlerinin burayı en kısa sürede almasıdır. Bakü ne kadar çabuk alınacak olursa, petrol tesislerinin tahrip edilmesi riski de o kadar az olacaktır. General Seeckt'e göre de, Bakü petroleri en kısa zamanda güven altına alınmalıydı³².

Alman Dışişleri Bakanlığı'nın Alman Orduları Yüksek İdaresi'ndeki temsilcisi Bercheim da, Enver Paşa ve General Seeckt ile aynı görüşteydi. Bercheim'a göre; Bakü'deki durum, oranın İttifak devletleri tarafından bir an önce alınmasını gerektiriyordu ve Bakü'nün alınmasına Alman askerlerinin katılımını General Kress sağlamalıydı. İngilizlerin Bakü'yü elde etme tehlikesine karşı, Bercheim kendi önerisinin acilen dikkate alınmasını istiyordu; Bu öneriye göre, Ruslar ve Türkler ile anlaşarak, Bakü İngilizlerden temizlenmeli, şehrin yönetimi Ruslarda kalmalı, bu yönetim, Almanlara ve Ruslara petrol vermeyi kabul etmeli, Türk istekleri de dikkate alınmalıydı³³.

Enver Paşa ve Bercheim'ın, Bakü'nün bir an önce alınmasını Alman Orduları Yüksek İdaresi'nden istemeleri üzerine, Ludendorff'ta, Alman Dışişlerinden, Berlin'deki Rus Büyükelçisi Joffe ile görüşmeleri devam eden, Brest-Lİtovsk'a ek olarak düşünülen Alman-Rus anlaşması çerçevesinde, Osmanlı Devleti'nin isteklerinin de dikkate alınacağı bir şekilde, acilen Bakü konusunun müzakere edilmesini istiyordu³⁴.

Bunun üzerine Bercheim, 20 Ağustosta Ludendorff'a gönderdiği telgrafta³⁵, Bakü konusunu, Rusya'nın Berlin temsilcisi olan Joffe ile görüştüğünü; Joffe'nin, Bakü'nün alınmasında Osmanlı askerinin

³² BA-AA, R 43, Nr. 2458/9, 19.8.1918.

³³ BA-AA, R 43, Nr. 2458/9, 19.8.1918.

³⁴ BA-AA, R 43, Nr. 2458/9, 19.8.1918.

³⁵ Bkz. BA-AA, R 43, Nr. 2458/9, 20.8.1918.

kullanılmasını, imzalamaya hazırlandıkları Alman-Rus ek antlaşmasının açık bir ihlali olduğunu düşünüyordu. Ona göre bu, Almanya'nın ek antlaşma ile üzerine aldığı yükümlülükleri yerine getirmemesi anlamına geliyordu. Joffe, Almanların Bakü'yü almalarına Rusların itiraz etmeyeceğini ve Bakü halkının da Almanlara karşı gelmeyeceğini, buna karşılık, şehre Osmanlı birliklerinin alınmasının söz konusu olmayacağını söylüyordu.

Joffe-Bercheim görüşmesinden sonra Bercheim, Osmanlı Karargahındaki General Seeckt ile görüşdü. Bu görüşmede, Bakü'nün alınmasında askeri güç kullanılması gerekiyorsa bölgede yeteri kadar Alman askeri bulunmaması hasebiyle, Rusya ile anlaşarak Osmanlı askerinin katkısının sağlanması; fakat hiçbir şekilde Osmanlı askerinin şehre sokulmaması kararı alındı. Osmanlı askeri birlikleri şehrin dışında, Alman-Rus ek antlaşmanın 14. maddesindeki yer alan birinci ve ikinci paragraflarda belirtilen sınırlarda bekletilecekti. Bu şekilde Rus hükümeti, Bakü'ye karşı yapılacak bu tarz bir saldırıyı düşmanca görmeyecekti. Ayrıca İngiliz tehlikesi şehirden uzaklaştırıldıktan sonra, Bakü'nün yönetimi tekrar Ruslara bırakılacak; fakat petrolün kullanımını konusunda Almanya, Rusya ve Osmanlı Devleti aralarında anlaşacaklardı³⁶.

Bu şartlar çerçevesinde, Bakü üzerinde anlaşma sağlanmış gibi görünüyordu; ancak İstanbul'daki Alman Askeri Ataşeliğinden bildirildiği gibi³⁷, bu antlaşmanın uygulanabilmesi zordu. Her şeyden önce Azerbaycan'da yeteri kadar Alman birliği bulunmuyordu. Dolayısıyla, Bakü'ye karşı yapılacak bir saldırıda büyük ölçüde Osmanlı askeri kullanılacaktı. General Seeckt, bu Osmanlı askerinin şehre sokulmamasını sağlayacağını bildirmişti. Ama bu neredeyse imkânsızdı. Çünkü bölgedeki Osmanlı-Azeri dayanışması ve Osmanlının savaş hedefleri, Osmanlı askerinin Bakü'ye girmesini ve Bakü petroleri ile Transkafkas demir yollarını Osmanlı Devleti ile Almanya'nın ortaklaşa kullanmalarını gerekli kılıyordu. Oysa imza aşamasına gelmiş ve Osmanlıdan

³⁶ BA-AA, R 43, Nr. 2458/9, 20.8.1918.

³⁷ BA-AA, R 43, Nr. 2458/9, 21.8.1918.

gizli tutulan Alman-Rus ek antlaşması buna müsaade etmiyordu. Öyle anlaşılıyor ki Berlin’de masa başında alınan kararlar bölge gerçekleri ile uyuşmuyordu.

Nitekim Joffe, Almanya’nın ek antlaşmada taahhüt ettiği gibi, Osmanlı askerlerini Bakü’den uzak tutma yükümlülüğünü yerine getireceğinden emin olmak istediğini ve Rusya’nın bu konuda hiç taviz vermeyeceğini, 21 Ağustosta tekrar bildiriyordu. Halbuki Almanya bu konuda daha önce söz vermişti. Joffe, ek antlaşmayı imzalamak için hükümetinden yetki aldığını ve antlaşma yürürlüğe girdikten hemen sonra, Almanların gecikmeden Türk birliklerini, 14. maddede belirtilen sınırların gerisine çekmesini sağlamalarını istiyordu. Joffe ayrıca eğer Alman askerleri ile birlikte Bakü’ye Osmanlı askeri de girecek olursa, şehirdeki Ermenilerin İngiliz askerlerini tercih edeceklerini de bildiriyor, Bakü’yü alacak Alman askerlerinin de İngiliz tehlikesi geçtikten sonra şehri hemen geri boşaltıp Ruslara teslim etmeleri şartı üzerinde duruyordu³⁸.

Rus hükümetinin Bakü konusundaki ısrarlarından da anlaşılacağı gibi Almanya, önemli bir karar aşamasına gelmişti. Ya Rusya’nın yukarıda belirttiğimiz isteklerini kabul edip ek antlaşmayı imzalayacak ya da antlaşma daha imzalanmadan başarısızlığa uğrayacaktı. Antlaşmanın başarısızlığa uğraması durumunda Almanya’nın, sadece bu antlaşma ile sağlamış olduğu çıkarları boşa gitmeyecek, büyük ihtimalle Brest-Litovsk Anlaşması da akamete uğrayacaktı. Bu da Almanya’nın Estonya, Letonya, Gürcistan ve Rus donanmasından pay alma yönündeki çıkarlarını zora sokacaktı. Almanya, bu durumu iç ve dış politikada anlatamaz ve böylelikle prestij kaybına uğradı.

Bu sebeple Almanya’nın politik çıkarları, daha önce Enver Paşa’nın söz verdiği gibi Osmanlı birliklerinin ek antlaşmada belirtilen çizginin gerisine çekilmesiyle sağlanabilirdi. Öte yandan Bakü harekâtının da sadece Alman askerleri ile yapılması gerekiyordu. Almanya, Osmanlı Devleti’ne, Rusya’nın bu isteklerini kabul ettirmeye

³⁸ BA-AA, R 43, Nr. 2458/9, 21.8.1918.

çalışırken Osmanlıya karşı askeri bir harekâta girişmeyi düşünmüyordu. Diplomatik baskı ve Kafkasya'daki Osmanlı operasyonları için yapılan yardımın sınırlandırılması etkili bir yol olarak görülüyordu. Almanya, Bakü bölgesindeki, Osmanlı birlikleri ile ilişkisini kesmeyi ve eğer Bakü'yü almak için yeterli Alman askeri hemen bulunamaz ise o zaman mecburen Bakü'nün alınmasını ertelemeyi hesaplıyordu³⁹. Buna göre Almanya, bir yandan Bakü'deki çıkarlarını korumak için Rusya ile anlaşarak -herhangi bir askeri çatışmaya girmeden- Osmanlıyı saf dışı bırakmayı düşünüyor, diğer yandan da onlara Bakü petrollerinden pay vermeyi kabul ediyordu⁴⁰.

Neticede 27 Ağustos 1918'de Alman-Rus ek antlaşması imzalanmış⁴¹; ancak Brest-Litovsk Antlaşmasına ek olarak imzalanan bu antlaşmada aynen Brest-Litovsk gibi kağıt üzerinde kalmış, uygulanamamıştır. Zira bu ek antlaşmayla hem Almanlar hem de Ruslar yerine getiremeyecekleri taahhütlerde bulunmuşlardır. Mesela, Bakü'deki Bolşevik yönetimi yıkıldığı için 1 Ağustostan itibaren kendilerinin bile kullanamadıkları Bakü petrollerinden Almanlara pay vermeyi kabul ediyorlardı. Almanlar ise, bölgede yeteri kadar askeri birlikleri bulunmamasına rağmen, ek antlaşmanın 14. maddesi ile Osmanlı Devleti'ni Bakü'ye sokmayacaklarını ve Bakü'yü İngiliz tehlikesinden kurtarıp tekrar Ruslara vermeyi garanti ediyorlardı.

Alman-Rus ek antlaşmasından Osmanlı Devleti'nin haberdar olması üzerine, Sadrazam Talat Paşa, Kafkasya konusundaki sitemlerini belirtmek üzere 3 Eylülde Berlin'e hareket etti⁴². Karşılıklı görüşmeler sonunda 23 Eylül 1918'de Hintze ile Talat Paşa arasında Kafkasya,

³⁹ Nitekim Kafkasya'daki General Kress, 24 Ağustos'ta Ludendorff'tan Bakü'nün sadece Alman askerleriyle alınması emrini almıştır. Bkz. BA-AA, R 43, Nr. 2458/9, 24.8.1918.

⁴⁰ Bkz. BA-AA, R 43, Nr. 2458/9, 23.8.1918.

⁴¹ Bu antlaşma hakkında geniş bilgi için bkz. Werner Zürer, **Kaukasien 1918-1921. Der Kampf der Großmächte um die Landbrücke zwischen Schwarzem und Kaspischem Meer**, Droste Verlag, Düsseldorf 1978, s. 102-110. Krş. Bihl, *a.g.e.*, s.72-124.

⁴² Talat Paşa'nın ikinci Berlin ziyareti için bkz. Mustafa Çolak, **Komitenin Ruhü Talat Paşa**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2018, s. 143 vd.

Türkistan ve İran konularındaki gizli “Osmanlı-Alman Protokolü” imzalandı. Bu protokol ile Kafkasya konusunda Osmanlı-Alman anlaşması sağlandı; ancak bu kararlar da sadece kağıt üzerinde kaldı, uygulanamadı. Zira 29 Eylül’de Bulgaristan, İtilaf Devletleri ile “Selanik Ateşkes Antlaşması”nı imzalayarak teslim oldu ve aynı gün Alman Genel Karargahı da Amerika Başkanı Wilson’a, onun söylev ve demeçlerinde ileri sürdüğü görüşlere uygun bir barış antlaşması için başvurma kararı aldı. Böylece Birinci Dünya Savaşı’nı İttifak Devletleri’nin kaybettiği artık kesinleşmiş oluyordu.

Sonuç

Almanya, Osmanlı Devleti ile 2 Ağustos 1914 ittifak antlaşmasını imzaladıktan sonra Kafkas Müslümanlarına yönelik politikalarını ön plana çıkarmaya başladı. Almanya, Kafkasya’daki Müslümanlara yönelik girişimlerini Osmanlı Devleti aracılığıyla yürütmeyi düşünüyordu. Almanya’nın Kafkasya politikası, II. Wilhelm dönemiyle birlikte başlamış olan İslam politikasının bir parçasıydı. II. Wilhelm’in İslam politikasının esası ise, İngiltere, Rusya ve Fransa sömürgesi altındaki Müslümanları kıskırtarak, bu sömürgeci güçlere karşı ayaklanmalarını sağlamak ve bu yolla bu devletleri zayıf düşürmektir. Zira II. Wilhelm’e göre, bu devletler Almanya’nın “dünya gücü” olmasını engelleyen devletlerdir. Dolayısıyla bütün Müslümanların halifesi olan müttefik Osmanlı padişahının “*cihat*” ilanı, İslam ülkelerinde önemli sömürgeleri olan ve Birinci Dünya Savaşı’nda Almanya’ya karşı savaşan İngiltere, Fransa ve Rusya’nın hem savaş gücünü azaltacak hem de diğer devletler nezdindeki imajını zedeleyecekti.

Bolşevik ihtilali başarılı olup, Brest-Litovsk’ta Bolşeviklere istediği gibi bir antlaşma imzalatıran ve cihat ilanı beklentilerine cevap alamayan Almanya, Transkafkasya’da, Osmanlı Devleti’ne ihtiyaç duymadan kendi çıkarlarını koruyabileceğini düşünmeye başladı. Almanya, Brest-Litovsk Antlaşması ile Ukrayna’yı Bolşevik Rusya’dan kopararak nüfuz alanını Kafkasya sınırına kadar uzatmıştı ve stratejik açıdan önemli gördüğü Transkafkas demiryolları ile Bakü petrolerini

kontrolü altına almak istiyordu. Transkafkas demiryolları Almanya'nın Orta Asya ve Hindistan'a ulaşması için, Bakü petroleri de savaş uzadıkça Almanya'nın daha fazla ihtiyaç duymaya başladığı enerji açığını kapatmak için büyük önem taşıyordu. Bu bağlamda Alman İmparatorluğu'nun Brest-Litovsk Antlaşmasından sonraki Transkafkasya siyasetinin yayılmacı ve sömürü amaçlı olduğunu söylemek mümkündür.

Transkafkasya Komiserliği'nin dağılmasından sonra, Transkafkas halkları olan Gürcü, Azeri ve Ermenilerin bağımsız devletlerini kurma çabalarına girdikleri görülmektedir. Bu bağlamda Gürcülerin Alman İmparatorluğu'ndan, Azerilerin Osmanlı Devleti'nden, Ermenilerin ise İtilaf Devletleri ve Rusya'dan siyasi, askeri ve mali destek aldıklarını söyleyebiliriz. Alman İmparatorluğu, Gürcülere olan desteğini Birinci Dünya Savaşı'nın başından sonuna kadar devam ettirmiş, hatta Transkafkasya'da bağımsız devlet olabilecek ve bağımsızlığını devam ettirebilecek tek halk olarak Gürcüleri görmüştür.

Brest-Litovsk Antlaşmasından sonra Transkafkasya'da yayılmacı ve sömürücü bir siyaset takip eden Almanya, bir başka yayılmacı politika takip eden müttfik Osmanlı Devleti ile karşı karşıya gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin Bolşevik İhtilali'nden sonraki Kafkasya politikası Enver Paşa'nın şahsi meselesi halini almıştır. Enver Paşa hükümetteki pozisyonunu güçlendirmek ve Alman ittifakının Osmanlı Devleti için doğru tercih olduğuna kabine arkadaşlarını ve halkı inandırabilmek için Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da mutlaka 1878 sınırları öncesine sahip olması ve Kafkas ötesi ve berisi Müslümanlarının da bağımsız kılınmaları gerektiğini düşünüyordu. Bu açıdan bakıldığında Osmanlı Devleti'nin, Bolşevik ihtilalinden, Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar geçen dönemde Kafkasya'da İslamcı politikalar takip ettiği söylenebilir. Zira Kars, Ardahan ve Batum'un Osmanlı toprağı olduğunu savunulurken bu vilayetlerdeki Müslüman nüfusun yoğun olduğu argümanı kullanılmış, yine aynı şekilde Kafkas ötesi ve berisi tüm Müslümanların bağımsızlığını istemiş olan Osmanlı Devleti, bu bağımsızlık

hareketlerinde Kafkas Müslümanlarına yardımcı olmak üzere teşkil ettirdiği orduya da “*İslam Ordusu*” adı vermiştir.

Kaynakça

1. Arşivler

1.1. Politisches Archiv des Auswärtiges Amt (PA-AA)

PAA-AA, R 11042, Konstantinopel, 18 Februar 1918.

PAA-AA, R 11042, Konstantinopel, 1 März 1918.

PAA-AA, R 11043, Constantinopel, 22. März 1918.

PA-AA, R 11042, 4 März 1918.

PAA-AA, R 11044, Pera den, 6. Mai. 1918.

PAA-AA, R 11046, Moskau, 17. Mai. 1918.

PAA-AA, R 11047, Berlin, den 3. Juni 1918.

PAA-AA, R 11047, Protokol der am 4. Juni.

PAA-AA, R 11047, Hauptquartier, den 10 Juni 1918.

PAA-AA, R 11050, Konstantinopel, den 27 Juni 1918.

PAA-AA, R 11049, Berlin, den 13 Juni 1918.

1.2. Bundesarchiv (BA-AA)

BA- AA, R 43, Nr. 2458/9, Hauptquartier, den 9 April 1918.

BA-AA, R 43, Nr. 2458/9, 27.6.1918.

BA- AA, R 43, Nr. 2458/9, 18.6.1918.

BA-AA, R 43, Nr. 2458/9, 09.7.1918.

BA-AA, R 43, Nr. 2458/9, 8.8.1918.

BA-AA, R 43, Nr. 2458/9, 17.8.1918.

BA-AA, R 43, Nr. 2458/9, 4.8.1918.

BA-AA, R 43, Nr. 2458/9, 7.8.1918.

BA-AA, R 43, Nr. 2458/9, 8.8.1918.

BA-AA, R 43, Nr. 2458/9, 19.8.1918.

BA-AA, R 43, Nr. 2458/9, 20.8.1918.

BA-AA, R 43, Nr. 2458/9, 21.8.1918.

BA-AA, R 43, Nr. 2458/9, 24.8.1918.

BA-AA, R 43, Nr. 2458/9, 23.8.1918.

1.2.1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, *HR.SYS*, 2885/39.

2. Telif Eserler

Bihl, Wolfdieter, **Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte**, Böhlau Verlag, C.II, Viyana-Köln-Weimar, 1992.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekati, C. II, GenelkurmayBasımevi, Ankara, 1993

Çolak, Mustafa, "Almaniyanın Qafqaz Siyasəti", **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu**, (Ed. Mehmet Rıhtım, Mehman Süleymanov), Qafqaz Universiteti Qafqaz Araşdırmaları İnstitutu Nəşriyyatı, Bakı, 2008, s. 134-165.

Çolak, Mustafa, **Komitenin Ruhü Talat Paşa**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2018.

Şahin, Enis, **Trabzon ve Batum Konferansları ve Antlaşmaları (1917-1918)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2002.

Zürer, Werner, **Kaukasien 1918-1921, Der Kampf der Großmächte um die Landbrücke zwischen Schwarzem und Kaspischem Meer**, Droste Verlag, Düsseldorf, 197.

**MONDROS MÜTAREKESİ ÖNCESİNDE DOĞU ANADOLU'YU
ERMENİ YURDU YAPMA ÇALIŞMALARI ve KAFKAS
CEPHESİNDE YAŞANAN SİYASİ ve ASKERİ GELİŞMELER**

Nejla GÜNAY*

ÖZET

Birinci Dünya Savaşı esnasında savaşın getirdiği ağır yük Rusya'nın iç işlerindeki karışıklıkları artırdı. Siyasi görüş ayrılıkları baş gösteren ekonomik sıkıntılarla daha da belirginleşti ve büyük bir ihtilale dönüştü. Rusya'da Mart 1917'de başlayan karışıklıklar sonucunda Rus Çarı II. Nicholas tahtından feragat etti. Karışıklıklar, 25 Ekim 1917'de Petrograd Garnizonunun Bolşeviklere katılması ve aynı gece toplanan II. Sovyet Kongresi'nde Bolşevik Programı'nın onaylanmasına kadar sürdü.

Bolşevikler karşı devrim tehlikesini atlattıktan sonra barış görüşmeleriyle ilgili hazırlıklara başladılar. Osmanlı Devletini ilgilendiren diğer bir gelişme ise Bolşeviklerin Rus Çarlığının yaptığı gizli anlaşmaları açıklamaya başlamasıydı. Bolşeviklerin barış teklifi ve İtilaf Devletlerinin Osmanlı'ya gerçekte nasıl baktıklarını gösteren belgeleri ortaya dökmeleri Osmanlı kamuoyunda Bolşevik ihtilalinin desteklenip Bolşeviklere karşı bir sempati duyulmasını beraberinde getirdi.

Ermeniler, Kafkasya'daki karışıklıklardan faydalanıp Büyük Ermenistan kurma hayaline kapıldılar. Stephan Şaumyan başkanlığındaki "Kafkasya Fevkalade Komiserliği" Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'yu Sovyet hükümetine bağlama amacıyla kuruldu. Sovyetlerin Ermenilere verdiği bu destek Taşnakları çok memnun etti ve onlar

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi, ngunay@gazi.edu.tr

Azerbaycan ve Anadolu'da kanlı eylemlerine devam ettiler. Şaumyan'ın desteğiyle bölgede Ermeni milli ordusu oluşturuldu.

Sovyetler, Doğu Anadolu'da Ermenileri silahlandırıp barışı ağır-
dan almaya başlayınca Enver Paşa, III. Ordu Komutanı Vehip
Paşa'ya, Erzincan istikametinde ilerleme emri verdi. Bunun üzerine
12 Şubat 1918'de askerî harekâta başlandı ve işgal altındaki Türk top-
raklarının çok büyük kısmı kurtarıldı. Akabinde Bolşeviklerle 27 Şu-
bat'ta müzakereler yeniden başladı ve nihayet 3 Mart 1918'de imzala-
nan Brest-Litovsk Antlaşması'yla Almanya ve müttefikleri ile Rusya
arasındaki savaş sona erdi. Bu antlaşma ile Kars, Ardahan, Batum geri
alındı. Ancak Ermeniler, Sovyet Hükümeti'nin desteğiyle "Büyük Er-
menistan" projesini hayata geçirmek için Doğu Anadolu'da Türklere
karşı katliam başlattılar. Böylelikle Türk nüfus azaltılıp Ermeni nüfusu
artırılacak ve Sovyet Ermenistan'ı kurulmasına zemin hazırlanacaktı.

Bu çalışmada; Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya'da Ermenilerin
Türk nüfusu yok etmek için yaptığı katliamlara karşı Osmanlı hükü-
metinin nasıl bir politika izlediğinin ortaya çıkarılması amaçlanmakta-
dır. Öte yandan Osmanlı Devleti'nin 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını
ilan eden Azerbaycan'ın güvenliği ve iç düzeninin kurulması için yap-
tığı faaliyetlerle Ermeni ve Gürcü saldırılarına karşı bu devlete destek
olmak üzere askerî harekât yapması ve bu harekâtın Türk ordusunun
durumuna etkisi incelenecektir. Çalışmada ATASE Arşivi belgeleriyle
askerî harekâta katılan kişilerin hatırat ve anıları temel kaynaklar ola-
rak kullanılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mondros Mütarekesi, Kafkasya, Ermeniler,
Bolşevikler, Vehip Paşa

**WORKS TO ARMENIANIZE EASTERN ANATOLIA AND THE
POLITICAL AND MARTIAL DEVELOPMENTS IN THE
CAUCASIAN FRONTIER BEFORE THE ARMISTICE OF
MUDROS**

ABSTRACT

The heavy burden that the World War I brought increased the complications in Russia. The differences of opinions became even clearer with the economical problems and turned into a big riot. The events that started in March 1917 continued until the abdication of Nikolai the Second and the joining of the Petrograd Garrison to the Bolsheviks as well as the confirmation of the Bolshevik Program by the Second Soviet Congress on October 25th, 1917.

The Bolsheviks started preparing for the truce negotiations after eluding an anti-revolution. Another important development for the Ottoman Empire was that the Bolsheviks started announcing the secret deals the Russian Tzarate had made. The peace offer and the announcement of the documents that showed the real Entente Powers views on the Ottoman Empire resulted in a support for the Bolshevik revolution within the Ottoman Empire as well as a sympathy for them.

The Armenians dreamed about forming the Great Armenia by making use of the complications in Caucasia. The 26 Baku Commissariat was formed under the directory of Stepan Shahumyan in order to put Southern Caucasia and Eastern Anatolia under Soviet rule. The support the Soviets gave to the Armenians made the Dashnaks very happy and they continued their bloody actions in Azerbaijan and Anatolia. An Armenian army was formed in the region with the support of Shahumyan.

After the Soviets started delaying peace negotiations and arming the Armenians in Eastern Anatolia, Enver Pasha order Vehip Pasha, the commander of the third army, to march to Erzincan. After that, military action began on February 12nd, 1918 and most of the Tur-

kish soil under invasion was saved. This was followed by the reinitiation of peace negotiations on February 27th and finally the war between Germany and its allies and Russia ended with the signing of Brest-Litovsk Truce on March 3rd, 1918. With this treaty, Kars, Ardahan and Batum were retaken. However, the Armenians started massacring the Turks in Eastern Anatolia in order to revive the Great Armenia project with support from the Soviet government. Doing so they would decrease the Turkish population and increase the Armenian population to lay the foundations for the forming of Soviet Armenia.

In this study, it is aimed to reveal the Ottoman policy against the massacres done by Armenians on the Turks to eliminate the Turkish population in Eastern Anatolia and Southern Caucasia. Moreover, the actions performed by the Ottoman Empire to establish security and order in Azerbaijan, who announced independence on May 28th, 1918, and the military actions taken against the Armenian and Georgian assaults to provide support to Azerbaijan will be studied as well as the effects of these military actions on the Turkish army. The main sources will consist of documents from the military archives and the memoirs of the soldiers who took place in the military operations.

Key Words: Armistice of Mudros, Caucasian, Armenians, Bolsheviks, Vehip Pasha

Giriş

Bolşevik İhtilali'nden Erzincan Mütarekesi'ne Kadar Yaşanan Siyasi ve Askeri Gelişmeler

1917 yılının ilk aylarından itibaren Rusya'da baş gösteren sosyal ve ekonomik sıkıntılar hem iç düzeni hem de savaşın gidişini derinden etkilemeye başladı. İşçi ve halk hareketlerinin önlenemez bir şekil alması üzerine Çar II. Nikola, 12 Mart 1917'de tahtından feragat etti ve yerine kardeşi Mihail'i oturttu. Ancak o da 16 Mart'a kadar tahtta kalabildi. Böylece Rusya'da Romanovlar dönemi sona erdi. Duma Baş-

kanı idaresinde geçici bir komite kurulmak suretiyle devlet işleri yürütülmeye çalışıldı. Yeni bir anayasa hazırlayacak olan Kurucu Meclis toplanıncaya kadar yüksek hâkimiyetin 23 Mart 1917'de Prens Georgiy Y. Lvov tarafından kurulan ve IV. Duma'nın Kadet, Menşevik ve Sosyalist İhtilalciler (SR) mebuslarından meydana gelen Geçici Hükümette olduğu açıklanmıştı. Hükümette sosyalistlerden yalnız "İşçi ve Asker Mümessilleri Sovyeti" üyesi Aleksandr Kerensky vardı ve o Adalet Bakanı olarak görevlendirilmişti¹. Geçici Hükümet, 20 Temmuz 1917'de yıkıldı ve yerine yıkılan hükümetin Adalet Bakanlığı görevini yürütmekte olan Kerensky tarafından yeni hükümet kuruldu. Yeni hükümetin cephelerdeki çözülmeye rağmen savaşı sürdürmesi iç çalkantıları artırdı. Bu durumdan faydalanan Bolşevikler 25 Ekim (7 Kasım) 1917'de Kerensky Hükümeti'ni devirdiler. İktidar Lenin'in liderliğini üstlendiği Komünist Parti'nin eline geçti².

Savaş sırasında Kont Vorontsov –Daşkov yerine Grandük Nikolay Nikolayeviç Kafkasya Genel valisi olarak atanmıştı. Grandük Nikolayeviç'in 18 Mart 1917'de görevden alınmasından sonra Kafkasya'da farklı bir oluşum kendini göstermeye başladı. Güney Kafkasya'nın idaresi için 22 Mart 1917'de, Tiflis'te bölgenin milli gruplarını temsil eden vekillerden seçilen ve beş kişiden oluşan Maverayı Kafkas Komitesi teşkil edildi. Ancak bu komite çok zayıfı ve mevcut problemlere çözüm getiremedi³.

Lenin'in idare ettiği Komünist-Bolşevik partisi, kısa sürede büyük şehirler başta olmak üzere yönetimi ele geçirdi. Ardından Rusya'nın her tarafında Sovyet (Şura) sistemine dayanan ve "Komünist (Bolşevik) Partisi"nin tahakkümüne dayanan yeni bir rejim ortaya çıktı⁴.

¹ Halil Bal, **Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kurtuluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu**, İdil Yayıncılık, İstanbul, 2014, s. 58.

² Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 327.

³ Bal, **Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kurtuluş**, s. 59.

⁴ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 324-326.

Bolşevik iktidarı 8 Kasım'da “*ilhaksız ve tazminatsız*” barış yapılmasına karar verdi. Arkasından Çarlık döneminde müttefiklerle yapılan gizli anlaşmaları “Sarı Kitap” adıyla yayınlarken, barış hususunda samimi olduğunu göstermeye çalıştı⁵. Bolşevik yönetiminin barışçı yaklaşımları Osmanlı Devleti'nde olumlu etki yarattı. Çünkü ilhaksız ve tazminatsız barış isteyen Bolşeviklerle masaya oturulduğunda Rus işgalindeki Doğu vilayetlerini kurtarmak mümkün olabilecekti. Osmanlı basını, barış beklentisini ortaya koyan haberler yayımlıyordu. Yunus Nadi, Rusya'da iş başına gelen sosyalistlerin bu tarihi görevi gerçekleştirebileceklerini, bunun onlar için de büyük bir şans olduğunu belirtiyordu⁶.

Sovyet Hükümeti'nin 4 Aralık 1917'de Almanya ile mütareke imzalaması barışa giden yolu açtı. 15 Aralık 1917'de Brest-Litovsk'ta ateşkes için bir ön anlaşma imzalandı. Osmanlı Devleti adına görüşmeleri yürüten Berlin Askerî Ataşesi Zeki Paşa, ertesi gün Sovyet Heyetinden Kamanev ile yaptığı görüşmede, ilke olarak Sovyetlerin işgal altındaki Türk topraklarının boşaltılmasını kabul ettiklerini öğrendi⁷. Bunu Osmanlı ve Rus heyetlerinin 18 Aralık'ta Erzincan'da imzaladıkları ateşkes izledi ve Kafkas Cephesi'nde üç yıldır devam eden savaş sona erdi. Bu orduların nerede duracaklarını belirleyen ve aslında sorunların çözümünü öteleyen bir durumdu⁸. Zira Rusya adına görüşmeleri yürüten Leon Trotskiy, Osmanlı Devleti, Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan'ın Ukrayna'nın bağımsızlığı kararını onaylamasından sonra buna itiraz etmiş ve “*Rusya açısından savaş bitmiştir.*” şeklinde beyanatta bulunarak savaşa devam etmeyeceklerini, bütün cephelerdeki

⁵ **Tasvir-i Efkâr**, 3 Kanunuevvel 1917; Stefanos Yerasimos, *Türk-Sovyet İlişkileri*, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1979, s.12

⁶ **Tasvir-i Efkâr**, 12 Kasım 1917.

⁷ Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 13.

⁸ Uygur Kocabaşoğlu&Murat Berge, **Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar**, İletişim, İstanbul, 2006, s. 124; Nurcan Yavuz, **İşgal ve Mezalimde Erzincan**, Ankara, 1997, s.121-122.

ordularını terhis ettiklerini bildirmiş ama bir barışa da yanaşmayacaklarının sinyalinı vermişti⁹.

Kafkasya; petrolü, hammaddeleri, iç içe yaşayan farklı etnik ve dini özellikler taşıyan halkıyla bir problemler yumağıydı. Bolşevikler, Zeki Paşa ile Kamanev arasında 16 Aralık'ta yapılan görüşmede Doğu Anadolu'dan çekilmeyi kabul etmekle beraber bunu, “*Buradan göç etmiş ya da başka yerlere sürülmüş kimselerin, milliyet ve mezhep farkı gözetilmeksizin eski vatanlarına dönebilmeleri*” şartına bağlamışlardı. Rusya, Ermeniler konusunda dizginleri elden bırakmamaya kararlı görünüyordu. 13 Ocak 1918 tarihli Pravda gazetesinde, Lenin ve Stalin imzalı “13 Numaralı Kararname” şeklinde anılan bir bildiri yayımlandı. Bu bildirinin ana hatları şu şekildeydi¹⁰:

“İşçi ve Köylü Hükümeti, Rusya’da ve Türkiye’de Ermenilerin, isterse bağımsızlığa dek, kendi mukadderatlarını seçmeleri hakkını destekler. Komiserler Meclisi, bu hakkın gerçekleştirilmesinin ancak özgür bir halk oylaması için uygun ortamın oluşturulması gerekir. Uygun ortam şu şekilde sağlanabilir:

1. *Türk ve Ermenistan sınırlarından askeri birliklerin çabucak çekilmesi ve durmadan bir Ermeni milisi kurulup, orada can ve mal güvenliğini sağlaması.*

2. *Yakın bölgelere sığınmış olan Ermeni göçmenlerin yerlerine dönmeleri.*

3. *Savaşın başından beri Türk hükümetince sürülmüş olan Ermeni göçmenlerin yerlerine dönmeleri.*

4. *Demokratik ilkelere göre seçilmiş yöneticilerden oluşan “Ermeni Halk temsilcileri Sovyeti” adıyla bir Ermeni ulusal hükümetinin kurulması. Bunun koşulu Osmanlı Devleti ile yapılacak barış görüşmelerinde*

⁹ Bkz. **Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Babıali Evrak Odası (BEO)**, 4508/338061, lef 1 (1336 C 08).

¹⁰ Kâmuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri(1920-1953)**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010, s. 1-2. Ermenistan Kararnamesi'nin tam metni için bkz. Yeranos, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 41.

ortaya konacaktır. Kafkas İşleri Geçici Olağanüstü Halk Komiseri Stephan Şaumyan, bölgede yapılacak işlemleri yürütmekle görevlendirilmiştir.”

Bu istek Ermeni konusunun gündeme gelmesi anlamı taşıyordu. Ancak bu sırada Maveraya-yı Kafkasya’da merkezi Tiflis’te bulunan ve İngiltere ve Fransa ile ilişkilerini hiçbir zaman kesmemiş olan Ermeni Taşnaksutyun Partisi ile Bolşevikler iktidarı ele geçirdikten sonra Gürcü olan başlıca idarecileri Kafkaslara çekilen Gürcü Menşevik Partisi ile Türkiye’den yardım uman Azerbaycan Müsavât Partisi, Sovyet Rusya’dan kopma eğilimi içerisindeydiler. İngiltere, Fransa ve Amerika Birleşik Devletleri bu durumu fırsat olarak görmekte, çökmekte olan Rus cepheleri yerine Kafkasya ve Doğu Anadolu’nun Hristiyan halklarından bir cephe oluşturma çabasındaydılar. Bu cephenin başlıca unsuru ise Ermenilerdi¹¹. Nitekim Maveraya-yı Kafkas Komitesi, Ekim 1917’de Bolşevik idaresine tabi olmak yerine Güney Kafkasya için ayrı bir idare oluşturulmasına karar verdi. Çünkü bölgedeki otorite boşluğunu dolduracak bir güce ihtiyaç vardı. Bunun sonucu olarak 28 Kasım 1917’de “*Maveraya-yı Kafkas Komiserliği*” oluşturuldu.

Komiserlik 4 Aralık 1917’de aldığı bir kararda, kuruluş nedenini Rusya’da herkes tarafından tanınan merkezi bir hükümetin yokluğuna dayandırıyordu¹². 23 Şubat 1918’de bir “Diyet Meclisi (Seym)” vücuda getirildi. Seym, bütün Rusya Kurucular Meclisi’nin Güney Kafkasyalı temsilcilerinden (bu sayı üç ile çarpılarak) oluşturuldu¹³. Seym komiserliğin en yüksek yürütme organı halini aldı. Menşevikler her iki teşkilatta hâkimiyeti ellerinde tutuyorlardı. Menşevikler,

¹¹ Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s. 14.

¹² Erol Kürkçüoğlu, “1918-1920 Türkiye-Azerbaycan İlişkileri”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Erzurum, 1994, 23.

¹³ Kaçaznuni’ye göre Seym’de; Menşevikler (Gürcistan) 36, Musavat (Azerbaycan) 30, Taşnaksutyun (Ermenistan) 27 koltuğa sahipti. Bkz. Ovanes Kaçaznuni, **Taşnak Partisi’nin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansı’na Rapor)**, çev. Arif Acaloğlu, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005, s. 44.

Rusya'nın geleceği hakkında farklı yol izlemek istediklerinden dolayı Bolşeviklerle gayet mesafeliydiler¹⁴.

Lenin'in Bolşevik hükümeti içinde en önemli görevleri Gürcüler üstlenmişti. Bununla beraber Azerbaycan Türkleri ile Ermeniler kendi iç işlerinde serbest olacaklardı. Azerbaycan Türkleri diğerlerine göre askerlik bilgisi ve tecrübesi açısından oldukça zayıftı. Bu sebeple Osmanlı Devleti'nin yardımına ihtiyaçları vardı. Üstelik Bolşeviklerin daha ihtilalin başında Gürcü ve Ermenilerden oluşan taburlar meydana getirmiş olmaları Kafkasya'da yaşayan Müslüman halkın can güvenliğinin bulunmadığı anlamına gelmekteydi. Bu taburların Osmanlı ordusuna ateş açmaktan çekinmemesi bunların Osmanlı ordusuyla da karşı karşıya geleceği anlamını taşımaktaydı. Diğer taraftan Lenin'in Bolşevik Rusya'sı, 18 Aralık 1917'de yapılan mütareke hükümlerine geçici nazarla bakarken diğer taraftan da Ermenileri himaye etmeye çalışıyordu. Ruslar, tahliye etmek zorunda kaldıkları bölgelerde Ermeni milis örgütlerinin teşkiline başladılar. Böylece Rus subaylarının denetimi altında Ermeni ordusu oluşturmaya çalışıyorlardı¹⁵.

Bolşevik Rusya'nın Güney Kafkasya Politikası ve Ermeniler

Rusya'da Şubat İhtilali'nden sonra işbaşına gelen "Geçici Hükümet", 20 Mart(2 Nisan) 1917 Kararnamesi ile bütün vatandaşların eşit olduğunu ilan etmişti¹⁶. Bolşevik iktidarı, Kafkasya'dan ve Rus işgali altında bulunan Doğu Anadolu'daki topraklardan vazgeçme niyetinde değildi. Bu amaçla 15 Kasım 1917'de ilan ettikleri "*Rusya'daki Milletlerin Hakları*" beyannamesiyle her milletin kendi kaderini kendisinin be-

¹⁴ Enis Şahin, "Türkiye-Mavera-yı Kafkasya İlişkilerinden Bir Kesit: Trabzon Konferansı (14 Mart-14 Nisan 1918), **Trabzon Tarihi Sempozyumu**, Trabzon, 1999, s.489.

¹⁵ **Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih, Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE). Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH)**, Klasör (Kl). 2481, Dosya (D). 405, Fhrist (F). 3. Ayrıca bkz. Justin McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, çev. Bilge Umar, İnkılâp, İstanbul, 2005, s. 220-222. Ayrıca bkz. EK 1.

¹⁶ Bu Kararnamenin ilan edilmesinden sonra Rusya'da yaşayan Müslümanlar, kendi gelecekleriyle ilgili çeşitli kararlar almak üzere mahalli toplantılar düzenlemişlerdi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nadir Devlet, **Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905-1917)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999, s. 246-266.

lirlemesi ilkesini bir yana bırakarak Ermeni kökenli Stephan Şaumyan'ın başkanlığında “*Kafkasya Fevkalade Komiserliği*” adıyla yeni bir teşkilat kurdu. Teşkilatın amacı Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'yu Sovyet Hükümeti'ne bağlamaktı¹⁷. Komiserlik, 11 Ocak 1918'de ilan edilen “*Ermenistan Kararnamesi*” çerçevesinde Ermenileri kullanarak hem Maverayı Kafkas Komiserliği'nin siyasi etkinliğini ortadan kaldırmak, hem de işgal altında tutulan Anadolu topraklarını içine alacak şekilde Büyük Bolşevik Ermenistan'ını kurmak amacıyla çalışmalara başladı¹⁸.

Bolşevik Hükümeti'nin, Ermenilere verdiği destek Taşnaksutyun tarafından memnunlukla karşılandı. Zira Taşnak çeteleri Büyük Ermenistan'ı kurmak adına Kafkasya ve Anadolu'da kanlı eylemler gerçekleştiriyordu¹⁹. Bu katliamlar Rus yetkililer tarafından da biliniyordu. Mesela Güney Kafkasya'da otoritenin ortadan kalkması sonucunda Erivan'da yaşayan Müslümanlar, Yezidi Kürtler ve Ermeniler tarafından kurulan çetelerin saldırılarına maruz kalmaktaydı. Müslümanların yaşadığı köyler bu çeteler tarafından basılarak köylülerin mal, mülk ve namusuna el uzatılmaktaydı. Bu durum, bölgede yaşayan unsurlar arasında güvensizlik oluşturmakta ve uzlaşma ihtimalini ortadan kaldırmaktaydı. Öte yandan Müslümanlar sadece çetelerin değil Rus ordusunda görevli Ermeni askerî birliklerinin saldırı ve katliamlarına da maruz kalmaktaydı. 22 Ekim 1917'de Karakoyunlu Köyü, Ermeni askerler, çeteler ve komşu köylerden Evcılar, Tacirlu, Panik ve Daburun ve Iğdır'dan gelen köylüler tarafından yerle bir edilmişti. Aynı gün olayları bastırdıktan sonra Iğdır'a dönmeye çalışan İlçe Komiseri Vezirov, Ermenilerin saldırısına uğramıştı. Savunmasız Müslüman ahali Rus yetkililerden yardım istemişti²⁰. Buna rağmen

¹⁷ Şahin, *Türkiye-Mavera-yı Kafkasya*, s. 490.

¹⁸ Nurcan Yavuz, “Doğu Anadolu'daki Ermeni Mezaliminin Brest-Litovsk Barış Görüşmelerinde Protestosu”, *Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı:15 (1995), s.389-390.

¹⁹ ATASE. BDH. Kl. 2481, D. 405, F. 3-1.

²⁰ Rusya Devlet Arşivi'nde bu konuyla ilgili olarak bulunan çok sayıda belgeye örnek olarak bkz. Gürcistan Merkez Devlet Tarihi Arşivi (TSGİAG). Fon: 2081. Sayı: 1. Dosya: 616. Sayfa: 3,4, 6' dan naklen **Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu**

Ruslar Ermenilerin Kafkasya'daki konumunu güçlendirecek adımlar atmaya devam etti. Geri çekilen Rus kuvvetlerinin yerini genellikle Ermeni birlikleri almaya başladı. Lenin'in çevresindeki Ermeni Bolşevikler, Rus askerleri bölgeyi boşaltmadan önce Ermenilerin idareyi ele almaları için çalıştılar. Mahalli organlara Rus askerî makamları tarafından Ermeni memurlar atanıyordu. Böylece Doğu Anadolu'ya Türklerin hâkim olmasını engelleyeceklerini düşünüyorlardı. Bu suretle Doğu Anadolu'da bir Ermenistan kurulmasının hazırlıkları yapılmaktaydı²¹.

Rusların desteğini arkasına alan Ermeniler, Şaumyan'ın liderliğini kullanarak ilk olarak Ermeni askeri gücünü artırdı. Savaş boyunca Rus ordusuna hizmet eden Ermeni Kolordusu kısa zamanda 16.000 piyade, 1.000 süvari ve 4.000 milisten oluşan bir millî orduya dönüştürüldü. Ermeni ordusunun yanı sıra Gürcülerin 10.000 kişilik ordusu Ruslardan kalan silah ve teçhizatla donatıldı²². Ermeni ordusunun kuruluşuna ek olarak, bölgede nüfus çoğunluğunu sağlama çabaları neticesinde on binlerce Ermeni bölgeye nakledildi ve daha önce göç etmiş olan Ermenilerin memleketlerine dönmelerine ve tekrar iskânlarına çaba sarf edildi. Bir taraftan da Müslümanlara baskı uygulanarak onların bölgeden uzaklaştırılmasına gayret edildi. Müslüman ahaliye yönelik katl, gasp ve tecavüz vakaları insanlık dışı boyuttaydı²³. Ermeniler, kurdukları bu ordunun "Genel Komutanı" olarak Antranik'i tayin ettiler²⁴.

(1912-1917), haz. Natalia Chernichenkina, Cilt: II, Erzincan Üniversitesi Yayınları, Erzincan, 2015, s. 302-303.

²¹ İbrahim Ethem Atnur, **Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001, s. 9.

²² W.E.D. Allen Poul Muratoff, **1828-1921 Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, Ankara, 1966, s.427.

²³ Ermenilerin Müslüman ahaliye yönelik insanlık dışı muameleleri için bkz. ATASE. BDH. Kl. 373-1032, D. 1484, F. 9-1. Ayrıca krş. Nurcan Yavuz, "Rusya'nın Barış Dekretinin Kafkas Cephesi'ndeki Olaylara Etkisi", **Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı:17 (1996), s. 84. Ayrıca bkz. EK: 2.

²⁴ Antranik Çelebyan, **Antranik Paşa**, çev. Mariam Arpi&Nairi Arek, Pêrî Yayınları, İstanbul 2003, s. 225.

Brest-Litovsk ve Erzincan mütarekelerinin hükümlerine aykırı olarak²⁵ silahlandırılan ve sayısı artırılan Ermeni ordusu, Bolşevik Hükümeti'nin desteğiyle “*Büyük Ermenistan*” projesini hayata geçirmek için Doğu Anadolu'da Türklere karşı yürüttükleri katliamları sıklaştırdılar²⁶. Böylelikle Türk nüfus göçe zorlanarak azaltılacak, Ermeniler sayıca üstün duruma getirilerek “Bolşevik Ermenistanı”nın yolu açılacaktı²⁷. Öte yandan İngiltere ve Fransa da bölgede Rusya'nın zayıflamasını fırsat bilip kendilerine de yer açma arayışına girdiler. Kafkasya ve Doğu Anadolu'daki Ermenileri bunun için kullanmaya başladılar²⁸.

Brest-Litovsk Antlaşması ve Türk İleri Harekâtı

Ermenilerin her fırsatta Türklere karşı zalimane hareketlerde bulunmaları Brest-Litovsk'ta Osmanlı heyeti tarafından İttifak Devletleri ve Bolşevik Heyeti nezdinde protesto edilmişti²⁹. Çünkü Bolşeviklerle barış müzakerelerine Ahmet Nesimi Bey, Ahmet İzzet Paşa ve bizzat sadrazam Talat Paşa katılmıştı. Türk heyeti yapılan görüşmelerde Bolşevik Rusların Ermenilerle ilgili konulara Çarlık Rusya'sından farklı bakmadıklarını görmüştü. Hâlbuki Osmanlı Devleti, görüşmelere Sadrazam seviyesinde katılmak suretiyle bu konuya ne kadar çok önem verdiğini ve mücadele edeceğini göstermekteydi. Bolşevikler Doğu Anadolu'da Ermenileri silahlandırıp barışı ağırdan almaya başlayınca Talat Paşa'nın tavsiyesini de dikkate alan Enver Paşa, III. Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya, Erzincan istikametinde ilerleme emri verdi. Enver Paşa, ayrıca Rus birliklerinin yerini yeni bir düşmanın almasını önlemek için³⁰ Osmanlı heyetinden işgal altındaki Doğu Anadolu'nun³¹ boşaltılması için girişimlerde bulunmasını istemiş, ancak

²⁵ McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, s. 221.

²⁶ ATASE. BDH. Kl. 373-1032, D. 1484, F. 15-01-02.

²⁷ Selma Yel, **Yakup Şevki Paşa ve Askerî Faaliyetleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2002, s. 35.

²⁸ Nurcan Yavuz, “Doğu Anadolu'daki Ermeni Mezaliminin Brest-Litovsk Barış Görüşmelerinde Protestosu”, **Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı:15 (1995), s.391.

²⁹ Yavuz, “Doğu Anadolu'daki Ermeni”, s.386-389.

³⁰ Enver Paşa'nın bu husustaki tespitleri için bkz. ATASE. BDH. Kl. 2905, D. 433, F. 6-15a.

³¹ ATASE. BDH. Kl. 2905, D. 433, F. 2-40.

bundan da sonuç alınamamıştı. Ermeni kararnamesi ile Müslümanlara yönelik katliamlar yan yana konduğunda Rusların niyetleri bütün çıplaklığıyla ortaya çıkıyordu ki Osmanlı makamlarının buna razı olması mümkün değildi³².

Doğu Anadolu'daki katliamları durdurmak için III. Ordu Komutanı Vehip Paşa adımlarını çok dikkatli attı ve bir takım girişimlerde bulundu. Paşa, Osmanlı Devleti'nin "*Karadeniz'de bir Pontus ayaklanmasına meydan vermek istemeyen*" politikasına uygun olarak bölgedeki Rum ahaliyle ilişkilerini sıcak tutmakta, Rumları Rusların kucağına atmak için çaba sarf etmekteydi. Trabzon Rum-Ortodoks Kilisesi Metropolit Hrisantos, Rus işgali durumunda Osmanlı dönemindeki bütün idari yetkilerini, iktidar ve nüfuzunu kaybedip sadece din adamı olarak kalacağına hesabını yapıyor ve Ruslara mesafeli davranıyordu. Ruslar da metropolitin Enver Paşa ile kişisel irtibatı olduğundan haberdardı. Rusya'da meydana gelen Şubat 1917 devrimi belirsizliği iyice artırdı. İşte böyle bir dönemde Türk ordusu inisiyatif aldı³³. Osmanlı III. Ordusu'nun Şubat 1918'de Trabzon'a yaklaşması sırasında Vehip Paşa, Hrisantos'u şehrin geçici yönetiminin başı ilan etti. Hrisantos, kendisini tebrik etmeye gelen ziyaretçilerine, Vehip Paşa ile olan kişisel dostluğunu da anlatmayı ihmal etmiyordu³⁴.

Rus Ordu Karargâhı'nın Erzincan'dan Erzurum'a taşınmasından sonra buradaki Rus silahlarından bir kısmı Ermenilerin eline geçti ve

³² ATASE. Kl. 373-1032, D. 1484, F. 13, 13-04/13a. Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey, 18 Ocak 1918'de Troçki ile yaptığı görüşmesini Talat Paşa'ya anlatmış, Talat Paşa da Enver Paşa'ya; "Bolşevikler Ermenileri silahlandırdıktan sonra Doğu Anadolu'dan çekileceklerdir. Dolayısıyla şimdiden askeri hazırlıklara başlanması gerekmektedir." demek suretiyle Rusların niyetlerini ve buna karşı alınması gereken önlem hakkındaki fikrini belirtmişti. Bkz. Yusuf Hikmet BAYUR, **Türk İnkılâp Tarihi**, cilt III, kısım 4, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1983, s.123.

³³ ATASE. BDH. Kl. 525-458 D.2046, F.002. Türk ordusunun durumunu gösteren kroki için bkz. EK 3.

³⁴ Michael A. Reynolds, **İmparatorlukların Çöküşü Osmanlı-Rus Çatışması 1908-1918**, çev. Yücel Aşıkoğlu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s. 169-170. Ayrıca krş. Abdurrahim Aydın&Aydın Özgören, "Trabzon'un Ruslar Tarafından İşgali ve Trabzon Rumları'nın Faaliyetleri", **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 10, Ağustos 2007, Yıl: 5, s. 241.

Erzincan ve çevresindeki Müslüman ahaliye Ermenilerin baskı ve zulmü iyice arttı³⁵. Vehip Paşa, bir taraftan da Rus-Kafkas Orduları Başkomutanı General Prejevalski ve Rus-Kafkas Ordusu Komutanı General Odişelidze'den katliamların durdurulmasını istedi³⁶. General Odişelidze verdiği cevapta rakamlar abartılı olsa da Türklerin katledildiğini kabul ederek gerekli tedbirleri alacağını belirtti. Fakat verilen sözlerin hiç biri Ermenileri durdurmaya yetmedi³⁷. Ermeniler, Erzincan'da faili muhtar olarak faaliyete başladılar³⁸.

Siyasi girişimlerden sonuç alınamaması üzerine Enver Paşa, Rus işgali altındaki bölgenin ancak askerî kuvvetle kurtarılacağına karar vererek -Büyük Ermenistan Projesi'ni önlemek için Şubat başında III. ve II. Ordu'ya harekât emrini verdi³⁹. 5 Şubat'ta Kelkit'in işgaliyle küçük çapta başlatılan harekât, 12 Şubat'ta cephenin genelini kapsayacak şekilde genişletildi⁴⁰.

Vehip Paşa, harekâtın ilk günü General Odişelidze'ye Ermeni katliamlarını durdurmak amacıyla harekâta başlamak zorunda kaldıklarını belirterek bunun Rus ordusu aleyhine düşmanca bir niyet taşımadığını ve Rus birlikleriyle yeniden temas kuruluncaya kadar harekâtın devam ettirileceğini bildirdi⁴¹. Kafkas Cephesi Başkomutanı General Lebedinski'nin harekâta tepkisi General Odişelidze'ye göre sert oldu.

³⁵ Erzincan çevresinde silahlı Ermeni çetelerinin arttığı hakkında III. Ordu Komutanı Vehip Paşa'dan Başkumandanlık Vekâlet'ine gönderilen raporlar ve ayrıntılı bilgi için bkz. ATASE. BDH. Kl. 525-458 D.2046, F.006-001. Aynı belge, F. 008-001.

³⁶ ATASE. BDH. Kl. 2905, D. 433, F. 6-29/ 6-44; Selçuk Ural, **Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri**, IQ Yayınları, İstanbul, 2008, s. 104.

³⁷ Ermenilerin Müslüman ahaliye yaptığı katliamlarla ilgili belgelerin bir kısmı için bkz. **Arşiv Belgelerine göre Ermeni Mezalimi**, cilt I, Devlet Arşivleri genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1995.

³⁸ I. Kolordu Kafkas Kumandanı azım Karabekir'in Üçüncü Ordu Kumandanlığı'na gönderdiği rapor ve harekât yapılması yönündeki tavsiyesi için bkz. ATASE. BDH. Kl. 2905, D. 433, F. 4-39.

³⁹ Kazım Karabekir, **Doğunun Kurtuluşu**, Erzurum, 1990, s.55.

⁴⁰ ATASE. BDH. Kl. 525-458 D.2046, F.009-001-002; Allen&Muratoff, **1828-1921 Türk Kafkas**, s. 429.

⁴¹ ATASE. BDH. Kl. 3920, D. 86, F. 1-6; ATASE. BDH. Kl. 2905, D. 433, F. 6-6.

Lebedinski, 14 Şubat'ta Vehip Paşa'ya gönderdiği telgrafta katliamlara ilişkin haberlerin abartılı olduğunu ileri sürerek harekâtın durdurulmasını istedi ve harekâtın devamı halinde Türklerin durumunun iyice kötüleşeceği tehdidinde bulundu⁴².

Harekât, bütün bu protesto ve tehditlere rağmen kararlılıkla sürdürüldü. III. Ordu birlikleri 13 Şubat'ta Erzincan'a girdi⁴³. Birlikler, Ermenilerin cılız direnişlerini kısa sürede kıırarak 20 Şubat'ta Bayburt, 22 Şubat'ta Tercan (Mamahatun) ve 24 Şubat'ta Trabzon'u işgalden kurtardı. Yeni hedef zayıf Ermeni kuvvetleri tarafından tutulan Erzurum'du. Vehip Paşa, 1 Mart'ta 1. Kafkas Kolordu Komutanı Miralay Kâzım Bey'e Ermenilere takviye güçleri gelmeden Erzurum'un kurtarılması gerektiğini, bunun harekâtın planlandığı gibi uygulanması açısından son derece önemli olduğunu bildirdi⁴⁴.

Harekâtın başladığı günlerde Brest-Litovsk'ta görüşmeler kesintiye uğramış, Alman Hükümeti, Sovyet Hükümeti'ni tekrar masaya getirmek için harekâta karar vermişti. Almanların 18 Şubat'ta başlattıkları harekât bir hafta sonra büyük bir askeri zafere dönüştü. Sovyet Heyeti 10 Şubat'ta "*Ne Savaş, Ne Barış*" parolasıyla terk ettiği görüşmeye 24 Şubat'ta yeni şartlar içeren Alman notasını kabul ederek yeniden döndü. Notanın 5. maddesi "*Doğu Anadolu'da Rus işgali altında bulunan Türk topraklarının boşaltılmasını*" içeriyordu. Müttefikleri Batı Cephesi'nde büyük kazançlar elde etmesine karşın, Osmanlı Hükümeti bu maddeyle bir şey elde etmiş olmuyordu. Bu sebeple Osmanlı Hükümeti, 2 Şubat'tan beri başarıyla yürütülen harekâtın kazanca dönüşebilmesi için müttefiklerine, Elviye-i Selâse'nin kendisine bırakılmasını teklif etme kararı aldı. Enver Paşa, bu kararı 24 Şubat 1918'de

⁴² Ural, **Mondros Mütarekesi ve Doğu**, s. 104.

⁴³ ATASE. BDH. Kl. 525-458 D.2046, F.012; Karabekir, **Doğu'nun Kurtuluşu**, s. 69.

⁴⁴ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, Cilt II/II, Genelkurmay Başkanlığı HarbTarihi Dairesi Resmî Yayınları, Ankara, 1993, s.445-469. Türk ordusunun Erzurum ve Hasankale dolaylarındaki ileri harekâtının ayrıntıları için bkz. ATASE. BDH. Kl. 4840, D.12, F. 12-3, 12-4, 12-15.

Zeki Paşa aracılığıyla Alman Başkomutanlığına ilettiler. Enver Paşa; General Ludendorff'dan Sovyet Rusya ile yeniden başlayacak olan barış müzakerelerinde aşağıdaki hususların kabul ettirilmesini istedi⁴⁵:

“1- 1878’de Osmanlı Devleti’nce, savaş tazminatı olarak, Rusya’ya bırakılmak zorunda kalınan Türk topraklarının yani Kars, Ardahan ve Batum sancaklarının Osmanlı Devleti’ne geri verilmesi.

“2- Türklerin oturduğu bu bölgenin Rus ordusu ve Kızıl birlikler tarafından boşaltılması ve buraların asayiş ve düzen sağlanıncaya kadar Türk kuvvetlerince işgal edilmesi.

“3- 1878 sınırlarının karşısında bulunan Kafkas topraklarındaki Müslümanların “self-determination” prensibinden yararlanması ve onlara da bu hakkın tanınması”.

Almanya'nın 1914 sınırlarıyla yetinilmesi yönündeki itirazına rağmen, gelişen siyasi ve askeri olaylar Osmanlı Hükümeti'nin durumunu kuvvetlendirmekteydi. Bu sebeptendir ki Osmanlı Heyeti isteklerinde ısrar etti. Görüşmeler neticesinde isteklerin barış taslağında yer alması kabul edildi. Alman ultimatınınun 5. maddesinin değiştirilmesi 2 Mart'taki oturumda Sovyet Heyeti Başkanı Sokolnikov tarafından protesto edildi. İbrahim Hakkı Paşa 3 Mart'ta yaptığı konuşmada protestonun hukuki ve siyasi bir zemine oturmadığına dikkat çekerek, Elviye-i Selâse'nin Osmanlı Devleti'nin ayrılmaz parçası olduğunu dile getirdi⁴⁶.

3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması'nın 4. maddesi ile Osmanlı Devleti, hem Doğu vilayetlerinin hem de Elviye-i Selâse'nin kurtarılması için büyük bir fırsat elde etmiş oldu. Anlaşmanın tartışmalara sebep olan 4. maddesi şu şekildeydi:

⁴⁵ Kocabaşoğlu&Berge, **Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar**, s. 140-143.

⁴⁶ Selami Kılıç, “Unutulmuş Barış: Brest-Litovsk (Mart 1918)”, **Atatürk'ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri**, çev. ve haz. İlyas Kamalov&İrina Svistunova, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2011, s. 25-32.

“Almanya Devleti genel barışın yapılmasını ve Rus ordusunun tamamen terhis edilmesini müteakip üçüncü maddenin ilk fıkrasında beyân olunan hattın doğusundaki araziyi boşaltmaya hazırdır. Meğer ki altıncı madde suret-i âhirle tayin-i ahkâm edilmiş ola. Rusya Devleti, Doğu Anadolu Vilâyetlerinin boşaltılması ve Osmanlı Devleti'ne muntazam bir şekilde geri verilmesini sağlamak için gayret gösterecektir. Ardahan, Kars ve Batum sancakları dahi derhal Rus askerleri tarafından tahliye edilecektir. Rusya Devleti işbu sancakların hukuk-ı umûmiye ve düvel-i hukuk nokta-ı nazarından iktisâb edebilecekleri yeni duruma karışmayacak ve ayrıca bunların ahalisini bu yeni durumu komşu hükümetler ve özellikle Osmanlı Devleti ile bilittifâk tayin hususunda muhtar bırakılacaktır”⁴⁷.

III. Ordu Komutanı Vehip Paşa, silahlı çatışma olmaksızın bölgeyi boşalttırma girişimleri çerçevesinde çeşitli temaslarda bulunmuştu. 25 Şubat 1918 tarihinde Ermenilere bir telgraf gönderdi. Gönderdiği telgraf ve aldığı cevap şu şekildeydi⁴⁸:

“Antranik Paşa'ya ve Erzurum Yöneticilerine!

Osmanlı'nın muzaffer kuvvetleri vatan topraklarını kurtarmak için hareket içerisinde. Brest-Litovsk Antlaşması'na göre; Batum, Kars, Ardahan, Oltu ve Artvin'i Ruslar bize bıraktı. Dolayısıyla ben size hemen bu sınırların ötesine çekilmenizi öneriyorum. Aksi halde yasalar çerçevesinde, çok ağır bir şekilde cezalandırılacağız. Zaten bizim kuvvetlerimiz şu an Batum'dadır, Kars'a doğru da hareket etmektedir.”

Antranik bu talebe karşılık şu cevabı vermiştir:

“Osmanlı Ordusu Komutanına!

Eğer Brest-Litovsk Antlaşması size Kars ve Batum'u vermiş ise, bize de Kars, Erzurum, Van, Bitlis ve kalan dört vilayeti kurtarmamız için askerî cephane verdi. Rus hükümeti bize silah verdi ve bizler bu silahlarla buraya geldik. Bu vatanın sizin mi bizim mi olduğuna silahın gücü karar verecek...”

⁴⁷ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.384.

⁴⁸ Çelebyan, **Antranik Paşa**, 231.

12 Şubat'ta Doğu Vilayetlerinin kurtarılması amacıyla başlatılan harekât, 1878 sınırına ulaşıncaya kadar devam ettirilebilecekti. Nihayet 12 Mart'ta Erzurum'u alarak ileri harekâtına devam etmiş ve 14 Mart 1918 tarihinde 1914 sınırlarına ulaştı. Bu şekilde III. Ordu'nun ilk safhada 1914 sınırına ulaşması bir anlamda antlaşmanın getirdiği bir zorunluluk oldu⁴⁹. Ermenilerin komutanı Antranik, Erzurum'un düşmesinden sonra, görevinden istifa etti⁵⁰. Ancak milis üniforması giymek suretiyle Osmanlı ordusuna karşı mücadeleye devam etti. Fakat kırk yıldır Rus hâkimiyetinde olan ve Ermenilerin Ermenistan'ın bir parçasıymış gibi gördükleri Kars'ın Osmanlı ordusunun eline geçişini seyretmek zorunda kaldı⁵¹.

Trabzon Konferansı

Brest-Litovsk Antlaşması'nın imzalandığı 3 Mart 1918'de Türk Ordusu Doğu Anadolu'nun önemli bir bölümünü kurtarmış ve 1878 sınırlarına ulaşmıştı. Brest-Litovsk Antlaşması'na göre; Kars, Ardahan ve Batum sancaklarından Rusların çekilmesi gerekiyordu. Rus ordusu dağıldığı için bu sancaklar boşaltılmıştı. Fakat Ruslar çekildikçe onların yerini Ermeniler ve Gürcüler almaktaydı. Ermeniler Kars ve Ardahan'ı, Gürcüler ise Batum'u işgal altında tutuyorlardı⁵². Bu hareket anlaşmaya aykırı düştüğü için Brest-Litovsk'taki Türk heyeti bunu Sovyetler nezdinde protesto etti. Sovyet hükümeti, Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzalamakla birlikte, Doğu Anadolu vilayetleriyle Elviye-i Selase'nin boşaltılması yolunda Ermeni ve Gürcü birlikleri üzerinde baskı yapmış değildi. Üstelik bu şehirlerde Ermenilerin daimi olarak yerleşmeleri için bazı askeri ve siyasi tedbirler de almaktan kaçınılmaktaydı. Aslında bu durum, Rusya'nın Brest-Litovsk Antlaşması'na

⁴⁹ Rezzan Ünalp, "Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Birliklerinin Azerbaycan'ı Tahliye Etmesine Kadar Olan Süreçte Kafkas İslam Ordusu'nun gence ve Bakü Harekâtı", **VIII. Uluslararası Atatürk Kongresi**, haz. Merve Uğur, Cilt: II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017, s. 269.

⁵⁰ Kafkas Kabaslov gazetesinde yer alan haberin ayrıntıları ve Vehip Paşa'nın ayrıntılı raporu için bkz. ATASE. BDH. Kl. 2948, D. 632, F. 6-2.

⁵¹ Çelebyan, **Antranik Paşa**, 245-249.

⁵² ATASE. BDH. Kl. 525-458 D.2046, F.007.

gerçek bakışının bir yansımasıydı. Rusya, bu anlaşmayı mecburen kabul edip imzalamıştı. Rusya'nın Kafkas ülkelerinin bağımsızlığını kabul etmek gibi bir niyeti olmadığı gibi, Bakü petrollerinden vazgeçmeyi de hiç düşünmüyordu. Bir bahaneyle bu anlaşmayı feshetme yoluna gideceği aşikârdı⁵³.

III. Ordu Kumandanı Vehip Paşa, merkezi Tiflis olan Ermeni, Gürcü ve Azerbaycan Türklerinin teşkil ettiği Maveraya-yı Kafkas Hükümeti'nden buraları boşaltmasını istedi. Ancak Maveraya-yı Kafkas Hükümeti, bu talebi yerine getirmeyi reddetti ve Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanımadığını bildirdi. Osmanlı Devleti, soruna siyasi çözüm bulmak için hükümet temsilcilerini görüşmelerde bulunmak için Trabzon'a çağırdı⁵⁴. Osmanlı Devleti, askerî birliklerin Kars, Ardahan ve Batum'u boşaltmasını istedi. Çünkü Seym, Rusya'dan ayrı, bağımsız bir kurum olduğunu ilan etmemişti⁵⁵.

Trabzon Görüşmeleri başlamadan önce taraflar beklentilerini farklı şekillerde dile getirdiler: Osmanlı Hükümeti, "Elviye-i Selase" üzerindeki hakkının tanınmasını istiyordu⁵⁶. Bu, Vehip Paşa'nın 10 Mart 1918 tarihli telgrafıyla Komiserliğe bildirdi. Buna karşın Seym, 1 Mart 1918 tarihli toplantısında; "*1914 sınırının esas alınmış Osmanlı topraklarında kalmak şartıyla muhtar bir Ermenistan kurulmasını*" ve bunun Osmanlı Devleti'ne bildirilmesini kararlaştırdı. Osmanlı Devleti'nin bu kararı tanınması pek mümkün görünmüyordu. Zira Brest-Litovsk'ta Bolşevik Heyeti'ne bunun çok ilerisinde şartlar kabul ettirilmişti⁵⁷.

⁵³ Nitekim Ruslar, 15 Eylül 1918'de Halil Paşa'nın Bakü'ye girmesini anlaşmanın ihlali saymış ve anlaşmayı 20 Eylül 1918 tarihinde fesh ettiğini açıklamıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Gül, "Elviye-i Selâse'nin Osmanlı Devleti'ne İadesi ve Bazı Uygulamalar", **Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı: 15 (1995), s.369-370.

⁵⁴ Ünalp, "Birinci Dünya Savaşı'nda, s. 270.

⁵⁵ İrade Bağirova, "Birinci Dünya Savaşı Döneminde Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Politikası", **VIII. Uluslararası Atatürk Kongresi**, haz. Merve Uğur, Cilt: II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017, s. 252.

⁵⁶ Başkumandan Vekili Enver Paşa'nın konuyla ilgili emri hakkında bkz. ATASE. BDH. Kl. 2905, D. 433, F. 5-24. Ayrıca bkz. EK 4.

⁵⁷ Ural, **Mondros Mütarekesi ve Doğu**, s. 107.

Çhenkeli başkanlığındaki Maveraya-yı Kafkas Heyeti Trabzon'a 10 Mart'ta, Miralay Rauf Bey başkanlığındaki Osmanlı Heyeti 12 Mart'ta ulaştı. Resmî görüşmeler ise 14 Mart'ta başlayıp 14 Nisan'da bitti. Kafkas Heyeti'nin, Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanımayacağını belirtmesi görüşmeleri daha başından çıkmaza soktu. Bu tavır karşısında barışın mümkün olamayacağını gören Osmanlı Heyeti III. Ordu'nun Elviye-i Selâse'ye girmesine kadar görüşmeleri olurlarına bıraktı. Elviye-i Selâse'nin ele geçirilmesinden sonra Kafkas Heyeti'nin hukuki temelden yoksun talebi fiili olarak da anlamını yitirecekti. III. Ordu Elviye-i Selâse'ye girince Osmanlı Heyeti, 1914 sınırının kabulü ve Doğu vilayetlerinde muhtar bir Ermenistan kurulması yönündeki teklifleri şiddetle geri çevirdiği gibi Kafkas Hükümeti'nin Elviye-i Selâse üzerindeki iddialarından vazgeçmesini istedi. Görüşmelerin kilitlenmesi üzerine taraflar müzakerelere ara verdiler. İkinci dönem müzakereler 29 Mart'ta başladı. Rauf Bey, görüşmelerde ilerleme sağlanabilmesi için Çhenkeli'den şu isteklerde bulundu:

“1- Maveraya-yı Kafkasya bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkmalıdır.

2- Brest-Litovsk Antlaşması tanınmalıdır.

3- Ermeniler hakkında özerklik taleplerinden vazgeçilmelidir”.

Osmanlı Hükümeti, istekleri kabul edilinceye kadar Maveraya-yı Kafkasya Hükümeti'ni tanımama kararı aldı. Çhenkeli 5 Nisan'daki oturumunda Rauf Bey'in 21 ve 29 Mart tarihlerinde yaptığı önerileri dikate almayıp küçük toprak değişiklikleri önererek kendi tekliflerinin kabulü konusunda ısrar etti. Bunun üzerine Hariciye Nazırı Nesimi Bey, Kafkas Heyeti'ne verilmek üzere bir nota hazırladı. Notada özetle; Osmanlı Devleti'nin Brest-Litovsk'ta kazandığı haklarının tanıyıp buna ters düşen taleplerden vazgeçilmesi ve notaya 48 saat içinde cevap verilmesi isteniyordu. Kafkas Heyeti, 3 Nisan'a kadar ya bu istekleri kabul edecek ya da harekâtın sonuçlarına katlanacaktı⁵⁸. Çhenkeli'nin 7 Nisan'daki Kars bölgesinde bir takım toprak tavizlerini içe-

⁵⁸ Şahin, *Türkiye-Maveraya-yı Kafkasya*, s. 506-521.

ren teklifi Osmanlı Hükümeti tarafından kabul görmedi. Elviye-i Selase'nin durumu hakkında Başkomutan Vekili Enver Paşa, 4 Nisan 1918'de III. Ordu Komutanı Vehip Paşa'ya şu emri vermişti⁵⁹:

“Üç senedir döktüğü kanların ve uğradığı zorlukların ve felaketlerin mükaafatı olarak Osmanlı Hükümetinin eskiden kaybettiği ve Brest-Litovsk Muahedesi ile istikbalini sağladığı Batum, Kars ve Ardahan'ı fülen işgal etmek hükümetin vazifesidir.”

İleri harekâtı yürütecek olan birliklerin şu hususlara dikkat etmeleri emredildi⁶⁰:

“1-Harekâtın yürütüldüğü bölgede tesadüf olunacak Rus askerlerine karşı düşmanca muamele edilmeyecektir.

2-Müslüman ahaliye katliamda bulunan, Osmanlı Devleti'ne karşı silahlanmış olan Ermeniler, Rus elbisesi giymiş olsalar bile onlara asi ve şaki gözüyle bakılıp Divan-ı Harbe sevk edileceklerdir. Hiçbir ayırım yapılmaksızın kadın ve çocuklara Osmanlılığa yakışır şekilde davranılacaktır.

3-Ermeni amaçlarına hizmet eden, Müslümanları katleden ve yerli Ermenilerle işbirliği halindeki Kafkasyalı Rus Ermenisi, Gürcü vs. gibi kişiler de Rus ordusu olarak tanınmayacaklardır.”

Enver Paşa'nın emri doğrultusunda ilerleyen Osmanlı kuvvetleri 3 Nisan'da Ardahan'a girdi⁶¹. Öte yandan Osmanlı Heyeti, Brest-Litovsk barışına dayanarak Batum'un teslimini istedi. Heyetin ikinci isteği ise Maveraya'yı Kafkasya Hükümeti'nin bağımsızlığını ilan etmesi idi. Osmanlı Heyeti'nin yeni istekleri Seym'de büyük tartışmalara yol açtı. Seym 13/14 Nisan gecesini Osmanlı isteklerini reddettiği gibi, Osmanlı Devleti'ne karşı savaş ilan edilmesine karar verdi. Seym içerisinde etkin konumda bulunan Gürcülerin bu kadar cesaretli davranmalarının arkasında Alman hükümetinden aldıkları güç olduğuna

⁵⁹ **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, s.479.

⁶⁰ ATASE. BDH. Kl. 5595, D. 1, F. 1-9.

⁶¹ Mareşal Fevzi Çakmak, **Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi**, Genelkurmay Başkanlığı ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2005, s. 238-239.

dair bazı ipuçları vardır⁶². Gegeçkori 14 Nisan'da heyete gönderdiği yazıda; Seym'in aldığı kararları belirttikten sonra, Tiflis'e geri dönmelerini istedi. Bu emir doğrultusunda Kafkas Heyeti 14 Nisan'da Batum'a hareket etti. Böylece bir ay boyunca sürdürülen görüşmelerden sonuç alınamadı⁶³.

Trabzon müzakereleri sırasında devam eden Türk ileri harekâtı görüşmelerin kaderine doğrudan tesir etti ve görüşmelerin kesildiği gün 14 Nisan'da Türk ordusu Batum'a girdi⁶⁴. Türk ordusunun karşısında donanımlı Gürcü ve Ermeni kuvvetleri vardı. Batum'daki Gürcüler seferberlik ilan ederek 12 bin kişi toplamışlardı. Ayrıca buradaki Rum ve Ermenilerden de bir tabur oluşturulmuştu. Batum'un zaptı için 4 Nisan 1918'de ileri harekâta geçen 37. Kafkas Tümeni'ne, 10. ve 3. Kafkas tümenleri de katıldı⁶⁵. Bunu 25 Nisan'da Kars'ın kurtarılması izledi. Böylece 40 yıllık bir aradan sonra Elviye-i Selâse tekrar Osmanlı hâkimiyetine girdi⁶⁶.

Bu durumda Maverayı Kafkas Hükümeti, ya savaşıyor ya da Osmanlı Devleti ile barış masasına oturacaktı. Osmanlı Devleti, bu şekilde kendi şartlarını Maverayı Kafkas Komiserliği'ne kabul ettirmek için gereken siyasi ve askeri üstünlüğü ele geçirmiş oluyordu. Bu durum karşısında 22 Nisan 1918 tarihinde toplanan Seym, Maverayı Kafkasya'nın Rusya'dan ayrıldığını ve bağımsız bir cumhuriyet olduğu resmen ilan etti. Çünkü başka türlü anlaşma yapılabilecek hukukî zemin oluşturulamıyordu. Ermeniler, bundan çok memnun olmasalar

⁶² Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'da izlediği politikayı Alman ve Gürcü menfaatlerine aykırı bulan Almanya, bölgeye çok sayıda ajan göndererek bütün gelişmelere doğrudan müdahale etmekteydi. Hatta Almanya kontrolünde bir Gürcistan devleti kurulması için çalışmalar başlatan Almanya, Trabzon Konferansı'na bir delege ile katılıp bu görüşünü açıklamak istemiş ama bu mümkün olmamıştı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006, s. 230-235.

⁶³ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s. 472.

⁶⁴ Ünalp, **Birinci Dünya Savaşı'nda**, s. 270.

⁶⁵ **Birinci Dünya Harbi'nde**, s. 488.

⁶⁶ Çakmak, **Birinci Dünya Savaşı'nda**, s. 238-239. Gül, **Elviye-i Selâse'nin Osmanlı**, s. 370-371.

da çaresiz kabul etmek zorunda kaldılar. Kaçaznuni bu durumu şöyle ifade etmektedir⁶⁷:

“Bizim bu ayrılmayı kabul etmemiz kolay değildi. Ama başka bir yol yoktu. Bizim karşı gelmemiz durumunda Güney Kafkasya Federasyonu dağılacak; Gürcistan ile Azerbaycan anlaşarak Türklerle barışacak ve biz yalnız kalacaktık... Üstelik bize cephede yardım edecek bir güç olmadığı gibi cephe gerisinde de yalnızdık.”

Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'dan oluşan devletin ismi, “Mavera-yı Kafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti” oldu. Federasyonu oluşturan bu unsurlar kendi iç işlerinde bağımsız ama dış işlerinde Seym'e bağılıydılar. 22 Nisan 1918'de Güney Kafkasya Seymi Transkafkasya Demokratik Cumhuriyeti bildirisini kabul etti. Geçkörü hükümeti istifa etti ve A.İ Çenkeli başkanlığında yeni bir hükümet kuruldu⁶⁸. Gürcü Çenkeli, 23 Nisan'da Vehip Paşa'ya gönderdiği telgrafta, “Seym'in bağımsızlığını ilan ettiğini ve Mavera-yı Kafkasya Federatif Cumhuriyeti'nin kurulduğunu belirterek barış müzakerelerinin yeniden başlaması için delegelerin Batum'a gelmesini ve Türk ileri harekâtının durmasını” talep etti. Osmanlı Devleti, Seym'in Brest-Litovsk Antlaşmasını kabul etme kararını olumlu buldu⁶⁹ ve 25 Nisan'da Mavera-yı Kafkasya Cumhuriyeti'ni tanıdı⁷⁰.

Batum Konferansı

Mavera-yı Kafkas Hükümeti, III. Ordu'nun 1878 sınırlarına ulaşması üzerine, Mayıs ayı başında Osmanlı Hükümeti'ne başvurarak Brest-Litovsk barışını ve harekâtın yarattığı fiili durumu görüşme isteğini bildirdi⁷¹. Taraflar 11 Mayıs'ta Batum'da bir araya geldi. Hariye Nezareti'nden Ahmet Muhtar Bey ve III. Ordu Komutanı Vehip Paşa'nın delege olarak yer aldığı Osmanlı Heyeti'ne Şura-yı Devlet Reisi Adliye Nazırı Halil Bey(Menteşe) başkanlık ediyordu. Mavera-yı

⁶⁷ Kaçaznuni, **Taşnak Partisi'nin Yapacağı**, s. 48.

⁶⁸ Bağirova, **Birinci Dünya Savaşı**, s. 252.

⁶⁹ ATASE. BDH. Kl. 1484, D. 5, F. 001-06.

⁷⁰ Ural, **Mondros Mütarekesi ve Doğu**, s. 109; Ünalp, a.g.m., s. 270.

⁷¹ Kürkçüoğlu, **1918-1920 Türkiye-Azerbaycan**, s. 119.

Kafkas Cumhuriyeti Heyeti'ne ise Çenkeli başkanlık ediyordu. Halil Bey, yeni şartlarda Brest-Litovsk Antlaşması'nın görüşmelere temel teşkil edemeyeceğini, Maverayı Kafkas Hükümeti'nin bu antlaşmayı tanıdığını açıklamasından sonra bile savaşıma devam ettiğini belirttikten sonra, Batum'la birlikte 1829 Edirne Antlaşması ile Rusya'ya bırakılmış olan Ahıska ve Ahılkelek nahiyelerinin de Türkiye'ye ilhakını istedi⁷². Çünkü bölgedeki Müslüman ahali 26 Nisan'da, Bolşeviklerin 15 Kasım 1917'de ilan ettikleri "*Rusya'daki Milletlerin Haklarına Aid Beyanname*"ye dayanarak Osmanlı Hükümeti'ne bağlanma kararı almışlardı. Enver Paşa, bunun Kafkas Heyeti'ne kabul ettirilmesini emretti⁷³. Ayrıca Osmanlı birliklerinin Kuzey İran'a sevki amacıyla Gümrü-Eçmiyazın ve Nahçıvan-Culfa demiryolunun Osmanlı denetimine bırakılması ve son olarak savaş sürdüğü müddetçe İngiltere'ye karşı Güney Kafkasya demiryolunun tamamından serbestçe yararlanma hakkının tanınması istendi⁷⁴. Bu istekler Osmanlı tarafının Kafkasya'daki harekâtı Brest-Litovsk barışının dışına çıkarak savaşın genel çerçevesi içerisinde yürütmek istediğini göstermektedir.

Halil Bey, Kafkas Cumhuriyeti'nin kendi içinde birlik oluşturamadığını ve barışın uzun ömürlü olamayacağını ileri sürdü. Halil Bey'in bu şekilde düşünmesinin sebebi; Gürcülerin Almanlarla, Ermenilerin de Sovyet Hükümeti'ne yakınlaşmasıydı. Halil Bey, cumhuriyeti oluşturan üç halkın ayrılarak müstakil devletlere dönüşmesini ve bu şart yerine geldikten sonra barış antlaşması yapılmasını önerdi⁷⁵. Bu teklif çerçevesinde Seym, 26 Mayıs'ta son bir toplantı yaparak kendini feshetti. Aynı gün Gürcistan ve Ermenistan, 28 Mayıs'ta da Azerbaycan bağımsızlığını ilan etti. Osmanlı Heyeti'nin şartı yerine gelince bu üç devletle 4 Haziran'da üç ayrı barış antlaşması imzalandı⁷⁶.

⁷² Ünalp, a.g.m., s. 270.

⁷³ Gül, a.g.m., s. 373.

⁷⁴ Allen&Muratoff, **1828-1921 Türk Kafkas**, s.435-436.

⁷⁵ **Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше'nin Anıları**, haz. İsmail Arar, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, s. 229-230.

⁷⁶ Kaçaznuni, **Taşnak Partisi'nin Yapacağı**, s. 51.

Trabzon Konferansı'nın aksine Batum Konferansı, Osmanlı Devleti için tam anlamıyla bir siyasi zaferdi. Çünkü Osmanlı Devleti, bölgede iki yeni devlet (Gürcistan ve Ermenistan) ortaya çıkararak doğu sınırını Sovyet Rusya'ya karşı güvenceye aldığı gibi, Ahıska, Ahılkelek ve Gümrü'yü ele geçirdi. Ayrıca askeri ve ekonomik açılardan öneme sahip olan demiryollarının üzerinde tam bir hâkimiyet kurdu. Allen-Muratoff, Osmanlı tarafının ileri sürdüğü istekleri Enver Paşa'nın Pan-Turanist hayallerinin yeniden canlanması olarak yorumlamakta ve antlaşmalarla Azerbaycan'ı Seym'den ayırıp Kuzey ve Güney Azerbaycan'ın fethi için istediği kapıyı açtığını iddia etse de⁷⁷ Enver Paşa'nın izlediği politikanın bölgenin tarihi, kültürel ve demografik yapısını göz önüne alarak bölgedeki Türklerin hukukunu koruma amaçlı olduğu görülmektedir⁷⁸.

28 Mayıs'ta Azerbaycan Türkleri, Gürcüler ve Ermeniler milli istiklallerini ilan etmişti. Tiflis Gürcistan'ın, Erivan Ermenistan'ın ve Bakü Azerbaycan'ın başkenti olacaktı. Ancak petrol rezervleriyle dikkat çeken Bakü, Osmanlı Devleti, Almanya, İngiltere ve Sovyet Rusya arasında tartışmaların odak noktasını teşkil etmekteydi. Almanlar Gürcülerle, Sovyetler Ermenilerle işbirliği hâlindeydi. Üstelik bu devletler bölgedeki Türklerin Osmanlı Devletiyle irtibatını engellemek için özel çaba harcamaktaydı. Bütün bu gelişmelere bağlı olarak Azerbaycan Milli Şurası'nın Başkanı Mehmet Emin Resulzade, İstanbul'a Bakü'nün alınmasının hayati önemde olduğunu bildiren mektuplar yazıp yardım isteğini bildirmekteydi⁷⁹.

Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya Harekâtı

Osmanlı Devleti, Ermenistan'la 4 Haziran 1918'de yaptığı Barış ve Dostluk Antlaşması ile Gümrü-Çulfa demiryolunun kullanım hakkını

⁷⁷ Allen&Muratoff, **1828-1921 Türk Kafkas**, 436. Alman yazışmalarında da benzer bir kanaat olduğu, hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu**, s. 233.

⁷⁸ Kars, Ardahan, Artvin, Kağızman ve Batum'un idari ve nüfus yapısı hakkında bkz. Ahmet Ender Gökdemir, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1989, s. 21-22.

⁷⁹ Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu**, s. 238.

elde etti⁸⁰. Ayrıca Ermeni kuvvetlerinin terhisini hükme bağlayarak Ermenistan'ı tehdit unsuru olmaktan çıkardı. Batum'da imzalanan antlaşmaların en önemlisi Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya ile 8 Haziran 1918'de imzalananlardır. Çünkü bu antlaşmalarla, Osmanlı Devleti bu iki devletin koruyucusu durumuna geçmekteydi. Osmanlı Devleti, ahalisi Türk ve Müslüman olan bu bölge halkını korumayı bir görev olarak görmekteydi⁸¹. Osmanlı Hükümeti, bölgedeki gelişmeler üzerine bazı Rum ve Ermenilerin başka yerlere göç ettiğinin haber alınması üzerine⁸², Elviye-i Selase'deki Rum ve Ermenilere beyannameler göndererek “*Osmanlı ordusunun kendini din, dil, mezhep ayrımı yapmaksızın bölgedeki bütün ahalinin can, ırz ve mal güvenliğini sağlamakla görevli gördüğünü, ahaliye herhangi bir saldırıda bulunulmayacağını, komitelerin tahriklerine kapılmamaları gerektiğini, işleriyle uğraşmalarının tavsiye edildiğini*” bildirdi. Bunun üzerine Ermeni ve Rum aileler göç etmekten vazgeçmiş, hatta daha önce göç edenlerden bazıları da geri dönmüşdür⁸³.

Osmanlı Başkomutanlık Vekâleti için bundan sonraki adım Azerbaycan'ın kuvvetlendirilmesi ve iç düzeninin sağlamaştırılmasına katkıda bulunmaktı. Azerbaycan Cumhuriyeti, Osmanlı Devleti ile imzaladığı Dostluk Antlaşması'nın 4. maddesi 'ne göre iç düzeni sağlamak üzere Osmanlı Devleti'nden yardım isteyebilecekti⁸⁴. Bu madde Azerbaycan'ın geleceği açısından büyük öneme sahipti. Her şeyden önce yeni kurulan devletin bir milli ordusu yoktu. Dolayısıyla sınırları dâhilinde güvenliğini sağlayamıyordu. Milli ordunun dışında Azerbaycan'ın, Osmanlı yardımına ihtiyaç duymasına neden olan başka etkenlerde vardı. Bilindiği gibi Bakü petroleri savaş boyunca Rus sanayisinin ayakta kalmasını sağlamıştı. Sovyet Hükümeti Çarlık idaresinin

⁸⁰ Çelebyan, **Antranik Paşa**, 272. Bu anlaşmanın tam metni için bkz. ATASE, BDH. Kl. 3190 D.62, F. 6-6, 6-7, 6-8.

⁸¹ Atnur, **Osmanlı Yönetiminden Sovyet**, s. 18-19.

⁸² ATASE. BDH. Kl. 2943 D.611, F. 6-11.

⁸³ Ardahan'da 1500 Ermeni aile kaldığı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. III. Ordu Komutanı'nın Başkumandanlığa arzı. ATASE. BDH. Kl. 359 D.1023, F. 3-31.

⁸⁴ Kürkçüoğlu, **1918-1920 Türkiye-Azerbaycan**, s. 145-146.

izini takip ederek Bakü'yü elde tutabilmek için yoğun çaba sarf ediyordu. Bakü'nün sanayi şehri olmasından istifade ederek, buradaki Rus ve Ermeni işçileri komünist ideoloji etrafında birleştirmek amacıyla Stephan Şaumyan'ı 18 Mart 1917'de "*Kafkasya Fevkalade Komiseri*" unvanıyla Bakü'ye göndermişti. Şaumyan kısa sürede şehirde Komünist idare kurmuştu. Batum Konferansı'ndan sonra Ermeniler tehlike olmaktan çıkarıldıysa da Azerbaycan toprakları içerisindeki Taşnak çeteleri ve Şaumyan'ın liderliğini yaptığı Bolşevik tehlikesi devam ediyordu. 18 Mart 1918'de tesis edilen bu idarede, Rus ve Ermeniler hâkim olduğu için Müslüman ahaliye karşı düşmanca politika takip edildi. İdarenin Müslüman ve Türk düşmanlığı 31 Mart günü katliam boyutuna ulaştı ve Bolşevik ve Ermeni birliklerinin Türklere saldırması sonucu 12.000 kişi katledildi. Katliam Azerbaycan topraklarında bir ırk ve din savaşının yapıldığını gösteriyordu⁸⁵. Yaşanan bu olay Azerbaycan Türklerinin her an yeni bir Bolşevik-Ermeni katliamına maruz kalacağını gösterdiğinden Azerbaycan Hükümeti, Osmanlı askeri yardımı sayesinde bu tehlikeyi ortadan kaldırmayı planlıyordu. Askeri yardımı zorunlu kılan bir diğer etkende İngiltere'nin Kafkasya'ya hâkim olmak amacıyla Ermenileri silahlandırmasıydı. Silahlanma yarışı içerisinde Azerbaycan için tek güvence Osmanlı Hükümeti idi⁸⁶. Öte yandan Ermeniler bölgedeki Müslümanlara karşı katliam yapmaktaydı. Müslümanlara yönelik saldırılar özellikle Karabağ'da birçok Türkün Ermeniler eliyle öldürülmesiyle sonuçlanıyordu. Bu sebeple Şark Orduları Grubu Kumandanı Halil Paşa, Ermenistan-Azerbaycan sınırının bir an evvel kesinleştirilmesi ve Karabağ'a Müslüman ahalinin canını korumaya yetecek sayıda kuvvet sevk edilmesi tavsiyesinde bulunmaktaydı⁸⁷.

⁸⁵Abdulhalûk Çay, "Ermenilerin Bakü'de Yaptığı 31 Mart 1918 Katliamı", **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkiler Sempozyumu**, Ankara 1985, s.246-247.

⁸⁶ Osmanlı hükümeti, bu durumu çok ciddi olarak takip etmekte ve bu hususlar bölgede gizli görev yapan Osmanlı subaylarının raporlarına yansımaktaydı. Daha ayrıntılı bilgi için ve Yüzbaşı Talipzâde Yusuf'un raporu için bkz. ATASE. BDH. Kl. 4323 D.195, F. 74-1. Kürkçüoğlu, **1918-1920 Türkiye-Azerbaycan**, s. 109.

⁸⁷ ATASE. BDH. Kl. 527 D.718, F. 10.

Yukarıda bahsedilen nedenlerden ötürü Osmanlı Hükümeti Azerbaycan'a askeri yardımı gerekli görüyordu. Bu amaçla dostluk antlaşması imzalanmadan önce yardımın şeklini belirlemek üzere hazırlıklara başlandı. Plana göre Azerbaycan'da üçer piyade alaylı üç piyade tümeni kurulacaktı. Bu iş için Nuri Paşa görevlendirildi. Azerbaycan Hükümeti ile 4 Haziran'da yapılan anlaşmayla da askeri yardımın hukuki temeli oluşturulmuştu. Nuri Paşa ve kurmay heyeti 25 Mayıs 1918'de Gence'ye gelerek karargâhını tesis etti. Nuri Paşa 31 Mayıs'ta gönderdiği raporda; Bolşeviklerin, Dağistan ve Kuzey Kafkasya'yı ellerine geçirmekte olduğunu, Ermeni tecavüzünün her yerde arttığını, bunlara bir an önce son verilmesi için Bakü'nün süratle zapt edilmesini, aksi halde olayların kontrol edilemez bir hal alacağını bildirdi⁸⁸. Başkomutanlık Vekâleti, Nuri Paşa'nın isteğini olumlu karşıladı. Nuri Paşa'nın isteği Şark Ordular Grup Komutanı Vehip Paşa tarafından da uygun görülerek, milli orduyu takviye için 5. Kafkas Tümeni tahsis edildi. Tümenin bütün birlikleri Haziran ortasında Gence'ye ulaştı⁸⁹. Türk ordusunun bu başarısı üzerine Ermenilerle Türkler arasında mütareke yapıldı ve sulh müzakereleri 19 Temmuz 1918'de başladı. Türk heyetine Osmanlı Kolordusu Kumandanı Miralay Kazım Karabekir, Ermeni heyetine ise Akopov başkanlık etti. Gümrü'de yürütülen müzakereler sonucunda 20 Temmuz 1918 mutabakat sağlanarak bazı kararlar alındı⁹⁰. Ancak Ermenilerin müzakerelerde, Ermeni askerlerinin Türk sınırından uzak tutulup Ermeni çetelerinin dağıtılması kararının aksine ordusunu güçlendirmek için zaman kazanmaya çalıştığının tespit edilmesi üzerine harekât için hazırlık yapılması kararlaştırıldı⁹¹. Temmuz başında tümen komutanlığına Albay Mürsel Bey getirildi. 5. Kafkas Tümeni'nin Azerbaycan topraklarına girmesi ve Bakü'ye ilerlemek için hazırlıklara başlaması Osmanlı-Alman anlaşmasına aykırıydı. Almanların tepki göstermesini

⁸⁸ **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, s. 553.

⁸⁹ Türk ordusunun Gence, Ahılkelek, Ahıska gibi önemli yerleri ele geçirmesiyle ilgili olarak bkz. ATASE. BDH. Kl. 2944 D.613, F. 13, 16, 18.

⁹⁰ ATASE. BDH. Kl. 3190 D.62, F. 3-1, 3-2.

⁹¹ ATASE. BDH. Kl. 2944 D.613, F. 21.

engellemek için Nuri Paşa'nın komutasındaki birliklere “*Kafkas İslam Ordusu*” adı verildi. Böylelikle bu ordunun Osmanlı ordusundan ayrı bir teşkilatmış gibi görünmesi sağlandı⁹².

5. Tümen ve milis teşkilatlarıyla oluşturulan Kafkas İslam Ordusu'nun Haziran-Ağustos aylarında Ermenilere ve Bolşevik ordusuna karşında başarılı olmasına rağmen Bakü'ye girememesi ordunun takviyesini gündeme getirdi. Şark Orduları Grup Komutanlığı, 9 Ağustos'ta 9. Ordu'nun 107. Kafkas Alayı'nı Karakilise'den Bakü Cephesine hareket ettirdi. Bunun gerekçelerinden biri de Müslüman ahalinin Ermeniler tarafından katliama maruz kalmasıydı⁹³. Ayrıca 27 Ağustos'ta 15. Piyade Tümeni İslam Ordusu'nun emrine verildi. 15. Piyade Tümeni ve 107. Kafkas Alayı cepheye ulaştıktan sonra Bakü'nün ele geçirilmesi planlandı. Buna göre taarruzun 11 Eylülde yapılması kararlaştırıldı⁹⁴.

Hazırlıkların uzaması sebebiyle taarruz 14 Eylül'de başladı. Yoğun mücadelenin ardından Türk birlikleri 15 Eylül günü Bakü'ye girdi⁹⁵. Bakü'nün alınması Azerbaycan Devleti'nin ve Azerbaycan Türklerinin haysiyet mücadelesinde dönüm noktası oldu. Bakü'nün alınmasıyla Azerbaycan, Bolşevik ve Ermeni etkisinden kurtarılmış oldu. Fakat bu askeri harekâtın bittiği manasına gelmiyordu. 11 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan etmiş olan Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti'ni temsilen İstanbul'a gelen bir heyet, Enver Paşa'dan askeri yardımda bulunulmasını rica etmiş ve gereken sözü almışlardı. Artık Türk kuvvetlerinin yeni hedefi Kuzey Kafkasya idi. Bu amaçta İslam Ordusu'nun bazı birliklerinin Dağıstan'a gönderilmesine karar verildi. Bu işe 15. Piyade Tümeni memur edildi. Tümenin komutası Yusuf İzzet Paşa'ya verildi.

⁹² **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, s. 555-572.

⁹³ ATASE. BDH. Kl. 527-718 D.2056, F.008-010.

⁹⁴ Süleyman İzzet, **Büyük Harpte 15.Piyade Tümeninin Azerbaycan ve Şimali Kafkasya'daki Harekât ve Muharebeleri**, İstanbul, 1936, s.25-26.

⁹⁵ Kürkçüoğlu, **Türk-Azerbaycan İlişkileri**, s. 254-260.

6 Ekim'de, 15. Tümen birlikleri Derbent'i aldı. 13 Ekim günü Derbent hükümet konağına Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti bayrağı çekildi⁹⁶.

Sonuç

Rus Çarlığı, Osmanlı Ordusunun Doğu'daki düşmanıydı ve Birinci Dünya Savaşı'nın ikinci yılında Çar'ın orduları, Ermenilerin desteğiyle Van, Bitlis, Erzurum, Erzincan'ın dâhil olduğu Doğu Anadolu ve Kafkasya bölgesine hükmetmekteydi. Ancak Rusya'da 1917 yılında meydana gelen ihtilal hareketleri ortaya yepyeni bir tablo çıkardı. Çarlık Rusya'sının yerini almaya çalışan Bolşevikler, iç savaş nedeniyle duruma hemen hâkim olamadılar. Bu süreçte Bolşevikler, Rusya'nın hukuken I. Dünya Savaşı'ndan çekilebilmesi amacıyla Almanya ve Osmanlı Devleti ile mütareke yapmak istedi.

Osmanlı Devleti, bunu, Kars, Ardahan ve Batum'un da dâhil olduğu toprakları ele geçirebilmek için bir fırsat olarak gördü ve memnuniyetle karşıladı. Ermeniler, Rusya'daki ihtilalin bölgede meydana getirdiği otorite boşluğu nedeniyle Doğu Anadolu ve Kafkasya'da Müslüman ahaliye yönelik katliamlar yaptılar. Katliamlara son verilebilmenin tek çaresi bölgede istikrarlı bir yönetim oluşturabilmektir. Bunun için de Rusya, Almanya ve Osmanlı hükümetleri arasında barış yapılması gerekiyordu. Rusya, bölgedeki duruma geçici bir çözüm üretip zaman kazanmak istiyordu. Çünkü buralardaki hâkimiyetini kaybetmek niyetinde değildi. Bu amaçla Ermenileri silahlandırdı ve Doğu Anadolu'da Ermeni nüfusu artırmak için çaba sarf etti. Osmanlı Hükümeti, bir taraftan bölgedeki Müslüman ahalinin can ve mal güvenliğini sağlamaya çalışırken bir taraftan da Doğu Anadolu'da bir Ermenistan devleti oluşturmaya yönelik çabaları boşa çıkarma gayreti içerisindeydi. Bu, ancak bölgede fiili durum yaratmakla mümkün olabilirdi.

Enver Paşa, III. Ordu Komutanı Vehip Paşa'yı önce diplomatik yollarla sonra gerekirse askerî yollarla amaca ulaşmakla görevlendirdi.

⁹⁶ **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi**, s.595-604.

Türk ordusu Erzurum, Erzincan, Kars, Batum gibi yerleri ele geçirince antlaşma için zemin hazırlandı ve Doğu Anadolu için herhangi bir tehdit unsuru kalmadı. Türk hükümeti, Kafkasya'daki adımları hukuki zemine oturtabilmek için Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'ın bağımsızlıklarını ilan etmelerinde ısrar etti. Bunda da başarılı oldu.

Gürcülerin Almanya'ya, Ermenilerin Sovyetler Birliği ve İngiltere'ye yaslanmış olması Azerbaycan Devleti ile halkının durumunu belirsizleştiriyordu. Bu nedenle Enver paşa, Kafkas İslam Ordusu'nun kurulup Bakü'nün kurtarılması emrini verdi. Nuri paşa komutasındaki bu ordu, Bakü'ye girerek bölgedeki Müslümanların kurduğu devleti tahkim etti.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Belgeleri

Babialı Evrak Odası (BEO), 4508/338061, lef 1 (1336 C 08).

Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih, Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE)

Birinci Dünya Harbi Kataloğu (BDH), Kl. 2948, D. 632, F. 6-2.

ATASE. BDH. Kl. 3920, D. 86, F. 1-6.

ATASE. BDH. Kl. 2948, D. 632, F. 6-2.

ATASE. BDH. Kl. 5595, D. 1, F. 1-9.

ATASE. BDH. Kl. 359 D.1023, F. 3-31.

ATASE. BDH. Kl. 4323 D.195, F. 74-1.

ATASE. BDH. Kl. 527 D.718, F. 10.

ATASE. BDH, Kl. 2481 D.405, F.3.

ATASE. BDH. Kl. 373-1032, D. 1484, F. 9-1.

ATASE. BDH. Kl. 373-1032, D. 1484, F. 13, 13-04/13a.

ATASE. BDH. Kl. 373-1032, D. 1484, F. 15-01-02.

ATASE. BDH. Kl. 525-458 D.2046, F.002-003.

ATASE. BDH. Kl. 525-458 D.2046, F.006-001/ 008-001.

ATASE. BDH. Kl. 525-458 D.2046, F.009-001-002.

ATASE. BDH. Kl. 525-458 D.2046, F.012.

ATASE. BDH. Kl. 525-458 D.2046, F.007.

ATASE. BDH. Kl. 527-718 D.2056, F.008-010.

ATASE. BDH. Kl. 1484, D. 5, F. 001-06.

ATASE. BDH. Kl. 2481, D. 405, F. 3-1.

ATASE. BDH. Kl. 2905, D. 433, F. 2-40.

ATASE. BDH. Kl. 2905, D. 433, F. 4-39.

ATASE. BDH. Kl. 2905, D. 433, F. 5-24.

ATASE. BDH. Kl. 2905, D. 433, F. 6-6 .

ATASE. BDH. Kl. 2905, D. 433, F. 6-29/ 6-44.

ATASE. BDH. Kl. 2943 D.611, F. 6-11.

ATASE. BDH. Kl. 2944 D.613, F. 13, 16, 18.

ATASE. BDH. Kl. 3190 D.62, F. 3-1, 3-2.

ATASE. BDH. Kl. 3190 D.62, F. 6-6, 6-7, 6-8.

ATASE. BDH. Kl. 2944 D.613, F. 21.

ATASE. BDH. Kl. 4840, D.12, F. 12-3, 12-4, 12-15.

Sürelî Yayınlar

Tasvir-i Efkâr

Yayımlanmış Belgeler

Gürcistan Merkez Devlet Tarihi Arşivi (TSGİAG). Fon: 2081. Sayı: 1.
Dosya: 616. Sayfa: 3,4, 6' dan naklen Rus İmparatorluk Kayıtlarında Ermeni Sorunu (1912-1917), haz. Natalia Chernichenkina, Cilt: II, Erzincan Üniversitesi Yayınları, Erzincan 2015.

Arşiv Belgelerine göre Ermeni Mezalimi, cilt I, Devlet Arşivleri genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 1995.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harrekâtı, cilt II/II, Genelkurmay Başkanlığı Harb Tarihi Dairesi Resmî Yayınları, Ankara 1993.

Araştırma, Tetkik Eser, Hatırât ve Makaleler

Allen, W.E.D.&Muratoff, Poul, **1828-1921 Türk Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, Ankara, 1966.

Atnur, İbrahim Ethem, **Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001.

Aydın, Abdurrahim&Özgören, Aydın, “Trabzon’un Ruslar Tarafından İşgali ve Trabzon Rumları’nın Faaliyetleri”, **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 10, Ağustos 2007, Yıl: 5, ss. 233-246.

Bağirova, İrade, “Birinci Dünya Savaşı Döneminde Osmanlı Devleti’nin Kafkasya Politikası”, **VIII. Uluslararası Atatürk Kongresi**, haz. Merve Uğur, Cilt: II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017, 243-260.

Bal, Halil, **Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Kurtuluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu**, İdil Yayıncılık, İstanbul, 2014.

Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâp Tarihi**, cilt III, kısım 4, Türk Tarih Kurumu yayınları, Ankara, 1983.

Çay, Abdulhalûk, “Ermenilerin Bakü’de Yaptığı 31 Mart 1918 Katliamı”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkiler Sempozyumu**, Ankara, 1985.

Çelebyan, Antranik, **Antranik Paşa**, çev. Mariam Arpi&Nairi Arek, Pêrî Yayınları, İstanbul, 2003.

Çolak, Mustafa, **Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2006.

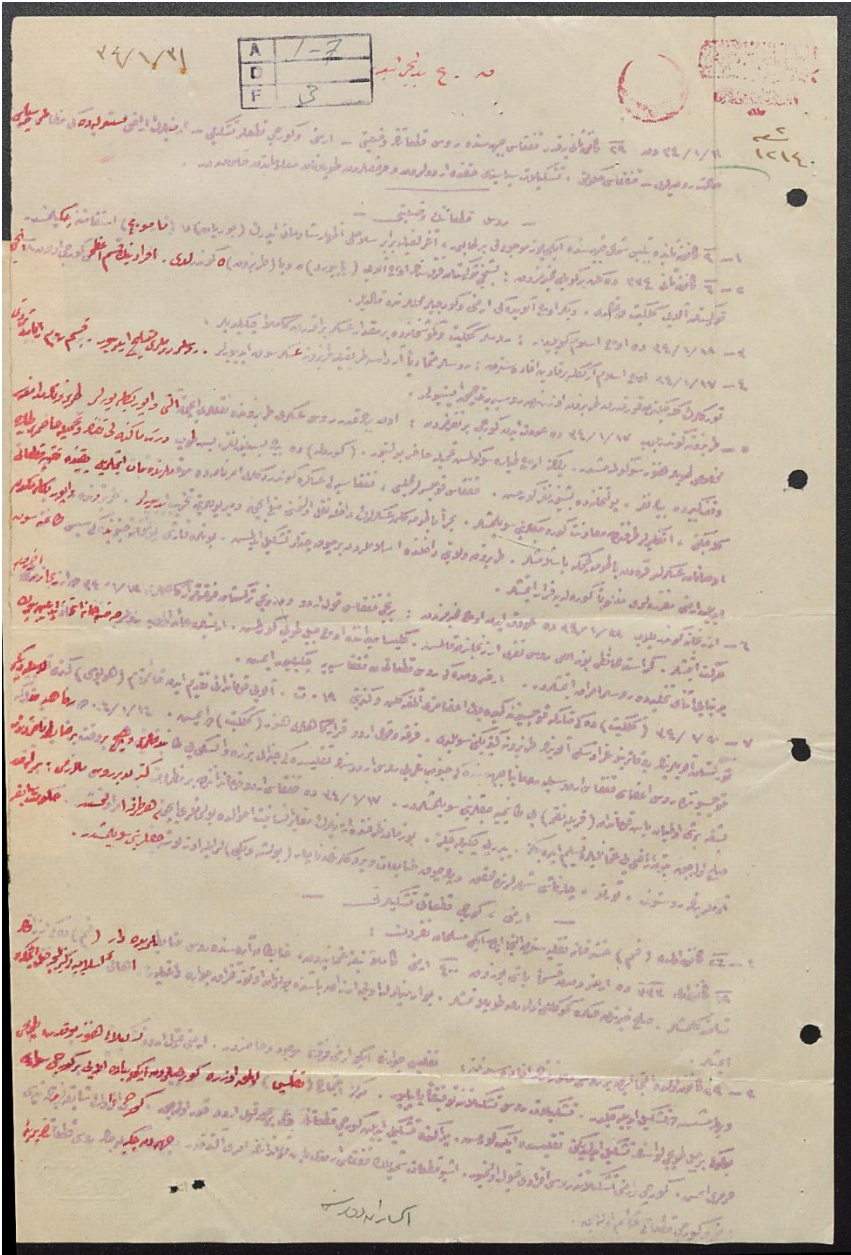
Devlet, Nadir, **Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1999.

Gökdemir, Ahmet Ender, **Cenûb-i Garbî Kafkas Hükûmeti**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1989.

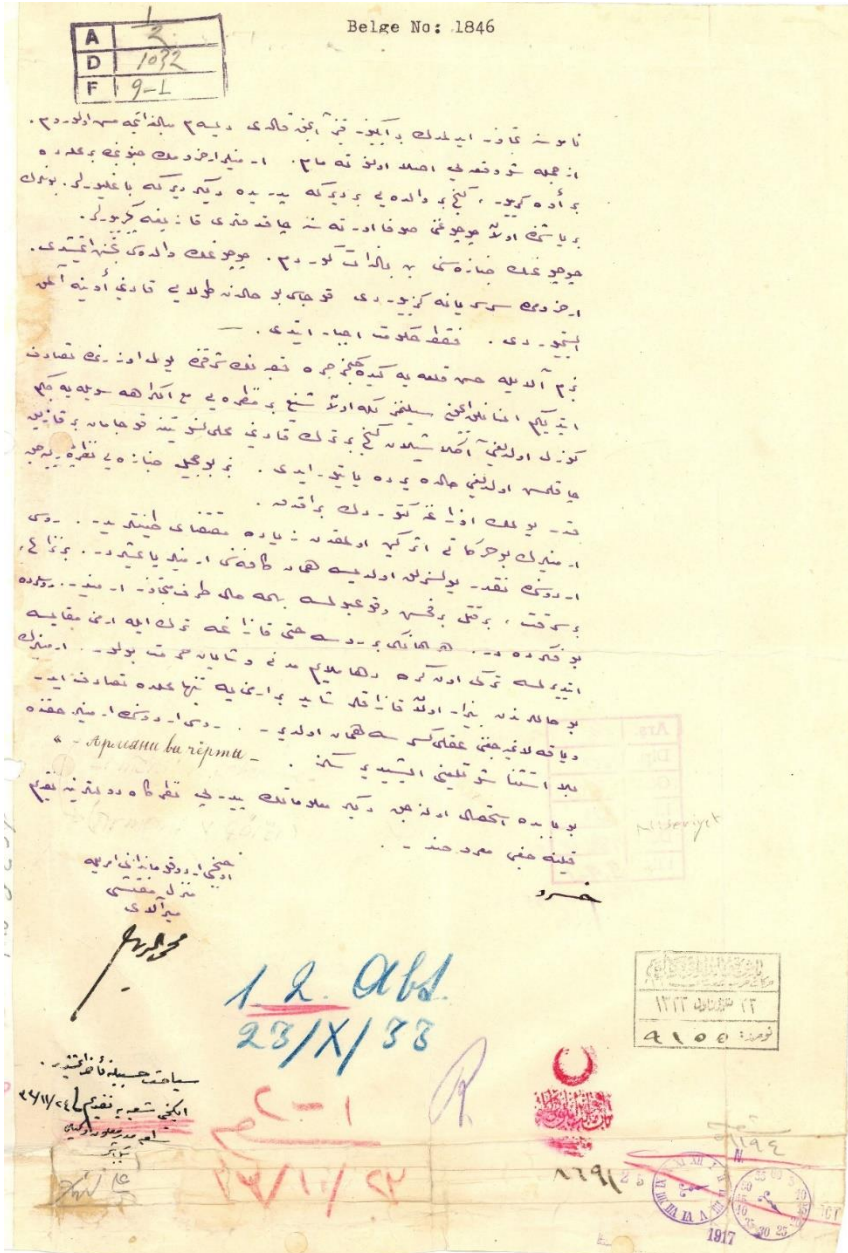
- Gül, Mustafa, “Elviye-i Selâse’nin Osmanlı Devleti’ne İadesi ve Bazı Uygulamalar”, **Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı:15 (1995), ss. 367-380.
- Gürün, Kâmuran, **Türk-Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, 2. Baskı, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2010.
- İzzet, Süleyman, **Büyük Harpte 15.Piyade Tümeninin Azerbaycan ve Şimali Kafkasya’daki Harekât ve Muharebeleri**, İstanbul, 1936.
- Kaçaznuni, Ovanes, **Taşnak Partisi’nin Yapacağı Bir Şey Yok (1923 Parti Konferansı’na Rapor)**, çev. Arif Acaloğlu, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005.
- Karabekir, Kazım, **Doğunun Kurtuluşu**, Erzurum, 1990.
- Kılıç, Selami, “Unutulmuş Barış: Brest-Litowsk (Mart 1918)”, **Atatürk’ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri**, çev. ve haz. İlyas Kamalov&İrina Svistunova, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2011, ss. 22-60.
- Kocabaşoğlu, Uygur &BERGE, Murat, **Bolşevik İhtilali ve Osmanlılar**, İletişim, İstanbul, 2006.
- Kurat, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- Kürkcüoğlu, Erol, “1918-1920 Türkiye-Azerbaycan İlişkileri”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi**, Erzurum, 1994.
- Çakmak, Fevzi, **Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Cephesi**, Genelkurmay Başkanlığı ATASE ve Genelkurmay denetleme Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2005.
- Mccarthy, Justin, **Ölüm ve Sürgün**, çev. Bilge Umar, İnkılâp, İstanbul, 2005.
- Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Mentеше’nin Anıları**, haz. İsmail Arar, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986.
- Reynolds, Michael A., **İmparatorlukların Çöküşü Osmanlı-Rus Çatışması 1908-1918**, çev. Yücel Aşıkoglu, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

- Şahin, Enis, “Türkiye-Mavera-yı Kafkasya İlişkilerinden Bir Kesit: Trabzon Konferansı (14 Mart-14 Nisan 1918), **Trabzon Tarihi Sempozyumu**, Trabzon, 1999.
- Ural, Selçuk, **Mondros Mütarekesi ve Doğu Vilayetleri**, IQ Yayınları, İstanbul, 2008.
- Ünalp, Rezzan, “Birinci Dünya Savaşı’nda Türk Birliklerinin Azerbaycan’ı Tahliye Etmesine Kadar Olan Süreçte Kafkas İslam Ordusu’nun gence ve Bakü Harekâtı”, **VIII. Uluslararası Atatürk Kongresi**, haz. Merve Uğur, Cilt: II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2017, ss. 261-295.
- Yavuz, Nurcan, “Doğu Anadolu’daki Ermeni Mezaliminin Brest-Litovsk Barış Görüşmelerinde Protestosu” **Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı:15 (1995).
- Yavuz, Nurcan, “Doğu Anadolu’daki Ermeni Mezaliminin Brest-Litovsk Barış Görüşmelerinde Protestosu”, **Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı:15 (1995), ss. 380-406.
- Yavuz, Nurcan, “Rusya’nın Barış Dekretinin Kafkas Cephesi’ndeki Olaylara Etkisi”, **Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı:17 (1996).
- Yavuz, Nurcan, **İşgal ve Mezalimde Erzincan**, Ankara 1997.
- Yel, Selma, **Yakup Şevki Paşa ve Askerî Faaliyetleri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2002.
- Yerasimos, Stefanos, **Türk-Sovyet İlişkileri**, Gözlem Yayınları, İstanbul 1979.

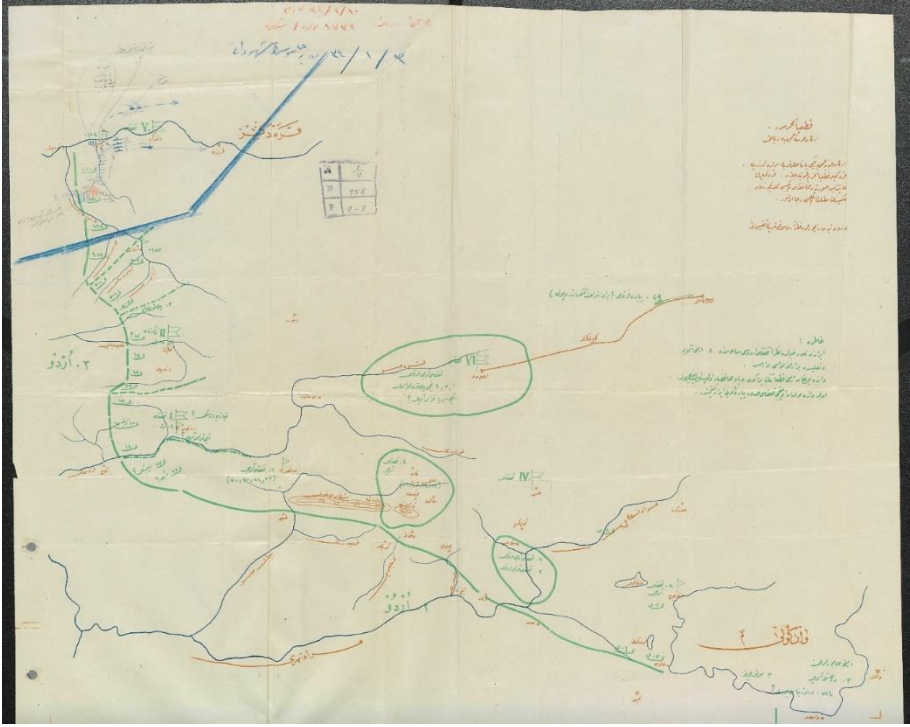
EKLER

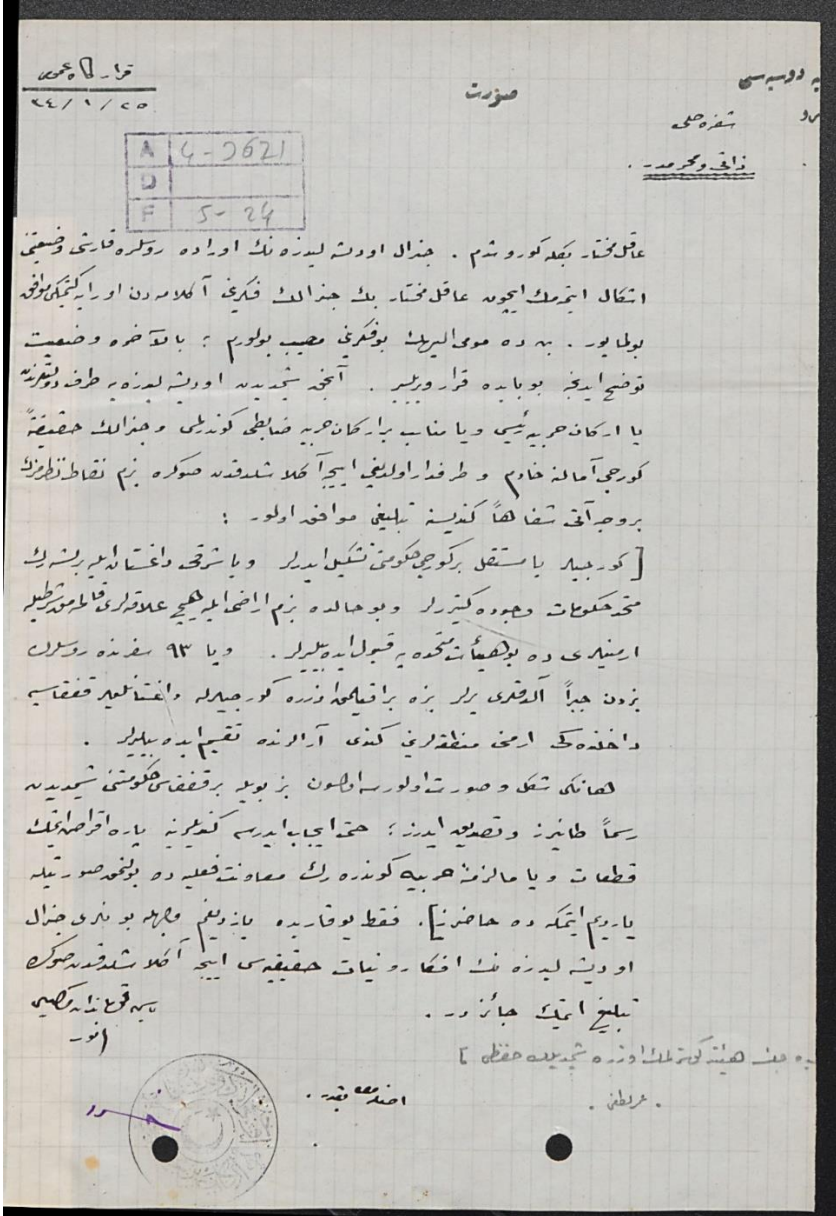
EK 1: Rusların Ermeni ordusu oluşturma çabaları (ATASE. BDH. Kl. 2481 D.405, F.3).

EK 2: Ermenilerin Müslüman ahaliye yönelik mezalimi (ATASE. BDH. Kl. 373-1032 D.1484, F.9-1).

EK 3: Rus Ordusu'nun geri çekilmesinden sonra Osmanlı 3. Ordusu'nun Doğu Anadolu'da inisiyatif alması ve bunu gösteren 3 Mart 1918 tarihli kroki (ATASE. BDH. Kl. 525-458 D.2046, F.002-003).

EK 4: Enver Paşa'nın Elviye-i Selase'nin Boşaltılması İçin Gürcülere yapılmasını istediği teklifler (ATASE. BDH. Kl. 2905, D. 433, F. 5-24).

**TÜRK TARİH DERS KİTAPLARINDA AZERBAIJAN VE
AZERBAIJAN TÜRKLERİ'NİN TEMSİLİ ÜZERİNE BİR
ARAŞTIRMA**

Nuri KÖSTÜKLÜ*

ÖZET

Okul tarih ders kitapları, ülkelerin birbirini tanıma ve diğer ülke ve halkları hakkında imajın oluşmasında en etkili araçlardan biridir. Özellikle, kişiliğin gelişme süreci olarak kabul edilen ortaokul ve lise yaş gurubundaki bireylerde, uluslararası ilişkiler ve “öteki” kavramının oluşmasında ve dünyaya bakışında tarih ders kitaplarının yönlendirici faktörlerin başında geldiği kabul edilmektedir. Dolayısıyla, tarih ders kitapları, milli kimliğin oluşmasında etkili olduğu kadar, dünyayı anlamada da fevkalade önemli ve etkili materyaller arasında yer almaktadır.

Bu araştırmada, halen Türkiye’de okutulmakta olan Lise tarih ders kitaplarında Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri’nin nasıl temsil edildiği hususu, konuyla ilgili diğer kaynaklar da dikkate alınarak değişik açılardan analiz edilecek, Türkiye ve Azerbaycan dostluk ve işbirliğinin gelişmesi yönünde ders kitaplarında içerik ve materyal bakımından yapılması gereken değişiklik ve ilaveler konusunda öneriler geliştirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Azerbaycan Türkleri, Türkiye, Türk tarih ders kitapları

* Prof. Dr. Necmeddin Erbakan Üniversitesi Eğitim Fakültesi.

A RESEARCH ON REPRESENTATION OF ROMANIA AND ROMANIAN IN TURKISH HISTORY TEXTBOOKS

ABSTRACT

As it is known, the history textbooks are considered for the countries as one of the most effective means of learning and forming an image about each other. It is accepted that history textbooks are the leading factors in forming international relations, the concept of “others”, and view of the world especially for the individuals in the age of secondary or high school which is considered as the age of developing personality. Thus history textbooks are effective not only in the formation of national personality but also in understanding the world.

In this paper, the way Azerbaijan and Azerbaijan Turks are represented in the textbooks used nowadays is analysed from different aspects, and some suggestions developed about the changes and additions with regard to the content and materials in the textbooks to help the development of Turkey Azerbaijan fraternity.

Key words: Azerbaijan, Azerbaijan Turks, Turkey, Turkish history textbooks

Azerbaycan Coğrafyasında Türk Kültür Varlığı Ve Türkiye- Azerbaycan İlişkilerinin Tarihçesine Kısa Bir Bakış

Bilindiği üzere, her iki devlet üst düzey yetkililerin fırsat buldukça “bir millet iki devlet” ifadesiyle dile getirdikleri Azerbaycan-Türkiye ilişkileri derin bir geçmişe sahiptir. Günümüz Azerbaycan coğrafyasındaki Türk kültür varlığını M.Ö. 7-6 yüzyıllara bölgedeki Saka Türkleri’ne kadar uzatmak mümkün olmakla birlikte, sonraki yüzyıllarda Hunlar, Göktürkler, Hazarlar zamanında bölgedeki Türk varlığı artarak devam etmiş idi¹. Ancak, Azerbaycan coğrafyasında, İslamiyet’in birleştirici harç görevini gördüğü, “Türklüğün” temel unsuru teşkil

¹ Cevat Heyet, “Azerbaycan’ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü”, **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Ankara Üniversitesi DTCF Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Bölümü, C.1, Sayı:1, Ankara, Kasım 2004, s.8-10.

ettiği millî kimliğin teşekkülünün, Selçuklu hakimiyeti ile başladığını söyleyebiliriz². Selçuklu devrinden sonra, Moğol dönemi ve müteakiben Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevîlerin hakimiyet dönemleri, Azerbaycan coğrafyasında Türk kimliğinin inşa döneminin tamamlandığı sürece³. Yavuz Sultan Selim ile birlikte Osmanlı Türkleri'nin Azerbaycan Türkleri ile teması başlamış, Kanunî Sultan Süleyman'ın İran seferi ile Osmanlı- Azerbaycan ilişkileri yoğunluk kazanmıştı. Ne var ki, 16.- 17. asırlarda Safevî-Osmanlı çatışmaları, ve 18.yy.ortalarda kurulmaya başlayan Kuzey Azerbaycan'daki Türk hanlıklarının yarım asır kadar süren birbiriyle rekabetleri bölgeye Rus nüfuzunun girişine zemin hazırladı. Netice itibarıyla, 19.yy. ilk çeyreğinde Hanlıklar, Rus hakimiyetine girdiler. 1905, 1917 Rus ihtilali dönemleri, Azerbaycan Türkleri'nin millî kimliklerinin temsili açısından bazı ümitleri beraberinde getirdi. 28 Mayıs 1918'de M. Emin Resulzade'nin öncülüğünde Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti kuruldu. Osmanlı Devleti bu süreçte Azerbaycan Türkleri'nin hep yanında yer aldı. Nuri Paşa komutasındaki İslam Ordusu, Azerbaycanlı kardeşlerinin yardımına koştu ve Bakü'yü kurtardı⁴. Azerbaycan Türkleri de I. Dünya Savaşı sırasında Anadolu Türkleri'ne elinden gelen yardımı yapma gayreti içinde oldular ve bu maksatla Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi'ni kurdular⁵. Ancak, Mondros Mütarekesi'nin ilgili

² Tahir Sünbül, **Azerbaycan Dosyası**, Kök yay., Ankara 1990,s. 6

³ Faruk Sümer, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", **Belleten**, Cilt:21, sayı:83, Temmuz 1957

⁴ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, C.3, Kısım:4, TTK yay., Ankara, 1991, s. 234-236; Kafkas İslam Ordusu Komutanı olarak Nuri Paşa'nın Azerbaycandaki faaliyetleri ve Azerbaycan Türkleri'nin Nuri Paşa ve Kafkas İslam Ordusuna bakışı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Nejdet Karaköse, **Afrika Grupları Komutanı-Kafkas İslam Orduları Komutanı- Sütluce Fabrikasının Sahibi NURİ PAŞA (Killigil)**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2012, s.157- 312

⁵ Betül Aslan, **I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türkleri'nin Anadolu Türkleri'ne 'Kardaş Kömeği' (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yay., Ankara, 2000.

maddeleri çerçevesinde⁶ Türk kuvvetlerinin çekilmesini müteakip, gelişen şartlar içerisinde Rus Kızıl ordusu Azerbaycan'a girerek 28 Nisan 1920'de Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ne son verdi ve yerine Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kuruldu⁷.

Azerbaycan Türkleri, Mütareke sonrasında başlayan Türk milli mücadelesine kayıtsız kalmadı. Azerbaycan Hükümeti, Kazım Karabekir'e gönderdiği bir yazıyla Heyet-i Temsiliye ile ilişki kurup yardım yapmak istedikleri yönündeki iradesini beyan etti. Nitekim takip eden süreçte Azerbaycan'dan Ankara Hükümeti'ne petrol poliçeleriyle birlikte toplam değeri 1.500.000 Fransız Frangı civarında yardım ve petrol poliçeleri gönderildi⁸. Ayrıca, Karabekir'in yetim-öksüz çocuklar için Erzurum'da açtığı okulların masrafına harcanmak üzere 500 adet ayluk Osmanlı altınının teberru edildiği bilinmektedir⁹. Yine bu süreçte Azerbaycan, Elviye-i Selase'deki milli teşkilatlanmalara elinden gelen katkıyı sağladı¹⁰. Türk İstiklal Savaşı'nın devam ettiği bu süreçte Türkiye, Sovyet Rusya ile ilişkisini bozmadan imkanlar ölçüsünde Azerbaycan'ın yanında yer aldı ve Azerbaycanlı mültecilere elinden

⁶ Mondros Mütarekesi'nin 11. Maddesinde; "İran'ın şimal-i garbi kısmındaki Kuva-yı Osmaniye'nin derhal harpten evvelki hudut gerisine celbi hususunda evvelce ita edilen emir icra edilecektir..." ve 15.maddede "el-yevm Osmanlı Hükümeti idaresinde bulunan mavera-yı kaffas demiryolları İtilaf devletleri memurlarının kontrolüne bırakılacak..." hükümleri yer alıyordu. Yusuf Hikmet Bayur, *a.g.e.*, s.744,745.

⁷ Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve Bolşevik Ruslarca yıkılışı hakkında bkz., M. Emin Resulzade, **Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti**, İrfan yayınevi, İstanbul, 1990

⁸ Milli Mücadele'de Azerbaycan Türkleri'nin yardımları hakkında bkz., Nuri Köstüklü, "İstiklal Savaşının Mali Kaynakları- Azerbaycan Türkleri'nin Yardımları", **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, Atatürk Araştırma Merkezi yay., 2. Baskı, Ankara, 2002, s.345- 346

⁹ TBMM'nin 14.12. 1920 tarihli oturumunda Azerbaycan'ın bu yardımları dile getirildi. Bkz., TBMM Zabıt Ceridesi, 2. Baskı, Ankara 1943, C.6, s.357; Nuri Köstüklü, **Kazım Karabekir ve Eğitim**, Çizgi Kitabevi yay., 5. Baskı, Konya, 2009, s.109- 110.

¹⁰ S. Esin Dayı, "Azerbaycan'ın Elviye-i Selase (Kars, Ardahan, Batum) deki Milli Mücadele'ye Destekleri", **Atatürk Dergisi**, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü yay., Cilt:3, sayı:2, Erzurum, 2002.

gelen yardımı yaptı¹¹. Uzun bir süre SSCB idaresinde kalan Azerbaycan 18 Ekim 1991'de bağımsızlığını ilan edince, onu ilk tanıyan devlet Türkiye Cumhuriyeti oldu. Tarihi bir derinliğe sahip bulunan Türkiye- Azerbaycan ilişkileri karşılıklı saygı ve dostluk anlayışı içerisinde devam edegelmektedir.

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı, halen Türkiye'de okutulmakta olan lise tarih ders kitaplarında Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri'nin nasıl temsil edildiğini tespit etmektir.

Problem

Halen Türkiye'de okutulmakta olan Lise tarih ders kitaplarında Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri nasıl temsil edilmektedir?

Probleme yönelik şu sorulara cevaplar aranmıştır;

1. Lise tarih ders kitaplarındaki metinlerde ve görsellerde Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri ile ilgili kavramların tekrar sıklığı nedir?
2. Lise tarih ders kitaplarındaki metinlerde ve görsellerde Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri nasıl temsil edilmektedir?

Metod

Problem cümlelerine yönelik olarak ders kitaplarında yer alan veriler nicel ve nitel açıdan analiz edilmiştir.

¹¹ Bu konuda bir fikir vermek açısından bkz., Van ve civarına yerleştirilecek Azerbaycanlı mülteciler hakkında: **Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (= BCA)**, 30.18.1.1, Kutu:2, dosya :24, Sıra no:3; mültecilerin masrafları hakkında bkz., **BCA**, 30.18.1.1, Kutu:3, dosya :18, Sıra no:16; Kars Konsolosu İslam Bey ve Tebriz civarından gelecek mülteciler hakkında bkz., **BCA**, 30.18.1.1, Kutu:4, dosya :44, Sıra no:10; Kutu:4, dosya:48, Sıra no:16; Azerbaycan'dan gelecek mülteciler, muhacirler ve esirler hakkında ayrıntılı bir çalışma için bkz., Nuri Köstüklü, "Atatürk Dönemi Türkiye Azerbaycan İlişkilerinde 'Mülteciler', 'Muhacirler' ve 'Esirler' Konusunda Bazı Tespitler", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C.XXXII-1, Ege Üniversitesi Edebiyat Fak. Yay., İzmir, 2017, s.109-124

Örnekleme

Araştırmamızın örneklemini; Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Kurulunca ders kitabı olarak kabul edilen ve halen yaygınca okutulmakta olan lise tarih ders kitapları oluşturmuştur. Bunlar şunlardır;

1. Komisyon,(Editör: M. Ali Kapar), *Ortaöğretim Tarih 9. Sınıf* (Ankara, 2017)
2. Sami Tüysüz, *Ortaöğretim Tarih 10* (Ankara, 2017)
3. Komisyon,(Editör: Akın Sever), *Ortaöğretim Tarih 11* (Ankara 2017)
4. Mahmut Ürküt, *Ortaöğretim Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük* (Dördüncü baskı, Ankara 2017)
5. Komisyon, (Editör: Yunus Kurt), *Ortaöğretim Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi* (Ankara 2017)

Ortaöğretim Tarih 9. Sınıf ve *11. Sınıf Tarih* ders kitapları Milli Eğitim Bakanlığı Devlet Kitapları yayını, diğerleri Milli Eğitim Bakanlığı'nca ders kitabı olarak kabul edilen özel yayınlardır.

Bulgular ve Değerlendirme

Yukarıdaki 1. problem cümlesine ait, lise tarih ders kitaplarındaki metinlerde Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri ile ilgili kavramların tekrar sıklığına yönelik bulgular aşağıdaki TABLO-1'de gösterilmiştir.

Tablo-1: Türk lise tarih ders kitaplarındaki metinlerde Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri ile ilgili kavramların gözlenme sıklığı

9. Sınıf Lise Tarih Ders Kitabı		
<i>Tarihî ve siyasî şahsiyetler</i>	<i>Ülke ve şehir</i>	<i>Milliyet</i>
	Azerbaycan (3)	
	Tebriz (2)	
10. Sınıf Lise Tarih Ders Kitabı		
<i>Tarihî ve siyasî şahsiyetler</i>	<i>Ülke ve şehir</i>	<i>Milliyet</i>
	Azerbaycan (5)	

	Tebriz (6)	
	Karabağ (4)	
	Bakü (2)	
	Şirvan (2)	
11. Sınıf Lise Tarih Ders Kitabı		
“Azerbaycan” ve “Azerbaycan Türkleri” ile ilgili herhangi bir kavram veya kelime geçmemektedir		
(12. Sınıf) Ortaöğretim Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Ders Kitabı		
<i>Tarihî ve siyasî şahsiyetler</i>	<i>Ülke ve şehir</i>	<i>Milliyet</i>
	Azerbaycan (5)	Azerbaycan Türkleri (1)
	Nağçivan (3)	
	Tebriz (2)	
	Bakü (1)	
(12. Sınıf) Ortaöğretim Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi Ders Kitabı		
<i>Tarihî ve siyasî şahsiyetler</i>	<i>Ülke ve şehir</i>	<i>Milliyet</i>
M. Emin Resulzade (2)	Dağlık Karabağ (7)	Azerî (ler) (4)
Ebulfez Elçibey (2)	Nağçivan (2)	
Muttalibov (Devlet Bakanı) (1)	Kuba (1)	
Haydar Aliyev (3)	Şeki (1)	
İlham Aliev (1)	Yavlah (1)	
Bahtiyar Vahapzade (1)	Barda (1)	
	Terter (1)	
	Gence (1)	
	Kazak (1)	
	Neftçak (1)	
	Lenkeran (1)	

Yukarıdaki 1. problem cümlesine ait, lise tarih ders kitaplarındaki “Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri” ile ilgili görsellere yönelik bulgular aşağıdaki TABLO-2’de gösterilmiştir.

Tablo-2: Türk lise tarih ders kitaplarında Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri ile ilgili görseller ve gözlenme sıklığı

9. Sınıf Lise Tarih Ders Kitabı			
<i>Harita (doğrudan veya dolaylı)</i>	<i>Coğrafi –Şehir resimleri</i>	<i>Ekonomik</i>	<i>Diğer siyasi, kültürel vs.</i>
Dolaylı (2)			
Doğrudan (1)			
10. Sınıf Lise Tarih Ders Kitabı			
<i>Harita (doğrudan veya dolaylı)</i>	<i>Coğrafi –Şehir resimleri</i>	<i>Ekonomik</i>	<i>Diğer siyasi, kültürel vs.</i>
Dolaylı (6)			
11. Sınıf Lise Tarih Ders Kitabı			
“Azerbaycan” ve “Azerbaycan Türkleri” ile ilgili herhangi bir görsel rastlanmamıştır			
(12. Sınıf) Ortaöğretim Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük Ders Kitabı			
<i>Harita (doğrudan veya dolaylı)</i>	<i>Coğrafi –Şehir resimleri</i>	<i>Ekonomik</i>	<i>Diğer siyasi, kültürel vs.</i>
Dolaylı (4)			
(12. Sınıf) Ortaöğretim Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi Ders Kitabı			
<i>Harita (doğrudan veya dolaylı)</i>	<i>Coğrafi –Şehir resimleri</i>	<i>Ekonomik</i>	<i>Diğer siyasi, kültürel vs.</i>
Dolaylı (9)	Bakü’den görünüm (1)	Bakü-Ceyhan Boru hattı hatırası (1)	Haydar Aliyev’in resmi (1)

Doğrudan (1)		Bakü-Ceyhan Boru hattı- fo- toğraf (1)	Bahtiyar Vahap- zade'nin resmi (1)
		Türkiyenin verdiği kredi- ler tablosu (1)	Dağlık Karabağ Sorunu- Gazete küpürü (1)
			Türk Cumhuri- yetlerinden Tür- kiyeye gelen öğ- rencilerin sayı tablosu (1)
			Azerbaycan Bay- rağı (1)

Tablo-1 ve Tablo-2'deki bulgulardan şu değerlendirmelere ulaşabiliriz;

1- Kavramları tasnif ettiğimizde TABLO 1'e yansıdığı üzere 3 ana kategoride yer aldığı görülmüştür. Bunlar; "Tarihî ve siyasî şahsiyetler", "Ülke- Şehir", "Milliyet" ana başlıklarında toplanmıştır. "Tarihî ve siyasî şahsiyetler" ve "milliyet" kategorisinde toplam 7 farklı kavram 16 kez gözlenmiş olmakla birlikte, esas kavram çeşitliliği ve gözlenme sıklığı "ülke-şehir" kategorisinde yoğunlaşmış bulunmaktadır. Bu durum, Türk tarih ders kitaplarındaki "Azerbaycan" ve "Azerbaycan Türkleri" algısının, tespit edilen kategorilerle sınırlı olduğunu gösteriyor.

2- Sayı ve çeşitlilik olarak en fazla gözlenen kavramlar "ülke-şehir" kategorisinde olup gözlenme sıklığına göre; Azerbaycan 13, (Dağlık) Karabağ 11, Tebriz 10, Nahçıvan 5, Bakü 3, Şirvan 2, ve harita üzerinde olmak üzere; Kuba, Şeki, Yavlah, Barda, Terter, Gence, Kazak, Neftçak, Lenkeran yer isimleri 1'er defa yer almaktadır. Bir başka ifade ile, 15 farklı kavram 53 ayrı yerde gözlenmiştir. Öteyandan, "tarihî veya siyasî şahsiyetler" kategorisinde 6 farklı kavram toplam 10 kez gözlenmiştir. En az gözlem "milliyet" kategorisinde olup, burada

“Azerbaycan Türkleri” 1 ve “Azerî (ler)” 4 yerde geçmektedir. Bu kavram ve rakamların bize verdiği sonuç şudur; Türk tarih ders kitaplarında Türkiye- Azerbaycan ilişkileri algısı, daha ziyade “coğrafi” kavramlarla yansımaktadır.

3- Görseller tasnif edildiğinde; “Harita (doğrudan veya dolaylı)”, “Coğrafi- şehir resimleri”, “Ekonomik”, “Diğer siyasi-kültürel” görseller olmak üzere 4 ayrı kategoride toplandığı görülmüştür. Doğudan veya dolaylı 19 harita, 1 şehir resmi, ekonomik alanla ilgili 2 tablo ve bir fotoğraf ile siyasi ve kültürel kategoride yer alan 5 görsel bulunmaktadır. Bu durum, görsellerin metin içindeki kavram kategorisiyle tam örtüşmediği, görsellerin metin içindeki kavramları yeterli oranda temsil etmediği anlamına gelmektedir.

2. Problem cümlesine yönelik olarak, incelediğimiz ders kitaplarına baktığımızda şu tespitlere ulaşabiliyoruz;

Buraya kadar verilen bilgiler çerçevesinde 2. Problem cümlesi olarak tespit ettiğimiz, “lise tarih ders kitaplarındaki metinlerde ve görsellerde Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri’nin nasıl temsil edildiği?” Sorusuna şu ana başlıklarda cevap vermek mümkün gözükmektedir;

1- 13.yy.a kadar tarihî gelişmeler ve kültür ve medeniyet konularının ele alındığı Ortaöğretim Tarih 9 ders kitabında; “1220- 1221 yıllarında Horasan üzerinden Irak-ı Acem ve Azerbaycan’a giren Moğollar, birçok şehri yağmalamış ve buradaki Türkler, Moğol baskısından kaçarak Anadolu’ya geçmiştir”¹² ifadesiyle “Azerbaycan” kavramına atıf yapılmış olup bunun dışında 13.yy.a kadar konuların yer aldığı metinlerde Azerbaycan ile ilgili konu veya kavrama, özellikle İslam öncesi devirler Hunlar, Göktürkler, Hazarlar zamani ile Selçuklu döneminde Azerbaycan coğrafyasında Türklük kavramının inşa ve gelişmesine dair hiçbir bilgiye rastlanılmamıştır.

2- Osmanlı dönemini içeren 10. Sınıf Tarih ders kitabında, Azerbaycan ile ilişkilere Osmanlı- Safevî mücadeleleri çerçevesinde birkaç

¹² Ortaöğretim Tarih 9, s.200.

yerde temas edilmektedir. Bunlar; “Yavuz Sultan Selim’in 1514 Çaldıran Zaferinden sonra Safevîler’in başkenti Tebriz’e girmesi¹³; Kanunî Sultan Süleyman’ın İran Seferiyle Osmanlı Devleti’nin Tebriz ve Azerbaycan’ı Osmanlı sınırlarına katması¹⁴; IV. Murat’ın 1635 yılında İran üzerine sefere çıkıp Revan Kalesi ve daha önce yine Safevîler’in eline geçmiş olan Tebriz’i tekrar Safevîler’den geri alması¹⁵” bilgileridir. Görüleceği üzere, Osmanlı döneminde “Azerbaycan ve Azerbaycan Türkleri algısı” Osmanlı- Safevî ilişkileri içerisinde Azerbaycan ve Tebriz’e yönelik hakimiyet mücadelesi ile sınırlıdır. Osmanlı Devleti’nin Kafkasya ve Azerbaycan siyaseti, bu coğrafyada Türk kültürünün inşası yönündeki faaliyetleri ve özellikle 18.yy. ortalarından itibaren kurulmaya başlayan Azerbaycan Türk Hanlıkları hakkında hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Halbu ki, Gence ve Karabağ Hanlıklarıyla birlikte Azerbaycan topraklarında kurulan 18 Türk hanlığı ile Osmanlı diplomasisinin çok yoğun bir ilişki içerisinde olduğu bilinmektedir¹⁶.

3- Türk-İslam devletlerinde; devlet teşkilatı, sosyal hayat, hukuk, ekonomi, eğitim, sanat konularının ele alındığı Ortaöğretim Tarih 11 ders kitabında “Azerbaycan” ile alakalı kavram veya görsele rastlanmamıştır.

4- 12. Sınıfta okutulmakta olan “Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük” ders kitabında “Azerbaycan” kavramı yalnızca “Kars Antlaşması” başlığı altında yer almaktadır. Burada, “Sovyetler Birliği’ne bağlı Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan devletleri temsilcileriyle” Kars’ta yapılan toplantıda 13 Ekim 1921’de varılan antlaşmanın hükümleri kısaca verilmiştir¹⁷. Milli Mücadele döneminde

¹³ Ortaöğretim Tarih 10, s.69.

¹⁴ Ortaöğretim Tarih 10, s.79.

¹⁵ Ortaöğretim Tarih 10, s.107.

¹⁶ Bu konuda bkz., **Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri I-II** ; T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yay., Ankara, 1993; **Osmanlı Belgelerinde Karabağ**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yay., İstanbul, 2009.

¹⁷ Ortaöğretim Türkiye Cumhuriyeti Tarihi ve Atatürkçülük, s. 102.

Azerbaycan algısı ders kitabına yansımamıştır. Özellikle, Azerbaycan'ın Türk İstiklal Savaşı'na katkıları, Atatürk dönemi dış politika uygulamalarından olarak Azerbaycan ile ilişkiler ve 1923- 1932 Türk Sovyet ilişkileri başlığı altında Azerbaycan'ın durumuna temas edilmesinin Türkiye- Azerbaycan ilişkilerinin doğru algılanmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

5- 12.Sınıf tarih ders kitaplarından “Ortaöğretim Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi”nde, diğer tarih kitaplarına oranla “Azerbaycan” kavramı daha yoğun ele alınmaktadır. Burada, *Sovyet Yönetiminde Türklerin Durumu* başlığı¹⁸ altında Çarlık Rusyası'nda Sovyet Rusya'ya geçiş ve bu dönemde diğer bazı Türk şubeleri gibi önce bağımsız olan ve sonra Sovyet idaresine dahil olan Azerbaycan'dan kısaca bahsedilmiştir. Sultan Galiyev başlıklı bir okuma parçasında bu süreçte Resulzade'nin rolüne bir cümle ile temas edilmiştir. “Azerbaycan” kavramının kapsamlı olarak ele alınışı *Türk Cumhuriyetlerinin Bağımsızlık Süreçleri* başlığı¹⁹ altında yapılmıştır. Burada, Sovyetler'in çözülmesinden sonra kurulan Türk Cumhuriyetlerinden olarak Azerbaycan, ansiklopedik tanıtım bilgilerinin yanısıra, kuruluş süreci ve bu süreçte yaşanan zorluklar, Türkiye ile ilişkileri, ekonomik verileri, eğitim, kültür ve sanat alanındaki durumu, Dağlık Karabağ sorunu ana hatlarıyla verilmiştir. Bütün bu bilgiler sunulurken yeni kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin gelişmesi ve problemlerini çözmesinde Türkiye'nin katkılarına ve dostane yaklaşımlarına uygun ifadelerle atıflar yapılmıştır. *Türkiye'nin Kafkas Devletleriyle İlişkileri* başlığı²⁰ altında ise, Türkiye'nin Azerbaycan ile olan ekonomik ilişkilerine vurgu yapılmıştır. Türkiye'nin öncülüğünde 25 Haziran 1992'de kurulan Karadeniz Ekonomik İşbirliği Örgütü (KEİ) ile yapımına 2002'de başlanan ve 2005'te tamamlanan Bakü- Tiflis- Ceyhan Boru hattı konularında Azerbaycan ile Türkiye'nin ekonomik ilişkilerine temas edilmiştir.

¹⁸ Ortaöğretim Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi, s.20.

¹⁹ Ortaöğretim Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi, s.194- 195.

²⁰ Ortaöğretim Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi, s.227.

Görsellere gelince; *Ortaöğretim Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi* ders kitabı haricindeki diğer ders kitaplarında, çoğu dolaylı olmak üzere harita dışında başka görsel bulunmamaktadır. *Ortaöğretim Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi* kitabında, metinler büyük ölçüde değişik nitelikteki görsellerle desteklenmiştir. Tarihî ve siyasî şahsiyetlerin fotoğrafları, bazı şehir resimleri, Azerbaycan'ı ilgilendiren gazete kopyeleri, Bakü-Tiflis-Ceyhan Boru hattı haritası, Türk cumhuriyetlerinden Türkiye'ye gelen öğrencilerin dağılım tablosu, Türkiye'nin Türk cumhuriyetlerine verdiği kredileri gösteren tablo, metinlerde yer alan Türkiye- Azerbaycan ilişkileri algısını destekler niteliktedir. Ancak çok önemli bir görsel olarak yer alan Azerbaycan Bayrağı, gerçek renklerini yansıtmaktan uzaktır²¹.

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışmada şu sonuçlara ulaşılmıştır;

1. Metinlerde ve görsellerde sıklık oranına göre en fazla, "Azerbaycan", "(Dağlık) Karabağ", "Tebriz", "Nahçıvan" ve diğer coğrafi kavramlar gözlenmiştir.
2. Görsellerin büyük bölümü, çoğu dolaylı olmak üzere, "haritalar"dan ibarettir. Görsellerin tasnifinde ortaya çıkan kategoriler, metinlerde geçen ilgili kavram kategorileriyle tam örtüşmemektedir. Ortaöğretim Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi kitabı haricindeki diğer bütün ders kitaplarında birkaç dolaylı haritanın dışında görsel bulunmamaktadır. Dolayısıyla 9,10,11. Sınıflardaki ders kitaplarında Azerbaycan algısı görsellerle desteklenmemiştir.
3. Osmanlı öncesi "Azerbaycan" ve Azerbaycan coğrafyasındaki gelişmelere hiç temas edilmemiştir.
4. Osmanlı hakimiyet dönemi Azerbaycan'la ilişkiler veya Azerbaycan algısı Osmanlı- Safevî ilişkileri çerçevesinde bazı askerî olaylarla sınırlı kalmıştır.

²¹ *Ortaöğretim Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi*, s.194. Burada Azerbaycan bayrağında mor, kırmızı ve sarıya yakın bir renk hakim görülmektedir.

5. Millî Mücadele ve Atatürk dönemi Türkiye-Azerbaycan ilişkileri ders kitaplarına neredeyse hiç yansımamıştır.
6. Sovyetlerin çözülmesinden sonra Türk cumhuriyetlerinin kurulması sürecinde Kafkaslar ve Azerbaycan Cumhuriyeti değişik açılardan ders kitabına yansımıştır. Ansiklopedik bilgilerin yanısıra özellikle eğitim, kültür, siyasi ilişkiler ve ekonomi alanında Azerbaycan'ın durumu ve Türkiye ile ilişkileri görsellerle desteklenerek sunulmuştur. Ancak bazı görsellerde gerekli hassasiyetin gösterilmediği gözlenmiştir. Azerbaycan bayrağı, gerçek renkleri yansıtmamaktadır. Bu da öğrencide "Azerbaycan" kavramı algısını olumsuz etkilemektedir.

Bu sonuçlar çerçevesinde şu öneriler geliştirilebilir;

1. Görseller artırılabilir.
2. Görseller ile metinlerde geçen kavram kategorileri örtüşür hale getirilebilir. Ekonomi ile ilgili görsellerin metinlerdeki karşılığının geliştirilmesi, öğretim açısından faydalı olabilir. Yine ders kitabında yer alan bir görsel problemi olarak, Azerbaycan bayrağı, Azerbaycan algısının doğru teşekkülü için, muhakkak gerçek renkleriyle temsil edilmelidir.
3. Osmanlı öncesi Azerbaycan coğrafyasındaki gelişmeler, özellikle İslam öncesi devirler Hunlar, Göktürkler, Hazarlar zamanı ve Selçuklu döneminde Azerbaycan coğrafyasında Türk kültürünün inşa ve gelişme sürecine dair bilgiler ilgili konular içerisinde yer alabilir.
4. Osmanlı dönemi Türkiye- Azerbaycan ilişkileri, Osmanlı- Safevî askerî mücadeleleri çerçevesiyle sınırlı kalmamalıdır. Osmanlı'nın Kafkasya politikası çerçevesinde buradaki Türk hanlıklarıyla siyasî, sosyal, kültürel ilişkilerinin ilgili konular içerisinde belli oranda verilmesinin, Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin doğru algılanmasına katkı sağlayacağı tabiidir.
5. I. Dünya Savaşı, Millî Mücadele ve Atatürk dönemi Türkiye-Azerbaycan ilişkileri, neredeyse ders kitaplarına hiç yansımamıştır.

mıştır. Her iki ülke açısından olağanüstü gelişmelerin yaşandığı bu dönemdeki siyasî, kültürel ve ekonomik ilişkilerin, karşılıklı yardımlaşmaların, uygun metin ve görsellerle ilgili konular içerisinde yer almasının günümüz Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinin gelişmesine büyük katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

I- Ders kitapları

Komisyon,(Editör: M. Ali Kapar), **Ortaöğretim Tarih 9. Sınıf**, Ankara, 2017

Tüysüz, Sami, **Ortaöğretim Tarih 10**, Ankara, 2017

Komisyon,(Editör: Akın Sever), *Ortaöğretim Tarih 11* (Ankara 2017)

Ürküt, Mahmut, **Ortaöğretim Türkiye Cumhuriyeti İnkılap Tarihi ve Atatürkçülük**, Dördüncü baskı, Ankara, 2017

Komisyon, (Editör: Yunus Kurt), **Ortaöğretim Çağdaş Türk ve Dünya Tarihi**, Ankara 2017

II- Arşiv vesikaları ve resmi yayınlar

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (= BCA), 30.18.1.1, Kutu:2, dosya:24, Sıra no:3.

BCA, 30.18.1.1, Kutu:3, dosya :18, Sıra no:16.

BCA, 30.18.1.1, Kutu:4, dosya :44, Sıra no:10; Kutu:4, dosya :48, Sıra no:16.

Osmanlı Devleti İle Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri I-II, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yay., Ankara, 1993.

Osmanlı Belgelerinde Karabağ, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü yay., İstanbul, 2009.

TBMM Zabıt Ceridesi, 2. Baskı, Ankara, 1943, C.6. (14.12. 1336 tarihli oturum).

III- Kitap ve Makaleler

- Aslan, Betül., **I. Dünya Savaşı Esnasında Azerbaycan Türkleri'nin Anadolu Türkleri'ne 'Kardaş Kömeği' (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi**, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı yay., Ankara, 2000.
- Bayur, Yusuf Hikmet., **Türk İnkılabı Tarihi**, C.3, Kısım:4, TTK yay., Ankara, 1991.
- Cevat Heyet, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi ve Azerbaycan Türkçesinin Teşekkülü", **Modern Türklük Araştırmaları Dergisi**, Ankara Üniversitesi DTCF Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatı Bölümü, C.1, Sayı:1, Ankara, Kasım 2004.
- Dayı, S. Esin., "Azerbaycan'ın Elviye-i Selase(Kars, Ardahan, Batum)'deki Milli Mücadele'ye Destekleri", **Atatürk Dergisi**, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü yay., Cilt:3, sayı:2, Erzurum, 2002.
- Karaköse, Nejdet., **Afrika Grupları Komutanı-Kafkas İslam Orduları Komutanı- Sütluçe Fabrikasının Sahibi NURİ PAŞA (Killigil)**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2012.
- Köstüklü, Nuri., "İstiklal Savaşının Mali Kaynakları- Azerbaycan Türkleri'nin Yardımları", **Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I**, Atatürk Araştırma Merkezi yay., 2. Baskı, Ankara, 2002.
- Köstüklü, Nuri., **Kazım Karabekir ve Eğitim**, Çizgi Kitabevi yay., 5. Baskı, Konya, 2009.
- Köstüklü, Nuri., "Atatürk Dönemi Türkiye Azerbaycan İlişkilerinde 'Mülteciler', 'Muhacirler' ve 'Esirler' Konusunda Bazı Tespitler", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, C.XXXII-1, Ege Üniversitesi Edebiyat Fak. Yay., İzmir, 2017.
- Resulzade, M. Emin., **Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti**, İrfan yayınevi, İstanbul, 1990.
- Tahir Sünbül, **Azerbaycan Dosyası**, Kök yay., Ankara, 1990.
- Sümer, Faruk., "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", **Bellekten**, Cilt:21, sayı:83, Temmuz 1957.

**ALİ MERDAN TOPÇUBAŞI'NIN “AZERBAJYCAN'IN
TEŞEKKÜLÜ” ADLI ESERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ**

Oktay BOZAN*

ÖZET

Bu bildiride “Azerbaycan’ın Teşekkülü” adlı bir eserden hareketle Azerbaycan’ın bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkışının merhaleleri ele alınacaktır. 46 sayfadan oluşan eseri yazan kişinin adı açık bir şekilde belirtilmemiştir. A. M. adlı kişi tarafından yazılan eser 8 Kasım 1918 tarihinde İstanbul’da Ahmediye Matbaacılık Şirketi tarafından basılmıştır. Sadece isminin ilk harfleri belirtilen müellif Ali Merdan Topçubaşı’dır. Ali Merdan Topçubaşı, XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan’ın önde gelen aydın ve devlet adamlarından birisidir. Azerbaycan’da kaleme alınan bu eserin gayesi eserin önsözünde dile getirilmiştir. Buna göre Türk milleti tarafından daima maddi yardımlar alan Azerbaycan’ın nasıl doğduğu hakkında Türk okuyucularını bilgilendirmek amacı ile Azerbaycan Cumhuriyeti’nin resmi vesikalarından faydalanılarak kaleme alındığı dile getirilmiştir. Eserdeki bilgiler on beş başlık altında ele alınmıştır. Kafkasya’nın tarihi, coğrafi, idari ve demografik yapısı hakkında bilgi verildikten sonra Birinci Dünya Savaşı ve sonraki süreçte Azerbaycan’da yaşanan hadiseler anlatılmıştır. Birinci Dünya Savaşı esnasında Azerbaycan Türklerinin maruz kaldığı sıkıntılar, Çarlık ve Bolşevik iktidarlarının bölgeye yönelik politikalarına dikkat çekilmiştir. Bu süreçte Ermenilerin Bolşeviklerle ittifak kurarak Türklere yönelik gerçekleştirdiği katliamlar ve buna karşı Azer-

* Doç. Dr., Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, oktaybozan210@gmail.com.

baycan Türklerinin verdiği mücadele ele alınmıştır. 1918 yılı sonbaharına kadar bölgede yaşanan gelişmelerin ele alındığı bu eserin tanımından hareketle Azerbaycan'ın nasıl bağımsızlığını kazandığı ve Osmanlı Devleti'nin bu süreçteki rolü ele alınacaktır. Bu eser ülkemizde Azerbaycan'ın bağımsızlığı hakkında yayınlanan ilk eser olma özelliği taşımaktadır. Bu kitap ülkemizde Azerbaycan'ın bağımsızlığı ile ilgili yayınlanan ilk eser olma özelliği taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kafkasya, Azerbaycan, Ermeniler, Bakü, Gence.

THE EVALUATION OF ALI MERDAN TOPÇUBAŞI'S WORK WRITTEN IN THE NAME OF "THE ESTABLISHMENT OF AZERBAIJAN"

ABSTRACT

In this study, the progress of Azerbaijan as an independent state will be dealt with from a work entitled "The Establishment of Azerbaijan". The name of the man who wrote the manuscript consisting of 46 pages is not explicitly mentioned. The work written by A. M. was published by Ahmediye Printing Company in Istanbul on 8 November 1918. Author which given the first letters of his name are Ali Merdan Topçubaşı. Ali Merdan Topçubaşı is one of the leading intellectuals and statesmen of Azerbaijan at the beginning of the twentieth century. The object of printing this work in Azerbaijan was mentioned in the preface of the work. According to this, it was stated that the purpose of informing the Turkish readers about how Azerbaijan, which always received financial assistance by the Turkish nation, was born and benefited from the official documents of the Republic of Azerbaijan. The information in the article is covered under fifteen headings. After giving information about the history, geographical, administrative and demographic structure of the Caucasus, the First World War and the later incidents in Azerbaijan were explained. During the First World

War, the troubles faced by the Azerbaijani Turks focused on the regional policies of the Tsarist and Bolshevik governments. In this process, the Armenians allied themselves with the Bolsheviks, and the massacres committed against Turks and the struggle of the Azerbaijani Turks against this were taken up. Until the fall of 1918, the developments in the region were discussed and the independence of Azerbaijan was won and the role of the Ottoman State in this process will be discussed. This book is the first publication about the independence of Azerbaijan in our country.

Key Words: Caucasus, Azerbaijan, Armenians, Bakû, Gence.

Giriş

Bu tebliğde Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olarak ortaya çıkışının merhalelerini konu alan bir eserin tanıtımı yapılacaktır. "*Azerbaycan'ın Teşekkülü*" adlı bu eser (risale) 46 sayfadan oluşmaktadır. 8 Kasım 1918 tarihinde İstanbul'da Ahmediye Matbaacılık Şirketi tarafından basılan eserin üzerinde müellifin adı A. M. olarak belirtilmiştir. Müellifin adının neden sadece baş harflerinin verildiği hakkında herhangi bir bilgi mevcut değildir. Ancak yapılan araştırmalarda bu eserin Ali Merdan Topçubaşı'na ait olduğu anlaşılmaktadır. Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934), XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'ın önde gelen aydın ve devlet adamlarından birisidir¹. Topçubaşı, bu eserin kaleme aldığı dönemde yeni bağımsızlığını kazanmış olan Azerbaycan'ın İstanbul'da bulunan fevkalade temsilcisidir. Bu eserin iki maksatla kaleme alındığı anlaşılmaktadır. Bu maksatlardan birisi eserin girişinde şöyle ifade edilmektedir:

¹ Mehmet Emin Resulzade, *Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)*, haz: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın, Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği, İstanbul, 1990, s. 139; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarih, Başlangıçtan 1917'ye Kadar*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s. 414; Serpil Sürmeli, "*Bilinmeyen Yönleriyle Kafkas Müslümanlarının Bakü'deki İlk Kongresi (28 Nisan-3 Mayıs 1917)*", *Akademik Bakış*, Cilt: 4, Sayı: 8, 2011, s. 127-138; Yavuz Akpınar, "*Ali Turan*", *DİA*, C. XXXXI, s. 408-410.

“Ulu kardaşı Osmanlı Türk milleti tarafından daima manevi yardımlar alan Azerbaycan’ın nasıl doğmuş ve siyasi istiklalinin hayatı temelini nasıl kurmuş olduğunu gösteren bu küçük risale, Azerbaycan Cumhuriyeti’nin resmi vesikalarından telhis ve iktibas suretiyle vücuda gelmiştir. Türk âlemi kâr’ilerine (okuyucularına) nâçiz bir tarihi armağan olmak üzere takdim olunur”.

Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere Ali Merdan Topçubaşı, Türk milleti tarafından daima manevi yardımlar alan Azerbaycan’ın nasıl doğduğu hakkında Türk okuyucularını bilgilendirmek amacı ile Azerbaycan Cumhuriyeti’nin resmi vesikalarından faydalanılarak eserin kaleme alındığı dile getirilmiştir. O dönemde, Osmanlı kamuoyunda ve İstanbul basınında Azerbaycan hakkında kesin bilgi eksikliği bulunmaktaydı. Bu nedenle Topçubaşı bu eseri söz konusu eksikliği gidermeyi amaçlamıştır.

Eserin kaleme alınmasının ikinci ve belki de asıl amacı yeni kurulan Azerbaycan’ın tanıtımını yapmak ve bağımsızlığının dünya devletleri tarafından kabulü sağlamaktır. Nitekim Birinci Dünya Savaşı’nın bitmesi üzerine Azerbaycan’ı devletler nezdinde tanıtmak ve yeni devletin taleplerini diplomatik bir üslupla ifade etmek için kapsamlı bir memoranduma ihtiyaç vardı. Ali Merdan Topçubaşı bu ihtiyaçtan hareketle eseri (memorandumu) kaleme almıştır. Osmanlıcasını değerlendireceğimiz eserin üç ayrı dilde Fransızca, Rusça ve Osmanlıca olarak üç versiyonu olduğu bilinmektedir. Ali Merdan Topçubaşı, memorandumunun Fransızcasını yabancı ülke temsilcilerine takdim etmiştir. Birçok yönüyle bu memorandum orijinal bir çalışma olup bir takım önemli özellikleri taşımaktadır. Her şeyden önce bu eserin yabancı ülke temsilcilerine sunulmak üzere planlandığı kaydedilmelidir. Çalışmanın amaçlarından biri yabancı devletlere Azerbaycan hakkında bilgi vermektir. Dahası devletleri bilgilendirerek Azerbaycanlıların bağımsız yaşamaları için yeterli manevi ve maddi güçlerinin yanı sıra kendilerini yönetmeye yönelik güçlü isteklerinin var olduğunu

vurgulamaktır. Eserin Osmanlıca tercümesi ile Fransızcası olan Memorandum kıyaslandığında, aralarında sadece giriş paragrafı dışında bir farkın olmadığı dikkat çekmektedir².

Ali Merdan Topçubaşı'nın kaleme aldığı bu eser, Azerbaycan isminin siyasi anlamda tanınması açısından çok önemli bir yere sahiptir. Osmanlılar, bu eser sayesinde Azerbaycan'ın bağımsızlığı hakkında bilgi sahibi olmuştur. Eserin Azerbaycan'ın bağımsızlığı hakkında ülkemizde yayınlanan ilk eser olması bu çalışmayı önemli hale getirmektedir. Kafkaslar, Gürcüler, Ermeniler, Ruslar, Bolşevikler ve daha da önemlisi Azerbaycan tarihi hakkında çok kıymetli bilgiler yer almaktadır. Birçok tarihi ve istatistik bilgileri içeren eser, aynı zamanda birinci elden bir kaynak özelliği taşımaktadır. Zira Ali Merdan Topçubaşı, bizzat dönemin olaylarına tanık olmuş ve çoğuna bizzat katılmıştır. Mesela Bolşevikler ve Ermeniler tarafından Azerbaycanlılara yapılan Mart katliamı hakkında Topçubaşı'nın kaydı bunlardan biridir.

Eserdeki bilgiler on beş başlık altında ele alınmıştır. Her şeyden önce çalışma sadece Azerbaycan ile sınırlı değildir. Eser, 15 bölümden oluşmaktadır. İsminden tamamen Azerbaycan meselelerine ayrıldığı zannedilse de tam 7 bölüm (ilk beş ve son iki bölüm) Güney Kafkasya'yı ilgilendiren konuları kapsamaktadır. Geri kalan 8 bölüm ise doğrudan Azerbaycan'a ayrılmıştır. Osmanlı kamuoyunun ve dünya devletlerinin bölgedeki olaylardan pek de haberdar olmadıklarını hesaba katan Ali Merdan Topçubaşı, önce genel olarak Güney Kafkasya ile başlar, sonra Azerbaycan'a odaklanır³. Eserde Kafkasya'nın tarihi, coğrafi, idari ve demografik yapısı hakkında bilgi verildikten sonra Birinci Dünya Savaşı ve sonraki süreçte Azerbaycan'da yaşanan hadiseler ele alınmıştır. Birinci Dünya Savaşı esnasında Azerbaycan Türklerinin maruz kaldığı sıkıntılar, Çarlık ve Bolşevik iktidarlarının bölgeye

² Vügar İmanov, **Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934) Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Temsili**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s. 140-141; Vügar İmanov, **Azerbaycan - Osmanlı İlişkileri (1918)**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 14-15.

³ Vügar İmanov, **Azerbaycan - Osmanlı İlişkileri (1918)**, s. 17.

yönelik politikalarına değinilmiştir. Bu süreçte Ermenilerin Bolşeviklerle ittifak kurarak Türklere yönelik gerçekleştirdiği katliamlar ve buna karşı Azerbaycan Türklerinin verdiği mücadeleye dikkat çekilmiştir.

Azerbaycan'ın Teşekkülü adlı eser şu başlıklardan oluşmaktadır: Şimâl-i Kafkas, Mâvera-yı Kafkas, İdare Sistemi, Ahali; Mâverâ-yı Kafkas'ın Eski Ahalisi; Mâverâ-yı Kafkas Arazisinin Taksimât-ı İdariyesi; Rus Hükümeti ve Mâverâ-yı Kafkas Milletleri; Mâverâ-yı Kafkas Kavimlerinin İttihadı ve Mâverâ-yı Kafkas'ın İlan-ı İstiklali, Müttehid Cumhuriyet, Mâverâ-yı Kafkas Şûrâsı; Azerbaycan Cumhuriyeti, Arazi, Ahali ve Hudûdu; Azerbaycan Türkleri, Osmanlı Türkleri ile Rabitaları, İran'ın Tesiri; Azerbaycan'nın Tabîî Servetleri; Azerbaycan Şûrâ-yı Millisi ve Hükümeti, Bakü Şehri-Payitaht; Azerbaycanlılar ile Bolşeviklerin Müsâdemesi, Bakü Ermenilerinin Bolşevikler ile Beraber Hareketi; Azerbaycanlıların Zâyiâtı, Bakü'de Hükümetin Bolşevikler Tarafından Zaptı; Bakü'nün Bolşeviklerden Tahlîsi Tedbileri-Türkiye'nin Muâveneti; İntizam ve Asayişin Takrîri Emrinde Azerbaycan Hükümetinin Gösterdiği Mesâî; Mâverâ-yı Kafkas'da Teşekkül Eden Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Cumhuriyetlerinin Tasdik-i İstiklali Meselesi; Mâverâ-yı Kafkas Milletlerinin Konfederasyon Mefkûresi.

Bu bildiri de eserin başlıkları esas alınarak eserin tanıtımı yapılacaktır. Eserde yer alan ifadeler sadeleştirilerek, değerlendirilerek ve gerektiğinde de doğrudan istifade edilerek bu yapılacaktır. Birinci bölümde yer alan “*Şimal-i Kafkas-Mavera-yı Kafkas-İdare Sistemi-Ahali*” (s.2-6) başlığı altında genel coğrafi malumat ve Rus nüfus istatistikleri verilmiştir. Müellif, Kuzey ve Güney Kafkasya'yı coğrafi olarak tanıttıktan sonra Rusya'nın Tiflis merkezli olarak uyguladığı idareye değinmiştir. Aslında coğrafi, tarihi, iktisadi açıdan bir bütün olmasına rağmen Rus hükümetinin uyguladığı siyaset nedeniyle bölgenin iki ayrı parçaya bölündüğüne vurgu yapılmıştır. Bu arada Rusya'nın 1897 yılında yaptığı nüfus sayımlarına yer verilmiştir. Bu sayıma göre Azerbaycan Türkleri: 2.653.000; Ermeniler: 1.782.000; Gürcüler: 1.

641.000 olarak verilmiştir. Rusların nüfus sayımını askerlik ve vergi tespit amacıyla yaptığına değinen Müellif, bu verilerin gerçeği yansıtmadığını, özellikle Müslüman nüfusun belirtilen sayıdan daha fazla olduğunu iddia etmiştir.

"*Mâverâ-yı Kafkas'ın Eski Ahalisi*" (s. 6-7) başlıklı ikinci bölümde bölgenin kadim sakinlerine değinilmiş ve XIX. yüzyıldaki Rus işgaline kadar geçen tarihi süreç hakkında kısaca bilgi verilmiştir. Güney Kafkasya'da yurt tutmuş kavimlerden bilhassa Azerbaycan Türkleri ile Gürcülerin uzun süre bağımsız olarak yaşadıklarını ancak diğer bir unsur olan Ermenilerin ise genellikle Acem ve Türk idaresi altında yaşadığını vurgu yapılmıştır. Rusya, İran ve Osmanlı Devleti için önemli bir mücadele alanı olan Kafkasların XIX. yüzyılın başından itibaren Rusların idaresine altına girmeye başladığı ve yüzyılın sonunda tamamen elden çıktığı aktarılmıştır. Bu bağlamda Gülistan, Türkmençay ve Berlin antlaşmaları sonucu elden çıkan yerler belirtilmiştir.

"*Mâverâ-yı Kafkas Arazisininin Taksimât-ı İdariyesi*" (s. 8) başlıklı üçüncü bölümde Güney Kafkasya'nın idari yapısı içerisinde yer alan vilayet ve sancak sayılmış ve nüfus oranları aktarılmıştır. Buna göre Bugünkü Güney Kafkasya kapladığı alan bakımından 208. 823. 77 kilometrekare büyüklüğe ve nüfusça da 7.687.770 kişiye sahiptir. Bu nüfusun içinde asgari olarak Müslümanların sayısı 3.306.000 civarında, Ermeniler 1. 786.000, Gürcülerin ise 1.641.000 olarak verilmiştir.

"*Rus Hükümeti'nin Mâverâ-yı Kafkas Milletlerine Yönelik Politikaları*" (s 8-12) başlıklı dördüncü bölümde Çarlık Rusya'sının Güney Kafkasya'da yürüttüğü Ruslaştırma ve baskı politikasına değinilmiştir. Rusların din, dil, kültür ve ırk ayrımı yapmadan Güney Kafkasya'da yerleşik bütün kavimlere karşı keyfi bir idare uyguladığı detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Bölgeye gönderilen Rus idarecilerinin en kötü idareciler olduğu ve Kafkasya'nın bu kişiler için iktisadi bir yağmarmaklık ve rüşvetçilik kaynağı olarak görüldüğü iddia edilmiştir. Bu kabil bürokrat Rus memurlarının bölgeye refah ve huzur yerine yıkım ge-

tirdiği, bu yönetim anlayışının yöneticilerin değil devletin politikası olduğu ilave edilmiştir. Buna göre Rusların nihai amacı, Mâverâ-yı Kafkasya'nın yerli ahalisini bütün tedbir ve vasıtalar ile “*Ruslaştırılmak*”dan ibarettir. Bu bağlamda Ruslar, yerli halk arasında “*milli mefkûre*” mevcudiyetine delâlet eden her şeye daha başlangıçta en kuvvetli darbeler indirmek için politikalar takip etmekteydi. Rus memurlarının en şiddetli baskısı doğal olarak ilk önce milli edebiyata, lisana, tiyatroya, basına hatta dine ve bilhassa ilkokul derecesinden başlayarak bütün mekteplere yönelmekteydi. Bu hususta Rus idaresinin şiddet ve zulmünden en ziyade Azerbaycan Türk ve Müslümanları zarar görmektedir. Bunların İslam dinine mensubiyetleri vaziyetlerinin felaket ve müşkülâtını Hıristiyan olan kavimlere nazaran bir kat daha artırmıştır. Gürcüler bir dereceye kadar takibata maruz kalmışlarsa da Ermeniler nispeten bunlardan daha ziyade korunmuştur. Diğer bir ifade ile Azerbaycan Türkleri ile beraber Ermeniler ve Gürcüler de genellikle Ruslaştırılmak hususunda Rus memurlarının hangi tabaka ve vaziyette olursa olsun mevcut temayül ve ihtiraslarından kâfi derecede zahmet çekmişlerdir. Bu milletler umumiyetle “*Rus boyunduruğu*” altında zahmet çekmişler ve hepsi birden kendilerini aynı derece ve nispette bedbaht görmüşlerdir.

Rusların uyguladığı bu baskı ve zulümlerin Güney Kafkasya milletlerinin bir süre ortak hareket etmesine zemine hazırladığı Müellif tarafından şöyle dile getirilmiştir:

“Alelâde felaket zamanlarında görüldüğü vecihle Mâverâ-yı Kafkas milletlerinin müşterek felaketleri birbirlerini birleştirmiş ve bu ittihad tam bir asr-ı müddet beraberce akıtılan gözyaşları ve çekilen zahmetler ile temhîr olunmuş ve gâh biri daha az, gâh diğeri daha fazla olmak üzere beyhude ümitler ile avutulan bu kavimler Rus zulmüne karşı “yekpâre kitle” haline getirilmiştir”.

Güney Kafkasya kavimleri arasında görülen bu ittihadın artması üzerine Rusya'nın yeni politikalar geliştirerek bunun önüne geçmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Nitekim Müellif, Rusya'nın eski Romalıların “*Divide et impera*” (böl ve yönet) düsturunu esas alarak Güney Kafkasya

milletleri arasındaki birliği ve dayanışmayı kırmaya çalıştığı belirtilmiştir. Bu amaçla onlar arasına tefrika ve nifak tohumları atmış ve sürekli onları birbirlerine karşı kıskırtmıştır. Mesela 1905 senesinde Azerbaycan Müslümanları ile Ermenileri arasında sırf milli, ırkî bir sahada meydana gelen çatışmalar Ruslar tarafından organize edilmiştir. Müellif, bu bölümün sonunda Azerbaycan'ın asıl yerli ahalisi olan Azerbaycan Türklerinin kan ve dil itibarıyla Selçuk Türkleri ile kardeş olduğunu dile getirmiş ve Müslüman olması nedeniyle Kafkasya'da Rus idaresi döneminde diğer kavimlere nispetle en ziyade baskı ve zulme maruz kaldığını ilave etmiştir.

"*Mâverâ-yı Kafkas Kavimlerinin İttihadı ve Mâverâ-yı Kafkas'ın İlan-ı İstiklali, Müttehid Cumhuriyet, Mâverâ-yı Kafkas Şûrâsı*" (s. 12-17) başlıklı beşinci bölümde 1917 Şubat Devrimi'nden Mayıs 1918'e kadar Güney Kafkasya'daki gelişmeler ele alınmıştır. Bu süreçte bazı ihtilaflara rağmen, 1917'de Güney Kafkasya'da ortak bir idare kurulmuştur. Hatta Tiflis'te Azerbaycan Türkleri, Gürcüler ve Ermenilerin temsilcileri "*Mâverâ-yı Kafkas Seymi*" çatısı altında toplanmış ve sonra federal cumhuriyet şeklinde Güney Kafkasya'nın istiklalini ilan etmişlerdir. Böylece Mâverâ-yı Kafkas Seymi çatısı Azerbaycan Türkleri, Ermeniler ve Gürcüler güç birliği yapmışlardır. Ancak bir süre sonra Mâverâ-yı Kafkas Seymi iç ve dış faktörler nedeniyle dağılmıştır. 26 Mayıs 1918 tarihinde ilk önce "*müttehid cumhuriyeti*" teşkil edenler içinde Gürcüler ittihattan ayrıldıklarını ve tamamen müstakil olduklarını ilan etmişlerdir. Gürcülerin ayrılmasından sonra Azerbaycan Türkleri ve Ermeniler de ittifaktan ayrıldıklarını belirterek bağımsızlıklarını ilan etmişlerdir.

"*Azerbaycan Cumhuriyeti, Arazi, Ahali ve Hudûdu*" (s. 17-21) başlıklı altıncı bölümde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşu, ilk hükümetin öncelikli hedefleri ile Azerbaycan ahalisi ve sınırlarına değinilmiştir. İlk önce Gence merkezli kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ilk Bakanlar Kurulu Reisi Feth Ali Hoyski tarafından 30 Mayıs 1918'de yeni devletin kurulduğunu duyuran telgrafı başkentlere gönderilmiştir. İstanbul ve Tahran dışındaki yerler Amerika ve Avrupa devletlerinin

başkentleridir. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşu Feth Ali Bey'in Hariciye Nezaretlerine gönderdiği telgrafta şöyle ifade edilmiştir:

“Hariciye Nezaretine,

Gürcistan'ın ittihattan çıkması üzerine Mâverâ-yı Kafkas Müttehid Cumhuriyeti inhilâl eylemiştir. Şehr-i halin 28. günü akd-i ictimâ' eden Azerbaycan Şûrâ-yı Millisi Mâverâ-yı Kafkas'ın cenûb-i şarkisinde vâki' olan Azerbaycan'ın istiklalini ilan ve Azerbaycan Cumhuriyeti'ni teşkil etmiştir. Keyfiyetten hükümet-i metbûanızın haberdar edilmesini suret-i mahsusada rica eyler ve ihtirâmât-i fâikamı takdim ile kesb-i şeref ederim. Hükümetin şimdilik makarr-ı muvakkati Eliza-vetpol'dür”.

“Azerbaycan Türkleri, Osmanlı Türkleri ile Rabtaları, İran'ın Tesiri” (s. 21-26) başlıklı yedinci bölümde öncelikle Azerbaycan Türklerinin Selçuklu Türkleri ile olan bağlantısına değinilmiştir. Azerbaycan Türklerinin diğer Güney Kafkasya haklarına nispetle Müslüman olması hasebiyle Rusların baskı ve zulmüne daha fazla maruz kaldığı, milli mefkûre çerçevesinde her türlü faaliyetin yasaklandığı detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Ermenilerin ve Gürcülerin milli benliklerini geliştirmek maksadıyla eğitim, kültür ve sanat alanlarında daha rahat faaliyetlerde buldukları ancak Azerbaycan Türklerinin bu kapsamdaki her türlü teşebbüsünün daha başlangıçta yok edildiği ilave edilmiştir. Müellif, Rusya'nın bu tutumunu ortaçağda dehşet saçan Katolik Engizisyonuna benzetmektedir. Bölümün devamında Azerbaycan Türklerinin kültürel kaynaklarına değinilmiştir.

“Azerbaycan'nın Tabii Servetleri” (s. 26-29) başlıklı sekizinci bölümde Azerbaycan'ın sahip olduğu doğal kaynaklara ve ülkenin sahip olduğu potansiyele değinilmiştir. Özellikle Bakü petrolünün niteliği ve üretim miktarı istatistik verilerle aktarılmıştır. Rusya'nın Bakü petrollerini ele geçirmek için verdiği mücadeleye ve Bakü petrolünün dünyadaki yerine değinilmiştir. Petrolün yanı sıra Azerbaycan'ın diğer doğan kaynaklarına da atıf yapılarak Azerbaycan'ın ekonomik açıdan sahip olduğu konuma dikkat çekilmiştir.

"*Azerbaycan Şûrâ-yı Millisi ve Hükümeti, Bakü Şehri-Payitaht*" (s. 29-32) başlıklı dokuzuncu bölümde ekonomik olarak önemli bir rezerve sahip olan ve tarih boyunca da bir Müslüman şehri olan Bakü'nün önemine değinilmiştir. Yeni kurulan Azerbaycan Hükümeti'nin ilk işinin Bakü'yü işgalden kurtarmak olduğu belirtilmiş ve bu konuda atılan adımlara yer verilmiştir. Müellif, petrol gibi dünyaca meşhur doğal kaynağıyla bilinen Bakü şehrinin, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin tabii başkenti olduğunu belirtmiş ve bunun gerekçesine vurgu yapmıştır. Rusların hâkimiyeti zamanında bile Bakü'nün bütün Kafkasya Müslümanları için iktisadi olduğu kadar, eğitim, kültür, basın ve siyasî bir merkez teşkil ettiğini dile getirmiştir. Türklerin en önemli muallimlerinin, tabiplerinin, dava vekillerinin, mühendislerinin, yazarlarının burada toplandığı ilave edilmiştir. Ayrıca şehirdeki kadim tarihi yapılar da Bakü'nün bir Müslüman şehri olduğunun kanıtı olarak gösterilmiştir.

"*Azerbaycanlılar ile Bolşeviklerin Müsâdemesi, Bakü Ermenilerinin Bolşevikler ile Beraber Hareketi*" (s. 32-37) başlıklı onuncu bölümde Azerbaycan Cumhuriyeti hükümetinin Bakü'yü Bolşevik ve Ermenilerden kurtarmak için takip ettiği politika ele alınmıştır. Bunun yanı sıra Ermeni Taşnaksütyun Fırkası'nın Bolşeviklerle yaptığı kirli ittifaka, Bolşeviklerin vaatlerinin aksine takip ettikleri siyasete, Bolşeviklerin cephelerden gelen askerler ile işçileri ne şekilde istismar ederek bunlar üzerinden bölgede nasıl hâkimiyet kurmaya çalıştığına ve akabinde Azerbaycan Hükümeti'nin yeni bir ordu oluşturma çabalarına yer verilmiştir. Rus ordularında çok sayıda Ermeni ve Gürcü olduğu için bu milletlerin kısa süre içerisinde cepheden dönen birliklerden önemli kuvvetler oluşturduğuna vurgu yapılmıştır. Bu iki milletin bu girişimleri Bolşeviklerin dikkatini çekmezken Azerbaycan Türklerinin bu konuda attıkları adımlar büyük bir tepkiye neden olmuştur. Nitekim bu süreçte Müslüman askerlerinden oluşturulan küçük bir birliğin Bakü'den Lenkeran'a birkaç düzine silah nakline teşebbüs etmelerini bahane eden Bolşevikler, ısrarla bu silahların teslimini talep ederler. Red cevabı alınca makineli tüfeklerle onların üzerine ateş açılır. Ateş karşılıklı olduğundan her iki taraf da ölü ve yaralı olur. Bu hadise

Bolşeviklerin Müslümanlara karşı olan husumetini açığa çıkarır. Yaşanan bu gelişme Azerbaycan Türklerini büyük bir telaşa düşürür. Taze Pir Camii'nin havalisinde büyük bir Müslüman mitingi yapılır. Şehrin üzerinde korkunç bulutlar dolaşmaktadır. Bu gergin durum nedeniyle 17 Mart'tan itibaren karışıklıklar baş gösterir. Ertesi günü (18 Mart) sabahından itibaren Bolşevikler limanda duran harp gemilerinin toplarından şehri bombardımana başlar. Bakü'de dört gün (18 ile 22 Mart) devam eden iç çatışma bu suretle başlamış olur. Bu çatışmalarda Müslümanlar öldürülür, ikametgâhlar topa tutulur ve yakılır. Bolşevikler, bütün Rusya'da yaptıkları gibi en tahripkâr bir husumetle vahşet icra eder. Bakü'de bulunan Ermenilerin bu olaylarda rolü büyüktür. Özellikle de Bakü ile Bakü mıntkasında koyu milliyetçi bir fırka olan Ermeni Taşnaksütyun komitesinin ciddi bir hazırlık yaptığı anlaşılır. Müellifin, Taşnaksütyun Fırkasının 18-22 Mart olaylarındaki tutumu karşısında hayal kırıklığı yaşadığı anlaşılmaktadır. Zira Müellif, bu fırkanın Bolşevik olmadığını dahası o güne kadar yaptıkları mitinglerde ve konuşmalarda sürekli olarak Bolşeviklerin aleyhinde hareket ettiklerine dikkat çekmektedir. Hatta Ermeni "şûrâ-yı millisini" oluşturan sair Ermeni fırkaları gibi bu fırkanın mümessillerinin de 18-22 Mart vukuatından bir süre önce milli siyasetleri gereğince Güney Kafkasya Müslüman Merkez Komitesi ile müzakerede bulunduğunu aktarır. Ancak buna rağmen tüm Taşnakların ve hatta mutedil nasyonal demokratların bir gece zarfında Ermenilikten Bolşevikliğe dönüştüğü hayretle dile getirilir. Bu süreçte garp cephesinden yurtlarına dönen ve Kafkas Demiryollarındaki grevden dolayı Bakü şehrinde biriken üç bin Ermeni asker bulunmaktadır Bunlar kısa süre içerisinde Bolşevik saflarına katılmıştır. Bakü'deki Ermeniler de Bolşeviklerin bayrağı altında mürettep bir plan dâhilinde Müslümanlara saldırmıştır. Meydana gelen çatışmalarda Müslümanlardan 6.000'den ziyade insan hayatını kaybetmiştir. Bunlar arasında birçok ihtiyarlar kadın ve çocuklar da vardır. Müellif, bu bölümün sonunda Ermenilerin bu meseledeki tutumuna dikkat çekmek ve işin iç yüzünün daha iyi araştırılması için bu meselenin araştırılmasını geleceğin tarihçilerine havale etmiştir.

"*Azerbaycanlıların Zâyiâtı, Bakü'de Hükümetin Bolşevikler Tarafından Zaptı*" (s 37-40) başlıklı on birinci bölümde Mart hadiselerinin bilançosu ve yankıları ele alınmıştır. Buna göre Bakü'de meydana gelen 18-22 Mart hadiselerinin etkileri Müslümanlar için 6.000 insan ölümüyle sınırlı değildir. Bu esnada meydana gelen yangınlar manen pek yüksek bir kıymeti haiz olan Müslüman müesseselerini tahrip ve imha etmiştir. Bütün siyasi fırkalarının büro ve komitelerinin bulunduğu binalar, Halk Yurdu, İsmailiye binası, Müslüman basınından Rusça Kaspi ve Türkçe Açıksöz gazetelerinin idareleri tahrip edilen müesseseler arasındadır. Bundan başka en bilinen Müslüman mücahitleri gözaltına alınmış hatta haphishanelere atılmıştır. Kalanlar ise öteye beriye dağılmış, kısmen Dağıstan'a, Gence'ye ve İran'a firar etmiştir. Kısmen de aileleri ile beraber civar köylere savuşmuştur. Yaşanan bu acı hadisenin en mühim neticesi Bolşevik hükümetinin Bakü civarına yerleşmesi olmuştur.

Her şey, kültür ve medeniyet namına maddi olarak ortada mevcut ne varsa tahribe başlanmıştır. Madenlerin, hanelerin, bağların ve bahçelerin sosyalizm gereğince kamulaştırılmıştır. Bankalardaki paraların Sovyet Cumhuriyeti'nin malı olduğu ilan edilerek el konulmuştur. Yalnız haneler, meskenler değil, arabalar, atlar, yük hayvanları ve şüphesiz otomobiller ve hatta insanlar bile müsadere edilmiştir. Yeni rejim, insanları ya asker olmaya yahut cumhuriyet uğrunda muayyen bir hizmette çalışmaya mecbur etmiştir. Böylece "komün" esasları uygulanmaya çalışılmıştır. Müellifin ifadesi ile sosyalizm "*en kaba bir tarzda ve alenen tahripkâr emellerle kökleştirilmeye*" çalışılmıştır.

Bolşevik prensiplerinin uygulanmaya konulması için irtikâp edilen bütün zorbalıklar Müslümanların sırtına yüklendiğinden bunlar büyük mahrumiyet ve azaplara katlanmak mecburiyetinde kalmıştır. Bu gibi uygunsuz hallere maruz kalanlar yalnız burjuva sınıf ile münevver tabaka olmayıp hatta güya Bolşeviklerce menfaatleri düşünülen Müslüman avam halkı dahi aynı vaziyettedir. Çünkü işe meselesinde bile Bolşevikler kendi adamları ile Müslümanlar arasında fark

gözetmekteydi. Onların nazarında Müslümanlar ancak burjuvazi taraftarı olan ihtilalcilerdi.

Böyle bir ortamda Bakü ile civarındaki Müslümanların maruz kaldıkları sıkıntılara karşı duyarsız kalmak Gence’de teşekkür eden Azerbaycan Hükümeti için mümkün değildi. Bu nedenle Hükümet kendi başkentini Bolşeviklerden kurtarmak meselesi ile uğraşmak mecburiyetinde idi. Bu niyetle büyük bir gayretle bir taraftan askeri birlikleri teşkil ile uğraşırken diğer taraftan Gürcistan’ın yardımı talep ve temin etmek için müracaatta bulunmuştur. Ancak bu sırada kendi dâhili işleriyle uğraşan ve kendi Bolşevikleri ile mücadele eden Gürcistan, Azerbaycan Türklerinin bu yardım talebine katkı sunamamıştır. Bu günlerde Bolşevik askeri Bakü ve Gökçay sancakları içerisindeki demiryolu hatlarını işgal etmiş ve Gence üzerine yürümek niyetiyle Kürdamir istasyonuna kadar yaklaşmıştı.

Müellif, işte böylesine öldürücü bir vaziyet karşısında hiçbir taraftan yardım ümidi olmayan Azerbaycan Hükümetinin diğer Müslüman merkezlerinde de Bakü faciasının tekrarından korkarak ahalisini emniyet altına almak vazifesinin etkisiyle yardım etmesi için kan kardeşi ve dindaşı olan Osmanlı Türk milletine müracaata mecbur olduğunu dile getirmiştir. 4 Haziran 1918 tarihinde Azerbaycan Milli Şurası ile Osmanlı Devleti arasında siyasi, hukuki, ticari ve askeri konularda imzalanan antlaşmanın 4. maddesi gereğince Osmanlı Devleti’nin hemen imdada yetiştiğini ifade etmiştir. Bu kapsamda oluşturulan Kafkas İslam Ordusu kısa süre içerisinde Bakü’ye doğru hareket etmiştir. Bu arada Azerbaycan hükümeti tarafından oluşturulan taburlar da Osmanlı birliklerine katılarak Bolşevik askerinden başlangıçta demiryolu hattını sonra da Şemahi nahiyelerini temizlemiş ve nihayet Bakü’yü muhasaraya almıştır. İki ay süren muhasaradan sonra Bakü Bolşevik ve Ermenilerden temizlenmiştir.

“*Bakü’nün Bolşeviklerden Tahlîsi Tedbirleri, Türkiye’nin Muâveneti*” (s. 40-41) başlıklı on ikinci bölümde Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Bolşevik ve Ermeni tehdidi karşısında kendi varlığını korumak için nizami ve güçlü bir askeri yapı oluşturulması gerektiği ele alınmıştır. “*İntizam*

ve Asayişin Takrîri Emrinde Azerbaycan Hükümetinin Gösterdiği Mesâ'i" (s. 41-42) başlıklı on üçüncü bölümde Karabağ Hanlığı'nı teşkil eden topraklarda Ermeni komitacı Antranik'in faaliyetleri ele alınmıştır. Müellif, ahalisinin tamamının Müslüman olduğu Karabağ Hanlığı topraklarının I. Dünya Savaşı esnasında İran ve Türkiye'den gelen Ermenilerin buraya Antranik çetesi tarafından iskân edilmesiyle birlikte buradaki Ermeni nüfusunun sunî olarak Müslüman nüfusuna eşit ve hatta bazı yerlerde onlardan daha fazla olduğuna değinmiştir. Ayrıca Antranik'in bu şekilde Karabağı, Azerbaycan'dan ayırmak emelini taşıdığına dikkat çekmiştir.

"Mâverâ-yı Kafkas'da Teşekkül Eden Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan Cumhuriyetlerinin Tasdik-i İstiklali Meselesi" (s. 42-44) başlıklı on dördüncü bölümde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin tasdiki meselesi ele alınmıştır. Yeni kurulan devletin İtilaf Devletleri tarafından kabul görmesinin önemine dikkat çeken Müellif, Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan cumhuriyetlerini ilk önce tanıyan devlet olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin eski harp müttefiki olan Almanya'nın Azerbaycan'ın bağımsızlığı önünde büyük bir engel teşkil ettiğine yönelik bir siyaset benimsediği dile getirilmiştir. Almanya'nın Gürcistan'ın istiklalini kabul ederken, Azerbaycan ile Ermenistan'ın bağımsızlığının tasdikine yanaşmadığı vurgulanmıştır. Dahası Bakü'nün Bolşevik ve Ermenilerden kurtarılmasına Almanya'nın engel olduğu, bununla da Bakü petrolünü ele geçirmek niyetinde olduğu ifade edilmiştir. *"Mâverâ-yı Kafkas Milletlerinin Konfederasyon Mefkûresi"* (s. 44-46) başlıklı son bölümde ise iktisadi, tarihi ve siyasi şartlar gereğince asırlardan beri bir arada yaşayan Kafkas milletlerinin İsviçre Cumhuriyeti'nde olduğu gibi konfederasyon esaslarına göre bir arada yaşaması gerektiği tezi savunulmuştur.

Sonuç

Azerbaycan Türkleri'nin mücadelesinde önemli bir yere sahip olan düşünce ve siyaset adamı Ali Merdan Topçubaşı'nın *"Azerbaycan'ın Teşekkülü"* adlı kitapçığında (memorandum) Azerbaycan'ın da

içerisinde bulunduğu Kafkasya coğrafyasının tarihi, coğrafi, demografik, ekonomik ve siyasi yapısı ele alınmıştır. Bu eser iki gerekçe ile kaleme alınmıştır. Birincisi Türk milleti tarafından daima manevi yardımlar alan Azerbaycan'ın nasıl doğduğu hakkında Türk okuyucularını bilgilendirmek, ikincisi ise 28 Mayıs 1918'de kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin tanıtımını yapmak ve bu yeni devletin bağımsızlığının dünya devletleri tarafından kabulünü sağlamaktır. Zira Birinci Dünya Savaşı'nın bitmesi üzerine Azerbaycan'ı devletler nezdinde tanıtmak ve yeni devletin taleplerini diplomatik bir üslupla ifade etmek için kapsamlı bir memoranduma ihtiyaç vardı. Eser hazırlanış gayesi ve icra ettiği fonksiyon açısından ele alındığında Azerbaycan isminin siyasi anlamda tanınması açısından çok önemli bir yere sahiptir. Eserin Azerbaycan'ın bağımsızlığı hakkında ülkemizde yayınlanan ilk eser olması bu çalışmayı önemli hale getirmektedir. Eserde; Kafkaslar, Gürcüler, Ermeniler, Ruslar, Bolşevikler ve daha da önemlisi Azerbaycan tarihi hakkında çok kıymetli bilgiler yer almaktadır. Birçok tarihi ve istatistik bilgileri içeren eser, aynı zamanda birinci elden bir kaynak özelliği taşımaktadır. On beş başlıktan oluşan eserde Kafkas halklarından Azerbaycan Türkleri, Gürcüler ve Ermenilere karşı 19. yüzyılın başlarından itibaren önce Çarlık idaresinin daha sonra da Bolşevik rejimin uyguladığı politikalar, Bolşevik ve Ermeni Taşnak komitesinin işbirliği yaparak 18-22 Mart 1918 tarihinde Bakü'de gerçekleştirdikleri katliamlar ve bunun yankıları üzerine Azerbaycan Türklerinin Osmanlı Devleti'nden yardım talebi ve Bakü'nün işgalden kurtarılarak bağımsız bir devlet olma süreci ele alınmıştır.

Kaynakça

Akpınar, Yavuz, "*Ali Turan*", **DİA**, İstanbul, 2011, C. XXXXI, s. 408-410.

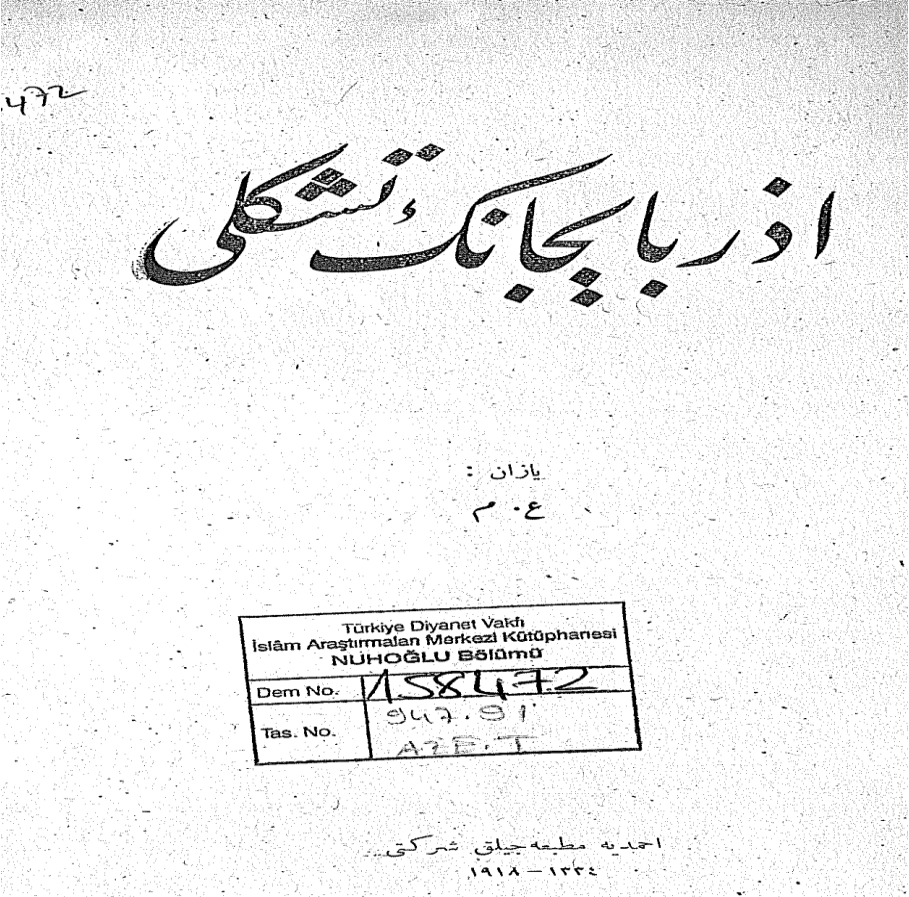
İmanov, Vügar, **Ali Merdan Topçubaşı (1865-1934) Lider Bir Aydın ve Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Temsili**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003.

İmanov, Vügar, **Azerbaycan-Osmanlı İlişkileri (1918)**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2006.

Kurat, Akdes Nimet, **Rusya Tarih, Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.

Resulzade, Mehmet Emin, **Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)**, haz: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın, Azerbaycan Türkleri Kültür ve Dayanışma Derneği, İstanbul, 1990.

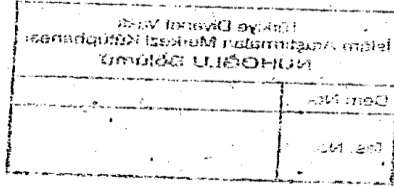
Sürmeli, Serpil, "*Bilinmeyen Yönleriyle Kafkas Müslümanlarının Bakü'deki İlk Kongresi (28 Nisan-3 Mayıs 1917)*", **Akademik Bakış**, Cilt: 4, Sayı: 8, 2011, s. 127-138.

سوزده اول

اوولو قارداشی عثمانلی تورک ملتی طرفدن دائما معنوی یاردیملر آلان آذربایجانک نصل طوغمش و سیاسی استقلالنک حیاتی تملی نصل قورومش اولدیغی کوسترمن بو کوچک رساله، آذربایجان جمهوریتک رسمی وثیقه لرندن تلخیص و اقتباس صورتیه وجوده گلشدر. تورک عالی قارئلرینه ناچیز بر تاریخی آرمغان اولق اوزره تقدیم اولونور.

استانبول، تشرین ثانی ۱۳۳۸-ع.م.

— ۱ —

شمالی قفقاس — ماورای قفقاس — اراره سیتمی — اهالی

معلوم اولدیی اوزره ، اسکی روسیه ایمپراطورلغنیك اجزاسی میاننده بولونان قفقاسیه ، شمالدن « قوبان » و « دون » ، شمال غربدن قره دکز و آسیای عثمانی ، جنوبدن ایران و شرقدن حزر دکزی ایله محدود و جغرافی — طوپووغرافی نقطه نظر دن « شمالی قفقاس » ایله « ماورای قفقاس » نامیله آره لر نده قفقاس طاعلری حدود طبیعی بولمق اوزره ، ایکی قسمة منقسمدر .

اشبو تفریق و انقسام کیفیت ، مرکزی « تفلیس » شهری اولمق اوزره یوقاریده کی حدود لر ایله محدود ومعین بر قفقاس خدیوتی [ویس روآنی] وجوده کتیر مک صورتیه اسکی روس اداره سی طرفدن دخی قبول و تصدیق ایدیلشدر .

طییی شرائط جغرافییه ایله تاریخی عنعنلر ؛ اقتصادی اشکال حیاتیه ، اهالینک صورت ترکی نه درجه ده ایسته ، روسیه حکومتی طرفدن بوقطعه حقنده قبول و اتحاد اولونان سیاسی نظرده او درجه تأثیر ایتیش و بوروسلرجه او ایله بر طرز اداره نك احداثه سبب و وسیله تشکیل ایتشدر کیه ، کرک اداری ، کرک عسکری ، عدلی ، مالی و حق اجتماعی و تربیوی (مکاتب تشکیلاتی مسئله سنده) مؤسساتک اصول تنسیق و تمشیتنده شمالی قفقاسیه ایله ماورای قفقاس آره سنده دأما بر فرق وجوده کتیریلش و بوقرق بلافاصله ادامه اولومشدر . شمالی قفقاسیه ده روس قازاقلری اهالینک آره سنده

**İNGİLTERE'NİN TRANSKAFKASYA POLİTİKASI
ÇERÇEVESİNDE AZERBAYCAN İLE İLGİLİ
DEĞERLENDİRMELERİ (1917-1921)**

Orhan TURAN*

ÖZET

I. Dünya Savaşı (1914-1918) arasında Osmanlı ve Rus orduları arasında çarpışmaların başlamasıyla Kafkasya Cephesi oluşmuştur. Dünya tarihinde yeni bir safhanın başlangıcını oluşturan Bolşevik İhtilâli aynı zamanda büyük bir coğrafyanın şekillenmesindeki rolüyle de tarihteki yerini almıştır. Türk dünyası tarihi açısından da çok önemli olan ihtilâl, I. Dünya Savaşı'nın sürdüğü dönemde ortaya çıkmıştır. Bolşevik Devrimi sonrasında iktidarı ele geçiren Lenin Hükümeti, 3 Mart 1918'de İttifak Devletleri ile Brest-Litovsk Antlaşmasını imzalayarak savaşı sona erdirdi. Dolayısıyla Kafkasya'daki milletler de Lenin'in yayımladığı bildiriye dayanarak bağımsızlık faaliyetlerine girişti. Bu bağlamda Azerbaycan coğrafyadaki diğer milletler olan Gürcistan ve Ermenistan ile birlikte bağımsızlığını ilan etti. I. Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru 28 Mayıs 1918'de Türk-Müslüman dünyasında kurulan ilk bağımsız cumhuriyet olarak Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kuruldu. Ancak başkent Bakü, Taşnak-Bolşevik işgali altındaydı. Azerbaycan bağımsızlığını kazanmasına rağmen 1918 yazında Bakü; Osmanlı Devleti, Almanya, İngiltere ve Bolşevik Rusya arasındaki siyasi, askeri tartışmaların odak noktası haline geldi. Bir yandan da Kafkasya Cephesi'nde önemli askeri operasyonlarla Bakü petrol-leri için mücadele edilmektedir. Dolayısıyla Bakü'nün ele geçirilmesi

* Dr.Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, orhannurann@gmail.com

için bir yarış söz konusuydu. Dolayısıyla askeri ve stratejik konuma sahip Azerbaycan dünyanın güçlü devletlerinin rekabet hedefine dönüştü. Bu noktada Nuri Paşa'nın komutanlığını yaptığı Kafkas İslam Ordusu 15 Eylül 1918'de Bakü'yü ele geçirdi. Şehir kurtarılarak Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin başkenti yapıldı. Ancak 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin şartları gereği Osmanlı Ordusu buradan çekilmek zorunda kaldı. Bundan sonra İngiltere başta Bakü olmak üzere Kafkasya'daki önemli noktaları işgal etti. İngiltere bu işgallerle Bolşevik Rusya ve Osmanlı Devleti'nin bağlantısını kesecek şekilde Kafkas Seddi'ni kurdu. Böylece küresel güç İngiltere 1918-1920 arasında Kafkasya'da askeri ve siyasi açıdan etkili olmaya başladı. Bölge ile ilgili askeri, siyasi, iktisadi rapor ve değerlendirmeler Londra'ya gönderilmeye başlanmıştır. Adı geçen dönem içerisinde İngiliz arşiv belge ve raporları ağırlıklı olmak üzere ve ek olarak diğer arşiv kaynakları doğrultusunda planlanan bu tebliğin amacı Transkafkasya coğrafyası, Osmanlı Devleti'nin bölgeye olan ilgisi, Azerbaycan'ın milli mücadelesi, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulması, Osmanlı-Azerbaycan ilişkileri, İngiltere'nin Bakü'yü işgali ve faaliyetleri, Bolşevik Rusya'nın Transkafkasya'yı etkisi altına alması ve işgali ile Türk-Rus Antlaşmasının sonuçları, arşiv belgelerine dayanılarak irdelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Baku, Transkafkasya, Bolşevik Rusya, İngiltere.

BRITISH EVALUATIONS ABOUT AZERBAIJAN IN THE FRAME OF TRANSCAUCASIA POLICY (1917-1921)

ABSTRACT

During the First World War (1914-1918), the Caucasus Front was formed after the beginning of the battles between the Ottoman and Russian armies. The Bolshevik Revolution, which formed the beginning of a new phase in world history, took its place in history by also its role of shaping a great geography. The revolution, which is also

very important in terms of Turkish world history emerged during the period of the 1st World War. The Lenin government, which grabbed power after the Bolshevik Revolution, ended the war by signing the Treaty of Brest-Litovsk with the Central Powers on 3rd March 1918. Therefore, the nations in the Caucasus started their independence activities based on the declaration issued by Lenin. In this context, Azerbaijan together with other nations, Georgia and Armenia, in the region declared their independence. Towards the end of the First World War, on 28 May 1918 People's Republic of Azerbaijan was established as the first independent republic established in Turkish-Muslim world. However, the capital city Baku was under Dashnak-Bolshevik occupation. Despite independence of Azerbaijan, Baku became the focal point of political and military debate between The Ottoman Empire, Germany, Great Britain and Bolshevik Russia in the summer of 1918. On the other hand, on the Caucasus Front there was a struggle for Baku petroleum through important military operations. Therefore, there was a race to conquer Baku. So, Azerbaijan which has a martial and strategic position became a competitive target for the powerful states of the world. At this point, the Caucasian Islamic Army, at Nuri Pasha's command, captured Baku on 15 September 1918. The city was liberated and became the capital of the People's Republic of Azerbaijan. However, on October 30, 1918, the Ottoman Army had to withdraw from there because of the conditions of the Armistice of Montrose. After that, Great Britain occupied important points in the Caucasus, particularly Baku. Through these occupations, Great Britain established the Caucasus Union to break the relation between the Bolshevik Russia and the Ottoman Empire. Thus, the global power of Great Britain began to be influential in the Caucasus from 1918 to 1920 in military and political terms. Martial, political, economic reports and evaluations related to the region has started to be sent to London. The Transcaucasia region which is the aim of this paper that is planned in line with particularly archived British documents and reports and additionally in line with other archive sources, the interest of the Ottoman State in the region, the national struggle of Azerbaijan,

the establishment of People's Azerbaijan Republic, Ottoman Empire and Azerbaijan relations, the invasion and activities of the Great Britain in Baku, the influence of Bolshevik Russia and the conquest of Transcaucasia and the results of the Turkish-Russian Treaty will be examined based on archival documents.

Key Words: Azerbaijan, Baku, Transcaucasia, Bolshevik Russia, Great Britain.

Giriş

I. Dünya Savaşı'nın (1914-1918) başlamasından Rusya'nın yakılmasına değin 1917 yılının yazı sırasında Transkafkasya¹ coğrafyasında gerçekleşen olaylar Rusya İmparatorluğu'nu derinden etkilemiştir. O zamandan beri Bolşevik Rusya buradaki şehirlerinde ortaya çıkan askeri ve siyasi karışıklığı kontrol edememiş veya bu şehirlere herhangi bir koruma sağlayamamıştır. Dolayısıyla bu sınır bölgeleri değişmeye zorlanmış ve gelişen olaylar tarihi süreci yönlendirmeye başlamıştır².

Savaşın akıbetinin tamamen belirsiz olduğu bir zamanda Rusya, Transkafkasya'yı kendi kaderine terk etti. Bu durum coğrafi, stratejik ve ekonomik konumun, ırk, din ve politik farklılıkların koşulları altında gerçekleşti. Buradaki illerin halkları artık Rusya'nın tebaası olarak kalma veya bağımsız olma konusunda tercihte bulunacaktı. Eğer bağımsızlık isterlerse Transkafkasya birliği altında mı yoksa ayrı devletler bazında mı olacağı konusu belirsiz idi. Bütün halkları kapsayan siyasal ve ekonomik sorunlara çözüm aranmalıydı. Ancak Gürcistan, Ermenistan veya Azerbaycan kendi menfaatleri konusunda aralarında bir uzlaşmaya varma düşüncesinden uzaktı. Eğer bağımsız devlet olma

¹ Terim Ruslar tarafından "*Zakavkaz*", İngilizler için "*Transcaucasus*", Osmanlı ve Araplar ise "*Mavera-i Kafkasya*" kelimeleri ile tanımlamışlardır. Güney Kafkasya anlamından çok "*Kafkas Ötesi*" anlamında kullanılmıştır. Demet Şefika Acar, "*Soğuk Savaş Döneminde Kafkaslar ve Güvenlik Sorunları*" Stratejik Araştırmalar Dergisi, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, No: 5, Ankara, 2005, s.165.

² Foreign Office (FO) 371/7729/MFQ 1/513. İngiltere Dışişleri Bakanlığı'nın 31 Mayıs 1922 tarihli Transkafkasya Raporu.

konusunda bir irade ortaya konulacaksa bir hükümet ve yönetim düzeni oluşturulmalı daha önemlisi ise kendi savunmalarını derhal üstlenmeliydiler. Transkafkasya, Rusya ve Türkiye'nin önünde bir cephe oluşturmaktaydı. Transkafkasya ister Rus ister bağımsız olsun beklenmedik bir fırsat yakalamak için “*yamp tutuşan*” Türk orduları tarafından istila tehlikesiyle karşı karşıya idi. Ayrıca bu coğrafya Türkiye'nin “*Batılı düşmanları*”ndan fazla yardım bekleyemediği gibi İstanbul ve Çanakkale boğazları kendilerine karşı kapalı olduğu sürece fiilen erişilmez bir konuma sahipti. Bir başka açıdan bakıldığında ise İran üzerinden erişim mümkündü ancak bu güzergâhta da ciddi sınırlılıklar ve birçok zorluk söz konusuydu³.

Transkafkasya'da değişik dini ve etnik gruba ait halklar yaşamaktadır. Bunlar içerisinde özellikle Ermeniler ve Müslümanlar arasındaki ırksal ve dini düşmanlıklar bölgede birlik olmayı engellemektedir. Ayrıca iki veya daha fazla karşıt politik hareket de sorunları daha da derinleştirmekteydi. Bunlardan gizli Ermeni Taşnak örgütü bağımsız olmayı amaçlamaktaydı. İkinci ve üçüncüsü her türlü entrika ve şiddet yoluyla Türk Hükümeti “*Genç Türk*” tarafından desteklenen ve teşvik edilen Pan-İslamik ve Pan-Turan hareketlerinin faaliyetleriydi. Özellikle Pan-Turanizmin akademik fikirlerinden çok daha “*tehlikeli*” olan Pan-İslamik hareketin amacı Balkanlardan Orta Asya'ya kadar tüm Müslüman toplulukları Türkiye'nin liderliği altında dini ve siyasal bir konfederasyon altında birleştirmekti. Transkafkasya Müslümanları arasında özellikle Türkler, Pan-İslamizm fikrine aktif bir sempati ile bakmaktaydı. Ayrıca halklar arasında şiddetli ekonomik çıkar çatışmalarının olması da birbirleri ile uzlaşmalarını engellemekteydi⁴.

Anlaşmazlığa yol açan etkiler aslında o kadar köklü ve güçlüdür ki dış bir gücün kontrolü dışında hiçbir şey birbiriyle anlaşamayan halklar arasında kalıcı bir birliği güçlendiremezdi. Gerekli kontrol 1917'deki çöküşüne kadar Rusya tarafından sağlanmıştı. Bu koşullarda dış bir baskı olmadığında Transkafkasya'nın eğilimi üç büyük

³ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.363.

⁴ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.362-363.

ırk tarafından işgal edilen alanlara karşılık gelecek biçimde en az üç parçaya bölünmeliydi. Yani bağımsız ve düşman Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan oluşturulmalıydı⁵.

Transkafkasya Jeopolitiği

Güney-Batı Asya'daki kara ve su kütlelerinin dağılımı ve coğrafi pozisyonu, Transkafkasya'da gerçekleşen olayların gelişimiyle doğrudan ilgiliydi. Karadeniz'i ve dolayısıyla dünyanın dış okyanuslarıyla birlikte Asya'nın iç kısmına bağlayan büyük doğal güzergâhlar Güney Kafkasya'dan geçmektedir. Bu yolları Karadeniz'de Batum'dan Kuzey İran'a Hazar Denizi'ne ve aynı zamanda Rusya'ya ve Volga nehrinden itibaren Avrupa kıtasındaki Rusya'ya bağlantı sağlayan demiryolu hatları takip etmektedir. Transhazar demiryolu, Hazar denizinin ileri-deki kıyısında bulunan Krasnovodsk'a* doğru uzanmaktadır. Pamir Dağları, Transkafkasya ve Karadeniz ile Orta Asya arasında kolay bir iletişim hattı sağlamaktadır. Dolayısıyla Asya'nın iç bölgelerine ticari veya askeri amaçlarla ulaşmak isteyen herkes buradan geçen güzergâhları takip etmek zorundaydı⁶.

Coğrafi ve ekonomik özellikleri sayesinde Transkafkasya neredeyse bölünmez bir parça teşkil etmektedir. Ancak ayrışma ve bölünme açısından etnik ve dini etkiler güçlü bir etkiye sahiptir. Coğrafya temelde kendi aralarında farklılık gösteren yedi ayrı ırktan oluşmaktadır. Bunlar: Gürcü Ortodoks Kilisesinin Gürcüleri; Gregoryen Kilisesinin Ermenileri; Azerbaycan; Türkler, Şii Müslümanlar; Dağıstan kabileleri; Sünni Müslümanlar; Anadolu'nun Sünni Türkleri; Acaristanlılar, Sünni Müslümanlarının teşkil ettiği bir Laz kabilesi ve genelde Yunan Ortodoks Kilisesine bağlı Rus yerleşimciler idi⁷. Irkların

⁵ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.362-363.

* Günümüzde Türkmenistan'ın Hazar Denizi'ne kıyısı ve önemli bir limanı bulunan şehrin ismi Türkmenistan'ın eski devlet başkanı olan Sapar Murat Türkmenbaşı tarafından şehrin adı 1993'te Türkmenbaşı olarak değiştirilmiştir

⁶ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.361.

⁷ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.362.

dağılımı da coğrafyadaki bölünmeye katkı sağlamaktadır. Gürcüler sıkıştırılmış bir şekilde batıda bulunmaktadır. Acar ülkesi olan Batum çevresi hariç Karadeniz kıyı kesimini tutmaktadır. Ermeniler genelde güney batıda ve güneyde Türk ve İran sınırlarına doğru olan bölgede bulunmaktadır. Arşiv belgelerinde “*Tatarlar*” olarak geçen Azerbaycan Türkleri, Anadolu Türklerinin ağır bastığı Kars ve Ardahan çevresi dâhil olmak üzere güney doğu bölgesinde yaşamaktadır. Ermenistan ve Azerbaycan arasında Nahçıvan ve Karabağ yer almaktadır. Bu bölgelerde Ermeniler ve Türkler arasında çatışmalar mevcuttur. Tüm Transkafkasya insanları arasında Ermeniler en geniş çapta dağılmış olanlarıdır. Nüfusun çoğu tanınan Ermeni bölgeleri olan Erivan ve Kars’ın dışında yaşamaktadır. Eğer Türkiye Ermenileri hesaba katılırsa Erivan ve Kars ırkın sadece bir azınlığını içermektedir. Ruslar bir miktar yayılmış olmasına rağmen çoğu Bakü, Batum ve Gürcistan bölgesinde bulunmaktadır⁸.

Kısaca ifade etmek gerekirse Transkafkasya kuzeyde Kafkas zinciriyle güneyde eski Rus-Türk ve Rus-İran cepheleriyle çevrili olan bölgedir. Gürcistan, Azerbaycan ve Rus-Ermenistan cumhuriyetleri ve İngiliz idaresi altındaki Batum şehri olmak üzere dört ayrı bölgeye bölünmüştür. Aynı zamanda Gürcistan ile Ermenistan, Gürcistan ile Azerbaycan ve Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki ihtilaflı küçük bölgeler de mevcuttur. Dağıstan olarak bilinen dağlık alan Transkafkasya’nın bir parçası olmamasına rağmen bu coğrafyadaki çatışmalarla ilgili olmuştur⁹.

Azerbaycan’daki Genel Durum

Azerbaycan’daki milliyetçi ve siyasi hareket Gürcistan ve Ermenistan’daki hareketlere göre daha yeni gelişmektedir. 1917’de Gürcistan, Rusya’dan ayrılma fikrine öncülük edene kadar bu hareketin adı hiç duyulmamış idi. Tamamen etnolojik bir bakış açısından hareket edi-

⁸ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.362.

⁹ FO 406/41. Report on the Situation in Transcaucasia, November 2, 1919.

lirse Bakü Türklerinin başka herhangi bir yerdeki benzer Türk gruplarından ayrı tutulmaları için bir sebep yoktu. Ancak bağımsızlık fikri artık kök salmış durumdadır. Azerbaycan halkı Rusya'yla ekonomik nedenlerden ötürü ilişkileri iyi tutmaya çalışsa da merkezileşen bir Rusya bünyesinde eski birleşik rejime dönmektense savaşmayı tercih etmektedir¹⁰.

Azerbaycan siyasetinde iki siyasi parti etkili faaliyet halindedir. Bunlar Müsavat ve İttihat partileri idi. Üyeleri mülkiyete ve toprak sahibi sınıflara bağlı olup Bolşevizm karşıtıydılar. Bu nedenle Denikin'e yaklaşımları Gürcistan'ın yaklaşımına benzerlik arz etmektedir. Yani Bolşevizm'e karşı yürüttüğü mücadeleden ötürü ona sempati duyarken onun Pan-Slavist amaçlarına şüpheyle yaklaşmaktadırlar¹¹.

Azerbaycan'da Türkiye'ye karşı belirli oranda bir sempati mevcuttur. Ancak bu hissiyat büyük oranda Pan-İslamik propagandadan ötürü nesnel olmaktan ziyade duygusal boyuttadır. Büyük ölçüde Azerbaycan'daki Müslümanların dörtte üçünün Şii ve sadece dörtte birinin Sünni olmasından ötürü bu sempati pek önemsenmemektedir. Azerbaycan halkı Türkiye'nin kendileri için hiç bir şey yapacak konuda olmadığını gayet iyi farkındalar. Ne var ki bu durum onların ordularını güçlendirmek için Türk subaylardan yararlanmaktan alıkoymamaktadır¹². Ayrıca, Azerbaycan'ın İran'da kendisiyle aynı adı taşıyan şehirle bir bağlantısı mevcut değildir. İran'daki Azerbaycan şehrinin sakinleri de Türk ancak onların İran yönetiminden ayrılıp cumhuriyete katılmak gibi bir düşünceleri sözkonusu değildir¹³.

Bakü Petrol Sahasının Ekonomik Etkisi

Transkafkasya tarihinin oluşmasında Bakü'nün çevresindeki büyük petrol sahaları önemli bir diğer faktördür. Hazar Denizi ve Volga sayesinde iletişimin kolaylaşması Rusya'nın büyük bölümü için

¹⁰ FO 406/41.

¹¹ FO 406/41.

¹² FO 406/41.

¹³ FO 406/41.

Bakü'yü hazır ve zaruri bir petrol kaynağı haline getirmiştir¹⁴. Bölgede 160 kadar firma çalışmaktadır. Ancak toplam üretimin % 85'ini Nobel Brothers, Shell, Lianosoff ve Russian Société Neft adlı dört grup elinde bulundurmaktadır. Bu gruplar üretim ilişkileri, Transkafkasya petrol boru hattı, istihdam ve ödemeler gibi konularda da aralarında iş anlaşmaları bulunmaktadır¹⁵.

Bakü'de üretilen petrol ürünlerinin büyük çoğunluğu Rusya'da tüketilmektedir. Yağlamada kullanılan yağlar ve bir ölçüde gazyağı hariç daha Batı'da Romanya'nın Galiçya'nın ve Amerika'nın ürünleriyle rekabet edememektedir. Demiryolları gibi alanlarda yakıt olarak kullanılan mazot Rusya'ya Volga üzerinden gönderilmektedir. Her ne kadar bir kısmı Batum üzerinden yurtdışına gönderilse de üretilen gazyağının büyük bir bölümü evsel kullanım amaçlı olarak borularla Rusya'ya gönderilmektedir. Bakü petrolü yağlama yağı anlamında oldukça zengin olup çıkarılan yağ büyük miktarlarda gemilerle yurtdışına gönderilmektedir. Öte yandan küçük yüzdelerle benzin ve parafin de gönderilmektedir¹⁶.

Bakü petrolü Bolşevik Rusya'ya geçemediği için burada depolanması azami oranlarda vergilendirilmektedir. Yakın gelecekte Rusya pazarı açılmadığı sürece petrol üreticileri bu petrolün ziyan olması veya üretimi kısmak gibi seçeneklerle karşı karşıya kalması mümkündür. Halihazırda Bakü'de 3,500,000 ton petrol depolarda beklemekteydi. Gerekli araç gerecin temin edilmesinin imkânsızlığı depolama hacminin büyütülmesi önünde bir engel olarak durmaktaydı¹⁷.

Üretimi durdurmanın zorluğu kaçınılmaz olarak onu takip edecek endüstriyel krizde yatmaktaydı. Bakü'deki petrol üretim alanında 80,000 kişi istihdam edilmişti. Bu Azerbaycan'daki endüstriyel işgücünün neredeyse tamamını temsil etmekteydi. İşsizlikten ötürü bu insanlar işlerinden çıkarılacak ya da maaşları düşürülecek olursa bu

¹⁴ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.361.

¹⁵ FO 406/41.

¹⁶ FO 406/41.

¹⁷ FO 406/41.

hem petrol üretim alanlarında hem de genel olarak ülke çapında bir endüstriyel kargaşaya yol açabilirdi. İşgücünde Türkler, Farsiler ve Ermeniler neredeyse eşit oranlarda yer almaktaydı¹⁸. Bakü bölgesinde 1918 yılı Mart ayına kadar ki toplam aylık üretim 500,000 ile 600,000 ton arasındaydı. O zamandan bu yana bu rakam 300,000 ile 350,000 tona düştü. Bu düşüş kısmen kasıtlı ancak bunda yüzeydeki petrolün “*selleme*” yöntemiyle çıkarılmasının da payı vardı¹⁹.

Ek olarak Bakü petroleri Hazar’ın her tarafına gönderilmektedir. Boru hattı sayesinde dünyanın çeşitli yerlerine aktarılmasında Batum önemli bir limandı. Rusya’nın ekonomik açıdan Bakü petrolüne bağımlılığı yüksek seviyededir. Özellikle petrol sahasını kontrol eden olası herhangi bir güç dilediğinde Rusya’nın ekonomik hayatını ciddi derecede etkileyebilirdi. Tek hükümetle yönetilen Bakü ve bir başka hükümet tarafından yönetilen Batum ile birlikte iki şehrin Batı dünyasıyla ticareti kesilebilirdi. Dolayısıyla Transkafkasya’nın kendi içinde bir ekonomik birim oluşturduğu ortadaydı. Ancak ortak ekonomik çıkarları dolayısıyla Rusya’ya yakından Avrupa ve dış dünyaya ise daha az şekilde bağlıydı²⁰.

Transkafkasya Federal Cumhuriyeti

Rusya’daki 1917 ilkbahar ve yaz olayları İmparatorluğun çöküşüne işaretledi. 19 Temmuz’da Prens Llof’un yerine Başbakan olarak M. Kerenski’nin tayin edilmesini takiben Meclisin (Rus Milli Meclisi/Duma) Gürcü, Ermeni ve Türk üyeleri Petrograd’ı terk etti. Meclis üyeleri bölgede halklar için ciddi bir krizin yakın olduğuna ikna olarak Transkafkasya’ya döndü. Bu konuyu kendi aralarında tartıştılar ve bir bütün olarak bağımsızlığın en acil ve duruma uygun politika olduğuna karar verdiler. Ancak Gürcistan ve Ermenistan’da ayrı olarak bağımsızlık lehine hareketler daha güçlüydü²¹. Meclis üyelerinin savunduğu geniş bir Transkafkasya bağımsızlık politikası için halkların daha fazla

¹⁸ FO 406/41.

¹⁹ FO 406/41.

²⁰ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.362.

²¹ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.363.

destek sağlayabileceği konusu şüpheliydi. Bu bağlamda Meclis temsilcilerinin etkili Gürcü ve Ermenilerin bazı aydın Türk Müslümanlarının katıldığı gayr-i resmi konferanslar düzenlendi. Sonuçta Gürcüler ve Ermeniler bir amaç olarak Federal Cumhuriyete dayalı bir Transkafkasya bağımsızlığını kabul etmeye hazırды. Ancak pan-İslamizm fikirleri taşıyan Azerbaycan Türkleri genel olarak önerilen sürece muhalif idi. Fakat aydın Müslümanlar federal cumhuriyeti destekliyordu. Bu nedenle mümkünse Transkafkasya birliğini destekleyen daha güçlü bir Müslüman taraftar grubu oluşturmak için propaganda faaliyetlerine başvuruldu²².

Bu sırada Rusya'daki olaylar hızla ilerlediği için Gürcistan, Ermenistan ve Türk halklarından oluşan bir Meclis seçmek ve kurmak için düzenlemeler yapıldı. Bu meclis Tiflis'te Ağustos 1917'de kuruldu. 10 Eylül'de M. Kerenski Rusya Diktatörü oldu. 15 Eylül'de Rusya, cumhuriyeti ilan etti. Transkafkasya liderleri harekete geçme zamanının geldiğini kabul etti. Meclis bağımsızlık sorunundan kaçınarak "*Transkafkasya Halkları Konseyi*" adına 20 Eylül'de Transkafkasya Federal Cumhuriyeti'ni kurdu. Yine de teknik olarak cumhuriyet, Rusya'nın bir iç parçası olarak kaldı. Aynı süreçte Dağıstan aşiretleri de "*Dağ Cumhuriyeti*" olarak şehir bağımsızlığını ilan etti²³.

Sayıları üç yüz bin erkeğe yakın Gürcü ve Ermeni birlikleri (Türkler askerlik hizmetinden muaf tutuldu) Avrupa sınırlarına gönderildi. Kafkas ordusu Sibiryalılarından, Lehlerden, Batı Rusyalılardan, Finlilerden oluşmaktaydı. Bu birliklerin Transkafkasya'ya Türklerin girişini önlemek için güçlü bir kişisel motivasyonu yoktu. Temel hedefleri devrim etkisi altında uzaktaki evlerine geri dönmektir. Bu politika Gürcistan ve Ermenistan'ı bağımsızlığa yönelik çabalarında olumsuz etkiledi. Çünkü yerli bir ordu ihtiyacı doğduğunda askerlik yaşındaki erkekler başka bir yerdeydi. Hayatta kalanlar ya da geri dönenler kendi

²² FO 371/7729/MFQ 1/513, s.363-364.

²³ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.364.

lkelerine dönmeyi garanti altına alan Bolşevizm ncleriydi²⁴. Sonraki deneyimler ve mücadelenin doğası aslında Rusya askeri otoritelere Transkafkasya sınırında yerli birlikler tutmanın önemini gösterdi. Daha sonra binlerce Ermeni, Rus ordu birimlerine askere alındı veya gönüllü olarak orduya katıldı. Ancak Ermeni olmayan birimler arasında dağıtılan bu Ermeni unsurlar Rus ordusu dağıldığında Transkafkasya ve Türk kuvvetleri arasında ayakta kalması beklenen ilk gç oldu²⁵.

Federal Cumhuriyet Meclisi ilk toplantısından itibaren bir varoluş mücadelesi verdi. Üç taraf Gürcüler, Ermeniler ve Türkler ortak bir politikada anlaşamadı. Hatta ortak bir tehlike bile kabul edemedi ve esasen hiçbir konuda uyum sağlanamadı. Gürcüler Rusya'dan tamamen ayrılmak ve Transkafkasya'nın tam bağımsızlığı konusunda ısrar etti. Ermeniler Rusya'nın desteği olmadan Ermeni halkının bağımsız olamayacağını düşünüyordu. Dolayısıyla Rusya bağlantısını sürdürmesi gereken özerk bir Transkafkasya fikrini savunmaktaydı. Pan-islamizmi destekleyen Türkler, Türkiye ile birleşmeyi en azından kendileri için kabul edilebilir bir gelecek olarak grmekteydi²⁶.

8 Kasım'da Petrograd'ta Bolşevik darbesi gerçekleşti. Lenin ve Troçki iktidara geldi. Böylece Rusya ve İttifak Devletleri arasındaki düşmanlıklar 2 Aralık'ta askıya alındı. 15 Aralık'ta Brest-Litovsk ateşkesi imzalandı ve barış müzakereleri başladı. Bu müzakerelerde Bolşeviklerin barış formülü "*Tazminat yok, ilhak yok, halkların özgürce kaderini belirlemesi*" idi²⁷. Bu Rusya'nın Türkiye'ye karşı çkşnn işareti verdi. Kafkasyalı olmayan birlikler "*tazminat yok, ilhak yok*" diyerek konumlarından vazgeçti ve savaş ncesi Rus-Türk sınırının gerisine çekildiler. Burada bir duraksama yapıldı ve yeniden kısmi bir sınır çizildi. Ancak bu durum da uzun süreli olmadı²⁸. Bir süre sonra Kafkasya Dağları ile Türk sınırı arasındaki beş yüz bin kişilik Rus askeri

²⁴ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.364.

²⁵ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.364.

²⁶ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.365.

²⁷ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.365.

²⁸ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.365.

düzensiz bir silahlı kalabalık olarak Rusya'ya giden bir demiryolu üzerinden trenle eve dönmeye çalışıyordu. Ancak orduda sayısı kırk bin civarında olan Ermeni unsurlar Anadolu'daki Rus sınırında teslim olmadı. Bu birlikler ileride Türklerin ilerlemesini engellemek için kullanılacaktı²⁹.

Rus ordusu dağınık dağınık pan-islamizm taraftarları politik niyetlerini belli etmeye başladı. Türk delegelerin çoğunluğu Meclisten ayrıldı. Bakü-Rusya demiryolu hattı üzerindeki Elizavetpol'e* Azerbaycan Türk Hükümeti yerleşti. Alman ve Türk ajanlar Azerbaycan köylülerini ve aşiret üyelerini demiryolunu kapatmak, siper kazmak ve firar eden trenler dolusu Rus askerini silahsızlandırmak için teşvik etti. Bu operasyonlar büyük bir başarı ile haftalar boyunca devam etti. Silah ve mühimmat büyük ölçüde Türk nüfusun eline geçti³⁰.

Bölgedeki Rus-Azerbaycan Türkü düşmanlıkları devam ederken meclisin Gürcü ve Ermeni üyeleri ile Rus Genelkurmayı'ndan geri kalanlar Türkleri karşı sınırda tutmak için yeterli bir kuvvet oluşturmaya çalıştı. Yerlerinde kalan Ermeni unsurlar savunma için yetersizdi. Bu nedenle Ermeni, Gürcü, Süryani ve Rus gönüllülerden Türk işgali tehdidine karşı silah altına girmeye ikna edilebilenler askere alındı. Tiflis'te Albay Pike kontrolündeki İngiliz Askeri Heyeti girişime destek verdi ve finansman sağlayıp kontrol etti. Ayrıca yeni bir Ermeni bölümü de oluşturuldu. Urmiye ve Kuzey İran Süryanilerini hareketlendirmek için ajanlar gönderildi. Üç yüz elli İngiliz subay Bakü üzerinden Kafkasya sınırına sevk edildi. Buradan ordunun düzenlenmesi ve öncülük etmek üzere Mezopotamya'da hazırlıklara başlanacaktı³¹.

Bakü'de Kurulan Bolşevik Yönetimi (Mart 1918)

Transkafkasya'da Bolşevik kontrolü kurmaya yönelik ilk girişim Ocak 1918'de gerçekleşti. Petrograd'daki Bolşevik Hükümeti Stephan

²⁹ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.365.

* Günümüzde Azerbaycan'da bulunan Gence şehrinin önceki adı.

³⁰ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.365-366.

³¹ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.366.

Shaoumian'ı (Rus Ermenisi, Taşnak ve Bolşevik) Kafkasya Başkomi-seri vazifesiyle Tiflis'e gönderdi. Amaç Kafkasya'da Rus kontrolünü yeniden tesis etmektir. Ancak ne Gürcistan'da ne de Ermenistan'da bir otorite sağlayamadı. Ermeni Taşnak toplumunun yardımıyla Bolşevik yönetimi kurmayı başardığı Bakü'ye ulaştı³². Bu hareketle birlikte özellikle Ermenilerden ötürü Azerbaycan Türk nüfusunda bir kızgınlık ortaya çıktı. Dolayısıyla Azerbaycan hakkında bir direniş belirdi. Bundan sonra S.Shaoumian sayıları on bine yaklaşan Taşnak kuvveti ve kentteki Bolşevik unsurları ile Hazar Denizi'ndeki Bolşevik filosu ile ortak bir karara vardı. Böylece anlaşma sağlandı. Birleşik kuvvetler 14 Martta Bakü'deki Müslüman yerleşimcileri tahliye etti. Ancak bu süreç içerisinde yaklaşık üç bin Türk katledildi³³. Azerbaycan Milli Şurası bağımsızlığını ilan ettiğinde devlet başkanlığına getirilen Mehmet Emin Resulzâde de bu katliamı şöyle anlatmaktaydı³⁴:

“Bu hadise ile Bolşevikler birçok vilâyetlerde yaptıkları kanlı ameliyatı Bakü'de de tatbik ediyorlardı. Amele ve fukara hâkimiyeti namına “Müsavat” Fırkası ile “Milli Müslüman Şurası”na ilân-ı harb eden “Bakü Sovyeti” Ermeni alayları ile bilâ-iştirak 10.000'e karib Müslüman katletti” ifadelerini kullanmaktaydı.

Brest-Litovsk Antlaşması'nın Transkafkasya Üzerindeki Etkileri

3 Mart 1918'de Bolşevik Rusya³⁵, İttifak Devletleri ve Müttefikleri

³² FO 371/7729/MFQ 1/513, s.366.

³³ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.367.

³⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz Mehmet Emin Resulzâde, Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyeti Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti), (Haz: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın), İstanbul, 1990, s.38.

³⁵ 200 bin civarında Rus askeri Bolşevikler ile İttifak Devletleri arasında Brest-Litovsk Antlaşması'nı (3 Mart 1918) imzalamadan önce Kafkas Cephesi'ni terk etmişti. K. Tuncer Çağlayan, “Birinci Dünya Savaşı Sonlarında Kafkasya'da İngiliz Faaliyetleri”, **Belleten**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Sayı: 240, Ankara, Ağustos 2000, s.496-497.

ile Brest-Litovsk Anlaşmasını imzaladı³⁶. Bu anlaşmayla Rusya Ardahan, Kars ve Batum'u Türkiye'ye bırakmak zorunda kaldı³⁷. Adı geçen üç şehrin ilk ikisi Ermenistan, üçüncüsü ise Gürcistan tarafından hak iddia edilen topraklardı. Burada Gürcü, Ermeni ve Türk halkları arasındaki çıkar çatışmasını yoğunlaştıracak şekilde Transkafkasya Cumhuriyeti'nin toprak bütünlüğüne yönelik doğrudan baskın bir tehdit vardı. Gürcistan ve Ermenistan anlaşma kapsamında elde ettiklerini kaybetmemek için direndi. Ancak kendilerini nasıl koruyacaklarına dair farklı fikirleri vardı. Dolayısıyla Azerbaycan da direndi ve bir bütün olarak anlaşmanın destekçisi oldu³⁸.

Osmanlı kuvvetlerinin 24 Şubat'ta Trabzon'u ele geçirmesine rağmen olası bir genel saldırı halinde batı sınırının yeterince güçlü olduğu görüldü. 3 Mart 1918 Brest-Litovsk Antlaşması kapsamında 12 Mart'ta Erzurum, 4 Nisan'da Sarıkamış, 5 Nisan'da Van Türk ordusu tarafından alındı. Bu sırada müzakereler başladı ancak çabalar sonuçsuz kaldı. Meclis 13 Nisan'da müzakereleri durdurdu ve 15 Mart'ta Osmanlı ordusu Batum'u işgal etti. O zamana kadar cumhuriyet bir isimden başka bir şey değildi. Meclisin kendisi ırk gruplarına ayrılmıştı. Türklerin işgaline karşı etkin bir direniş ortaya koyma gücüne sahip hiçbir kuvvet bir araya gelemedi. Ermenilerin ve Bolşeviklerin hareketi üzerine tüm Transkafkasya'daki Müslüman unsurlardan vazgeçildi. Bunlar en azından Türk-Alman tarafına geçti. Gürcüler, Er-

³⁶ 3 Mart 1918 yılında Brest-Litovsk'ta Rusya Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (RSFSR) ile Dörtler Birliği (Almanya, Avusturya-Macaristan, Türkiye ve Bulgaristan) arasında barış imzalandı. Antlaşmanın koşullarına göre İran'ın tek taraflı politikaya uyması ve toprak birliğini koruması konusu onaylandı. Tüm bunların sonucu olarak Rusya kendi askerini terhis etmeli ve İran'ın kuzeyindeki -Güney Azerbaycan'daki askerî birliklerini- geri çekecekti. Aynur Amanova, "Urmiya Bölgesinde Ermenilerin Türk-Müslüman Nüfusa Karşı yaptıkları Mezalimler (1918)", **100.Yılı Münasebetiyle I.Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu (25-27 Eylül 2014, Erzurum)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s.821.; Elviye-i Selâse'ye dönük Boşevik Rusya tehditleri ve Azerbayca ile ilgili Rus politikaları için bkz. S. Esin Dayı, **Elviye-i Selâse'de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma**, Erzurum, 1997.

³⁷ S. Esin Dayı, **Elviye-i Selâse'de**, s.1.

³⁸ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.367.

menilerin sürekli “*entrikası*” ve Ruslarla olan bağlantısı nedeniyle Ermenilere karşı soğuktu. Aslında Bakü’deki Ermeniler Bolşeviklerle işbirliği halindeyken Erivan ve batıdaki Ermeni ordusu kendisini Rusya’daki devrimci partinin komutası altında görmekteydi. Bu gelişmeler bir iç savaşın başlayacağını kaçınılmaz olduğunun gösterge-siydi³⁹. Ortaya çıkan karışıklık içerisinde Meclis, ülkeyi Brest-Litovsk Anlaşmasının alanı dışında tutmaya yönelik bir girişimle 22 Nisan 1918’de bağımsızlığını ilan etti. Aynı zamanda Meclis Transkafkasya’nın artık bağımsız bir devlet olduğunu iddia ederek Türklerle müzakereleri yeniden başlattı. Bu önlemler de sonuç vermedi ve Kafkasya toprakları Türk birlikleri tarafından ele geçirilmeye başlandı. Böylece 23 Nisan’da Bayazid/Doğubeyazıt, 27 Nisan’da Kars ve 18 Mayıs’ta Alexandropol/Gümrü alındı⁴⁰.

a-Azerbaycan’ın Bağımsızlığını İlan Etmesi

26 Mayıs’ta Transkafkasya Federal Hükümeti dağıldı. Aynı zamanda Gürcistan da bağımsızlığını ilan etti ve kendi ulusal hükümetini kurdu. Türk Ulusal Konseyi de Azerbaycan Cumhuriyeti’nin kurulduğunu ilan etti (Ayrıca bitişikteki Pers vilayeti de Azerbaycan’ı cezbetmek amacıyla bu ismi aldı). Bu tarihten itibaren her devlet kendi çıkarlarına en uygun gördüğü politikayı takip etmeye başladı⁴¹. 28 Mayıs 1918’de ilk “*Türk Cumhuriyeti*” olarak kurulan Azerbaycan Cumhuriyeti, 30 Mayıs tarihli bildiri ile de bağımsızlığını tüm devletlere ilan etti. Bu doğrultuda ilk Cumhurbaşkanı Müsavat Fırkası başkanı da olan Mehmet Emin Resulzâde oldu⁴².

b-Almanya’nın Bakü Petrollerine İlgisi ve Transkafkasya’ya Yaklaşması

Bakü petrol sahası uzun zamandır Almanya ordu makamlarının ilgisini çekmekteydi. Bu alanlardan savaş boyunca gereken hava ve

³⁹ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.367.

⁴⁰ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.367.

⁴¹ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.367.

⁴² “*Bir defa yükselen bayrak bir daha inmez*” şiarıyla anıtlaşan M.E.Resulzâde’nin ayrıntılı biyografisi için bkz. Mehmet Emin Resulzâde, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, s.IX-XXIV.

motor-ulaşım konularında gerekli sıvı petrol büyük miktarlarda tedarik edilebilirdi. Batum'dan Bakü'ye doğru olan Kafkasya rotası da Alman Genelkurmayı için başka bir önemli unsurdu. Burası İran, Hazar Denizi, Hazar ötesi ve Orta Asya'ya kadar uzanmaktaydı. Buradan hareketle Büyük Britanya'ya karşı hareketleri teşvik etmek ve bunları desteklemek için büyük fırsatlar da sunmaktaydı. Bakü petrol alanlarına giden yolun kullanımı önce Rusya sonra da “*düşman*” Almanlar için engellenmişti. Ancak Transkafkasya, bu ülkenin tüm işgal ve kontrolüne rağmen Türklerin savaşa katıldığı ilk günlerden beri İttifak kuvvetlerinin Türk ittifakının askeri operasyonları kapsamında kaldı. Öyle ki Aralık 1914 ve Ocak 1915'de Kars'a yönelik olan ve Sarıkamış'da büyük bir başarısızlığa uğrayan Türk seferi; Bakü petrolü, Orta Asya'dan gelen pamuk ve Büyük Britanya ile Rusya'ya karşı sunduğu imkânlarla birlikte Transkafkasya yoluna sahip olmak için Almanya tarafından teşvik edilen bir girişim olmuştu⁴³.

Ancak üç yıl sonrasına kadar Almanya'nın bu rotayı ve Bakü petrolünü kontrol etme ve kullanma beklentisi yoktu. Transkafkasya Federal Cumhuriyeti sona yaklaştığında ve devletler dış destek arayışına girdiğinde Almanya'nın birlikleri Ukrayna'daydı. Almanya 13 Mart 1918'de belirli bir miktarda sevkiyat sağladığı Odessa'yı işgal etti. 29 Nisan'da Ukrayna'da askeri bir diktatörlük kurdu. Ardından 1 Mayıs'ta Sivastopol'ü işgal etti ve Rusya'nın Karadeniz filosunun bir kısmına el koydu. Dolayısıyla Almanya artık İstanbul üzerindeki yolu kullanmaksızın birliklerini Transkafkasya'ya ulaştırabilirdi. Böylece Müttefikleri Türklerin, Almanya'nın Kafkasya'ya yönelik hırslarına olan şiddetli düşmanlığını görmezden geldi ve kendi yararına hareket etti⁴⁴.

7 Mayıs'ta Alman ve Türk delegeleri Gürcüler ve Ermeniler ile barış müzakereleri yürütmek amacıyla Batum'a ulaştı. 8 Haziran'da

⁴³ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.368.; Almanya'nın Kafkasya Politikası için daha geniş bilgi için bkz. Mustafa Çolak, **Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası, (1914-1918)**, TTK, Ankara, 2014.

⁴⁴ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.368.

Gürcistan Hükümeti Almanya ile bir barış anlaşması imzaladı. Bu anlaşmayla Almanya, Gürcistan Cumhuriyeti'ni tanıdı. Ayrıca finansal destek vermeyi ve ülkede dost bir Alman birliğinin kurulmasını da kabul etti. Almanya, Gürcistan ve Türkiye arasında barışı sağlamayı (o zaman Brest Litovsk anlaşması kapsamında Batum Limanı ve vilayetinin mülkiyetinde) ve Türkiye'nin Gürcistan'ın haklarını ve tarafsızlığını zedelemesini önleyecek her türlü önlemi almayı taahhüt etti. Bu son hükmün amacı Türkiye'nin Gürcistan demiryollarını Türklerin ilerlemesini kolaylaştırmak için gerek Batum'dan gerekse Ermenistan'dan kullanılmasının önlenmesiydi. Bu önemli faydaların karşılığında Gürcistan, Almanya'ya mineral imtiyazlarında öncelik verecekti. Ayrıca anlaşmanın imzalandığı gün (8 Haziran) Gürcistan Hükümeti ve Ermeni Ulusal Konseyi Türkiye ile bir barış anlaşması imzaladı⁴⁵. 8 Haziran'da Alman-Gürcü Anlaşmasının imzalanmasından hemen sonra Almanya'nın Kafkasya Seferi Kuvvetleri, Gürcistan'ın Türk işgali nedeniyle kullanılmayan Poti* limanına vardı. Aynı gün Türk birlikleri Kuzey İran'daki Tebriz'e girdi. Sonrasında İngiliz Elçisi Tiflis'ten çekildi ve karargâhı Kuzey Kafkasya'daki Vladikavkas'a kurdu⁴⁶. 8 Haziran tarihli Türk-Ermeni Anlaşmasının koşulları altında Türkiye, Ermeni Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını tanıdı. Ancak bu teveccühün karşılığında Ermenistan Türkiye'nin işgalini kabul edecek ve Batum'dan Bakü'ye giden yolun Almanya tarafından kapatılmasının bir sonucu olarak Türk birliklerine topraklarında serbest giriş izni verecekti. Bu hükümlerin anlamı böyle bir düzenlemenin olmaması Türklerin hâlihazırda Türk korumasında olduğu kabul edilen Azerbaycan'a erişiminin kesilmesi anlamına gelmekteydi⁴⁷.

Türkiye birlikte hareket eden Bolşevikler ve Ermenilerin elinde bulunan Bakü haricindeki Ermenistan ve Azerbaycan'ı işgal etti. Türkiye, hükümetin merkezi olan Elizavetpol'de karargâh kurdu. Alman-

⁴⁵ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.368.

* Gürcistan'ın Karadeniz kıyısında önemli bir liman kenti.

⁴⁶ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.369.

⁴⁷ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.369.

Gürcistan Anlaşmasına rağmen Türkler operasyonlar süresince Batum'dan Gürcistan boyunca demir yoluyla birliklerini taşımaya devam etti. Ancak Alman birlikleri tarafından engellenerek Batum'a dönmek zorunda kaldılar⁴⁸.

c-İngilizlerin Bakü'ye İlk Gelişi (Ağustos 1918)

26 Temmuz'da Bakü'de bir darbe gerçekleşti ve Bolşevik Hükümeti'nin yerine “*Merkezi Hazar Diktatörlüğü*” kuruldu. Bu değişim Komiser S.Shaoumian tarafından yönlendirilen Bolşevik Hükümeti'ni bastırmak için Bakü Taşnak Ermenilerine katılan Rus Hazar filusunun “*Sosyal Devrimciler*”i tarafından gerçekleştirildi. Devrim, Bakü'de ilk İngiliz işgalinin hazırlığı niteliğindedir. Sonraki yaşanan süreç ise bu amaçla yapıldığını göstermiştir⁴⁹.

4 Ağustos'ta küçük bir İngiliz birliği yani General Dunster-ville'nin⁵⁰ öncü kısmı Mezopotamya'dan İran ve Hazar üzerinden Bakü'ye ulaştı. Aslında daha önce Transkafkasya'nın batı sınırında Ermeni-Rus-Süryani birliğini örgütlemek ve kurmak için üç yüz elli İngiliz askeri görevlendirilmişti. Ancak bu planın uygulanması imkânsız hale geldi ve bunun yerine Merkezi Hazar Diktatörlüğü'ne yardımcı olmak için küçük bir askeri birlik gönderildi. İngiliz subayları ve silahlı kuvvetleri Hazar'da buharlı gemilere yerleştirildi. Böylece yeterli bir deniz gücü oluşturulması yönünde adım atılmış oldu. General Dunster-ville'nin birliğinin Bakü'yü işgal etmesini mümkün kılan Türkleri, Ermenistan üzerindeki zorlu yolu kullanmaya mecbur bırakacak şekilde Almanya'nın Gürcistan'ı işgal etmesi etkili olmuştu⁵¹. Bir taraftan

⁴⁸ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.369.

⁴⁹ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.369.

⁵⁰ İngilizler İran sınırları boyunca yerleşen askerî bölükleri dışında İran'ın kuzeyine gönderilecek yeterli askeri kuvveti olmadığından en iyi İngiliz bölüklerinin olduğu Bağdat'ın da Güney Azerbaycan'a uzak olmasından dolayı ilk andan başlayarak Osmanlı ordusunun saldırılarını önlemek ve Türkleri durdurmak amacıyla bölgede iş birliği yaptığı Ermeni ve Süryanilerle iletişime geçmişlerdi. General Dunster-ville Rus ordusundan kaçan subay ve askerleri yapılandırmak, eğitim ve öğretim için bir askerî heyet görevlendirmişler ve bu heyetin başına da General Dunster-ville'yi tayin etmişlerdi A. Amanova, “*Urmiya Bölgesinde Ermenilerin Türk-Müslüman...*”, s.822.

⁵¹ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.369.

da çarpışmalar devam etmekteydi. Eylül'ün ilk haftası boyunca Bakü dışındaki Türk birlikleri uzun süredir bekledikleri mühimmat desteği ve tedarikini aldı. Bundan sonra General Dunsterville'in durumu imkânsız hale geldi ve birliklerini 14/15 Eylül'de tekrar gemiye çıkardı. Böylece İngilizler, Bakü'yü tahliye etmek zorunda kaldı⁵².

d-Mondros Mütarekesi ve İngilizlerin Bakü'yü İkinci Kez İşgal Etmesi

İtilaf Devletleri ile Türkiye arasında 31 Ekim 1918'de yapılan Mondros Mütarekesi Türk birliklerin Transkafkasya topraklarını tahliye etmesini sağladı⁵³. 11 Kasım'da İtilaf Devletleri ve Almanya arasında yapılan ateşkes Alman birliklerinin de benzer şekilde terkini gerektirdi. Her iki ateşkesin koşullarının yerine getirilmesini sağlamak için İtilaf Devletleri adına İngilizler Transkafkasya'da bir işgal başlattı⁵⁴. Böylelikle 17 Kasım 1918'de Kuzey İran'da General Biçarekof komutasındaki Rus Sosyal Devrimci birliklerin eşlik ettiği Tümgeneral Thompson komutasındaki bir İngiliz kuvveti deniz yoluyla Bakü'ye ulaştı ve şehri işgal etti⁵⁵. Resulzâde tarafından "*unutulmayacak ağır bir gün*" olarak tarif edilen 17 Kasım, "*İngiliz Bandırası ile Çar Rusyası'nın bayrağını hâmil olan filo*" Bakü limanına gelmişti. 17 Kasım 1918'de iki Bakü vardı: Bunlar "*Mahzun Müslüman Baküsü ile memnun Hristiyan Baküsü*" idi⁵⁶. 27 Aralık'ta Salonika ordusundan General Forestier-Walker komutasındaki bir diğer İngiliz gücü Batum'u işgal etti. Salonika kuvveti nihayetinde Gürcistan'ı işgal etti ve Tiflis'te karargâh kurdu. Bu kuvvet Savaş Bakanlığı'na aitti ve subaylarının birçoğu da

⁵² FO 371/7729/MFQ 1/513, s.369-370.

⁵³ Fahri Belen, **20'nci Yüzyılda Osmanlı Devleti**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973, s.380-381. Mondros Mütarekesi'nin 11. ve 15. maddeleri Kafkasya ile ilgili idi. Bu maddelere göre; Osmanlı Devleti Elviye-i Selâse ile beraber, Kafkasya harekâtı ile İran, Azerbaycan ve Dağıstan'da kazandığı toprakları terk etmeyi kabul ediyordu. Böylece İtilâf Devletleri Kafkas demiryollarını da tam bir denetim altına alıyorlardı

⁵⁴ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.370.

⁵⁵ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.370.

⁵⁶ Mehmet Emin Resulzâde, **Azerbaycan Cumhuriyeti**, s.55.

General Denikin'in personeline bağlıydı. Yine Azerbaycan Cumhuriyeti Mezopotamya'dan, Bakü üzerinden temel olarak Hindistan ordusu tarafından yönetilen birlikler tarafından işgal edildi⁵⁷.

İngiltere, I.Dünya Savaşı sonunda Kafkasya'yı büyük ölçüde işgal etmesine rağmen, Lloyd George Hükümeti askerlerini Kafkasya'dan mümkün olduğunca erken çekmek karardıydı. Bunun sebebi ise İngilizlerin hem Boğazları ve Anadolu'yu hem de Kafkasya'yı kontrol etmeye gücünün olmamasıydı. Bunun yerine İngiltere, Bolşeviklerin güneye inmesini önlemek amacıyla, anti-Bolşevik güçleri desteklemek ve Güney Kafkasya ülkeleriyle birlikte Kafkas Seddini oluşturmak istiyordu⁵⁸. İngilizlerin desteklediği anti- Bolşevik Rus kuvvetleri lideri Denikin ise Bolşevik kuvvetlerle çarpışırken aynı zamanda Kafkas Cumhuriyetleri'nin bağımsızlığını tanımlıyor "*Tek ve Bölünmez Büyük Rusya*" konusunda ısrar etmekteydi⁵⁹.

e-Azerbaycan'daki Yeniden Yapılanmada İngiliz Önlemleri

Azerbaycan'da kendi içinde yeterince ciddi olan ancak çözülmesi imkânsız olmayan sorunlar vardı. Türkler bu kenti elde ettiğinde Azerbaycan Hükümeti, Elizavetpol'den Bakü'ye taşındı. Ancak ateşkesten sonra Türklerin geri çekilmesi üzerine Hükümet düştü ve ülke içinde karışıklıklar başladı. İngilizler ülkenin sistemini her alanda tekrar kurmak için harekete geçti. Ülkede askeri hukuk ilan edildi. Türk ordusu toplandı ve kamu düzeni İngiliz askeri polisi tarafından sağlanmaya başlandı⁶⁰.

Rusya ve Azerbaycan devlet bankaları İngilizler tarafından birleştirildi. Ayrıca bankalar işletildi ve para basımı yeniden düzenlendi.

⁵⁷ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.370.

⁵⁸Nejdet Karaköse, "*Mondros Mütarekesi'nden Kafkasya'daki Gelişmeler ve Nuri Paşa'nın (Kılıgıl) Kafkasya'daki Faaliyetleri*", **100.Yılı Münasebetiyle I.Dünya Savaşı'nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu**, (25-27 Eylül 2014), Erzurum, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, s.469.

⁵⁹ William Hale, **Türk Dış Politikası 1774-2000**, (Çeviren: Petek Demir), 2003 Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2003, s.41.

⁶⁰ Mehmet Emin Resulzâde, **Azerbaycan Cumhuriyeti**, s.59.; FO 371/7729/MFQ 1/513, s.371.

Gıda kontrolü kuruldu. Gıda tedarikiyle birlikte İngiltere’de kullanılan kart sistemi kapsamında nüfus oranlara göre kayıt altına alındı. Endüstriyel ihtilafları araştırmak ve çözümlmek için İngiliz İşgücü Kontrol Birimi kuruldu. Önceki Sosyalist Hükümetler tarafından milileştirilen endüstri ve sevkiyat serbest bırakıldı ve tekrar özel teşebbüse teslim edildi. Bakü ve İran arasındaki ticaret teşvik edildi. Ayrıca Bakü ve Batum boru hattı onarıldı ve bu kentler arasında petrol alışverişi gerçekleşti. Ateşkes hükümlerine bağlı olarak tüm sevkiyat ve bağlantı sistemi İngilizler tarafından üstlenildi. Cumhuriyetler arasında demiryolu taşıtları ve motorlara ilişkin devam eden tartışmalar ortaya çıktı. Bu nedenle Tiflis’te bir demiryolu idaresinin kurulması ve Transkafkasya’nın tüm demiryollarının bu idarenin yönetimine verilmesi uygun bulundu. Aslında cumhuriyetlerin çıkarına olan her konuda ihtilaf konularını çözmek için bir İngiliz hakem heyetinin kurulması gerekli hale geldi⁶¹.

f-Ermenistan ve Azerbaycan Arasındaki Düşmanlıklar

Ermeniler doğuda “*tartışmalı*” Zengezur ve Nahcivan bölgeleriyle ilgili Azerbaycan Türkleriyle aktif düşmanlık içerisindeydi. On bin kişilik bir düzensiz ordu ile tartışmalı bölgeleri Ermenistan Cumhuriyeti adına işgal etmekte olan General Antranik, hükümetinin kontrolü dışına çıktı. General ve ordusu Mondros ateşkes anlaşmasını ve aslında herhangi bir anlaşmayı tanımayı reddetmekteydi. Her ırksal ve dini düşmanlığın ifade bulduğu bir savaş durumunda Ermenilerin ve Türklerin katliam ve karşı katliamları olağan hale gelmeye başladı⁶².

General Denikin’in Faaliyetleri

Ocak 1919’da General Denikin, Don’dan Kafkas Dağlarına kadar tüm Rus Anti-Bolşevik kuvvetlerinin üst komutasını üstlendi. Amiral Koltchak da bu sırada gönüllü olarak General Denikin’in emri altına girdi. Ordunun karargâhları Kuban vilayetinde Ekaterinodar’da idi ve ana limanı Karadeniz’deki Novorossisk’ti. Bu dönemde gönüllü

⁶¹ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.371.

⁶² FO 371/7729/MFQ 1/513, s.372.

ordu düşmana karşı iki cephe kurdu. Bunlar kuzeyde Don ve güney doğuda Cis-Kafkasya/Kuzey Kafkasya idi. General Don cephesini ikinci plana atarak Ocak ortalarında Kuzey Kafkasya cephesinde güçlü bir savunma başlattı⁶³. Ocak bitmeden önce ilk olarak Stavropol'de daha sonra Vladikavkaz'da yüz bin askerlik bir kuvveti mağlup etti. Her iki kentte otuz bin kişiyi ele geçirdi ve şehirleri işgal etti. 3 Şubat'ta Bolşevikleri tekrar yendiği Mozdok'a ulaştı. Birkaç gün sonra birlikleri Dağıstan vilayetindeki Hazar Denizi'ndeki Petrovsk limanına vardı⁶⁴.

a-General Denikin ve Bakü

General Denikin'in bu saldırısı başlar başlamaz asıl amacının Bakü olduğu belliydi. Bakü'ye ve petrolerine sahip olmak Rus ekonomisi için çok önemliydi. Ancak askeri amacı İngiliz politikasıyla ve hatta İngiliz taahhütleriyle çelişiyordu. Kuzey Kafkasya Cumhuriyetini veya Dağ Cumhuriyetini kurmuş olan Müslüman Dağıstan, Mayıs 1917'den beri Bakü'de İngiliz askeri yetkilileri tarafından tanınmaktaydı. Ocak 1919'da Bakü'deki General Thompson, General Denikin ile bir anlaşma yaptı. Buna göre Karadeniz'den Dağıstan'a kadar Kafkasya'nın ana hattı boyunca ve dolayısıyla bu vilayetin kuzey sınırından Hazar Denizi'ne kadar geçici bir sınır çizdi. Transkafkasya ve tüm Dağıstan böylece General Denikin'in sınırlarının dışında bırakılmış oldu⁶⁵.

b-General Denikin'in Kendisine Çizilen Sınırları İhlâl Etmesi

Ancak kendisinin yalnızca geçici bir düzenleme olarak gördüğü bir anlaşma tarafından engellenmeyecekti. 3 Şubatta Mozdok'daki başarısından sonra Dağıstan'ın başkenti ve Hazar'ın önemli bir kısmı olan Petrovsk çok uzakta değildi ve birlikleri tarafından işgal edilmeye açıktı. Bu nedenle General, başarısının meyvelerini toplamak isti-

⁶³ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.374.

⁶⁴ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.374.

⁶⁵ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.374.

yordu. Ancak sınırı yok saydı ve başkenti ile Dağıstan'ın kuzey bölümünü işgal etti. Elbette cumhuriyet bu işgale karşı çıktı. Ancak gönüllü ordunun geri çekilmesi için ısrar etmek Kraliyet Hükümeti'nin yetkisinde değildi. Bu nedenle General Thompson Haziran 1919'da Londra'dan gelen talimatlar üzerine sınır çizgisini Petrovsk'un beş mil güneyine getirecek şekilde yeniledi. Böylece General Denikin kendisine Hazar'ın bir bölümünü veren Petrovsk işgali için onay aldı. Petrovsk ve kuzeyindeki Don cephesi arasındaki demiryoluna sahip olmayı garantiledi. Bu avantajları elde ederek Bakü'nün yolunu aralamış oldu⁶⁶. Ancak General Denikin Dağıstan baskınlarını önleyecek ve konumunu koruyacaksa tüm Dağıstan'ı işgal etmeliydi. Aslında 4 Haziran tarihli sınırın bu durumla ilgili hiçbir ilgisi yoktu. Bu nedenle 4 Ağustos'ta General Denikin'in ordusuna bağlı İngiliz askeri heyetinin tavsiyesiyle Savaş Bakanlığı bu sefer Dağıstan'ın güney sınırıyla kesişen bir başka sınır hattı çizdi. Artık tüm cumhuriyet, General Denikin'in kontrolü altına girmekteydi. Böylece Denikin'in operasyon alanı Azerbaycan'ın kuzey sınırına çıkarıldı⁶⁷. Ağustos ortalarında General Denikin biraz daha güç kazandı. Kraliyet hükümeti tüm İngiliz kuvvetlerini Kafkasya'dan geri çekmeye karar verdi. Bu bağlamda Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Hazar'da Bolşevik saldırısına direnebilen bir filo hazırlaması nedeniyle İngiliz Hazar filosu da General Denikin'e verildi⁶⁸.

Azerbaycan ile Denikin arasındaki ilişkiyi düzeltmeye Denikin'in Dağıstan politikası da yetmedi. Azerbaycan, Petrovsk'un güneyinde kalan Dağıstan'ın tamamının İngiliz askeri otoriteleri tarafından başta kendisine verildiğini iddia etmektedir ve Denikin'in bu bölgeyi şu anda işgal etmiş olması ve Müslüman nüfusu askere alacak kadar ileri gitmesi (Müslümanlar Çarlık rejiminde zorunlu askerlikten muaftılar), ülkede Azerbaycan'ın (ve de Gürcistan'ın) el altından desteklediği

⁶⁶ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.375.

⁶⁷ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.375.

⁶⁸ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.375.

isyanlara yol açmıştır. Ekim ayının sonlarına doğru Denikin, Azerbaycan Türklerine Hazar Denizi'nde Azerbaycan bayrağını "hoş" görmeyeceğini bildirdi. Bu gözdağı Dağıstan'daki olaylarla birleşince Denikin'in bir saldırıda bulunabileceğinden korkan Bakü'nün teyakkuza geçmesine neden oldu⁶⁹.

c-General Denikin'in Gücünün Zirvesine Yükselişi

General Denikin artık gücünün en üst seviyesindeydi. Öyle ki komutası altındaki gönüllü ordu yaklaşık üç yüz bin askere ulaşmıştı. Kuban ve Don'un Kazak bölgesini kontrol ettiği gibi Dağıstan'ı da tamamen etkisi altına almıştı. Böylece Karadeniz ve Hazar'ı denetleyebilecekti. Novorossisk ve Sochi arasındaki Karadeniz'de kendisini "Yeşil Muhafızlar" olarak adlandıran bir anti-gerici ve aynı zamanda anti-Bolşevik bir grup kuvvet kendisiyle birlikte hareket etmekteydi. General Yudenitch Petrograd'a doğru ilerliyordu ve Sibiry'a da Amiral Koltchak zorluklara rağmen konumunu muhafaza etmekteydi. Bolşevizmin iktidardan düşüşüyle General Denikin'in hareketinin sona ereceğine ikna olan Batılı Güçler sınırsız tedarik sağlıyordu. General Denikin'in dikkatini Don cephesine yöneltmesi ve büyük kuvvetleri komuta ederek Rusya'nın kalbine yani Bolşevizm'e doğru ilerledi. Ekim ortalarında Orel'i işgal etti. Artık Moskova yolundaydı. Ona göre Rusya'nın başkentini almak birkaç günlük bir mesele idi. Ancak General Denikin'in Bolşevik Rusya'ya karşı operasyonları felaket nedeni oldu. Bütün hareket yanlış tasvir, hile ve oyuna dayalıydı⁷⁰. Aralık 1919'a kadar General Denikin'in kendisinden çok şey beklenen büyük serüveni iyileşemeyecek ölçüde çöktü. Böylece Gürcistan, Azerbaycan ve Dağıstan'a yönelik bu kaynaktan gelen tehlike de son bulmuş oldu⁷¹.

⁶⁹ FO 406/41.

⁷⁰ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.376.

⁷¹ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.377.

Oliver Wardrop'un Transkafkasya Komiseri Olarak Atanması

28 Ağustos 1919'da İngiliz birlikleri Transkafkasya'dan geri çekildi. İngilizlerin geri çekilmesinin ardından Bolşevik ve Türk propagandasında büyük bir artış yaşandı. İngiliz Hükümeti bu nedenle Ağustos 1919'da Tiflis'e gelen Oliver Wardrop'un komutasında Transkafkasya'ya bir diplomatik misyon gönderdi⁷². Dışişleri Bakanlığının O.Wardrop'a verdiği talimat üç ana başlık altında özetlenebilirdi. Buna göre: İngiliz çıkarlarını koruyacak, Kraliyet hükümetini herhangi bir sürekli yükümlülük altında bırakmaksızın Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan Cumhuriyetlerine manevi destek ve tavsiyede bulunacaktı, General Denikin ile cumhuriyetler ya da cumhuriyetlerin kendi arasındaki düşmanlığı önlemek için tüm nüfuzunu kullanacaktı. O.Wardrop'un misyonu Kafkasya'ya vardığında durum hem dâhili hem de harici olarak aşırı derecede karışık bir durumdaydı. İngiliz birlikleri geri çekilmeye devam etmekteydi. Ayrıca hiçbir büyük devlet zorunlu konumunu kabul etmeye istekli olmadığı gibi ülkede geçici garnizon kurmak da istemiyordu. Cumhuriyetleri federe etmeye yönelik tüm girişimler başarısız olmuştu. Artık ortak tek amaçları Bolşevizme karşı direnmek idi⁷³.

İngilizler 19 Ağustos 1919'da Azerbaycan'ı terk ettikten sonra Azerbaycan Hükümeti Sovyet tehlikesine karşı İngilizlerle iyi geçinmeye devam etmiştir. Bu sırada Türkiye, Mustafa Kemal Paşa liderliğinde İtilâf Devletlerine karşı yaptığı Kurtuluş Savaşını kazanmak için Sovyet Rusya ile ittifak yaparken Azerbaycan Hükümeti de Sovyet tehlikesine karşı İngiltere'ye yaklaşmak durumunda kaldı⁷⁴.

Azerbaycan'ın Durumu

Azerbaycan Müslümanları bağımsızlık istemekle birlikte İngiliz işgal ordusu olmadan sahip oldukları bağımsızlığı sürdüremeyeceklerini kabul ettiler. Türk hâkimiyetine girmek için hepsi hevesli olmasa

⁷² FO 371/7729/MFQ 1/513, s.378.

⁷³ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.378.

⁷⁴ N. Karaköse, "Mondros Mütarekesi'nden Kafkasya'daki Gelişmeler...", s.472.

da halkta pan-Turan ve pan-islam fikirlerine karşı bir eğilim söz konusuydu. Türk koruması ile İran protektorası arasında tereddüde düştüler. Mevcut Hükümet General Thompson tarafından Pan-islam ve Anti-Sosyalist olan Musavat Partisi dışında şekillendirilmişti. Rakip İttihat Partisi de pan-islamcıydı. Ancak “*kötü şöhretli*” Türk İttihat ve Terakki Komitesi’ne yakından bağlıydı. Bir bütün olarak Musavat Partisi o zamanlar en azından dünyanın bu bölgesinde İngiliz koruması olarak görülen ve İran ile birleşme veya yakın bir anlaşma yapma taraftarıydı. Aslında Azerbaycan ile İran arasında bu birliği getirme önerileri esasen Bakü’deki İran Bakanı ve Azerbaycan’daki Musavat Hükümetinin bazı üyeleri tarafından yapıldı. Bununla birlikte diğer Hükümet üyeleri, Nuri Paşa ve Hail Paşa tarafından temsil edilen İttihat ve Terakki Cemiyeti ile gizli bir anlaşma içindeydi. Fakat Azerbaycan’da hiçbir parti Transkafkasya Devletleri Federasyonu içinde Hıristiyan unsurları üstün tutmak istemiyordu⁷⁵.

Transkafkasya’da Türk Etkilerinin Daha Faal Olmaya Başlaması

Mondros Mütarekesi sonrası Nuri Paşa’nın da aralarında bulunduğu Türk ve Alman subaylar Dağıstan’a sığınmışlardı. Burası Türk-Alman etkinliğinin merkezi konumundaydı. Kasım 1919’da Milliyetçi Türkler arasında gizli bir anlaşma imzalandı. Bununla birlikte Azerbaycan Hükümeti anlaşmanın varlığını reddetti. Ancak sonradan anlaşmanın Nuri Paşa ve Halil Paşa tarafından Azerbaycan’ın Türk destekçisi Musavat Hükümeti üyeleri olmadan ve bir bütün olarak Hükümet olmaksızın yapıldığı anlaşıldı⁷⁶. Aslında sözleşme Dağıstan’ın kendi ülkesini Denikin’in kuvvetlerinden kurtarmayı başarması halinde Dağıstan’ı Azerbaycan’ın kontrolüne vermek için öncül bir önlem idi. Aralık 1919’da General Denikin hareketinin çöküşüyle birlikte Dağıstan ve Azerbaycan Müslümanları tarafından Türk telkini ve reberliğinde bu yönde kesin bir politika benimsenmiş görünüyordu. Bu

⁷⁵ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.378-379.

⁷⁶ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.379.

noktada Müttefiklerin ve özellikle Kraliyet Hükümeti'nin Transkafkasya politikası Müslümanlar için anlaşılması güç hale geldi. Bir yandan vilayetin Transkafkasya'nın telafisi imkânsız bir parçasını oluşturduğu tahmin edilmesine rağmen Dağıstan'ı hariç tutarak Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan Federasyonu'nda ısrar eden Tiflis İngiliz misyonu vardı. Diğer tarafta ise Müslümanlar tarafından anlaşıldığı şekliyle bu hariç tutma için İngiliz gerekçeleri şunlardı⁷⁷:

a-İngilizlerin Bu Hariç Tutmaya Yönelik Gerekçeleriyle İlgili Kafkasyalı Müslümanların Fikri

Dağıstan'ın Transkafkasya'nın dışında tutulması Anti-Bolşevik Rusya'nın Kazak kısmına Hazar üzerinde bir deniz kıyısı sağlayacaktı. Ayrıca Rusya Bolşevik kalsa bile İngiliz politikasının Dağıstan'ı kapsayacak bir Kazak devletinin kurulması yine bu yeni devlete Hazar denizinde ait bir liman olacaktı. Her iki durumda da Dağıstan Transkafkasya'nın dışında kalacaktı. Dolayısıyla Transkafkasya ve Kazak Devleti'nin nüfusu içerisinde Hristiyan unsurlar hâkim olacaktı. Aynı düzenleme ile Müslüman unsurlar ise her iki devlette de kalıcı bir azınlık konumunda olacaktı.

b-Albay Stokes Tarafından Savunulan Bir Müslüman Devletin Kurulması

Diğer yandan Bakü'deki İngiliz subayı Albay Stokes Dağıstan'ın kuzey sınırından Basra Körfezi'ne, Kızıldeniz'in doğusundan Hazara kadar Rusya Orta Asyası'nın Türkmen Müslümanlarını kapsayacak şekilde tek bir Müslüman devletinin kurulmasını savunmaktaydı. Ona göre böyle bir devlette temel olarak Şii Müslümanları yer alacaktı. Anadolu'daki herhangi bir Türk-Sünni Müslüman devleti ile düşmanlık halinde olacaktı. Şii devletinin Büyük Britanya'yı sıkıştıracağı ve Rusya ile İngilizlerin Asyalı mülkiyetleri arasında bir tampon bölge konumunda olması bekleniyordu. Rus ordusunda bir Müslüman albay olan Khan Yurmutsky ve bir Türkmen temsilci, Albay Stokes ile

⁷⁷ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.380.

yapılan görüşmelerde bu devletin kurulmasını önermişti. Transkafkasya Müslümanları O.Wardrop'un misyonununun bir Müslüman azınlığı içeren Hristiyan tampon devleti kurmaya çalıştığı ve Albay Stokes'in da Asya'da İslam'ı iki rakip Müslüman ulusa bölmeye niyetlendiğini düşünüyordu. Bu durumda bir barış konferansı düzenlenene kadar bölge ile ilgili Büyük Britanya'nın tavrı önemli olacaktır.

c-Bu İki Politikanın Batı Asya Müslümanları Üzerindeki Etkisi

Bu sırada iki politika Transkafkasya ve TransHazar'da tepkilere neden oldu. Bir yandan Türk etkisi altında çalışan Azerbaycan, Dağıstan ve Türkistan Müslümanları Türk Milliyetçilerinin 1919 sonlarında bir güç haline gelecek kadar büyüyen Anadolu'da birleşmesi için gayret etti. Milliyetçi Türkiye ve Azerbaycan arasında ortak bir sınır oluşturulmasına yönelik kesin bir politika izlenmeye başladı. Bu amaçla Türk subayları işgal edilmesi halinde arzu edilen ortak sınırı oluşturacak olmaları nedeniyle Zengezur ve Karabağ'da Ermenilere karşı Türk aşiretlerine öncülük etmek üzere gönderildi. Diğer yandan Transkafkasya cumhuriyetleri siyasal olarak tanınmak, silah, mühimmat ve diğer askeri cephane desteği için müttefik kuvvetlere özellikle Büyük Britanya'ya durmaksızın baskı yapmaya başladı.

d-Dağıstan ve Azerbaycan Müslümanlarının Türk Yönelimini Kabul Etmesi

Ancak 1919 sonunda General Denikin'in hareketinin başarısız olması durumu netleştirdi ve İngiltere politikasında değişiklikler meydana geldi. Bundan sonra Büyük Britanya'nın artık Bolşevizm muhalifi kuvvetlere destek verme niyetinde olmadığı anlaşıldı. Ocak 1920'de Paris'teki Yüksek Konsey Rus ablukasını kaldırdı⁷⁸. Bu gelişmelerle birlikte Azerbaycan ve Dağıstan Müslümanları kesin bir Türk eğilimini kabul etti. Gericici bir Rusya'ya karşı Müslümanlar bağımsızlıklarını sürdüremezdi. Ancak Rusya açıkça Bolşevik olmuştu. Bolşevik Rusya, Milliyetçi Türkiye ile yakın işbirliği içerisindeydi. Kafkasya Müslü-

⁷⁸ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.380.

manları, ırksal ve dini bir sempati duydukları bu “*Militan İslam Devleti*”ni gözden geçirerek Bolşevik Rusya’ya karşı olmaya devam edebileceklerine inandı⁷⁹. Ancak Rusların Kafkasya’daki doğal menfaati nedeniyle yeni karışıklıklar ortaya çıkmak üzereydi. Bolşevik General Denikin’in “*gerici*” hareketi gibi Çarlık Rusyası da Kafkasya’ya ilgi göstermeye başladı. Transkafkasya kendisini Rusya’ya bağlayan coğrafi ve ekonomik bağlardan kurtulamayacak gibi görünmekteydi.

Türkiye’nin bu dönemde Azerbaycan’dan iki isteği vardı. Birincisi, malî ve askerî yardım ikincisi ise Bolşeviklerle işbirliğini kolaylaştırmaktır. Sovyet Rusya’dan gelecek yardımı İtilâf Devletlerinin entrikalarıyla Gürcistan ve Ermenistan tarafından engellendiğinden Azerbaycan’ın yardımına özellikle ihtiyaç vardı⁸⁰.

Cicherin’in Transkafkasya’ya İlişkin Deklarasyonu

Rus Bolşevik Hükümeti Ekim 1919’da dikkatini Milliyetçi Türkiye’nin yükselişinin Transkafkasya ve Türkiye’de yarattığı siyasal etkilere yöneltti. Bu bölgelere yönelik oldukça açık bir Rus politikasının varlığı açık hale geldi. Aynı ay Chicherin bir deklarasyon yayınladı. Burada Sovyet Rusya’nın Kafkasya Devletleri’nin bağımsızlığına karşı hiçbir saldırgan planının olmadığını bildirdi. Rus Bolşeviklerinin çabasıyla Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan arasında ulaşım olanakları ve üç cumhuriyet arasındaki tartışmalı bölgeler ile ilgili bir anlaşma düzenlendi. Ancak çözüm uzun süreli olamadı. Anlaşma Sovyet Rusya için bu cumhuriyetlerde belirli bir taban oluşturmaya hizmet etti. Bolşevik politikasındaki bir diğer adım ise Şubat 1920’ye kadar tüm Transkafkasya’yı tekrar Rusya’nın egemenliğine bırakan ve Türkistan ile Buhara’nın sistematik bir şekilde yeniden işgali oldu⁸¹.

⁷⁹ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.381.

⁸⁰ Salâhi R., Sonyel, **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika-I**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987, 179-180.

⁸¹ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.381.

Bolşeviklerin Türk Milliyetçilerine Yaklaşması (Kasım 1919)

Rus politikasındaki en önemli gelişme Türk Milliyetçiliğine yaklaşmak oldu. Bolşevik Rusya ve Milliyetçi Türkiye'nin çeşitli ortak amaçları vardı. Düşmanları ortaktı. Her ikisi de hem siyasi hem de askeri ve ekonomik olarak yalıtılmıştı. Her ikisi de birbirine paha biçilemez destek sağlayabilecek durumdaydı. Kasım 1919'da Sovyet Hükümeti ve Mustafa Kemal Paşa'nın hükümeti arasında ciddi müzakereler başladı. Bundan itibaren Sovyet Rusya ve Milliyetçi Türkiye arasında bir dizi anlaşma ve mukavele yapıldı. Amaçlardaki aşikâr uyum kendisini hemen gösterdi. Türk ve Bolşevik ajanları birlikte çalışarak Dağıstan'daki Rus gericilerine yöneltilen isyanları güçlendirdi ve yönlendirdi. Denikin ve Wrangel'in başarısızlığının ardından hem Nuri Paşa hem de Halil Paşa Dağıstan'dan çekildi⁸².

Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan'ın Fiilen Tanınması (Ocak 1920)

Bolşevik Rusya ve Milliyetçi Türkler tarafından ortak bir politika'nın izlenmesi nedeniyle Ocak 1920'de Müttefik Kuvvetler Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan hükümetlerini fiilen tanıdı. Yaklaşık aynı zamanda Kraliyet Hükümeti de Rus "gerici" hareketinden desteğini çektiğini bildirdi. Şubat 1920'de Müttefik Kuvvetler Avrupa'daki küçük toprağı ile birlikte İstanbul'un Türklerin ellerinde kalacağını duyurdu⁸³.

Bolşevik Rusya'nın Kafkasya'daki Önlemleri (Mart 1920)

Bolşevikler içinde bulunulan siyasi ve askeri nedenlerle mücadele etmek için saldırgan davranmaktan uzak durmaktaydı. Bu yüzden de bir dizi önleyici tedbirler alma yoluna gittiler. Bu doğrultuda Anglo-Rus Ticaret Anlaşması müzakere edildi. Afganistan'a yönelik Bolşevik misyonu önem ve sayı açısından zenginleştirildi. Mustafa Kemal Paşa ile Mart 1920'de yeni ve açık bir anlaşma imzalandı. Hatta Mos-

⁸² FO 371/7729/MFQ 1/513, s.381.

⁸³ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.381.

kova'dan para ve silah ile desteklendi. Orta Asya'daki düşman aşiretlere boyun eğdirilmesi artan bir hızla devam etti. Ayrıca Mart ayında Moskova Hükümeti'nin daveti ile hem Azerbaycan hem Gürcistan Sovyet Rusya ile barış müzakerelerine başladı. İzlenen anlaşmanın sonuçları Azerbaycan'ın Güney Dağistan'daki Samur Nehri'nden kuvvetlerini çekmesi ve bu hat üzerinde kurulan Sovyet ordusunun bazı isyankâr tepe aşiretlerini bastırmak bahanesiyle nehri geçmesine izin verecekti. Böylece Bolşevik Rus birlikleri Azerbaycan'ın kuzey sınırı boyunca yerleşti⁸⁴.

a-Bakü'de Bolşevik Devrimi ve XI. Sovyet Ordusu Tarafından Şehrin İşgali (28 Nisan 1920)

27 Nisan 1920'de İttihat Partisi ve birkaç Musavat Hükümeti üyesi ile birlikte Bakü'de hazırlıklı bir devrim gerçekleşti. Hükümet istifa etti ve yerine Sovyet Cumhuriyeti ve yönetimini öven bir Türk-İttihat Hükümeti geçti. Önceki düzenlemeye göre asker desteği ve Komünizm teori ve uygulamasındaki talimatlar için Sovyet Rusya'ya bir başvuru yapıldı. Kuzey sınırındaki Bolşevik ordusu Bakü'ye sevk edildi. Bir rol üstlenen ve yolda olan Türk ajanları vuruldu veya sınır dışı edildi. Bakü'deki yeni hükümetin Moskova hükümetiyle tam bir uyum içerisinde olduğunu; endüstri ve gemiciliğin tamamen millileştirildiği; Azerbaycan ordusunun kısmen yasaklandığı ve geri kalanının XI. Sovyet ordusuna dahil edildiği; casusluk ve isyanlara karşı Olağanüstü Komisyon kurulduğu ilan edildi. İç ve barışçıl bir devrim yoluyla Bakü, Sovyet Hükümeti'ne verildi. Böylece Azerbaycan tekrar Rus kontrolü altına girdi⁸⁵.

b-Rusya'nın Bakü'yü Yeniden İşgal Etmekteki Amacı

Rusya'nın açık bir şekilde Polonya'ya karşı Bakü'yle ilgilendiği bir dönemde şehrin iyileştirilmesinin uygulamada iki temel amacı vardı.

⁸⁴ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.382.

⁸⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Emin Resulzâde, **Azerbaycan Cumhuriyeti**, s.86 vd.;FO 371/7729/MFQ 1/513, s.382.

Bunlar Sovyet Rusya'ya göre hiçbir gecikmeye engel olamayacak derecede önemliydi. Birincisi İngiliz kontrolü altına girmesinden korkulan Azerbaycan, Dağistan ve Transhazar'da Türk rehberliği ve teşvi-kiyle kurulma sürecinde olan Müslüman bloğun yıkılması ikincisi ise 1920 kışı boyunca ve Polonya'ya yönelik seferde kullanılmak üzere Bakü'deki petrol kaynaklarının ele geçirilmesi idi. Ancak daha geniş politik yönleri açısından Rusya'nın Bakü'yü tekrar ele geçirmesi elzemdi. Bolşevik Hükümeti'nin Transkafkasya'yı ele geçirmesi ve Rusya'yı Güney-Batı Asya'daki eski hâkim konumuna yeniden getirmek için attığı ilk bilinçli adım oldu⁸⁶.

Bolşevikler Bakü'yü yeniden ele geçirdikten sonra Transkafkasya'daki faaliyetlerine devam ettiler. Bu bağlamda önce Azerbaycan Türklerinin Zengezur'da Ermenilere karşı mücadele etmeye teşvik etti⁸⁷. Ancak kısa süre sonra barış yapmanın Bolşevik menfaatlerine savaştan daha fazla hizmet edeceği ortaya çıktı. Bu nedenle 7 Mayıs'ta Azerbaycan ve Gürcistan arasında bir anlaşma (7 Mayıs 1920) yapılarak ticaretin yeniden devam etmesi ve malların sevkiyatının sağlanması çözüme kavuşturuldu. Bunu 7 Haziran 1920'de Gürcistan ve Bolşevik Rusya arasındaki bir anlaşma izledi. Bolşevik Rusya ile Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki anlaşmalar da taslak olarak hazırlandı. Ancak Ermeniler Sovyet birliklerinin Ermeni demiryolları üzerinden taşınmasına ve tartışmalı Zengezur ve Karabağ'ın geçici bir önlem olarak Rus kontrolüne verilmesine dair koşulları kabul etmedi. Bakü'nün düşüşünden sonra Bolşevik propagandası bu kez Ermenistan'da yoğunlaşmaya başlamıştır⁸⁸.

Aynı anda Azerbaycan'daki Türk aşiret üyeleri Bolşevik yönetimine karşı ayaklandı. Haziran ayında Elizavetpol bölgesinde büyük ölçekli bir ayaklanma çıktı ve iki bin Bolşevik öldürüldü. Kızıl birlikler

⁸⁶ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.381.

⁸⁷ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.383.

⁸⁸ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.383.

Bakü'den ayrıldı ve Elizavetpol'de Ermenilere katıldı. Bunlar arasında yaklaşık on bin Türk öldürüldü. Bu katliamlar Müslümanların Bolşevizm'den daha da uzaklaşmasına neden oldu⁸⁹.

İngiliz Garnizonunun Bakü'den Ayrılması (7 Haziran 1920)

Yüksek Konsey Batum'un büyük uluslararası önemini dikkate alarak Türkiye ile Barış Anlaşmasını hazırlarken limanı ve kenti Cemiyet-i Akvam koruması altındaki serbest bir devlet haline getirmeyi önerdi. Ancak bu taslak uygulama olasılığı olmadığından gerçekleşmedi. Bu durum Gürcüler, Ruslar (gerek gerici gerekse de Bolşevik) ve Milliyetçi Türkler tarafından olumlu karşılanmadı. Aslında Cemiyet-i Akvam'ın bu (silahlı güç kullanılmasını neredeyse kesinlikle gerektiren) meşakkatli sorumlulukları yerine getirmeye yetkin olup olmadığı bile belli değildi. Bu nedenle 7 Temmuz 1920'de İngiliz garnizonu geri çekildi. Kent ve vilayet, Müttefik Kuvvetler ile Gürcistan Hükümeti arasında yapılan bir anlaşma yoluyla Gürcistan'a verildi. Batum'da demiryolu ve liman üzerinden engelsiz sevkiyat hakları bu anlaşma kapsamında Azerbaycan ve Ermenistan'a verildi. Gürcistan, Ermenistan'a Batum ve Ermenistan arasındaki Çoruh vadisi üzerinden demiryolu imtiyazı tanımayı taahhüt etti. Bu hükümlerle cumhuriyetlerin kalıcı ve engelsiz şekilde Karadeniz'le bağlantı sağlaması amaçlanmıştı⁹⁰.

Türkiye'den Ermenistan Hükümeti'ne Ültimatı (Temmuz 1920) ve Kâzım Karabekir Paşa'nın Faaliyetleri

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Hükümeti Transkafkasya'daki bu müzakerelerin yeterince farkında değildi. Temmuz 1920'de Ankara Hükümeti Ermenilerin Oltu'dan birliklerini çekmesini ve Brest-Litovsk Anlaşması ile çizilen sınırların gerisine gidilmesini istedi. Ermenistan Hükümeti bu talebi yerine getirmeyi reddetti. Anlaşmanın Ankara Hükümeti'nin tanımadığı İstanbul Hükümeti ile yapıldığından ve TBMM ile Ermenistan arasında geçerli olmadığından

⁸⁹ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.383.

⁹⁰ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.383.

ısrarcı oldu. Ayrıca Batı sınırlarının Başkan Wilson tarafından tanımlanacağını içeren Sevr Anlaşması'nı yeni imzalayan Ermenistan için sınır konusunda herhangi bir tartışma mümkün değildi. Yine Ermeni Hükümeti eski Rus-Türk sınırı boyunca birlik gönderme niyeti olmadığını ve TBMM Hükümeti'nin de aynı doğru tutumu yerine getirmesini beklediğini ilan etti⁹¹. Bu aşamada Anadolu ve Transkafkasya'daki çeşitli etki ve entrikaları takip etmek mümkün değildi⁹².

Eylül 1920'de Kuzey-Doğu Anadolu'da Milliyetçi birlikleri komuta eden Kâzım Karabekir Paşa, İngilizlere göre “*talimatların dışına çıktığı*” ve Moskova ile Ankara'nın kararlaştırdığı politikaların dışında önlemler aldığını düşünmekteydi. Bolşevizmin temel olarak İslam öğretilerine zıt olduğu gerekçesiyle Türklerin⁹³ Bolşevik Rusya ile işbirliğine karşıydı. Bolşevizmin, Türk öncüsü Enver Paşa ile şiddetli bir kişisel düşmanlığı vardı ve bazen Mustafa Kemal Paşa'ya bile karşı gelmekten çekinmiyordu. Erzurum'daki komutasında önemli bir bağımsız konumu vardı. Bu nedenle Ermenilerin Temmuz ayında Türklere verdiği cevap ve Pontus Rumlarının bir ayaklanmaya hazırlandığı bilgisi dikkate alındığında Eylül sonunda Kâzım Karabekir Paşa'nın Ermenilerin işgali altındaki en batıdaki sınırı olan Oltu'da Ermeni birliklerine sürpriz bir saldırı gerçekleştirmesi şaşırtıcı olmadı⁹⁴.

Ancak Oltu'daki ilerleme çok daha büyük ve hırslı bir dizi operasyonun parçası gibi görünmekteydi. Ekim'in ilk haftası boyunca Azerbaycan Kızıl birlikleri Karabağ ve Zengezur ilçelerinde Ermenistan'a karşı düşmanlığı güçlü Rus desteklerinin Bakü'ye varmasıyla çakışan bir saldırıya başladı. Aynı zamanda Kâzım Karabekir Paşa Ermenilerin

⁹¹ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.386.

⁹² FO 371/7729/MFQ 1/513, s.386.

⁹³ Bolşevik ideolojisi, Türk milletinin karakterine uygun olmasa da Mustafa Kemal Paşa önderliğinde Milli Mücadele veren Türkiye'nin uygulayacağı hareket tarzı Misak-ı Milli'nin korunması için ideolojiye bakmadan kendisine yardım edecek Bolşevik Rusya'ya yaklaşmak olmuştur. Mustafa Kemal Paşa rejim farklılığının iki ülke arasındaki siyasi işbirliğine engel olmadığını Bolşevik Rusya ile ittifak yapmakla Bolşevik olunamayacağını ifade etmiştir. Faruk Sönmezoglu, “*Kurtuluş Savaşı Dönemi Diplomasisi*”, **Türk Dış Politikasının Analizi**, Der Yayınları, İstanbul, 2001, s.58.

⁹⁴ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.386.

işgal ettiği Güneybatı kısmına da üçüncü bir saldırı başlattı. Buradan Sarıkamış ve Kağızman'a yöneldi. Bu noktada Moskova Hükümeti yüksek miktarda para, temel olarak altın⁹⁵ verilen büyük ve önemli bir heyeti Ekim ayının ilk haftasında Ankara'ya gönderdi. Budu Mdviani adıyla anılan "seçkin" bir Gürcü'nün Rusya misyonunda önemli bir konuma atanması bu noktada anlamsız değildi. Misyon Ankara'ya varır varmaz Sovyet Rusya ve Kızıl Azerbaycan temsilcilerinin de katılımıyla Bakü ve Erzurum'da konferanslar düzenledi. Erzurum Konferansı'nda Kâzım Karabekir Paşa da bulundu. Burada Rusların Kars ve Ardahan vilayetlerini Türk egemenliğine verme sözüyle birlikte Türklerin Rusya ile işbirliği kurmasına ikna oldu⁹⁶. Ancak Kuzey Kafkasya'da Denikin orduları Bolşevik ordusu karşısında yenilirken İtilâf devletlerinin 12 Ocak 1920'de Azerbaycan ve Gürcistan'ın istiklâlini tanımaları üzerine Kâzım Karabekir Paşa yaptığı değerlendirmede; Azerbaycan ve Gürcistan'ın zayıf orduları ile Kızıl Orduya karşı bir şey yapamayacağına inanmaktaydı. Bu tarihte Nuri Paşa Dağıstan'da, Halil Paşa ise Bakü'de bulunmaktaydı. Kâzım Karabekir Paşa, Erzurum'da yaptığı tavsiyelere güvenerek Halil Paşa'nın Azerbaycan ordusu ile Bolşeviklerin karşısına çıkmayacağını zannetmesine rağmen Nuri Paşa'nın "Azerbaycan'ı kurtaracağım" diye tesire kapılacağından endişe etmekteydi. Böyle bir faaliyetin Milli Mücadeleye ve Azerbaycan halkına zarar vereceğini düşünüyordu⁹⁷.

Bu sırada Ermenistan'a yönelik askeri operasyonlar aralıksız devam etti. Ermeni kuvvetleri 12 Ekim'de hem Sarıkamış'ı hem Kağızman'ı tahliye etmek zorunda kaldı. 13 Ekim'de Moskova, Ermenistan Hükümeti'ne Brest Litovsk Anlaşmasının koşullarının derhal kabul

⁹⁵ Buhara Cumhuriyeti tarafından 100 milyon altın ruble toplanmıştı. Türkiye'ye verilmek üzere Lenin'e teslim edilmiştir. Sovyetler de paranın sadece 11 milyonunu Türkiye'ye vermişlerdir. Nilgün Erdaş, (Akgül), **Millî Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri ile İlişkiler (1917 -1921)**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1994, s.130.

⁹⁶ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.387.

⁹⁷ Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1969, s.422-423.

edilmesini isteyen bir ultiमतom göndererek doğrudan kendini gösterdi. Ancak Ermenistan Hükümeti bunu reddetti. Vakit kazanmak amacıyla ve Gürcistan'ın silahlı destek vermesi umuduyla karşı taleplerde bulundu. Bu yardımın verilme olasılığı aslında düşüktü. Gürcistan Hükümeti uzun tartışmalardan sonra Ermenistan'a herhangi bir tür savunma yardımı yapmayı reddetti. Ancak kabul edilmesi halinde kendi cumhuriyetinin menfaatine olacak ve aynı zamanda kendisini hiçbir yükümlülük altında bırakmayacak bir teklif sundu. Gürcistan topraklarındaki tüm Ermenilere yönelik zorunlu bir seferberlik yapabiliirdi. Böylece Ermenistan ordusunu güçlendirebilirdi. Gürcistan limanlarında teslimat yapılmasına ve Ermenilerin kullanımına yönelik silah ve mühimmatların yüzde 27 vergi ile Gürcistan demiryollarıyla taşınmasına izin verebilirdi. Müttefik devletlerden her iki cumhuriyete silah verilmesini ve birliklerin Trabzon'u işgal etmesini isteyebilirdi⁹⁸.

20 Ekim'de Ermeni birlikleri Türkler tarafından Iğdır dışına çıkmaya zorlandı. Aynı gün Bakü'deki Rus birlikleri hiçbir çatışma olmasına rağmen cumhuriyetin kuzeydoğu sınırındaki Dilican'da* yoğunlaşmaya başladı. 21 Ekim'de Ermeni kalesi Kars'ta Kâzım Karabekir Paşa'nın eline geçti. 7 Kasım'da Alexandropol/Gümrü Vilayetinde Müslüman nüfus tarafından Ermenistan ordusunun büyük bir kısmının iletişimini kesen bir isyan başladı. Ermenilerin konumu artık o kadar umutsuzdu ki birliklerde ümitsizlik başladı. Bu nedenle 7 Kasım'da general ateşkes istemek zorunda kaldı⁹⁹.

Barış Koşulları 19 Kasım'da Mustafa Kemal Paşa'dan alındı. Bunlar arasında çok miktarda silah ve mühimmatın teslim edilmesi, Gökçe Gölü'nün kuzeyinden Arpaçay'ın Aras ile birleştiği yere kadar çizilecek sınırın kuzeyindeki Ermeni topraklarının teslim edilmesi yer alıyordu. Bu sınır hattı Türklere Brest-Litovsk Anlaşması kapsamında

⁹⁸ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.387.

* Günümüzde İran'ın Merkezi eyaletinde bir şehir.

⁹⁹ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.387-388.

istedikleri Kars ve Ardahan'a ek olarak Eçmiyazin** bölgesini de vermiş oluyordu. Ermeni Hükümeti bu koşulları çok külfetli buldu. Buna uygun olarak önerilen koşulların tartışılması için bir konferans talebinde bulundu. Ancak Kâzım Karabekir Paşa bu duruma savaşı tekrar başlatarak Ermenileri Ani ve Karakilise*** dışına sürerek cevap verdi. 18 Kasım'da ateşkes yenilendi ve bu kapsamda Ermeni birlikleri Arpaçay nehrinin doğu kıyısına çekildi. Böylece Oltu, Ardahan ve Gümrü Türk kuvvetlerinin eline geçti¹⁰⁰. Bu yenilgi sonrasındaki süreç Ermenistan'da Taşnak Hükümeti'nin yıkılmasına neden oldu. Yerine Bakü'de olduğu gibi bir Sovyet Hükümeti kuruldu. Devrim birkaç gün içerisinde gerçekleşti ve yeni hükümet Türk Milliyetçileri ile bir anlaşma imzaladı. Anlaşma kapsamındaki en büyük toprak değişikliği ise Kars ve Ardahan ile Arpaçay'ın sağ kıyısına kadar olan yerlerin Türk hâkimiyetine girmesi oldu¹⁰¹.

İngiliz Misyonunun Transkafkasya'dan Çekilmesi (19 Mart 1921)

Gürcistan Hükümeti ve Bolşevikler arasında bir barış yapılmasına istinaden İngiliz misyonunun Transkafkasya'dan çekilmesi bir gereklilik haline geldi. Transkafkasya'daki Baş İngiliz Delegatesi Albay Stokes personeliyle birlikte 19 Mart'ta Batum'u tahliye etti. Böylece Büyük Britanya ve Transkafkasya Devletleri arasındaki yakın resmi ilişki sona erdi¹⁰².

Sonuç

Transkafkasya coğrafyası Avrupa ve Asya kıtaları arasındaki geçiş güzergahlarından biri olmuştur. Bu bağlamda tarihsel süreç içerisinde ulusların mücadele alanı olarak jeopolitik, stratejik ve enerji konumu

** Ermeni Gregoryen Kilisesi'nin ruhanî merkezi olan şehir Ermenistan'ın Armavir idari bölgesinde yer almaktadır.

*** Ağrı ilinin önceki adı.

¹⁰⁰ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.388.

¹⁰¹ FO 371/7729/MFQ 1/513, s.388.

¹⁰² FO 371/7729/MFQ 1/513, s.392.

bakımından dikkati çeken bir bölgedir. I.Dünya Savaşı ve sonrası dönemde de mücadele alanı olmaya devam etmiştir. Coğrafya genel olarak Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan cumhuriyetleri ve İngiliz idaresi altındaki Batum şehri olmak üzere dört ayrı bölgeye bölünmüştür. Aynı zamanda Gürcistan ile Ermenistan, Gürcistan ile Azerbaycan ve Azerbaycan ile Ermenistan arasındaki ihtilafli küçük bölgeler de mevcuttur. Dağıstan olarak bilinen dağlık alan Transkafkasya'nın bir parçası olmasa da bölge ile ilgili sorunlarda anlaşmazlık konularından biriydi.

Çalışmada ele alınan belgelerde ve raporda genelde Transkafkasya'daki devletlerin mücadelesi özelde ise Azerbaycan'ın İngiltere, Rusya ve Anadolu'daki Milli Mücadele ile ilişkileri ve bu mücadelenin nedenlerini ortaya koymakla birlikte büyük güçlerin bu coğrafya ve halklarına karşı bakış açılarında özellikle petrol ve ticaretin etkili unsurlar olduğunu ortaya koymaktadır. Rusya'nın buradan ayrılması Bolşeviklerin iktidara geldiği tarihe dayanmaktadır. Bolşeviklerin Batum ve Ardahan'ı Türkiye'ye teslim etmesinden sonra buraları kendisine ait olarak gören Gürcüler Rusya'dan ayrılma kararı almıştır. Sonrasında ise Azerbaycan, Gürcüler ve Ermeniler birlikte Transkafkasya Cumhuriyeti'ni kurdular. Bu Cumhuriyet çok geçmeden başkentleri sırasıyla Bakü, Tiflis ve Erivan olan Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan adında üç cumhuriyete bölünmüştür.

Azerbaycan ile ilgili olarak onların Müslüman ve özellikle Türkiye Türklerine karşı bir sevgi ve sempatisi olduğu vurgusu yapılmıştır. Ayrıca pan-islamizm ve pan-turanizm fikirlerinin çok fazla taraftar bulduğuna dair tespitlerde bulunulması göze çarpmaktadır. Yine Azerbaycan'ın Müslüman ve Türkiye Türklerine olan sevgisi dile getirilmiştir. Ayrıca Azerbaycan Türkleri arasında pan-islamizm ve pan-turanizm hareketlerinin tehlikeli arz edecek boyutta olduğu değerlendirilmesi de yapılmaktaydı. Taşnak Ermenilerinin Bolşevik Rusya ile birlikte Bakü'de kurmaya çalıştıkları yönetimde binlerce Türkün şehirden tahliye ettirildiğini ve katledildiğinin altı çizilmiştir. Raporda dikkati çeken bir diğer önemli nokta da Almanya'nın coğrafyaya olan

ilgisidir. Bu bağlamda bölge petrolü için Gürcistan'ı kendisine bir müttefik olarak seçmiş ve Bakü petroleri ile ilgilenmeye başlamıştır. Hatta İngilizlere göre Türkiye ile bile çıkar çatışması yaşamış ve Türkiye'nin burada ilerlemesine engel olmuştur.

Transkafkasya'da İngiltere'nin Bolşevik Rusya'nın önüne set çekmek ve Hindistan ticaret yolu ile Ortadoğu'daki çıkarları nedeniyle bölgede kurma yoluna gittiği Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan cumhuriyetlerinin bağımsızlıkları 1918-1919 yılları ile sınırlı kalmıştır.

Bolşeviklerin Çarlık Rusya ordularını yenilgiye uğratması bölge tarihinde önemli bir tarihi kırılma noktası olmuştur. İngiltere'nin karşı devrimcilere doğrudan yardım yapamayacağını Bolşeviklerle savaşanlara isterlerse silah satabileceğini bütün dünyaya 13 Aralık 1919'da duyurması Kafkas ülkelerini hayal kırıklığına uğratmıştır. Paris Barış Konferansı'nda İtilâf devletleri Kafkas ülkeleri temsilcilerine silah yardımı yapacaklarını bildirmelerine rağmen daha sonra bundan da vazgeçtiklerini belirtmişlerdir. Tam bu sırada XI. Sovyet Ordusu Azerbaycan'a girerek 27 Nisan 1920'de Bakü'yü işgal etti. Bolşevikler sırasıyla Ermenistan ve Gürcistan'ı ele geçirdiler. Kâzım Karabekir Paşa XV.Kolordu ile Ermenilere karşı harekât başlattı. Böylece İngiltere'nin, Bolşeviklerle Anadolu'daki Kuvay-ı Milliyecilerin irtibatını kesmek için tasarladığı Kafkas Seddi yıkılmış oldu. Aslında Türk milli mücadelesi ile Azerbaycan ilişkileri her iki ülkenin sıkıntıda ve farklı politikalar yürütmek zorunda kaldığı bir döneme karşılık gelmiştir. Türkiye, İtilâf Devletlerine karşı savaştığından Sovyet Rusya ile ittifak yapmak durumunda kalmıştır. Bunun aksine uzun yıllar Rus hâkimiyetinde yaşayan Azerbaycan da tekrar Rus hâkimiyetine girmemek için İngiltere yanlısı bir politika izlemiştir. Türkiye son derece sıkıntıda olduğu bu dönemde Azerbaycan'a gerektiği kadar yardım edememiştir.

Kaynakça

1-Arşiv Belgeleri

Foreign Office (FO) (İngiltere Dışişleri Bakanlığı Arşivi)

2-Kitap Ve Makaleler

- Acar, Demet Şefika, “Soğuk Savaş Döneminde Kafkaslar ve Güvenlik Sorunları”, **Stratejik Araştırmalar Dergisi**, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, No: 5, Ankara, 2005.
- Amanova, Aynur, “Urmiya Bölgesinde Ermenilerin Türk-Müslüman Nüfusa Karşı yaptıkları Mezalimler (1918)”, **100.Yılı Münasebetiyle I.Dünya Savaşı’nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu, (25-27 Eylül 2014, Erzurum)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015.
- Belen, Fahri, **20’nci Yüzyılda Osmanlı Devleti**, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1973.
- Çağlayan, K. Tuncer, “Birinci Dünya Savaşı Sonlarında Kafkasya’da İngiliz Faaliyetleri”, **Belleten**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Sayı: 240, Ankara, (Ağustos) 2000.
- Çolak, Mustafa, **Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası, (1914-1918)**, TTK, Ankara, 2014.
- Dayı, S. Esin, **Elviye-i Selâse’de (Kars, Ardahan, Batum) Milli Teşkilatlanma**, Erzurum, 1997.
- Erdaş, (Akgül) Nilgün, **Millî Mücadele Döneminde Kafkas Cumhuriyetleri ile İlişkiler (1917 -1921)**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1994.
- Karabekir, Kâzım, **İstiklâl Harbimiz**, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1969.
- Karaköse, Nejdet “Mondros Mütarekesi’nden Kafkasya’daki Gelişmeler ve Nuri Paşa’nın (Killigil) Kafkasya’daki Faaliyetleri”, **100.Yılı Münasebetiyle I.Dünya Savaşı’nda Kafkas (Doğu) Cephesi Uluslararası Sempozyumu (25-27 Eylül 2014, Erzurum)**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015.
- HALE, William, **Türk Dış Politikası 1774- 2000**, (Çeviren: Petek Demir), 2003 Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2003.
- Resulzade, Mehmet Emin, **Azerbaycan Cumhuriyeti (Keyfiyeti Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti)**, (Haz: Yavuz Akpınar, İrfan Murat Yıldırım, Sabahattin Çağın), İstanbul, 1990.

Sönmezoğlu, Faruk, *“Kurtuluş Savaşı Dönemi Diplomasisi”*, **Türk Dış Politikasının Analizi**, Der Yayınları, İstanbul, 2001.

Sonyel, Salâhi R., **Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika- I (Mondros Bırakışmasından Büyük Millet Meclisi'nin Açılışına Kadar)**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1987.

ENVER PAŞA'NIN KAFKASYA POLİTİKASI VE İLK TÜRK CUMHURİYETİNİN KURULUŞU: AZERBAYCAN HALK CUMHURİYETİ

Saime YÜCEER*

ÖZET

Birinci Dünya Savaşı sürecinde Rusya'da Ekim Devrimi'nin gerçekleşmesi sonucu ortaya çıkan yeni konjonktür, esaret altında olan Türklerin kurtarılması politikalarını canlandırdı. Bu politikayı uygulamaya koyacak olan kişi, Enver Paşa idi. Birinci Dünya Savaşı'nda, Trablus ve Kuzey Afrika'ya, Osmanlı subayları ve bir de Osmanlı Şehzadesi Osman Fuat Efendi gönderilmişti. Enver Paşa'nın Kardeşi Nuri Bey de, bu sıralarda Libya kıyılarında, Mısırata Cephesi Kumandanı olarak bulunuyordu. 1878 Berlin Antlaşması'yla, Ruslara bırakılan Kars, Ardahan ve Batum'un ele geçirilmesinden sonra, Enver Paşa'nın ilk hedefi, Güney Kafkasya Harekâtına başlayarak Azerbaycan'ın bağımsızlığını desteklemek oldu. Enver Paşa, kardeşi Nuri Bey'i, Kuzey Afrika'dan çağırarak bu görevi kendisine verdi. Amcası Halil Paşa'yı ise Şark Orduları Grup Komutanlığı görevine getirdi. Güney Kafkasya, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya politikası, Enver Paşa, Amcası Halil Paşa ve hızlı bir şekilde terfi ettirilen kardeşi Nuri Paşa'nın sorumluluğunda olacaktı. Sultan V. Mehmet, Nuri Paşa'ya, bütün Kafkas İslam orduları ve bölgeleri için bir çeşit Emirlik Fermanı verdi.

Osmanlı Devleti, bu politikaları, uygulama aşamasına geçirirken; Bolşevikler Bakü petrollerini ele geçirmek için harekete geçti. Ermeni asıllı Stephan Şaumyan olağanüstü yetkilerle Kafkasya'ya gönderildi.

* Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

Şaumyan, Bakü'deki Ermeni ve Rus askerleri ile işçilerine dayanarak, 18 Mart 1918'de bir darbeyle hükümeti ele geçirdi. Sonra "Mart Olayları" olarak tarihe geçen ve üç gün süren Ermeni askerlerinin de katıldığı Türklere yönelik katliam yapıldı ve 20 bin Azerbaycanlı Türk katledildi. İttihat ve Terakki, Mart 1918'de özel bir "Kafkas Şubesi" oluşturdu. Enver Paşa, ilk yapılması gereken işin bir ordu kurmak olduğuna karar verdi. Ama büyük devletleri karşısına almamak için bu güce, bağımsız bir ordu görüntüsü verilecek ve yerel bir özellik kazandırılacaktı. Bu görüşten hareketle ismi Kafkas İslam Ordusu olarak belirlendi. Nuri Paşa komutasına verilen 9'uncu Orduya bağlı 5'inci Kafkas Fırkası, 8 Mayıs 1918`de Tebriz'e geldi. 20 Mayıs`ta Aras Nehri'ni geçerek Zengezur`a ulaştı. 25 Mayıs`ta ise Gence'ye geldi. Yol boyunca Ermeni çetelerin gerçekleştirdiği korkunç katliamlara şahit oldular. Gence'de Kafkas İslam Ordusu çatısı altında gönüllüler örgütlenmeye başladı.

Olayın diplomatik boyutu da ihmal edilmedi: Osmanlı Devletinin isteği üzerine 11 Mayıs 1918'de, 4 Haziran'a kadar sürecek olan Batum Konferansı açıldı. Bolşevikler bu konferansa katılmak istedi. Bu istek, Türkiye ve Maverayı Kafkas Cumhuriyeti tarafından kabul edilmedi. Buradaki başat güç Osmanlı Devleti idi. Diğer yandan farklı amaçları olan bu üç milletin uzun süre bir arada kalamayacağı hesap edilebilir bir durumdu. Nitekim Maverayı Kafkas Cumhuriyeti Seymi, 26 Mayıs 1918'de Cumhuriyetin sona erdiği kararını kabul etti. Aynı gün Gürcistan bağımsızlığını ilan etti. 28 Mayıs'ta da Azerbaycan ve Ermenistan bağımsızlıklarını ilan ettiler.

Batum'da, 4 Haziran 1918'de, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ile yapılan Dostluk Antlaşması'nın 4. maddesinde, "Azerbaycan Cumhuriyet Hükümeti tarafından istekte bulunulduğunda Osmanlı Hükümeti, içeride düzenin tekrar kurulması ve güvenliğinin sağlanması için lede'l-icab silah kuvvetiyle yardımda bulunacaktır" hükmü yer aldı. Azerbaycan, kendisini destekleyecek tek güç olarak Osmanlı Devleti'ni görüyordu. Söz konusu madde ile Azerbaycan Hükümeti, Osmanlı Devleti'nden askeri yardım isteğinde bulunabilecekti. Enver Paşa'nın

Kafkasya politikası, bölgede iddiaları olan büyük devletleri rahatsız etti. Şaşırtıcı olan ise en büyük tepkinin müttefiki Almanya'dan gelmesi oldu. Bölge politikalarını şekillendiren en önemli unsurların arasında Bakü petroleri bulunuyordu. Almanya, Gürcistan'ın koruyuculuğunu üstlenerek bu devleti, Osmanlı Devletine karşı desteklemeye başladı. Öyle ki, Tiflis yolunda Kutayis'te, bağlaşıklık Alman ve Osmanlı kuvvetleri arasında çatışma yaşandı. Osmanlı kuvvetleri, Gürcü ve Alman kuvvetlerini geri püskürttü. Sovyetler de Almanlarla anlaşıp Türkleri durdurmak istedi. İngilizler de bu sürecin içinde yer alıyordu. Almanya, Bakü'nün Türk kuvvetlerinin eline geçmesine karşıydı ve Enver Paşa'ya baskı yapıyordu. Bu süreçte, Paşa'nın açık emirleri harekâtın durdurulması yönünde olurken; gizli emirleriyle harekâta devam edilmesini sağladı.

1918 yılının Haziran ayı ortalarında, Azerbaycan Milli Meclis Başkanı ve Müsavat Partisi'nin kurucusu Resulzade Mehmet Emin Bey başkanlığında bir heyet, Bakü'nün kurtarılması için askeri yardım isteğinde bulundu. Kısa süre sonra da Enver Paşa Bakü Harekâtı'nı başlattı. Kafkas İslam Ordusuna Nuri Paşa başkanlık ediyordu. Özel olarak 5'inci Kafkas Fırkası Mürsel Paşa'nın kumandanlığına geçti ve ordu güçlendirildi. Kafkas İslam Ordusu'nun örgütlenmesini takiben Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kontrolünde olmayan şehirlerinin, özellikle Bakü'nün kurtarılması için harekâta başlandı. Ağustos ayı itibarıyla Bakü yakınlarında muharebeler başladı. Bu Rusya'yı telaşlandırdı. Bolşevikler, Türk ilerleyişini durdurmak için Almanya'ya başvurular. Berlin Hükümeti'nin petrol karşılığında Türkleri durduracağı önerisi Lenin tarafından kabul edildi. Ama uygulamaya konulmadı. Enver Paşa'nın emri ile Nuri Paşa ve Halil Paşa'nın komutasındaki kuvvetler, 14 Eylül'de Bakü'ye taarruza geçti. 15 Eylül 1918'de Bakü, işgalden kurtarılmış oldu. Dağıstanlıların da Osmanlı Devleti'nden yardım istemesi üzerine, askeri harekât bu alanda sürdü. 13 Ekim'de Şimali Kafkas Cumhuriyeti'nin kurulduğu ilan edildi. Enver Paşa'nın uygulamaya koyduğu politikalar sonucunda, Azerbaycan ve Dağıstan'da, bağımsız iki cumhuriyet kurulmuş oldu.

Bu araştırmada, Enver Paşa'nın Kafkasya politikası, Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşuna verdiği destek, bu süreçte büyük devletlerin Türklere karşı işbirliği yapma politikaları ve Bakü'nün kurtarılmasının Türk-Rus ilişkilerine yansımaları sorularına cevap aranacaktır.

Anahtar Kelimeler: Enver Paşa, Kafkasya, Osmanlı Devleti, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, Kafkas İslam Ordusu

**ENVER PASHA'S CAUCASIAN POLICY AND THE
FOUNDATION OF THE FIRST TURKISH REPUBLIC:
PEOPLE'S REPUBLIC OF AZERBAIJAN**

ABSTRACT

The new conjuncture emerging as a result of the occurrence of the October Revolution in Russia during the First World War enlivened the policies of liberation of Turks in captivity. The person to put this policy into practice was Enver Pasha. In the First World War, some Ottoman officers and an Ottoman Shahzadah, Osman Fuat Efendi, were sent to Tripoli and the Northern Africa. In the meantime, Enver Pasha's brother, Nuri Bey, was somewhere in the seacoast of Libya as the Misrata Front Commander. After the capture of Kars, Ardahan and Batumi having been left to Russians with the 1878 Berlin Treaty, Enver Pasha's first target was to support the independence of Azerbaijan by starting the Southern Caucasus Campaign. Enver Pasha sent for his brother, Nuri Bey, from the Northern Africa and gave him this mission. Moreover, he appointed his uncle, Halil Pasha, as the Eastern Armies Group Commander. The policy of the Southern Caucasus, Azerbaijan and the Northern Caucasus would be under the responsibility of Enver Pasha, his uncle Halil Pasha and his rapidly promoted brother, Nuri Pasha. Sultan Mehmet V gave Nuri Pasha some sort of emirship firman for all the Caucasian Islamic armies and regions.

While the Ottoman State was putting these policies into practice, the Bolsheviks took action to capture the Baku petroleum. Stephan Saumyan of Armenian origin was sent to Caucasia with exceptional powers. Saumyan overthrew the government with a military coup d'état and seized power in Baku on 18th March 1918 with the help of the Armenian and Russian soldiers and workers there. Later, Turks were massacred and 20 thousand Azerbaijani Turks were killed during the events in which the Armenian soldiers were also involved and the events went down in history as the "March Events" and lasted three days. The Committee of Union and Progress formed a special "Caucasian Branch" in March 1918. Enver Pasha decided that the first thing to do was to establish an army. However, with the aim of avoiding the opposition of the great states, this force would be given the appearance of an independent army and made to acquire a local characteristic. Starting from this opinion, it was named the Caucasian Islamic Army. The 5th Caucasian Division connected to the 9th Army having been given under the command of Nuri Pasha came to Tabriz on 8th May 1918. It crossed over the Aras River and reached Zengezur on 20th May. And on 25th May, it came to Gence. Throughout the journey, they witnessed the horrible massacres carried out by the Armenian gangs. In Gence, volunteers started to organize under the roof of the Caucasian Islamic Army.

Moreover, the diplomatic dimension of the event was not neglected as well. Upon the request of the Ottoman State, the Batumic Conference, which would last until the 4th June, was opened on 11th May 1918. The Bolsheviks wanted to participate in this conference. This request was not accepted by Turkey and the Trans Caucasian Republic. The dominant power here was the Ottoman State. On the other hand, it was a predictable situation that these three nations with different goals would not stay together for a long time. In fact, the Trans Caucasian Republic Sejm acknowledged the decision that the Republic ended on 26th May 1918. On the same day, Georgia declared independence. And on 28th May, Azerbaijan and Armenia declared independence.

The 4th article of the Treaty of Amity made with the People's Republic of Azerbaijan in Batumi on 4th June 1918 included the provision that "*If the Azerbaijan Republican Government requested, the Ottoman State should help, when necessary via armed forces, with the aim of re-establishing the order and providing security in the country.*" Azerbaijan regarded the Ottoman State as the only power to support it. With the mentioned article, the Azerbaijan Government would be able to ask the Ottoman State for military assistance. Enver Pasha's Caucasia policy discomforted the great states having claims in the region. More surprisingly, the biggest reaction came from its ally, Germany. The most important one of the factors shaping the region policies was the Baku petroleum. Germany undertook the protection of Georgia and started to support this state against the Ottoman State. In fact, there occurred a conflict between the allied German and Ottoman forces in Kutayis on the way to Tbilisi. The Ottoman forces repelled the Georgian and German forces. Moreover, the Soviets wanted to halt Turks by agreeing with Germans. The English also took part in this process. Germany was against the falling of Baku in the hands of the Turkish forces and exerted pressure on Enver Pasha. In this process, while the Pasha's open orders were in the direction of halting the campaign, the campaign was continued via his covert orders.

In the mid-June of 1918, a delegation under the presidency of the Azerbaijan National Assembly President and Resultzade Mehmet Emin Bey, the founding president of the Equality Party, asked for military assistance for the liberation of Baku. And soon afterwards, Enver Pasha started the Baku Campaign. The Caucasian Islamic Army was commanded by Nuri Pasha. Particularly, the 5th Caucasian Division went under the command of Mursel Pasha and the army was strengthened. Following the organization of the Caucasian Islamic Army, campaigns were started to save the cities, especially Baku, which were not under the control of the People's Republic of Azerbaijan. As of August, combats started near Baku. This put Russia in a flurry. The Bolsheviks appealed to Germany in order to halt the Turks' advance. The Berlin

Government's offer to halt the Turks in return for petroleum was accepted by Lenin. However, it could not be put into practice. With the order of Enver Pasha, the forces under the command of Nuri Pasha and Halil Pasha took the offensive towards Baku on 14th September. On 15th September 1918, Baku was saved from occupation. And upon the Dagestani's asking the Ottoman State for help, the military campaign continued in this area. On 13th October, it was declared that the Republic of Northern Caucasia was founded. As a result of the policies put by Enver Pasha into practice, two independent republics were founded in Azerbaijan and Dagestan.

In this study, answers will be sought to the questions of 'What was the Caucasian policy of Enver Pasha?', 'How did the Ottoman State support the foundation of the People's Republic of Azerbaijan?', 'What were the uniting policies of the great states against Turks during this process?' and 'How did the liberation of Baku reflect on the Turkish-Russian relationships?'

Key Words: Enver Pasha, Caucasia, Ottoman State, People's Republic of Azerbaijan, Caucasian Islamic Army

Giriş

Rusya, sıcak denizlere inme politikasını yürürlüğe koyduğu zaman; hedeflerinden biri de Osmanlı Devleti oldu. Bu bağlamda Rus kuvvetleri, Türk topraklarına yönelik saldırılarını, Tuna, Karadeniz ve Kafkaslar üzerinden gerçekleştirmeye başladı. Kafkasya politikasını yürütürken Rusya'nın dayandığı unsurlar, Hıristiyan halklar oldu. 1658'de bazı Gürcü beyleri, Moskova'dan Gürcülerin koruma altına alınması isteğinde bulunmuşlardı. Ancak o gün için kendisini, Osmanlı Devleti ile karşı karşıya gelecek güçte görmeyen Rusya bu isteğe olumlu karşılık vermemiştir. Daha sonraki süreçte Rusların Kafkasya'ya yerleşmesinde Gürcülerin rolü büyük olacaktır. I. Petro Dönemi'nde Kafkasya'da bazı gelişmeler kaydedildi. Ama kalıcı olmadı. Rusya'nın Kafkasya'daki sistemli ilerleyişi II. Katherina Dönemi'nde

(1762-1796) gerçekleşti¹. Rusya, 1771'de Kırım'a girdi. Rusların, bağımsızlık sözüne inanan Kırımlı prens ve asilzâdeler, savunma yapmadılar; Hanın atlı ordusu ve Osmanlı birlikleri yetişmeden, Kırım'ı Rus kuvvetlerine teslim ettiler. Küçük Kaynarca Anlaşması (1774) ile Kırım, bağımsızlığını elde etti. 1784 yılı başlarında ise II. Katherina, Kırım'ın Rusya'ya katıldığını ilan etti. Kırım'ın kaybedilmesiyle Kafkasya'ya yönelik Rus tehlikesi daha da arttı. 1785'te Kırım ve Kuban Nehri arasındaki bölge işgal edildi. Böylece Kafkasya'nın büyük bir kısmı Rus yönetimi altına girdi². 18. ve 19. yüzyıllarda, Şeyh Mansur, Şeyh Şamil ve bu iki isimden daha az ünlü olan kahramanların liderliğinde, Kafkasya'da Rusya'ya zor günler yaşatan, bağımsızlık mücadeleleri gerçekleşti. Ancak Rus ilerleyişi devam edecek ve Anadolu topraklarına kadar uzanacaktı. Ama Kafkas halklarındaki bağımsızlık düşüncesi hiçbir zaman yok olmayacak; 20. yüzyılda küllerinden yeniden doğacaktı.

Söz konusu yüzyılda adı geçen coğrafyada, bu düşüncüyü fiili alana taşıyan lider olan Enver Paşa, Birinci Dünya Savaşı'nı, Osmanlı Devleti'ne yeniden güç kazandıracak; yeni oyunların kurulabileceği bir süreç olarak gördü. Belki de Osmanlı Devleti istem dışı savaşa sürüklendiğinde; durumu değerlendirmek üzere gerçekleştirilen Bakanlar Kurulu toplantısında gizleyemediği sevinci bu nedenle olsa gerekir... Hedeflerinden birisi de savaşın başından itibaren tatbik etmeye çalıştığı Kafkasya'nın Türk-İslam halkını ve Türklerin Anayurdu Orta Asya'yı, önce Çarlık Rusya'sına; sonra Sovyet Rusya'ya karşı ayaklandırma ve özgürlüklerine kavuşturma politikasıydı. Enver Paşa'nın uyguladığı bu politika sonucunda, Kafkasya'da iki bağımsız Türk devleti kurulacaktır. Bu araştırmada ise Enver Paşa'nın Kafkasya politikasının Azerbaycan boyutu irdelenmeye çalışılacaktır.

¹ A. N. Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 33-34.

² T. Swietochowski, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920**, Çev. Nuray Mert Bağlam Yayınları, Ankara, 1988, s. 22

Enver Paşa'nın Kafkasya Politikası ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti

Rusya'nın, Birinci Dünya Savaşı'na girmesine muhalif olan Bolşevikler, Ekim Devrimi'nin gerçekleşmesiyle birlikte savaştan çekilme kararı aldı. Rusya, Almanya ve Müttefikleriyle yaptığı görüşmeler sonunda, Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzalayarak savaştan çekildi. Türkiye'de, 1877-1878 Osmanlı Devleti ve Rus Çarlığı arasında gerçekleşen savaş sonunda kaybettiği Kars Ardahan ve Batum'u geri almayı başaracaktı. Rusya'da iktidar mücadelesinin yaşandığı Beyaz ve Kızıl orduların savaştığı süreçte, otorite boşluğu doğmuştu. Almanya ve Müttefiklerinin savaştan yenilgiyle çıkacağı olasılığı çok kuvvetlendiği bu dönemde, Enver Paşa, Rusya'daki otorite boşluğunu yeni bir fırsat olarak gördü ve Rusya'nın tahakkümü altında yaşayan Türkleri, bağımsızlığa kavuşturma politikasını başlattı.

Kafkasya, sahip olduğu zenginlikleriyle, stratejik konumuyla, etnik ve dinsel çeşitliliğiyle, emperyalist devletlerin ilgi alanları arasında yer alan bölgelerden biri durumundaydı. Bu coğrafya, yüz yıla yakın bir süre, Çarlık Rusya'sının tahakkümü altında kaldı. Kafkas halkları, mevcut rejime karşı özgürlük ve bağımsızlık için mücadeleye başladı³. Rusya'da Çarlık rejimine karşı başlayan devrimci hareketler, Kafkasya'da taraftar edinmede zorluk çekmedi. Bu bölge, merkezi otoriteden uzak olduğu için halklar, polisin baskısıyla, Petersburg ve Moskova'da olduğu gibi karşı karşıya kalmıyordu⁴. Söz konusu durum, bölge halkları tarafından rejime karşı oluşturulan örgütlerin, başarılı olmasında etkili oldu. Gizli örgütlenmelerde ve yer altı faaliyetlerde, deneyim kazandılar. Kafkas halkları, rejim karşıtı hareketleri, bağımsızlık ve özgürlük yolunda bir çıkış noktası olarak görmekteydiler. Bu

³ M. Butbay, **Kafkasya Hatıraları**, Yayına Hazırlayan: Ahmet Cevdet Canbulat, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1990, s. 1.

⁴ A. N. Kurat, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 459.

psikoloji, Kafkasya'daki rejim aleyhtarı hareketlerin başarısında önemli isteklendirme⁵ kaynağı oldu⁶.

Bölgedeki, rejim aleyhtarı hareketlerde Menşevik Gürcülerin daha etkin olmaları, onları, 1917 Şubat Devrimi'nde, Maverayı Kafkasya'da lider konumuna yükseltti⁷. Gürcü, Ermeni ve Azerbaycan temsilcileri, 15/28 Kasım 1917'de, Maverayı Kafkas Komiserliği'ni kurduklarını ilan ettiler. Bu halklar, iç işlerinde serbest olacakları bir yönetim oluşturdular. Merkez Tiflis olarak belirlendi. Bunlar Bolşevikleri tanımamakla birlikte kendilerinin Büyük Rus Cumhuriyeti'nin bir parçası olduğunu açıkladı. Ümitlerini yönetimde söz sahibi olacakları Kurucular Meclisi'ne bağlamışlardı. Ancak 5/18 Ocak 1918'de Bolşeviklerin söz konusu Meclisi dağıtması, Kafkas yöneticilerinin beklentilerini boşa çıkarttı⁸.

Diğer yandan Erzincan Antlaşması'yla, Maverayı Kafkasya siyasal yaşamına, Osmanlılar yeni bir aktör olarak tekrar girdiler. Rusya'da çıkan kargaşa, İttihat Terakki liderlerinde, buradaki Türkleri bağımsızlığa kavuşturma fikrini canlandırdı. Belki de yıkılmakta olan devletin yeni bir yaşam alanı olarak görüldü. Bu fikirden hareketle İttihat ve Terakki Komitesi, Mart 1918'de özel bir "Kafkas Şubesi" oluşturdu. Başına da Hasan Ruşeni getirildi. Ruşeni, gizli bir görevle Bakü'ye gönderildi. Görevi, Azerbaycan, Kuzey Kafkasya ve Türkistan'daki Türklerle temasa geçmekti. Bakü'ye de istihbarat faaliyetinde bulunacak kişiler yerleştirildi⁹.

Bu çalışmalarla eş zamanlı olarak Brest-Litovsk Barışı'nın uygulama alanına geçirilmesi için, 3 Mart'tan sonra Türk kuvvetleri askeri harekâta başladılar. 12 Mart'ta Erzurum geri alındı. İki gün sonra 1914 sınırına ulaşıldı. 10 Mart'ta Vehip Paşa, Maverayı Kafkas Hükümeti'nden Elviye-i selase'nin, Osmanlı kuvvetlerine teslim edilmesini

⁵ Motivasyon.

⁶ A.N. Kurat, **a.g.e.**, s. 459.

⁷ **A.g.e.**, göst. yer.

⁸ **A.g.e.**, s. 461, 462.

⁹ T. Swietochowski-Y.A. Bagirov, **a.g.e.**, s. 162, 163.

istemişti. Buna verilen cevapta, Maverayı Kafkas yönetiminin, Brest-Litovsk Antlaşması'nı tanımadığı; dolayısıyla böyle bir isteğin yerine getirilmesinin mümkün olmadığı bildiriliyordu¹⁰.

Diğer yanda 14 Mart'ta Türklerin eline geçmiş olan Trabzon'da, Rauf Bey başkanlığındaki Türk Heyeti ile Maverayı Kafkas Heyeti arasında görüşmelere başlandı. Ancak Kafkas Heyeti, Brest-Litovsk'u tanımamakta ısrar etmekteydi. Bunun üzerine Hüseyin Rauf Bey'in, Kafkas Heyeti'ne gönderdiği yazıda; Brest-Litovsk Barışının tanınmasını, Maverayı Kafkas Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını ilan ederek; Sovyet Rusya'dan kesin olarak ayrıldıklarını açıklamaları istendi. Görüşmelerin bu koşulların yerine getirilmesi durumunda yeniden başlayabileceği bildirildi¹¹.

Osmanlı istekleri, Tiflis'te tartışılırken, Türk askeri harekâtı da devam etmekteydi. 5 Nisan'da Vehip Paşa komutasındaki kuvvetler Ermenileri, Sarıkamış'tan attılar¹². 26 Nisan'da Maverayı Kafkas Cumhuriyeti, bağımsızlığını ilan etti. Bu sırada Kars ve Batum Türk kuvvetlerinin eline geçmiş 1877 sınırına ulaşılmıştı. 28 Nisan'da Vehip Paşa, Osmanlı Devleti'nin yeni Cumhuriyeti tanıdığını Tiflis'e bildirdi; ardından da Maverayı Kafkas Cumhuriyeti, Batum'da yeni bir konferansa davet edildi¹³.

Cemal Paşa'nın ziyafetinde geçen konuşmaları aktaran 7 Mayıs 1918 tarihli belgede, bu süreçte bölgedeki durum hakkında bazı bilgiler verilmektedir. Buna göre Erivan'da, Müslüman köylerden halkı kovarak Ermenilerin yerleştirildiği; halkın zulüm gördüğü; bu durumun ordunun sabrını taşıyabileceği; Vehip Paşa'nın Enver Paşa'dan Erivan'a hareket etmek üzere emir aldığı; ancak Paşa'nın bunun ordu için çok tehlikeli olduğunu düşündüğü; o yüzden istifa ettiğini söylediği aktarılıyordu. Halil Paşa'nın bu harekâtı kendisi yapmak istediği;

¹⁰ S. Yerasimos, **Türk Sovyet İlişkileri, Ekim Devriminden "Milli Mücadele"ye**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1979, s. 21.

¹¹ A. N. Kurat, **a.g.e.**, s. 472.

¹² **A.g.e.**, s. 473.

¹³ S. Yerasimos, **a.g.e.**, s. 22.

bunun için de Kafkasya demiryolunu asker sevki için kullanmayı amaçladığı bildiriliyordu. Halil Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin askeri harekât yapmamasının, Kafkasya'nın Türk-İslam halkları için bir felaket olacağını dile getirdikten sonra, Bölgenin Osmanlı Devleti'ne bağlanması yerine Büyük Rusya ile Osmanlı Devleti arasında bağımsız bir devletin kurulmasını ve bu devletin desteklenmesinin daha faydalı olduğunu söyledikten sonra, "*Bu hükümet daima bizimle beraber olacaktır*"¹⁴ dediği belgede aktarılan bilgiler arasında yer alıyor.

Enver Paşa'nın Azerbaycan politikasını da bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Tahminen Temmuz ayında kaleme alınan ancak resmen imzalanmayan askeri anlaşma metninin birinci maddesinde: Osmanlı Hükümeti, Azerbaycan Ordusunun kuruluşunu üzerine almıştır. Bu ordu içeride ve dışarıda Osmanlı Başkomutanlığının vereceği karara göre görev yapar denilmekte; dördüncü maddesinde ise Osmanlı Ordusu Başkomutanı veya Harbiye Nazırının göreceği lüzum üzerine; Azerbaycan Ordusu, Osmanlı savaş alanına ve keza Osmanlı Ordusu, Azerbaycan savaş alanına sevk olunarak Osmanlı Ordusu Başkomutanının emri altında istihdam olunacaktır koşulları yer alacaktı¹⁵. Bu durum, Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan Devleti'nin kuruluşuna verdiği desteğin askeri kısmını ilgilendiren diğer bir boyutudur. Çünkü o coğrafyada, bir devletin varlığını sürdürebilmesi için her şeyden önce kuvvetli bir orduya sahip olması gerekir. İleride değinileceği üzere Ahmet Ağaoğlu ve Hüseyinzade Ali'nin, başlangıçta Maverayı Kafkas yönetiminin devam etmesini istemeleri, Azerbaycan'ın askeri gücünün olmaması nedeniyledir.

Bir taraftan bu gelişmeler yaşanırken; Batum Konferansı da 11 Mayıs 1918'de açılarak görüşmelere başlandı. Osmanlı Devleti'ni, Halil Mentеше ile Vehip Paşa temsil ediyordu. İstanbul, daha ileri bir hedef belirlemişti. Artık Ahıska ve Ahılkelek ile Gümrü'yü ve Kars-

¹⁴Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920, Osmanlı Arşiv Belgeleri, Yayına Hazırlayanlar: Qiyas Şükürov-Vasif Qafarov, TEAS Yayıncılık, İstanbul, 2018, s. 123-124.

¹⁵A.g.e., s. 319. İstanbul Konferansı öncesinde Azerbaycan Murahhas Heyeti'nin sunduğu sınır projesi için bk. A.g.e., s. 338-339.

Gümrü-Culfa demiryolunu içine alan bölgenin Osmanlı Devletine, verilmesi istenmekteydi. Bu arada Yakup Şevki Paşa, 14 Mayıs'ta İran'daki İngilizlere karşı gerçekleştirilecek harekâta kullanılmak amacıyla Gümrü-Culfa üzerinden askeri birliklerin geçmelerine izin verilmesini istedi. Bu istek cevapsız kalınca; Gümrü ele geçirildi ve Karakilise yakınlarında Ermeniler bozguna uğratıldı¹⁶.

Diğer taraftan Sovyetler Birliği de bu konferansa katılma isteğinde bulundu. Bu yolda Çiçerin, 16 Mayıs 1918 tarihinde, Moskova'daki Alman Elçisi'ne bir nota verdi ve Sovyet Hükümeti'nin Batum Antlaşması'nı tanımayacağını bildirdi. Sovyetler, Brest-Litovsk'ta Türkiye'ye bıraktıkları Batum şehri ve limanını, geri almak istiyorlardı. Ancak Rusya'nın bu isteği, Türkiye ve Kafkas Cumhuriyeti tarafından dikkate alınmadığından sonuçsuz kaldı¹⁷.

Farklı milli hedefleri olan bu üç ayrı milletin aynı çatı altında uzun süre kalamayacağı görülmekteydi. Ermeniler, Rusya'yı veya Antanta devletlerini destek devlet olarak seçmek istiyorlardı. Gürcüler ise, başta Almanya olmak üzere, Rusya ve İngiltere arasından birini seçecekti. Görüldüğü üzere bu iki halkın müstakbel emperyalist destekçileri de vardı. Azerbaycan Türkleri ise, kendilerini destekleyecek tek gücün Osmanlı Devleti olduğuna inanmaktaydılar¹⁸. Kafkasya Müslümanlarının askeri teşkilatlanma açısından Gürcüler ve Ermenilerden geri kaldıklarını belirten Mehmed Emin Resulzade, çözümün Osmanlı Ordusunun Kafkasya'ya girip asayişini temin etmesinde olduğunu düşünmekteydi¹⁹.

Sonuçta beklenen oldu. Maverayı Kafkas Cumhuriyeti Seymi, 26 Mayıs 1918'de Cumhuriyetin sona erdiği kararını ilan etti²⁰. Aynı gün Almanya tarafından desteklenen Gürcistan bağımsızlığını ilan etti. 28

¹⁶K. Gürün, **Türk Sovyet İlişkileri (1920-1953)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 3.

¹⁷A. N. Kurat, **a.g.e.**, s. 475, 476.

¹⁸**A.g.e.**, s. 463.

¹⁹**Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920, Osmanlı Arşiv Belgeleri**, s. 147.

²⁰**A.g.e.**, göst. yer.

Mayıs'ta da Azerbaycan ve Ermenistan bağımsızlıklarını ilan ettiler. Osmanlı Devleti, 4 Haziran 1918 günü, Batum'da Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve Dağıstan ile ikili antlaşmalar yaptı²¹. Gürcistan barışı ile Batum, Ahıska ve Ahılkelek Osmanlılara bırakıldı. 1877-1878 sınır hattı da Ermenistan ve Azerbaycan ile Türkiye arasında sınır oldu²².

Azerbaycan'ın bağımsızlık tarihinden altı gün önce, 22 Mayıs 1918 tarihinde, Talat ve Enver Paşa'ya bir değerlendirme mektubu gönderen Ahmet Ağaoğlu ve Hüseyinzade Ali, Ermenistan'ın oluşumuna izin verilmemesini istemişlerdi. Böyle bir durumun ikinci Makedonya olayının yaşanmasına sebep olacağını; bu nedenle Kafkasya'nın Konfederatif halinin devam ettirilmesini bildirmişler; aksi durumda Ermenilerin, Azerbaycan topraklarına saldıracakları ve hazırlıklı olmayan Azerbaycan'ın bundan çok zarar göreceğini, çoğunluğu Müslüman olan Konfederasyon içinde bu tehdidin ortadan kalkacağı görüşlerini dile getirmişlerdi. Ancak büyük güçlerin de olayın içinde olması nedeniyle bu politika uygulanamadı. Yukarıda belirtildiği üzere söz konusu ülkeler bağımsızlıklarını ilan ettiler²³.

Bunun üzerine 29 Mayıs 1918 tarihli Nesimi Bey'den Halil Bey'e gönderilen yazıda: Gürcistan'ın, Federasyondan ayrılıp bağımsızlık ilan etmesinin Almanya'nın tavsiyesi üzerine olduğu bildiriliyordu. Bu nedenle Kafkasya Müslümanlarının da bağımsızlıklarını ilan etmeleri gerektiği; çünkü Gürcistan'ın bağımsızlığını Almanya'nın tanımına eş zamanlı olarak Kafkas Müslümanlarının bağımsızlığının da tanınmasının, müttefiklere kabul ettirilebileceği hususlarına yer veriliyordu. Batum'a, Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan ettiği tarihten sonra ki bir tarih olan 31 Mayıs'ta ulaşacak olan bu yazıda yer alan görüşler, İttihat ve Terakki Hükümeti'nin politikasını yansıtıyordu²⁴. Muhte-

²¹ K. Gürün, **a.g.e.**, s. 3.

²² A. N. Kurat, **a.g.e.**, s. 477.

²³ **Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920, Osmanlı Arşiv Belgeleri**, s. 165-166.

²⁴ **A.g.e.**, s.195.

melen Kafkasya'daki Türklerin elini kuvvetlendirmek için, Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan ettiği tarih olan 28 Mayıs'ta Talat Paşa, Batum'da Dâhiliye Müsteşarı Mustafa Abdülhâlık Bey'den, Bakü Cemiyet-i İslâmiyesi tarafından toplanan Rus ve Ermeni mezalimi hakkındaki belgelerin İstanbul'a gönderilmesini istedi²⁵.

Yine aynı gün: 28 Mayıs 1918'de, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve bağımsızlık ilanını; Azerbaycan Hâriciye Nâzırı Mehmed Hasan Hâcînski, Osmanlı Murahhas Heyeti Başkanı Halil Bey'e sunduğu notada, "26 Mayıs saat 15.00'da Mâverâ-yı Kafkas Seym'i kendisinin feshedildiğini ilan ederek o gün saat 17.00'da Gürcistan hükümet oluşturarak bağımsızlığını ilan etmiş, bunun ardından Seym'deki Müslüman fraksiyonları dahi kendilerini Azerbaycan Meclis-i Millisi ilan ederek makâm-ı riyasete Resulzade Mehmed Emin Efendiyi intihap eylemişlerdir. Meclis-i Milli hemen Fethalî Han Hoyski Efendi'nin taht-ı sadâretinde Azerbaycan Hükümetini teşkil eylemiştir. Hariciye nezareti ile ticaret nezareti acizlerine havale edilmiştir. Durumu bilgilerinize sunar, Devlet-i Aliye ile andlaşma yapmak isteğinde bulunduğumuzu bildiririm"²⁶.demekteydi.

Fethali Han Hoyski imzasıyla gönderilen ve Azerbaycan Cumhuriyeti Hariciye Nazırı Mehmed Hasan Hacinski tarafından Osmanlı Murahhas Heyeti Başkanı Halil Bey'e takdim edilen 30 Mayıs 1918 tarihli telgrafta; "İstanbul, Berlin, Viyana, Paris, London, Roma, Washington, Sofya, Moskova, Tokyo, Bükreş, Tahran, Madrid, Lahey, İstokholm, Kiev, Kristinya, Kopenhag Hariciye Nazırlarına: Azerbaycan Şura-yı Millisi Gürcistan'ın Mavera-yı Kafkas Cumhuriyeti Müttefikası'ndan ayrıldığı üzerine 28 Mayıs'ta Şarki ve Cenubi Kafkasya'dan ibaret bulunan Azerbaycan'ın istiklalini ilan ile Azerbaycan Hükümeti Cumhuriyesini teşkil eyledi. Keyfiyeti mezkureyi zat-ı alilerine bildirerek bunun kendi hükümetlerine tebliğini rica ederim. Azerbaycan hükümeti merkezîyesi muvakkaten Gence'de mukim buluncaktır"²⁷. deniliyordu. Bu belgeden de anlaşıldığı üzere Azerbaycan Cumhuriyeti Başbakanı Hoyski, Osmanlı Devleti'nin, Azerbaycan'ın

²⁵ A.g.e., s. 193.

²⁶ A.g.e., s. 194.

²⁷ A.g.e., s. 197.

bağımsızlığını tanımasını; ayrıca İstanbul'un, Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımaları için müttefikleri nezdinde de girişimde bulunmasını talep ediyordu.

Azerbaycan Cumhuriyetiyle ilgili diğer bir açıklama da Azerbaycan Murahhas Heyeti Başkanı Mehmed Emin Resulzade'den geldi. O, İstanbul Konferansı'nın hazırlık aşaması sürerken; 17 Temmuz 1918 tarihinde verdiği demeçte: Azerbaycan Cumhuriyeti'nin 28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan ettiğini belirtiyor ve konuşmasının devamında Azerbaycan Cumhuriyeti'ne ilişkin şu bilgileri veriyordu: 1- Cumhuriyet sınırları Bakü ve Gence eyaletleri ile Tiflis ve Revan Eyaletlerinin bir kısmını ve Zakatala Kazasını kapsamaktadır. 2-Cumhuriyetin yüzölçümü 100.600 kilometre karedir. 3- Nüfusu 3.400.000 civarındadır. Nüfusun %75 Türk Müslüman'dır. 470 bini Ermeni ve 270 bini diğer milletlerden oluşmaktadır. 4- Azerbaycan, parlamenter sisteme göre yönetilen bir hükümet olup 44 mebusan oluşan bir meclisi vardır. 5- Azerbaycan ordu, polis ve jandarma kuvvetlerinin teşkilatı tamamlanmaya çalışılmaktadır. 6- Cumhuriyetin Başkenti Bakü şehridir. Ama burası Bolşevik işgalindedir. Bu nedenle geçici başkent Gence şehridir. 7- Azerbaycan kaynak ve maden yönünden zengin bir ülkedir. Bu kaynakların en önemlileri Petrol, bakır ve pamuktur²⁸.

Görüldüğü üzere Enver Paşa'nın hedeflerinden biri gerçekleşmiş; Azerbaycan Cumhuriyeti kurulmuştu. Aslında Kafkasya, bu kapsamda da Azerbaycan politikası, Enver Paşa'nın, başlangıçtan itibaren planladığı ve yürüttüğü bir politikaydı. Doğu cephesinde savaşlar başlamak üzereyken, Rusya'nın arkadan çevrilmesi ve bağımsız Türk devletlerinin kurulmasını sağlayacağını düşündüğü bir plan yaptı. Bunu yerine getirmek için de Amcası Halil Bey'i görevlendirdi. Buna göre Halil Bey, İstanbul'da seçkin bir tümen teşkil edecekti. Tümen, İstanbul'dan Ulukışla'ya; buradan da Halep, Urfa, Mardin ve İran'a gidecek, Rus-İran sınırına erişilecekti. Oradan da Kafkas Azerbaycan'ına

²⁸ A.g.e., s. 344-345.

geçilecekti. Burada Azerbaycan Türkleri ayaklandırılacak; sonra Kuzey Kafkasya halkları da Ruslara karşı ayaklandırılacaktı. Sonuçta yeni bağımsız devletler kurulup Kafkasya'da Rus hâkimiyetine son verilecekti. Bu plan bir ütopya; ya da bir hayal gibi görülebilir²⁹. Ancak bu plan yapılmış Halil Bey de görevi uygulamaya koymuştu. Sarıkamış faciasından sonra Enver Paşa, Halil Bey'i, geri çağırırken; O, tümeniyle Urfa'ya ulaşmış bulunuyordu. Sonuçta bu görev yarım kaldı ve Halil Bey, Ulukışla'ya döndü. Orada Enver Paşa'yı karşıladı. Enver Paşa'nın ilk cümlesi, "*Kuvve-i külliye mahvoldu!*"³⁰ idi. Bu ifade, benim de büyük dedemin şehit düştüğü, Sarıkamış faciasının, sorumlu Komutanı tarafından tek cümleyle anlatımıydı. Bu harekât, felaketle değil de zaferle sonuçlanmış olsaydı; henüz savaşın başında yürürlüğe konan söz konusu politikanın sonuçlarını yazabilecektik. Ama bu politikanın tekrar yürürlüğe konulması savaşın sonuna denk gelecekti...

Bolşevik Devrimi sonucunda, Rus Ordusunun savaş dışı kalması ve Osmanlı Ordusunun da Güney Kafkas sınırlarına ulaşması, Türk topraklarını kurtarma politikasını yeniden canlandırdı. Enver Paşa'yı ve O'nun takipçisi genç subayları umutlandıran ve hayalden gerçeğe doğru bir yolculuğa çıkartan bu olaylardı. Ama beklenmedik bir dirençle karşı karşıya kaldılar. Bu sefer hem siyasi hem de askeri anlamda Osmanlı Devleti'nin karşısına çıkan güç;-diğer devletlerin yanı sıra- müttefikleri Almanya oldu. Almanlar, Enver Paşa'nın Kafkasya politikasını, bir taraftan bağımlılık ilişkisini zedeleyen bir hareket olarak görürken; diğer taraftan ise bu politikayı, Almanya'nın Kafkasya'daki çıkarlarına aykırı buldular. Osmanlı diplomatları nezdinde bu rahatsızlıklarını kuvvetli bir şekilde vurgulamaktan da çekinmeyeceklerdi. Alman baskısı karşısında Enver Paşa, Alman Genelkurmay Başkanı Hindenburg'a, "*Ben böyle beklemiyordum, bu gece vazifemden istifa ediyorum.*"³¹. şeklinde yazmak zorunda kalacaktı. Bu Enver Paşa'nın

²⁹ Ş. S. Aydemir, **Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa (1914-1922)**, C. III, Remzi Kitabevi, İstanbul 1978, s. 116-117. Ayrıca bk. **Halil Paşa'nın Hatıraları**, Derleyen Ş.S. Aydemir, Akşam Gazetesi, Ekim-Kasım 1967.

³⁰ Ş. S. Aydemir, **a.g.e.**, s. 117-118.

³¹ **A.g.e.**, s. 358.

ruh halini göstermesi yönünden de analiz edilmesi gereken bir cümledir.

Bu baskılara rağmen Enver Paşa'nın, hedeflerinden biri de Bakü'nün işgalden kurtarılmasıydı. Gerek Şark Orduları Grubu Komutanlığı'na gerekse Kafkas İslam Ordusu'na gönderdiği telgraflarda: Kafkas İslam Ordusu birliklerinin Azerbaycan içlerine doğru ilerlemesini durdurması ve Bakü'ye yönelik bir harekâtın yapılmayacağı konularında kesin emirler gönderdi. Aynı zamanda Kafkas İslam Ordusuna asker, silah ve cephane gönderilmemesi için Şark Orduları Grubu Komutanlığını açık bir şekilde uyarıyordu. Ancak bu uyarılar, gerçek niyeti gizlemek içindi ve gönderilen açık emirlerde yapılmıyordu. Yürütülen gerçek politika, kişiye özel olarak gizli kaydıyla gönderilen emirlerde yer alıyordu. Bunlarda Kafkas İslam Ordusunun ihtiyacı olan asker, silah ve cephanenin derhal gönderilmesini, ordunun her türlü hazırlıklarını ikmal ederek Bakü'ye karşı bir an önce taarruza geçilip şehrin Almanların müdahalesine fırsat verilmeden bir an önce işgalden kurtarılması isteniyordu³².

Ama durum Türklerin aleyhine gelişmekteydi. Bolşeviklerin, Bakü'deki güçlerini gün be gün takviye etmelerinin yanında; bir İngiliz birliğinin, Bakü'nün yardımına geleceği yolunda duyumlar alınıyordu. Bir yandan düşmanın cepheden Bakü'ye doğru sürülmesi çabaları devam ederken; diğer yandan Ermeni çetelerinin kuzey ve güney yansılardan saldırılarını arttırmaları karşısında; 5nci Kafkas Tümeni'nin mevcut kuvvet durumuyla Bakü'yü kurtarmakta çok zorlanacağı görülmüştü. Kafkas İslam Ordusu Komutanlığı'nın Şark Orduları Grubu'ndan takviye isteği Başkomutanlık Vekâleti'ne bildirildi. Takviyenin 38nci Piyade Alayı ve dağ topçu taburuyla yapılabileceği konusundaki mütalaayı, Enver Paşa olumlu karşıladığını gizli kaydıyla gönderdiği emirle Şark Orduları Grubu Komutanı'na bildirmiş, ayrıca durumdan Nuri Paşa'nın da haberdar edilmesini istemişti. Buna karşılık Kafkas İslam Ordusu Komutanlığına açık çektiği 1 Temmuz 1918

³² Genelkurmay, ATASE Arşivi; BDH Koll. , K. 136, D. 385, F.16; ATASE Arşivi; BDH Koll., K. 3819, D. 6, F. 22. Bkz. N. Yüceer, **a.g.e.**, s. 95.

tarihli telgrafta ise; ek kuvvet gönderilmesinin mümkün olmadığı bildiriliyor ve görevlerinin Bakü'yü ele geçirmek olmadığı; kuvvetlerin toplu halde tutularak, Bolşeviklerin Gence üzerine hareketlerini önlemek olduğu yeniden hatırlatılıyordu. Yine açık şekilde Şark Orduları Grubu Komutanlığına gönderdiği telgrafta ise; kendisinin izni olmadan Nuri Paşa'ya hiçbir şekilde kuvvet gönderilmemesini; Nuri Paşa için yola çıkarılan birliklerin geri çağrılmasını emrediyordu. Nuri Paşa'nın görevinin, kuvvetlerini topluca bulundurarak yalnızca Bolşeviklerin ilerlemesine engel olmak olduğunu tekrar vurguluyordu³³.

Almanya, bu görünürdeki politikadan şüphelenmiş olmalı ki, Azerbaycan'ın durumunu ve Türk Harekâtının hangi aşamada olduğunu yerinde görüp değerlendirmesi için bölgeye, İstanbul'daki subaylarından Feldman'ı gönderdi. Bunun üzerine Enver Paşa, 1-2 Temmuz 1918 tarihli ve Şark Orduları Grubu Komutan Vekili Esat Paşa'ya, gizli ve kişiye özel kaydıyla gönderdiği emirde; Batum'a gelecek Kafkasya'da çalışacak olan Harekât-ı Harbiye Şube Müdürü Feldman'dan mümkün olduğu kadar harekâtın hedefinin gizlenmesini ve O'nun yanlış bilgilendirilmesini istemiştir. Enver Paşa, Almanların Gence ve Bakü'de Türk birliklerinin bulunmasını istemediklerini bir kez daha belirttikten sonra, siyasi durum düzelineye kadar Türk kuvvetlerinin Azerbaycan'da kalacağını ifade etmiştir. Ayrıca Nuri Paşa ile haberleşmeyi sürdürerek takip olunacak hareket tarzı konusunda her vakit kendisinin görüşünün sorulmasına lüzum olmadığını bildirmiştir. İstanbul'daki siyasi ve askeri durumun niteliğine göre Kuzey ve Güney Kafkasya'ya asker ve silah gönderilmemesi yolunda emirler vermek mecburiyetinde kalabileceğini belirten Enver Paşa; şimdiden Kuzey ve Güney Kafkasya için Nuri Paşa'ya istediği kadar asker, silah, cephane ve para göndererek, onun müşkilatını giderin ve Feldman

³³ Genelkurmay, ATASE Arşivi; BDH Koll., K. 136, D. 628, F.16, 26, 26-1. Bkz. N. Yüccer, **a.g.e.**, s. 95-96.

oraya ulaşmadan bu meseleyi halledin aksi takdirde O'nun gelmesiyle bu işler çok zorlaşabilir şeklinde bir değerlendirmede bulunmuştur³⁴.

İşte bir taraftan bu zorluklarla mücadele eden Enver Paşa, yeni doğmuş Azerbaycan Cumhuriyeti'nin karşı karşıya olduğu tehlikelerin farkındaydı. Bunu önlemenin tek çaresi, Türk askerinin bölgede bulunmasıydı. Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Türk ve İslam kimliği ile yaşaması askeri bir güce dayanması ile mümkün olacaktı. O, bu politikasını gerçekleştirecek ve Almanya'yı da bu işten uzak tutmayı başaracaktı. Kafkasya'ya yönelik büyük güçlerin ilgisi de gözlenebilir durumdaydı. Bu ilginin temel nedeni Bakü petrolüydü. Alman Ordusunun petrol ihtiyacını karşılayan Romanya'daki rafinerilerin çoğu tahrip edilmişti. Ortadoğu'da bulunan petrol bölgeleri ise İngiltere'nin kontrolüne geçmişti. Bu nedenle Berlin'deki karar vericiler, gerek Alman sanayinin; gerekse ordusunun petrol ihtiyacını karşılayacak yeni kaynağın, Bakü petrolü olduğunu düşünüyorlardı. Kafkasya'da, Osmanlı ve Alman kuvvetlerinin; yani iki müttefik devletin silahlı çatışmaya girmesinin en önemli nedenlerden biri bu olsa gerekir.

Osmanlı Devleti'nin Kafkas Harekâtının temel nedeninin, Osmanlı Paşası(!) Liman von Sanders ekonomik olduğunu iddia etmiştir. Bu konuda O, "*Kafkasya'da maddi kazanç sağlamak bakımından çok gerçek bir yanı olan, Türklerin siyasi gayretlerinin ve çok sayıda Türk askerinin Transkafkasya ve Azerbaycan'a gönderilmesinin...*"³⁵ Filistin Cephesi'ndeki durumu olumsuz etkilediği eleştirisini not düşmektedir. Bizim burada dikkatimizi çeken husus, Sanders'in maddi kazanca vurgu yapmasıdır.

³⁴ Genelkurmay, ATASE Arşivi; BDH Koll., K. 3187, D. H-7, F.3-2, 3-3. Bkz. N. Yüceer, **a.g.e.**, s. 96-97. Nitekim Ağustos ayı sonlarında Almanlar tarafından Bakü'nün sadece Alman birlikleri tarafından işgal edilmesi gündeme gelmiştir. Almanya 27 Ağustos 1918'de Sovyet Rusya ile tüm Kafkasya'yı ve Bakü petrolünü ilgilendiren bir antlaşma yapmış. Bakü Bolşevikleriyle yakınlaşma içine girmiş, Ermenilere uçak vermişti. Batum-Tiflis-Gence demir yolunu Osmanlı asker sevkiyatına kapatarak; ordunun takviyesine engel olmuştu. 5 Ağustos 1918 birinci Bakü taarruzunda Türk birlikleri cephanesizlik yüzünden başarısız olmuştu. Bunda Almanya'nın katkısı büyüktü. Genelkurmay, ATASE Arşivi; BDH Koll., K. 3821, D. 15, F.34.

³⁵ Liman von Sanders, **Türkiye'de Beş Yıl**, Çeviren: Eşref Bengi Özbilen, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s. 348-349.

Bu yansıtma psikolojisiyle açıklanabilecek bir değerlendirmedir. Kafkas Harekâtının hiç şüphesiz ekonomik beklentisi olsa da siyasi beklentisinin daha kuvvetli olduğu aşîkârdır. Yine Sanders, “*Başka bir kandan da Almanya'nın Transkafkasya'daki ticari hedeflerinin, Türklerin panislam planları*³⁶ nedeniyle büyük ölçüde bir Alman Türk zıtlaşmasına sebep olduğu haberini aldım...”³⁷ demektedir. Ancak bu bilginin dayandığı kaynağın doğruluğunun da şüpheli olduğunu not düşmektedir. Özet olarak söylemek gerekirse Osmanlı Devleti'nde görevli Alman subayları Türkiye'nin Kafkas Harekâtına karşıdır. Bunu da doğal görmek gerekir. Çünkü onlar, Osmanlı Devleti'nde İstanbul'un çıkarlarına değil Berlin'in çıkarlarına uygun faaliyet göstermektedirler. Olayın bu boyutu, başta Mustafa Kemal Paşa olmak üzere Türk subaylarının yönetime yaptıkları uyarı yazılarıyla tarihte yerini almıştır.

Almanlarla Kafkasya'da yaşanan söz konusu gerginliği, Osmanlı yönetimi, diplomasi ile çözme politikasından yanaydı. Bu yolda bir dizi görüşmeler de gerçekleşti. Ancak Berlin ile İstanbul arasında başlayan karşılıklı suçlamalar, protestolar bu arada Alman Genelkurmay'ının baskıları ve tehditleri ile Enver Paşa'nın istifa kozunu ileri sürmesi, gerginliğin turmandığını göstermişti. Anlaşmazlık Osmanlı 9uncu Kafkas Tümeni'ne bağlı birliklerle; Alman askerlerinin 10 Haziran 1918 günü, Vorontsovka'da muharebeye tutuşması ve Enver Paşa'nın, Nuri Paşa'ya karşısına mukavemet eden herhangi bir Alman birliği çıkması halinde; ateş etme emri vermesi noktalarına kadar ulaştı³⁸.

³⁶ Enver Paşa'nın düşünce sistemini, tek başına Panislamizm ideolojisi oluşturmamakla birlikte, bu ideolojinin, Enver Paşa'nın politikalarında çok önemli bir yer işgal ettiğini söylemek gerekir. Örneğin bkz. H. C. Yalçın, **Tarihi Mektuplar**, Tanin, 16 Ekim 1944-1945.

³⁷ Sanders, metnin devamında, “*Türk hükümeti Brest -Litovks Antlaşması'nın hükümlerinden daha ileriye giden Transkafkasya'daki taleplerini, Sefir Baron von Wangenheim'in 1914 yılındaki gerçekliği şüpheli bir yazısına dayandırıyor. Türk hükümeti bu yazıdan, harbe giriş bedeli olarak Batum, Kars ve Ardahan'ın verileceğinin kabul edildiği ve bundan, Rusya'nın çöküşünden sonra oralarda daha fazla toprak edinmesi gerektiği sonucunu çıkarıyordu.*” demektedir. Liman von Sanders, **a.g.e.**, s. 365.

³⁸ Ş. S. Aydemir, **a.g.e.**, s. 464-472.

Bölgeden gelen haberlerde, Gürcülerin bir kısım Alman kuvvetlerinin katılmasıyla Sadaklı istikametinden güneye doğru ilerleyerek mukavemet eden İslamlarla muharebe etmekte ve köyleri yakmakta oldukları ve bunu yapmaktaki amaçlarının Azerbaycan Hükümeti ile Osmanlı Hükümeti arasındaki bağlantıyı kesmek olacağı bildirilmekteydi. Bunu destekleyen diğer bir belge, Siyasi Kısım Amiri Binbaşı İsmail'in 29 Haziran 1918'de, Hariciye Nezareti'ne gönderdiği yazıdır. Bunda: Gürcistan'da uygun bir zemin bulan Almanya, ilerideki siyasi ve iktisadi çıkarlarını şimdiden elde etmek ve sağlamlaştırmak amacıyla Gürcülerin aleyhimize beslenen arzularına uygun hareket etmekte olduğu ve bir taraftan Bakü havalisine de el atmak ve bu düşünce ile bize büyük bir bağlılık gösteren Azerbaycan halkının nazarında Osmanlı nüfuzunu kırmak girişiminde bulunduğu anlaşıldığından ileride onarılması ve düzeltilmesi son derece zor bir duruma gelmesi olası olan bu sorunun, şimdiden diplomasi yoluyla engellenmesi mümkün ise uygun bir şekilde faaliyete geçilmesi önerisinde bulunuluyordu³⁹. Enver Paşa'nın Hariciye Nezareti'ne gönderdiği 30 Haziran 1918 tarihli yazıda da: Şark Orduları Grup Kumandanlığından, Vorontsovka havalisi Müslümanlarının silahlarını toplamak bahanesiyle Alman alaylarının yağma, ihrak ve tahribat icra etmekte oldukları bildiriliyor. Bu duruma karşı acilen siyasi teşebbüste bulunulması isteniyordu⁴⁰.

Bu talepler üzerine diplomatik alanda görüşmeler gerçekleşiyor; Berlin Sefiri Hakkı Paşa, gönderdiği 1 Temmuz 1918 tarihli telgrafta, yaptığı görüşmeye ait bilgileri şu şekilde aktarmaktadır: "...*Bulgaristan ve Kafkas meselesinde hakkımızda reva görülen muamele, dışişlerinde Almaya bizden edecek istifadeyi etmiş ve Almanya bize önem vermemeye başlamış duygusu uyandırmaya başlamış ve maalesef bazı olaylar bu duyguyu takviye etmiştir...* Geçende General Lüdendorffun bize karşı hiddeti ve Osmanlı ordusundan bütün Alman asker ve subayını çekme tehdidi ve ayrıntısı, Enver Paşa

³⁹ Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920, Osmanlı Arşiv Belgeleri, s. 300.

⁴⁰ A.g.e., s. 301.

tarafından bilinmektedir. Bunun Alman haricisince hoş görülmediğini anladım... Almanya'nın Kafkasya'da bize adeta düşman muamelesi eylemesi pek çok teessüf ve hayretimizi mucip olduğunu söyledim. Nazır da bu babda beyanı teessüf etti ve General Lossow'un askerlikle diplomatlık gibi iki vazife-i muhtelif arasında belki muhafaza-ı muvazene etmemiş olacağını.."⁴¹. söyledikten sonra Osmanlı Hükümeti'nin Kafkasya hakkındaki niyetini ve uygulayacağı politikaları, Almanya ile görüşerek birlikte kararlaştırmayıp; yeni yeni teşebbüslerde bulunup Almanya'yı emrivaki karşısında bırakmaya teşebbüs ettiğini; durumun böyle devam etmemesini ve ortak bir düşünceye ulaşılması gerektiğini söylemiştir. Kendisi de iki devlete ait iki çok farklı projeye katılmanın çok anlamsız olduğunu söylediğini; O'nun da projeler üzerinde görüşülerek birleştirilebileceğini; bunun yapılmadığı için Osmanlı Hükümeti'ni suçladığını aktarmaktadır. Bu görüşme sonunda ortak bir projede uzlaştıklarını ve bunun için devletten talimat isteyeceğini bildirmektedir.

Daha sonra Türkiye'nin Berlin Büyükelçisi, Almanların, Gürcü Hükümeti'ni en üst boyutta desteklediğini; Ermeni Hükümeti'ne de aynı şekilde davrandığını; ancak Azerbaycan için pek faaliyet görmediğini bildiriyor. Buna rağmen ısrarımız sonucunda, Azerbaycan kurulduktan sonra bir dereceye kadar kabul ettirilebileceği düşüncesinde olduğunu aktarıyor. Ayrıca Kafkasya'da Türk birliklerinin daha fazla ilerlemesinin hiç hoş görünmediğini; Almanların yardımına muhtaç olduğundan ve kuvvetleri bu şekilde dağıtmanın kesinlikle uygun bulunmadığını... Hazar Denizi'nden Türkistan'a erişmek gibi bir düşüncenin olmadığını kesin olarak söylediğini vurguladıktan sonra; bu olasılığın Almanlarda büyük endişe yarattığını... Almanya'nın Bakü'ye ne şekilde olursa olsun askeri harekâta kesinlikle karşı olduğunu bildiriyor. Almanların Kafkasya için Rusya'yı ikna etmeye çalışacakları; Rusya rıza göstermedikçe hükümetlerin bağımsızlığının tanınmayacağı bilgilerini verdikten sonra yazısını, "*Almanya bizsiz çok şey yapabilir. Biz Almanya'sız bir şey yapamayız*"⁴² cümlesi ile bitiriyor. Bu

⁴¹A.g.e., s. 305-307.

⁴² A.g.e., göst. yer.

cümle, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zor durumu herhalde en net şekilde ortaya koymaktadır...

Harekâta geri dönecek olursak; Nuri Paşa bu görev ve yolculuğu ile ilgili şu özet bilgiyi vermektedir: "Esasen Kafkas Müslümanları tarafından Ekim 1917'de, yardım istemek için bir heyet Musul'a ve 1918 Mart'ında da diğer bir heyet Batum yolu ile İstanbul'a gönderilmişti. VI. Orduda, vaziyeti tetkik için Musul'dan üç subayı, Kafkas Murahhas Heyetine katarak Kafkasya'ya yollamıştı. Bu sırada Kafkasya'da teşkilat yapmak görevi birkaç zata teklif edilmiş neticede bana verilmişti. 20 subaydan oluşan bir heyetle yola çıkmış ve 25 Mart 1918'de Musul'a varılmıştı. Orada VI. Ordu tarafından gönderilen Topçu Teğmen Muzaffer Bey'i görevden dönmüş bulduk. O'na göre Kafkasya'da teşkilat için zemin mevcuttu. 18 Mart 1918'de Bakû'de Ermeniler ve Ruslar tarafından Müslüman ahaliye katliam yapıldığı tespit edildiğinden hareketimizi çabuklaştırmak gerekiyordu. Kadromuzu kısmen VI. Ordudan tamamlayarak 8 Nisan 1918'de Musul'dan ayrıldık. Yoldaki iâşe zorluğu yüzünden, yirmişer, otuzar kişilik kafiye halinde 9 Mayıs 1918'de Revandiz, 12 Mayıs 1918'de İran'da Savuşbulak'a ve 23 Mayıs 1918'de Tebriz'e vardık. 25 Mayıs 1918'de Tebriz'den hareket ederek 3 Haziran 1918'de Aras nehrini geçtik..⁴³. denilmektedir. Burada verilen tarihin hatalı olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü Nuri Paşa'nın Gence'ye 25 Mayıs'ta ulaştığı bilinmektedir⁴⁴.

Yukarıdaki metinden de anlaşılacağı üzere Enver Paşa 1918 yılının ilk aylarında, Kafkas İslam Ordusunun kuruluşunu başlattı. Söz konusu ordunun komutanlığına da, bu sıralarda Libya kıyılarında, Mısırata Cephesi Komutanı olarak görev yapan kardeşi Nuri Bey'i getirdi. Gürcistan Almanya'nın verdiği destekle bağımsızlığını ilan etmişti. General Baron von Kress, yanında kalabalık sayıda Alman subayı ve memuruyla Tiflis'e gönderildi. Arkadan von Kress'in emrine

⁴³ Ş. S. Aydemir, **a.g.e.**, s. 361.

⁴⁴ N. Yüceer, **a.g.e.**, s. 166.

verilen Alman birlikleri gönderildi ve bunlara zırhlı trenler de tahsis edildi⁴⁵.

Çarlık Rusya'sı Dönemi'nde üvey evlat muamelesi gören; askeri ve kültürel açıdan, kendisini geliştirmesine olanak tanınmayan Azerbaycan'ın bu süreçte, tek destekçisi Osmanlı Devleti idi. Yukarıda anlatıldığı üzere, Müttefik Almanya bile Gürcistan ve Ermenistan'ı desteklerken Azerbaycan'a aynı yakınlığı göstermiyordu. Azerbaycan'ın yaşayabilmesi için askeri destek şarttı. Bunu da Osmanlı Devleti sağlayacaktı.

Belirtildiği üzere Azerbaycan Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı Mehmed Hasan Hâcînski'nin, 1 Haziran 1918 tarihli, Osmanlı Devleti'ne iletilmek üzere, Batum Konferansı'nda Azerbaycan'ı temsil eden Murahhas Heyeti'ne gönderdiği emirde, Bakü'de meydana gelen Azerbaycan Cumhuriyeti'ne karşı saldırıları ve Türklere karşı yapılan katliamları ortaya koyduktan sonra, "...Saltanat-ı Seniyye-i Osmaniye ile Azerbaycan Cumhuriyeti miyânında bağlanan muhâdenet ahidnâmesinin (4)'ncü maddesine⁴⁶ binâen zât-ı devletlerine mürâca'atla Hükûmet-i Seniyye'nin kuvâ-yı askeriye-i osmaniye vâsıtasıyla Bolşevik eşkıyâ çetelerinin tenkîl ve te'dîbi bâbında hükûmet-i metbû'ama yardımda bulunmalarını istid'âyâ cesâret ederim. Azerbaycan ahâlîsinin muktedir ve hayırhâh hemsâyeleri bulunan Türkiye Devlet-i Muazzaması'na karşı vâki' olan bu istimdâdlarının kâbul edileceğine kanâ'atimin ber-kemâl olduğu ile ihtirâmât-ı fâ'ikamın kabulünü ricâ eylerim"⁴⁷. denilerek askeri yardım talebinde bulunuluyordu. Yardım istendiğinde, henüz söz konusu antlaşma imzalanmamış olup taslak halindeydi. Bundan da durumun ne kadar acil olduğu görülmektedir. Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasın-

⁴⁵ Liman von Sanders, **a.g.e.**, s. 333. Liman von Sanders bu konuda: "Askeri Misyon, Eylül ayının başında İstanbul'dan bana, Bakü ile ilgili Alman Rus Antlaşması hakkında Türk basınının çok sert yazılar yazdığını ve Türkiye'nin Azerbaycan'ın bağımsız bir tampon devlet olarak tesisi için Almanya'nın aracılık yapmasını istediğini bildirdi." Demektedir. Liman von Sanders, **a.g.e.**, s. 365.

⁴⁶ **Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920, Osmanlı Arşiv Belgeleri**, s. 221.

⁴⁷ **A.g.e.**, s. 211-212.

daki adı geçen antlaşma metnin, 4 Haziran 1918'de Batum'da imzalandığını belirtmiştik. Yukarıda işaret edilen Antlaşma'nın 4. Maddesine göre, Azerbaycan Hükümeti, iç güvenliğini sağlamak için Türkiye'den askeri yardım isteğinde bulunabilecekti ki, metin henüz imzalanmadan Azerbaycan Dışişleri Bakanı tarafından bu talep Osmanlı Devleti'ne iletilmişti⁴⁸.

Bundan sonra da iki devlet arasında ikili antlaşmalar yapıldı. 14 Temmuz 1918'de Gence'de Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında demiryolları, limanlar ve petrol kaynaklarının kullanımı hakkında imzalanan anlaşmalara göre, 5 maddelik birinci anlaşmayla Azerbaycan Hükümeti, Osmanlı demiryolları, bahriye, nakliye vasıtalarının petrol ve benzeri gibi ihtiyaçlarını karşılamayı kabul etmektedir. Buna karşılık Azerbaycan Hükümeti'ne 500 bin lira avans verilecektir. Yedi maddelik ikinci ve 24 Temmuz'da yapılan üçüncü anlaşmayla ise Azerbaycan demiryolları 5 sene boyunca, Osmanlı Askeri Demiryolları ve Limanlar Müdüriyet-i Umumiyesi'nin kullanımına tahsis edilmiştir⁴⁹.

Siyasi alandaki gelişmeler, askeri alandaki gelişmeler kadar hızlı değildi. 14 Ağustos 1918 tarihli tezkerede yer alan bilgilerde, Mehmed Emin Resulzade, Batum Antlaşması'nın Azerbaycan Milli Meclisi tarafından onaylanmış olmasına rağmen hala iki devlet arasında teati edilmediğini ve Osmanlı Devleti'nin, Azerbaycan'ın bağımsızlığını tanımadığını bildirilmekteydi⁵⁰. Acaba siyasi otorite ile askeri otorite arasında görüş farklılığı mı vardı? Enver Paşa, 7 Eylül'de Hariciye Nezareti'ne gönderdiği yazıda, Bakü Harekâtının Osmanlı Karargâh-ı Umumiyesi'nin emriyle değil Nuri Paşa'nın şahsi teşebbüsüyle meydana geldiğini bildirmesi bu anlamda ilginçtir⁵¹.

⁴⁸ **Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, II**, (1575-1918), Ankara, 1993, s. 472, 221.

⁴⁹ **Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920, Osmanlı Arşiv Belgeleri**, s. 340-342

⁵⁰ **A.g.e.**, s. 393.

⁵¹ **A.g.e.**, s. 424.

Diğer taraftan Bakü petrollerini, kırmızıçizgisi olarak gören Sovyet Rusya'nın ekonomisi zor durumdaydı. Rus sanayinin çarklarının döndürebilmesi için petrole ihtiyacı vardı. Bolşevikler iktidara geçer geçmez, Kafkasya'nın özellikle de Bakü'nün elde tutulabilmesi için; Ermeni asıllı Stephan Şaumyan, olağanüstü yetkilerle donatarak Kafkasya'ya göndermişlerdi. Şaumyan, Bakü'deki Ermenilere ve Rus asker ve işçilerine dayanarak, 18 Mart 1918'de bir hükümet darbesiyle, Bolşevik rejimini kurmuştu⁵². Bunu takiben tarihe "Mart Olayları" olarak geçen ve üç gün süren katliam sonunda, 20.000 Azerbaycanlı Türk, Ermeni ve Ruslar tarafından acımasızca öldürülmüştü⁵³. Bölgede çanlar Türkler için çalıyordu. Acil önlem alınmazsa daha korkunç sonuçların yaşanma olasılığı son derece kuvvetliydi ve bu, bilinmeyen bir durum da değildi.

Enver Paşa'nın bölgede bağımsız Türk-İslam devletleri oluşturma ülküsünün karşısında öncede belirttiğimiz gibi; sadece Ruslar, İngilizler ya da Ermeniler yoktu. Kendi müttefikleri olan Almanlar da, Osmanlı Devleti'nin karşı safında yer alıyordu. Almanlar, Osmanlı Devleti'nin, Kafkasya'da ve özellikle Bakü petroleri üzerinde söz sahibi olmasından rahatsızlık duymaktaydı. Almanya, Menşevik Gürcistan'ın koruyuculuğunu üslenerek, bölgede oyun kurucu olmak istedi. Öyle ki, Tiflis yolunda Kutayis'te bağlaşıklık Alman ve Osmanlı birlikleri arasında çatışma yaşandı. Osmanlı kuvvetleri, Gürcü ve Alman kuvvetlerini geri püskürttü. Karşılıklı esirler alındı, kayıplar verildi. Bunun üzerine Sovyetler, Almanya ile anlaşarak Türkleri durdurmak istedi. İngiltere de bu sürecin içinde yer alıyordu⁵⁴. İran'daki İngiliz kuvvetleri, Ermenilerin çağırısı üzerine Bakü'yü işgal etmek için harekete geçtiler. Bunun üzerine İngiliz askeri harekâtının önünü kesmek için 9uncu Ordu Komutanı Yakup Şevki Paşa, Urmiye Gölü civarını ve Tebriz'i işgal etti. Kısa süre sonra da Kafkas İslam Ordusunun Bakü üzerine harekâtı başlayacaktı. Bakü'de üslenmiş olan Kızıl Ordunun

⁵² A. N. Kurat, **a.g.e.**, s. 478, 479.

⁵³ M.K. Öke, **Ermeni Sorunu 1914-1923**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, s. 129.

⁵⁴ S. Yerasimos, **a.g.e.**, s. 26. A.N. Kurat, **a.g.e.**, s. 529.

13.000 kişilik Birinci Kafkas Kolordusu içinde Ermeniler de yer alıyordu⁵⁵.

Bu arada Bakü Harekâtını⁵⁶ gerçekleştirecek olan Kafkas İslam Ordusunun takviyesine devam ediliyordu. 5nci Kafkas Tümeni, 4 Haziran'da, Gence'de bulunan Kafkas İslam Ordusuna katılmak üzere Azerbaycan'a hareket etti. Ki, 5nci Kafkas Tümeni ile 15nci Piyade Tümeni, Kafkas İslam Ordusunun ana gövdesini oluşturacaktı. 26 Haziran 1918'de cereyan eden muharebede Bolşevikler ağır kayıplara uğradılar⁵⁷. Olayların bu yönde gelişmesi, Sovyet Rusya'yı telaşlandırdı. Moskova'nın Berlin Büyükelçisi Adolf Joffe'nin çabaları sonunda Bolşevikler, Türk ilerleyişini durdurmak için Almanya'ya başvurdular. Berlin Hükümeti'nin petrol karşılığında Türkleri durduracağı yolundaki önerisi Lenin tarafından derhal kabul edildi. Bu durum, 27 Ağustos'ta Brest-Litovsk Barışı'nın ekinde yer almakla birlikte uygulama alanına sokulamadı⁵⁸.

5 Temmuz'da Türk ilerleyişi Gökçay İstasyonu'nda durduruldu⁵⁹. Ama Kafkas İslam Ordusu birlikleri tekrar taarruza geçerek Bakü'ye doğru ilerlemeye devam etti. 23 Temmuz'daki Türk kuvvetlerinin bulunduğu konum, Bakü'ye yetmiş kilometre uzaklıkta bulunuyordu⁶⁰. 25 Temmuz 1918'de Bakü Sovyeti'nin toplantısında, Stalin'in kesin emrine, Şaumyan ve arkadaşlarının muhalefetine rağmen Bakü'yü savunmak üzere İngilizlerin davet edilmesine karar verildi. Bakü Sovyeti'nde Bolşevikler iktidardan düşürüldü. Bakü küçük bir İngiliz kıtası tarafından işgal edildi⁶¹. İngilizleri Bakü'den süratle çıkarma kararıyla Hindenburg, Maverayı Kafkasya'ya iki Alman tugayı göndere-

⁵⁵ T. Swietochowski - Y. A. Bagirov, **a.g.e.**, s. 181.

⁵⁶ Bu konuda geniş bilgi için bkz. N. Yüceer, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusunun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1996.

⁵⁷ A. N. Kurat, **a.g.e.**, s. 532.

⁵⁸ T. Swietochowski - Y. A. Bagirov, **a.g.e.**, s. 182-183.

⁵⁹ A. N. Kurat, **a.g.e.**, s. 532.

⁶⁰ Genelkurmay, ATASE Arşivi, BDH Koll. K. 3823, D. 22, F. 76.

⁶¹ A. N. Kurat, **a.g.e.**, s. 534, 535, 536.

rek, bunların sadece Türklere yardım etmesini değil; Bakü petrol yataklarını işgal etmelerini de istedi. Sonuçta Enver Paşa, bu yardım teklifini kabul etmedi⁶².

Kafkas İslam Ordusu, 5 Ağustos tarihinde başlayan Birinci Bakü Taarruzunda, ağır kayıplar verdi⁶³. Bu harekâta, İngiltere ve Rusya'nın karşı olmalarının yanında; yukarıda detayıyla ortaya konulmaya çalışıldığı üzere, Osmanlı Devleti'nin müttefiki olan Almanya da karşıydı. Sovyet Dışişleri Komiseri Çiçerin'in verdiği 29 Temmuz 1918 tarihli notada, birleşik Alman Türk kuvvetlerinin Bakü'ye ilerlemesinin Brest-Litovks Antlaşması'na aykırı olduğunu belirterek harekâtın durdurulmasını istemişti⁶⁴. Yalnız notada işaret edilen Osmanlı-Alman ortak harekâtı söz konusu değildi. Enver Paşa'nın politikası, bu işe Almanların karıştırılmasını öngörmüyordu. Moskova'daki Alman temsilci de bu işten Almanya'nın haberinin olmadığını Rus muhataplarına ilettili. Almanya'nın, yeni unvanı Başkomutanlık Erkanı Harbiye Reisi olan Enver Paşa, üzerindeki baskıları da günden güne artmaktaydı⁶⁵. Almanya da Bakü Harekâtında yer almak istiyordu. Bu nedenle de bir an önce Bakü'nün, Türk kuvvetleri tarafından işgalden kurtarılması gerekiyordu⁶⁶. Durumu acil hale getiren diğer bir husus ise, İngiltere'nin tutumuydu. Azerbaycan'ın petrol ve bakır kaynaklarını ele geçirmek isteyen İngiltere, Bakü'ye asker göndermişti. Ermeniler, bu kuvvetin takviye edileceğine inanıyordu ve İngilizlerin desteğiyle Azerbaycan topraklarından pay alma umudunu taşıyorlardı⁶⁷.

Artık kesin sonuçlu bir taarruzun gerçekleştirilmesi gerekiyordu. İkinci Bakü Taarruzu öncesinde Kafkas İslam Ordusu takviye edildi. Taarruza katılacak kuvvetler: Mürsel Paşa komutasındaki 5nci Kafkas Tümeni; Kurmay Yarbay Süleyman İzzet komutasındaki, 15nci Pi-

⁶² T. Swietochowski - Y.A. Bagirov, **a.g.e.**, s. 187.

⁶³ Genelkurmay, ATASE Arşivi, BAF Koll., K.1, D.1, F. 1-31.

⁶⁴ **Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920, Osmanlı Arşiv Belgeleri**, s.381-382.

⁶⁵ Genelkurmay, ATASE Arşivi, BDH Koll., K.3830, D.5, F. 113.

⁶⁶ Genelkurmay, ATASE Arşivi, BDH Koll., K.3821, D.5, F. 34.

⁶⁷ Genelkurmay, ATASE Arşivi, BDH Koll., K. 3819, D.6, F. 69-2; K. 3822, D.13, F. 3.

yade Tümeni; Albay Cemil Cahit komutasındaki Güney Grubu Birlikleri ve Yarbay Halim Pertev komutasındaki Azerbaycan milli kuvvetlerinden oluşan ve Güney Grubu'nda yer alan 4ncü Alay'dan oluşuyordu⁶⁸.

Türk kuvvetleri, 14 Eylül'de Bakü'ye taarruza geçti. İngiliz, Rus ve Ermeni kuvvetlerine karşı savaşıyordu. General Dunsterville, şiddetli Türk hücumu karşısında kuvvetleriyle birlikte şehri terk etti. 15 Eylül 1918'de Bakü, Rus ve Ermeni mukavemeti de kırılarak, Türk kuvvetlerinin eline geçti⁶⁹. Nuri Paşa, Bakü'nün işgalden kurtarılmasından sonra Enver Paşa'ya bir rapor göndererek, Bakü'nün ele geçirilmesi esnasında ve sonrasında yaşanan olaylarla ilgili bilgi vermiştir⁷⁰. Bakü kurtarıldıktan sonra Dağıstanlıların da Osmanlı Devleti'nden yardım istemesi üzerine, askeri harekât bu alanda sürdü. 13 Ekim'de, Şimali Kafkas Cumhuriyeti'nin kurulduğu ilan edildi. Böylece Azerbaycan ve Dağıstan'da bağımsız iki devlet kurulmuş oldu⁷¹.

Kafkasya'da gerçekleşen bu olumlu gelişmelerin yanında, Birinci Dünya Savaşı'nın, Merkezi devletlerin yenilgisiyle sonuçlanacağı anlaşılmıştı. Enver Paşa, 13 Ekim 1918'de İslam Ordusu Komutanlığı'na çektiği telgrafta, bu iki bağımsız devletin ayakta kalabilmesi için "Şarki Kafkas Hükümeti" adı altında birleşerek bir İslam hükümeti kurmalarını; ya da acilen konfederasyona gitmelerini sağlayacak tedbirlerin alınması emrini verdi. 16/17 Ekim 1918'de çektiği ikinci telgrafta, bu konu üzerinde daha detaylı bir şekilde durmaktaydı. Nuri Paşa bu doğrultuda çalışmalara başladı. Ancak iki cumhuriyet arasındaki mezhep ayrılığı; bu birleşmenin gerçekleşmemesinde önemli rol oynadı⁷².

⁶⁸ Genelkurmay, ATASE Arşivi, BDH Koll. K. 3821, D.15, F. 65-4.

⁶⁹ Genelkurmay, ATASE Arşivi, BDH Koll. K. 3828, D. 43, Fih, 1-1.

⁷⁰ Genelkurmay, ATASE Arşivi, BDH Koll. K. 3820, D. 12, Fih, 54.

⁷¹ A.N. Kurat, **a.g.e.**, s. 540-542.

⁷² M. Taylan Sorgun, **İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş-Kütülmare Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları**, Yaylıclık Matbaası, İstanbul, 1972, s. 247-250.

Bakü'nün Osmanlı Devleti tarafından ele geçirilmesi, Sovyetlerin Büyük tepkisine yol açtı. Ruslar bu durumun Brest-Litovsk Antlaşması'na aykırı olduğunu iddia ettiler. İttihat Terakki yönetimi ise Sovyetlerin, Brest-Litovsk'ta bölgenin güvenliğini sağlayacaklarına dair verdikleri taahhüdü yerine getirmedikleri için Bakü Harekâtına mecbur kaldıkları savunmasında bulundular. Daha önce de belirtildiği üzere, Rusya'nın tepkisinin şiddetli olmasının temel nedeni, Bakü'nün zengin petrol yataklarına sahip olmasıydı. Bu tepkide, yeraltı ve yerüstü zenginliklerine sahip olan geniş Türk topraklarının elden çıkma olasılığının, yarattığı endişe de ayrı bir araştırma konusudur. Rus Sovyet Hükümeti, 16 Eylül 1918'de Bakü'nün boşaltılmasını istedi⁷³. Bunun geri çevrilmesi üzerine Çiçerin, 19 Eylül 1918'de Türk Sovyet ilişkilerinin kesilmesine dair Joffe'ye gönderdiği notayı, 20 Eylül 1918'de radyo-telgrafla yayımlayarak⁷⁴; Türkiye açısından Brest-Litovsk Antlaşması'nı feshettiğini ilan etti⁷⁵. Osmanlı Devleti, Rusya'dan bazı çıkarlar elde edebilmek için 21 ve 22 Eylül'de Talat Paşa, Moskova'nın Berlin Elçisi Joffe ile görüştü. Ancak bu girişimden, Joffe'nin Bakü'nün Ruslara tesliminde ısrar etmesi nedeniyle sonuç alınmadı⁷⁶.

Savaşın sonunda Rıfat Paşa'ya İstanbul'dan gelen talimatta, Türk kuvvetlerinin derhal Kafkasya'dan çıkacağını bildiren bir protokol yapması isteniyordu. Durum Joffe'ye bildirildi⁷⁷. Ancak Çiçerin, bununla yetinmeyerek Türk kıtalarının derhal Sovyetlere teslim edilmesini istedi⁷⁸. Talat Paşa ise, Bakü'yü Ruslara değil; milli Azerbaycan Hükümeti'ne teslim etmek istiyordu. Bu uyuşmazlıktan ötürü söz konusu protokol yapılamadı⁷⁹. 3 Ekim'de Rıfat Paşa Joffe'ye, Osmanlı kuvvetlerinin geri çekilmeye başladıklarını bildirdi. Oysa o tarihte,

⁷³ K. Gürün, **a.g.e.**, s. 4.

⁷⁴ A.N. Kurat, **a.g.e.**, s. 551.

⁷⁵ K. Gürün, **a.g.e.**, s. 4.

⁷⁶ A. N. Kurat, **aynı eser**, s. 554, 555.

⁷⁷ **A.g.e.**, s. 559.

⁷⁸ **A.g.e.**, s. 560.

⁷⁹ **A.g.e.**, s. 560, 561.

bazı birliklerin, Bulgar bırakışmasından sonra Trakya'yı korumak için geri çağrılmış olmasına rağmen, birlikler Bakü'den Dağıstan'a doğru ilerlemeye devam ediyordu⁸⁰.

3 Ekim haberi sonrasında Sovyetler, Türkiye'nin üç devletle Batum'da yaptığı anlaşmalardan güç alarak Gürcü topraklarını ilhak ettiğini iddia etti. Arkasından da Brest-Litovsk Barışını öne sürerek Ahışa ve Ahılkelek ile Gümrü'nün iade edilmesini istedi⁸¹. 6 Ekim'de Ahmet Nesimi Bey'in -Sovyetlerin 20 Eylül tarihli notasına cevap niteliği taşıyan- G.V. Çiçerin'e gönderdiği notada, Sovyetlerin Brest-Litovsk Barışı'ndaki hükümleri yerine getirmediği ileri sürülüyor bölgedeki Müslüman halkın can güvenliğini sağlamak amacıyla askeri harekâta başvurulduğu açıklanıyordu. Sonunda Osmanlı Ordusuna Brest-Litovsk sınırına çekilmesi emri verildiği ifade ediliyordu. Bu Sovyetlere gönderilen son Osmanlı notası oldu⁸².

7 Ekim'de Lenin, Joffe'ye gönderdiği telgrafta, Bakü'nün direk Sovyetlere teslim edilmeden, Osmanlı Devleti ile hiç bir protokol imza edilemeyeceğini bildirdi. Lenin bu sıralarda Bakü konusunda gizli bir Türk-İngiliz antlaşmasından da şüphe etmekteydi⁸³. Çiçerin'den, Ahmet Nesimi Bey'e 10 Ekim'de gelen notada, Bakü Harekâtının haksız olduğu iddia ediliyor; Bakü'nün Sovyet Rusya'ya teslim edilmesi tekrar isteniyordu⁸⁴. 14 Ekim'de Kafkas İslam Ordusu, Dağıstan'da Petroska'ya taarruz halindeydi. 9uncu Ordu ise Tebriz, Hoy, Nahçıvan, Serderabad, Gümrü, Ahıska, Ahılkelek ve Batum'a yayılmış durumdaydı. Ahmet İzzet Paşa 24 Ekim 1918'de, Kafkasya'daki birliklere, Brest-Litovsk'ta saptanan sınırlara geri çekilmeleri emrini verdi. Bundan üç gün sonra da yani 27 Ekim'de isteyenlerin Azerbaycan'da kalabileceğini bildirdi⁸⁵.

⁸⁰ S. Yerasimos, **a.g.e.**, s. 33.

⁸¹ A.N. Kurat, **a.g.e.**, s. 559.

⁸² S. Yerasimos, **a.g.e.**, s. 92-94.

⁸³ **A.g.e.**, s. 33.

⁸⁴ **A.g.e.**, s. 95-97.

⁸⁵ K. Gürün, **a.g.e.**, s. 7.

Ancak burada kalanlar da İngilizlerin isteği ve baskısı üzerine geri çağrılacaktır. 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nin 15inci maddesi, Batum'un Müttefiklerce işgalini de kapsamaktadır. Yine aynı madde ile Bakü'nün Müttefiklerce işgaline, Osmanlı Devleti'nin hiçbir biçimde karşı çıkmaması da sağlanmıştı⁸⁶.

Aydemir, Enver Paşa'ya ilişkin, "*Enver Paşa Romantik miydi? Hayır! Bir Hayalperest miydi? Belki... Fakat şüphe yok ki, kararlarında sınırsız bir İhtiras Adamıydı. Eğer Çağ, başka bir Çağ olsaydı, eğer Çağın akımları, bu Çağın akımları değil de Dünya, Ortaçağ şartları içinde bulunsaydı, belki Enver Paşa da o gün orada ve bir Adı z olarak çıktığı yolda, bir gün, belki bir Sevüktekin, bir Gazneli Mahmut ya da bir Selçuk veya Timur olur, çıkabilirdi. Hem de henüz 38 yaşındaydı..*"⁸⁷. değerlendirmesini yapıyor.

Gerçekten de Enver Paşa sınırsız bir ihtiras adamıydı. Şartlar ne olursa olsun hedefleri peşinden koştu. Bu coğrafyayı yeni bir başlangıç olarak gören Enver Paşa, yenilginin kesinleşmesi üzerine İttihat Terakki liderleri ve ileri gelenleriyle birlikte İstanbul'u terk edip Almanya'ya gitmek üzere yola çıktıklarında⁸⁸; Kafkasya'ya geçmek için Ak-mescit istikametinde, arkadaşlarından habersiz trenden ayrılacak; ama bu ilk teşebbüsü olumsuzluklarla sonuçlanacaktı⁸⁹. O, ülküsünü hiçbir zaman terk etmeyecek; yaşamını da Türklerin anayurdunda Türkler için özgürlük savaşı verirken yitirecekti...

Sonuç

Enver Paşa, Büyük Savaşın, esaret altındaki Türk-İslam dünyasının kurtuluşu için yeni fırsatlar yaratacağını düşünüyordu. Nitekim bu düşüncesini savaşın başından itibaren zaman zaman uygulamaya koydu. Ama bu politikasının somut sonuçlar doğurduğu coğrafya bu araştırmanın da kapsamını oluşturan Kafkasya oldu.

⁸⁶ İ. Sosyal, **a.g.e.**, s. 13.

⁸⁷ Ş. S. Aydemir, **a.g.e.**, s.474.

⁸⁸ Bkz. S. Yüceer, "Enver Paşa'nın Yurt Dışındaki Faaliyetleri (1918-1922)", **Askeri Tarih Bülteni**, Sayı: 24, s. (71-87), Gnkur. Yayınları, Ankara, 1988.

⁸⁹ **A.g.e.**, s. 464-472.

Her şeyden önce Osmanlı Devletinin Kafkasya'da gerçekleştirdiği askeri harekât, gerek olduğu süreçte; gerekse daha sonraki gelişmeler bakımından olumlu sonuçlar doğurmuştur. 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlığını ilan etmişti. Cumhuriyetin yaşayabilmesi için askeri güce ihtiyacı vardı. Aksi halde büyük devletlerin yanında Gürcistan ve Ermenistan'ın paylaşım alanı olma tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Azerbaycan Türkleri, özellikle askeri açıdan Çarlık Rusya'sı tarafından stratejik kaygılar nedeniyle geri bırakılmıştı. Bir orduya sahip değillerdi. Devletin bu eksikliği Enver Paşa'nın uygulamaya koyduğu politikalar sonucunda giderildi. Azerbaycan milli kuvvetlerinin de içinde bulunduğu Kafkas İslam Ordusu'nun harekâtı ve Bakü'yü işgalden kurtarması, bölge halklarına Azerbaycan'ın askeri gücü olarak yansdı. Bakü'nün kurtuluşunun, bu kentten Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kalıcı başkenti olmasındaki oynadığı önemli rol yadsınmaz. Bu dönemde Azerbaycan'ın kuruluşuna ve kurtuluşuna verilen katkı ve kurulan yakın ilişkiler, Milli Mücadele ve Cumhuriyet dönemlerinde de devam edecektir.

Kaynakça

Arşivler

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd (ATASE) Başkanlığı Arşivi.

Kitaplar

Aydemir, Şevket Süreyya, **Enver Paşa 1914-1922**, c. III, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1978.

Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920, Osmanlı Arşiv Belgeleri, Yayına Hazırlayanlar: Qiyas Şükürov-Vasif Qafarov, TEAS Yayıncılık, İstanbul, 2018.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, Kafkas Cephesi, 3 ncü Ordu Harekâtı, C. II, Gnkur Yayınları, Ankara, 1993.

Butbay, M. **Kafkas Hatıraları**, Yayına Hazırlayan: Ahmet Cevdet Canbulat, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 1990.

- Kurat, Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.
- Osmanlı Devleti ile Azerbaycan Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetlere Dair Arşiv Belgeleri, II, (1575-1918)**, Ankara, 1993.
- Öke, M. Kemal, **Ermeni Sorunu, 1914-1923**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991.
- Resulzade M. Emin, **Azerbaycan Cumhuriyeti**, Şehzadebaşı Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1923.
- Rüştü, **Büyük Harpte Bakû Yollarında 5. Kafkas Piyade Fırkası**, 93 Sayılı Askeri Mecmuanın Tarih Kısmı, 1 Haziran 1934, Sayı: 34, Askeri Matbaa, İstanbul.
- Sanders, Liman von, **Türkiye'de Beş Yıl**, Çeviren: Eşref Bengi Özbiçen, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.
- Sorgun, M. Taylan, **İttihat ve Terakki'den Cumhuriyet'e Bitmeyen Savaş-Kütulamare Kahramanı Halil Paşa'nın Anıları**, Yayıncılık Matbaası, İstanbul, 1972.
- Süleyman İzzet, **Büyük Harpte (1334-1918) 15. Piyade Tümeninin Azerbaycan ve Şimali Kafkasya'daki Harekât ve Muharebeleri**, 163 Sayılı Askeri Mecmuanın Tarih Kısmı, Sayı: 44, 1 Aralık 1936, Askeri Matbaa, İstanbul.
- Swietochowski, Tadeusz, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycanı 1905-1920**, Çev. Nuray Mert, Bağlam Yayınları, Ankara, 1988.
- Yalçın, Hüseyin Cahit, **Tarihi Mektuplar**, Tanin, 16 Ekim 1944-1945.
- Yerasimos, Stefanos, **Türk Sovyet İlişkileri, Ekim Devriminden "Milli Mücadele"ye**, Gözlem Yayınları, İstanbul, 1979.
- Yüceer, Nasır, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekâtı**, Gnkur. Yayınları, Ankara, 1996.
- Yüceer, Saime, "Enver Paşa'nın Yurt Dışındaki Faaliyetleri (1918-1922)", **Askeri Tarih Bülteni**, Sayı: 24, s. (71-87), Gnkur. Yayınları, Ankara, 1988.

Zeyneloğlu Cihangir, **Azerbaycan Tarihi**, Őems Matbaası, İstanbul,
1924.

KAFKASYA GÜÇ MÜCADELESİNDE İNGİLTERE’NİN ERMENİSTAN POLİTİKASI

Selçuk URAL*

ÖZET

Kafkasya sahip olduğu stratejik özelliklerden dolayı tarih boyunca siyasi ve askeri mücadelelere sahne olmuştur. 20. Yüzyıla girildiğinde ve dünya büyük bir savaşa adım adım giderken bölge Rusya’nın hâkimiyetinde bulunuyordu. Fakat Rusya dünya savaşı esnasında iç karışıklıklardan ötürü rejim değişikliğine gidince kısa süreli de olsa bölgeden çekilmek zorunda kaldı. Rusya’dan doğan boşluğu Türkler ve Almanlar doldurmaya çalıştı. Bu durum İngiltere’yi fazlasıyla rahatsız etti. Zira 1907’de büyük zorluklarla vücuda getirdiği statüko şimdi düşmanları tarafından bozulmak isteniyordu. Türklerin ve Almanların Kafkasya’ya hâkim olmaları durumunda İran ve Hindistan doğrudan tehdit altına girecekti.

Osmanlı Devletinin mütareke teklifiyle birlikte Kafkasya’daki gidişat tamamen İngiltere’nin lehine döndü. Yeni dönemde Kafkasya’nın zengin petrol ve kömür zenginlikleri İngiltere’nin tasarrufuna girmiş olacaktı. Bakü, Tiflis ve Batum ele geçirildiğinde Hazar dâhil olmak üzere bölgenin bütün ulaşım sistemi imparatorluğun hizmetine sokulmuş olacaktı.

Mütarekenin kendisine tanıdığı hakları sonuna kadar kullanma niyetinde olan İngiliz hükümeti Batum, Tiflis ve Bakü üzerinde askeri kontrol kurdu. Ardından selefi Rusya’nın yaptığı gibi bölgesel siyasi ve askeri düzenlemelere koyuldu. Bu noktada Ermeni kozuna ön plana

* Prof. Dr. Kafkas Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Kars, sural25@hotmail.com

çıkardı. Ermenilerin dünya savaşı esnasında itilaf devletlerinin yanında olmasından hareketle Kafkasya'da kurulmak istenen yeni düzende İngiltere'nin çıkarlarına hizmet edebilirlerdi. Ermeni tehciri, Büyük Ermenistan gibi siyasi ve askeri mülahazalar Ermenistan hükümetinin dış politikasında önemli yer tutuyordu. Dolayısıyla taraflar arasında birlikte hareket etme açısından bir sorun gözüküyordu.

İngiltere'nin Ermenistan'a yönelik politikasını ve uygulamalarını dört başlıkta değerlendirmek mümkündür. Bunlar; Ermenilerin yeniden iskânı ve siyasi suçluların serbest bırakılması, Osmanlı ordusunun Kafkasya ve Elviye-i Selase'yi tahliyesi, Ermenistan coğrafyasının Türklere arındırılması, Osmanlı Ordusunun silahsızlandırılması ve Ermenistan ordusunun kuvvetlendirilmesi, şeklinde ifade edilebilir.

Bütün bu hususlar mütareke hükümlerinin zorlanması ve Türkler aleyhine tatbikiyle elde edilebilecekti. İngiltere süreci itibariyle kısmi başarılar elde etse de Ermenistan hükümeti başta olmak üzere Ermeni ordusu ve Taşnak çetelerinin büyük bir coğrafyada tutunmaları mümkün olamayacaktı.

Anahtar Kelimeler: İngiltere, Ermenistan, Osmanlı Devleti, Azerbaycan, Kafkasya, Mondros Mütarekesi.

BRITAIN'S ARMENIAN POLICY IN THE CAUCASIAN POWER STRUGGLE

ABSTRACT

Due to the strategic characteristics it possesses, the Caucasus has been a stage to various political and military struggles all along history. In the beginning of the 20th century and towards a great world war, the region was under Russian domination. But when, during the world war, Russia headed for a change of regime due to its internal disturbance, it had to withdraw from the region even if for a short period of time. Turks and Germans tried to fill the gap left by Russia.

Britain was extremely bothered by this situation because the status quo that it had established with great difficulty in 1907 was at the risk of being broken by its enemies. In the case Turks and Germans dominated Caucasia, Iran and India would directly be threatened.

With the Ottoman Empire's proposal for an armistice, the situation in the Caucasus turned completely in Britain's favour. In the new period, the rich Caucasian oil and coal beds would come at Britain's disposal. When Baku, Tbilisi and Batumi were occupied, the entire transportation of the region including the Caspian would be put into the Empire's service.

In the desire of leveraging the rights accorded by the armistice, the British government established a military control over Batumi, Tbilisi and Baku. Then, just like its predecessor Russia, it proceeded with political and military arrangements on the region. At this point, it highlighted the Armenian card. Since Armenians had sided with the Allied Powers during the world war, they could serve Britain's causes in the new order that Britain wanted to establish in Caucasia. Certain political and military considerations like the Armenian deportation and United Armenia had an important place in the foreign policy of the Armenian government. So, there seemed to be no problem for the parties to act together.

It may be possible to evaluate Britain's policy and implementations towards Armenia under four categories. These include resettlement of Armenians and release of political prisoners, Ottoman Empire's withdrawal from Caucasia and the Three Sanjaks (including Batumi, Kars and Ardahan), cleansing of Turks from the Armenian geography, and disarmament of Ottoman Empire's and empowerment of the Armenian army.

It seemed like all these goals could be achieved by forcing the provisions of the armistice against Turks. Although Britain obtained partial achievements in the process, it was not going to be possible for the

Armenian government, the Armenian army and the Dashnak gangs to hold on in a big territory.

Key Words: Britain, Armenia, Ottoman Empire, Azerbaijan, Caucasia, Armistice of Mudros

Giriş

20. Yüzyılın başında dünya büyük bir savaşa adım adım giderken Kafkasya Rusya'nın hâkimiyetinde bulunuyordu. Fakat Rusya savaş sırasında yaşadığı iç buhranlar sebebiyle kısa süreli de olsa bölgeden çekilmek zorunda kaldı. Rusya'dan doğan boşluğu Türkler ve Almanlar doldurmaya çalıştı. 1918 baharında başlayıp sonbahara kadar icra edilen Kafkasya harekâtı İngiltere'yi fazlasıyla rahatsız etti. Zira 1907'de büyük zorluklarla vücuda getirdiği statüko şimdi düşmanları tarafından bozulmak isteniyordu. Türklerin ve Almanların Kafkasya'ya hâkim olmaları İran ve Hindistan'ı doğrudan tehdit altına sokabilecekti.

Osmanlı Devleti'nin mütareke teklifiyle birlikte Kafkasya'daki gidişat tamamen İngiltere'nin lehine döndü. Yeni dönemde Kafkasya'nın zengin petrol ve kömür kaynakları İngiltere'nin tasarrufuna girmesi hedefleniyordu. Bakü, Tiflis ve Batum ele geçirildiğinde Hazar dâhil olmak üzere bölgenin bütün ulaşım sistemi imparatorluğun hizmetine sokulmuş olacaktı.

İngiliz hükümeti, mütarekenin kendine tanıdığı avantajları sonuna kadar zorlayarak Batum, Tiflis ve Bakü üzerinde askeri kontrol kurdu. Ardından Rusya gibi bölgesel siyasi ve askeri düzenlemelere koyuldu. Bu noktada Ermenistan kozuna ön plana çıkardı. Ermenilerin dünya savaşında itilaf devletlerinin yanında olmasından hareketle Kafkasya'da kurulmak istenen yeni düzende İngiltere Ermenistan'ı çıkarları doğrultusunda değerlendirebilirdi. Ermenistan hükümetinin dış politikasında Ermeni tehciri ve Büyük Ermenistan gibi siyasi konuların önemli yer tutması tarafları birbirine yaklaşıyordu.

İngiltere'nin Ermenistan politikasını dört başlıkta değerlendirmek mümkündür. Bunlar; Ermeni muhacir ve mültecilerinin iskânı,

Elviye-i Selase'nin işgali, Ermenistan'ın büyütülmesi/Azerbaycan-Ermenistan ilişkileri, Osmanlı ordusunun silahsızlandırılması/Ermenistan ordusunun kuvvetlendirilmesi şeklinde ifade edilebilir. Bütün bu hususlar mütareke hükümlerinin zorlanması ile Anadolu ve Kafkasya Türkleri aleyhine politikalar geliştirmeye mümkün olabilecekti. İngiltere süreç itibarıyla kısmi başarılar elde etse de Ermenistan hükümeti başta olmak üzere Ermeni ordusu ve Taşnak çetelerinin büyük bir coğrafyada tutunmaları mümkün olamayacaktı.

Ermeni Muhacirleri Meselesi/Elviye-i Selase'nin İşgali

I. Dünya Savaşı'nda Ermeni teşkilat ve çeteleri Rusya'nın yanında yer alarak Osmanlı devletine isyan ettiler. Osmanlı hükümeti siyasi yollarla isyanları durduramayınca 26 Mayıs 1915'te Geçici sevk ve iskân/Tehcir kanunu çıkarmak zorunda kaldı¹. Tehcir kanunu Rusya'nın Brest-Litovsk Antlaşması ile savaş dışı bırakılmasına kadar devam etti². Kafkas Cephesi'ndeki askeri harekât devam ettiğinden muhacirlerin iadesi 1918 sonbaharına ertelenmekle beraber Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin kuruluşuyla bu mesele programa dâhil edildi³. Meclis-i Vükela'nın kararıyla muhacirlerin iadesi hükümet icraatına dönüştü⁴. Vilayetlere verilen talimatta herhangi bir ihmale meydan verilmemesi de isteniyordu⁵.

Mondros Mütarekesi ile birlikte Ermeni muhacirlerinin iadesi meselesi iç mesele olmaktan çıkarılarak uluslararası hale dönüştürüldü.

¹ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi, III/3**, Ankara, 1983, s.20,35.

² Brest-Litovsk Antlaşması'nın Kafkas Cephesi'nde meydana getirdiği değişiklikler için bkz: Selami Kılıç, **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, İstanbul, 1998, s.394-423.

³ **Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, I**, (1 Teşrinievvel 1334 (1918) Tarihli Birinci İnikaddan 21 Kânunuevvel 1334 (1918) Tarihli Yirmi dokuzuncu İnikada Kadar), Ankara 1992, s.28-29; **HADİSAT**, 25 Teşrinievvel 1334/25 Kasım 1918, Nr:1.

⁴ Dahiliye Nezareti, 21 Ekim 1918'de doğu vilayetleri (Erzurum, Bitlis, Van, Trabzon, Halep, Elâziz, Diyarbakır, Sivas) başta olmak üzere ilgili vilayetlere gönderdiği yazıda; Savaştan dolayı tehcir edilen bütün ahalinin eski yerlerine dönmeye Meclis-i Vükela'ca karar verildiğini bildirdi. Fakat Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Diyarbakır, Elâziz Vilayetleri ile Erzincan sancağında işe, güvenlik ve barınma ile ilgili sorunların çözümlenmesine bağlı olarak aşamalı uygulanacaktı. **BOA, DH-EUM**, 2/41.

⁵ **BOA, DH-ŞFR**, 90/206.

İngiliz hükümeti mütareke taslağının dördüncü maddesine İtilaf ve Ermeni esirlerinin kayıtsız ve şartsız iadesini isteyen bir hüküm koydu. İngiltere'nin esir ve mahkûmlarının iadeleri hakkında mütarekeye böyle bir madde koymasının sebebi doğrudan savaşın seyriyle ilgiliydi. İngiltere başta olmak üzere İtilaf hükümetleri savaşı sürdürmek üzere "hıristiyan-müslüman mücadelesi" kavramına sık sık başvurarak kamuoylarının desteğini arkalarına aldılar. Tehcirlerle birlikte Ermeniler fazlasıyla sömürülen ve Müslümanlara karşı nefret bloku oluşturulmasında kullanılan propaganda unsuru oldu. İtilaf devletleri

Ermenilerin soykırımı uğradığını iddia ederek mücadelenin bu ve benzer olayları ortadan kaldırmak için olduğunu, savaştan galip çıkmaları halinde bunun hesabını soracaklarını taahhüt etmişlerdi⁶.

Esasında Ermeniler itilaf devletleri için sömürgeci politikalarını gizlemek için kullanılan bir bahaneden ibaretti. İngiltere, Ermeni esirlerin salıverilmesi işini kısa zamanda Ermeni muhacirlerin iadesi meselesine dönüştürerek doğu vilayetlerinden Elviye-i Selase'ye kadar uzanan coğrafyayı yeniden tanzim etmeye çalışacaktı⁷.

Patrikhane mütarekenin ardından ortaya attığı iddialarıyla Türk yönetimini dünya kamuoyuna zayıf, zorba, yeteneksiz ve Hıristiyan düşmanı gibi göstermeye çalışıyordu. Böylece 1878'e geri dönülerek Ermeni meselesi Müslüman-Hıristiyan mücadelesinin parçası yapılıyordu⁸.

⁶ Dördüncü madde değiştirilemez hükümler içinde yer alıyordu. İngiltere bu yolla maddenin esastan değiştirilmesinin önüne geçmiş oldu. Maddenin müzakeresi esnasında Türk tarafı Rus ordusuna mensup Ermeni kökenli esirlerin iade edildiğini, mahkûmlar için genel af çıkarıldığını ifade ederek Ermenilerle ilgili kısmın çıkarılmasını istedi. İngiliz tarafı ise yapılan bütün itirazları geri çevirerek maddenin taslakta kalmasını sağladı. Bkz: Selçuk Ural, "İtilaf ve Ermeni Esirlerinin İadesi Meselesi", Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk Dergisi, C.3, Sayı: 3, (2003), s.151-167.

⁷ Erik Jan Zürcher, **Türkiye'de Etnik Çatışma**, İstanbul, 2005, s.73.

⁸ Mustafa Kemal Paşa 29 Haziran 1919'da Erzurum Vilayeti'ne gönderdiği yazıda Patrikhane'nin yaklaşımını şöyle değerlendiriyordu: "Kolları, bacakları kesilen erkeklerinden namusları payımal edilen kadınlardan bahsölunarak vilayet metropolitlerinden İstanbul patrikhanesine mütemediyen rapor yağdırılmakta olduğu ve bu gibi aracıların ecnebi ceraidinde

İngiliz Yüksek Komiserliği maddenin tatbikatını esir askerler ve siyasi suçluların serbest bırakılmasıyla sınırlı tutmayacağını, Ermenilerin muhacirlerin memleketlerine ve Ermeni çocuklarının ailelerine iadesi şeklinde değerlendirdiği kısa sürede görüldü. Komiserlik tehirden ötürü Ermenileri korumak ve Türklere haddini bildirmek üzere bünyesinde Ermeni-Rus masası oluşturdu. Bölümün başına İngiliz subaylarından Heathcote Smith getirildi. Smith'e Yüksek Komiser Amiral Calthorpe tarafından "*Ermeni kadın ve çocuklarının Türk evlerinden kurtarılması*" (!) özel görevi verildi. Komiserliğe göre "*(Ermeni) kadınlardan bir çoğu kendisiyle dört sene birlikte yaşamış oldukları kimselere bağlanmışlardır; onları terk etmek isteseler bile nereye döneceklerini, akrabalarından kimlerin hayatta olduklarını veya geri dönerlerse ne suretle karşılanacaklarını bilmemektedir...*"⁹. Buna göre İngiliz Yüksek Komiserliği, Ermeni Patrikhanesi ile aynı çizgide Ermenilerin Türklerin elinde köle ya da cariye yapıldığını ve kurtarılmaları gerektiği ön yargısıyla kendini taraf ilan ediyordu.

Smith'in başkanlığını yürüttüğü bölüm, savaş esirlerinin iadesinin ötesinde adi suçlardan dolayı mahkûm ve tutuklu Ermenilerin salıverilmesine çalıştığı gibi, 1918 Kafkas harekâtı esnasında Türk köylerine saldıran ve ahaliyi katleden savaş suçlularının dahi serbest bırakılmasını temin etti. Erzurum'da Türklerin katledilmesinde yer alan ve Kars'ta tutuklu bulunan 28 Ermeni tedhişçi serbest bırakılarak Erivan'a gönderilmesi sadece bir örnekti¹⁰.

yer bularak neşredilmekte ve bu suretle aleyhimize propagandalar yapılmakta olduğu ve bunlardan istihdaf olunan gaye ise hem şüphesiz Avrupa'ya Türk vahşeti ve Türk kabiliyetsizliğini ispata çalışmak ve geçirilen şu nazik zamanda milletler nazarında Türk milleti hakkında fena fikirler tevliğine çalışmaktan ibaret(tir)..."Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, IV (ATTB, IV), (Atatürk Araştırma Merkezi Yayını), Ankara, 1991, s.51.

⁹ Gotthard Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, Çev: Cemal Köprülü, Ankara, 1986, s.40; Osmanlı Hükümeti, Türk ailelerine emanet bırakılan veya onlar tarafından himaye edilen çocukların ailelerine veya akrabalarına, bu mümkün olmazsa dini teşkilatlara teslim edilmesi noktasında İngiliz Yüksek Komiserliği'nden farklı düşünmüyordu. İade işlemlerinin gelişi güzel değil, titiz araştırmaların ardından yapılması taraftarıydı. Aksi takdirde yeni kargaşalıklara yol açılabilirdi. **BOA, DH-SFR**, 109/182.

¹⁰ **ATASE, İSH, K.1, G.100, B.100-1; BOA, BEO**, 341369.

İngiliz Yüksek Komiserliği, buna benzer salıvermelerin ardından Osmanlı hükümetine doğrudan başvurarak tehcir edilen Ermenilerin dördüncü madde gereğince yerlerine iade edilmelerini istedi. İngiliz makamlarının ve patrikhanenin siyasî hedefleri doğrultusunda Ermeni muhacirler doğu vilayetleri ile üç sancağa yönlendiriliyordu. Yönlendirmelerin amacı Ermenilerin Türkler karşısında nüfus üstünlüğünü ele geçirerek söz konusu yerlerin Osmanlı camiasından ayrılmasına zemin oluşturmaktı¹¹.

Muhacir adı altında çetelerin sızma girişimlerinin mütarekenin 7 ve 24. Maddelerinin tatbikine fırsat vermesinden endişe ediliyordu¹². Harbiye nezareti bu konuda Dâhiliye nezaretini sık sık uyararak ve yardım istemek durumunda kalıyordu¹³. Rum ve Ermenilerin komita faaliyetlerinde İzmir'in işgalinden sonra artış gözlemlendi¹⁴. Dâhiliye Nezareti gelen istihbarî bilgiler ışığında vilayetlere verdiği talimatta İngiliz ve Yunan gemilerinin yakından izlenmesini ve durumları şüpheli bulunanların karaya çıkarılmamasını emretti¹⁵.

Elviye-i Selâse İngiliz işgalinin ardından Ermeni muhacirlere açılacaktı¹⁶. Kafkasya'daki İngiliz yetkilileri Güney Rusya ve Kafkasya'daki Ermeni ve Rum muhacirleri buraya yönlendirdi. Bölge aynı zamanda doğu vilayetlerine yönelik sevkiyat için de basamak olarak değerlendiriliyordu. Harbiye Nezareti, Dâhiliye Nezareti'nin bu

¹¹BOA, DH-KMS, 20-17/12-60; BOA, DH-KMS, 49-2/42; Dâhiliye Nezareti, muhacirlerin iade ve iskânının suiistimal edilmesine meydan vermemek ve Ermeni teşkilatları ile Patrikhanenin siyasî amaçlarına ulaşmasını engellemek için iskân adı altında toplu yer değiştirmelere izin verilmemesini ve bu tür hareketlerin yakından incelenmesini vilayetlere emir buyurdu. Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s.213; BOA, DH-ŞFR, 104/290.

¹²BOA, DH-KMS, 50-2/56.

¹³BOA, DH-KMS, 49-2/2.

¹⁴BOA, DH-KMS, 53-3/15.

¹⁵BOA, DH-KMS, 49-2/29.

¹⁶Ermenistan hükümeti bölge Türklerini sistematik olarak katletmeye başlayınca Türkler kafileler halinde Osmanlı Devleti'ne sığınmaya başladı. Erzurum Valisi Münir Bey, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği telgrafta Ermeni zulmünden dolayı yarım milyon Türkün Osmanlı Devleti'ne, ya da İran'a sığınmak istediğini belirtmektedir ki, bu rakam Ermeni baskısının büyüklüğünü ortaya koymaya yetmektedir. Jaechke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, s.44.

konuda dikkatini çekerek, Elviye-i Selâse'den gelen muhacirlerin kabul edilmemesi için mahalli makamların uyarılmasını istedi¹⁷.

Elviye-i Selase 1878-1918 yılları arasında Rus işgalinde kalmış ve Türk ordusu Sovyet ihtilalini takip eden gelişmelerden faydalanarak bu coğrafyaya girmişti. Mondros mütarekesiyle birlikte bölgenin kaderi yeniden değişti. İlk olarak kuzeyde bulunan Batum stratejik konumu itibariyle işgal edildi. Kafkasya'nın Karadeniz'e ve Avrupa'ya mahreci durumundaki şehrin işgali Ardahan ve Kars'ın da işgal yolunu açacaktı.

Türk ordusunun çekilişi sırasında Kars'ta 5 Kasım 1918'de İslam Şurası kuruldu¹⁸. Bu teşkilat Ardahan ve Iğdır şuralarıyla işbirliğine giderek Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti'nin kuruluş sürecini başlatacaktı¹⁹. Şuralar teşkilatlanırken mülki ve askeri makamlardan imkânlar dâhilinde yardım gördü²⁰. Kars Şurası İngilizlerle kurulacak olan ikili ilişkiye esas olmak üzere beş maddelik bir karar aldı. Şuraların milli olduğu ve İngiltere'yi hürmetle kabul edeceği fakat Ermenilerin binlerce Türkün kanını akıtmaları hasebiyle hiçbir sıfatla bölgeye kabul etmeyeceği vurgulandı²¹.

General Beach ile şura temsilcileri arasında 13 Ocak 1919'da vuku bulan ilk görüşmede kararın gündeme getirilmesi İngiliz tarafında tepkiyle karşılandı. General Beach, 16 Ocakta yapılan ikinci toplantıda heyet başkanı Fahrettin Bey'e hitaben "*Ben buraya, dünyaya galip gelen İtilaf Devletlerinin emriyle geldim. İtilaf Devletleri'nin kuvvetleri arkamdadır. Burası Ermenilere aittir. General Karganof size vali olarak gelmiştir, emrini kabul ederek Karganof'un idaresinde siz Müslümanlarda çalışabilirsiniz*" de-

¹⁷ BOA, DH-KMS, 54-3/33.

¹⁸ Şerafettin Turan "**Kurtuluş Savaşında Kongreler**", Cumhuriyetin 50.Yıldönümü Semineri, Ankara, 1975, s.148; Ender Gökdemir, **Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti**, Ankara 1989, s. 65; Esin Dayı, **Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma**, Erzurum, 1997, s.91.

¹⁹ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasi Partiler**, İstanbul, 1995 s.488.

²⁰ Fahrettin Erdoğan, **Türk Elllerinde Hatıralarım**, İstanbul, 1954, s.166-167.

²¹ Bkz: Erdoğan, **Türk Elllerinde Hatıralarım**, s.177.

mek suretiyle hükümetinin bölgeye ilişkin politikasının ipuçlarını veriyordu²². Ertesi günkü toplantıda Türk tarafının direnişi etkili olduğundan General Beach, İngiliz kuvvetlerinin şehre çıkmasına, Ermeniler'in de Gümrü'ye gönderilmesine karar verdi²³.

İngilizlerle hükümet formunda münasebet kurmak üzere 18 Ocak 1919'da şuralar hükümet çatısı altında birleşti. Hükümet başkanlığına Cihangirzâde İbrahim Aydın Bey getirildi²⁴. Aynı gün 18 maddelik Teşkilatı Esasiye kanunu kabul edildi²⁵. Bütün bunlar devlet olmanın işaretiydi.

Bu gelişme İngiliz makamları tarafından nefretle karşılandı. İngiliz askeri valisi Temperley, bu tarihten sonra Ermeni memurları işbaşına getirmek ve Ermeni muhacir ve mültecilerin kabulü için yoğun çaba harcamaya başladı²⁶.

Hükümetin asker celbine kalkışması üzerine General Milne 6 Şubat 1919'da İngiliz Harbiye Nezareti'ne gönderdiği raporunda Kafkas Hükümeti'nin kendileriyle Ermeni muhacir ve mültecilerinin iskânına izin vermediğini, hareket tarzlarını değiştirmemeleri durumunda Ermenilerin dönmelerini temin için bir kuvvet gösterisinde bulunulmasının gerektiğini belirtti²⁷. Bu yazıdan sonra İngiliz makamları hükümete karşı tavırlarını sertleştirmeye başladı. İstanbul'daki İngiliz Kuvvetleri Başkomutanlığı, Osmanlı Harbiye Nezareti'ne gönderdiği çeşitli yazılarda, 9. Ordu Komutanlığı'nın Elviye-i Selâse'de

²² Erdoğan, *Türk Elleriinde Hatıralarım*, s. 179-180; *ATASE, İSH*, K.110, G.45, B.45-4.

²³ Jaechke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, s.43.

²⁴ Kırzioğlu, *Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948)'daki Milli Mücadelede Kars ve Atatürk İle İlgili Belgeler*, s.128; Dayı, *Elviye-İ Selâse'de Milli Teşkilatlanma*, s.102.

²⁵ Yavuz Aslan, "Demokrat Cenubi Garbi Kafkas Cumhuriyeti", *Toplumsal Tarih*, Sayı:67 (1999), s.39.

²⁶ *ATASE, İSH*, K.80, G.33, B.33-6.

²⁷ Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, s.44; Kırzioğlu, *Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948)'daki Milli Mücadele'de Kars ve Atatürk İle İlgili Belgeler*, s.116.

kendilerine karşı hazırlıklar içerisinde olduğunu iddia etti²⁸. İngiliz gizli servis elemanları da Ardahan ve kuzeyinin Gürcülere, doğu ve güney kısımların da (Oltu, Göle, Çıldır, Akbaba, Kars ve Ağrı) Ermenilere bırakılacağı propagandasını yapmaya başladı²⁹.

Albay Temperley, Kars'tan ayrılmadan önce Hükümete verdiği 12 maddelik notada iki maddeyi Ermenilere ayırarak; Ermeni mültecilerine Elviye-i Selâse arazisinde yeteri derecede yer tahsis edilmesini, Kars Ermeni muhacirlerin kayıtsız ve şartsız yerlerine iadelerini talep etti³⁰.

Yeni vali General Asser Kars'a gelirken Ermenilerden oluşan heyetine Kızılçakçak istasyonunda müdahale edildi. Vali Asser hükümet üyeleriyle yaptığı görüşmede Ermenilere yapılan muameleyi şiddetli tepki gösterdi³¹. Asser'in valiliği döneminde Ermenilerin iskanı üzerinde baskılar artırıldı³². 26 Mart 1919'da Kars'a gelen Kafkasya İngiliz Kuvvetleri Komutanı General Thompson kendisini karşılayan heyete bu yöndeki isteklerini tekrarladı³³.

Nisan ayı başlarında Gürcü-hükümet muharebesinin gidişatı İngilizlere aradıkları fırsatı verdi. General Milne Batum'da General Thompson'la bir araya gelerek Kafkas Hükümeti'ne son vererek bölgeyi Ermenilere teslim karar verdiler. Bu plan 13 Nisanda tatbik edilerek mütareke döneminin ilk yerel Türk hükümeti ortadan kaldırıldı³⁴. Bölgenin yönetimi 30 Nisanda General Osebyan ve General

²⁸ **ATASE, İSH**, K.46, G.4, B.4-1.

²⁹ Erdoğan, **Türk Elleriinde Hatıralarım**, s.187.

³⁰ **ATASE, İSH**, K.185, G.118, B.118-1; Hükümet notaya sert tepki göstererek validen Ermenilerin yerleştirilmesi şartından vazgeçmesini istedi. Olumlu cevap alınamayınca asker toplamaya devam edilerek Arpaçay sınırı kuvvetlendirilmeye başlandı. **ATASE, İSH**, K.185, G.118, B.118-2.

³¹ İbrahim Bey verdiği cevapta halkının %90'ını Türk olan Elviye-i Selâse'de, Wilson Prensipleri dairesinde bir hükümet kurduklarını ve sınırları koruduklarını belirtti. Erdoğan, **Türk Elleriinde Hatıralarım**, s.188.

³² **ATASE, İSH**, K.10, G.14, B.14-2.

³³ Dayı, **Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma**, s.136.

³⁴ **ATASE, İSH**, K.80, G.33, B.33-2; Kırzioğlu, **Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948)'daki Milli Mücadele'de Kars ve Atatürk İle İlgili Belgeler**, s.133.

Karganof'dan oluşan Ermeni heyetine bırakıldı³⁵. Cenubî Garbî Kafkas Hükümeti'nin yıkılması Osmanlı Devleti'nin parçalanması yolunda atılmış önemli bir adımdı. 9. Ordu Komutanlığı bu gerçeği pek çok kez dile getirmesine karşın, Damat Ferit Hükümeti tarafından dikkate alınmadı³⁶.

Ermenistan Meclisi 28 Mayıs 1919'da devletin birinci kuruluş yıldönümünde Kars ve Ardahan'ı ilhak kararı aldı: bu karar Ermenistan'ın büyütülmesi projesi kapsamında İngilizlerin ayak izlerinin takip edildiği anlamına geliyordu³⁷. Ermenistan Meclisi aldığı kararlar siyasi ve hukuki açıdan kendine ait olmayan bir toprağı ilhak ettiği gibi Doğu vilayetleri üzerinde emperyalist niyetini açığa çıkarmış oldu. Konuya başka bir açıdan bakıldığında Taşnak hükümeti Türkiye Ermenilerinin geleceğine ipotek koymuş oluyordu. Tam da bu noktada Türkiye Ermenileri yeniden "Büyük Ermenistan" hayaline kurban ediliyordu³⁸.

İngiltere'nin Azerbaycan-Ermenistan İlişkilerindeki Rolü

Toprak meselesi devletin bekasını temin etmenin ötesinde millet kalabilmenin temel şartıydı. Yani Karabağ, Zengezor ve Nahçıvan'da Kafkas Türklerinin can ve mal emniyetini sağlamak üzere Ermeni çetelerin yok edilmesi ve Azerbaycan hükümetinin hâkimiyetinin tesis edilmesi anlaşılmalıdır. Adı geçen bölgelerden yoksun bir Azerbaycan, Azeri Türklerini temsilde zorlanacağı gibi devletin varlığı da tartışmalı bir hale gelecekti.

Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması meselesi aynen toprak sorununda olduğu gibi Azerbaycan ile Ermenistan'ı karşı karşıya getirdi. Rekabetin ve düşmanlığın arkasında "Büyük Ermenistan" hayali

³⁵ Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, s.44.

³⁶ **ATASE, İSH**, K.46, G.21, B.21-11.

³⁷ Kaçaznuni ilhakı Ermenistan'ın birleştirilmesi olarak gördüğü gibi, Türk egemenliğinden kurtulması muhtemel Ermeni topraklarının da mevcut Ermenistan topraklarına katılacağına işaretini sayıyordu. Ovanes Kaçaznuni, **Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok**, (Çev: Arif Acaloğlu), İstanbul, 2005, s.56.

³⁸ Kazım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz**, I, İstanbul, 1993, s.104.

yatmaktaydı. Ermeniler, Ruslar başta olmak üzere İtilaf devletlerine verdikleri destek sayesinde bir ayağı Karadeniz'de, diğer ayağı Akdeniz'de, gövdesi ve başı Azerbaycan topraklarına yaslanmış Büyük Ermenistan'ı kurmayı hedefliyorlardı. Ermeni hükümeti bu nedenle toprak sorununu kendi lehine halletmeden Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınmasına karşı çıkıyordu. Türk ordusunun çekilişinden sonra askeri ve siyasi mücadelenin hız kazanması bundan kaynaklanıyordu³⁹.

Mondros Mütarekesi'nin 11 ve 15. Maddeleri doğrudan doğruya Azerbaycan'ı ilgilendiriyordu. Türk ordusunun desteğinden mahrum kalan Azerbaycan Hükümeti, yeni dönemde izleyeceği dış politikayı belirlemek üzere İstanbul'da girişimlerde bulundu. Paris'e gitmek üzere İstanbul'da bulunan A.M. Topçubaşov Türk yetkililerle bir araya gelerek durum değerlendirmesi yaptı. Fakat temaslarından ümit ettiği desteği bulamadı⁴⁰.

Azerbaycan, Osmanlı sonrası bozulan dengeleri yeniden tesis edebilmesi için İngiltere'nin petrol, anti-bolşevizm ve anti-Turanizm politikaları ile kendi dış politikasının öncelikleri arasında uyum sağlamak durumundaydı⁴¹.

İngiltere petrol meselesini 1918 sonbaharında Batum ve Bakü'yü kontrol altına alarak çözerken Bolşevizm ve Turanizm'e karşı bölge ülkelerini Kafkas Seddi fikri etrafında birleşmeye çağırdı. Projenin askeri ayağı zayıftı. Bölge ülkelerinin askeri yapıları zayıf olmasına karşın İngiltere'nin askeri varlığı da projeyi başarıya ulaştırmaktan uzaktı. Ayrıca bölge devletleri de proje üzerinde tam bir fikir birliği içerisinde değillerdi. İngiltere, Sovyet Rusya'ya karşı başarılı olabilmek için düne kadar Bolşeviklerin müttefiki durumundaki Ermenistan'ı yanına çekmesi gerekiyordu. Fakat vereceği tavizlerin Gürcistan

³⁹ Cemil Hasanlı, **Azerbaycan Cumhuriyeti: Türkiye Yardımından Rusya İşgaline Kadar (1918-1920)**, Ankara, 1998, s.256.

⁴⁰ Betül Aslan, **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov**, İstanbul, 2004, s.25.

⁴¹ Aslan, **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov**, s.27.

ve Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü tehdit etmesi kaçınılmazdı. Turanizm tehlikesiyle Azerbaycan'ın Osmanlı Devleti ile ilişkilerini kesmesinin kastedildiği açıktı. Zira Osmanlı Hükümeti'nin bir Türk birliği/Turan devleti kurabilmesi Azerbaycan'ın projeye destek vermesiyle mümkündü. Azerbaycan'ı böyle bir projeden alıkoymak için toprak bütünlüğünün garanti altına alınması ve uluslar arası alanda tanınması ön şarttı. Ermenistan'ın ise bunu kabul etmesi mümkün görünmüyordu.

Esasında “Kafkas Seddi” projesi ilk defa Müsavat Hükümeti tarafından ve sadece Bolşevik tehlikesine karşı bölgesel savunma ve işbirliğinin aracı olarak ortaya atılmıştı. Müsavat liderleri projeyi gündeme getirirken Osmanlı Devleti karşısında bir cephe oluşturmayı hesaplamamışlardı. Oysa İngiltere projeye Turanizm tehlikesini ekleyerek hem Azerbaycan'ı Osmanlı devletinden uzaklaştırarak kendisiyle işbirliğine mahkûm etmekte, hem de Milli Mücadele Hareketi'nin Sovyet Rusya ile yakınlaşmasını önleyerek Anadolu'nun paylaşılma sürecini hızlandırmaktaydı⁴².

Azerbaycan hükümeti dış siyasette Ermenistan'a karşı siyasi ve askeri üstünlüğü ele geçirmeye özel bir önem verdi⁴³. Bölgesel federalizm temelinde Kafkas birliğini gündeme getirdi. Kafkas birliği, Bolşeviklere karşı ortak cephe kurulmasını öngörüyordu. Coğrafi ve askeri şartlar üç ülkeyi ortak savunma paketi kurmaya mecbur etse de geçmişte Bolşeviklerle işbirliğinden dolayı Ermenilerin dizginlenmek istendiği göz ardı edilemez. Bu yolla hem muhtemel yeni bir Bolşevik-

⁴² Mustafa Kemal Paşa, 6 Şubat 1920'de Kazım Karabekir Paşa'ya gönderdiği telgrafta İtilaf Devletlerinin kendi güçleriyle Bolşevikleri Kafkasya'da durdurmasının zor olduğunu kaydederek, “Eğer bu plan muvaffak olur, Kafkas milletlerinin bize karşı kat'î bir sed vaziyeti almasıyla memleketimiz mahsur kalırsa, artık Türkiye için icab-ı mukavemet esastan dan yıkılmış olur” demek suretiyle projenin kendilerini ölüme mahkûm edeceğine dikkat çekiyordu. Aslan, **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov**, s.33.

⁴³ Mehmet Emin Resulzade, **Kafkasya Türkleri**, İstanbul, 1993, s.64-65.

Ermeni ittifakının önü kesilecek, hem de ikili sorunların siyasi yollarla çözülmesi için uygun zemin meydana getirilecekti⁴⁴.

Ülkelerin siyasi, askeri ve iktisadi yapıları dış politikalarını belirlediği dikkate alındığında Ermenistan'ın mevcut durumu siyasal taleplerini desteklemekten oldukça uzaktı. Gürcistan'ın stratejik konumuyla, Azerbaycan ise petrolüyle öne çıkıyordu. Ermenistan sosyal ve ekonomik sorunlarla boğuşurken ancak Türk birliğinin önlenmesi noktasında asker bir değer ifade ediyordu⁴⁵.

İngiliz hükümetinin önceliği petrol sevkiyatına tanınması Ermenistan'ın büyütülmesi siyasetinden vazgeçtiği anlamına gelmiyordu. Ermenistan kendisine biçilen rol gereği Mondros Mütarekesi'nin de verdiği avantajla İngiltere'nin himayesinde Osmanlı devleti aleyhine Elviye-i Selâse ve Doğu Anadolu'ya doğru ilerlemeye teşvik ediliyordu. Kafkasya'ya dönüldüğünde Sovyet Rusya'ya karşı yürütülen askeri mücadeleden ötürü Azerbaycan ile yaşadığı sorunları diplomatik yollarla çözmeye yönlendiriliyordu⁴⁶. Başka bir ifadeyle Denikin ordusu/Beyaz Ruslar Kızılordu ile mücadele ederken buna destek vermesi, bu mümkün olmadığı takdirde Güney Kafkasya'da komşularıyla ilişkilerde sorun çıkarmaması bekleniyordu⁴⁷.

General Thomson'un petrol sevkiyatını garantiye aldıktan sonra Karabağ, Zengezor ve Nahçıvan meselesinde hakemliğe soyunması

⁴⁴ Mirza Bala Mehmetzade, **Milli Azerbaycan Hareketi**, Yayına Hazırlayan: Ahmet Karaca, Ankara, 1991, s.107.

⁴⁵ İbrahim Ethem Atnur, "Ermenistan Sorunu ve Kafkasya'da İngiliz Uygulamaları (1918-1919)", **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 29 (2008), s.48.

⁴⁶ Tiflis'teki İngiliz subayı General Walker, 8 Ocak 1919'da Ermenistan Dışişleri Bakanı Sirakyan Tigranyan ile Kars'ın sivil yönetimi hakkında bir anlaşma imzaladı. Buna göre Kars Ermenilerin nüfuzu altında olacaktı. Atnur, "**Ermenistan Sorunu ve Kafkasya'da İngiliz Uygulamaları (1918-1919)**", s.49.

⁴⁷ Azerbaycan devlet ricali Denikin mi, yoksa Kızılordu'nun mu daha tehlikeli adeddileceği hususunda fikir ayrılığı yaşıyordu. Mehmet Emin Resulzade hatırasında Denikin kuvvetlerinin yoğun siyasi faaliyetler neticesinde Güney Kafkasya'ya müdahale etmemesinin önlenildiğini, fakat Kızılordu'nun Dağıstan'a yerleşmesinden sonra Azerbaycan'ın yeni bir tehdiye maruz kaldığını ifade ediyordu. Resulzade, **Kafkasya Türkleri**, s.68.

Ermeni hükümetini hayal kırıklığına uğrattı. Fakat İngilizler sözde barış açılımlarıyla Azerbaycan'a bağlı olan Karabağ'ın geleceğini yeniden tartışmalı bir hale getirdiler. Azerbaycan hükümeti sözde barış görüşmeleriyle umutlandırılıp oyalanırken Antranik'in Zengezor'da Türkleri katletmesine ve stratejik noktaları işgalini görmezden gelindi. Bu arada İngiliz subayları hiç olmadığı kadar aleni şekilde Nahçıvan ve Elviye-i Selâse'ye Ermeni muhacirlerinin yerleştirilmesi için gayret sarf ediyorlardı⁴⁸. Benzer yaklaşımlar Türkiye'nin doğu vilayetlerinde de sergileniyordu. İngiliz subayları kâh Ermenileri acındırarak, kâh tehditler savurarak taviz koparmaya çalışıyorlardı. Hem Anadolu, hem de Kafkasya'da aynı zaman dilimi içinde benzer faaliyetlerin yürütülmesi olsa olsa bir planın parçaları olabilirdi⁴⁹. Bütün bu faaliyetler İngiltere'nin bölgedeki dengeleri sessiz sedasız Ermenilerin lehine değiştirmeye çalıştığını işaret ediyordu⁵⁰.

İngiliz İşgal Komutanlığı Albay D.İ. Shuttleworth'un ihtilafli bölgelerin geleceği hakkında incelemesini tamamlamasının ardından 15 Ocak 1919'da Şuşa, Zengezor, Cebrail ve Cevanşir'in Azerbaycan'a ait olduğunu, vilayetlerin idaresi için Ermeni ve Azerilerden oluşan 6 kişilik bir heyetin kurulacağını ve çözümlenmeyen tartışmalı konuların Paris Barış Konferansı'nda kesin çözüme kavuşturulacağını ilan etti. Genelge doğal olarak Ermeni Hükümeti tarafından şiddetle protesto edildi⁵¹.

Genelgenin Azerbaycan'ın taleplerini karşıladığı görüntüsü aldatıcıdır. Çünkü Karabağ Ağustos 1918'de kayıtsız şartsız Azerbaycan'a dahil edilmişken şimdi bu durum görmezden gelinerek kesin kararın

⁴⁸ **ATASE, İSH**, K.110, G.45, B.45-4; Erdoğan, **Türk Ellerde Hatıralarım**, s.179-180.

⁴⁹ İngiliz Yüksek Komiserliği tehcir sırasında Ermenilerin büyük zulme uğradıklarını iddia ederek Osmanlı Hükümeti'nden suçluların yargılanmasını ve halkın zararının tazmin edilmesini istedi. Buna karşın Türklere yapılan mezalimi görmezlikten geliyordu. **ATASE, İSH**, K.5, G.153, B.153-2.

⁵⁰ **ATASE, İSH**, K.94, G.30, B.30-1

⁵¹ Cemalettin Taşkiran, **Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi**, Ankara, 1995, s.118.

Paris Barış Konferansı'na havale edilmesi soruna uluslar arası bir nitelik kazandırdı. Ayrıca yeterli kuvvete sahip olmadan genelgenin uygulanma şansı bulunmamaktaydı. Ermenilerin talepleri ortadayken İngilizler böyle bir karar aldı diye işgal altında tuttukları yerleri tahliye etmelerini beklemek saflık olurdu. Dolayısıyla Türk ahalinin güvenliği Azerbaycan ordusunun becerisine bağlıydı ve bu durum pek de iç açıcı değildi. General Sert, Ermenilerin eleştirilerine verdiği bir cevapta “*aslında Ermeniler İngiliz işgalinin öç almaları için bir fırsat olmamasından dolayı hayal kırıklığı duyuyorlar ve askeri kuvvetlerin değil, barış konferansının karar vereceğini kabul etmek istemiyorlar*” demek suretiyle yaptırım gücünden yoksun teklifleri zaman kazanmak için ortaya attıklarını ispat ediyordu⁵².

İngilizler silahlı mücadeleye son vermek için 8 Nisan 1919'da tarafları on yedi gün sonra -25 Nisan 1919'da- Tiflis'te gerçekleştirilecek olan Maverayı Kafkasya Konferansı'na davet etti⁵³. Konferansta ilk safhada Gürcü-Ermeni anlaşmazlığı; Borçalı ve Ahılkelek'te toprak değiş-tokuşuyla halledildi. İngilizler, Azerilerle sorunları çözmek adına Ermenilere benzer bir teklif yaptı. Karabağ ve Zengezor'un Azerbaycan'a dahil olmasını kabul etmeleri karşılığında Ermenistan'a Elviye-i Selâse'yi bırakmayı teklif ettiler⁵⁴. Böylece genelgenin gerçek maksadının Ermenistan'ın batıya doğru genişlemesine meşruiyet ve teminat kazandırmak olduğu belli oldu. 13 Nisan 1919'da Kars'taki Türk yönetimine son verilmesi ve iki hafta sonra idarenin Ermenilere devredilmesi bunu ispatlıyordu⁵⁵. Ermenistan anlaşmaya dayanarak Kars'ı ilhak etmesine rağmen yükümlülüklerini yerine getirmedi. Zira

⁵² Erol Kürkcüoğlu, **1918-1920 Türkiye-Azerbaycan İlişkileri** (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1994, s.333.

⁵³ Bu tarihten tam bir yıl önce Kars, Rus ve Ermeni kuvvetlerinden kurtarılarak 40 yılın ardından Osmanlı topraklarına dahil edilmişti. Şimdi bir yıl sonra aynı gün Kars'ın Ermenistan'a teklif edilmesi sadece bir tesadüf olarak açıklanamaz.

⁵⁴ Stefanos Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, İstanbul, 2000, s.320; Richard Hovanıstan, **The Republic of Armenia**, London, 1982, s.154-155.

⁵⁵ **ATASE, İSH**, K.80, G.33, B.33-2; Yerasimos, **Milliyetler ve Sınırlar**, s.320-321; Dayı, **Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma**, s.136; Kırzioğlu, **Cihangiroğlu İbrahim Aydın (1874-1948)'daki Milli Mücadelede Kars ve Atatürk İle İlgili Belgeler**, s.133; Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, s.44.

Zengezor'dan çıkmayı reddettiği gibi Nahçıvan ve Karabağ'a da tekrar saldırdı. Bu gelişme Kafkasya arazisine yönelik emellerinden vazgeçmediğini gösteriyordu⁵⁶.

İngiltere'nin resmi söylemlerine rağmen, Nahçıvan'da Azerilerin silahsızlandırılması ve askeri teşkilatlarının dağıtılması Ermenileri cesaretlendirdi. Muhacir kisvesi altında bölgeye sokulan komitacılar Taşnakların konumunu kuvvetlendirdi. Yerel Ermeni unsurları 3 Mayıs 1919'da Azerbaycan yönetimini tanınmadıklarını içeren bir bildiri yayınlamak için 15 Mayıs'ta Ermenistan'a bağlanma kararı aldı. Bunun arkasında İngilizlerin üstü kapalı desteği vardı⁵⁷. Ayrıca Zengezor'un Azerbaycan'a iadesi hususunda herhangi bir girişimde bulunmamaları Ermenilere verilen bir destek olarak görülebilir. Osmanlı makamları arasında cereyan eden yazışmalarda İngilizlerin Ermeni çetelerini kıskırtmanın ötesinde onlara silah ve cephane yardımı yaptıklarına yer verilmesi tesadüf veya iftira olarak kabul edilemez⁵⁸. Erzurum'dan Karabağ'a uzanan hatta Türklerin sistematik şekilde katledilmesi Ermeni hükümetinin tek başına giriştiği bir çılgınlık olarak görülemez, görülmemelidir⁵⁹.

Tiflis Konferansı, Kafkasya'daki mücadeleyi sona vermediği gibi yeni iddialar ve çatışmalar ortaya çıkardı. Taşnak Hükümeti 28 Mayıs 1919'da yani bağımsızlığın birinci yıldönümünde doğudaki Kars ve Ardahan'ı ilhak etti. Ermenistan bu kararnameyle toprak meselesinin dışında siyaseten de Kafkasya'nın dışına çıkarak Türkiye meselesine dâhil oldu⁶⁰. Bununla birlikte ayaklanmalar ve çatışmalarla geçen dört ayın sonunda Ermeniler, 12 Ağustos 1919'da "*Paris Konferansı sonuçlanana kadar*" Karabağ'ın Azerbaycan'a bağlanmasını kabul ettiler. Bu

⁵⁶ Dursun Yıldırım-Cihat Özönder, **Karabağ Dosyası**, Ankara, 1991, s.21.

⁵⁷ Nahçıvan'daki Türk-Ermeni mücadelesi hakkında bkz: İbrahim Ethem Atınur, **Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)**, Ankara, 2001, s.166-186.

⁵⁸ Bkz: **Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Mezalimi, III**, (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü) Ankara, 1997, s.9-12.

⁵⁹ Mehmet Saray, **Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri**, Ankara, 2005, s.85.

⁶⁰ Hasanlı, **Azerbaycan Cumhuriyeti**, s.260.

anlaşma da diğerinin akıbetine uğradı. Çünkü Taşnak çeteleri bir yıl öncesinde olduğu gibi Bolşevik teşkilatlarla işbirliği yaparak Karabağ'daki katliamlarını sürdürdüler⁶¹.

Denikin kuvvetlerinin Kızılordu karşısında tutunamaması İngiltere'nin de Kafkasya'daki varlığını doğrudan değiştirdi. 1919 yılının son aylarından itibaren Azerbaycan ve Ermenistan'daki askeri ve siyasi varlığını, 1920 baharında ise Gürcistan'ı tahliye ederek bölgeyi kendi kaderine terk edecekti.

Azerbaycan, İngiltere'nin bölgedeki etkinliğinin azalmasına karşın Sovyet Rusya'nın kuvvetlendiğini görünce Gürcistan ile işbirliğini kuvvetlendirdi. Bununla birlikte Ermenistan ile uzlaşmaya kapıyı kapatmadığı gibi bu yöndeki çabaları devam ettirdi. Gürcistan'ın ve İtilaf devletlerinin girişimleriyle Azerbaycan ve Ermenistan başbakanları 19 Kasım 1919'da Tiflis'te bir araya geldiler. Dört gün süren müzakerelerin odağında Zengezor meselesi olsa da esas amaç kalıcı barış için uygun şartları belirlemektir. Görüşmeler 20 Kasım'da başladı. Azerbaycan başbakanı Yusuf Beyli Azerbaycan ordusunun Zengezor'dan çekilmesi karşılığında Ermeni hükümetinin de bütün kuvvetlerini memurlarını, eğitimcilerini, komiserlerini geri çağırmasını ve ahalideki ordu malı silahlara el konulmasını teklif etti. Bunların devamında her iki hükümet mültecilerin dönmelerine ve dönüş yollarının güvenliğini garanti edecekti. Heyetler diğer süre gelen meselelerin Bakü'de yapılacak genel konferansta çözüme kavuşturulması üzerinde de fikir birliğine vardı⁶².

Azerbaycan'ın teklifi Ermeni çeteleri tarafından kuşatılan Türk ahalinin güvenliğini temin açısından oldukça yerindeydi. Teklifin kabul görmesi sorunların çözümünde olumlu bir başlangıç olacağı şüphesizdi. Ermeni heyeti öneriyi Zengezor'daki üstünlüklerine son vereceği düşüncesiyle temkinli yaklaştı. Hatisyan'a göre Azerbaycan

⁶¹ Taşkiran, **Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi**, s.122-128.

⁶² Hovannisian, **The Republic of Armenia**, s. 221

Zengezor'da dengeyi kendi lehine tesis ettikten sonra –burada kastedilen husus muhacirlerin dönüşüdür- benzer usulü Vedibasas, Zengibasas ve diğer müslüman bölgeleri için tatbik ederek Ermenistan'ı geri çekilmeye zorlamayı hedefliyordu. Azerbaycan'ın teklifine Erivan yakınındaki yerleşim bölgeleri ile Zengezor'un statüsünün aynı olmadığı karşılığını verdi. Ayrıca saldırmazlık garanti altına alınmadan Zengezor'un silahsızlandırılmasına başlanamayacağını ifade etti. Burada kastedilen Şerur ve Nahçıvan üzerinden Zengezor'a yapılan Türk saldırılarının durdurulmasıydı.

Hatisyan ateşkesin bölgede Amerikan denetimi kurulmasının yanı sıra Azerbaycan ordu garnizonlarının yerini ve büyüklüğünü sınırlandırmasını -Karabağ'da olduğu gibi- istiyordu. Ermenistan heyeti mültecilerin dönüşünü şartlı kabul etti. Buna göre Şerur ve Nahçıvan'dan gelen Ermeni mülteciler için yeterli düzenlemeler yapıldıktan sonra Zengezor mültecilerinin iki yıl içinde topraklarına dönmelerini teklif etti. Azerbaycan başbakanı Yusuf Beyli, mülteciler noktasında Zengezor ve Vedibasas'ın benzerliğine dikkat çekerek bunlarla ilgili düzenlenmenin bir an önce yapılmasını önerdi. Çünkü bu mesele tartışmaların odağında yatıyordu⁶³.

Ermenistan Coğrafyasında Taşnak Mezalimi

Ermenistan'ın kuruluşunun ardından iktidarı ele geçiren Taşnak Partisi ülkeyi siyasal sorumlulukla değil komitacı zihniyetiyle yönetti. Halkına barış ve huzuru getirmek yerine ilhak ve genişleme hülyaları içinde bölgeyi kan ve gözyaşına boğdu. Taşnak Partisi'nin Ermenistan'ı büyük bir belanın içine çektiğini Karabekir Paşa General Harbord'a takdim etmek üzere kaleme aldığı 25 Eylül 1919 tarihli raporunda *“Ermeni milletinin içerisinde kök tutmuş çeteciler, kesip yakmakta hala ber-devamdırlar ve bunların bu cinayetlerini tasvip ve fakat beşeriyetin gözüne aksini göstermek için her tarafta kuvvetli fikir yayanları da vardır. Fakat itikadımca komitecileri aralarından defetmedikçe ve siyasi entrikalardan uzaklaşmadıkça Ermeni milleti, ne kendisi ve ne de aralarında yaşayanlar rahat ve*

⁶³ Hovannisian, **The Republic of Armenia**, s. 222.

emniyet görmeyecektir. Bundan dolayı o milletin tanıdığım masum insanlarına karşı da bir şefkat hissiyle acımdan kendimi alamıyorum...” sözleriyle dile getiriyordu⁶⁴.

Ermenistan bağımsızlığın ardından Azerbaycan topraklarına yönelik taleplerini ve çete faaliyetlerini sistematik bir hale getirdi. Bu duruma Azerbaycan hükümeti de bir takım önlemler almaya çalıştı. Ermeni faaliyetlerinin kayıt altına alınması ve dünya kamuoyuna duyurulması tedbirlerin başında geliyordu. Bunun için Azerbaycan dışişleri bakanı Gacinski, hükümete bir teşkilat kurulmasını teklif etti. Dışişlerinin teklifi 15 Temmuz 1918’de kabul edilerek Olağanüstü Komisyonu adıyla bir teşkilat kurularak başkanlığına Alekber Beg Has Mededov getirildi⁶⁵. Azerbaycan hükümeti Ermeni mezalimine ilişkin belge ve şahitleri bir araya getirmek üzere ilk olarak Şamahı’yı mercek altına aldı. Olağan üstü Komisyon 7 Şubat 1919’da Şamahı’da yağmalanan köylerin listelerini çıkararak bilgi ve belgeleri kayıt altına aldı⁶⁶.

Taşnak Hükümeti Azerbaycan topraklarına doğru genişleme politikası izlerken esasında Ermenistan içerisinde büyük bir Azeri Türkü kitlesi bulunuyordu. Bunlar Ermenistan-Azerbaycan çatışmasının önemli bir tarafı ve mağduruydu. Taşnak hükümeti nüfus meselesinden ötürü Azeri kitlesini bir tehdit olarak görüyordu. Bu sebepledir

⁶⁴ Kazım Karabekir, **İstiklal Harbimizin Esasları**, İstanbul, 1990, s.171-172.

⁶⁵ Azerbaycan dışişleri bakanı Gacinski, teklifinde şunlara değiniyordu: *“4 aydır Azerbaycan’ın farklı bölgelerinde Bolşevik adı altında Ermeni askeri birlikleri ve çeteleri Müslümanların malını, mülkünü yağmalıyor ve canlarını alıyorlar. Fakat Avrupa kamuoyu yanlış bilgilendirmeden dolayı farklı bakıyorlar. Hükümet zarar gören halka yardım için mutlaka bir teşkilat vücuda getirilmelidir. Bu teşkilat ilk olarak halka yapılan saldırıları kayıt altına almalı, ikincisi taciz ve saldırıların arkasındaki nedenler ortaya çıkarmalı ve son olarak da can ve mal kayıplarını tespit etmelidir. Bu kuruluşa “Olağanüstü Komisyon” adı verilmelidir. Komisyon elde ettiği bütün belge ve bilgileri yabancı dillere çevirerek Avrupa kamuoyuyla paylaşmalıdır. Bu diller Rusça, Fransızca, Almanca ve tabii ki Türkçe olmalıdır. Bu teşkilat bir an önce kurulmalıdır. Çünkü olaylar sıcaklığa kaydedilebilir, insanlar konuşurulabilir ve zarar görmüş insanlarla söyleşi, fotoğraf veya diğer deliller elde edilebilir. Aksi takdirde zaman geçince bunlara ulaşamaz. Bu teşkilat dışişleri bakanlığına bağlı ve 50.000 ruble ödeneğe sahip olmalıdır”.*

BCA, 930.01.5.80

⁶⁶ **BCA**, 930.01.5.103.1

ki her yolu deneyerek bu kitleyi Ermenistan'dan çıkarmayı ve yok etmeyi hedefliyordu. Buna karşın Azerbaycan hükümeti başta Ermenistan'daki Azeri kitlesinin güvenliğini teminat altına almak diğer yandan bölgesel huzur ve güven ortamına tesis etmek üzere iki devlet arasında ortak bir komisyon kurulmasını teklif etti. Azerbaycan Dışişleri Bakanı Adilhan Ziyadhan'ın önerisine 23 Haziran 1919'da Ermenistan hükümeti ret cevabı vererek komisyonun karşısında yer aldı⁶⁷.

Azerbaycan hükümeti Ermenistan'ın mesafeli duruşuna karşılık bölgesel sorunların uluslararası boyutta ele alınmasını ve Ermeni mezalimini durdurması maksadıyla uluslararası komisyonun teşkiline yönelik girişimlerinden vazgeçmedi. Nihayetinde İngiliz, İtalyan temsilcileri bunda yer almayı kabul edince uluslararası komisyonun kurulması yolunda mesafe alınmış oldu. Dışişleri bakanlığı tarafından 10 Haziran 1919'da Ermenistan'daki temsilci Tekinski'ye gönderilen telgrafta Ermenilerin Müslümanlara yaptığı zarar ve zulmü ortaya çıkarmak üzere çalışmalara derhal başlaması isteniyordu: *Erivan'da ve Kars bölgesinde mağdur olan Müslümanların temsilcilerinin yardımıyla bir istatistik oluşturmanızı istiyoruz. İstatistikte Müslümanların ne kadar mal ve insana kaybına uğradığını, isim soyad, yaşadıkları yeri belirterek yazmanızı, yaralı ve ölümlerin, esir düşenlerin, esaretten geri iade edilen kadın ve erkeklerin isimlerini, yağmalanan köylerin, bahçelerin, kaçırılan büyük baş hayvanların ve diğer bilgilerin yazılmasını rica ediyoruz. Mağdur olanların ve görgü ta-*

⁶⁷ "Ermenistan Cumhuriyeti'nin Dışişleri Bakanına;

"Za-Kafkasya halklarının bağımsızlığını ilan ettikten sonra Azerbaycan ve Ermenistan Cumhuriyetleri sınırlarında kanlı ve üzücü olaylar gerçekleşmiştir. Geçen yıl boyunca Ermeni ve Müslümanların ölümleriyle sonuçlanan karşılıklı kasaba ve köylerin yağmalanması devam etti ve sonuç olarak bu cumhuriyetlerin sınırları içinde Ermeni ve Müslüman kaçgınlarm sayısı çoğaldı. Bu olayların sonucu olarak da Ermeni ve Müslümanlar arasında hoş karşılanmayacak sorunlar ve çekişmeler başladı. Bağımsızlığın ilanının amacı bu cumhuriyetlerin gelişmesi ve komşu ilişkilerinin güçlenmesidir. Fakat yukarıda belirttiğim olaylardan dolayı ilişkiler dostane gelişmedi. Bunun nedenlerinin araştırılarak kalıcı çözümlere kavuşturulması yegane ümidimizdir. Azerbaycan Hükümeti bu olayların çözümü için ortak bir komisyon kurulmasını teklif ediyor. Komisyonunda Azerbaycan ve Ermenistan Hükümeti'nin temsilcileri bulunacaktır. Eğer Ermenistan Hükümeti gerek görürse Birleşmiş Milletlerin ve Amerika'nın da temsilcileri bu komisyonunda yer alabilir" **BCA**, 930.01.4.67.1

nıklarının ağzından bu olayların nasıl gerçekleştiğinin yazılmasını rica ediyorum. Devletimiz uluslararası bir komisyon kurdu. Komisyonda İngiliz, İtalyan ve diğer halkların temsilcileri bulunmaktadır. Bu komisyonun görevi Ermeniler tarafından Müslümanlara yapılan zulümlerin, zararların ortaya çıkarmasıdır. Fakat bu sorunun çözülmesi uzun bir süreç istiyor. Bu yüzden de yukarıda belirtilen istatistiği yapmaya başlıyoruz”⁶⁸.

Uluslararası komisyonun Azeri Türklerine yönelik mezalimi durdurmasına faydalı olacağı düşünülmüşken tersi oldu. Haziran 1919'dan itibaren Ermenistan coğrafyasında Taşnak mezalimi hız kazanmaya başladı. Ermenistan'da bulunan Azeri temsilcisi Tekinski, dışişleri bakanlığına gönderdiği telgrafta; Ermenistan yönetiminin Müslümanlara karşı haksız ve zorba bir tavır takındığını, ülkenin çeşitli yerlerinde çok sayıda Türkün öldürüldüğünü ve evlerinin yağmalandığı şeklinde şikâyetler aldığını belirterek Azerbaycan Hükümeti'ni harekete geçmeye davet etti. Tekinski, Taşnak hükümetine verilecek notada katliamlara son vererek gasp edilen toprakların iadesinin istenmesini tavsiye etti. Tekinski bölgede yaşananları Azerbaycan'ın yüksek sesle dile getirmesi durumunda dünyanın buna sessiz kalamayacağını savundu. Temsilci son olarak 30 Haziran'da Ermenilerin Halcırova'da gerçekleştirdikleri cinayetler hakkında bilgi vereceğini belirtti⁶⁹.

Tekinski, 2 Ağustos 1919'da Bakû'ye; Türklerle baskı ve saldırıların iyice arttığını; Ermenilerin kanun ve nizam tanımaksızın Türk köylerine saldırdıklarını, ürünlerine el koyarak geçim kaynaklarını yok ettiklerini ve hatta bazı Ermeni milletvekilinin dahi halka ait toprakları gasp etmekte birbiriyle yarıştıklarını ifade etti⁷⁰.

⁶⁸ BCA, 930.01.4.68.1

⁶⁹ BCA, 930.01.4.64.5

⁷⁰ “Azerbaycan Dışişleri Bakanı'na; “Hemen hemen her gün bana yazılı veya sözlü polis üniforması giymiş Ermeniler tarafından Erivan sokaklarında ve diğer bölgelerin caddelerinde Müslümanlara yapılan gece baskınları ve saldırılarda öldürülen Müslümanlar hakkında şikâyetler alıyorum. Ermeniler Müslümanların ağaçlarını kesiyor, bahçelerini ve tarlalarını bozuyorlar. Hatta Büyükvadi'de süren çatışmalar süresince bir kaç Müslüman köyünde yaşayanlar kaçmışlar, şikâyetlerinde göz yaşları içinde Ermeniler tarafından aylarca uğraştıkları ekinlerine nasıl

Ermenistan'dan gönderilen raporlar sözde uluslararası komisyona üye olmalarına İngilizlerin Taşnak katliamlarına sessiz kaldıklarını ortaya koyuyordu. İngilizler Ermenistan'da Türklerin yok edilmesine destek vererek bir noktada dünya savaşının intikamını alıyorlardı. Amaç Türklerden tamamen temizlenmiş ve Ermenilerin her manada hâkim oldukları bir Ermenistan inşa etmektir.

İngilizler uluslararası arenada çizdikleri resmin aksine Azerbaycan'da da Ermenilerin yanında yer alarak onları koruma ve kollama politikası takip ediyordu. Gence valisi Vekilov'un 1920 yılı ocak ayında hükümete gönderdiği rapor Gence'de İngilizlerin ikiyüzlü ve Ermenileri kayıran yaklaşımlarını gözler önüne seriyordu⁷¹.

el konulduğunu izlemişler. Magosagzibar köyünde olduğu gibi Ermeni Hükümeti onlara izin vermeyerek Ermenistan'ı sattıklarını, yani hain olduklarını söylüyordu. Müslümanlar çok uğraştıktan sonra köylerine dönmek için izin alıyorlar, fakat döndükleri zaman Ermeniler tarafından tekrar saldırılara, yağmalara maruz kalıyorlar. Bu nedenle de zaten fazla olmayan mal mülklerini korku içinde bırakarak kaçıyorlar. Şimdi Müslümanlar bana kendilerinin kaçınılmaz sonda kurtulmak için Azerbaycan'a yerleşmeleri için yalvarıyorlar. Müslümanlara ait birçok toprağı Ermeni Hükümeti Ermenilere kiraladı. Bu topraklar arasında hatta Ermeni Parlamentosu üyelerinin toprakları da mevcuttur. Ermeni Hükümeti bir çok anlaşmayı iptal ettirmesine rağmen Müslümanların durumu iyileşmedi. Çünkü kiralayan Ermeniler toprakları iade etmek istemediler. Bu durumu kanıtlamak için elimde çok sayıda yazılı şikayet var. Diplomatik temsilci Bekzadiyan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Dışişleri Bakanını Ermenistan Cumhuriyetinde milliyet ayrımı yoktur: beyaz veya siyah insan ayrımı yoktur diye inandırmaya çalışıyor. Ermenistan Hükümeti Tatarlara saldırıdan dolayı iki Ermeni askerini kurşunlatmıştır. Fakat bu olay hakkında benim hiç bir bilgim yok. Diplomatik temsilci Bekzadiyan formalite gereği de olsa Azerbaycan Hükümetinin Ermenilerin işlerine karışmasını izin vermeyeceğini söylüyor ama vurgulamak istiyorum ki bu olaylar kuşkusuz Ermenistan topraklarında gerçekleşiyor ve bu insanlar bu cumhuriyetin vatandaşlarıdır. Ermeni Hükümeti en azından önceden Büyükvadi'de ve civarında kendi gücünü göstermeliler bu yüzden de hükümet askerlerinin bu bölgede çıkan kargaşayı bastırmak için kendi askerlerini göndermesi devlet çözümü olarak görülmemektedir” BCA, 930.01.46.412.

⁷¹ “Gence ilinin doğu-güney bölgelerini gezdiğimizde ister istemez İngilizlerin görev başında bulunan Azerilere olan olumsuz davranışları göze çarpıyor. Şundan başlayabiliriz: İngilizler Müslümanların söylediklerine inanmıyorlar. Ermeniler serbestçe Müslümanların yanına gelip buğday ve yiyecek alıyorlar. Azerbaycan'da onlara kimsenin dokunmadığına İngilizler inanmıyorlar. Şuşa'da yaşayan İngilizler hükümet işlerine istedikleri gibi müdahale ediyorlar. Örneğin; Şuşa yönetiminden Hangehan'da bulunan depolardan Şuşa Meslek Okuluna odun verilmesini talep ediyorlar. Ve diyorlar ki bu odunlar Rus Hükümetine aittir. Mesela Kuliyev soyadlı Tarım Bakanlığı temsilcisinin yakalanmasını ve konvoy halinde Şuşa'ya getirilmesini teklif ediyorlar. Aynı subaylar Köy Enstitüsü müfettişi olan Kuliyev'in de Cebrail'den Şuşa'ya getirilmesini istiyorlar ancak nedenini açıklamıyorlar. Vurgulamak istiyorum ki Cebrail'den Şuşa'ya geliş-gidiş 3000

Ermenistan'ı Askeri Güce Dönüştürme Çabaları

Ermenistan'ın askeri bir güç olarak Türkiye'nin karşısına çıkarılması doğrudan bir İngiliz projesidir. Bunun ayaklarından ilkinin Mondros Mütarekesi'nin 20. Maddesi kapsamında Türk ordusunun silahsızlandırılması İkinci ayağını Kars ve Ardahan'ın 28 Mayıs 1919'da ilhakı, üçüncü ayağını ise Ermenistan'a doğrudan silah yardımının yapılması meydana getiriyordu.. Buna ilişkin karar İngiliz hükümetine ait olmakla birlikte İngiliz dışişlerinin gayretleriyle Paris Konferansı Yüksek Konseyi'nin politikası haline dönüştürüldü.

Silah ve cephane yardımı 1920 baharında yapılsa da 10 Ağustos 1920'de Ermeni Hükümeti'nin Sovyet Rusya ile anlaşmaya varması İngiltere'nin Ermenistan ve dolayısıyla Kafkasya siyasetinin sonunu getirdi.

İngiltere'nin dikte ettirdiği Mondros Mütarekesi Osmanlı topraklarının parçalanmasını ve paylaşımını öngörüyordu. Suriye, Filistin, Irak ve Arabistan doğrudan İngiliz askeri kuvvetlerinin denetimine girdiği için buraların geleceğini tayin etmekte bir zorluk görülüyordu. Esas zorluk Anadolu topraklarında yaşanıyordu. Buraya ilişkin paylaşım projelerinin hayata geçirilebilmesi için bazı yerel desteklere

rubledir. Albaylardan Gubbon, Zangezür yönetiminden Gerüs'te bulunan katar fabrikasında üretilen ekmeğin serbest geçmesini talep ediyor burada vurgulamam gerekiyor ki fabrikada Müslümanlardan alınan ekmekten başka ekmeğ yok. İngiliz subayları Şuşa veznedarına şehir bekçilerine 300 ruble verilmesini talep ediyor. Halbuki ayda 150 rubledir. Aynı subaylar vezneciye Şuşa şehrinin başçısına tifo ile mücadele için 50.000 ruble verilmesini talep ediyorlar. Vurgulamam gerekiyor ki hazinede 1 kuruş Ermeni parası yoktur. Ben gelmeden önce 5.000 ruble şehir başçısına verilmiştir. Ben 45.000 rublenin verilmesini engelledim. Bu askerler Azerbaycan Hükümeti tarafından tanınmayan Ermeni okullarındaki Ermeni hocaların maaşlarının verilmesini talep ediyorlar. İngilizler Ermenilerin Müslümanlara yönelttiği tüm şikayetleri, hatta yıllar önce meydana gelen olaylarla ilgili şikayetlerini dahi kabul ediyorlar. Salmanbek, Alekbekov Şaumyan'ın sağ kolu olmasına rağmen gözaltına alınıyor ve Farukbek Vezirov'a ait olan yerlerin yağmalanmasıyla suçlanıyor. Salmanbek diğer işbirlikçilerle yakalandı ve Şuşa hapishanesine gönderildi. Daha sonra Salmanbek, Ermeniler tarafından trene düzenlenen saldırı sonucunda kaçırılarak Şuşa'da onların yardımıyla yaşıyor ve bunun gibi örnekler var. İngiliz subaylar Azerbaycan'ın işine karışıyorlar. 19 Ocakta Şuşa'daydım. Orada belediye başkanından İngiliz askerleriyle bir görüşme yapmasını istedim. Amaç Ermeni köylerinden geçen bazı yolların açılmasını sağlamaktı. İl başkanı onların yanına gitti ancak, subaylar biz Britanya'nın temsilcisiyiz o bizim yanınıza gelsin demişler ben de gitmedim, görüşme olmadı". BCA, 930.01.3.54.2

ihtiyaç vardı. Ermenistan bu noktada önemli rol oynayacak heves ve cürete sahipti. Zira Taşnakların Kafkasya ve Türkiye'nin doğu vilayetlerine yönelik hevese yeni değildi. Kendilerini savaşın galiplerinden addederek İngiltere'nin himayesinde "Büyük Ermenistan" hayalini gerçekleştirmeyi hedefliyorlardı.

İngiltere, doğu vilayetlerinden pay vererek, Ermenistan'ın büyümesini destekliyordu. Bunun İngiltere'ye sağlayacağı avantajları; Osmanlı Devleti ile Kafkasya ve Türkistan arasında tampon oluşturmak, Sovyet Rusya'ya karşı Güney Kafkasya'yı kontrol altına tutmak ve Ermenilerin haklarını savunuyor gözükerek Avrupa kamuoyunun desteği sağlamak şeklinde sıralamak mümkündür.

Söz konusu hedeflere ulaşılabilmesi için öncelikle demografik yapının Ermeniler lehine değiştirilmesine ve ardından Ermenistan'ın Türk ordusuyla başa çıkacak bir seviyeye çıkarılması gerekiyordu. Birinci aşama için mütarekenin dördüncü maddesine başvuruldu. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği Ermeni esirlerinin saliverilmesinden başlayarak Ermeni muhacirlerin Elviye-i Selase ve doğu vilayetlerine yerleştirilmesine uzanan yelpazede talepler dile getirdi. Komiserlik bunu kendine bir görev edindi⁷².

İkinci husus kuşkusuz zorlu bir süreci kapsıyordu. Zira bunun birbiriyle bağlantılı iki ayağı bulunuyordu. Bunlardan ilki Osmanlı ordusunun mümkün mertebe mütarekeden kaynaklanan talepler doğrultusunda küçültülmesiydi. İkinci adım ise Ermenistan ordusunun bölgesel gerekçeler (Osmanlı devleti ve Sovyet Rusya düşmanlığı) üzerinden takviye edilmesiydi. Böylece bir yandan kuvvetlendirilen Ermeni ordusu diğer yandan küçültülen ve ateş gücü zayıflatılan Türk ordusu karşısında kendisinden beklenenleri gerçekleştirebilirdi⁷³.

⁷² ATASE, İSH, K.1, G.52, B.52-1; Jaeschke, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, s.40.

⁷³ Mütarekenin uygulanışı ile Ermenilerin istekleri arasında doğal bir bağ olduğunu Ermeni Hükümet başkanı Hatisof'un Ermeni Meclisi'nde yaptığı konuşma açıkça ortaya koymaktadır: "*Cenab-ı Hakka şükürler olsun. Ermeni davası her yerde hüsnü kabul gör-*

İngiliz makamları Türk ordusunun küçültülmesi meselesini; terhis, silahsızlandırma ve yeniden yapılandırma şeklinde ele alarak aşama aşama tatbik etmeye çalıştı.

Terhise ilişkin ilk adım 3 Kasım'da atıldı ve peşi sıra terhis emirleri yayınlandı⁷⁴. Kafkas cephesini tutmakta olan 9. Ordu terhis ve tahliye işlemlerini bir arada fakat gecikmeyle yerine getirdi⁷⁵. Ocak ayı sonuna kadar bütün terhis işlemleri sona ererken ordu da 1914 sınırlarına çekildi⁷⁶. 9. Ordu'nun mevcudu 37.000'den 17.000'e düşerken, tahliyeyle birlikte binlerce ton iâşe ve sağlık malzemesi ile külliyatlı miktarda askeri malzeme İngilizlere bırakıldı⁷⁷.

6 Ocak 1919 tarihli taslağa göre 9. Ordu Komutanlığı karargâhı lağvedilerek 15. Kolordu Komutanlığı ihdas edildi. Sekiz olan tümen sayısı da dörde (3, 9, 11 ve 12. Tümenler) düşürüldü⁷⁸. İngilizlerin tümenlerin sınır bölgeleri yerine iç kesimlerde konuşlandırılmasına yönelik talep ve baskılarına karşı büyük bir direnç gösterildi⁷⁹.

mektedir. Yedi vilayet Ermenistan'a verilmiş ve bu iş Paris'de takarrür eylemiş bir vakiadır. Askerlerimiz her yerde ali cenab İngiltere'nin cesur askerleri tarafından kıymetdar muavenetler görmektedir. Mesela bir yerin askerlerimiz tarafından işgal ve anavatana ilhakı lazım gelince oraya derhal mukdar-ı kâfi İngiliz zabitan ve efradı girerek Müslümanları işgal ve ikna ederek ondan sonra bize ihbar-ı keyfiyet ediyorlar. Askerlerimiz İngilizlerin açtığı yolda resmi geçid yaparak müşkül mevkilere kolayca dahil olabiliyorlar", ALBAYRAK, 28 Ağustos 1335/1919, Nr:23.

⁷⁴ **HADİSAT**, 5 Teşrin-i Sani 1334/5 Kasım 1918, Nr:17; **İKDAM**, 8 Teşrin-i Sani 1334/8 Kasım 1918; **HADİSAT**, 28 Teşrin-i Sani 1334/28 Kasım 1918, Nr:40.

⁷⁵ **ATASE, İSH**, K.1, G.82, B.82-1.

⁷⁶ **ATASE, İSH**, K.60,G.39, B.39-6.

⁷⁷ **ATASE, İSH**, K.5, G.175, B.175-1; İngilizlerin el koydukları silahların cins ve miktarı için bkz: **3 ncü Ordu Harekâtı, II**, (Genelkurmay Başkanlığı Yayını), Ankara 1993, s.635.

⁷⁸ **ATASE, İSH**, K.21, G.1, B.1-1.

⁷⁹ İngilizler, 3. Kafkas Tümeni'nin Erzincan Sancağı'nda, 12. Piyade Tümenin Harput civarında konuşlandırılmasını istiyorlardı. Türk İstiklâl Harbi, I, Mondros Mütarekesi ve Tatbikatı, Genelkurmay Başkanlığı Yayını, Ankara 1999, s.262; Bu kararın alınmasında Yakup Şevki Paşa'nın nezarete gönderdiği telgrafların etkisi büyüktür. Zira Yakup Şevki Paşa, İngilizlerin bilinçli şekilde 9. Ordu'yu zayıflatmaya çalıştığını, kendisiyle beraber birçok komutana görevden el çektirerek orduyu kuru kalabalığa dönüştürmek istediğini, ordunun bu haliyle muhtemel bir Ermeni saldırısı karşısında tutunamayacağını savunmaktaydı. İngilizlerin gerçek niyetlerinin Anadolu'yu parçalamak

İngiliz makamları 9.Ordu/15. Kolordu'nun silahsızlandırılmasına da büyük çaba harcadı. Bunun için her iki taraf mücadele verdi. Karabekir Paşa'ya göre; silahlar İngilizlerin iddia ettiği gibi İstanbul'a götürülmeyecekti. Batum'daki silahlar nasıl Rum ve Gürcülere dağıtıldıysa, Erzurum'dan gönderilecek silahlar da Ermenistan ordusunun takviyesi için kullanılacaktı⁸⁰.

Bu tarihlerde Ermenilerin, İngilizlerin teşvikiyle Erzurum'a saldıracakları istihbaratların ulaştığı dikkate alındığında kolordunun silahları göndermesinden sonra, seferberlik ilan etse dahi 30.000'nin üzerindeki Ermeni ordusuna direnmesi mümkün değildi.

İngiliz makamları silah sevkiyatında başarısız olunca Kasım 1919'dan itibaren Ermenilere silah yardımı yapılması hususunda tartışmaya başladı. Konunun Paris Konferansı Yüksek Konseyi'ne taşınmasına karar verildi. İngiltere'nin, Ermenistan'a silah yardımı gündeme getirmesinin sebebi Denikin ordusunun yenilmesi ve Kızılordu'nun ilerleyişine karşı Anti-Sovyet blokunu ayakta tutma düşüncesiydi.

Yüksek Konsey'in İngiltere dışındaki üyeleri, yardıma bölge ülkeleri üzerinde rekabete ve Türkiye'de düşmanlığa yol açacağından ötürü kuşkuyla yaklaşıyordu⁸¹. İngiliz temsilcilerinden biri olan Sir Eyre Crowe⁸², dışişlerinin üst düzey görevlisi Kidston'a gönderdiği 19

ve koparılacak bir paçasını da Ermenilere vermek olduğunu anlayan Harbiye Nezareti, barış teşkilatına göre kolordunun mevcudunu azaltması gerekirken bunu yapmadığı gibi, bu yöndeki baskılara da boyun eğmedi. **ATASE, İSH**, K.88, G.178, B.178-2,3.

⁸⁰ **ATASE, İSH**, K.21, G.119, B.119-1,2,3,4,5.

⁸¹ Bilal Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk, I**, Ankara 1975, s.216.

⁸² Bu yetkili, İngiliz Dışişlerinde, Osmanlı Devleti'ne karşı mütarekenin en sert şekilde uygulanmasını savunan insanların başında gelmekteydi. Batı Anadolu'daki Yunan mezalimini araştırmak amacıyla bölgeye gönderilen Müttefiklerarası Tahkik Komisyonunun Kasım 1919'da Yunanlıları tamamen suçlu bulan raporunun Konsey tarafından dikkate alınmamasını sağlayarak, Yunan işgalinin sürmesinde etkili oldu. Siyasi yaklaşımları itibarıyla Türk düşmanı olan Crowe, İngiltere'nin Rum ve Ermeniler konusunda daha aktif rol üstlenmesi taraftarıydı. (Selçuk Ural, **Müttefiklerarası/İzmir Tahkik Komisyonunun Faaliyetleri (1919)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1997, s.159).

Kasım 1919 tarihli mektubunda, Ermenistan'a silah yardımı ve ülkenin siyasi geleceği hakkındaki düşüncelerini ortaya koyarken, Konseyin yaklaşımını eleştiriyordu. Crowe, Ermenistan'a silah yardımına taraftar olmakla beraber bunun bazı adımlara bağlanmasını istiyordu. Öncelikle Ermenistan Ordusu Yüksek Konsey'in denetiminde Avrupalı ve Amerikalı subayların kontrolü altına alınmalı ve teşkilatlandırılmalıydı. Ermenistan'da görevli İtilaf subayları Wardrop (İngiliz) ve Hasskell'e (Amerikalı) danışılarak Ermeni ordusunun ihtiyaçları bütün ayrıntılarıyla tespit edilmeliydi. Crowe, verilecek silah ve cephaneden dolayı Gürcülerin ve Azerilerin alınganlık göstermeyeceklerini, zira bu devletlerin lazım gelen malzemeyi başka ülkelerden karşılayacak bağlantılara sahip olduklarını iddia etti. Yardımın Türklerin düşmanlığını artıracığı tezine karşılık ise; Ermenilerin silahları saldırı için kullandıklarında Türklerle aralarında bir takım sıkıntıların yaşanacağını kuvvetli ihtimal görmekteydi. O zaman Mustafa Kemal Paşa'nın Ermenilere karşı Kürtleri öne sürmek isteyeceğini, fakat mevcut ortamda içerisinde Kürtlere hâkim olamadığını iddia ederek, Türk-Ermeni düşmanlığının büyük boyutlara ulaşmayacağını savunuyordu. Crowe, barış şartları belli olmadan Türklerin silah yardımına tepki göstermek üzere İtilaf Devletlerine saldıramayacağını, böyle bir şey olsa dahi Yunan ordusuyla karşılık verileceğini ifade etti⁸³.

Kidston, 28 Kasım 1919'da Crowe'a verdiği cevapta yardıma istekli olmadığı gibi Büyük Ermenistan'ın gerçekleşme ihtimalini de zayıf görüyordu. Ermenistan'ın sınırları büyütülse de ayakta kalmasını sağlayacak unsurlardan (nüfus, devlet teşkilatı, ordu ve ekonomik vs.) yoksundu⁸⁴. Kidston, doğu vilayetlerinin geleceğine ilişkin olarak

⁸³ Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk, I**, s.216-217.

⁸⁴ Kidston'un mektubunda değindiği hususları şu şekilde maddeleştirmek mümkündür: 1-Ermenistan'da bulunan İngiliz subayı Wardrop'un şartları ortaya koyan raporunu göndermesi beklenmelidir. 2-Coğrafi ve mevsim şartları itibarıyla Ermenistan'a yardım yapılması mümkün değildir. Zaten ülke şu an için kendi ayakları üzerinde durabilecek güçtedir. 3-Silah ve cephane yardımı ancak İtilaf subaylarının Ermeni ordusu üzerinde etkili bir kontrol kurmalarına bağlıdır. Aksi durumda yardım tam bir basiretsizlik örneğine dönüşecektir. 4-Ermenileri idare eden Taşnak yöntemi şiddet

Türkler üzerinde İttihat ve Terakki'nin gücünü ortadan kaldıracabilecek bir askeri güç kullanmadan bölgenin Kürdistan veya Ermenistan arasında bölünmesinin imkânsız olduğunu vurguladı⁸⁵.

Kidston yardıma temkinli yaklaşırken İngiliz Savaş Ofisi askeri gelişmelerden hareketle meseleyi gündemine aldı. Sir Eyre Crowe, 1 Aralıkta Kidston'a gönderdiği cevapta; Savaş Ofisi'nin yardım planını görüşmeye başlamasından duyduğu memnuniyeti ifade etti. Crowe, Amerikalı subay Haskell'in Ermenistan'daki faaliyetleriyle Amerikalıların Güney Kafkasya'ya yerleşmeye çalıştığını, eğer silah yardımı yapılmazsa İngiltere'nin Kafkasya üzerindeki emellerinden vazgeçmek zorunda kalacağını öne sürdü. Crowe, doğu vilayetlerinde Türk idaresine son verme hususunda Kidston'dan farklı düşünüyordu. Büyük Ermenistan'ın kurulmasının imkânsız görmediğini, İtilaf Devletleri'nin bölgede manda idaresi tesis etmesiyle bu sorunun aşılacağını iddia etti. Bununla beraber ön görülen sınırların Ermeni nüfusunun üstesinden gelemeyeceği kadar geniş olduğu noktasında Kidston ile aynı fikirdeydi⁸⁶.

Ocak 1920'de Kafkasya'daki askeri gelişmeler İngilizleri yardım konusunu öne çıkarmaya zorladı. Aksi takdirde Bakû petrollerini elde tutmak, İran'ın güvenliğini sağlamak ve daha da önemlisi Milli Mücadele Hareketi ile Sovyet Rusya'nın işbirliği yapmasını önlemek imkânsız hale gelecekti⁸⁷.

tarafıdır. Taşnaklar ile Hınçaklar arasındaki mevcut ihtilaflar Ermenistan'a yardımı engelleyen bir başka faktördür. 5-Nihayetinde yardım meselesi İtilaf Devletleri'nin aralarında yapacakları bir kongrede ele alınması gerekir. 6-Çukurova ile Ermenistan'ın birleşmesi kabul edilemez. Zira hem mevcut siyasi ve askeri şartlar, hem de Ermeni nüfusunun yetersizliği böyle bir devletin kurulması önündeki en büyük engellerdir. Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk, I**, s.242-243.

⁸⁵ Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk, I**, s.245-246.

⁸⁶ Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk, I**, s.253.

⁸⁷ İngilizleri Ermenilere askeri yardım yapmaya iten iki önemli sebep vardı. Bunlardan ilki çok güvendikleri Denikin kuvvetlerinin Kızıldordu önünde gerilemeye başlaması, diğeri de, Sovyet Rusya tehdidine karşı Osmanlı Devleti'ni kendi yanına çekmemeleriydi. Üstelik bu hususta 15. Kolordu Komutanı Karabekir Paşa'dan da ciddi muhalefet gördüler (Kâzım Karabekir, **İstiklâl Harbimiz, I**, İstanbul, 1993, s.472). Bunun dışında Erzurum'u üs yapan Milli Mücadele'nin lider kadrosu da Bolşeviklerle

3 Ocak 1920'de İngiltere'nin Kafkasya Komiseri Oliver Wardrop, Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a gönderdiği telgrafta; Kafkaslardaki tehlikeli duruma dikkat çekerek Anti-Bolşevik blokunun kuvvetlendirilmesi için ivedilikle harekete geçilmesini teklif etti. Lord Curzon, Paris'te İtilaf devletleri dışişleri bakanlarıyla görüşmeleri sonucunda, 10 Ocakta Gürcistan ve Azerbaycan'ın tanınmasını sağladı. Bu bloku bir arada tutmak için atılmış önemli bir adımdı. Curzon, 12 Ocakta Wardrop'un önerilerine göre hazırladığı bir notayı Yüksek Konsey'e sundu. Notada; Denikin ordusuna gönderilen silah vs. malzemenin Ermeniler başta olmak üzere Gürcü ve Azerilere verilmesi öngörülüyordu. Yüksek Konsey üyeleri 19 Ocakta bir araya gelerek İtilaf ordularında yaşanan terhis dikkate alarak, Kafkas devletlerine silah ve cephane yardımına karar verdi⁸⁸.

1919 sonbaharından 1920 Ocak ayına kadar İngiliz devlet adamları arasında fikri alt yapısı oluşturulan Ermenistan'a silah yardımı sorunu Lord Curzon'un gayretleriyle İngiliz politikasından çıkarılarak, İtilaf politikası haline dönüştürüldü. Böyle bir kararın alınmasının altındaki temel etkenin Güney Kafkasya'daki İngiliz çıkarlarını koruma endişesinin yattığı gözden tutulmamalıdır.

Yardım meselesi Sir E.Crowe ile Kidston görüşmelerinde büyük oranda Türk-Ermeni ilişkileri boyutunda değerlendirilirken, 19 Ocakta alınan kararda bu noktanın ilerisine geçiliyordu. Crowe, yardımı Türkler karşısında Ermenileri savunmak (!) konusunda İngiltere'nin ödemesi gereken bir borç olarak nitelerken, siyasi ve askeri olaylar yardım meselesini İngiltere'nin Kafkasya'daki kaderini belirleyen bir zorunluluğa dönüştürdü.

ilişkiler kurmak için girişimlerde bulunmaya başladı. Yavuz Aslan, **Türkiye Komünist Fırkasının Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, Ankara, 1997, s.79. Bu işte eski İttihatçı liderler aktif görev aldı (Geniş bilgi için bkz: Taylan Sorgun, **Halil Paşa İttihat Terakki'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş**, İstanbul, 1997, s.328-335). Girişimlerin ileride muhtemel bir Türk-Sovyet ittifakına dönüşebileceğini gören İngiliz Hükümeti Ermenistan'a yardımı artık geciktiremeyeceğinin farkına vardı.

⁸⁸ Stefanos Yerasimos, **Kurtuluş Savaşında Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923)**, İstanbul, 2000, s.110-114

Ermenistan'a yardım beklenenin aksini hemen başlamadı. Kızıldunun Güney Kafkasya'ya inmekte gecikmesinin yanı sıra İstanbul'da Mebusan Meclisi'nin açılması ve Londra, San-Remo konferansları gibi gelişmeler İngiliz Hükümeti'nin dikkatini Türkiye ve Avrupa üzerinde toplamasına sebep oldu. Bu yüzden silah yardımı 1920 ilkbaharına bırakılırken Sovyet Rusya hükümeti de siyasi yollarla bloku parçalamak için Gürcü ve Ermeni hükümetleriyle temasa geçti⁸⁹.

İstanbul'un işgalini takiben Ankara'da TBMM'nin açılması Türkiye'nin siyasi durumunu ve dengelerini değiştirdi. TBMM, Milli Mücadeleyi başarıya ulaştırmak için siyasi çalışmalara hız verdi. Mustafa Kemal Paşa'nın 26 Nisanda Sovyet Hükümeti'ne gönderdiği mektup iki ülke arasında siyasi ve askeri işbirliğinin kapısını açarken, İngiltere ve Ermenistan'ı fazlasıyla tedirgin etti⁹⁰. Mektubun içeriğine bakıldığında yer alan konulardan biri de emperyalizme karşı ortak mücadele verilmesi çerçevesinde bölgede önemli bir soruna dönüşen Taşnak Ermeni hükümetini ortadan kaldırmaktı. Bunun için Mustafa Kemal Paşa, İngilizlerin maşası durumuna gelen Ermenistan'a karşı Sovyet Rusya'ya ortak harekât teklif etti⁹¹. Bunun başarılması durumunda İngiltere Kafkasya'dan çekileceği gibi Anti-Sovyet bloku yok olacak ve Sovyet Rusya'nın bölgeye dönüşü kolaylaşacaktı.

İngiliz ve Taşnak hükümetlerini tedirgin eden bir başka gelişme 28 Nisan 1920'de Azerbaycan'da Sovyet yönetiminin kurulmasıydı. Azerbaycan'daki rejim ve iktidar değişikliği blokun sonu anlamına geliyordu. İngiltere, Ermenistan ve Gürcistan'ı Bolşeviklere kaptırmamak için Ocak 1920'den beri bir türlü başlatamadığı silah yardımını yürürlüğe sokmak zorunda kaldı.

Ermenistan'ın bu tarih itibariyle İngiliz çıkarlarını koruması zorlaşmıştı. Çünkü Bolşeviklerin Azerbaycan'ı işgaliyle Kafkasya'da kuvvetli bir duruma gelmesi ve Taşnak hükümetinin varlığını tehdit et-

⁸⁹ *ATTB*, IV, s.333, 342; Yerasimos, *Milliyetler ve Sınırlar*, s.335.

⁹⁰ *ATTB*, IV, s.318; Ali Fuat Cebesoy, *Moskova Hatıraları*, Ankara, 1982, s.27.

⁹¹ Mustafa Onar, *Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları*, II, Ankara, 1995, s.131.

mesi, Ermenistan Hükümeti'nin Sovyet Hükümeti ile işbirliğini kaçınılmaz hale getiriyordu. Taşnak Hükümeti, 21 Mayıs'ta Moskova'ya Şant (Schanth) başkanlığında bir heyet gönderdi. Sovyet Hükümeti Hariciye Komiseri Çiçerin ile Şant arasındaki görüşmeler devam ederken, Nahçıvan meselesini halletmek üzere Sovyet ve Ermeni temsilcileri de Tiflis'te bir araya geldi. Tiflis'te 31 Mayıs'ta başlatılan görüşmeler 10 Ağustos'ta anlaşmayla sonuçlandı. Anlaşmaya göre; Karabağ, Zengezor ve Nahçıvan Sovyetlerin geçici olarak denetimleri altına bırakılırken, Gümrü-Şahtahtı-Culfa demiryolunun denetimi Ermenilere bırakıldı⁹².

Ermeni Hükümeti, düşman olarak gördüğü Sovyet Rusya'yı tanıyarak, TBMM karşı Sovyet Rusya'ya yaklaşma politikası izlemeye başladı. Bir başka deyişle İngilizlerin sekiz aydır ayakta tutmaya çalıştığı Anti-Bolşevik bloku ortadan kalkmış oldu. İngiltere'nin Tiflis temsilcisi Binbaşı Luke, 11 Ağustos'ta Lord Curzon'a gönderdiği telgrafta; büyük miktarda İngiliz askeri malzemesinin verildiği bir zamanda Ermeni Hükümeti'nin Sovyet Hükümeti ile anlaşma yapmasına anlam veremediğini ve üstelik askeri vaziyetlerinin böyle bir anlaşma yapmalarını gerektirecek kadar kötü olmadığını belirterek, Ermenileri ihanetle suçladı. Luke ayrıca Sovyetlerin Karabağ, Zengezor ve Nahçıvan'a yerleşme fırsatı elde ederek bütün İran ve Anadolu'ya etki edebilecek bir duruma geldiğini öne sürdü⁹³.

İngiltere'nin anlaşmaya şiddetli tepki göstermesi Ermenistan hükümetini harekete geçirdi. 21 Ağustos 1920'de Dışişleri Bakanı H. Ohannisyan, Erivan'daki İngiliz temsilcisi Yüzbaşı Gracey'e gönderdiği yazıda; İngiliz Hükümeti'nin vaat ettiği askeri malzemelerin çok geç gönderildiğini ileri sürülerek, hükümetinin çaresizlikten Sovyet Hükümeti ile anlaşmak zorunda kaldığını, fakat adım adım ilerleyen Bolşevik-Türk-Azeri ittifakına karşı İngiliz Hükümeti ile daima işbirliğini sürdüreceklerine dair güvence verdi⁹⁴.

⁹² Yerasimos, **Türk-Sovyet İlişkileri**, s.160.

⁹³ Bilal Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk, II**, Ankara, 1975, s.250.

⁹⁴ Şimşir, **İngiliz Belgelerinde Atatürk, II**, s.299-300.

İngiliz Hükümeti, Ermenistan'ı silahlandırarak bir yandan Sovyet Rusya'nın Güney Kafkasya'ya inmesini, diğer yandan Milli Mücadeleyi engelleyebileceğini düşünmüştü. Fakat Ermenistan Sovyet Rusya ile savaşmak yerine, anlaşmayı tercih ederek yardımı karşılıksız bıraktı. Yine de Ermenistan silahları kendilerini savunmak yerine masum Türkleri katletmek için kullanmaktan çekinmeyecekti⁹⁵.

Sonuç

İngiltere, Mondros Mütarekesiyle Kafkasya ve Anadolu üzerinde doğrudan kontrol etme fırsatı yakaladı. Genel askeri stratejileri kapsamında İstanbul, Batum ve Bakü'de asker bulundurarak Karadeniz ve Güney Kafkasya'yı kontrol altına almaya çalıştılar. Bu usul İngiltere'nin Kafkasya politikasını hayata geçirmeye yeterli değildi. Zira farklı milletler ve birbiriyle düşmanla ilişkiler kurmuş olan hükümetlerin bulunduğu bir ortamda kendi çıkarlarını tahakkuk ettirmek kolay gözüküyordu.

İngiltere'nin Kafkasya politikası; Sovyet Rusya'yı ve Osmanlı Devleti'ni bölgeden uzak tutmak ile Bakü petrollerinden azami derecede istifade etmek üzere iki temel noktada belirginleşiyordu. İngiliz hükümeti Sovyet Rusya ve Osmanlı Devletini Kafkasya'dan uzak tutmak için Anti Bolşevik ve Anti-Turanizm blokları oluşturmaya çalıştı. Her iki adımın odağına Ermenistan'ı yerleştirdi.

İngiltere Anti Bolşevik bloku için Azerbaycan üzerinde bir takım faaliyet ve yaptırımlar uygulayarak Ermenistan ile anlaşmaya zorladı. Osmanlı Devletine karşı ise Elviye-i Selase ve doğu vilayetlerinden taviz verilmesi için gayret sarf etti. Osmanlı Devletini etkisizleştirmek üzere Ermenistan'ın batıya doğru genişletilmesine çalışılarak bu yönde Elviye-i Selase'de kısmi başarı elde edildi.

⁹⁵ Doğu harekâtını takiben Türkiye ile Ermenistan arasında mütareke görüşmesine başlamasının ön şartı olarak 1.200 İngiliz tüfeği, 4 Seri Cebel Topu, 2 Toparlık, 13 adet iki tekerlikli top arabası, 300 top mermisi ve 15 vagonlu bir trenin verilmesi Ermeni ordusuna yapılan yardımın boyutları hakkında küçük bir ipucu vermektedir. **ATASE, İSH**, K.616, G.148, B.148-1.

İngiltere'nin Ermenistan'ı silahlandırması Mondros Mütarekesi ile başlatılan bir projedir. Projenin amacı Güney Kafkasya'yı askeri açıdan kontrol altında tutmaktır. Bunun ilk ayağı olarak 9. Ordunun gerek mevcudunda, gerekse silah ve donanımında küçülmeye gidildi. Ardından İngiliz subay ve heyetleri kadro fazlası silah ve cephanenin Kafkasya'ya nakli için çaba harcadı fakat bunda tam manasıyla muvafak olunamadı. İngiliz Hükümeti sevkiyat hususunda başarısız olunca Ermenistan'a doğrudan silah yardımı yapma kararı aldı. Bu karar, İngiliz dışişlerinin gayretleriyle Paris Konferansı Yüksek Konseyi'nin politikası haline dönüştürüldü.

Silah ve cephane yardımı 1920 baharında yapıldı. Fakat 10 Ağustos 1920'de Ermenistan'ın Sovyet Rusya ile anlaşması İngiltere'nin Kafkasya siyasetinin sonunu getirdi.

Kaynakça

3 ncü Ordu Harekâtı, II, (Genelkurmay Başkanlığı Yayını), Ankara 1993.

Albayrak, 28 Ağustos 1335/1919, Nr:23.

Arşiv Belgelerine Göre Kafkaslarda ve Anadolu'da Ermeni Meza-limi, III, (Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü) Ankara, 1997.

Aslan, Betül, **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri ve İbrahim Ebilov**, İstanbul, 2004.

Aslan, Yavuz, "Demokrat Cenubi Garbi Kafkas Cumhuriyeti", Top-lumsal Tarih, Sayı:67 (1999), s.38-39.

Aslan, Yavuz, **Türkiye Komünist Fırkasının Kuruluşu ve Mustafa Suphi**, Ankara, 1997.

ATASE, İSH, K.1, G.100, B.100-1.

ATASE, İSH, K.1, G.52, B.52-1.

ATASE, İSH, K.1, G.82, B.82-1.

ATASE, İSH, K.10, G.14, B.14-2.

ATASE, İSH, K.110, G.45, B.45-4

ATASE, İSH, K.185, G.118, B.118-1,2.

ATASE, İSH, K.21, G.1, B.1-1.

ATASE, İSH, K.21, G.119, B.119-1,2,3,4,5.

ATASE, İSH, K.46, G.21, B.21-11.

ATASE, İSH, K.46, G.4, B.4-1.

ATASE, İSH, K.5, G.153, B.153-2.

ATASE, İSH, K.5, G.175, B.175-1

ATASE, İSH, K.60,G.39, B.39-6.

ATASE, İSH, K.616, G.148, B.148-1.

ATASE, İSH, K.80, G.33, B.33-2,6.

ATASE, İSH, K.88, G.178, B.178-2,3.

ATASE, İSH, K.94, G.30, B.30-1.

Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri, IV (ATTB, IV), (Atatürk Araştırma Merkezi Yayını), Ankara, 1991.

Atnur, İbrahim Ethem, "Ermenistan Sorunu ve Kafkasya'da İngiliz Uygulamaları (1918-1919)", **Ermeni Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 29 (2008), s.45-54.

Atnur, İbrahim Ethem, **Osmanlı Yönetiminden Sovyet Yönetimine Kadar Nahçıvan (1918-1921)**, Ankara, 2001.

Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi, III/3**, Ankara, 1983.

BCA, 930.01.3.54.2.

BCA, 930.01.4.64.5.

BCA, 930.01.4.67.1.

BCA, 930.01.4.68.1.

BCA, 930.01.46.412.

BCA, 930.01.5.103.1.

BCA, 930.01.5.80.

BOA, DH-EUM, 2/41.

BOA, BEO, 341369.

BOA, DH-KMS, 49-2/2.

BOA, DH-KMS, 20-17/12-60.

BOA, DH-KMS, 49-2/29.

BOA, DH-KMS, 50-2/56.

BOA, DH-KMS, 53-3/15.

BOA, DH-KMS, 54-3/33.

BOA, DH-ŞFR, 104/290.

BOA, DH-ŞFR, 109/182.

BOA, DH-ŞFR, 90/206.

Cebesoy, Ali Fuat, **Moskova Hatıraları**, Ankara, 1982.

Dayı, Esin, Elviye-i Selâse'de Milli Teşkilatlanma, Erzurum, 1997.

Erdoğan, Fahrettin, **Türk Ellerinde Hatıralarım**, İstanbul, 1954.

Gökdemir, Ender, **Cenubi Garbi Kafkas Hükümeti**, Ankara, 1989.

HADİSAT, 25 Teşrinievvel 1334/25 Kasım 1918, Nr:1.

HADİSAT, 28 Teşrin-i Sani 1334/28 Kasım 1918, Nr:40.

HADİSAT, 5 Teşrin-i Sani 1334/5 Kasım 1918, Nr:17.

Hasanlı, Cemil, **Azerbaycan Cumhuriyeti: Türkiye Yardımından Rusya İşgaline Kadar (1918-1920)**, Ankara, 1998.

Hovannısiyan, Richard, **The Republic of Armenia**, London, 1982.

İKDAM, 8 Teşrin-i Sani 1334/8 Kasım 1918.

Jaeschke, Gotthard, **Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri**, Çev: Cemal Köprülü, Ankara, 1986.

Kaçaznuni, Ovanes, **Taşnak Partisi'nin Yapacağı Bir Şey Yok**, (Çev: Arif Acaloğlu), İstanbul, 2005.

Karabekir, Kazım, **İstiklâl Harbimiz, I**, İstanbul, 1993.

Karabekir, Kazım, **İstiklal Harbimizin Esasları**, İstanbul, 1990.

Kılıç, Selami, **Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, İstanbul, 1998.

Kürküoğlu, Erol, **1918-1920 Türkiye-Azerbaycan İlişkileri** (Basılmamış Doktora Tezi), Erzurum, 1994.

Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, I, (1 Teşrinievvel 1334 (1918) Tarihli Birinci İnikaddan 21 Kânunuevvel 1334 (1918) Tarihli Yirmi dokuzuncu İnikada Kadar), Ankara, 1992.

Mehmetzade, Mirza Bala, **Milli Azerbaycan Hareketi**, Yayına Hazırlayan: Ahmet Karaca, Ankara, 1991.

Onar, Mustafa, **Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı Yazışmaları, II**, Ankara, 1995.

Resulzade, Mehmet Emin, **Kafkasya Türkleri**, İstanbul, 1993.

Saray, Mehmet, **Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri**, Ankara, 2005.

Sorgun, Taylan, **Halil Paşa İttihat Terakkî'den Cumhuriyete Bitmeyen Savaş**, İstanbul, 1997.

Şerafettin Turan **"Kurtuluş Savaşında Kongreler"**, Cumhuriyetin 50.Yıldönümü Semineri, Ankara, 1975.

Şimşir, Bilal, **İngiliz Belgelerinde Atatürk, I**, Ankara, 1975.

Şimşir, Bilal, **İngiliz Belgelerinde Atatürk, II**, Ankara, 1975.

Taşkıran, Cemalettin, **Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi**, Ankara, 1995.

Tunaya, Tarık Zafer, **Türkiye'de Siyasi Partiler**, İstanbul, 1995.

Ural, Selçuk, **"İtilaf ve Ermeni Esirlerinin İadesi Meselesi"**, Atatürk Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk Dergisi, C.3, Sayı: 3, (2003), s.151-167.

Ural, Selçuk, **Müttefiklerarası/İzmir Tahkik Komisyonunun Faaliyetleri (1919)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum, 1997.

Yerasimos, Stefanos, **Milliyetler ve Sınırlar**, İstanbul, 2000.

Yerasimos, Stefanos, **Kurtuluş Savaşında Türk-Sovyet İlişkileri (1917-1923)**, İstanbul, 2000.

Yıldırım, Dursun – Özönder, Cihat, **Karabağ Dosyası**, Ankara, 1991.

Zürcher, Erik Jan, **Türkiye'de Etnik Çatışma**, İstanbul, 2005.

DAĞLI CUMHURİYETİ'NİN KURULUŞU VE KAFKAS İSLAM ORDUSU'NUN ROLÜ

Sevinç ALİYEVA*

ÖZET

Kafkas İslam Ordusu'nun saflarında Türk askerlerinin yanı sıra Kafkasya'nın Müslüman halklarının mensupları; Azerbaycanlı, Dağıstanlı, Çeçen, İnguş, Çerkez vs. gruplar vardı. Bu askerler bir zamanlar Rusya'nın Kafkasları işgali sırasında mecburi şekilde Osmanlı topraklarına göç etmiş muhacirlerin devamı idiler. Diğerleri ise savaş sırasında onların saflarına katıldılar.

Rusya ve Azerbaycan arşiv belgeleri ve döneme tanıklık etmiş kişilerin anıları söz konusu olaylarla ilgili aşağıdaki hususları içermektedir:

- Kuzey Kafkasyalıların Kafkas İslam Ordusu saflarında yer alması;

- Kafkas İslam Ordusu tarafından Bakü'nün kurtarılmasına yönelik operasyonlara Kuzey Kafkasyalı Dağlıların katılımı;

- Kafkas İslam Ordusu tarafından Dağıstan'ın, ayrıca Derbent, İnci-Kale (Port-Petrovsk) ve Temir Han Şura'nın kurtarılması;

- Dağlı Cumhuriyetinin Dağıstan'da hakimiyetini tesis etmede Kafkas İslam Ordusu'nun yardımı;

* Prof. Dr. Sevinç Aliyeva- Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Tarih İnstitutu, "Azerbaycan-Rusya ilişkiler tarihi" şube müdürü, a.sevemin.i@mail.ru, sevincaliyeva2000@gmail.com, +994503010044

- Dağlı Cumhuriyeti Ordusu'nun kuruluşunda Türk subaylarının rol alması;

- Kafkas Müslümanlarının Kafkas İslam Ordusu'na ve genel olarak Osmanlı İmparatorluğu'na ilişkin tutumları.

Kafkas İslam Ordusu Kafkasya Müslümanlarını Bolşeviklerden ve "Beyaz Muhafızlar"dan kurtarmıştır. Türk askerleri Kafkasya'daki kardeşlerinin kurtuluşu için kanlarını ve canlarını feda etmişlerdir. Kafkasya'da şehitlerin anısı asker mezarlarında ve halkın anılarında yaşamaktadır.

Anahtar kelimeler: Osmanlı Devleti, Transkafkasya cumhuriyetleri, Kafkasya ve Dağıstan Dağlı Halkları İttifakı, Türk Askerleri, Kuzey Kafkasya, Müslüman Ulusların Kurtuluşu, Yusuf İzzet Paşa, Albay İsmail Hakkı Bey

THE ESTABLISHMENT OF THE MOUNTAINOUS REPUBLIC AND THE ROLE OF ISLAMIC ARMY OF THE CAUCASUS

ABSTRACT

Besides Turkish soldiers, members of the Muslim communities of the Caucasus the Islamic Army of the Caucasus including Azerbaijanis, Daghestanis, Chechens, Ingushs, Circassians, etc. were among the fighters of the Islamic Army of the Caucasus. These soldiers were from the emigrants who were forced to leave Caucasus to the territories of the Ottoman Empire during the Russian occupation. During the fights, also some others from the aforementioned communities joined to the Islamic Army of the Caucasus as well.

The archive documents of Russia and Azerbaijan as well as the memoirs of those who witnessed the developments in that period include the following details regarding the issue:

- Joining of North Caucasians to the Islamic Army of the Caucasus;

-Involvement of Northern Caucasians in the operations of the Islamic Army of the Caucasus for liberating Baku;

- The liberation of Dagestan, Derbent, Port-Petrovsk and Temir-Khan-Shura by the Islamic Army of the Caucasus;

- The assistance of the Islamic Army of the Caucasus for establishment of the Mountainous Republic in Dagestan;

-Involvement of Turkish officers in the formation of the Mountainous Republic Army;

- The attitudes of the Caucasian Muslims towards the Islamic Army of the Caucasus and the Ottoman Empire.

The Islamic Army of the Caucasus saved the Caucasian Muslims from the Bolsheviks and the White Guards. Turkish soldiers sacrificed themselves for the salvation of their brothers in the Caucasus. The memory of the martyrs in the Caucasus is still alive in the memories of the local people and the memorials of the soldiers.

Keywords: Ottoman Empire, Transcaucasian republics, Caucasus and Dagestan Mountain Peoples Alliance, Turkish Soldiers, North Caucasus, Izzet Pasha, Colonel Ismail Hakki Bey

Dünya haritasında yeni devletlerin kurulduğu 1918-1920 yıllar hala günümüz tarih araştırmalarında en çok ilgi uyandıran konuların başında gelmektedir. Özellikle, Kafkasya'da yeni devletlerin kurulması, bu devletlerin bağımsızlık mücadeleleri, Bolşevik hâkimiyetinin yerleşmesi (1917-1920 yılları) ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920) ile Dağlı Cumhuriyeti arasındaki münasebetler ve Türkiye'nin yardımı vd. konular araştırmacıların dikkatini çekmektedir. Şunu da belirtmek gerekir ki, Güney Kafkasya cumhuriyetlerinde bağımsız bir şekilde tarih araştırmaları yapma fırsatı SSCB'nin çökmesinden sonra oluştu. Kuzey Kafkasya bölgesiyse Rusya Federasyonu'nun bünyesinde olduğu için, bu ülkelerde yapılan tarih araştırmaları zayıf kalmıştır. Türkiye'nin Kuzey Kafkasya halklarının 1918-1920'li yıllarda kurdukları devletlere verdikleri destek konusunda araştırma yapmak isteyen tarihçiler için faydalı olacak çok sayıda kıymetli malzeme mevcuttur. Vesikalar seçilirken bu ve ya diğer tarihi olaylara eleştirel bakış açısıyla yaklaşmış, değişik yazarların eserlerinin karşılaştırılması yoluyla yeni bulgular elde edilmeye çalışılmıştır. Böyle bir metodolojinin tercih edilmesi konunun ayrıntılı şekilde araştırılmasını ve objektif tahlilini sağlamıştır.

Son derece zor askeri ve siyasi şartlar altında Kuzey Kafkasya Dağlıları İttifakı Merkez Komitesi 11 Mayıs 1918 yılında Dağlı Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını ve onun Rusya'dan ayrıldığını ilan etti. Almanya, Osmanlı İmparatorluğu, Maveraya-yı Kafkas Cumhuriyeti, Kafkas ve Dağıstan Dağlı Halkları İttifakı arasında barış ve dostluk antlaşması imzalamak amacıyla aynı tarihte Batum Barış Konferansı düzenlendi.

14 Mayıs'ta Batum barış görüşmelerinde, Halil Bey İran'daki İngiliz birliklerine karşı Türk ordusuna Gümrü-Culfa demiryolu ile hareket etme emri verildiğini açıkladı. 1918 yılı Nisan ayında İstanbul'daki Kuzey Kafkasya temsilcileri bağımsız bir cumhuriyetin kurulduğunu ilan ettiler. 27 Nisan 1918 tarihinde Kafkasya'daki Türk orduları komutanı Vehib Paşa Maveraya-yı Kafkas Hükümetine bir telgraf

göndererek Kuzey Kafkasya'nın bağımsızlığını ilan ettiğini, İstanbul'daki Kuzey Kafkasya temsilcilerinin Osmanlı delegasyonu ile birlikte Batum'a doğru hareket edeceğini, ülkelerinin Maveray-ı Kafkas ile birleşmesi yönünde karar alacaklarını haber verdi. Gürcü gazeteleri, 8 Mayıs 1918 tarihli "Dostluk Antlaşması" gereği, Bab-ı Ali'nin Kuzey Kafkasya'daki çabalarının gerçekleşmesi için bazı yükümlülükler üstlendiğini yazdı. Dağlı Cumhuriyeti'nin müstakbel Dışişleri Bakanı Haydar Bammat, 20 Mayıs'ta Batum'daki Maveray-ı Kafkas delegasyonunun başında bulunan Çenkeli'ye Türkiye'nin Kuzey Kafkasya Müslümanlarının bağımsızlık mücadelesine yardım edeceğini, ordu için gereken askeri mühimmat, teknik donanım ve eğitimci yardımında bulunacağını bildirdi [Империалистическая интервенция на Дону и Северном Кавказе, 1988: 107, 108].

Osmanlı Devleti Dağlı Cumhuriyeti'ni tanıdı. Dağlı Cumhuriyeti'nin Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik dış politikası mevcut durumda ortak çıkarlardan hareket ederek Bolşeviklere ve Beyaz Muhafızlara karşı mücadeleden ibaretti. Dağlı hükümeti demokratik gelişme yolunu seçtiklerini ilan ediyor ve İstanbul karşısında herhangi bir belgeyle yükümlülük almadıklarına vurgu yapıyorlardı. Belirtmek gerekir ki, Osmanlı İmparatorluğu Kafkasya'da yaşananlarla ilgili sorumluluk hissediyordu. Bu yüzden Kafkasya'yla yakından ilgileniyordu. Türkiye ve Almanya'nın, Kafkasya'nın nüfuz alanlarına ayrılması konusunda görüş ayrılıkları olsa da 23 Eylül 1918 tarihinde Osmanlı Sadrazamı Talat Paşa ile Almanya İmparatorluğu'nun Dışişleri Bakanlığı Devlet Sekreteri Fon Hintse arasında gizli protokol imzalandı. Protokole göre, "Türkiye, Kuzey Kafkasya'da bağımsız devletlerin kurulması konusunda çalışacak. Almanya bunu desteklemeyecek, ama engel de olmayacaktır". [Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913-1919), 1995: 581]. Gizli protokolün 2'üncü bendinde şöyle deniyordu: "Osmanlı hükümeti, amaca uygun bir şekilde Kuzey Kafkasya ve Türkistan'da bağımsız devletlerin oluşmasına ve bu devletlerle birleşmesi sonucunda oluşacak yeni güçleri bu birliğin çıkarı için kullanmaya çalışacaktır. Almanya İmparatorluğu hükümeti ne yazık ki, mevcut konjonktürde Osmanlı İmparatorluğu'nun başladığı bu

işte yardım edemeyecek, fakat bu projelerin uygulanmasına hiçbir şekilde itiraz etmeyecektir.” [Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913-1919), 1995: 582-583].

1918 yılında “İttihat ve Terakki” lideri Cemal Paşa Rusya'ya karşı Osmanlı İmparatorluğu ve Kafkasya Cumhuriyetleri Birliği'nin oluşturulmasını önerdi. Kurulduğu ilk günden itibaren Dağlı Cumhuriyeti onun bağımsızlığını tanımayan ve ona Rusya'nın bir parçası olarak bakan düşmanlarına, yani Beyaz Muhafızlara ve Bolşeviklere karşı mücadelede Türkiye'nin yardımını kabul etti. Sovyet hükümeti Türk ordularının Kuzey Kafkasya'ya gelişinden rahatsız oldu.

11 Mayıs 1918 tarihinde Almanya, Osmanlı Devleti, Transkafkasya cumhuriyetleri, Kafkasya ve Dağıstan Dağlı Halkları İttifakı arasında barış ve dostluk anlaşması imzalamak amacıyla Batum Barış Konferansı'nın ilk oturumu yapıldı [А.Тахо-Годи, 1930: 13-14; Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, 1919: 312-313]. 13 Mayıs 1918 tarihinde Gürcistan'ın Türk-Müslüman ahalisinin Seym'deki tüm Müslüman fraksiyonları ve Kuzey Kafkasya'nın Müslüman halklarının temsilcileri, ortak oturumda Osmanlı İmparatorluğu'na dahil olma isteklerini bildirdiler [Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi (ACDA), f. 970, l.1, d. 1, l.30-40].

1918 yılının mayıs ayının sonunda 5. Türk Tümeni'nin bir kısmı Müslüman ahaliyi korumak amacıyla Gence şehrine girdi. Nuri Paşa derhal 5. Kafkas, 15. Çanakkale ve Müslüman Kolordusundan oluşan Kafkas İslam Ordusu'nu kurmaya başladı. 4 Haziran tarihinde Batum'da Osmanlı İmparatorluğu'nun Adalet Bakanı Halil Bey, Doğu Ordusu'nun Komutanı Vehib Paşa, Azerbaycan tarafından Mehmet Emin Resulzade ve Dışişleri Bakanı Memmedhasan Bey arasında Dostluk Antlaşması imzalandı. Antlaşmanın 4. maddesine göre, Azerbaycan ihtiyaç duyulduğu takdirde Türkiye'den askeri destek talep etme hakkına sahipti. Dağlı Cumhuriyeti Dışişleri Bakanı H. Bammat Dağlı Cumhuriyeti'nin lideri A.M. Çermoyev'e Enver Paşa'nın Kuzey Kafkasya dağlılarını desteklediğini yazdı. Türk ordusunun yardımıyla Dağlı Hükümeti Dağıstan'da tesis edilecekti.

Kuzey Kafkasya Dağlı Halkları Hükümeti Gence'de bulunan Nuri Paşa'yla görüşmek için Albay (Rittmeister) Malsagov ve subaylardan Yusup Arçakov, Magomet Tutayev ve Karaçay Şogenov'u görevlendirdi. İki ay sonra Dağıstan'a harekât düzenleyecek birliklere katılmak için Kuzey Kafkasya Dağlı Halkları Hükümeti Başkanı, Nuri Paşa'nın emrinde hareket etmesi için Usman Saidnurov'u görevlendirdi [Dağıstan Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi (DCMDA), f.r. 621, l.1, d.4, l. 31-32].

Çermoyev, bazı İnguş ve Dağıstanlı subayları göndererek onların Dağıstan'a ve Terek Vilayeti'ne gönderilmiş eğitim birliklerine görevlendirilmesini istedi. Çermoyev'in mektup gönderdiği sırada Gence'de bulunan Albay Cemal Danaguyev Dağıstan'a, Malsagov ise Terek'e görevlendirildi. Onlar Nuri Paşa'nın talimatlarını yerine getirecek, Dağıstan'dan Dağlı İttifakının Müftüsü ve Dağlı İttifakı eski Merkez Komitesi üye ve adaylarından oluşan komisyonla istişarede bulunacaklardı. Çermoyev'in mektubu doğrultusunda bir antlaşma tasarısı hazırlandı. Çermoyev aynı zamanda dağlı subaylara hareket araçları ve maaş tahsis edilmesi talebinde bulunuyordu [Dağıstan Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi (DCMDA), f.r. 621, l.1, d.7, l.2].

1918-1920 yıllarında Kafkasya'da yeni bağımsız devletlerin kurulması, Türkiye'nin dindaş Müslüman Kuzey Kafkasyalılara yaptığı yardım Rusya'nın zayıfladığı ve yenildiği bir dönemdeydi ve Bolşeviklerin ciddi şekilde rahatsız olmasına neden olmuştu. Bu nedenle de, RSFSC Halk Dışişleri Komiseri G.V. Çiçerin Osmanlı Devleti'nin Moskova'daki büyükelçisi Galip Kemal Bey'e itiraz etti. Ancak Osmanlı Devleti buna cevap vermeyerek Sovyet Rusya'nın hareketine önem vermediğini gösterdi [Nasır Yüceer, 2002, 52].

H. Bammatt, Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti Delegasyonu'nun Batum görüşmelerine bağımsız bir devleti temsilen katıldığını, Bab-i Ali'nin Kuzey Kafkasya halklarının siyasi taleplerinin gerçekleşmesine destek verdiğini yazıyordu [Союз объединенных горцев Северного Кавказа и Дагестана (1917-1918 гг.) и Горская Республика (1918-

1920 rr.), 2013: 69-70]. 15 Eylül 1918'de Azerbaycan'ın başkenti Türk ordusu tarafından kurtarılmıştı. Bakü'de Azerbaycan hâkimiyeti tam anlamda tesis edilmişti. Bakü şehri ve Bakü vilayeti hükümetin denetimine girdi.

1918 yılı sonbaharında İzzet Paşa (Çerkez ismi - Met Çunatıko [Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti, 2003:26]) komutasındaki Türk ve Azerbaycan orduları Dağıstan'a girdiler. Dağlı Cumhuriyeti Başkanı Çermoyev, Osmanlı Devleti'nin Dağlı Halkları İttifakındaki askeri ve diplomatik temsilciğinin başı Yusuf İzzet ile birlikte Derbend'e geldi.

9 Ekim'de Derbent, 23 Ekim'de ise Temirhan Şura kurtarıldı. Dağlı Hükümeti nihayet Temirhan-Şura'ya taşınabildi ve kentte görkemli bir biçimde Kafkasya Dağlıları Birliği ay yıldızlı bayrağı dalgalandı [Борьба за Советскую власть в Северной Осетии: 459; "Каспий", 1918; Самурский, 1925: 7-8]. Başbakan Pşemaho Kosev sonraları bu olayları şöyle hatırlayacaktı: "Yusuf Paşa Türkler ve Dağıstanlılardan müteşekkil ortak güçlerle Derbend'e hareket etmiş ve 10 Ekim'de (1918) kolaylıkla onu ele geçirmiş, 12 Ekim'de ise Derbent'te birkaç bin kişilik ahalinin katılımıyla Dağlı Hükümeti'nin (Тара,¹ İbrahim Haydarov ve birkaç kişiden oluşan heyet) bulunduğu binaya Kuzey Kafkasya Dağlı Halkları Cumhuriyeti'nin bayrağını dikmiştir. Gönüllüler ise sonuna kadar genç cumhuriyeti koruyacaklarına yemin ettiler" [Союз объединенных горцев Северного Кавказа и Дагестана (1917-1918 гг.) и Горская Республика (1918-1920 гг.) (Документы и материалы), 2013: 101-102]. Türk Birlikleri Kurmay başkanı Albay İsmail Hakkı Bey'le birlikte İmam N.Gosinski Dağıstan'ı Bolşeviklerden kurtarmak için mücadele ediyordu. Albay Muhammed Caferov'un anılarına göre, İsmail Hakkı Bey'i Gazikumuk'ta içtenlikle kabul ettiler. O ve maiyetindeki Türk subaylar, kalede olan subayların, aydınların ve Arapça ile uğraşan ilim adamlarının önünde güzel konuşmalar yaptılar. İsmail Hakkı Bey, Dağıstanlıları şeriata tabi olmaya çağırdı. Çoha'da Türk askerlerini törenle karşıladılar. Gunib'de İsmail

¹ Abdul Mecid Çermoyev

Hakkı Bey bütün köy temsilcileri, subaylar ve aydınların katıldığı bir kurultay düzenledi. O, herkesi hiçbir yere gitmemeye, kendi yerini savunmaya ve Türk Yüksek Komutanlığı'nın emrini beklemeye çağırdı. İsmail Hakkı Bey, sonra Hunzah'a gitti [Полковник Магомед Джафаров, 2005: 128-133]. Dağlı Cumhuriyeti'nin silahlı kuvvetlerini düzenlemek için Temmuz'da İstanbul'dan yola çıkan Yusuf İzzet Paşa Ekim ayında Kafkasya Dağlıları İttifakı Cumhuriyeti Hükümeti Başkanı A.M.Çermoyev'e gönderdiği telgrafta şöyle yazıyordu: “Allah'ın yardımıyla Kafkasya Dağlı Halkları İttifakı Cumhuriyeti birlikleri dün saat 3'te Anji-Kale (Petrovsk) kentini çatışmasız ele geçirdiler, öncesinde ise şehir karşısındaki tepelerde düşman mağlup edilmiştir. Şehirde ivedilikle asayiş tesis ediliyor. Rusya vatandaşları ve özellikle Kafkas dağlarına zulüm etmiş eski rejim tarihe gömülmüştür. Büyük Petro'nun zararlı fikirleri sonucunda Anji-Kale şehrinin adı değiştirilerek Petrovska dönüşmüş ve o isimle birlikte fikirler da Petrograd'a iade edilmiştir. Düşman, mermi ve silah dolu vagonları atıp gitti. Petrovsk İstasyonu'nda yiyeceklerle dolu bir tren ele geçirilmiştir. Kafkasya Dağlı Halkları Cumhuriyeti'ni güçlendiren zaferi kutluyorum. Kafkasya Dağlı Halkları İttifakı Cumhuriyeti Ordularının Komutanı Yusuf İzzet Paşa” [A.Тахо-Годи, 1930: 26-27]. (Belirtmek gerekir ki, RF Merkezi Dağıstan Arşivi'nde bulunan bu belgenin tercümesinde Kafkasya Dağlı Halkları Cumhuriyeti'nin adı şöyle geçmektedir: “Kafkas Müslüman Cumhuriyeti'nin zaferini kutluyorum. Bu zafer, Kafkas Müslüman Cumhuriyeti'nin askeri ve siyasi açıdan tasdikidir. Kuzey Kafkasya Hükümeti Cumhuriyeti'nin Ordu Komutanı Ferik Yusuf İzzet” [Гражданская война в России и мусульмане, 2014: 420].

Bu olaylara tanıklık etmiş B.Baykov'un anılarına göre, Lazar Biçerahov (İngilizlerin hizmetinde idi. Kafkas İslam ordusuna karşı hem Bakü'de hem de Dağıstan'da savaştı). Bakü'den kovulmuş Rus ve Ermeni askeri birlikleri ile bir araya gelerek Türkleri Petrovsk'a bırakmamaya çalışıyordu. B.Baykov'a göre “L.Biçerahov sayıca az olan düşmanla, yani Türklerle olan mücadeleyi kaybetmişti. Kendi birlikleri ve hükümeti ile birlikte çıkmak zorundaydı. O, adamlarının tümünü ge-

miye bindirerek Türklerin baskısı altında Petrovsk'u terk etti. Bakü'den güneye, yukarıya doğru gitti. Sara adasından sonra durdu" [Байков, 1923: 140-141].

Böylece, Müslüman kolordusu ve Türk askeri birlikleri Azerbaycan'ı Bolşevik ve Taşnaklardan kurtardıktan sonra, Dağıstan dağlılarına yardıma geldiler. Türk subayı Şükrü Bey, İmam Gosinski'nin danışmanı olarak sürekli yanında olurdu. O Temirhan-Şura'ya gittiği zaman Yürütme Komitesi'nin onayı ile şeriat ilan etti. Albay Caferov'un hatıralarında belirttiği gibi, Türk komutanlığı Dağıstan'da asayiş sağlamaya çalışıyordu. Türk komutanlığı aşağıdaki önlemleri hayata geçirmeye gayret ediyordu: 1) Dağıstan okullarının Türkleşmesi (Bu etkinlik yerli aydınlar arasında destekleniyordu); 2) Silahların kaydı ve toplanması (Bu karar ahali arasında Türklere karşı düşmanlık duygularını besliyordu. Hatırlatalım, Dağlıların terk-i silah etmesi hem Çarlık dönemi, hem Beyaz Muhafızlar, hem de Bolşevikler döneminde ciddi bir sorun idi); 3) Dağıstanlıların seferber edilmesi; 4) Türk Askeri Tüzüğü'nün uygulanması; 5) Askeri emir ve talimatların Türkçe verilmesinin kabulü; 6) Türk askeri dili öğretiminin başlatılması; 7) Rus subayları gittikten sonra kalanlara Türk askeri rütbelerinin verilmesi [Полковник Магомед Джафаров, 2005: 170, 173-177].

Dağıstan'da ordunun Türkleşmesinin taraftarları ve aleyhtarları ile birlikte bu konuya duyarsız kalanlar da vardı. Alayın Türkleşmesinin esas taraftarı subay Elduraşev idi. Çeçenistan'da Türkleşme faaliyeti başarıyla ilerliyordu, Albay Magomed Caferov'un bölgeye gelişiyle emir ve talimatlar Türkçe vermeye başlandı. Albay M. Caferov'un anılarında Türklerin Dağıstan'daki nüfuzları şöyle anlatılır: "Türkler, Dağıstan, Çeçenistan ve Bakü'de yoğun bir çalışma içinde idiler. Gün geçtikçe onların istihbaratçılarının sayısı artıyordu. Onlar her yerde vardı. Hareketi önceden belirledikleri milli ve dini mecraya yönlendiriyorlardı. Dağıstan'ın bütün ahali, özellikle dağlık bölgelerdeki ahali olağanüstü bir beklenti içinde idiler." [Полковник Магомед Джафаров, 2005: 167--168]

Dağıstan ahalisi arasından toplanan askerler sayesinde artan Azerbaycan-Türk birlikleri Derbent ve Petrovsk arasındaki deniz kıyısını tuttular. Çermoyev, 14 Ekim 1918 tarihinde Türk askeri birliklerinin Dağıstan topraklarına girmesi ve asayiş hakkında emir verdi. Bu emirde belirtildiğine göre, Türk birlikleri Derbent'e Kafkasya Dağlı Hükümetinin asayişi sağlamasına yardım etmek amacıyla gelmişlerdir. Bu yardımın gösterilmesi Dağlı İttifakı ile Osmanlı İmparatorluğu arasında imzalanan anlaşmanın 2. maddesinde öngörülmüş olup, karakterine ve hukuki gerekçesine göre, Türkiye'nin Azerbaycan hükümetine yaptığı yardımın aynısı idi [Союз объединенных горцев Северного Кавказа и Дагестана, 2013: 162-163].

Britanya istihbaratının bilgilerine göre, Türkler, 14 Ekim 1918 tarihinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Kuzey Kafkasya için ortak hükümet kurulması önerisini sundular. Ancak “onlar endişe ediyorlardı ki, bu iki devlet ayrı ayrı bağımsızlıklarını korumak için çok zayıftırlar” [Азербайджанская Демократическая Республика. Архивные документы Великобритании, 2011: 210]. Büyük Britanya'nın Savaş Bakanlığı, olayların gidişatını dikkatle izliyor ve analiz ediyordu. Londra'ya verilen rapora göre, Dağıstan heyetinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ve Dağıstan'ın birleşmesi konusunda görüş ayrılıkları vardı. Kafkas İslam Ordusu'nun komutanı Nuri Paşa'nın, ekimin başlarında Kuzey Kafkasya'yı ziyaret edeceğini de biliyorlardı: “Bilindiği üzere, Türkler, Azerbaycan'ın Kafkasya dağlıları ile birliğini onların bağımsızlıklarının korunması için en iyi seçenek olarak görüyor ve bunu Türk propagandasının güçlü merkezi olarak görüyorlardı. Muhtemelen, Nuri Paşa bu meseleyle uğraşırken, Derbent yakınlarında Viçerahov'a karşı operasyon düzenliyor” [Азербайджанская Демократическая Республика. Архивные документы Великобритании, 2011: 108-111]. İngilizlere göre, Türklerin amacı, Azerbaycan ve Kuzey Kafkasya Müslüman hükümetlerini, yönetimi altında kendilerinin “Pantürkist” çıkarları için birleştirmektir [Азербайджанская Демократическая Республика. Архивные документы Великобритании, 2011: 181]. Büyük Britanya Savaş Ba-

kanlığı'na göre, Türkler, Büyük Britanya hükümetini şaşırtarak, Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ni tanımaya çağırıyorlardı. Büyük Britanya Savaş Bakanlığı'na göre, Türkler "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti ile Dağıstan'ı ve İran Azerbaycanı'nı birleştirmek", onu güçlendirmekle "tüm bölgeyi kendi kontrolleri altında tutmak" amacını güdüyorlardı [Азербайджанская Демократическая Республика. Архивные документы Великобритании, 2011: 187]. Sırasıyla Britanya hakimiyeti "Birleşik Kafkasya bloku" fikrini, üç Güney Kafkasya cumhuriyetini savunuyordu [Азербайджанская Демократическая Республика. Архивные документы Великобритании, 2011: 201]. Fakat, Güney Kafkasya cumhuriyetleri arasında görüş ayrılıkları varken, bu düşünceye şüphe ile bakıyorlardı. Büyük Britanya'nın Dışişleri İdaresi Ofisi'nin Memorandumunda böyle bir görüş ifade ediliyordu ki, "Hazar Denizi çevresinde istenen federatif devlet Tatar (Azerbaycanlılar- S.A.) merkezli olacaktır. Bu arazi Terek çayından İran sınırına kadar uzanmaktadır" [Азербайджанская Демократическая Республика. Архивные документы Великобритании, 2011: 247].

Dağıstan alayının subayı, bu olaylara tanıklık etmiş Yüzbaşı B.Kuznetsov hatıralarında şöyle yazar: "Biz sanki Türklerin toprağındaız. Hâlbuki bu toprak onlar tarafından istila edilmedi ve onları hiç kimse çağırmadı, fakat hazırda Türkler büyük güçtür ve o zaman söylendiğine göre dağlarda (Gazikumuk'ta) onların sayısı Nuha geçidinden gelen birkaç taburdan ibarettir. Alınan bilgiye göre Tarku Knezi, Biçerahov'la anlaştıktan sonra onun tarafından toplanmış Dağıstan alayı ile artık Şura'yı ele geçirmiştir. Fakat Biçerahov ve Türklerin arasında savaş şartları oluşmuştur. Bakü'nün ele geçirilmesinden sonra Türkler Derbent'e yaklaşıyorlar" [Кузнецов]. O sırada Dağıstan'da Tarku Knezi'ni Dağıstan'ın başkanı olarak tanımayı kabul etmiş Albay Süleyman Bey'in ve Miralay Emin beyin önderliğinde Türk askeri birlikleri faaliyet gösteriyordu [Кузнецов]. Tarku Knezi, Temirhan Şura'ya girdi. Onun yanına Çeçenlerin temsilcisi Sarakayev geldi, ama Geçici Diktatör ona bekleme emrini verdi, "çünkü Türklerin nizami birlikleri gelmeden hiçbir şey yapılamayacaktı" [А.Тахо-Годи, 1927: 72-73].

Knez Tarkovski Türk subayları ile birlikte Temirhan Şura'ya geldi [Полковник Магомед Джафаров: 160-162]. Albay İsmail Hakkı Bey'in komutasındaki Türk birlikleri dağlı önderler; Raşithanov, Tarkovski, Gosinski, Şeyh Uzun Hacı ile birlikte rus generali A.İ. Denikin'in komutasındaki Güney Rusya Silahlı Kuvvetleri'ne karşı saldırıya başladılar. İsmail Paşa, Dağıstan ve Çeçenistan'a; Şükrü Bey ise, Terek ve Kuban vilayetlerine doğru yola çıktılar [Азербайджанская Демократическая Республика. 1918 – 1920. Внешняя политика: 107-108].

Türk askeri misyonu, Gunib'de bulunuyordu. Onlara kısa sürede Kafkasya'da Birinci Türk taburu da katıldı. Knez Tarkovski'nin emrindeki Dağıstan alayının yüzbaşı B. Kuznetsov, hatıralarında şöyle yazar: “Bizim Türkler, topçu askerleri, Türk subaylarının emrine dahil oldular ve bunlar büyük olmayan Gunib garnizonunu teşkil ettiler” [Кузнецов]. O, Türkleri şöyle tarif ediyordu: “Gunib'e gelen 3-4 Türk subay bölge reisinin konağında kalıyorlardı ve hoşgörü göstererek bizi her gün yemeğe davet ediyorlardı. Bir defa hepimiz gittik. Gitmemek olmazdı, ama eski kıyafetlerimiz bu davetleri gelecekte kabul etmezi inkansız kildi. Türkler, yeteri kadar zevkli giyinmişlerdi. Türklerin arasında ise Fransızca'yı çok güzel konuşan Baş Karargah binbaşısını hatırlıyorum. Onların reisi Albay İsmail Hakkı Bey'in gelişi bekleniyordu. O daha önce de Gunib'de bulunmuştu” [Кузнецов].

Ancak I. Dünya Savaşı'nda Alman Bloğu'nun yenilgisi ve Osmanlı İmparatorluğu'nun savaştan çekilmesi nedeniyle Türk birlikleri, 1918 yılının Kasım ayında Dağıstan'ı ve Güney Kafkasya'yı terk etmek zorunda kaldılar. Türkiye 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Barış Antlaşması'nı imzalayarak kendi birliklerini Büyük Britanya'nın denetimine giren Güney Kafkasya'dan çekme yükümlülüğünü kabul etti.

Sonuç

Kafkas İslam Ordusu'nun desteği büyük önem arz ediyordu. Türkiye, Kuzey Kafkasya'daki tüm milli-bağımsızlık akımlarına destek ve

riyordu. Mondros Antlaşması sonrası Türk askeri birlikleri, Kafkasya'yı terk etmek zorunda kaldıklarında birçok Türk subay ve asker, dağlılara destek vererek onları eğitmeye devam ettiler. Türk birlikleri resmi şekilde Kafkasya'dan geri çekildikleri halde, onların bir kısmı, dağlıların milli kurtuluş hareketine yardım etmek için Türkiye'ye dönmeyemediler.

Kafkas halklarının milli kurtuluş savaşlarında yenilgi nedenlerinden biri de, aralarında birliğin olmaması ve uluslararası siyasi durumdur. Batılı devletlerin gizli kararları, özellikle, yurtdışında Kafkas Siyasi Muhacereti'nin katılımıyla örgütler kurulmuştu. Kafkas halklarının birliği düşüncesi, daha uzun yıllar güncelliğini korumuş ve muhaceretteki liderler tarafından geliştirilmişti. Onlar kısa zamanda Bolşevikliğin yıkılacağına ve yeniden bağımsızlık kazanacaklarına inanıyorlardı. Kuzey Kafkasya halkları 1925 yılına kadar Türk askerlerinin gelişini bekliyordu. Bu durum Kafkasya devletlerinin çıkarlarına aykırıydı. Bu şartlarda Kızıl Ordu Kafkasya'yı işgal etti ve bölgede Sovyet hâkimiyetini kurdu. İstiklal azmiyle mücadele eden Kuzey Kafkasya Müslüman halklarının bir bölümünü Türk halkları oluşturuyordu. Onlar Halife'nin himayesi altına girmek istiyorlardı. Bu durum doğaldı. Onlara göre, Türkiye onların zulümden kurtulmasında bir ümit idi. Milletler kendi istikballerini Türkiye ile birliktelikte görüyorlardı. Bu düşünce zaman zaman tekrar ediliyor.

Kaynakça

Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi (ACDA), f. 970, l.1, d. 1.

Dağıstan Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi (DCMDA), f.r. 621, l.1, d.4.

Dağıstan Cumhuriyeti Merkez Devlet Arşivi (DCMDA), f.r. 621, l.1, d.7

Kuzey Kafkasya Cumhuriyeti. 1917-1922, I-III. Cilt. Kafkasya dağlıları birliğinin kuruluşu, İstanbul, 2003.

Nasır Yüceer, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu'nun Azerbaycan ve Dağıstan Harekatı, 1918**, İkinci Baskı, Ankara, 2002.

Азербайджанская Демократическая Республика. 1918 – 1920. Внешняя политика. (Документы и материалы), Баку, Азербайджан, 1998.

Азербайджанская Демократическая Республика. Архивные документы Великобритании. Перевод на русский язык, Баку, Шарг-Гарб, 2011.

Армянский вопрос и геноцид армян в Турции (1913-1919). Материалы политического архива Министерства иностранных дел Кайзеровской Германии. Сборник, Ереван, изд-во «Гитутюн» НАН РА, 1995.

Байков Б. **Воспоминания о революции в Закавказье (1917 – 1918 гг.)**// Архив Русской революции. Т. 9. Берлин, Слово, 1923.

Борьба за Советскую власть в Северной Осетии. Сборник документов и материалов. Сборник документов и материалов, Орджоникидзе, 1972.

Гражданская война в России и мусульмане. Сборник документов и материалов/ Сост., предисл. и примеч. С.М.Исхаков, Москва, Центр стратегической конъюнктуры, 2014.

Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии, Тифлис, 1919.

Империалистическая интервенция на Дону и Северном Кавказе/
Под ред. И. И. Минца, Москва, 1988.

“Каспий”, 8 октября (25 сентября) 1918, № 73.

Кузнецов Б. **1918 год в Дагестане**//Спротивление большевизму 1917-1918 гг. Москва, 2001//
<http://anyreads.com/read/#366084>)

Полковник Магомед Джафаров: **Сборник материалов/ Отв. Ред. Хаджи Мурад Доного. Махачкала, ИД «Эпоха», 2005.**

Самурский Н. (Эфендиев). **Гражданская война в Дагестане (из воспоминаний),** Махачкала, 1925.

Союз объединенных горцев Северного Кавказа и Дагестана (1917-1918 гг.) и Горская Республика (1918-1920 гг.)
(Документы и материалы), Махачкала, 2013.

Тахо-Годи А. **На путях к «независимости»**, Махачкала, 1930.

Тахо-Годи А. **Революция и контрреволюция в Дагестане**,
Махачкала, 1927.

**MÜTAREKE İSTANBULU'NDA BİR SİYASİ CİNAYET:
BEHBUD HAN CEVAŒIR'IN ŒEHİT EDİLMESİ VE
TORLAKYAN DAVASI**

Sezai BALCI* - Selcan Alperay ERASLAN**

ÖZET

Bildirinin konusu, 1921 yılında Œehit edilen Behbud Han CevaŒir ve katili Misak Torlakyan'ın yargılandığı davadır. Behbud Han CevaŒir, Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra Haziran 1918'de Fethali Han Hoyski'nin başkanlığında kurulmuş olan kabinde İçişleri Bakanlığı'na getirilmiştir. Sovyet Azerbaycan'ı kurulduktan sonra 1921 yılında Neriman Nerimanof tarafından petrol hakkında araştırma yapmak üzere Almanya gönderilen CevaŒir, İstanbul'a gelmiş, kardeşi ile yürürken Pera Palas Oteli'nin önünde Taşnak Sütyun üyesi Misak Torlakyan tarafından Œehit edilmiştir. Olayın hemen ardından Misak Torlakyan, yakalanmıştır. Davada CevaŒir Ailesi'nin avukatlığını Haydar Rıfat Bey üstlenmiştir. Aslında bir cinayet davası olan bu olay, İngilizler tarafından bir siyasi hesaplaşmaya dönüştürülmüştür. İngiliz doktorlar tarafından sanığın cezai ehliyeti olmadığına dair verilen bir raporla, Torlakyan davadan beraat ettirilerek Yunanistan'a gönderilmiştir. Oysa Dr. Mazhar Osman'ın hazırladığı rapora göre katilin Œuuru yerindeydi. Bu şekilde katil ceza almaktan kurtarılmış, Behbud Han CevaŒir'in kanı da yerde kalmıştır.

Konu ile ilgili ülkemizde sadece davayı takip eden Ahmet Cemaladdin Saraçoğlu'nun 1921 'de yayınladığı *Torlakyan Davası: Behbud*

* Doç. Dr. Giresun Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, balcisezai@gmail.com

** Arş. Gör. Giresun Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, selcaneraslan@gmail.com

Han Cevanşir'in Katli adlı bir kitap (bu kitap 2007'de Azerbaycan Türkçesi'nde de yayınlanmıştır) bulunmaktadır. Bu kitabı da Murat Çulcu, kendi imzasıyla *Ermeni Entrikalarının Perde Arkası Torlakyan Davası* adıyla 1990'da yayınlamıştır. Bunların dışında dava ile ilgili yapılmış bir çalışma bulunmamaktadır. Konu ile ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgeler bugüne kadar hiç kullanılmamıştır. Bildirimizde Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde bulunan belgeler, dönemin yayın organlarından İleri ve Akşam gibi 1921 'de yayınlanan gazeteler ile Dr. Mazhar Osman'ın otopsi raporu ve mütareke İstanbulu'nu yaşamış olanları hatıratına dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Behbud Han Cevanşir, Misak Torlakyan, Mazhar Osman, Haydar Rifat, Azerbaycan

Giriş

28 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşunda önce İçişleri, daha sonra da Ticaret ve Sanayi Nazırı olarak önemli rol üstlenen devlet adamlarından biri de Behbud Han Cevanşir'dir. İstanbul'un İtilaf Devletleri işgalinde bulunduğu Mütareke devrinde 18 Temmuz 1921 gecesi Beyoğlu'nda Pera Palas Oteli önünde Behbud Han Cevanşir, eşi Tamara ve kardeşleri Cemşid ve Sürhad ile birlikte yürürken suikasta uğramıştır. Ağır yaralanan Cevanşir, olayın hemen ardından İngiliz Hastanesi'ne kaldırılmış, burada yapılan tüm müdahalelere rağmen kurtarılamamıştır.

Behbud Han Cevanşir'in katili Trabzonlu Ermeni Misak Torlakyan'dır. Bu yüzden dava, Osmanlı basınında *Torlakyan Davası* şeklinde zikredilmiştir. Cevanşir'in katili olan Torlakyan aynı zamanda Taşnak ve Nemesis Örgütü üyesidir. Torlakyan, İngiliz Divan-ı Harbi'nde yapılan yargılama sonucunda idam cezasına çarptırılmasına rağmen akıl sağlığı yerinde olmadığı gerekçesiyle tahliye edilerek yurt dışına kaçırılmıştır. Bu bildiri, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşunun 100. yıldönümünde Torlakyan Davası olarak anılan bu cinayeti incelemeyi amaç edinmiştir.

Behbud Han CevanŒir'in Œehit Edilmesi

Azerbaycan'ın Dahiliye eski Nazırı Behbud Han CevanŒir, 18 Temmuz 1921 Pazartesi gecesı saat 23:30 sularında Beyoğlu'nda ikamet ettiği Pera Palas Oteli'nin önünde eŒi ve kardeŒleriyle beraber yürürken Misak Torlakyan tarafından tabanca ile beŒ el kurŒun atılarak, ağır yaralanmıŒ hemen ardından da kaldırıldığı İngiliz İkinci Hastanesi'nde kurtarılamayarak vefat etmiŒtir¹. Cinayetin hemen ardından Polis Umum Müdürü, Dahiliye Nazırı Ali Rıza PaŒa ve Sadrazam Tevfik PaŒa'yı gizli bir yazıyla bilgilendirmiŒtir. Katil polis kayıtlarında Misak veled Agop olarak geöen Trabzonlu Misak Torlakyan'dır². İngiliz Hastanesi'nde vefat eden CevanŒir, 20 Temmuz 1921'de BeŒiktaŒ'ta bulunan Yahya Efendi Dergâhı haziresine defnedilmiŒtir³.

Olayı sütunlarına taŒıyan İstanbul gazetelerinin⁴ en erken tarihli *İkdam*'dır⁵. Gerek cinayeti anlatan ve gerekse Behbud Han'ı Türk ka-

¹ Behbud Han CevanŒir'i kaldırıldığı hastanede muayene eden Nöbetöi Doktor YüzbaŒı C. J. F. Hill, mahkemede verdiği ifadesinde CevanŒir'in üç yerinden yaralandığını ve hastaneye getirildikten 35 dakika sonra vefat ettiğini belirtmektedir. Ahmed Cemaleddin [Saraöoğlu], **Torlakyan Davası: Behbud Han CevanŒir'in Katli**, (Ed. Fethi Gedikli), YOM Yay., Bakü, 2007, s. 34; Murat Ölulcu, **Ermeni Entrikalarının Perde Arkası Torlakyan Davası**, KastaŒ Yay., İstanbul, 1990, s. 32-33.

² **BOA, DH. İ. UM**, No: 20-28/14/53, 19 Temmuz 1337 (1921), leff 1; Önder Duman, "Mütareke İstanbul'nda Ermeni Faaliyetleri", **Ermeni AraŒtırmaları**, XVI-XVII, 2004/2005, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Pa.g.e.=Dergilcerik&IcerikNo=15> (E.T. 10/06/2018); **Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920 Osmanlı ArŒiv Belgeleri**, (Ed. Yunus Özger), Teas Press, İstanbul, 2018, s. 658; Mahkeme kayıtlarında yer almamasına rağmen bu cinayette Torlakyan'a yardım edenlerden biri de Hovaness Amadouni adlı bir baŒka Nemesis militanıydı. Ercan Karakoö, **GeömiŒten Günümüze Ermeni Komiteleri ve Terörü (Hınöak-TaŒnak'tan Asala ve JCAG-ARA'ya)**, IQ Yay., İstanbul, 2009, s. 132.

³ "Defin", **İkdam**, 21 Temmuz 1921, s. 3.

⁴ Makale hazırlanırken, dönemin gazetelerinden **İkdam**, **İleri**, **Tevhid-i Efkâr**, **Peyâm-ı Sabah** ve **Yeni Œark** tarafımızca taranmıŒtır.

⁵ *Dün gece Beyoğlu'nda Azerbaycan'ın sabık Dahiliye Nazırı bir Ermeni tarafından katledilmiŒ, katil akb-i vaka'da derdest olunmuŒtur. Dün gece Beyoğlu'nda TepebaŒı'nda Pera Palas Oteli'nde mukim Azerbaycan sabık Dahiliye Nazırı ve Dersaadet Mümessil-i Ticarisi Behbud Han bir suikast neticesi olarak katledilmiŒtir. Behbud Han, Paris'e gitmek üzere bundan bir mah akdem Rus bulunan refikası ve iki biraderi ile İstanbul'a gelmiŒ, Pera Palas Oteli'nde üç oda isticar eylemiŒtir. Munaileyh dün gece ta'amdan sonra berâ-yı tenezzüh refikası ve iki biraderiyle*

muoyuna ilk defa tanıtan *İkdam* gazetesine göre Behbud Han Cevanşir cinayetinin ayrıntıları şu şekildedir: *Son Rusya inkulâb ve ihtilâl senelerinin birçok tehlikeli demlerinde fevkalbeşer bir metanet ve dirayetle hayatını müdafaa ve müthiş suikastlar karşısında bir cesaret göstererek daima kahraman çıkan Azerbaycan Hükümet-i Cumhuriyesi esbak Dahiliye Nazarı Behbud Han Cevanşir'in İstanbul'da Beyoğlu'nda Pera Palas Oteli önünde bir Ermeni kurşunuyla nasıl şehid edildiğine ve Behbud Han'ın son dakikaya kadar ne derecede metanetini muhafaza eylediğine dair şayan-ı dikkat tafsilata destres olunmuştur: Behbud Han, refakatine zevcesi ve iki biraderi Cemşid ve Sürhad bulunduğu halde bir müddet Otışan'da oturmuşlar ve saat 11:30'da kalkarak ikamet ettikleri Pera Palas Oteli'ne doğru yürümüşlerdir. Pera Palas'ın ikinci penceresi önüne geldikleri zaman Behbud Han'a arkadan birbirini müteakip iki el silah atılmıştır. Arkadan vurulduğunu fark eden Behbud Han, yüzünü çevirerek katilin üzerine atılmış ve onu ellerinden tutmuş ise de bu defa katil, revolverini merhumun batnı üzerine sıkarak, merhum iki yerinden daha vurulmuştur. Katili tutmağa kuvvet ve mecali kalmayan Behbud Han, kardeşine "Bu beni vuruyor, bırakmayınız" demiştir. Ve katili eliyle de tutarak Pera Palas tretuarından tramvay hattına doğru atmıştır. Kardeşi Cemşid Han, Katil Ermeni'nin üzerine hücum edip, tutmak istemiş, fakat katil Cemşid'in üzerine de revolverini sıkarak ateş etmiştir. Cemşid, revolverin arpacık istikametini sağ*

*Tepebaşı Bahçesi'nde tenezzüh eyledikten sonra refikası ile beraber saat 12 raddelerinde bahçeden çıkmışlardı. Pera Palas Oteli'nin karşı kaldırımı takiben Antikacı Haim'in dükkânı önüne geldikleri sırada kendisini takib eden şahıs revolverini çekerek, mumaileyhe karşı beş el ateş eylemiştir. Behbud Han, ani bir taarruzdan birden bire şaşırarak beraber atılan ilk kurşun göğsüne isabet eylediği halde koşmaya başlamıştır. Taarruz eden şahıs, elindeki revolverle durmayarak ateşe devam ve mumaileyhin göğsünün iki mahalli ile kolundan vesair mahallerinden cerh eylediğinden Behbud Han, bir metre mahalle kadar yaklaştığı vakit kuvvetsiz kalarak yere düşmüştür. Behbud Han'ın yanında bulunan biraderiyle zevcesi hemen katilin üzerine hücum eyledikleri gibi mahall-i mezkûrda bulunan Osmanlı ve Fransız zabıta memurları dahi yetişerek caniyi derdest eylemişlerdir. Katil hîn-i derdestinde Behbud Han'ın biraderini revolverin sapı ile gözünden cerh etmiştir. Behbud Han, hemen otomobil ile berâ-yı tedavi İngiliz Hastanesi'ne nakil edilmişse de aldığı cerihadan müteessiren vefat etmiştir. Mumaileyh, orta boylu tahminen 45 yaşlarında. Göğsünden aldığı cerihanın tesiriyle vefat etmiştir. Katil Azerbaycan ahalisinden Ermeni milletinin Taşnak-Sütyun Cemiyeti fedailerinden Misak veled Agop'tur. Behbud Han, Azerbaycan'da Dahiliye Nazarı bulunduğu sırada güya Ermeniler hakkında bazı haksız muamelede bulunmaktan dolayı intikam maksadıyla tertip edilmiş suikast için katil Misak memur edilmiş imiş. İtilaf zabıtasınca vak'a hakkında tahkikata tevessül olunmaktadır. "Siyasi Bir Cinayet", **İkdam**, 20 Temmuz 1921, s. 2.*

eliyle vurarak, çıkan kurşun ancak Cemşid'in sol gözünün kenarından geçmiştir. Katil ikinci defa olarak Cemşid Han'ın üzerine revolvlerini ateş etmiş ise de Cemşid Han bu defa dahi eliyle revolveri dürterek çıkan kurşun Pera Palas'ın ikinci penceresinin çevresine çarpıp geçmiştir. Katil yeniden silah atmaya başlamış ise de merhumun biraderleri Cemşid ve Sürhad Han, Ermeni'nin elini sıkı suretde tuttuklarından çıkan kurşunlar havaya gitmiştir. Büyük bir heyecan ve galeyan içerisinde bulunan Cevanşir'in zevcesi katilin üzerine gelip, eliyle katili dövmek ve vurmak istemiştir. Bu sırada mahall-i cinayete Türk Polisi yetişmiş ve katili derdest etmiştir. Polis yetiştikten sonra Behbud Han'ın biraderi Cemşid Han da Cevanşir'i kucığına almış ise de müteaddid yerinden yara alan Cevanşir, kendisini pek zayıf hissederek göğsünde bulunan gayet kıymetdâr purlanta kravat iğnesini biraderine vermiş ve elini de katiline uzatıp "bu köpekoğlu beni vurdu" demiştir. Bu esnada otomobil cerh olunup, Cevanşir biraderleriyle beraber otomobile bindirilmiş ve merhum şoföre "beni tez hastaneye götür, yüreğimden kurşunu çıkarsınlar, yüreğim çok yanıyor" demiştir. Hastaneye nakl olunan Behbud Han, kardeşine "beni ancak siyasi işlerden dolayı öldürebilirler, çünkü benim şahsi hiçbir düşmanım yoktur ve olamaz da, benim milletime ettiğim hizmet, Ermenilerin hoşuna gitmediği için Ermeniler beni vurmuştur" demiştir. Behbud Han hastanede "zevceci yanıma getiriniz, söyleyeceğim söz vardır" talebinde bulunmuş ise de zevcesi merhumun nezdine celb edilmemiştir. Bunu müteakip Cevanşir, "efendiler, şu pencereleri açınız, hava alayım, havasızlık beni çok tazyik ediyor" demiş ve biraz sonra da teslim-i ruh etmiştir⁶.

Bu sırada olay yerine yetişen Galatasaray Merkez Polis Karakolu'nda 205 numaralı Polis Memuru Ali Efendi, Katil Torlakyan'ı yakalayarak tabancasıyla beraber Beyoğlu Polis Merkezi'ne sevk etmişse de olay yerine gelen Fransız polisleri tarafından Torlakyan, zorla elin-

⁶ "Behbud Han Cevanşir Nasıl Şehid Edildi", *İkdam*, 28 Temmuz 1921, s. 3.

den alınarak önce Fransız Karakolu'na ardından da Kumkapı Hapishanesi'ne gönderilmiştir⁷. Katil Torlakyan, buradan da daha sonra hapishane olarak kullanılan Kroker Oteli'ne sevk edilmiştir⁸.

Behbud Han Cevanşir'in öldürülmesi, İstanbul'da yabancı dillerde yayınlanan gazetelere de konu olmuştur. Bunlardan Rusça ve Fransızca yayın yapan *Prus de Suvar* gazetesi, Behbud Han Cevanşir'in nazırlıktan ayrıldıktan sonra Azerbaycan Komünist Partisi'ne katıldığını ve bazı siyasi dostlarını CEKA'ya yönlendirdiğini ve bu şekilde Müsavatçıların düşmanlığı kazandığını ve onlar tarafından öldürtüldüğünü iddia etmiştir. Gazetenin bu iddiası Müsavat Fırkası'nın Bakü Komitesi Üyesi ve Azerbaycanlı Mebus Karağazade Ahmed Hamdi Bey tarafından yalanlanmıştır⁹.

Yukarıda da kendi sözlerinden de aktardığımız üzere Behbud Han Cevanşir'in, Misak Torlakyan tarafından öldürülmesi siyasi bir cinayetti. Bu suikast, bu aylarda Ermenilerin Nemesis adlı paravan bir örgütü tarafından gerçekleştirilmiştir ve Torlakyan da bu örgütün bir üyesidir.

Nemesis Örgütü

Taşnak Partisi üyesi olan katil Torlakyan aynı zamanda Taşnak Komitesine bağlı Nemesis adlı gizli bir Ermeni terör örgütünün de suikastçı elemanlarından. Nemesis adı Eski Yunan'da adalet ve intikam tanrısı olarak bilinmektedir. Ermeni intikamcılığının en önemli ve gizli örgütlerinden olan Nemesis, aynı zamanda kavram olarak "tanrısal öcü" de simgelemektedir¹⁰. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra

⁷ **BOA, HR. SYS**, No: 2467/41, 20 Temmuz 1921, leff 1; "Behbud Han'ın Katili", **İleri**, 24 Ağustos 1921, s. 4.

⁸ **BOA, HR. SYS**, No: 2467/41, 3 Ağustos 1921, leff 2.

⁹ "Behbud Han'ın Hadise-i Katli", **İleri**, 2 Ağustos 1921, s. 4.

¹⁰ Hikmet Özdemir, **Üç Jöntürk'ün Ölümü Talat-Cemal-Enver**, Remzi Kitabevi, Üçüncü Baskı, İstanbul 2008, s. 10; Nemesis ve eylemleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Karakoç, **Geçmişten Günümüze Ermeni Komiteleri ve Terörü**, s. 125-134; Ömer Fatih Başkan, **Ermeni Komiteleri**, (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş

Erivan'da 27 Eylül-31 Ekim 1919 tarihlerinde gerçekleştirilen Taşnak Kongresi'nde, Türkiye'deki 1915 ve Azerbaycan'daki 1918 yılı olaylarının sorumlularının suikastla ortadan kaldırma kararı alınmıştır¹¹. Nemesis Operasyonları için ABD'den Türkiyeli bir Ermeni olan Shahan Natali (Hagop Der Hagopian) görevlendirilmiştir¹². Ermeni Taşnaklar, kendilerince suçlu buldukları kişilerin listesini hazırlamış, Türkiye, Kafkasya ve Avrupa'da bulunan bu kişilerin pek çoğunu öldürmüşlerdir. Ermeni Taşnaklar tarafından hazırlanan bu *kara liste* yaklaşık 200 kişiliktir¹³. Roma'da Sait Halim Paşa'nın öldürülmesinden sonra İsmail Canbulat'tan İttihatçı Cavit Bey'e yazılan 23 Ekim 1921 tarihli bir mektuba göre Taşnakçıların ölüm listesinde bulunanlardan biri de Behbud Han Cevanşir'di¹⁴. Ağaoğlu Ahmet Bey de Trabzon'da Eylül 1921'de verdiği bir konferansta İstanbul'a gelmekte olan Cevanşir'e bir mektup yazarak Ermenilerin kendisini öldüreceğini bu yüzden geri dönmesini tavsiye etmişse de Cevanşir, bu öneriyi dikkate almamıştır¹⁵.

Suikasta uğrayanlar incelendiğinde Nemesis ve Taşnakçıların hazırladığı listede bulunanların neredeyse tamamını Türkler ve Azerbaycanlılar oluşturmaktadır. Bunun sebebi ise bizce Taşnakçıların Türk ve Azeri liderlerini ortak ve tek düşman olarak algılamalarıdır. 7 Haziran 1920'de Tiflis'te Azerbaycan Cumhuriyeti eski Başbakanı Fethali Han Hoyski, Temmuz 1920'de Tiflis'te Azerbaycan Meclis Başkanı Hasan Bey Ağayev, 15 Mart 1921'de Berlin'de Talat Paşa, 18 Temmuz 1921'de İstanbul'da Behbud Han Cevanşir, 6 Aralık 1921'de Roma'da Sait Halim Paşa, 17 Nisan 1922'de Berlin'de Dr. Bahaeddin

2013, s. 55-57; Nemesis suikastlarının hikâyeleştirilmiş anlatıları için bkz. Eric Bogosian, **Nemesis Operasyonu**, (Çev. Önder Seçkin), Kalkedon Yay., İstanbul 2016.

¹¹ Özdemir, **Üç Jöntürk'ün Ölümü**, s. 11.

¹² Karakoç, **Geçmişten Günümüze Ermeni Komiteleri ve Terörü**, s. 127.

¹³ Özdemir, **Üç Jöntürk'ün Ölümü**, s. 11.

¹⁴ Özdemir, **Üç Jöntürk'ün Ölümü**, s. 12.

¹⁵ Veysel Usta, "Ağaoğlu Ahmed Bey'in Ermeni Propagandalarının Mahiyeti Üzerine Bir Konferansı," **Türk Dünyası Araştırmaları**, 131/Nisan 2001, s. 3.

Şakir ve Cemal Azmi Beyler, 22 Temmuz 1922'de Tiflis'te Cemal Paşa Taşnakçılar tarafından şehit edilmişlerdir¹⁶.

Şehit Behbud Han Cevanşir (1877-1921)

Behbud Han Cevanşir, Karabağ'ın son müstakil hanı İbrahim Han'ın torunudur. Behbud Han Cevanşir, aynı zamanda Ağaoğlu Ahmed'in de akrabasıydı¹⁷. 1877 yılında Azerbaycan'ın Terter Kazası'na (Sovyet devrinde Mirbeşir Rayonu) bağlı olan Azad Karakoyunlu'da doğmuştur. Babası Azad Han'dır. Orta öğrenimine 1890'da Tiflis'te bulunan bir Alman okulunda başlamıştır. Burada okul arkadaşlarından biri de sekiz yıl beraber okuduğu Stephan Şaumyan'dır. Ardından 1902'de Almanya'ya giderek Freiburg'ta maden mühendisliği okumuştur. Behbud, aynı zamanda bu üniversiteyi bitiren ilk Azeri Türkü'dür. Freiburg'tan sonra Londra'da da bir süre ihtisas yapmıştır. 1907'de Azerbaycan'a dönen İngiliz, Alman, Fransız, Rus, Gürcü ve Ermeni dillerini de bilen Cevanşir, Difaî teşkilatına girdiği gibi Milyoner Şibayev'in petrol şirketinde çalışmaya başlamıştır. Bu sırada Hacı Tagiyef'in önderlik ettiği Bakü Müslüman Hayriye Cemiyeti'nde de faaliyette bulunmuştur¹⁸. Daha sonra Cevanşir, bir süre Bakü'deki bir İngiliz Petrol Şirketi'nde çalışmış, İsveçli Nobel Şirketi'nin müdür-

¹⁶ Özdemir, **Üç Jöntürk'ün Ölümü**, s. 15-17. Türk ve Azerbaycanlı devlet adamlarının Ermeniler tarafından şehit edilmesini Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Milli Emniyet Müdürü Naki Keykurun, hatıralarında şöyle değerlendirmektedir: "Onlar (Daşnak Fırkası) akıllarınca Türk milletini tüketeceklerdi. Ancak şurasını unuttular ki Türk'ün bir kolunda Feth Ali Hanları, Hasan Beyleri, Behbut Cevanşirleri, diğer kolunda Talatları, Şakirleri, Doktor Nazımları, Cemal Paşaları şehit etmekle Türk tükenmez". Naki Keykurun, **Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)**, İlke Kitabevi Yay., İstanbul, 1998, s. 174.

¹⁷ Usta, "Ağaoğlu Ahmed Bey'in Ermeni Propagandalarının Mahiyeti Üzerine Bir Konferansı," s. 3.

¹⁸ Nesiman Yaqublu, **Cumhuriyet Qurucuları**, Nurlar Neşriyat, Bakü, 2018, s. 141-142.

lüğünü de yapmıştır. Petrol Mühendisliğinde Avrupalı ve Rus meslektaşları arasında oldukça temayüz etmiş bir kişiliktir¹⁹. 1917 Rus Devrimi'nden sonra Geçici Milli Müselman Œurası'nın İcra Komitesi azalığında da bulunmuştur²⁰.

Behbud Han CevaŒir, 17 Haziran 1918 tarihinde Fethali Han Hoyski'nin başkanlığında kurulan ikinci Azerbaycan Hükümeti'nde Dahiliye Nazırı olarak bulundu. Yani CevaŒir Azerbaycan'ın ilk Dahiliye Nazırı'dır. Bu hükümette 6 Ekim 1918 tarihinde yapılan revizyonda ise Dahiliye Nazırlığı'na ilaveten Ağa AŒurov'un Posta ve Telgraf Nazırı olmasıyla²¹ Ticaret ve Sanayi Nazırlıklarını da üstlenmiştir. Bu hükümet, Müsavatçılar ile tarafsızlardan oluşmaktaydı. Bu hükümette yer alan Behbud Han CevaŒir ise tarafsızlardandı²². Hükümette tarafsız olarak yer alan CevaŒir, Müsavatçı olmamakla birlikte eski Difaâ teşkilatı üyesiydi. Hükümette de CevaŒir gibi birçok Difaâ üyesi bulunmaktaydı²³.

Behbud Han CevaŒir'in Dahiliye Nazırlığı sırasında, yaşanan en önemli olaylardan biri de İngilizlerin Bakü'yü işgal etmeleridir. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti, İtilaf Devletleri ile 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'ni imzalayarak savaştan çekilmiştir. 10 Kasım 1918'den itibaren de Azerbaycan'da bulunan Kafkas İslam Ordusu, Bakü'yü tahliye etmeye başlamıştır. Bu gelişme üzerine Başbakan Fethali Han Hoyski, Azerbaycan'ın geleceğini düşünerek İtilaf Devletlerinin Kuzey İran Orduları Komutanı İngiliz General William M. Thomson ile müzakerelere başladı. Müzakereler sonucunda 17 Kasım

¹⁹ Usta, "Ağaoğlu Ahmed Bey'in Ermeni Propagandalarının Mahiyeti Üzerine Bir Konferansı," s. 3.

²⁰ Yaqublu, **Cumhuriyyet Qurucuları**, s. 143.

²¹ Yaqublu, **Cumhuriyyet Qurucuları**, s. 141.

²² **Büyük Devletler Kışkacında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)**, (Ed. Qıyas Œükürov-Vasif Qafarov), IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2010, s. 422; Hasan Hasanov, **Neriman Nerimanov'un Milli Dövlətçilik Bakışları ve Faaliyeti**, Bakü, 2005, s. 75.

²³ Qıyas Œükürov, "Cumhuriyetin Kuruluş Devrinde Azerbaycan'da İstiklal ve İlhak Tartışmaları (Ocak-Haziran 1918)", **Büyük Devletler Kışkacında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)**, (Ed. Qıyas Œükürov-Vasif Qafarov), IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2010, s. 66; Yaqublu, **Cumhuriyyet Qurucuları**, s. 142143.

1918'de Hintli askerlerden oluşan ilk İngiliz ordusu General Thomson komutasında Bakü'ye girdi. Yapılan resmi karşılama töreninde Dahiliye Nazırı Behbud Han Cevanşir, Hariciye Nazırı Vekili Adil Han Ziyadhanlı ile nezaretin üst düzey bürokratları ile sivil toplum örgütlerinin temsilcileri de katıldı²⁴.

Behbud Han Cevanşir, Dahiliye Nazırı iken Azerbaycan'da bir takım idari reform hareketlerine de girişmiştir. Bunlardan biri de İrevan'ın Azerbaycan sınırları içinde bulunan kısmında yerel yönetimin kurulmasıyla ilgilidir²⁵. Dahiliye Nazırlığı sırasında Azerbaycan Polis Teşkilatı'nı da oluşturmuş, Bakü'de bir Polis Okulu açmış, 7 Ekim 1918'de Azerbaycan Meclisi'ne seçilmiştir²⁶. 26 Aralık 1918 tarihinde yine Fethali Han Hoyski'nin Başbakanlığında kurulan üçüncü hükümette Cevanşir, yerini Müsavat Partisi'nden Halil Hasmehmedov'a bırakmıştır. Dahiliye Nezareti'nden ayrıldıktan sonra 18 Haziran 1919'da *Deyanet* adlı bir şirket kurarak dış ticaret yapmaya başlayan Cevanşir, özellikle Almanya'dan buğday ithal ederek ticari faaliyette bulunmuştur²⁷.

Rus Kızılordusu, 28 Nisan 1920'de Azerbaycan'ı işgal ettiğinde Behbud Han Cevanşir tutuklanarak 12 arkadaşıyla birlikte idama mahkûm edilmiştir. Arkadaşlarının 11'inin idamından sonra sıra O'na gelince Bolşevikler, Cevanşir'i idam etmekten vazgeçmişlerdir. Bolşevikler, Bakü'yü ele geçirdikten sonra petrol sahalarının idaresini iş tecrübesi ve yeteneklerini de dikkate alarak işin uzmanı olan Cevanşir'e bırakmışlardır. Cevanşir yeni görevini layıkıyla üstlenerek petrol şebekesini yenileyerek düzene koymuştur. Bundan sonra Bolşevik Neriman Nerimanof tarafından Avrupa ile petrol alım-satımı konusunda

²⁴ Cemil Hesenli, "Cumhuriyet Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (1918-1920)", **Büyük Devletler Kışkırcısında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)**, (Ed. Qıyas Şükürov-Vasif Qafarov), IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2010, s. 242.

²⁵ Firdösiyye Ehedova, "Cumhuriyet Döneminde Azerbaycan'da Yasama ve Yürütme (1918-1920)", **Büyük Devletler Kışkırcısında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)**, (Ed. Qıyas Şükürov-Vasif Qafarov), IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2010, s. 289.

²⁶ Cevanşir'in Dahiliye Nazırlığı dönemindeki Meclis faaliyetleri için bkz. Yaqublu, **Cumhuriyyet Qurucuları**, s. 144-148.

²⁷ Yaqublu, **Cumhuriyyet Qurucuları**, s. 148.

inceleme yapmak üzere Almanya'ya gitmek üzere İstanbul'a gönderilmiştir²⁸. Yani bu tarihte Cevanşir, Sovyet Azerbaycanı'nın İstanbul Ticaret Temsilciliği'ne (*Dersaadet Mümessil-i Ticarisi*) getirilmiştir.

Behbud Han Cevanşir'in Ticari Mümessil olarak ne zaman İstanbul'a geldiğini kesin olarak tespit edemedik. Ancak şehit edilmesinden bir gün sonra Polis Müdüriyet-i Umumiyesi İkinci Şubesi'nden Dahiliye Nezareti'ne yazılan 19 Temmuz 1921 tarihli bir yazıyla *İkdam* gazetesinde yayınlanan "Siyasi Bir Cinayet" adlı haberde Behbud Han Cevanşir'in İstanbul'a bir ay önce geldiği belirtilmektedir²⁹. Bu bilgiye dayanarak Cevanşir'in en azından Haziran 1921 ortalarında İstanbul'a geldiği anlaşılmaktadır. İstanbul'a eşi Tamara ve kardeşleri Cemşid ve Sürhad ile birlikte gelen Cevanşir, bir süre Azerbaycan'dan tanıdığı ve aynı zamanda akrabası olan Ahmet Ağaoğlu'nun evinde beş gün kalmıştır³⁰. Ahmet Ağaoğlu'nun ailesine daha fazla rahatsızlık vermek istemeyen Cevanşir, Beyoğlu Pera Palas Oteli'nde üç oda kiralararak 134/171 numaralı odasında ikamet etmeye başlamıştır³¹. Behbud Han Cevanşir, *İkdam* gazetesinin haberine göre İstanbul'da sonra Paris'e gidecekti³². Cevanşir'in ölümünden sonra kardeşleri Cemşid ve

²⁸ Usta, "Ağaoğlu Ahmed Bey'in Ermeni Propagandalarının Mahiyeti Üzerine Bir Konferansı," s. 3; Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım**, III, Altındağ Yay., İstanbul, 1967, s. 746-747; Yaqublu, **Cumhuriyyet Qurucuları**, s. 141, 148; Cevanşir'in Azerbaycan'ın Ruslar tarafından işgali üzerine Türkiye'ye sığındığı şeklindeki bilgi doğru değildir. Salim Durukoğlu-Sevim Salik, "Türklerin Uğradığı İşkence, Sürgün, Katliam ve Soykırımlar Sözlüğü", **AKRA Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi**, VII/Eylül 2015, s. 211-258.

²⁹ **BOA, DH. İ. UM**, No: 20-28/14/53, 19 Temmuz 1337 (1921), leff 1; "Siyasi Bir Cinayet", *İkdam*, 20 Temmuz 1921, s. 2.

³⁰ Usta, "Ağaoğlu Ahmed Bey'in Ermeni Propagandalarının Mahiyeti Üzerine Bir Konferansı," s. 3; Yaqublu, **Cumhuriyyet Qurucuları**, s. 148.

³¹ **BOA, DH. İ. UM**, No: 20-28/14/53, 19 Temmuz 1337 (1921), leff 1; "Siyasi Bir Cinayet", *İkdam*, 20 Temmuz 1921, s. 2.

³² "Siyasi Bir Cinayet", *İkdam*, 20 Temmuz 1921, s. 2. Behbud Han Cevanşir'in 1921'de İstanbul'da şehit edilmesi o tarihte Kurtuluş Savaşı ile meşgul olan TBMM'de yankı bulmamıştır. Uğur Üçüncü, "Birinci Dönem TBMM'de Azerbaycan ve Azerbaycanlılar Algısı", **I. Milletlerarası Türkiye-Azerbaycan Münasebetleri Sempozyumu (12-14 Mayıs 2016)**, (Ed. Mehmet Serhat Yılmaz-Cevdet Yakupoğlu-Namıq Musalı), Kastamonu Üniversitesi Yay., Kastamonu 2016, s. 149-162.

Sürhad Türkiye’de kalmış, eşi Tamara ise Moskova’ya taşınarak orada ölmüştür³³.

Torlakyan Davası

Katil Torlakyan, Osmanlı vatandaşı olduğu için Türk mahkemesinde yargılanmalıydı. Bu amaçla Adliye Nezareti, Hariciye Nezareti’ne başvurarak Torlakyan’ın yargılanması için İtilaf makamlarına başvurularak gerekli işlemin yapılmasını istemiştir. Bunun üzerine Hariciye Nezareti, 10 Ağustos’ta İngiliz ve 21 Ağustos’ta da Fransız işgal güçlerine başvurarak Torlakyan’ın iadesini istediye de bu istek işgal güçleri tarafından reddedilmiştir³⁴. Bu kararın gerekçesi ise davanın İstanbul’un asayişini ihlal edecek mahiyette olmasıydı. Bu yüzden de General Harrington katilin yargılanmasına 8 Ağustos 1921’de karar vermiştir³⁵.

Türk basını tarafından da ilgiyle takip edilen Torlakyan Davası, 11 Ağustos 1921’de İngiliz Divan-ı Harbi olarak kullanılan Harbiye Mektebi binasında başlamıştır. Mahkeme Heyeti, İngiliz Birinci Hamshire Alay Komutanı Binbaşı Freezy başkanlığında Yüzbaşı Berkeley, Teğmen Oconur ve Savcı Miralay Ballar’ın Yaveri Teğmen Rickatson Hatt’dan oluşmaktaydı. Torlakyan’ı ise Dikran Barsamyan, Hamayak Hüsrevyan ve Maltalı Doktor Miçi Efendiler savunmaktaydı³⁶.

Torlakyan’ın avukatlığını üstlenen Dikran Barsamyan Efendi, Darülfünûn’da İngilizce Müderrisiydi. Meclis-i Mebusan’ın üçüncü devresi için yapılan seçimlerde 172 oy alarak İttihat ve Terakki Fırkası’nın

³³ Yaqublu, **Cumhuriyet Qurucuları**, s. 152.

³⁴ **BOA, HR. SYS**, No: 2467/41, leff 2, 3 Ağustos 1921 ve 10 ve 21 Ağustos 1921 tarihli derkenarlar.

³⁵ “Behbud Han’ın Katli”, 24 Ağustos 1921, **İleri**, s. 4; “Behbud Han’ı Şehid Eden Ermeni’nin Muhakemesi”, **Tevhid-i Efkâr**, 24 Ağustos 1921, s. 3.

³⁶ “Behbud Han’ın Katilinin Muhakemesi”, **İkdam**, 24 Ağustos 1921, s. 3; Ahmed Cemaleddin, **Torlakyan Davası**, s. 28; Çulcu, **Ermeni Entrikalarının Perde Arkası Torlakyan Davası**, s. 28.

Sivas Mebusu seçilmiştir³⁷. Diğer avukat Himayak Hüsrevyan ise Ermeni Patrikhanesi'nin Cismanî Meclis Üyesi olmasının yanında daha önce Darülfünûn'da Ceza Müderrisliğinde de bulunmuştu. Cevanşir Ailesi'nin avukatlığını ise Samet Ağaoğlu'nun *Bir Garip Avukat*³⁸ olarak zikrettiği Haydar Rifat Bey³⁹ üstlenmiştir. Haydar Rifat Bey'e tercüman Reşad Danyal ve kâtibe olarak Ahmet Ağaoğlu'nun kızı ve aynı zamanda Mekteb-i Hukuk'un ilk kız öğrencisi Süreyya Ağaoğlu eşlik etmekteydi⁴⁰.

Dava, İstanbul İşgal Kuvvetleri Başkomutanı General Harrington'un bir tebliğiyle başlamıştır. 11 Ağustos 1921'de başlayan davanın ilk duruşmasında Behbud Han Cevanşir'in kardeşi Cemşid ile Behbud Han'ın eşi Tamara'nın⁴¹ ifadeleri alınmıştır.

Torlakyan Davası görülürken, Ermeniler olayı, bir intikam alma davasına dönüştürmüşlerdir. Bu amaçla Ermeni avukatlar, meseleyi tehirden itibaren ele alarak, Cevanşir'i Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'ye girişı sırasında yaşanan olaylardan sorumlu tutmuşlar ve bu

³⁷ İhsan Güneş, **Türk Parlamento Tarihi I. ve II. Meşrutiyet**, II, TBMM Vakfı Yay., Ankara, 1997, s. 541; Barsamyan Efendi'yi yakından tanıyan Ağaoğlu Ahmet, O'nun Selanik'te iken Cemiyet'e dahil olduğunu, Rumeli'de bir süre öğretmenlik yaptığını, Cemiyet merkezi İstanbul'a nakledildikten sonra İstanbul'a geldiğini, Darülfünun'da İngilizce öğretmenliği yaptığını, mebus iken Tehcir Kanunu lehine oy verdiğini, Talat ve Enver Paşaların eteğinden ayrıldığını, şimdi onlara düşmanlık ettiğini belirtmektedir. Usta, "Ağaoğlu Ahmed Bey'in Ermeni Propagandalarının Mahiyeti Üzerine Bir Konferansı," s. 4.

³⁸ Samet Ağaoğlu, **Babamın Arkadaşları**, Üçüncü Baskı, Baha Matbaası, İstanbul, 1969, s. 34-38.

³⁹ Avukat Haydar Rifat, Mondros Mütarekesi'nden sonra 2 Mayıs 1918'de görülmeye başlanan İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensup olanların yargılandığı davada da avukatlık yapmıştır. Bu davanın ilk duruşmasında Sadrazam Sait Halim Paşa ile Nazırlardan Şükrü, Ahmet Nesimi, İbrahim ve Halil Beyler ile Merkez-i Umumî üyelerinden Mithat Şükrü Bleda, Kemal, Talat, Ziya Gökalep ve Rıza Beyler bulunuyordu. Bu grubun avukatları arasında ise Haydar Rifat, Celalettin Arif, Sadettin Ferit ve İsmail Mahir'in de aralarında bulunduğu 17 kişi bulunuyordu. Ahmet Ağaoğlu, **Mütareke ve Sürgün Hatıraları**, (Yay. Haz. Ertan Eğribel-Ufuk Özcan), Doğu Kitabevi, İstanbul, 2010, s. 69.

⁴⁰ "Behbud Han'ın Katilinin Muhakemesi", **İkdam**, 24 Ağustos 1921, s. 3; Ahmed Cemaleddin, **Torlakyan Davası**, s. 28; Çulcu, **Torlakyan Davası**, s. 28.

⁴¹ "Behbud Han'ın Katilinin Muhakemesi", **İkdam**, 24 Ağustos 1921, s. 3.

şekilde cinayete siyasi bir yön vermeye çalışmışlardır. Böylelikle duruşmalar, bir cinayet davasından ziyade siyasi bir hesaplaşmaya dönüştürmüştür.

Mahkeme başladığında yargılamanın 8 günde bitirileceği öngörülmüşse de⁴² mahkeme 45 celsede tamamlanabilmiştir. Yargılamada Cevanşir Ailesi'nin şahitliklerini Cemşid Han, Cevanşir'i muayene eden Doktor Hill, Cevanşir'in eşi Tamara, Polis Memuru Ali Efendi, Rusça *Azerbaycan* gazetesinin Müdürü ve Başyazarı Şefi' Bey Rüstembeyof, Karaağazade Ahmet Hamdi Bey, Semender Bey, Prenses Ziba Gaibof Hanım, Yusuf Bey Kasımov, Avukat Hikmet Bey, Ali Asaf Bey ve Dr. Mazhar Osman Bey yapmıştır. Dr. Mazhar Osman Bey'in ifadesi Katil Torlakyan'ın sağlık durumu ve cezai ehliyeti hakkındaydı. Diğer şahitler ise genel olarak Bakü olayları sırasında Cevanşir'in suçsuz olduğunu, olaylarda ölen Ermenilerin mukatele sırasında hayatlarını kaybettiklerini ifade etmişlerdir.

Torlakyan lehinde ifade veren şahitlerin sayısı 28'dir. Bunlar daha çok, Bakü olayları sırasında Cevanşir'in doğrudan doğruya sorumlu olduğu yönünde ifade vermişlerdir. Bunlar Bakülü Elevniyan, Minas Haberciyen, Gümrülü Madam Arus Handanyan, Mühendis Aram Bağdanoviç, Rus Subayı Pavel Tigan, David Derdavid, Kirkor Amiryen, Karabet Yazıcıyan, Madam Kohar Saryan, Papaz Vahan, Tahmazyan, Boris Baykof, Matmazel Çaço Kerelleyen, Yervant Odyan, Dr. Arşak Bogosyan, İngiliz Miss Braun, Rus Albay Boris Gyor Kavri, Nikola Tincakof, Siranuş Haçaturyan, Torlakyan'ın ev sahibi Garbisyen çifti, Dr. Karabet Ahancıyan, Dr. Vasilous Konus, Dr. Yorgi Zilaniki, Torlakyan'ın hapisane arkadaşı Kazım Nuri Osmanoviç ve kayıkçı Şükrü Hasan ve Bolşevik Aleksander Mihaloviç'tir. Bu şahitlerin büyük bir kısmı ifadelerinde Bakü olaylarında Cevanşir'in sorumluluğu bulunduğunu beyan etmişlerdir. Yani bir bakıma şahit ifadeleri, Ermenilerin kendi ırkıdan adam öldürmüş bir katili nasıl canla-

⁴² "Behbud Han'ı Şehid Eden Ermeni'nin Muhakemesi", *İleri*, 24 Ağustos 1921, s. 3.

başla müdafaa ettiğini göstermektedir. Buna rağmen İngiliz Mahkeme Heyeti, Bakü olaylarında Cevanşir'in rolüne dair bir beyanatta bulunmamıştır⁴³.

Yargılama sırasında İngiliz Divan-ı Harbi neredeyse tüm mahkeme boyunca tarafsızlığını korumuştur. Bu tarafsızlık incelediğimiz gazete kupürlerinden ve dönemin İleri gazetesi muhabiri Ahmed Cemaleddin Saraçoğlu'nun yazdığı *Torlakyan Davası* adlı kitaptan aleni bir şekilde anlaşılmaktadır. Mahkemeyi siyasi bir cinayet davasına dönüştürmeyi başaran Torlakyan'ın avukatları Hüsrevyan, Barsamyan ve Miçi, Torlakyan'ı beraat ettiremeyeceklerini anlayınca müvekkillerini farklı bir yola sevk etmişlerdir. Bu yeni yol ise Torlakyan'ın zaman zaman nüks eden hastalığı idi. Torlakyan sar'a hastası idi. Avukatları Torlakyan'ın cinayet anında sar'a nöbeti geçirdiğini isbat edebilirlerse O'nu ceza almaktan kurtarabilirlerdi. Bu amaçla Torlakyan'ın olay anında sar'alı olduğunu iddia etmeye başladılar. Bu yüzden Torlakyan'ın ev sahipleri Haykuhi Garbisyan ve eşi Torlakyan'ın evde; hapisane arkadaşlarından da Kazım Nuri Osmanoviç, Kayıkçı Şükrü Hasan ve Bolşevik Aleksander Mihaloviç koğuşta Torlakyan'ın birkaç defa sar'a nöbeti geçirdiğini mahkemede ifade ettiler. Daha sonra hapisanede Torlakyan'ı muayene eden doktorlar dinlendi. Bunlardan Dr. Karabet Ağacanyan, Dr. Vasilyus Konus ve Dr. Yorgi Zılanaki Torlakyan'ın sar'a hastası olduğunu ve cinayeti sar'a nöbeti geçirirken işlemiş olduğunu beyan ettiler. Bunlara daha sonra İngiliz Ordusu hekimlerinden Binbaşı Devis de katıldı.

Bunun üzerine Cevanşir Ailesi'ni savunan avukat Haydar Rifat Bey, 38. celseye Emraz-ı Akliyye Uzmanı ve aynı zamanda ülkemizde modern manada Akıl Hastalıkları tıp dalının temelini atan Dr. Mazhar

⁴³ Gerek Cevanşir Ailesi ve gerekçe Torlakyan için ifade veren şahitlerin ayrıntılı beyanatı için bkz. 26, 30-31 Ağustos, 1-4, 6-11, 13-14, 16-18, 20-30 Eylül tarihli **İkdam** gazetesi nüshaları. 27-28, 30-31 Ağustos, 1-3, 6, 8-11, 13-18, 20-25, 27-30 Eylül tarihli **İleri** gazetesi nüshaları. 27-28, 30 Ağustos, 8-9, 11, 13-14, 16-18, 20, 27 Eylül tarihli **Peyam-ı Sabah** nüshaları.

Osman Bey'i (1884-1951)⁴⁴ davet etti. Dr. Mazhar Osman Bey, bu sırada Şişli Fransız Hastanesi'nin başhekimi idi. Mazhar Osman Bey, ifadesinde arkadaşlarıyla birlikte Torlakyan'ı muayene ettiğini, Torlakyan'ın verdiği cevaplardan olay anında şuurlu bir şekilde cinayeti işlediğini ve cezai ehliyeti bulunduğunu tıbbi delillerle isbat etti. Konu hakkında hekim arkadaşları Lütfi Akif, Ahmet Şükrü (Emet) ve Şükrü Hazım (Tiner) ile birlikte hazırladıkları raporunu da *Tıbbî Etüd: Torlakyan Davası* adıyla Mahkeme Heyeti'ne sundu⁴⁵.

Bu gelişmeden sonra 4-5 Ekim 1921 tarihlerinde taraflar taleplerini Mahkeme Heyeti'ne sundular, Hüsrevyan ve arkadaşları Torlakyan'ın cezai ehliyeti olmadığı gerekçesiyle beraatını, Avukat Haydar Rifat Bey ise Torlakyan'ın cezalandırılmasını talep ettiler⁴⁶. Bu sırada Rickatson Hatt'ın yerine atanan İngiliz Divan-ı Harp Savcısı Gribbon, Torlakyan'ın suçlu bulunduğunu, katile verilecek cezanın Başsavcılık tarafından birkaç gün içinde belirleneceğini bildirdi⁴⁷. Gerçekten de bir hafta sonra Divan-ı Harp, Torlakyan'a idam cezası verdi. Bu karar, İstanbul'da sevinçle karşılandı⁴⁸.

Bu şekilde davanın görülmesinden ve Torlakyan'ın idama mahkûm edilmesinden sonra hukuk tarihinde eşine pek ender rastlanılan yeni bir haber duyuldu. 3 Kasım 1921'de Havass ve Reuter Ha-

⁴⁴ Dr. Mazhar Osman'ın biyografisi için bkz. Nuran Yıldırım, "Usman, Mazhar Osman", **DİA**, 42, İstanbul, 2012, s. 189-191.

⁴⁵ "Behbud Han Cevanşir'i Şehid Eden Torlakyan'ın Muhakemesi", **İkdam**, 29 Eylül 1921, s. 4. Dr. Mazhar Osman'ın raporu için bkz. Mazhar Osman, **Torlakyan Davası: Tıbbî Etüd**, Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1337/1921, 21 s.

⁴⁶ "Behbud Han'ı Şehid Etmiş Olan Katil Torlakyan'ın Mahkemede Müdaafanamesi", **İkdam**, 5-6 Ekim 1921, s. 3; "Torlakyan'ın Muhakemesi", **İleri**, 5-6 Ekim 1921, s. 2.

⁴⁷ "Torlakyan'ın Mücrimiyeti", **İleri**, 7 Ekim 1921, s. 2; "Behbud Han Cevanşir'in Katili Misak Torlakyan'ın Aleyhine Dün Mücrimiyet Kararı Tebliği", **İkdam**, 7 Ekim 1921, s. 1.

⁴⁸ "Katil Torlakyan İdama Mahkûm Edildi", **İkdam**, 20 Ekim 1921, s. 1; "Katil Torlakyan İdama Mahkûm", **Yeni Şark**, 24 Ekim 1921, s. 1; "Katil Torlakyan İdama Mahkûm", **İleri**, 25 Ekim 1921, s. 2; "Torlakyan İdama Mahkûm", **Peyam-ı Sabah**, 25 Ekim 1921, s. 3; "Katil Torlakyan'ın İdama Mahkûmiyeti", **Yeni Şark**, 25 Ekim 1921, s. 1; "Torlakyan İdama Mahkûm edildi", **Tevhid-i Efkâr**, 25 Ekim 1921, s. 1, "Katil Torlakyan", **Peyam-ı Sabah**, 26 Ekim 1921, s. 3;

ber Ajansları tarafından Torlakyan hakkında bir haber geğildi. Bu habere göre Torlakyan cinayetten suçlu bulunmuş ise de mahkeme kendisinin olay anında “muhtelüşsuur ve gayr-i mesul” addetmiştir⁴⁹. Yani Torlakyan, diğer Ermeni terörist Tehleryan gibi ceza almaktan kurtulmuştur. Bu karar hukuki olmaktan ziyade siyasi bir karardır. Yani mahkeme Torlakyan'ın birinci derecede cinayet suçlusu olup olmadığına hiç değinmemiştir.

Böylece ceza almaktan kurtulmuş olan Torlakyan, hapisten çıkarılarak Ermeni Patrikhanesi'ne teslim edilmiştir. 22 Kasım 1921'de de güya tedavi edilmek amacıyla Yunan bandıralı bir gemi ile İstanbul'dan Pire'ye gönderilmiştir⁵⁰. Bu şekilde yurt dışına kaçan Misak Torlakyan, Yunanistan ve Romanya'da bir süre bulunduktan sonra ABD'ye yerleşmiş ve 1968 yılında 76 yaşında California'da ölmüştür.

Sonuç

Rıza Nur'un anılarında *pek Türkçü ve vatanperver ve böyle zeki, makul vatanperver Azeri Türkü görmedim* dediği Behbud Han CevaŒir, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşuna damgasını vurmuş önemli bir devlet adamıdır. İyi bir petrol ve maden mühendisliği eğitimi almış olan Behbud Han CevaŒir, aynı zamanda siyasi bir kişiliktir. Azerbaycan'ın kurulmasında Dahiliye Nazırı olarak rol aldığı gibi, Bakü petrollerinin ıslahında da önemli gayretleri görülmüştür.

Behbud Han CevaŒir, Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'daki faaliyetleri ve bölgede yaşanan mukatelede sorumluluk sahibi olduğu gerekçesiyle Taşnakçıların paravan örgütü olan Nemesis militanları tarafından diğer Müsavat ve İttihat-Terakki erkânı gibi 18 Temmuz 1921'de şehit edilmiştir.

⁴⁹ “Katil Torlakyan Gayrimesul Addediliyor”, **İkdam**, 4 Kasım 1921, s. 1; “Katil Torlakyan”, **İleri**, 4 Kasım 1921, s. 2; “Torlakyan Hakkındaki Hüküm”, **Peyam-ı Sabah**, 4 Kasım 1921, s. 3; “Katil Torlakyan”, **Yeni Şark**, 4 Kasım 1921, s. 2; “Torlakyan Hakkındaki Karar”, **Tevhid-i Efkar**, 4 Kasım 1921, s. 1.

⁵⁰ “Torlakyan Gitti”, **İleri**, 23 Kasım 1921, s. 1; “Torlakyan Tahliye Edildi”, **Yeni Şark**, 23 Kasım 1921, s. 2.

Mütareke İstanbulu'nda İngiliz Divan-ı Harbi'nde görülen cina-yet davası, katil Torlakyan'ı suçsuz bulmak için Ermeniler tarafından siyasi bir hesaplaşmaya dönüştürülmüştür. Mahkeme önce Torlakyan'ı suçlu bulup idama mahkûm etse de ardından 3 Kasım 1921'de akıl sağlığı yerinde olmadığı gerekçesiyle tahliye kararı vermiştir. 22 Kasım 1921'de Torlakyan, yurtdışına kaçırılmıştır. Torlakyan da ay-nen Berlin'de Talat Paşa'nın katili Tehleryan'ın yargılanması gibi Ermeniler tarafından etkin bir savunma stratejisine dönüştürülmüştür.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Dahiliye Nezareti, (DH. İ. UM), No: 20-28/14/53.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Hariciye Siyasi, (HR. SYS), No: 2467/41.

Gazeteler

26, 30-31 Ağustos, 1-4, 6-11, 13-14, 16-18, 20-30 Eylül 1921, **İkdam.**

27-28, 30-31 Ağustos, 1-3, 6, 8-11, 13-18, 20-25, 27-30 Eylül 1921, **İleri.**

27-28, 30 Ağustos, 8-9, 11, 13-14, 16-18, 20, 27 Eylül 1921, **Peyam-ı Sabah**

Kitap, Makale ve Tezler

Ağaoğlu, Ahmet, **Mütareke ve Sürgün Hatıraları**, (Yay. Haz. Ertan Eğribel-Ufuk Özcan), Doğu Kitabevi, İstanbul, 2010.

Ağaoğlu, Samet, **Babamın Arkadaşları**, Üçüncü Baskı, Baha Matbaası, İstanbul, 1969.

Azerbaycan Cumhuriyeti 1918-1920 Osmanlı Arşiv Belgeleri, (Ed. Yunus Özger), Teas Press, İstanbul, 2018.

Başkan, Ömer Fatih, **Ermeni Komiteleri**, (Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Kahramanmaraş, 2013.

- “Behbud Han CevaŒır Nasıl Œehid Edildi”, **İkdam**, 28 Temmuz 1921, s. 3.
- “Behbud Han CevaŒır'ı Œehid Eden Torlakyan'ın Muhakemesi”, **İkdam**, 29 Eylül 1921, s. 4.
- “Behbud Han CevaŒır'ın Katili Misak Torlakyan'ın Aleyhine Dün Mücrimiyet Kararı Tebliği”, **İkdam**, 7 Ekim 1921, s. 1.
- “Behbud Han'ı Œehid Eden Ermeni'nin Muhakemesi”, **İleri**, 24 Ağustos 1921, s. 3.
- “Behbud Han'ı Œehid Eden Ermeni'nin Muhakemesi”, **Tevhid-i Efkâr**, 24 Ağustos 1921, s. 3.
- “Behbud Han'ı Œehid EtmiŒ Olan Katil Torlakyan'ın Mahkemede Müdaafanamesi”, **İkdam**, 5-6 Ekim 1921, s. 3.
- “Behbud Han'ın Hadise-i Katli”, **İleri**, 2 Ağustos 1921, s. 4.
- “Behbud Han'ın Katili”, **İleri**, 24 Ağustos 1921, s. 4.
- “Behbud Han'ın Katilinin Muhakemesi”, **İkdam**, 24 Ağustos 1921, s. 3.
- Bogosian, Eric, **Nemesis Operasyonu**, (Çev. Önder Seçkin), Kalkedon Yay., İstanbul, 2016.
- Çulcu, Murat, **Ermeni Entrikalarının Perde Arkası Torlakyan Davası**, KastaŒ Yay., İstanbul, 1990.
- “Defin”, **İkdam**, 21 Temmuz 1921, s. 3.
- Duman, Önder, “Mütareke İstanbulu'nda Ermeni Faaliyetleri”, **Ermeni AraŒtırmaları**, XVI-XVII, 2004/2005, <http://www.era-ren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=15> (E.T. 10/06/2018).
- Durukoğlu, Salim -Sevim Salik, “Türklerin Uğradığı İŒkence, Sürgün, Katliam ve Soykırımlar Sözlüğü”, **AKRA Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi**, VII/Eylül 2015, s. 211-258.
- Ehmedova, Firdösiyye, “Cumhuriyet Döneminde Azerbaycan'da Yasama ve Yürütme (1918-1920)”, **Büyük Devletler Kıskaçında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)**, (Ed. Qıyas Œükürov-Vasif Qafarov), IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul, 2010, s. 288-297.

Güneş, İhsan, **Türk Parlamento Tarihi I. ve II. Meşrutiyet**, II, TBMM Vakfı Yay., Ankara, 1997.

Hasanov, Hasan, **Neriman Nerimanov'un Milli Devletçilik Bakışları ve Faaliyeti**, Bakü, 2005.

Hesenli, Cemil, "Cumhuriyet Dönemi Azerbaycan Dış Politikası (1918-1920)", **Büyük Devletler Kışkırcısında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)**, (Ed. Qıyas Şükürov-Vasif Qafarov), IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2010, s.227-256.

Karakoç, Ercan, **Geçmişten Günümüze Ermeni Komiteleri ve Terörü (Hınçak-Taşnak'tan Asala ve JCAG-ARA'ya)**, IQ Yay., İstanbul 2009.

"Katil Torlakyan Gayrimesul Addediliyor", **İkdam**, 4 Kasım 1921, s. 1;

"Katil Torlakyan İdama Mahkûm Edildi", **İkdam**, 20 Ekim 1921, s. 1;

"Katil Torlakyan İdama Mahkûm", **İleri**, 25 Ekim 1921, s. 2;

"Katil Torlakyan İdama Mahkûm", **Yeni Şark**, 24 Ekim 1921, s. 1;

"Katil Torlakyan'ın İdama Mahkûmiyeti", **Yeni Şark**, 25 Ekim 1921, s. 1;

"Katil Torlakyan", **İleri**, 4 Kasım 1921, s. 2;

"Katil Torlakyan", **Peyam-ı Sabah**, 26 Ekim 1921, s. 3;

"Katil Torlakyan", **Yeni Şark**, 4 Kasım 1921, s. 2;

Keykurun, Naki, **Azerbaycan İstiklâl Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)**, İlke Kitabevi Yay., İstanbul, 1998.

Mazhar Osman, **Torlakyan Davası: Tıbbî Etüd**, Orhaniye Matbaası, İstanbul, 1337/1921, 21 s.

Özdemir, Hikmet, **Üç Jöntürk'ün Ölümü Talat-Cemal-Enver**, Remzi Kitabevi, Üçüncü Baskı, İstanbul, 2008.

Rıza Nur, **Hayat ve Hatıratım**, III, Altındağ Yay., İstanbul, 1967.

[Saraçoğlu], Ahmed Cemaleddin, **Torlakyan Davası: Behbud Han Cevanşir'in Katli**, (Ed. Fethi Gedikli), YOM Yay., Bakü, 2007.

"Siyasi Bir Cinayet", **İkdam**, 20 Temmuz 1921, s. 2.

Şükürov, Qıyas, “Cumhuriyetin Kuruluş Devrinde Azerbaycan’da İstiklal ve İlhak Tartışmaları (Ocak-Haziran 1918)”, **Büyük Devletler Kısılcacında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920)**, (Ed. Qıyas Şükürov-Vasif Qafarov), IQ Kültür Sanat Yay., İstanbul 2010, s. 38-72.

“Torlakyan Gitti”, **İleri**, 23 Kasım 1921, s. 1;

“Torlakyan Hakkındaki Hüküm”, **Peyam-ı Sabah**, 4 Kasım 1921, s. 3;

“Torlakyan Hakkındaki Karar”, **Tevhid-i Efkâr**, 4 Kasım 1921, s. 1.

“Torlakyan İdama Mahkûm edildi”, **Tevhid-i Efkâr**, 25 Ekim 1921, s. 1,

“Torlakyan İdama Mahkûm”, **Peyam-ı Sabah**, 25 Ekim 1921, s. 3;

“Torlakyan Tahliye Edildi”, **Yeni Şark**, 23 Kasım 1921, s. 2.

“Torlakyan’ın Muhakemesi”, **İleri**, 5-6 Ekim 1921, s. 2.

“Torlakyan’ın Mücrimiyeti”, **İleri**, 7 Ekim 1921, s. 2;

Usta, Veysel, “Ağaoğlu Ahmed Bey’in Ermeni Propagandalarının Mahiyeti Üzerine Bir Konferansı,” **Türk Dünyası Araştırmaları**, 131/Nisan 2001, s. 1- 13.

Üçüncü, Uğur, “Birinci Dönem TBMM’de Azerbaycan ve Azerbaycanlılar Algısı”, **I. Milletlerarası Türkiye-Azerbaycan Münasebetleri Sempozyumu (12-14 Mayıs 2016)**, (Ed. Mehmet Serhat Yılmaz-Cevdet Yakupoğlu-Namıq Musalı), Kastamonu Üniversitesi Yay., Kastamonu 2016, s. 149-162.

Yaqublu, Nesiman, **Cumhuriyyet Qurucuları**, Nurlar Neşriyat, Bakü, 2018.

Yıldırım, Nuran, “Usman, Mazhar Osman”, **DİA**, 42, İstanbul, 2012, s. 189-191.

Ekler

Resim 1: Behbud Han Cevanşir'in Mezarı (Şahsi Arşivimiz)

Resim 2: Behbud Han CevaŒir (Yaqublu, age, s. 141)

1918 YILI ALMAN DIŞ POLİTİKASINDA AZERBAJCAN VE ERMENİSTAN'IN YERİ

Sezen KILIÇ*

ÖZET

Bolşevikler, Rusya'da 1917 yılında gerçekleştirdikleri Ekim Devrimi'nden kısa bir süre sonra Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilmeye karar vermiş ve bu doğrultuda Alman İmparatorluğu, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Bulgar Krallığı ve Osmanlı İmparatorluğu ile 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Antlaşması'nı imzalamıştır. Bu antlaşma ile yeni Rus yönetimi, Osmanlı-Rus Savaşı'ndan beri (1877-1878) elinde bulundurduğu Osmanlı toprakları Kars, Ardahan ve Batum'dan geri çekileceğini taahhüt etmiştir. Aynı Antlaşma ile Bolşeviklerin Kafkasya'dan çekilmesi Bakü petroleri konusunda Osmanlı ve Alman Devletlerini karşı karşıya getirmiştir. Bu durum, savaşın başlangıcından itibaren mevcut olan Osmanlı ve Alman askerleri arasındaki anlaşmazlığın iyice gün yüzüne çıkmasına, hatta zaman zaman çatışma noktasına gelmesine vesile olmuştur.

Brest-Litovsk Antlaşması'nın imzalanması ve bunun akabinde Osmanlı ordusunun Azerbaycan ve Ermenistan topraklarında ilerleyişi konularında Alman siyasetinin nasıl bir rolü olduğu hususu, bugüne kadar daha ziyade Alman belge ve kaynaklarına dayandırılmış, ancak Ermeni bakış açısına yer vermeden sadece Türk bakış açısı ile ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu da, söz konusu meselelerle ilgili kapsamlı bir analiz yapılmasını ve aynı zamanda o dönem Alman İmparatorluğu ile Osmanlı İmparatorluğu ve Ermeni Devleti arasındaki ilişkilerin daha farklı bir şekilde değerlendirilmesini engellemektedir. Alman

* Doç. Dr., Başkent Üniversitesi ATAMER, Ankara, sezenkic197@yahoo.com.

kaynaklarına dayanarak yaptıkları değerlendirmelerde Ermeniler, Alman İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'nın son yılında da Osmanlı ordusunun 1915 yılından itibaren Ermenilere yönelik sürdürdüğü imha politikasına karşı hoşgörülü tavrından vazgeçmediğini iddia etmektedir. Bununla birlikte Osmanlı-Alman ilişkilerinde bir değişiklik, hatta zaman zaman bir gerilim söz konusu olduğunda bunun asla Almanların Ermenilere karşı olumlu bir tavır değişikliğinden değil, Kafkasya bölgesinde Türk ve Alman menfaatlerinin çatışmasından kaynaklandığı ileri sürülmektedir.

Bu araştırma, öncelikle Ermeni bakış açısıyla Alman İmparatorluğu'nun Azerbaycan ve Ermenistan'a yönelik 1918 yılı dış politikasını Osmanlı-Alman ve Alman-Ermeni ilişkileri bakımından ele almayı, akabinde de bunların gerçeklerle ne derece örtüştüğünü ortaya koymayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Alman Dış Politikası, Osmanlı Devleti, Azerbaycan, Ermenistan, 1918 Yılı

THE ROLE OF AZERBAIJAN AND ARMENIA IN GERMAN FOREIGN POLICY OF 1918 YEAR

ABSTRACT

Bolsheviks decided to withdraw from WWI a short time after October Revolution and signed Treaty of Brest-Litovsk in March 13th, 1918, with German Empire, Austro-Hungarian Empire, Bulgarian Kingdom and Ottoman Empire. Thus, new Russian government granted to withdraw from Kars, Ardahan and Batumi, which it held since Russo-Ottoman War (1877-1878). As a result of this Treaty, withdrawal of Bolsheviks from Caucasia led to the fact that Ottoman Empire came face to face with German Empire respecting Baku petrol. This even conduced to appearance of disagreement and conflict between Ottoman and German soldiers since beginning of the war.

The question which role played German policy in signature of the Treaty and progress of Ottoman army in Azerbaijan and Armenian territories has up until now been based rather on German documents and sources, but Armenian point of view haven't been included in Turkish studies. These facts prevent an extensive analysis on the question matter, as well as a different evaluation of relations between Ottoman and German Empires in that period. Armenians put forward in their examinations based on German resources that German Empire maintained its tolerant manner for Ottoman Empire's holocaust policy against Armenians since 1915. On the other hand, it is claimed that an alteration or a tension between Ottoman-German relation arose not from positive manner of Germans against Armenians, but from conflict of interests in Caucasia.

This study aims to deal with 1918 year's Azerbaijan and Armenian foreign policy of German Empire from Armenian point of view with regards to Ottoman-German and German-Armenian relations. Also, it is aimed to put forward to what extend match these information with facts.

Key Words: German Foreign Policy, Ottoman Empire, Azerbaijan, Armenia, 1918 Year.

Giriş

Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı'na katılmasıyla birlikte birçok cephede düşmanla savaşıya tutuşmuşken cephe gerisinde ve bizzat kendi topraklarında yoğun bir şekilde Müslüman halka karşı terör ve katliamla karşı karşıya kalmıştır. Ermeni çetelerin önderliğinde başlatılan bu terör ve katliamlar, Osmanlı ordusu kadar Müslüman halkı da çok zor durumda bıraktığı için İttihat ve Terakki hükümeti, 27 Mayıs 1915'te Anadolu'daki Ermenileri daha güneydeki Osmanlı topraklarına göç ettirme kararı almıştır. Bu göç esnasında çok sayıda Osmanlı Ermeni vatandaşının hayatını kaybettiği bilinen bir gerçektir. Ermeni tehciri esnasında hayatını kaybeden Ermenilerin sayısı artırıla

arttırıla bugün 1,5 milyon Ermeni'nin hayatını kaybettiği, daha doğrusu İttihat Terakki hükümeti tarafından planlı bir şekilde katledildiği başta Ermeni yazarlar olmak üzere çok sayıda Batılı yazar tarafından iddia edilmekte ve eserleriyle ortaya konulmaya çalışılmaktadır. Bununla birlikte Bolşeviklerin Kasım 1917'de Rusya'da gerçekleştirdikleri devrimden kısa bir süre sonra Birinci Dünya Savaşı'ndan çekilmelerinin ardından Osmanlı ordusunun Kafkasya'da bir Ermeni kıyımı daha başlattığı ve çok sayıda Ermeni'nin bu kıyım esnasında hayatını kaybettiği de ileri sürülmektedir.

Brest-Litovsk Antlaşması sonrası Kafkasya'da yaşananların daha iyi anlaşılmasını sağlamak üzere Bolşevik İhtilali ile birlikte Mondros Mütarekesi'ne kadar geçen süredeki olaylara değinmekte yarar vardır: Bilindiği üzere 3 Mart 1918'de yapılan Brest-Litovsk Antlaşması'nın imzalanmasıyla Kars, Ardahan ve Batum Osmanlı Devleti'ne bırakıldı. Akabinde Osmanlı ve Transkafkasya¹ delegasyonu barış koşullarını görüşmek üzere Trabzon'da toplanmış, 14 Nisan'a kadar sürececek olan konferansta Osmanlı hükümeti Brest-Litovsk barış koşullarının kabul edilmesini isterken Transkafkasya hükümeti bu anlaşmayı tanımak istememiştir. Bu arada Osmanlı birlikleri 5 Nisanda Sarıkamış'ı, 14/15 Nisanda Batum'u, 25 Nisanda Kars'ı ele geçirince Transkafkasya hükümeti önce Brest-Litovsk Antlaşması'nın koşullarını kabul etmiş, 3 gün sonra da Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmiştir. Fakat kısa bir süre sonra Transkafkasya hükümeti Çhenkeli başkanlığında Osmanlı hükümeti ile kesin barış yapmak üzere Batum'da 11 Mayıs'ta görüşmelere başlamış ve bu görüşmeler 4 Haziran 1918'e kadar sürmüştür².

¹ 28 Kasım 1917'de Gürcü, Ermeni ve Azeri temsilcilerinden oluşan bir nevi federasyon olan Transkafkasya Komiserliği kuruldu. Bolşeviklerin 18 Ocak 1918'de "kurucular meclisi"ni zorla dağıtmaları üzerine Transkafkasya Komiserliği 23 Şubat'ta bir Diyet-Temsilciler Meclisi (Seym) meydana getirdi. Selami Kılıç, **Ermeni Sorunu ve Almanya Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 200, s., 143.

² Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2010, s., 335; Kılıç, **a.g.e.**, s., 149-152.

Savaşı sürdürebilmesi için ihtiyaç duyduğu başta petrol olmak üzere hammaddelerin ve ulaşım imkânlarının Kafkasya'da mevcut olması nedeniyle Almanya, kendi yandaşı bir Gürcü devleti veya en azından Gürcülerin egemenliğinde bir Transkafkasya federasyonu oluşturarak Türklerin Transkafkasya'yı tamamen ele geçirmesini önlemek istemiştir. Bu amaçla Nisan 1918'de Albay Kressenstein'i Berlin'den Tiflis'e göndermiş, General Lossow'u da Almanya ile Transkafkasya hükümeti arasında ayrı ayrı barış yapma yetkisi vermiştir. Bu arada Osmanlı ordusu çoktan 1878 yılı öncesi sınırına ulaşmış ve 1828 yılı öncesi sınırına ulaşmak üzere de Alman askeri ve siyasi yetkililerinin protesto ve uyarılarına rağmen 15 Mayıs'tan itibaren hızlı şekilde Tiflis ve Erivan'a doğru ilerlemiştir. Aynı zamanda Transkafkasya ülkeleri ile Osmanlı Devleti arasında Batum'da başlayan barış görüşmeleri çoktan çıkmaza girmiş, Gürcüler tek çare olarak Seym'i (Transkafkasya hükümetini) 26 Mayıs'ta dağıtıp yerine Gürcistan Cumhuriyeti ilan etmekte görmüş, bunu Azerilerin ve Ermenilerin kendi cumhuriyetlerini ilan etmeleri takip etmiştir. Osmanlı hükümeti de 4 Haziran'da, 1828 yılındaki sınırlarına ulaşacak ve Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ı aynı anda tanıyacak şekilde üç ayrı Kafkas devleti ile anlaşma imzalamıştır. Bu anlaşmaya göre Gürcistan, Batum haricinde Ahıska ve Ahılkelek'i Osmanlı Devleti'ne bırakmak ve demiryollarını kullandırmak durumunda kalmış, Azerbaycan ise Osmanlı Devleti'nin askeri yardımını garantilemiştir. Ermenistan da ancak 12 bin kilometre kare kalacak şekilde önemli topraklarını Osmanlı Devleti'ne bırakmış, üstelik demiryollarını ve Bakü'ye giden karayollarını kullanma hakkını vermiştir³.

Almanya, Osmanlı ordusunun Kafkasya'da ilerlemesini diplomatik kanalla durduramayınca General Ludendorff, 8 Haziran 1918'de Enver Paşa'yı doğrudan ve tehdit edici bir tavırla uyarma gereği duy-

³ Mustafa Çolak, *Alman İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014, s., 54; Kılıç, a.g.e., s., 152-164.

muş, aynı edayla General Hindenburg da uyarınca Enver Paşa, bu ısrarcı tavrın sürmesi durumunda istifa edeceğini açıklamıştır. Enver Paşa'nın bu açıklaması üzerine Alman Başkomutanlığı daha temkinli hareket etmeye başlamıştır. Bakü petrollerini elinde bulundurmak isteyen Osmanlı Devleti, 4 Mayıs'ta imzalanan anlaşma gereği Azerbaycan hükümetinin daveti üzerine Osmanlı askerlerinden ve Azerbaycanlılardan oluşturduğu Kafkas İslam Ordusunu Nuri Paşa'nın komutasında Bakü'ye ele geçirmek üzere 9 Haziran'da harekete geçirmiştir. Söz konusu ordu, 20 Haziran'da Gence'ye ulaşmış, Temmuz ortasında da Gence ile Bakü arasında yerleşmiştir. Hindenburg bir kez daha Bakü konusunda Enver Paşa'yı uyarınca bu kez Enver Paşa, Osmanlı ordusunun Bakü'ye girmeyeceği sözünü vermiş, buna rağmen İslam Ordusu ilerlemeye devam etmiştir⁴.

Bu arada petrol açısından hem Sovyetler hem de Almanya için son derece önemli olan Bakü, Bolşeviklerin Transkafkasya'da tek tutunabildikleri şehir olmuş, Mart 1918'de Müslümanlarla Ermeniler arasında patlak veren çatışma sonrasında çok sayıda Müslüman, Ermeniler tarafından katledilmiş ve şehir tamamen Bolşeviklerin eline geçmiştir. Nisan 1918'de bu kez şehri Bolşevikler ve solcu Menşeviklerden oluşan Bakü Sovyeti denilen bir yönetim ele geçirmiş ve başına Ermeni Bolşevik Stephan Şaumyan getirilmiştir. Haziran başında Bakü Sovyeti'nin, Türklerin ilerleyişini durdurmak üzere çoğunluğunu Ermenilerden oluşturduğu Kızıl Ordu'yu Gence'ye göndermesi, birçok Müslüman'ın katline vesile olmuştur. Söz konusu Kızıl Ordu, kısa süreli bir başarı elde etmiş, ancak Nuri Paşa komutasındaki İslam Ordusunun Bakü'yü kuşatmasını engelleyememiştir. Bakü Sovyeti, şehrin Türklerin eline geçmesini önlemek üzere 25 Temmuz'da İngiliz ordusunu şehre davet etmiştir. İngilizlerin Bakü'yü ele geçirme ihtimaline rağmen General Ludendorff, Enver Paşa'ya 4 Ağustos'ta İslam Ordusu'nun Bakü'ye ilerlemesi engel olunmadığı takdirde Osmanlı hizmetinde bulunan tüm Alman subaylarını geri çekmekle tehdit etmiştir. Bu arada İslam Ordusu'nun 5 Ağustos'ta Bakü'ye yaptığı

⁴ Kılıç, a.g.e., s., 161-179.

ilk saldırı başarısızlıkla neticelenince Nuri Paşa, İslam Ordusu'nu takviye etmek üzere geçici sũreyle saldırıyı durdurmuŐtur. Aynı tarihlerde yaklaşık 1000 kişiden oluşan İngiliz ordusu Bakũ'ye girmiş, Alman hũkũmeti de Sovyetlerin oluruyla Bakũ'nũn Alman ve Osmanlı ordularını tarafından ortak Şekilde işgal edilmesi kararını almıŐtur⁵.

Alman hũkũmeti, Kafkasya'da Tũrklerin ilerleyişini bir takım uyarılarla durduramadığından Sovyetlerin Berlin Bũyũkelđisi Joffe ile temasa geđmiŐ ve 27 Ağustos 1918'de Sovyet hũkũmeti ile Brest-Litovsk'a ek bir anlaşma yapmıŐtur. Her ne kadar yapılan anlaşmayla Bakũ petrolerinden Sovyetlerin Almanya'ya pay vermesi ve Tũrklerin Bakũ'ye girmesinin engel olunması amaçlanmıŐsa da Osmanlı ordusunu durduracak ne Sovyetlerin ne de Almanya'nın bũlgede yeterli gũcũ yoktur. Zaten bu anlaşma imzaladığında İslam Ordusu Bakũ'den sadece 35 mil uzaktaydı. Őstelik İngilizler Şehrin Tũrk ordusunun eline geçmesine engel olamayacaklarını anladıklarından 14 Eylũl'de Şehri tamamen boŐaltmıŐlardı. 10 Eylũl'de de Nuri Paşa komutasındaki İslam Ordusu Bakũ'ye saldırı başlatmış ve 15 Eylũl'de de girmeyi baŐarmıŐtur. Bunun ũzerine Osmanlı hũkũmeti, 23 Eylũl 1918'de Almanya ile yaptığı gizli protokolle, Osmanlı ordusunun Bakũ'yũ boşaltması karşılığında Almanya tarafından yeni kurulan Azerbaycan Devleti'nin Sovyetlerce tanınmasını sağlayacağı teyidini almıŐtur. Fakat 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mũtarekesi ile Osmanlı'nın Bakũ'yũ tamamen boŐaltma kararı alması Kafkasya'da yapılan tũm çabaları boşa çıkarmıŐtur⁶.

Bugũne kadar Brest-Litovsk Antlaşması sonrasında Osmanlı ordusunun Azerbaycan ve Ermenistan topraklarında ilerlemesinin Ermeniler ũzerindeki etkisi ve bunda Almanya'nın oynadığı rol Osmanlı ve yabancı belge ve kaynaklarına dayandırılarak Tũrk bakış açısı ile

⁵ Kılıç, a.g.e., s., 180-189.

⁶ Gotthard Jaeschke, "Der Turanismus der Jungtũrken. Zur Osmanischen AuŐenpolitik im Weltkriege," **Die Welt des Islams**, Bd. 23, H. 1/2 (1941) s., 41; Werner Zũrrer, "Deutschland und die Entwicklung Nordkaukasiens im Jahre 1918", **Jahrbũcher fũr Gechichte Osteuropas**, Neue Folge, Bd. 26, H: 1 (1978), s., 51-52; Kılıç, a.g.e., s. 190-199.

ortaya konulmaya çalışılmış, ancak Ermeni bakış açısına pek yer verilmemiştir. Oysa Ermeni yazarlar, Alman diplomatik belgelerine dayanarak yazdıklarını belirttikleri eserlerinde, Brest Litovsk sonrası Kafkasya'da ilerleyen Osmanlı ordusunun Ermeni halkını açlığa mahkûm ettiğini, hatta katliama uğrattığını iddia etmektedir. Araştırmamızda bu konuda yakın bir zamanda yayımlanmış bulunan Prof. Dr. Aschot Hayruni'nin "Armenien in der deutschen Aussenpolitik im Jahr 1918" (Alman Dış Politikasında Ermenistan 1918) adlı eseri baz alınarak Ermeni görüşlerine yer verilecek, başka Ermeni yazarların da iddialarına değinilecektir. Akabinde ise söz konusu Ermeni yazarların görüşlerinin, o dönemdeki olaylara bizzat şahitlik eden Avusturyalı gazeteci Dr. Stephan Steiner'in raporu, Alman Binbaşı Carl Mühlmann'ın eseri, Osmanlı topraklarında görev yapan iki Alman subayının tespitleri ve Osmanlı, Alman ve Rus kaynakları kullanılarak oluşturulan Türkçe eserlerle ne derece örtüştüğü ortaya konulacak, sonuçta ise genel bir değerlendirmede bulunulacaktır.

Ermeni Yazarların İddiaları

Bu bölümde öncelikle Hayruni'nin eserindeki iddialar ortaya konulacak ve gerekli bulunan yerlerde kısa değerlendirmelerde bulunulacak, ayrıca Dadrian ve Aghababyan'ın eserlerinde Hayruni'nin iddialarını destekleyen görüşlere yer verilecektir.

Hayruni, Alman diplomatik belgelerine ve ilk el kaynaklara dayanarak yaptığını belirttiği detaylı araştırmasında öncelikle Alman hükümetini, 1915 Ermeni tehciri esnasında yaşananlardan haberdar olmasına rağmen Ermeni halkının imhasını önlemek üzere Osmanlı hükümeti nezdinde ciddi anlamda girişimlerde bulunmadığı, sadece Osmanlı yöneticilerini dostça uyarmakla yetindiği için suçlamaktadır. Bunun yanı sıra Alman hükümetinin böyle davranmakla aslında Ermenilere yönelik kıyımda payı olduğu suçlamalarını hak ettiğini de

belirtmektedir. Ardından da Almanya'nın bu durum karşısında, kıyım engel olduğu takdirde Osmanlı hükümetinin kendisi ile yaptığı askeri ittifakı bitireceği gerekçesi ile savunmasını da eleştirmektedir⁷.

Hayruni eserinde Brest Litovsk Antlaşması imzalandıktan sonra Mayıs 1918'de Türk birliklerinin Erivan'a doğru ilerlerken Ermenilere karşı ölüm kalım mücadelesi vermek durumunda kaldıkları ve sonuçta ağır bir yenilgiye uğradıkları için Osmanlı hükümetinin 4 Haziran 1918'de Batum Anlaşması ile 12 bin km karelik Ermeni Cumhuriyeti'ni tanımak zorunda kaldığını iddia etmektedir. Bu durum üzerine Osmanlı hükümetinin Ermeni halkına yönelik imha stratejisini değiştirerek Brest-Litovsk Antlaşması'na aykırı şekilde elde ettiği topraklarda Ermenileri açlığa mahkûm etmeyi benimsediğini ve sonuçta da 1918 yılında 180 bin (bunların çoğunluğu mülteci Osmanlı Ermenileridir) Ermeni'nin açlıktan öldüğünü ileri sürmektedir⁸. Ayrıca Almanların, Ermeni halkının içinde bulunduğu duruma olan kayıtsızlığının Türklerin Ermenilere yönelik kıyımını cesaretlendirdiği iddiasında da bulunmaktadır⁹.

Oysa Mayıs 1918'de Osmanlı birliklerinin Ermeniler karşısında yenildiğine dair Hayruni'nin iddiasını doğrulayan hiç bir kanıt bulunamamakla birlikte Ermenilerin Türklere karşı böyle bir zafer kazanmış olmasına rağmen niçin 12 bin km karelik bir alanda sıkıştırılmalarına göz yumdukları da bir çelişkiyi ifade etmektedir.

Hayruni, Almanya'nın Ermenilere yönelik imhaya karşı savaşın son yılında da hoşgörü politikasını kesintisiz olarak sürdürdüğünü belirttikten sonra Türk-Alman ilişkilerinde Almanya'nın bir tutum değişikliği söz konusu olduğunda bunun mutlaka Kafkasya'daki çıkarlarının tehdit altına girmesinden kaynaklandığını öne sürmektedir. Bu-

⁷ Aschot Hayruni, **Armenien in der deutschen Aussenpolitik im Jahr 1918**, Staatsuniversitaet Jerewan Institut für armenologische Studien, Jerewan Verlag der Suj, Jerewan, 2017, s., 13-14.

⁸ Hayruni, **a.g.e.**, s., 19-20.

⁹ Hayruni, **a.g.e.**, s., 67.

nunla birlikte Brest-Litovsk Antlaşması ile Osmanlı Devleti'ne devredilen bölgelerdeki Ermenilerin güvenliğinden Almanya'nın sorumlu olduğunu, Türkiye'nin müttefiki olarak da Osmanlı hükümeti üzerinde etkili olabileceken bunu yapmadığını belirtmektedir. Ardından Alman hükümetinin, Osmanlı ordusunun Kafkasya harekâtının Ermenilere yönelik bir tehlike oluşturacağını bilmesine rağmen Brest-Litovsk Antlaşması öncesi (Ocak 1918'de) Osmanlı dışişleri yetkililerini sadece uyarmakla yetindiğini ileri sürmektedir. Ardından da Osmanlı ordusunun 13 Mart'ta Erzurum'a 10 Nisan'da da Sarıkamış'a girerek Ermenilere katliamda bulunduğunu, Trabzon'da da Ermeni çocukları çuvallara koyup denize attığını, yaşlı adam ve kadınları ise çarmlığa gerdiğini, genç kız ve kadınları ise Türk erkeklerine teslim ettiğini anlatmaktadır. Bununla birlikte Alman gazeteci Viktor Naumann'ın 6 Mart 1918'de Alman Başbakanı Kont von Hertling'e Türklerin Ermeni katliamından Almanya'nın sorumlu tutulacağını belirttiğini iddia etmektedir. Daha sonra da Alman hükümetinin 26 Mayıs 1918'de Viyana Alman Büyükelçisi'ne kendilerinin belirlediği Brest-Litovsk hükümlerinin Kafkasya'daki Hıristiyanlara karşı kötü amaçlı kullanıldığı takdirde Alman halkının olduğu kadar dünyanın da gözü önünde sorumluluktan kurtulamayacağını itiraf ettiğini belirtmektedir¹⁰.

Bu iddiaları ile birlikte Hayruni, Türk kaynaklarında da yer alan şu gerçeği dile getirmektedir: Enver, General Erich Ludendorff'a Karakilise çarpışmalarında Alman birliklerinin Ermeniler ile birlikte Osmanlı askerine karşı savaştığını, sonuçta ise Osmanlı askerlerinin bunların elinden silahlarını aldığını, bu organizasyonunun arkasında General Otto von Lossow'un olabileceğini belirtmiştir. Akabinde Kafkasya konusunda Almanya ile Osmanlı Devleti'nin anlaşamamasının altında başta Bakü petrol rezervleri olmak üzere Kafkasya'daki ekonomik çıkarlar olduğu gerçeğini açıklamaktadır. Bilâhare İstanbul Alman Büyükelçisi Heinrich von Bernstorff'un, Ermeni topraklarını

¹⁰ Hayruni, **a.g.e.**, s., 20-22, 25-28, 53.

kapsayacak şekilde Transkafkasya'yı sadece Müslüman ve Gürcü olarak ikiye ayırma yanlısı olduğunu, çünkü bunun Almanya açısından ekonomik ve siyasi bir avantaj olacağı gibi Ermeni devleti kurulmasına istemeyen Osmanlı hükümeti ile de karşı karşıya kalmaktan kurtaracağını belirtmektedir¹¹.

Hayruni, Alman askeri üst düzey yöneticilerinin, siyasi yöneticilere kıyasla Osmanlı Devleti'nin Kafkasya politikasına karşı daha açık bir tavır sergilediğini, hatta Osmanlı ordusunun Kafkasya'dan tamamen çekilmesini istediğini ve petrol rezervleri başta olmak üzere Almanya'nın tüm bölgeyi tek başına sahip olmasını savunduklarını ileri sürmektedir. Buna örnek olarak General Lossow'un 6 Temmuz 1918 tarihli raporunu vermektedir. Bu raporunda Lossow, Almanya'nın mangan, petrol, yün ve özellikle pamuk gibi Kafkasya'da hayati ekonomik çıkarlarının olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Almanya'nın Kafkasya'daki ekonomik ve siyasi çıkarlarının Osmanlı hükümetinin prestiji için kurban edilemeyeceğini ifade etmektedir. Ardından da Türkiye'deki Ermenilerin imhası konusunda Almanya'ya yönelik suçlamalar zaten mevcutken Osmanlı hükümetinin Rusya Ermenilerinin de imha edilmesini kabul edip etmeyeceğinin Alman siyasi makamlarının kararına bağlı olduğunu açıklamaktadır¹². Bunun dışında Hayruni, Osmanlı yönetiminin Ermenilerin ne kadar tehlikeli olduğunu göstermek üzere nasıl bir propaganda yaptığını Nuri Paşa'nın İstanbul'a iletilmek üzere Halil Paşaya gönderdiği ve Kreß'in de haberdar olduğu rapora başvurmaktadır. Söz konusu raporda Nuri Paşa, Karabağ bölgesinde Ermenilerin 2 gün içinde 30 Tatar¹³ köyünü yaktığını iddia etmektedir. Bunun üzerine Kreß'in Alman Başbakanı'na bu olaylardan Ermeni Cumhuriyeti'nin değil de Adranik'in sorumlu olduğunu, zaten Ermenistan Cumhuriyeti'nin Adranik'i bizzat kendi askeri birlikleri ile tutuklayıp zararsız hale getirilmesini daha önce teklif ettiğini,

¹¹ Hayruni, **a.g.e.**, s., 58, 66, 70.

¹² Hayruni, **a.g.e.**, s., 75-76.

¹³ Ermeni kaynaklarında olduğu gibi Alman ve Avusturya kaynaklarında da Azerbaycan halkı Tatar olarak nitelendirilmektedir.

fakat Azerbaycan yönetiminin Ermenilerin Karabağ'a girmesini yasakladığı için buna izin vermediğini belirtmektedir¹⁴. Hâlbuki Adranik denilen şahıs, bugün dahi yaptıkları ile Ermenilerin milli bir kahraman olarak gördükleri asi bir Ermeni generalidir.

Bir başka Ermeni yazar olan Dadrian, daha çok Alman ve Avusturyalı diplomat ve askeri yetkililerinin ifadesine dayandırarak oluşturduğunu belirttiği eserinde öncelikle General Otto von Lossow'un Mayıs-Temmuz 1918 tarihleri arasında bildirdiği şu açıklamaya yer vermektedir: *Türkler, Transkafkasya'daki Ermenilerin toplu imhasını başlatmış durumda. Türk politikasının amacı Ermeni mahallelerinin mal ve mülklerine el koyup Ermenileri imha etmektir. Türklerin bütün Ermeni ulusunu açlıktan öldürme niyeti taşıdığı apaçıktır.* Ardından da General Kress von Kressenstein'in Temmuz-Ağustos 1918 tarihleri arasında yaptığı değerlendirilmeye değinmektedir: *Türklerin Ermenileri yok etme kararlılığı düşünüürse, katliamlardan kimin sorumlu olduğunu kanıtlamak gereklmiş gibi, Türklerin açlığa sebebiyet verme politikasının kanıtları apaçıktır.* Ayrıca yazar, Şark Ordular Grubu Erkânıharp Reisi Alman Yarbay Ernst Paraquin'in 15-17 Eylül 1918 Bakü katliamı ile ilgili raporunda Ermenilerinin imha edilmesini eleştirdiği için Halil Paşa tarafından görevden alındığını belirttikten sonra Paraquin'in şu açıklamasına yer vermektedir: *Türk hükümeti Ermenilere karşı tüm barbarca davranışları inkâr ediyor. Anadolu'nun Ruslar tarafından tahliye edilmesi, aynı zamanda Rusya Ermenilerini de temizleme için beklenen fırsatı sunmuştu. Ermenilere karşı imha kampanyası korkunç bir acımasızlıkla sürdürüldü.* Ardından da Avusturya'nın Berlin Büyükelçisi Hohenlohe'nin şu değerlendirmesine yer vermiştir: *Türkiye Kafkasya'yı tamamen ilhak etmek ve elindeki bütün araçlarla Ermenileri izole etmek istiyor; gündemde katliamlar ve toplu kıyımlar var*¹⁵.

Diğer bir Ermeni yazar Aghababyan'ın makalesinde de özetle şu iddialar yer almaktadır: Ekim Devrimi'nden beri Rus birlikleri ülkeyi

¹⁴ Hayruni, a.g.e., s., 126-127.

¹⁵ Vahakn N. Dadrian, **Ermeni Soykırım Tarihi Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya Etnik Çatışma**, Belge Yayınları, İstanbul, 2008, s., 499-507.

terk ettikten sonra Karabağ Ermenileri, tamamen izole bir durumda kalmakla birlikte beslenme sorunuyla da karşı karşıya kalmış, bu da durumlarını daha da ağırlaştırmıştı. Üstelik Kafkasya'dan çekilen Rus ordusundan ele geçirdikleri silah ve cephaneyle donatılan Tatar çeteleri, Karabağ'daki Ermenilere yönelik saldırılarıyla durumu daha çekişmez kılmıştı. Bu değerlendirmelere yer verdikten sonra yazar şu görüşü ileri sürmektedir: Osmanlı Devleti yeni kurulan Azerbaycan ile birleşip Balkanlardan Orta Asya'ya kadar büyük bir devlet oluşturmalıydı. Türkiye ile Azerbaycan'ın birleşmesinin önünde tek engel olarak Ermenistan duruyordu. 15 Eylül 1918'de Türk ordusu Bakü'yü işgal ettikten sonra şehir halkından 30 bin Ermeni'nin katledilmesini sağlayıp şehrin yönetimini Musavat hükümetine devretmişti¹⁶.

Avusturya Ve Alman Kaynaklarında Yer Alanlar

Öncelikle bu bölümde Osmanlı Umumi Karargâhı'nın davetlisi olarak bizzat Doğu Anadolu vilayetlerini ve Kafkasya'yı Nisan-Temmuz 1918 tarihleri arasında Alman savaş muhabiri Paul Weitz ile birlikte ziyaret eden Avusturyalı gazeteci Dr. Stephan Steiner'in 27 Temmuz 1918 tarihli raporunda yer alan tespitlere özetle değinilecek ve ardından da rapor ile ilgili genel bir değerlendirmede bulunulacaktır. Steiner'in bu tespitlerinden sonra Carl Mühlmann'ın "Das Deutsch-Türkische Waffenbündnis Im Weltkrieg" adlı eserinde yer alan izlenimleri ile birlikte yine onun gibi Osmanlı topraklarında görevli iki Alman subayının tespitlerine yer verilecektir.

Steiner'in söz konusu raporundaki iddialar özetle şu şekildedir: Kafkas Ermeni ordusunun eline geçirdiği Türk halkı ile birlikte savaş esirlerini toplu olarak katlettiği, bu katliamdan çok az sayıda Türk'ün sağ kurtulduğu bir gerçektir. Ermeniler nasıl parti farkı gözetmeden İngiltere'ye inanmışsa Türklere karşı kinleri de kalplerinde kök salmıştır. İlimli Ermeniler dahi Türkiye'de Müslümanlarla bir arada yaşamaktansa Kafkasya'daki başka ülkelerde veya Rusya'da yaşamayı

¹⁶ Alvina Aghababyan, "Geschichte des Berg-Karabach von 1917 bis 1923", **YSU, Arzach-Karabach Zentrum**, Erwan, 2012, s., 2-7.

tercih etmektedir. Yeni Ermeni Devleti'nin Osmanlı Devleti ile dostluk içinde yaşamak istemesi de Ermeniler ile Müslümanlar arasında var olan düşmanlık nedeniyle ileride başarısız olacaktır. Ermeniler, Müslüman aşiretlerle çevrili bir vaziyetteyken soygun ve katliamdan kurtulma şansları olmadığını bildiklerinden her daim ısrarla Avusturya-Macaristan himayesini istemektedir. Böyle bir himaye, Avusturya açısından oldukça kazançlı olacak, çünkü yakın bir zamanda Kafkasya'nın tüm ticareti Ermenilerin eline geçecektir. Kafkasya konusunda Türk-Alman çekişmesinin ortaya çıkışı, mevcut yabancı düşmanlığını iyice artırmış, Almanya'ya ve yabancı olan her şeye karşı korunç bir öfke belirlemiştir. Bunun sonucunda Avusturya da Almanya ile aynı kategoriye sokulmuş ve kazanan sadece Antant olmuştur. Artık Türkler, Almanya'nın menfaatlerine karşı olduğunu, hatta ihanet sürecine girdiğini açıkça ifade etmeye başlamıştır. Son derece Rus karşıtı olan Tatarlar da Türkiye'nin yardımıyla Rus esaretinden kurtulmayı, Gürcülere de egemen olacak şekilde Kafkasya'da lider oluncaya ve özgürleşip kendilerini güçlü hissedinceye kadar Osmanlı Devleti'ne tabii olmayı tercih etmektedir¹⁷.

Steiner'in raporu, Hayruni'nin ileri sürdüğü iddialarla örtüşmediği gibi Kafkasya'daki durumla ilgili çok farklı bir bakış açısı ortaya koymaktadır. Raporunda Ermenilerin Avusturya'nın himayesini arzuladığını belirtmesi ise kendi ülkesini Kafkasya'da Osmanlı ve Alman egemenlik mücadelesinde bir alternatif olarak göstermek istemesinden kaynaklanmaktadır. Zaten rapordaki iddialar, İstanbul Avusturya Elçisi tarafından da pek inandırıcı bulunmamıştır.

Steiner'in raporunun ardından Mühlmann'ın şu izlenimleri Hayruni'nin ileri sürdüğü iddiaların tam tersine Kafkas Rus ordusunun Osmanlı topraklarından çekilmesi üzerine yerlerine Ermenilerin aldığını ve Türklere yaptıkları mezalimi anlatmaktadır: Şubat (Mart) 1917'de Rus devrimi patlak verdikten kısa bir süre sonra Rus askerleri cepheyi terk etti ve yerlerini Ermeni çeteleri doldurdu. Söz konusu

¹⁷ HHsta, P.A.X. 156 Russland Liasse XI k2, s., 531-537.

Ermeni çeteleri Rus hatlarının ardından yakıp yağmalamaya ve Türk- lere zulüm yapmaya başladı. Bu durum karşısında Osmanlı hükümeti Rus hükümeti nezdinde girişimde bulunmasına rağmen bir sonuç elde edemeyince ordusunu Mart 1918'de ileri harekâta geçirdi. Osmanlı ordusu silahlı Ermeni çeteleri ile çarpışarak 1914 öncesi Osmanlı-Rus sınırına ulaştı. Osmanlı ordusunun bu ileri harekâtına Rusya itiraz etmemiş, Almanya ise sırf Brest-Litovsk görüşmelerinde bir baskı unsuru olması açısından onay vermişti. Ardından Mühlmann, Enver Paşa'nın 20 Mayıs 1918'de Bolşeviklerin Transkafkasya'ya doğru ilerlemesinden ve Müslümanlara karşı Ermeni mezaliminden şikâyet ettiğini ve Türkiye'nin buna daha fazla seyirci kalamayacağını belirtme gereği duyduğunu açıkladıktan sonra Müslüman halka karşı Ermenilerin yaptığı bu mezalimin Osmanlı ordusunun Mayıs 1918 ortalarında Kars sınırını aşarak 18 Mayıs'ta önce Gümrü'yü, 28 Mayıs'ta da Karakilise'yi almasına ve Erivan ve Gence'ye yönelmesine neden olduğunu ifade etmiştir¹⁸.

Yine Mühlmann, Hayruni'nin eserinde yer alan iddiaların tersine Kreß'in Temmuz 1918'de Kafkasya'ya geldiğinde, Osmanlı Umumi Karargâhı ile aynı görüşü paylaştığını, yani Alman askeri birlikleri Azerbaycan'a ulaşmadığı sürece Osmanlı birliklerinin bölge Müslüman halkını, Ermeni ve Bolşevik mezalimine teslim etmemek için Azerbaycan'dan çekilmeyeceğini ileri sürmüştür. Ardından da Mühlmann, Ermenilerin 1918 yazında Müslüman-Türk halkına yönelik mezaliminin Türklerin Brest-Litovsk Antlaşması ile kendilerine tanıyan sınırları aşmalarında büyük rol oynadığını, ancak Türklerin Ermeni politikasının şah damarını 1915 yılında yaşananların oluşturduğunu belirtmiştir. Bu görüşünü şu şekilde özetlemiştir: 1915'te Ermeniler ikamet ettikleri yerlerden sürgün edilmiştir. Bu eylem tüm dünyanın öfkesine neden olduğu gibi Almanya'nın da tepkisini çekmiştir. Ermeni halkının büyük bir kısmı bu sürgünde yok olmuştur. Türklerin mezaliminin bu sayının artmasına yol açtığı inkâr edilemez. Ancak

¹⁸ Carl Mühlmann, **Das Deutsch-Türkische Waffenbündnis Im Weltkrieg**, Verlag Koehler&Amelang, Leipzig, 1940, s., 134, 194-195, 199-200.

Türkleri bu nedenle yargılamaya kalkanların Türklerin Ermenilerden duyduğu derin nefretin gerekçelerini araştırmayı ihmal etmemeleri gerekir. Her iki halk arasında düşmanlık yüzyıllara dayanmaktadır. Ekonomik açıdan zayıf durumdaki Türk, insafsız bir tüccar olan Ermeni'yi kendisine borç para verip karşılığında tefeci faizi talep eden acımasız gaddar biri olarak tanımaktadır. Dünya savaşı başladığında Transkafkasya'da yaşayan Ermenilerin büyük çoğunluğu kendilerini Türk egemenliğinden kurtarması umuduyla Rusların tarafını tutmuş, kısmen de olsa düşmanca bir tutum takınmış, hatta Ermeni çeteleri, Rusların işgal ettiği Osmanlı topraklarında yine onların hoşgörüsüyle savunmasız Türk halkına mezalim yapmıştır. Ermenilerin bu tutumu karşısında Türklerin cevabı Osmanlı egemenliği altında yaşayan Ermenileri sürgün etmek olmuştur. Zaten cephede üstün bir düşman gücüyle karşı karşıya olan Türkler, bir de cephe gerisinde tehlikeli ve gizli bir düşmanın huzurunu kaçırmamasını istememiştir. Ermeni sürgününün çok sert bir şekilde uygulandığı tartışma götürmez. Çok sayıda ölüm olayının yaşanmasında kötü niyetten ziyade Anadolu'nun içinde bulunduğu yetersiz beslenme büyük rol oynamıştır. Ancak kendi savaş bölgesinde böyle bir sürgün, siyasi ve askeri bir gerekliliktir. Bunun sonuçlarından bizzat Türkler mağdur olmuş, sürgünle birlikte tahılı sağlayan Ermeni iş gücü de kaybolduğundan Osmanlı ordusu doğru düzgün beslenememiştir¹⁹.

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Osmanlı Umumi Karargâhı İstihbarat Şubesi'nde görevli Alman Yarbay Sievert, Ermeniler ile Türklerin arasındaki düşmanlıkta ekonomik gerekçelerin büyük rol oynadığını belirterek Mühlmann'ın yukarıdaki tespitlerine katıldığını göstermektedir²⁰. Sievert ile birlikte İstanbul'daki Alman Deniz Ataşesi Hans Humann, bir istihbarata dayanarak Osmanlı vatandaşı Ermeni memurların Osmanlı sınırlarından tamamen uzak tutulmasını Enver

¹⁹ Mühlmann, *a.g.e.*, s., 206, 276-277.

²⁰ Bundesarchiv, Militärarchiv, Generalkommando (Wehrkreis) VII (Ast VII München), Meldesammelstelle Süd im 1. Weltkrieg 1933-1937, RW 49/21, RH 53-7/1292, H 13-7/5, 327/36gK. s. 19-20.

Paşa'dan 18 Mayıs 1915'te istemekle, aslında Almanların Ermenilerden duyduğu Őüphenin Ermeni tehciri öncesine dayandığını ispatlamaktadır²¹.

Türkçe Kaynaklarda Yer Alanlar

Özellikle Alman kaynaklarında yer alan ve bir nevi Ermeni yazarların eserlerindeki iddiaların doğru olmadığını ortaya koyan bilgilerden sonra Osmanlı ve yabancı kaynak ve belgelere dayanan Türkçe eserlere, bu eserlerde yer alan ve Ermeni yazarların iddialarına cevap niteliğinde olan ifadelere yer verilecektir.

Bugün dahi başta Ermeni yazarlar olmak üzere Ermeni tezini savunan çok sayıda Batılı yazarın temel başvuru kaynağı olarak yararlandığı “Deutschland und Armenien 1914-1918” (Almanya ve Ermenistan 1914-1918) adlı eserin yazarı Dr. Johannes Lepsius'un kim olduğu şöyle açıklanmaktadır: Lepsius Doğu'daki tüm girişimlerini Ermeniler üzerinde yoğunlaştırmış ve onların Avrupa'daki bir numaralı savunucusu olmuştur. Tüm zamanını Ermenilere ayırmak, bir başka deyişle Ermenilere yapılan sosyal yardım çalışmalarını organize etmek üzere görevinden ayrılarak çeşitli yerlerde yetimhane, klinik ve eczaneler açmıştır. Ayrıca Ermenilere yardım ulaştıran “Alman Doğu Misyonu” (Deutsche Orient-Mission) ve aynı amaçla kurulan “Alman-Ermeni Cemiyeti” (Deutsch-Armenische Gesellschaft) adlı kuruluşlarda görev almıştır²².

Aynı zamanda Lepsius'un söz konusu eseri niçin kaleme alma görevi duyduğu izah edilmektedir: Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nde bulunan birçok belgede Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermenilere yönelik almış olduğu “zorunlu göç” kararından, bu kararın uygulanmasından ve Brest-Litovsk Antlaşması'nın yapılmasından Almanya'nın sorumlu olduğu vurgulanmaktadır. Bununla birlikte Birinci Dünya Savaşı sırasında, Osmanlı İmparatorluğu'nda istenmeden yaşanan bir-

²¹ Archiv der Marine, Kriegsakten Vol., 1-105 (60876), Enver Pascha, s. 9.

²² Kılıç, **a.g.e.**, s., 48-49.

takım olaylardan, çekilen acılardan, karşılıklı çatışma ve boğazlaşmalardan dolayı Almanya açıkça suçlanmaktadır. Bu suçlamalarda karşı durabilmek için Almanya'nın kendi dışişleri bakanlığı arşivlerinde bazı diplomatik belgeleri yayımlatarak Batı kamuoyunu bilgilendirmesi gerekiyordu. Ermeni dost ve yardımseveri olarak tanınan Alman misyoneri ve din adamı Lepsius bu iş için adeta biçilmiş kaftandı ve beklediği üzere bu görev ona verildi. Lepsius da yaptığı çalışmayla Alman hükümetinin Osmanlı topraklarındaki konsolosları aracılığıyla Ermenilerin durumunu iyileştirmek ve kolaylaştırmak için hemen hemen her şeyi yaptığını, dolayısıyla Almanya'nın bu konuda tamamen suçsuz olduğunu kanıtlamaya çalışmıştır²³. Yukarıda yer alan ifadeleri Osmanlı 3. Ordusu Kurmay Başkanı Felix Guse'nin şu görüşleri desteklemektedir:

“...Türklerin, Ermenilerin yok edilmesi doğrultusunda emir vermiş oldukları iddia edilebilir. Ancak bu konuda elle tutulur bir delil bulunmamaktadır. Gerçi Talat Paşa'nın yargılanması sırasında böyle bir takım deliller sunulmuşsa da, tüm bunlar, Ermeniler tarafından kaleme alınmış propaganda amaçlı ve aslı esaslı bulunmayan bazı düzmece delillerdi. İşin asıl garip tarafı ise Alman kamuoyunun büyük bir kısmının müttefikimiz için değil, aksine onun düşmanı Ermeniler için çalışıyor olmalarıdır. Almanya'da –bugün de olduğu gibi- Türklere çok Ermenilerin haksızlığa uğradıkları kamsı yaygındır. Alman kamuoyunun sorunu bu şekilde algılamasında elbette ki Dr. Lepsius'un büyük katkıları olmuştur. Aslına bakılırsa 'asıl acınacak Türklereydi. Çünkü onların acılarını dindirecek, sıkıntılarını giderecek ve uğradıkları büyük haksızlığı Batı kamuoyuna duyuracak ne Alman ne de Amerikan misyonerleri bulunmaktaydı'. Ermeniler kendilerini acındırmayı çok iyi becerdiler ve yıllarca bu türden propagandalar yaptılar”²⁴.

Brest-Litovsk Antlaşması sonrasında Osmanlı ordusunun Ermenilere değil, Ermeni çetelerin Türk halkına mezalim uyguladığı şu şe-

²³ Kılıç, a.g.e., s., 82-83.

²⁴ Kılıç, a.g.e., s., 57-58.

kilde açıklanmaktadır: Alman-Ermeni Cemiyeti, Nisan 1918'de Türkler genel af ilan ettikleri ve Ermeni göçmenlerin geri dönmelerini sağladıkları takdirde Ermenilerin silahlarını bırakmaları için Taşnaklar ile görüşmelerde bulunup arabuluculuk yapabileceğini belirtmekteydi. Almanya'nın İstanbul Büyükelçisi Bernstorff aynı görüşte değildi, çünkü 16 Nisan 1918'de Ermeni çetelerin, önceden yaşanan olaylar yüzünden Türkleri terör uygulayarak yok etmeye çalıştıklarını ileri sürmüştür²⁵. Ayrıca Bernstorff 3 Mayıs 1918'de dışişleri bakanına gönderdiği telgrafta, Erzincan Mütarekesi ile cepheden çekilen Rus askerilerin yerine Ermeni çetelerinin alması üzerine Murat Paşa idaresinde oluşturulan Ermeni yönetiminde sadece Erzincan'da 600 Müslüman'ın katledildiğini, yüzlercesinden de haber alınmadığını, şehrin ise harabeye döndüğünü belirtmiştir²⁶.

Brest-Litovsk barış görüşmeleri sırasında yaşananlar da şu şekilde ifade edilmektedir: Brest-Litovsk görüşmeleri esnasında Ermenilerin Rus işgali altındaki Osmanlı topraklarında Türklere karşı baskı ve zulümlerini arttırmaları ve bunun mezalime dönüşmesi üzerine, Osmanlı hükümeti sorunu resmi yollardan çözemeyince 12 Şubat 1918'de 3. Orduya ileri harekât emri verdi. Alman Dışişleri Bakanı Kühlmann da diplomatik yolla sorunun çözülemeyeceği düşüncesiyle harekâtı kaçınılmaz buluyordu. Ermeniler ise korku ve endişe içinde Alman hükümetine yardım çağrısı yaptı. Bu çağrı üzerine Alman Büyükelçisi Bernstorff girişimlerde bulundu, General Hans von Seeckt de Enver Paşa'dan misillemede bulunulmamasını istedi. Osmanlı hükümeti zaten misillemede bulunulmasını engellemek üzere emirler yayınlamıştı. Seeckt'ten aldığı bilgi doğrultusunda Bernstorff, Osmanlı 3. Ordusunun çetelere katılmamış Ermenilere düşmanca davranmadığını dışişleri bakanlığına iletmiştir. Alman Başbakanı Graf Hertling ise Rusya'nın Erzincan Mütarekesi'ne uygun hareket etme-

²⁵ Kılıç, **a.g.e.**, s., 54-55.

²⁶ Ali Arslan, Hilal Bal, Hasan Demirhan, **Tarihi ve Stratejik Boyutlarıyla Ermeni Meselesi**, İdil Yayıncılık, İstanbul, 2012, s., 46; Gürün, **a.g.e.**, s., 337; Kılıç, **a.g.e.**, s., 105-106.

mesi üzerine Kafkasya'da Rus askerlerinin yerine Osmanlı askerlerinin aldığı belirtilmiştir. Ardından da Ermeni ve Gürcü çetelerinin Türklere yaptıkları zulüm ve baskıların basında yer aldığı bilgisinden yola çıkarak Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın Rusların boşalttığı Osmanlı topraklarının yeniden Türklerin eline geçmesine göz yumduğunu, Ermenilerin geleceği hakkında endişe duyulmasının yersiz olduğunu açıklamıştır²⁷.

Ermeni çetelerinin Müslümanlara yaptıkları mezalimi yerinde görmeleri için Osmanlı Umumi Karargâhı'nın davetlisi olarak Türkiye'ye gelen Alman gazeteci Paul Weitz, Avusturyalı gazeteci Stefan Steiner, Almanya'nın eski Erzurum Konsolosu Edgar Anders, Türk Tarihçisi Ahmet Refik (Altınay) ve Yüzbaşı Fahri Bey ile birlikte Nisan 1918'de Doğu Anadolu vilayetlerine bir gezi yapmıştır. Weitz gezi esnasındaki izlenimlerini şöyle ortaya koymaktadır: *Rus İhtilâli'nden hemen sonra iki Ermeni yönetimi Trabzon'u üs edinmiş, Müslümanların keyfi yere idam edilmeleri günlük yaşamın bir parçası haline gelmiştir.* Ayrıca Weitz, 30 Nisan 1918'de Erzincan'da edindiği izlenimlere dayanarak Müslümanların Ermeni çetelerinin zulmünden kaçarak Anadolu'nun iç kesimlerine göç ettiğini belirtmiştir. Ardından da Erzurum'da Ermenilerin Rusların çekilmesi sonrasında Ocak-Mart 1918 tarihleri arasında şehri işgal ettiklerini ve Fransız subaylarının yönetiminde 700 kadar Müslüman'ı evlere hapsedip yaktıklarından söz etmektedir²⁸.

Alman Doğu Haber Alma Bürosu'na dayandırılarak Brest-Litovsk Antlaşması sonrası Kafkasya'da yaşananlar şu şekilde aktarılmaktadır: Kafkasya'da en iyi silahlandırılmış birlikler Ermenilere aitti ve 40-50 bin civarındaki bu birlikler İngiliz ve Amerikan silahlarıyla donatılmıştı, üstelik sivil Ermeniler de İtilaf devletlerinin yardımıyla silahlandırılmıştı. Osmanlı ordusunu bölgede durduramayacağını anlayan İtilaf devletleri Ermenilerin yanı sıra Gürcüleri de silahlandırarak bir

²⁷ Stefanos Yerasimos, **Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu**, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara, 2002, s., 24; Kılıç, **a.g.e.**, s., 59-63.

²⁸ Kılıç, **a.g.e.**, s., 107, 109-126.

Ermeni-Gürcü ittifakı kurmayı planlamış, fakat Gürcülerin İtilaf devletleri safında yer almayı reddetmesi bu planı engellemiştir²⁹. Ardından da Osmanlı ordusunun Kafkasya harekâtının altında yatan gerçek şu şekilde ifade edilmiştir: Ermenilerin Müslüman ahaliye mezaliminin gün geçtikçe arttığını, hatta Rusların eski Osmanlı topraklarını boşaltması durumunda buraların Türklerin elini geçmesini önlemek üzere Fransız ve İngiliz subayların yönetiminde “milli bir Ermeni ordusu” kurulmaya çalışıldığının farkında olan Enver Paşa, 3. Osmanlı Ordusu'nun bir an önce harekâta geçmesini gerekli görüyordu³⁰.

Ermeni yazarların eserlerindeki iddiaların tam tersine Mart 1918'de Azerbaycan topraklarında yaşananlar şu şekilde anlatılmaktadır: Bakü'de Bolşevikler tüm kontrolü elinde bulunduruyordu, halkın çoğunluğu ise Musavat Partisi'ne bağlıydı. Mart 1918'de ilişkiler bir hayli gerginleşti, 9 Mart 1918'de Azerbaycan Vahşi Tümeni'nin kurmayları Bakü'ye geldi ve kumandanları Bakü Sovyeti tarafından tutuklandı. Müslümanlar camilerdeki toplantılarda Sovyet'e karşı silahlı direniş için halka çağrı yaptı. Buna karşılık Sovyet tarafından Elvina adlı geminin Müslüman ve Musavatçı mürettebatının silahlarının alınması, halkın tepkisine ve silahlı bir çatışmanın başlamasına neden olmuştur. Bu durumu fırsat bilen Taşnaklar, Bakü'deki Azerileri katletmiştir. 31 Mart 1918'de başlayan bu katliamdan Azeriler kurtulmak için etraftaki dağ ve köylere kaçmıştır³¹.

1919 yılı Paris barış görüşmeleri esnasında Ermeni delegesinin başında bulunan Boghos Paşa'nın ağzından Ermenilerin Birinci Dünya Savaşı esnasında nasıl bir tutum takındıkları açıklanmaktadır: *Ermeniler kendilerini kurtarmasını bekledikleri Mütteliklerin yanında tereddüt etmeden yer aldı. Ermeniler savaşın ilk günlerinden ateşkes imzalanıncaya kadar tüm cephelerde Mütteliklerin yanında çarpıştı*³². Ardından da Ermenistan'ın ilk başkanı ve Taşnak Partisi'nin kurucusu Kaçaznuni'nin

²⁹ Çolak, **a.g.e.**, s., 191-195.

³⁰ Çolak, **a.g.e.**, s., 191-195; Arslan-Bal-Demirhan, **a.g.e.**, s., 46.

³¹ Nesrin Sarıahmetoğlu, **Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006, s., 383-384.

³² Sedat Laçiner, **Hangi Ermeni Sorunu**, Usak Yayınları, İstanbul, 2011, s., 57.

1927 yılında Taşnak Partisi'nin yurtdışı konferansına sunduğu raporda yaşanan gerçekler şu sözlerle ifade edilmektedir: *Azerbaycan'la az ya da çok kabul edilebilir bir modus vivendi bulamadık, Müslüman bölgele- rinde düzeni sağlayacak idari önlemler alamadık, silaha sarılmak zorunda kaldık, ordular gönderdik, yıktık, katliamlar gerçekleştirdik...*³³

Rus arşiv belgelerine dayanılarak bizzat Rus üst düzey yetkilileri ve komutanlarının ağzından Brest-Litovsk Antlaşması öncesi ve sonrasında yaşananlar şu şekilde anlatılmaktadır: Rus Kafkas Orduları Komutanı Odişelidze'nin 15 Şubat 1918 tarihli telgrafı: *Halihazırda Türk birliklerine karşı konuşlanmış Ermeni birlikleri düzenli Türk birliklerine karşı kesinlikle dirençsizdir. Bu birlikler hızla bozulmaktadır; kadınlar ve çocuklar dahil Türk halkına yönelik kitlesel vahşiliklerin fiilen cezasız kalması bu durumu çok etkilemektedir*³⁴. Rus Orduları Kafkas Başkomutanı Prjevalskiy'in 10 Mayıs 1917 tarihli telgrafı: *Rusya'dan gelen Ermeni göçmenler, yakın zamanda Türk katliamı yapmaya hazırlanıyorlar. Ermeniler tarafından yapılacak böyle bir hareketin gerçekleşmesini önlemek üzere gerekli emirlerin verilmesini arz ederim*³⁵. İşgal Edilen Türkiye İlleri Komiseri İvanitskiy'in telgrafı: *Son iki-üç haftadır önemli bir kısmı Rus tebaasına mensup Ermeni göçmen aileleri kitlesel olarak cephe gerisinden gelerek Pasin ovası köy- lerine yerleşiyorlar. Bunlar Türk ahaliyi kovarak keyfi şekilde işgal ediyor. Özel Ermeni dernekleri tarafından örgütlenen bu göçün durdurulması için acil emir çıkartılmasını arz ederim*³⁶.

Sonuç ve Değerlendirme

1918 yılı Alman dış politikasında Azerbaycan ve Ermenistan'ın yerini ortaya koymaya ve bu konuda Ermeni bakış açısına da yer vermeyi amaç edinmiş olan çalışmamızın sonunda Hayruni'nin eserinin önsöz ve girişinde araştırmasını her şeyden önce Alman diplomatik belgelerine dayandıracağını belirtmesine rağmen, eserini genellikle General

³³ Mehmet Perinçek, **Rus Devlet Arşivlerinden 100 Belgede Ermeni Meselesi**, Doğan Kitap, İstanbul, 2007, s., 117.

³⁴ Perinçek, **a.g.e.**, s., 115.

³⁵ Perinçek, **a.g.e.**, s., 105.

³⁶ Perinçek, **a.g.e.**, s., 106.

von Kressenstein ve General Lossow'un ifadeleri ve raporları üzerine oturttuğu görölmüştür. Söz konusu ifade ve raporların tamamını da ya Lepsius'un eserine ya da Ermeni kaynaklarına dayandırdığı ve buradaki iddialarını ispat için Lepsius'un belirli amaçlar doğrultusunda kullandığı Alman diplomatik belgeleri dışında bir belge kullanmadığı tespit edilmiştir. Dolayısıyla Hayruni, çok iddialı bir şekilde başladığı eserinde Lepsius'un eserlerinde yer alan ve başka Ermeni yazarların ileri sürdüğü iddiaları tekrarlamaktan öteye gidememiş ve yeni bir şey ortaya koyamamıştır. Ancak Hayruni'nin eserinde Alman hükümetinin, Ermeni tehciri ve Brest-Litovsk sonrası Kafkasya'da yaşananlardan sorumlu olduğunu ileri sürmesi doğru bir tespittir. Zaten Alman hükümetinin, Brest-Litovsk öncesi ve sonrasında da Kafkas politikası doğrultusunda, yani tamamen ekonomik ve siyasi çıkarlarını göz önünde tutarak hareket ettiği, bunun için de Ermenilere değil, Gürcülere daha çok ihtiyaç duyduğu bilinen bir gerçektir. Bu gerçeği Hayruni'n de görmüş ve eserinde ortaya koymuş olması en azından eserinin kısmen de olsa doğru bulgular elde etmiş olması açısından önemlidir. Ancak Hayruni ile birlikte diğer iki Ermeni yazarın Brest-Litovsk sonrası Kafkasya'da yaşananları Osmanlı ordusunun Ermenilere yönelik mezalimine dayandırmaya çalışması son derece tutarsızdır. Bu tutarsızlığı bizzat dönemin canlı şahitleri olan Steiner, Mühlmann, Weitz başta olmak üzere dönemi yaşayan kişiler ortaya koymakla birlikte tam tersine Ermenilerin Türklere mezalime uğrattığını ileri sürmüşlerdir.

Sonuç itibarıyla Ermeni tehciri konusunda olduğu gibi Brest-Litovsk Antlaşması sonunda da Kafkasya'da yaşananlar hususunda Ermeni yazarların yeni bir şey ortaya koymadıkları, bilinen söylem ve iddialarını belgelere dayandırmadan Lepsius'un eserlerine dayanarak yinelemeyi tercih ettikleri söylenebilir.

Kaynakça

Alman Arşiv Belgeleri

Bundesarchiv, Militärarchiv, Generalkommando (Wehrkreis) VII (Ast VII München), Meldesammelstelle Süd im 1. Weltkrieg 1933–1937, RW 49/21, RH 53–7/1292, H 13–7/5, 327/36gK. s. 19–20.

Archiv der Marine, Kriegsakten Vol., 1-105 (60876), Enver Pascha, s. 9.

Avusturya Arşiv Belgeleri

HHsta, P.A.X. 156 Russland Liasse XI k2, s., 531-537.

Basılı Eserler

Aghababyan, Alvina, “Geschichte des Berg-Karabach von 1917 bis 1923”, YSU, **Arzach-Karabach Zentrum**, Erwan, 2012.

Arslan, Ali- Bal, Hilal- Demirhan, Hasan, **Tarihi ve Stratejik Boyutlarıyla Ermeni Meselesi**, İdil Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Çolak, Mustafa, **Alman İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.

Dadrian, Vahakn N., **Ermeni Soykırım Tarihi Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya’ya Etnik Çatışma**, Belge Yayınları, İstanbul, 2008.

Gürün, Kamuran, **Ermeni Dosyası**, Remzi Kitapevi, İstanbul, 2010.

Hayruni, Aschot, **Armenien in der deutschen Aussenpolitik im Jahr 1918**, Staatsuniversitaet Jerewan Institut für armenologische Studien, Jerewan Verlag der Suj, Jerewan, 2017.

Jaeschke, Gotthard, “Der Turanismus der Jungtürken. Zur Osmanischen Außenpolitik im Weltkriege, **Die Welt des Islams**, Bd. 23, H. 1/2 (1941).

Kılıç, Selami, **Ermeni Sorunu ve Almanya Türk-Alman Arşiv Belgeleriyle**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2003.

Laçiner, Sedat, **Hangi Ermeni Sorunu**, Usak Yayınları, İstanbul, 2011.

Mühlmann, Carl, **Das Deutsch-Türkische Waffenbündnis Im Weltkriege**, Verlag Koehler&Amelang, Leipzig, 1940.

- Perinçek, Mehmet, **Rus Devlet Arşivlerinden 100 Belgede Ermeni Meselesi**, Doğan Kitap, İstanbul, 2007.
- Sarıahmetoğlu, Nesrin, **Azeri-Ermeni İlişkileri (1905-1920)**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2006.
- Yerasimos, Stefanos, **Birinci Dünya Savaşı ve Ermeni Sorunu**, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2002.
- Zürrer, Werner, "Deutschland und die Entwicklung Nordkaukasiens im Jahre 1918", **Jahrbücher für Gechichte Osteuropas**, Neue Folge, Bd. 26, H: 1 (1978).

AVUSTRALYA BASININDA KAFKAS İSLAM ORDUSU VE AZERBAYCAN

Sinan KIYANÇ*

ÖZET

Birinci Dünya Savaşı yıllarında Kafkaslarda büyük acılar yaşanmıştır. Azerbaycan, Rusların desteğiyle Ermeni Devleti haline getirilmeye çalışılmıştır. Osmanlı Devleti, Azerbaycan'a destek olmak ve bölgedeki Müslüman toplulukların bu kargaşadan zarar görmemesi için Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın emriyle Şark Ordular Grubuna bağlı Kafkas İslam Ordusu oluşturmuştur. Kafkas İslam Ordusu'nun üç tümenine Azerbaycanlı ve Dağıstanlı gönüllüler (4. ve 5. Tümen) birliğinin katılımıyla 20.000 sayısına ulaşmıştır. Kafkas İslam Ordusu'nun harekâtı dünya ülkelerinde farklı tepkilere neden olmuştur. Bu nedenle Kafkas İslam Ordusu'nun ilerleyişi ve Azerbaycan'da yaşananlar dış dünya da nasıl tepkilere neden olduğunun araştırılması ihtiyacını ortaya çıkarmıştır.

Kafkas İslam Ordusunun harekâtı ve Azerbaycan'da yaşananların etkisinin en iyi gözlemlenecek ülkelerden birisi de Avustralya'dır. Avustralya, İngiltere sömürgesi olarak Birinci Dünya Savaşına asker göndermesiyle ülkedeki ilgiyi Avrupa'da yaşanan savaşa çevirmiştir. Birinci Dünya Savaşı gelişmelerini 1803 yılından itibaren başlayan ve her geçen gün gücünü artıran Avustralya basını gündeminde geniş yer tutmuştur. Bu kapsamda çocuklarını kilometrelerce uzaktaki savaşa gönderen ailelerin ilgisinin artırılmasıyla savaşın gelişmeleri en önemli gündem olmuştur. Bu kapsam da Londra propaganda ofisinin etkisi güçlü bir şekilde hissedilse de böylesine güçlü basın, Amsterdam

* Dr, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, sinankiyanc@gmail.com

kaynaklı haberleri de sayfalarına taşımıştır. Böylece okuyucularına tarafsız haber sağlamaya çalışan Avustralya basını kimi zaman tarafsızlığı sağlamıştır. Bu nedenle önemli bir arşiv niteliği kazanmıştır. Avustralya basınının da Kafkas İslam Ordusu'nun ilerleyişinin ve bu ilerleyişinde İngiltere ile Almanya'nın tutumuna dikkat çekmektedir. Azerbaycan'da o sürede yaşanan olayları yakından takip eden Avustralya basını batının oryantalist bakış açısından kaçınmaya çalışmıştır. Birinci Dünya Savaşının birçok mücadelesinde olduğu gibi olayları farklı perspektiflerden de değerlendirmiştir. Kafkas İslam Ordusu'nun harekâtı sırasında halkın tutum ve davranışlarına da dikkat çeken Avustralya basını o günleri kapsamlı bir şekilde okurlarına aktarmıştır.

Bu çalışma da Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'a doğru ilerleyişi hakkında bölgeye kilometrelerce uzaklıkta bulunan Avustralya basınına etkisi incelenmektedir. Avustralya basınıının Londra ve Amsterdam merkezli haberleri dönem hakkındaki yerli ve yabancı kaynak ve eserlerle karşılaştırılmaktadır. Böylece elde edilen bilgi ve bulgular belirtilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kafkas İslam Ordusu, Avustralya Basını, Azerbaycan, Enver Paşa, İngiltere

THE ISLAMIC ARMY OF THE CAUCASUS AND AZERBAIJAN IN AUSTRALIAN PRESS

ABSTRACT

During the First World War there were great sorrows in the Caucasus. Azerbaijan tried to be transformed into Armenian State with the support of the Russians. The Ottoman State formed The Islamic Army of the Caucasian under the direction of Eastern Army (Ottoman Empire) in order to support Azerbaijan and to prevent the Muslim communities in the region from suffering from this turmoil. The Islamic Army of the Caucasian reached 20,000 with the participation of the

Azerbaijan and Dagestani volunteers (4th and 5th Division). The operation of The Islamic Army of the Caucasian has caused different reactions in the world countries. For this reason, the progress of The Islamic Army of the Caucasian and the need to investigate how those living in Azerbaijan cause reactions to the outside world.

One of the countries where The Islamic Army of the Caucasian operation and the influence of those living in Azerbaijan are best observed is Australia. Australia, as a British colony, sent troops to the First World War, turning it into a war in the worst European country. The Australian press, which started its development in the First World War since 1803 and increased its strength day by day, has held a large place in the agenda. In this context, the development of the war has been the most important agenda with the increase of the interest of the families who send their children to the war that is miles away. Even though the effect of the London propaganda office is strongly felt, this powerful press has moved to the pages of the news originating from Amsterdam. Thus, the Australian press, which is trying to provide unbiased news to its readers, has sometimes provided neutrality. For this reason, it has gained an important archive quality about developments. The Australian press also notes the progress of The Islamic Army of the Caucasian and the progress of Britain and Germany in this progress. The Australian press, which closely followed the events of that time in Azerbaijan, tried to avoid the Orientalist view. He tried to evaluate the events from different perspectives as well as the many struggles of the First World War. The Australian press, drawing attention to the attitudes and behaviors of the people during the operation of The Islamic Army of the Caucasian, extensively conveyed those days to their readers.

This study examines the influence of The Islamic Army of the Caucasian on the progression of Azerbaijan to the Australian press, which is miles away. Australian media reports on London and Amsterdam are compared with domestic and foreign sources and works about the period. Thus obtained information and findings are indicated.

Key Words: Caucasian Islamic Army, Australian Press, Azerbaijan, Enver Pasha, UK

Giriş

Birinci Dünya Savaşı o güne kadar insanoğlunun karşılaştığı en büyük savaşı. Bu savaş Avrupa kıtasında yaşanmış olsa da ABD'nin katılmasıyla dünya savaşı halini almıştır. Savaşta Avrupa kıtasına kilometrelerce uzaklıkta bulunan sömürge ülkelerinden askerler getirilmiştir. Bu nedenle Birinci Dünya Savaşı coğrafyaları aşan bir savaş olmuştur. Bu kapsamda İngiltere'nin sömürgesi olan Avustralya'dan da onlarca asker Avrupa'daki savaşa katılmıştır. Avustralya topraklarında İngiltere'nin soluksuz yürüttüğü propaganda faaliyetlerinin bir neticesi olarak birçok asker İngiltere adına savaşa katılmıştır. Bu nedenle Çanakkale Savaşı başta olmak üzere birçok savaş Avustralya tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Çanakkale Savaşının yanı sıra Kut'ül Amare Kuşatmasında da Avustralya Kraliyet Havaçılık Birliği mücadele de bulunmuştur. Hatta Avustralya Kraliyet Müzesi verilerine göre Avustralya'nın ilk havacı şehidi de Kut'ül Amare Kuşatmasında verilmiştir. Bu durum Avustralya'nın da savaşın önemli bir yerinde bulunduğunu göstermektedir¹.

Avustralya basını 5 Mart 1803 tarihinde Sydney Gazette ile başlamıştır². Ülkede gazete sayısı kısa sürede büyük artış göstermiştir. Düzgün arşiv sayesinde günümüzde Sydney Gazette'nin örneklerine ulaşılabilmektedir. Avustralya basını haberleri sömürgesi olduğu İngiltere'den (Londra'dan) sağlamaktadır. Avustralya basınının dikkat çeken bir başka özelliği ise sadece ülke gelişmeleri değil aynı zamanda uluslararası gelişmeleri de sayfalarına taşımışlardır. Araştırmanın konusu

¹ Sinan KıyaŒ, "Avusturalya Basınında Kut'ül Amare Zaferi", **100. Yılında Uluslararası Bağdat (Medînetü's-Selâm) ve Kûtü'l -Amâre Sempozyumu**, 27-29 Kasım 2017, Türk Tarih Kurumu, İstanbul, 2007

² Victor Isaacs, **Two Hundred Years of Sydney Newspapers: a Short History**. North Richmond: Rural Press. 2003, ss. 3-5.

olan Azerbaycan hakkında ilk haber 01 Ocak 1824 tarihinde yer almıştır. ³ Azerbaycan hakkında dikkat çeken makalelerden birisi de 19 Ekim 1918 tarihinde The Age gazetesinde yayınlanmıştır. Captain C. Mansford'un kaleme aldığı makalenin başlığı son derece dikkat çekicidir: "Azerbaijan, The Pearl of Persia (Azerbaycan, İran'ın İncisi)"... Bu dikkat çeken başlıklı makalede İran topraklarının büyük kısmının çölden oluştuğuna vurgu yapılırken kuzeyde bulunan Azerbaycan'ın güzellikleri üzerinde durulmuştur⁴.

Avustralya basınında asıl dönüm noktası ise Birinci Dünya Savaşı olmuştur. Birinci Dünya Savaşında İngiltere'nin Avrupa'daki savaşa halkı ikna etmek için etkin bir propaganda faaliyeti yürütmüştür. Bu faaliyetlerde basın önemli bir yer tutmuştur. Birinci Dünya savaşının başlamasıyla basında "Avrupa Savaşı" başlığı ile haberler yoğun olarak yer almıştır. Yoğun propaganda ve çeşitli çalışmalar sayesinde Avustralyalıların savaşa katılması üzerine çocuklarını merak eden aileler tek haber kaynakları basına yoğun ilgi göstermiştir. Bu durum gazete sayısını ve tirajlarını artırmıştır. Bu nedenle Avustralya basını Birinci Dünya Savaşı hakkında önemli bir kaynak niteliğindedir.

Bilimsel araştırmalarda basın incelemeleri birinci el kaynak kabul edilse de özellikle savaş süreçlerinde yoğun propaganda ve sansür faaliyetleri nedeniyle dikkatli bakılması ve titiz bir sorgulamadan geçirilmesi gerekmektedir. Bu kapsamda Avustralya basınında bazı ayrıntılar dikkat çekmektedir. Yukarıda belirtildiği üzere Avustralya basını uluslararası gelişmeleri genellikle Londra merkezlidir. Bu durum İngiltere Savaş Bürosunun kontrolünden geçen haberlerin gönderildiği görülmektedir. Ancak bu süreçte savaşın seyri hakkında bilgiler farklı merkezlerden de alınmaktadır. Bu nedenle savaşın seyri hakkında doğru bilgilere ulaşma çabası göstermişti.

Çanakkale Savaşları, Avustralya tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Bu savaş aynı zamanda basında Osmanlı-Türk kavramlarının sık

³ The Sydney Gazette and New South Wales Advertiser, 1 Ocak 1824

⁴ The A.g.e., Captain C. Mansford, **Azerbaijan The Pearl of Persia**, 19 Ekim 1918

sık görülmesine de neden olmuştur. Çanakkale Savaşları sonrasında da bu ilgi devam etmiştir. Bu nedenle Birinci Dünya Savaşı seyrinde Osmanlı-Türk mücadelelerine sık sık yer verilmiştir. Böylece araştırmanın konusu olan Kafkas İslam Ordusu'nun harekâtının izleri araştırılmaktadır. Bu kapsamda Avustralya basınında bu süreçte Azerbaycan hakkında gelişmeler yakından takip edilmiştir.

Kafkas İslam Ordusu Harekatı Öncesi Güney Kafkasya

1917 yılında Rusya'da yaşanan olaylar neticesinde Bolşevikler iktidara gelmişti. Rusya'da yaşanan bu gelişmeler, yıllarca işgal altında tutulmuş olan Kafkaslarda bağımsızlık rüzgarı estirmişti. Rusya'nın iç meselelerine odaklanmasıyla, Kafkaslarda siyasi boşluk oluşmuştur. Her ne kadar bu bölgeler Ruslar tarafından Ermenilere bırakılsa da bölgede bağımsızlık hareketleri başlamıştır⁵. Bu süreçte Osmanlı Devleti Doğu Ordular Grubu bünyesinde Enver Paşa'nın emriyle Kafkas İslam Ordusu kurulmuştur. Enver Paşa'nın emri doğrultusunda tamamen Müslümanlardan oluşan üç tümene Azerbaycan ve Dağıstanlıların katılımıyla beş tûmenden meydana gelirken, mevcudu 20.000 ulaşmıştır⁶.

Kafkaslar, tarih boyunca son derece önemli bir stratejik konuma sahip olmuştur. Rusya'da yaşanan gelişmeler neticesinde Kafkaslarda meydana gelen siyasi boşluk üzerine bölgede yeni bir güç savaşı başlamıştı. Avustralya'da yayınlanan Punch gazetesinde 07 Mart 1918 tarihinde Henry Stead tarafından yayınlanan makalede Bakü'nün bölgedeki önemine dikkat çekmiştir. "Russo-German Peace Terms. 187th Week of the War (Rus-Alman Barışı, Savaşın 187. Haftası)" başlıklı makalede Bakü petrolerine dikkat çekilmiştir. Bakü petrolerini nedeniyle ülkelerin bölgede etkilerini artırma çabasında olduklarını ve bu

⁵ Beşir Mustafayev, "Türk İslam Ordusu'nun Kuzey Kafkas (Dağıstan) Harekâtına Dair (Arşiv Vesikaları Işığında 1917-1919)", **Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, S. 30, 2013, s. 19

⁶ Halil Bal, **Azerbaycan Cumhuriyetinin Kurtuluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu**, İdil Yayınları, İstanbul, 2010

konuda Almanya'nın büyük mücadele verildiği belirtilmişti⁷. Avustralya basınında 15 Mart 1918 tarihli basında Türklerin Bakü'yü ele geçirdiği hakkında haberler yayımlanmıştır. The Evening Echo isimli gazete haberi "Important Turkish Successes (Türklerin Önemli Başarısı)" başlığı ile vermiştir. Aynı gazetede Bakü'nün petrol zenginliğine dikkat çekilerek Anadolu topraklarında Rus işgalindeki Erzurum'un ele geçirilmesi büyük başarı olarak belirtilmiştir⁸.

Avustralya basını Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti ile Almanya İmparatorluğu, Avusturya Macaristan İmparatorluğu, Osmanlı Devleti ve Bulgaristan Krallığı arasında imzalanan Brest Litovsk Barış Antlaşması (3 Mart 1918) ve Türklerin Erzurum'u ele geçirmesi sonrasında Kafkas topraklarında ilerlemesini ele almıştır. The Journal gazetesinin 18 Nisan 1918 tarihli haberinde Türklerin Batum'u ele geçirdiği belirtilmiştir⁹. Haberde Batum'un ele geçirilmesinin Bakü'deki petrolün güvenli bir şekilde sevkiyatı için son derece önemli olduğu vurgulanmıştır. Bakü-Tiflis-Batum demiryolu ile ulaştırılan petrolün, Batum limanının bu süreçte önemli bir nokta olduğundan Türklerin bu başarısının son derece stratejik olduğu vurgulanmıştır¹⁰.

Rusya'da yaşanan gelişmeler neticesinde Bakü önemli bir mücadeleye sahne olmuştur. Bu mücadele de Bakü'de 31 Mart 1918 tarihinde Ermeni Çeteleri tarafından büyük bir kıyım gerçekleşmişti. Bu durum bölgedeki güvenliği sorgulanmasına neden olmuştu¹¹. Avust-

⁷ Punch, Henry Sread, **Russo-German Peace Terms. 187th Week of the War**, 7 Mart 1918

⁸ The Evening Echo, **Important Turkish Successes, 15 Mart 1918**; The Herald, 15 Mart 1918; **The Dubbo Liberal and Macquarie Advocate**, 15 Mart 1918.

⁹ Batum, Brest-Litovsk antlaşması uyarınca 14 Nisan 1918 tarihinde Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştır.

¹⁰ **The Journal, Turks in Batum**, 18 Nisan 1918; The Register, **Turks in Batoum**, 19 Nisan 1918; **The Mercury, Turks Captura Batum**, 19 Nisan 1918; Observer, **Turks in Batoum**, 20 Nisan 1918

¹¹ Elçin Neciyev, "Bakü Katliamı Gerçeği (31 Mart-01 Nisan 1918)", **Yeni Türkiye Dergisi**, S. 64, 2014, s. 8

ralya basınında bu süreçte Bakü'nün petrol kaynakları sık sık haberlerde yer almıştır. 11 Mayıs 1918 tarihinde yayınlanan haber de Bakü'nün Bolşevik güçleri tarafından işgal edildiği belirtilmiştir¹². The Herald gazetesinin haberinde Bolşevik güçlerinin işgalinde Bakü'de 2000 kişinin hayatını kaybettiğini, 3000 yaralı olduğu ifade edilmiştir. İşgalin Bakü'ye önemli zarar verdiğini ve İran Pazarının yandığı belirtilmiştir¹³.

Kafkas İslam Ordusu'nun Harekâtı

Bakü'de yaşanan gelişmeler Osmanlı Devleti nezdinde önemli bir kaygıya neden olmuştu. Bunun üzerine Osmanlı Devleti tarafından yapılan telkinler ve Azerbaycan'daki bağımsızlık hareketleri nihayetinde 28 Mayıs 1918 tarihinde bağımsızlık bildirgesi yayınlanmıştır. Bakü'nün işgal altında olması nedeniyle başkent Gence ilan edilmişti. Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmesi üzerine Osmanlı Devleti ile ilişkileri güçlenmişti. Bu ilişkilerin önemli bir dönümü ise 4 Haziran 1918 tarihinde Azerbaycan-Türkiye arasında imzalanan Dostluk Antlaşmasıdır. Bu anlaşmanın dördüncü maddesinde, Azerbaycan huzur ve istikrarını, güvenliğini temin edebilmek için ihtiyaç duyması halinde Türkiye'den askeri yardım talebinde bulunabilecekti. Bu madde uyarınca Azerbaycan, Osmanlı Devleti'nden askeri yardım sağlayabilecekti. Bu durum neticesinde Enver Paşa tarafından oluşturulan Kafkas İslam Ordusu, Nuri Paşa komutasında harekete geçmiştir¹⁴.

¹² The Sun, Baku Retaken, Bolshevik Score Success, 19 Mayıs 1918; Meekatharra Miner, All About Oil, 11 Mayıs 1918; The Ballarat Star, Baku Recaptured, 20 Mayıs 1918; The Maffra Spectator, Bolsheviks Fight, 20 Mayıs 1918; Daily Herald, Turks Ejected Bolsheviks Recapture Baku, 20 Mayıs 1918

¹³ The Herald, Conflict With Mussulmans, Heavy Casualties at Baku, 21 Mayıs 1918; Daily Standard, Sava.g.e. Conglicts, Russians and Mussulmans, 21 Mayıs 1918; The Riverine Grazier, Soviet Troops at Baku, 21 Mayıs 1918; Daily Standard, Baku Burning, 22 Mayıs 1918

¹⁴ Selma Yel, "Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti'nin Kuruluşunda Türkiye'nin Yardımları İlhak Amacına mı Yönelikti?", Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü **Atatürk Yolu Dergisi**, S. 24, Kasım 1999-2003, s. 567-568

Nuri Paşa komutasında Kafkas İslam Ordusu, Bakü'ye doğru ilerlemeye başlamıştır. Böylece güneyden ve kuzeyden gelebilecek müdahaleleri engellemeye çalışmıştır. Bu süreçte Tebriz'in ele geçirilmesi dikkat çekmiştir. Ali İhsan Sabis Paşa komutasındaki Osmanlı Ordusu'nun Tebriz'i ele geçirmesi Avustralya basınında geniş yer almıştır. The Mercury gazetesinin 20 Haziran 1918 tarihli The Turkish War, Enemy in Persia, Occupation of Tabriz başlığıyla verdiği haberde 18 Haziran 1918 tarihinde Tebriz'in Türkler tarafından ele geçirildiğini belirtmiştir. Haberde dikkat çeken nokta ise Tebriz hakkında verilen bilgilerdir. Antik bir kent olan Tebriz'in Urmiye gölü kenarında bulunduğunu ve bölgenin önemli bir ticaret merkezi olduğu ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra önemli bir ulaşım kavşağında yer aldığı belirtilen Tebriz'in özellikle Tahran yolu üzerindeki konumuna dikkat çekilmiştir. Tebriz'in deri, ipek, altın ve gümüş ticaretinin önemli olduğu belirtilmiştir. Önemli tarihi eserlerinin olduğu vurgulanan Tebriz, 1392 yılında Timur tarafından işgal edilmiş, 1721 ve 1780 tarihlerinde önemli iki deprem yaşamıştır. Nüfusun ise 170.000-200.000 arasında olduğu belirtilmiştir¹⁵. Avustralya basınında yer verilen bu gelişmede Tebriz hakkında detaylar son derece dikkat çekicidir. Haberin Londra merkezli olduğu göz önüne alındığında İngiltere'nin bölge hakkında derin bilgilerinden faydalanılmıştır.

Türklerin Tebriz'i ele geçirmesi sonrasında The Age gazetesinde yer alan haberde Türklerin Tebriz'i ele geçirmesi üzerine bölgede bulunan Amerikan hastanesinin talan edildiği iddia edilmiştir. New York kaynaklı haberde Tebriz, Amerika misyoner faaliyetlerinin önemli bir merkezi olduğu belirtilmiştir. Bu kapsamda bölgede eğitim ve sağlık alanında önemli faaliyetler yapıldığının altı çizilen haberde, Türklerin Tebriz'i aldıktan sonra bölgedeki İngiliz ve Amerikan varlığını tehdit ettiği vurgulanmıştır. İddia edilen hastane talanının Türkiye'nin Amerika ile savaşı göze aldığı vurgulanmıştır¹⁶.

¹⁵ The Mercury, The Turkish War, Enemy in Persia Occupation of Tabriz, 20 Haziran 1918; The Brisbane Courier, Turkish Successes Claimed, 21 Haziran 1918

¹⁶ The A.g.e., Turk Aggression in Persia, American Hospital Sacked, 22 Haziran 1918

Avustralya basının da yer alan bir başka dikkat çekici haber ise New York merkezlidir. Haber Türklerin ilerleyişi üzerine Urmiye’de yaşanan Hıristiyanların durumuyla ilgilidir. Urmiye’den 40.000 Hıristiyan’ın göç ettiğini ve Hamadan’a ulaştığını belirtmiştir. Bu süre zarfında 15.000 Hıristiyan’ın Türkler tarafından ya da açlık nedeniyle hayatını kaybettiği iddia edilmiştir. Bu süreçte yaşanan nüfus hareketleri de basında geniş yer tutmuştur¹⁷.

Tebriz’in Türkler tarafından ele geçirilmesi üzerine, Kafkaslar da yeni bir yapı ortaya çıkmaya başlamıştı. Avustralya basınında Temmuz ayının hemen başında basında Kafkasların yeniden şekillendirileceği haberleri görülmektedir. Haberlerde Almanların Rusya sonrasında Kafkaslarda yeni bir yapı ortaya çıkarma planı üzerinde çalıştıkları belirtilmiştir. Plana göre bölgede Ermenilerin ve Gürcülerin bağımsızlıklarının kazanılmasının yanı sıra Bakü’de bir devlet kurulacaktı. Böylece Kafkaslar üç milletin ağırlıklı yaşadığı yerlerde üç devlet kurulması amaçlanmıştı¹⁸. Bakü merkezli kurulması planlanan bu devlet için Yusuf Hikmet Bayur şu değerlendirmeyi yapmıştır:¹⁹

“Enver Paşa, Azerbaycan’ı düzenli ve güçlü bir devlet yapmak ve Bakü’yü kurtarmak istegindedir. Bu istekte petrolle ilgili düşünceler varsa da esas amaç ulusaldır, millidir. Bu amaçla Romanya’dan geri gelen birliği ve yurtta kalmış son kuvvetleri Kafkas ve Kuzey İran’a göndermiştir.

Öbür yandan Ruslar, Bakü’yü bırakmamak kararındadırlar. Almanlar ise Bakü petrollerine göz dikmişlerdir ve orasının Rusların elinde kalmasını daha uygun bulmaktadırlar. Enver Paşa, Bakü ve Kafkas işini elden geldiği kadar Almanlardan gizli olarak ve bir soysop işi sayarak yönetmektedir. Amcası Halil Paşa’yı (Kut) “Şark Ordular Grubu” komutanı

¹⁷ The Sydney Morning Herald, Christians Massacred, 02 Eylül 1918.

¹⁸ The Bathurst Times, Russia, 3 Temmuz 1918; Lachlander and Condobolin and Western Districts Recorder, Latest War, 3 Temmuz 1918; The Sydney Morning Herald, 3 Temmuz 1918; The West Australian, The Caucasus Dismemberment Scheme, 3 Temmuz 1918; Kalgoorlie Miner, Dismembering Caucasus, 3 Temmuz 1918; The Daily Telegraph, Cutting Up the Caucasus, 3 Temmuz 1918

¹⁹ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, C. 3, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1957, s. 213-214

adıyla ve kardeşi Nuri Beyi (Killigil) fahri ferik yaparak “İslam Ordusu Komutanı” adıyla Azerbaycan’a göndermiştir, görevi bir Azerbaycan ordusu kurmak ve Bakü’yü almaktır.”

Kafkas İslam Ordusu’nun Bakü’ye doğru ilerlemesi Kafkaslarda güç dengelerini etkilemiştir. Yukarıda belirtildiği üzere Almanya’nın Bakü petroleri üzerinde emellerini gerçekleştirmek için önemli bir mücadele vermişti. Bu süreçte Osmanlı ile Almanya’nın hedeflerinin farklılıkları Avustralya basınında da yer bulmuştur. The Daily News gazetesi, Almanların Türklerin arasındaki hedef farklılığına dikkat çekerek, Almanların hedeflerine ulaşmak için Türkleri önlemeye çalıştıklarını ifade etmiştir²⁰.

Bakü’nün Ele Geçirilmesi

Kafkas İslam Ordusu’nun Bakü’ye doğru ilerlemesi İngiltere’yi tedirgin etmiştir. 8 Haziran 1918 tarihinde Tebriz’in Ali İhsan Sabis Paşa tarafından ele geçirilmesi, sonrasında Hoy ve Karabağ’ın alınması Kafkas İslam Ordusu’nda umutları artırmıştır. Türklerin bu ilerleyişi, İtilaf Devletleri nezdinde önemli bir etkiye neden olmuştur²¹. 8 Ağustos 1918 tarihinde Türklerin ilerleyişi karşısında İtilaf Devletlerinin derin bir kaygı duyduğunun üzerinde durulmuştur. Yayınlanan haberlerde Bakü’nün bir an önce güvenliğinin artırılması gerektiği vurgulanmıştır. Bu konuda İngiltere’nin Mezopotamya komutanı General Marshall’ın önemli bir rol üstlendiği vurgulanmıştır. Haberlerde Bakü’nün kaybedilmesi sonrasında Hamadan oradan Hindistan’ın tehlikeye düşeceği vurgulanmıştır. Bu durum göstermektedir ki; İngiltere Türklerin Bakü’yü ele geçirmesi sonrasında Hindistan’a doğru hızlı bir şekilde ilerleyeceği düşüncesi oluşmuştur²².

²⁰ The Daily News, War Position, 2 Ağustos 1918

²¹ Mehmet Saray, **Türk İnan İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999, s. 47;

²² Geelong Advertiser, 8 Ağustos 1918; Daily Advertiser, German Offensive Spirit, 8 Ağustos 1918; Bendigo Advertiser, 8 Ağustos 1918; The Horsham Times, Enemy May Attack in East, Expert Reviews Position, The Danger to India, 8 Ağustos 1918

Bu süre zarfında Türklerin ilerlemesi karşısında Bolşevik Rusya'nın çekilmeye başladığı haberleri basında yer bulmuştur. Bu süreçte Türklerin ilerlemesi karşısında Bolşevik güçlerinin Bakü'den ayrılmaya başladığı haberleri kaygıya neden olmuştu. Bolşeviklerin Bakü'de ayrılması karşısında Bakü'de bulunan Ermenilere karşı Türklerin büyük avantaj sağladığı da eklenmiştir²³. The Sydney Morning Herald, Bolşevik Rusya'nın Bakü'den çekilmesi üzerine Türklerin akınlarının yapıldığını ve bunların püskürtüldüğü ifade edilmiştir. Ermenilerin saldırılarda avantaj kazandığı vurgulanmıştır²⁴. Bunun karşısında Warrnambool Standad'ın Baku Position Precarious, başlıklı haberinde Türklerin Ermenilere karşı pozisyonlarını güçlendirdiklerini belirtilmiştir. Bu durum Bakü'de belirtilen tarihlerde önemli bir mücadelenin verildiğini göstermektedir²⁵. Daily Examiner, Türklerin Bakü'de Ermenilere karşı önemli bir avantaj sağladıklarını haberlerine taşımıştır. Bu gücün karşısında İtilaf Devletlerinin alacağı bir zaferin savaşın seyrinde etki edeceğini belirtirmiştir²⁶.

Bakü'de Bolşevik Rusya'nın çekilmesi, Türklerin ilerlemesi neticesinde sık sık şehirdeki durum üzerine haberler yayınlanmıştı. Bu haberlerde İtilaf Devletlerinin müdahale etmesi gerektiği, nihayetinde İngilizlerin bir hareket içerisinde olduğu ön görüşünü vermiştir. Haber kaynaklarının Londra'dan yapıldığı göz önüne alındığında görülmektedir ki; zengin petrol kaynakları ve stratejik konumu nedeniyle Türklerin eline geçmesini önlemek için müdahale planları yapılmıştır. 16 Ağustos 1918 tarihinde The Telegraph gazetesinin haberine göre Hazar Denizinden Bakü'ye İngiliz askerlerinin çıktığı belirtilmiştir²⁷. Newcastle Morning Herald and Miners gazetesinin haberine göre İngilizlerin asker sayısının 10.500 olduğunu iddia etmiştir²⁸.

²³ Northern Star, Bolsheviks Withdrawing, 10 Ağustos 1918; The Telegraph, Position Reviewed, Most Favourable Situation, 10 Ağustos 1918;

²⁴ The Sydney Morning Herald, Allies Move South, 10 Ağustos 1918; The North Western Advocate and The Emu Bay Times, Turkey, 10 Ağustos 1918

²⁵ Warrnambool Standard, Baku Position Precarious, 10 Ağustos 1918

²⁶ Daily Examiner, Satisfactory in the North, 10 Ağustos 1918

²⁷ The Telegraph, The Show and Production, 16 Ağustos 1918

²⁸ Newcastle Morning Herald and Miners Advocate, Loss of Baku, 21 Eylül 1918

Avustralya basınında İngiliz askerlerinin sayısı 10.500 olarak verilmesine karşın bu sayı son derece azdı. The Herald gazetesi “British From Bagdad Enter Baku, Important Seaport Taken By Maynificent Dash (İngiliz Orduları Bağdat’tan Bakü’ye Girişi, Muhteşem Hamle ile Alınan Önemli Liman)” başlığıyla verdiği haberde İngiltere’nin Bağdat’ta bulunan güçlerinin Hazar Denizinden Bakü’ye girdiklerini belirtmiştir. Haberde Bolşevik Rusya’nın şehri terk etmesi sonrasında Ermenilerin Türklere karşı mücadele edebilecek gücünün olmadığından İngiltere’nin bu çıkarmasının son derece kritik olduğu ifade edilmiştir. Bakü’nün stratejik konumu ve petrol kaynaklarına vurgu yapılarak, böylesine önemli bir şehrin Türklerin eline geçmesinin son derece tehlikeli olacağı ifade edilmiştir²⁹. İngiliz güçlerinin Bakü’ye girmesi sonrasında Bolşevik Rusya sonrasında yalnız kalan Ermenilere destek verilmiştir. Basında bu destekle Türkler karşısında yetersiz kalan Ermeni birliklerine büyük destek verildiği ve böylece İtilaf Devletleri tarafından son derece önemli görülen Bakü’nün işgalinin devam edebileceği vurgulanmıştır³⁰.

İngiliz güçlerinin Hazar Denizinden Bakü’ye çıkması ardından Hindistan’dan da Bakü’ye doğru askeri birlik yığını yapılmıştır. Meşhed’e tren yoluyla gelen Hind birlikleri, Bakü’ye doğru harekete geçmiştir. Bu sırada Türklere Bakü’ye doğru devam etmiştir. Cairns Post gazetesinin haberine göre Bakü ile Elizabethopol arasındaki mücadele de İngilizlerin Ermenilere destek verdiklerini belirtmiştir. Gazete de bu gelişme ile Türkler karşısında önemli bir zaferin kazanılabileceği iddia edilmiştir³¹. Bakü’de yaşananların yanı sıra bir başka

²⁹ The Herald, British from Bagdad Enter Baku, 16 Ağustos 1918; The Journal, British at Baku, 16 Ağustos 1918; The Riverine Grazier, The British in Persia, 16 Ağustos 1918

³⁰ Colac Reformer, Development in South, 17 Ağustos 1918; The Armidale Chronicle, British at Baku, 17 Ağustos 1918

³¹ Cairns Post, Betrated By Russia, 19 Ağustos 1918

önemli gelişme ise Ermenistan'ın Türkler ile anlaşmasıdır. Bu antlaşma Bakü'de Türklere karşı savaşıan Ermeniler üzerinde olumsuz etkilemiştir³².

Yukarıda belirtildiği üzere Avustralya basınında İngiliz güçlerinin Bakü'ye gelmesi sonrasında Türklere karşı önemli bir mücadelenin verildiği belirtilmiştir. The Advertiser gazetesinin 3 Eylül 1918 tarihinde verdiği habere göre İngiliz güçlerinin Bakü'ye gelmesi sonrasında Türklerin mücadeleleri üzerinde önemli bir olumsuzluğa neden olduğu ve saldırılarda çekinildiği ifade edilmiştir. İngiliz güçlerinin varlığı bölgedeki İtilaf Devletlerinin varlığını güçlendirdiğinden Türklere karşı verilen mücadeleyi de cesaretlendirdiği ifade edilmiştir³³.

Enver Paşa 15 Eylül 1918 tarihinde Bakü şehrinin 30 saatlik şiddetli mücadele sonrasında ele geçirildiği belirtilmiştir. Enver Paşa'nın bu ifadeleri Bakü'nün ele geçirilmesinin de tarihini belirlemiştir. Nuri Paşa (Killigil) komutasındaki Kafkas İslam Ordusu, Bakü'yü ele geçirmişti³⁴. Türklerin bu başarısı Avustralya basınında 19 Eylül 1918 tarihinde yer bulmuştur. Bunbury Gazetesinin haberine göre İngilizler Ermenilerin ihaneti neticesinde Bakü'yü kaybettikleri belirtilmiştir. Haberde İngiliz kayıplarının ne kadar olduğu bilinmediği; ancak sayının çok olabileceğinden endişe edilmiştir³⁵. Bakü'nün ele geçirilmesi üzerine İngiliz güçleri geldikleri gibi Hazar Denizinden şehri tahliye etmişlerdir³⁶. The Herald gazetesi verdiği haberde 16 Ağustos 1918 tarihinde İngiliz güçlerinin Bakü'ye gelmesinin şehrin işgalinin devamını sağladığını vurgulamıştır. Bu süreçte Türklere karşı verilen mücadelede Rus General Dukuçief'in(?) komutasında mücadele edildiği

³² The Register, Armenians Signed Peace, 19 Ağustos 1918

³³ The Advertiser, Official War News, 3 Eylül 1918; The Journal, General View of Situation, 30 Ağustos 1918

³⁴ Şevket Süreyya Aydemir, **Enver Paşa Makedonya'dan Ortaasya'ya**, C. 3, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1972, s. 425-426

³⁵ Bunbury Herald, British Reverse, 19 Eylül 1918

³⁶ The Dubbo Liberal and Macquarie Advocate, The War, 20 Eylül 1918; The Evening Star, Armenian Treachery, 20 Eylül 1918

belirtmiştir. Haberde Bakü'nün petrol kaynakları bakımından İngiltere için son derece önemli olduğunu bu nedenle Türklerin şehri ele geçirmesini büyük kayıp olarak değerlendirmiştir³⁷. Türklerin Bakü'yü ele geçirmesi üzerine 8000 kişinin (muhtemelen asker) tutuklandığı belirtilmiştir³⁸.

Newcastle Morning Herald and Miners Advocates gazetesinin 21 Eylül 1918 tarihli Loss of Baku başlıklı haberinde savaşın seyri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bakü'nün Bolşevik Ruslar tarafından boşaltılması üzerine Türklerin hızlı ilerleyişini durdurmak için İngilizlerin bölgeye 10.500 sayıda asker çıkardıklarını belirtmiştir. Böylece Türkler karşısında mücadele eden Ermenilere destek sağlamak amacıyla çıkarılan bu askeri gücün Türklerin ilerleyişini önleyemediği vurgulanmıştır. Haberde Türklerin Bakü hakkında çetin bir mücadele verdiğini ve bu mücadeleye bir türlü yeterli karşılık verilemediği ifade edilmiştir. Bunun yanı sıra Türklerin Bakü'yü ele geçirdiği ifade edilmiştir³⁹.

Türklerin Bakü'yü alması hakkında Avustralya basını bilgi akışında zorluk çekmiştir. Bu süreçte dikkat edilen husus bilgilerin Londra merkezli karartılmaya çalışılmasıdır. Bakü'nün Türkler tarafından ele geçirildiği ve İngilizlerin durumu konusunda bilgilere ulaşmakta zorluk çekilmiştir. Bilgilerin doğru bir şekilde ulaşılması için gazetelerde Londra merkezli haberler yerine New York ve Amsterdam merkezli haberlerinde yer aldığı görülmektedir. Buna örnek olarak Zeehan and Dundas Herald gazetesi 23 Eylül 1918 tarihinde Rusya'nın Berlin Büyükelçisinin verdiği bilgilere dayanarak Türklerin Bakü'yü ele geçirdiğini manşetlerine taşımıştır⁴⁰. Türklerin Bakü'yü alması sonrasında şehrin birçok yerinde alevlerin yükseldiği

³⁷ The Herald, Baku Evacuated, 20 Eylül 1918

³⁸ The Armidale Chronicle, British Evacuate Baku, 21 Eylül 1918

³⁹ Newcastle Morning Herald and Miners' Advocate, Loss of Baku, 21 Eylül 1918

⁴⁰ Zeehan and Dundas Herald, Turks Occupy Baku, 23 Eylül 1918

ifade edilmiştir. Özellikle petrol kuyularında patlamaların yaşandığı belirtilmiştir⁴¹.

Bakü'nün Türkler tarafından ele geçirilmesi İngilizler tarafından derin bir huzursuzluğa neden olmuştur. Ancak bu haberlerin hemen ardından Türklerin bu bölgede varlığının etkin olmadığını ve yakında İngilizlerin tekrar Bakü'ye yerleşeceği belirtilmiştir⁴². Yıldırım Ordular Grubunun Filistin cephesindeki mağlubiyeti Osmanlı Devleti'ni derinden sarsmıştı. Bunun üzerine İngiliz Ordusu Şam ve Halep yolunda ilerlemesi Bakü'deki Osmanlı varlığını da tehlikeye düşürmüştür. 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması neticesinde Osmanlı Devleti savaştan önceki sınırlarına çekilmeyi kabul ettiğinden antlaşma neticesinde Bakü'den çekilmişlerdir. Böylece Kafkas İslam Ordusu da kaldırılmıştır⁴³.

Sonuç

Birinci Dünya Savaşının en şiddetli yaşandığı coğrafyalardan birisi de Kafkaslardır. Çarlık Rusya'da yaşanan gelişmeler neticesinde Osmanlı Devleti bu coğrafya da etkinliğini artırmaya çalışmıştır. Bu süreçte varlığını oluşturmaya çalışan Azerbaycan'ın, Osmanlı Devleti ile ilişkilerini güçlendirmiştir. Avustralya basınında gelişmeler sık sık yer bulmuştur. Avustralya basının da yer alan bu haberlerin birçoğunun Londra merkezli olması İngiltere propaganda ve sansürünün etkisi görülmektedir. Bu nedenle Bakü'nün stratejik konumu sık sık vurgulanmıştır. Bu durum Bakü'nün İngiltere açısından son derece önemli olduğu görülmektedir.

Kafkas İslam Ordusunun, Bakü'ye doğru ilerlemesi sık sık Avustralya basınında yer almıştır. Batum'un alınmasıyla başlayan süreç son

⁴¹ Kalgoorlie Miner, Turks in Baku, 24 Eylül 1918

⁴² The Journal, Turks Leaving Persia, 4 Ekim 1918

⁴³ Barrier Miner, Turks Said to Have Evacuated, 31 Ekim 1918; Kalgoorlie Miner, Turkish Troops Evacuate Baku, 31 Ekim 1918; The Register, Baku Evacuated, 31 Ekim 1918; Tambellup Times, Turkey's Armistice, 6 Kasım 1918; The Brisbane Courier, Baku Occupied By Russo-British Troops, 20 Kasım 1918

derece geniş yer tutmuştur. Avustralya Türklerin Bakü hattında ilerlemesinin sadece bu şehirle bağlı kalmayacağını oradan Hindistan'a kadar gidileceğini belirtmiştir. Bu durum Bakü'nün Hindistan yolunda önemli bir kavşak olduğunu da göstermektedir. Bakü'nün bu stratejik konumunun yanında basın da sık sık petrol kaynakları vurgulanmıştır. Bu nedenle İngiltere petrol kaynakları nedeniyle şehri İtilaf Devletleri bünyesinde tutmak için önemli çaba harcamıştır.

İngiltere'nin tüm çabasına karşın, Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu'nun Bakü'yü ele geçirmesi İngiltere tarafından Avustralya basınında sansürlenmişti. Bu nedenle Avustralya basını farklı kaynaklardan haberler almaya çalışmıştır. Bu durum Londra merkezli haberler yerine Amsterdam ve New York merkezli haber kaynaklarına yönlendirmiştir. Bakü'nün Türkler tarafından ele geçirilmesi Avustralya basınında da geniş yer bulmuştur. İtilaf Devletleri açısından başarısızlığın kaynağı ise Ermenilere bağlanmıştır. Ermenilerin ihaneti neticesinde Bakü'nün Türklerin eline geçtiği vurgulanmıştır. Türklerin Bakü'yü ele geçirmesine karşın kısa süre sonra imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması neticesinde şehir boşaltılmıştır.

Kaynakça

Avustralya Basın Arşivi

Aydemir, Şevket Süreyya, **Enver Paşa Makedonya'dan Ortaasya'ya**, C. 3, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1972.

Bal, Halil, **Azerbaycan Cumhuriyetinin Kurtuluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu**, İdil Yayınları, İstanbul, 2010

Bayur, Yusuf Hikmet, **Türk İnkılabı Tarihi**, C. 3, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1957.

Isaacs, Victor, **Two Hundred Years of Sydney Newspapers: a Short History**. North Richmond: Rural Press. 2003.

Kıyanç, Sinan, "Avusturalya Basınında Kut'ül Amare Zaferi" **100. Yılında Uluslararası Bağdat (Medînetü's-Selâm) ve Kûtü'l-Amâre Sempozyumu**, 27-29 Kasım 2017, Türk Tarih Kurumu, İstanbul-2007

- Mustafayev, Beşir, “Türk İslam Ordusu’nun Kuzey Kafkas (Dağıstan) Harekâtına Dair (Arşiv Vesikaları Işığında 1917-1919)”, **Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, S. 30, 2013.
- Neciyev, Elçin, “Bakü Katiliamı Gerçeğı (31 Mart-01 Nisan 1918)”, **Yeni Türkiye Dergisi**, S. 64, 2014.
- Saray, Mehmet, **Türk İnan İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 1999.
- Yel, Selma, “Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti’nin Kuruluşunda Türkiye’nin Yardımları İlhak Amacına mı Yönelikti?”, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, **Atatürk Yolu Dergisi**, S. 24, Kasım 1999-2003.

EFENDİZADE MEHMED ŞERİF'İN ANLATTIKLARI IŞIĞINDA AZERBAYCAN

Ünal TAŞKIN*

ÖZET

Efendizade Mehmed Şerif, Azerbaycan'da Musavat hükümeti ve Bolşevik idarelerini gören ve bilfiil bu idareler içinde yaşayan bir kişidir. Bu idareler döneminde tanık olduklarını, Anadolu'ya geçtikten sonra konferanslarda halka anlatmıştır. Muhtelif yerlerde verdiği konferansları daha sonra toparlayarak bir kitap haline getiren Efendizade Mehmed Şerif, eleştirilerini ve kabullerini kaydetmeyi de ihmal etmemiştir.

Efendizade Mehmed Şerif, bu eseri vücuda getirirken yazdıklarından dolayı kendisine gücenilmemesini, yazdıklarına itiraz edeceklerin delillerle karşısına çıkmalarını talep etmektedir. Bunun nedeni, bu şekilde yapılan itirazların Azerbaycan tarihinin kademeli olarak yazılacağı anlamına gelmesidir. Ayrıca, anlattığı şeyin, şu andan itibaren milleti idare edecekler tarafından öğretilecek olan şey olduğunu da ekliyor.

Efendizade Mehmed Şerif, eserine Kafkasya ve Akvamı adlı bölümle başlamış ve genel olarak Kafkasya ve Kafkas halkları hakkında bilgiler vermiştir. Bu bölümden sonra Bolşeviklik meselesine değinen Mehmed Şerif, Bolşevikliğin ne olduğunu ve Bolşevikliğin nasıl anlaşılması gerektiğini anlatmaya çalışmıştır. Azerbaycan hükümeti ve hükümetin nasıl teşekkül ettiği hakkında açıklamaların bulunduğu üçüncü bölümden sonra Azerbaycan'daki firkalara değinen Mehmed

* Doç. Dr., ADYÜ Fen Edb. Fak. Tarih Bölümü, unaltaskin@hotmail.com

Şerif, o zamandaki Azerbaycan'ın durumunu siyaseten resmetmiştir. Bütün bunlara değinirken Azerbaycan meclisinin durumundan ve işleyişinden bahsetmeyi de ihmal etmemiştir. Mehmed Şerif, meclis hakkında bilgi verirken, bu meclisin Azerbaycan halkını temsil eden meşru bir meclis olmadığını da belirtmiştir. Bu durumu da Bolşevik ihtilalinden sonraki siyasi hengâmeye bağlamıştır.

Eserinin sonraki bölümünde Müsavat hükümetinden bahsetmiş ve Müsavat hükümetinin memleket idaresindeki kusurları olduğunu aktarmıştır. Yine Müsavat hükümetinin kusuru olarak gördüğü şeyleri açıklamaktan da geri durmamıştır. Efendizade Mehmed Şerif, eserinin son iki bölümünü Azerbaycan'daki Türkler ile Azerbaycan'ın geleceği meselelerine ayırmıştır. Azerbaycan'ın geleceği başlığı altında değerlendirmelerini sunan Efendizade Mehmed Şerif, muhtelif çıkarımlarda bulunmuştur.

Efendizade Mehmed Şerif Azerbaycan'da yaşadıklarını, Anadolu'ya gidince konferanslarda anlatmış ve sonra bunları kitap haline getirmiştir. Bu çalışmada Mehmed Şerif'in eserine göre Azerbaycan hakkında bilgi verilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Efendizade Mehmed Şerif, Azerbaycan, Müsavat hükümeti

AZERBAIJAN IN THE ACCORDING TO EFENDIZADE MEHMED ŞERİF'S

ABSTRACT

Efendizade Mehmed Şerif is a person who sees the Musavat government and Bolshevik administrations in Azerbaijan and lives in these administrations. He told Azerbaijan observations at conferences when he went to Anatolia. Efendizade Mehmed Şerif, who later turned the conferences he gave in various places into a book, did not neglect to record his criticism and acceptance.

Efendizade Mehmed Şerif does not want to offend because of his writing in this book and he ask for evidence that they will object to those in the book. This is because the objections made in this way will mean that the history of Azerbaijan will gradually be written. It also adds that what you are describing is what will be taught by those who will administer the nation from now on.

Efendizade Mehmed Şerif has began his book with the Caucasus and Nations chapter and has given general information about the Caucasus and Caucasian peoples. After this chapter, Mehmed Şerif referring to the Bolshevism tried to explain what the Bolsheviks were and how the Bolsheviks would understand. Mehmed Şerif, after the third part of the Azerbaijani government and the government explained how it was founded, found political parties in Azerbaijan at that time and described the situation of Azerbaijan politically. He has not neglected to talk about the status and functioning of the Azerbaijani parliament. While Mehmed Şerif informed about parliament, he also said that this parliament was not a legitimate parliament representing the Azerbaijani people. It also connects it to political turmoil after the Bolshevik Revolution.

In the later part of his work, he mentioned the Musavat government and he reported that the Musavat government had defects in the country's administration. He also explained the flaws of the Musavat government. Efendizade Mehmed Şerif mentioned in the last two chapters of his work the Turks in Azerbaijan and the future of Azerbaijan. Efendizade Mehmed Şerif, who presented his evaluations under the title of Azerbaijan's future, was found in various inferences.

Efendizade Mehmed Sharif told Azerbaijan observations at conferences when he went to Anatolia and then it made them books. In this work, according to the work of Mehmed Şerif, information about Azerbaijan will be tried to be given.

Keywords: Efendizade Mehmed Şerif, Azerbaijan, Musavat Government

Efendizade Mehmed Şerif, Darülmualimin ve Mekteb-i Sultani'de müdürlük görevini ifa etmiş Azerbaycanlı bir zattır. Bakü'de bulunduğu yıllarda Bolşeviklerin idareyi ele almalarını ve Müsavat Partisi'nin yönetime gelmesini müşahade etmiştir. Her iki idare altında yaşadıklarını, tanık olduğu hadiseleri ve eleştirilerini, Azerbaycan'dan ayrıldıktan sonra çeşitli yerlerde anlatma gereği duymuştur. Azerbaycan'dan ayrıldıktan sonra Anadolu'ya geçen Mehmed Şerif, Bolşevik ve Müsavat Partisi tecrübelerini, Anadolu şehirlerinde ve İstanbul'da tertiplenen konferanslarda dile getirmiştir. Bu konferanslarda yaptığı konuşmaları bir kitapçıkla ortaya koymuştur. Bu kitapçık Azerbaycan ve İnkılabı adıyla 1921 yılında İstanbul'da neşredilmiştir. Şirket-i Mürettibiye Matbaası'na basılan kitapçık 46 sayfadan ibarettir¹. Kitapçık Kafkasya'nın tekabül ettiği coğrafi konum² ve Kafkasya'da bulunan halklar ile başlamaktadır. Mehmed Şerif bu halkları üç büyük grupta toplamış ve bu gruplardan Türkleri sayıca en kalabalık olarak zikretmiştir. Kafkasya nüfusunun ise çoğunluğunun Müslümanlardan oluştuğunu aktaran Mehmed Şerif, Rusların istilası üzerine 1 milyondan fazla Müslümanın Osmanlı Devleti'ne hicret ettiğini yazmaktadır. Göç eden nüfusun yerine ikame edilen Rus ve Ermenilerin oranının ise giderek arttığını eklemektedir. Kitapçığın bu kısmına bir de genel Kafkasya tarihi eklemeyi ihmal etmeyen Mehmed Şerif, sonraki kısımda Bolşeviklik meselesine de temas etmiştir. Burada şunu da izah etmek gerekir ki, incelediğimiz eser yazarın şahsi kanaatlerinden ibarettir. Bunlar yanlışlanabilir, doğrulanabilir ve dahi eklemelerle eksiklikleri tamamlanabilir. Yine bu eserin Mirzabala

¹ Bu kitapçık tespitlerimize göre daha önce Faris Şaşan tarafından, transkripti yapılarak Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi'nin 94. sayısında ve 69-91 sayfa aralıklarında yayımlanmıştır. Faris Şaşan, eseri değerlendirmeden sadece basit sadeleştirmeler ekleyerek neşretmiştir.

² Mehmed Şerif Kafkasya coğrafyasını tanımlarken, aşağı yukarı bugün tanımlanan Kafkasya'ya işaret eder. Kafkasya hakkında bkz. Davut Dursun, "Kafkasya", **DİA**, XXIV, 2001, s. 157-158.

Mehmetzade³ ve Mehmed Emin Resulzade'nin⁴ eserleriyle mukayese-
sinin yapılması da bir zorunluluktur. Dolayısıyla bu noktadan hare-
ketle eserin doğruluğu veya yanlışlığından ziyade temas ettiği mesele-
leri aktarmaya çalışacağız.

Azerbaycan'a Giden Yol: Hükümetin Teşkili Meselesi

Azerbaycan olarak adlandırılan coğrafya, XVIII. yüzyıla kadar Osmanlı-Safevi rekabetinin görüldüğü yerlerden biriydi. Fakat genel itibarıyla Osmanlılar bölgede kalıcı olamadılar. 1747'de Nadir Şah'ın öldürülmesi üzerine Azerbaycan genelinde yarı bağımsız feodal hanlıklar ortaya çıktı ve bu hanlıklar birbirleriyle şiddetli bir çekişmenin içine girdiler. Kuba hâkimi Feth Ali Han bu çekişmelere bir son verip hanlıkları birleştirmeyi başardı fakat bu kısa soluklu bir maceradan öteye gidemedi. Osmanlı Devleti'nin bölgedeki nüfuzunun azalmasına bağlı olarak, bölgede Rus baskısı artmaya başladı ve 1805'te Gence Hanlığı Ruslar tarafından ele geçirildi. 1813 yılına kadar devam eden Rus-İran savaşlarından sonra yapılan Gülistan Antlaşması ile Azerbaycan iki parçaya ayrıldı ve kuzey kısmına Ruslar hükmetmeye başladı. 1828 yılında İran ile imzalanan Türkmençay ve 1829 yılında Osmanlılar ile imzalanan Edirne Antlaşmaları ile Azerbaycan'ın ikiye bölünmüşlüğü resmen kabul edildi. Artık Nahcivan ve Revan'ın da dâhil olduğu Kuzey Azerbaycan Rusların, Tebriz başta olmak üzere Güney Azerbaycan İran'ın hâkimiyetine geçti⁵.

Azerbaycan halkı Rusların idaresi altında iken iktisaden gelişme kaydetmelerine rağmen kültürel olarak komşu halklardan geride kaldılar. 1905 yılına kadar geçen süre boyunca Ruslar, Azerbaycan'da ilk olarak askerlik ile askerliğe bağlı alanları yok etti ve devamında halkın karşı ayaklanmasını önlemek amacıyla milliyetçilik duygusunu tör-

³ Mirza Bala Mehmetzade, **Milli Azerbaycan Hareketi**, yay. Haz. Ahmet Karaca, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları no: 40, Ankara, 1991.

⁴ Resulzade Mehmed Emin, **Azerbaycan Cumhuriyeti Keyfiyet-i Teşekkülü ve Şimdiki Vaziyeti**, Milli Azerbaycan Neşriyatı Sayı: 1, İstanbul, trhz.

⁵ Ziya Musa Buniyatov, "Azerbaycan", **DİA**, IV, 1991, s. 320.

püledi. Ayrıca Ruslar bölgedeki nüfuzlarını koruyabilmek için Ermenileri, Türklere karşı desteklemekten de geri durmadı. 1905 Rus-Japon Savaşı'nı Rusların kaybetmesi, otoritenin çatırdaması anlamına geliyordu. Nitekim savaş sonrası Rus Çarlığında asker, köylü ve işçilerin başını çektiği ayaklanmalar patlak verdi. Tepkilerin yükseldiği yerlerden biri de Azerbaycan toprakları idi. Bakü petrol alanlarında çalışan işçilerin işten çıkarılmasıyla başlayan nümayiş, Şuşa emniyet müdürü Sakarof'un da öldürüldüğü olaylara sebep oldu. Çarlık Bakü'de sıkıyönetim ilan etti⁶ ve ayaklanmaları bastırmak için Ermenileri kullandı. 1905 yılında Bakü'de⁷ Ermenilerle Türkler arasında kanlı çarpışmalar meydana geldi ve kısa süre sonra çatışmalar diğer şehirlere de yayıldı⁸. Olayların büyüyerek yayılması üzerine Kafkasya valisi Daşkov, Tiflis'te bir kongre yapılmasını kararlaştırdı. Ancak bu kongreden bir sonuç çıkmadı⁹. Görünüşte tarafları barıştırmak isteyen Rus hükümeti, Ermenileri desteklemekten geri durmadı. Bu durum Türkler arasında milli bir şuurun doğmasına ve kendi kendilerini idare etme düşüncesinin oluşmasına vesile oldu. Kısmi barış sağlanmış olsa da Ermeni katliamları 1907'ye kadar devam etti. Başka çıkar yol bulamayan Türkler, etkin bir mücadele yürütebilmek için Difaî Partisi'nin kurulmasını kararlaştırdılar. Bakülü zenginlerden Hacı Zeynel Abidin Takiyof parasıyla, Hüseyinzade Ali Bey, Ağayef Ahmed Bey, Mirza Fethali Ahundof ve Melikof Hasan Bey kalemleriyle bu mücadeleye yardımcı oldular¹⁰.

⁶ Zafer Atar – Kurtuluş Demirkol, Azerbaycan Topraklarında Rus - Ermeni İşbirliğine Karşı Yükselen Bir Ses: Difaî Fırkası”, **Karadeniz Araştırmaları**, S. 45, Bahar 2015, s. 168.

⁷ Çatışma, Aşurbekof adlı bir Türk'ün mahkeme çıkışında Rus askeri birliği içindeki bir Ermeni tarafından öldürülmesiyle başlamış ve dört gün sürmüştür. Zafer Atar - Kurtuluş Demirkol, “Ermenilerin Azerbaycan'da Yaptığı Katliamların Soruşturulması”, **Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 13/1, 2015, s. 276-277.

⁸ Hacer Göl, “Geçmişten Günümüze Azerbaycan”, **Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 5/1, Haziran 2016, s. 160-161.

⁹ Ramin Sadıgov, “Rus İhtilallerinin Azerbaycan'a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol”, **Gazi Türkiyat**, 16, Bahar 2015, s. 167.

¹⁰ Efendizade Mehmed Şerif, **Azerbaycan ve İnkılabı**, İstanbul, 1337, s. 19.

Bundan sonrasını Mehmed Şerif şöyle aktarmaktadır¹¹:

1917 senesi inkılabından sonra Bolşevikler Rusya'da hükümeti ellerine alabilmeleri için yaptıkları karışıklıktan bilistifade Rusya'da bulunan sair unsur gibi Azerbaycanlılar da Rusya'dan ayrılmak istemiş ve fakat Bakü'ye¹² toplanan Ermeni askerleri Bakü'yü tutarak ve hatta Bakü İslamlarını katliama¹³ başlayarak buna mani olmak istemişler ise de Osmanlı Türklerinin askeri muavenetleri üzerine Azerbaycanlılar dahi en nihayet Rusya'dan ayrı bir hükümet teşkil edebilmişlerdi¹⁴. Bilumum Kafkasya'yu Ermenistan diye belleyen Ermeniler mefkureleri yolunda Kafkas Müslümanlarını imha için kendi askerlikleri ve Müslümanların talimsizlikleriyle silahsızlıklarından bir de Osmanlı Türklerinin Harb-i Umumiyle başları karışık olmasından istifade ederek ve o sıra Almanlarla Türklerin Bakü'ye inmelerine karşı bir sed olmak için İngilizlerle Fransızların kendilerine

¹¹ M. Şerif, **Azerbaycan ve İnkılabı**, s. 19-21. Mehmed Şerif'in ifadelerini içeren iki paragraflık bu kısım Osmanlıca aslından olduğu gibi aktarılmıştır. Metnin orjinalinde dipnotlar yoktur. Dipnotlar tarafımızdan eklenmiştir. Böylece metinde açıklama gerektiren veya ayrıntılı bilgiye gönderen yerlere işaret edilmeye çalışılmıştır.

¹² Olayların başlaması ve Rusların Bakü'ye verdikleri ehemmiyet ile ilgili bkz. Vasif Gafarov, "Ekim 1917 Devriminden Sonra Bolşevik Rusya'nın Azerbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu", **Gazi Akademik Bakış**, S. 3/2, Kış 2008, s. 139-151.

¹³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Vaqif Abışov, **Bakıda Azərbaican Xalqına Qarşı 1918-ci İl Mart Soyqırımı**, Bakı, 2017; Nigar Gözəlova, **Azərbaycanın Türk-Müsləman Əhalisinin Soyqırımı Britaniya Kitabxanasının Arxiv Sənədlərində (1918-1920)**, Bakı, 2017; Yagub Mahmudov, **Genocide of Turkic-Muslim Population of Azerbaijan (1918-1920)**, Bakı, 2018. Konuyla ilgili değerlendirme için bkz. Nesrin Sariahmetoğlu Karagür, "Azerbaycan Tarihçiliğinde Bakü Mart Olaylarının Yeniden Değerlendirilmesi (31 Mart 1918)", **OAKA**, 5/9, 2010, s. 82-100.

¹⁴ 1917 Rus Devrimi'nden sonra Güney Kafkasya halklarının tamamı bağımsızlığını ilan etti. Öncelikle Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan, Güney Kafkasya Seym'inde birleşti. Ancak kısa bir süre sonra Gürcistan'ın Seym'den ayrılmasıyla bu üç halk bağımsız Cumhuriyet olarak kendilerini ilan ettiler. Ruslar bu durumu, iç karışıklıklardan dolayı kabul etmek zorunda kaldılar fakat bölge üzerindeki emellerinden de vaz geçmediler. Devrimden hemen sonra Bakü'de kurulan Sovyet Yönetimi ve Mayıs 1918'de Stephan Şaumyan'ın başkanlığında teşkil edilen Bakü Halk Komiserleri Kurulu (ki üyelerinin çoğunu Ermeniler oluşturuyordu), Bakü'yü Azerbaycan'dan ayırmıştır. Kurul yöneticileri, Lenin ile irtibat halinde olup temel gayeleri Bakü'yü Sovyet Rusya'ya bağlamaktı. Bu sebepten Ruslar, Ermenileri desteklemekten çekinmiyor ve Bakü'ye asker sevk etmenin yollarını arıyorlardı. Türk ordusunun desteğini alan Müsavat Hükümeti, Bakü'den Şaumyan önderliğindeki Ermenileri çıkartarak, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ni ilan etti. Vugar Akifoğlu, "Azerbaycan'da Milli Direniş 1917-1930", **DTCF Dergisi**, 57/2, 2012, s. 784-785.

muavenetlerini bildiklerinden ve Bolşevik kisvesine bürünen birçok Ermeni rüesasının yardımıyla vaktin hulul etmiş olduğuna kani olarak işe başlamış ve Şemahi şehri¹⁵ ile etraf köylerini büsbütün tahrip ve ihrak, ahalisinin katliam etmiş idiyşeler de bereket versin ki Osmanlı Türklerinin vaktinde yetişmeleri üzerine Ermeniler düşündüklerinin hepsini yapamadan oralardan tard edilmişlerdi ve bu suretle Azerbaycan hükümeti de meydana çıkmış oluyordu¹⁶. Türkler Azerbaycan hükümetini evvelce Gence'de tesis edip Bakü'yü Ermenilerden tathir ettikten sonra hükümeti oraya nakl etmişlerdi. Osmanlı ordusu daha Azerbaycan'a girmeden Şemahi'nin katliamı ve Bakü'de Müslümanlara karşı yapılan tazyikat üzerine Azerbaycan'dan birçok Müslüman münevveranı Tiflis'e toplanıp orada Şura-yı Milli akd ve Azerbaycan'ın müstakil olduğunu ilan¹⁷ ve bir hükümet teşkil etmişler idiyse de bittabi Azerbaycansız hükümetin bir faydası olmayacağından bunlar o kadar esaslı değil idi. Türk ordusu Karabağ tarikiyle Gence'ye girdikten sonra¹⁸ Ermenilerle Gökçay ve Kürdemir'de harbe girişip daha kanlı muharebeyi Bakü önünde yapmış ve Bakü'yü bir hafta muhasaradan sonra alarak Ermenilerle son zamanlarda Enzeli'den Bakü'ye

¹⁵ Şemahi şehrinde yapılanlar ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. Vaqif Abışov, **Şamaxı Qəzasında Azərbaycan Xalqına Qarşı Soyqırımı (1918-1920)**, Bakı, 2017. Bunun dışında yapılan katliamlar için için bkz. Vaqif Abışov, **Quba Qəzasında Azərbaycan Xalqına Qarşı Soyqırımı**, Bakı, 2017; Nazim Mustafa, **İrəvan Quberniyasında Azərbaycanlıların Soyqırımı (1918-1620)**, Bakı, 2017; Güntəkin Nəcəfli, **Urmiya Bölgəsində Azərbaycanlılara Qarşı Soyqırımı (1917-1918)**, Bakı, 2017; Həsən Əlibəyli, **Birinci Dünya Mühəribəsi İllərində Urmiyada Türk-Müsəlman Əhalinin Soyqırımı**, Bakı, 2018; Kamran İsmayılov, **Zəngəzurda Azərbaycan Xalkına Qarşı Soyqırımı**, Bakı, 2017.

¹⁶ Azerbaycan Cumhuriyeti'nin kuruluşu ve Kafkas İslam Ordusu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Halil Bal, **Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu**, İstanbul, 2010.

¹⁷ Resulzade tarafından Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan eden Milli Şura 28 Mayıs 1918'de Tiflis'te toplanmış ve Fethali Han önderliğinde ilk hükümetin kabinesi oluşturulmuştur. Birinci hükümet daha sonra yerini değiştirerek, Tiflis'ten Gence'ye taşınmıştır. İlk başkent olan Gence'de, bağımsızlık tüm dünyaya duyurulmuştur. Beşir Mustafeyev, "Resulzade Hükümeti Dönemi Yaşanan Terör Olayları", **AVİD**, II/2, 2013, s. 215.

¹⁸ Gence'ye Karabağ üzerinden gelen sadece Kafkas İslam ordusu kumandanı Nuri Paşa ve beraberindeki subaylardır. Batum merkezli 6. Ordu'dan önce 5. Kafkas Tümeni sonra da 15. Tümen birlikleri Kazak üzerinden Gence'ye gelmişlerdir.

yardıma gelmiş İngiliz ve yerli Bolşevikleri fırara mecbur etmişlerdi¹⁹. Oralara giren Türk ordusunun başında Enver Paşa'nın biraderi Nuri Paşa ve fırka kumandanı Mürsel Paşa bulunduğundan gerek bu iki zat ve gerekse umum Türkler ve Türk ordusu Azerbaycan'da gayet sevilip ahali indinde fevkalade nüfuz kazanmışlar idi.

Türk ordusu Bakü'ye girdikten az zaman sonra İtilaf hükümetleri ile Türkiye arasında mütareke yapılmış ve mütareke mucibince Türkler oralara tahliye mecburiyetinde kaldıklarından bu sefer de Azerbaycan'ı İngilizler işgal etmişler idi²⁰. İngilizlerin oralara işgali evvelce zannedildiği gibi Azerbaycanlılar için fena neticeler vermedi. İngiliz işgali tahtında Ermenilerin taşkınlık yapacakları vesaire beklenirken bunlar olmadığı gibi en nihayet Azerbaycan'ın kendi kendilerini idare etmelerine de İngilizlerce muhalefet edilmedi. Bakü'nün Türkler tarafından muhasarası sırasında Ermeniler İngilizleri yalnız bırakıp kaçmış olduklarından İngilizler indinde Ermenilerin nüfuzu kalmamış olduğu gibi o sıra mevki-i iktidarda bulunan Azerbaycan hükümetinin İngilizlere hoş görünecek harekâta bu-

¹⁹ 1918 Mart'ında Bakü'de Türkler ile Bolşevik-Taşnak unsurları arasında çıkan çatışmalarda çok sayıda Türk ölmüş ve Bolşevik hâkimiyetinde bir Bakü Sovyeti kurulmuştu. Bakü Sovyeti bununla yetinmeyerek bütün Kafkasya'yı hâkimiyet alma niyetini taşıyordu. Batum Antlaşması'na dayanarak Azerbaycan Hükümeti Osmanlı Devleti'nden yardım istedi. Bu yardım talebi sonucu, Nuri Paşa'nın komuta ettiği, İslam Ordusu adını taşıyan ve ekseriyeti Osmanlı askerinden meydana gelen bir ordu oluşturuldu. Gence'yi karargâh olarak kullanan İslam ordusu Haziran ve Temmuz ayı çarpışmalarında Bakü Sovyeti kuvvetlerini yenilgiye uğrattı. Ağustos ayında Bakü'yü kuşatan İslam Ordusu, takviye kuvvetlerin de büyük desteğiyle 15 Eylül 1918'de Bakü'yü ele geçirdi. Bkz. Yalçın Murgul, "Osmanlı Devleti İçin Bolşevik İhtilali Neyi İfade Ediyordu?", **CTAD**, Yıl 13, Sayı 26 (Güz 2017), s. 26.

²⁰ Türk ordusu geri çekildikten sonra, İngiliz kuvvetleri Bakü'ye girdi. Bölge valisi sıfatıyla Bakü'de bulunan General Thomson'un ilk icraatı mavi, kırmızı ve yeşil renklerden oluşan ay yıldızlı Azerbaycan bayrağının kullanımını yasaklamak oldu. Ardından Türklerin bölgeyi boşaltmalarını ultimatomen verdi. Ancak bazı Türk subayları Nuri Paşa'nın izni ile bölgede kalmayı sürdürdü. Geride kalan bu subaylar, Rusya'daki savaş esiri Türklerle ve zaman zaman Anadolu'dan gelip kendilerine katılanlarla, muhtelif devirlerde birçok faaliyet yaptılar. Çağatay Benhür, "Türk Birliklerinin Azerbaycan'ı Tahliye Etmesi (1918)", **Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 21, 2009, s. 28.

lunmalarının da tesirleri görülmüş oldu. Bir aralık Bakü'de Rus milliyetperverler reisi Piçerahof'un²¹ entrikaları ve bu entrikalara kapılan bazı Müslüman rüesasının yanlış hareketiyle Azerbaycan istiklali suya düşer gibi görünüyor idiyse de maateşekkür bunlar olmadı. Azerbaycan mütarekeden sonra bir sene kadar İngiliz işgali tahtında kaldıktan sonra İngilizler oralarını tahliye etmiş ve ancak ondan sonra yani on ay kadar büsbütün müstakil olarak Azerbaycan kendisini idare etmiştir.”

Azerbaycan'da Faaliyet Gösteren Partiler

Himmet (Amele) Partisi: Azerbaycan'ın en eski partisi olan Himmet Partisi'nin, çoğunluğu Rus işçilerden oluşuyordu. Rus-Japon Savaşı sırasında kurulan bu parti, Mehmed Şerif tarafından Sosyalist ve gayri milli bir parti olarak tanımlanmıştır. Neriman Nerimanof'un başkanlık ettiği partinin amacının ise işçileri sermayedarlara karşı korumak olduğunu belirtir. Ayrıca az çok anarşiyi benimsediğini ekler. Neriman Nerimanof, kayıtsız şartsız Azerbaycan'ın Rusya'ya iltihakını ve Bolşevikliğin ilerletilmesine katkı sağlamayı savunuyordu. Osmanlılar Bakü'yü ele geçirdiğinde Neriman Nerimanof ve partililerin çoğu Rusya'ya kaçmak zorunda kaldı²².

Müsavat Partisi: Azerbaycan hükümetini elinde bulunduran bu parti, Balkan Savaşları sırasında Bakü'de kurulmuştur. I. Dünya Savaşı sırasında üye sayısı artmış ve faaliyetlerine 1917 Rus Devrimi'nden sonra başlamıştır. Partinin amacı Rus hâkimiyetinde yaşayan Müslüman ve Türklerin, gayrimüslimler ile eşit haklara sahip olmasını sağlamak ve eğer mümkün olursa muhtariyet elde etmektir.

²¹ Bakü Halk Komiserleri Kurulu başkanı Şaumyan, Türk ordusu karşısında aldığı yenilgiden sonra destek aramaya başlamıştı. Ruslar'dan yeteri oranda yardım alamayan Şaumyan, Albay Piçerahof veya İran'daki Dunsterville komutasındaki İngiliz ordusuna bel bağlamıştı. Sonuçta Bakü'nün İngiliz kontrolüne geçmesini istemediğinden Piçerahof'tan yardım talep etti. Ancak Piçerahof, Bakü'yü savunmak yerine şehrin 60 km güneyine çekilerek Türk ordusunu yıpratmayı denedi fakat başarısız oldu ve birliklerini geri çekti. Nesrin Sarı Ahmetoğlu, “26 Bakü Halk Komiserleri ve Stephan Şaumyan Yeniden Sorgulanıyor”, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 14, Erzurum, 2000, s. 299.

²² M. Şerif, **Azerbaycan ve İnkılabı**, s. 21-22.

Müsavatçılar 1917 Devrimi'nden sonra kendi beklentilerinin de ötesinde, Azerbaycan'ın bağımsızlığını sağlayınca parti programını değiştirerek istiklalci bir partiye dönüştüler. Müsavat Partisi'nin başkanlığını Mehmed Emin Resulzade yürütüyordu. Mehmed Emin Resulzade, Rus Devrimi'nden faydalanarak Azerbaycan'ın kendi milliyet ve harsı dairesinde çalışarak bağımsızlığını koruması gerektiğini savunuyordu. Türk ordusu Bakü'ye girdiği zaman, Resulzade'nin bu fikirleri hem teyit edilmiş hem de uygulanabilecek uygun bir zemin bulmuş oldu²³.

İttihad Partisi: Karabey Karabeyof'un başkanlığında, Bakü'nün Osmanlılar tarafından ele geçirilmesinden sonra kurulmuştur. Mehmed Şerif'e göre Karabey Karabeyof, 1905 yılında baş gösteren Müslüman Ermeni çatışmalarında faaliyette bulunan bir kişiydi. Bu yıllarda Bakü'de kurulmuş olan Tahlis-i İran cemiyetine girdi ve İran'ın Rus boyunduruğundan kurtarılması için çalıştı. Cemiyete finans sağlamak için Bakülü zenginleri tehdit eden veya onları kaçırmak için fidye karşılığında bırakanları organize etmekle tanınıyordu. 1905 hadiselerinin karmaşası ortadan kalkınca takibattan kurtulmak için Avrupa'ya kaçtı. Osmanlı Devleti'nde Meşrutiyet'in ilan edilmesiyle, Bakü'den İstanbul'a gelen Ahmed Bey Ağayef'in daveti üzerine İstanbul'a gitti. Burada İttihad ve Terakki cemiyeti üyeleriyle dirsek temasında bulunan Karabey, ansızın ortadan kaybolduktan kısa bir süre sonra Tiflis'te Rus genel valisinin yanında görüldü. Söylenenlere göre, İttihatçılar Karabey'i birkaç Türk zabiti ile birlikte İran'da teşkilatlanmak üzere göndermiş fakat Van'da Karabey ile Türk zabitler arasında anlaşmazlık çıkmıştı. Bunun üzerine Karabey, Van'daki Rus Sefaretine iltica etmiş ve Rusların Kafkas Genel Valisi ile irtibata geçen sefaret vasıtasıyla Tiflis'e ve Bakü'ye gitmişti. Karabey'in verdiği bilgiler Kafkas Genel Valisi nezdinde oldukça önemli olmalıdır zira Karabey Kafkasya'daki seyahatlerini kendisine tahsis edilmiş özel bir vagon ile gerçekleştiriyordu. Kafkas Müslümanları arasında nefret edilen bir kişi

²³ M. Şerif, *Azerbaycan ve İnkılabı*, s. 22.

olan Karabey, I. Dünya Savaşı başladığında Rus ordusuna gönüllü olarak katılmış ve para toplayarak oluşturduğu Kızılhaç Heyeti ile Lehistan'a gitmiştir. 1917 Rus Devrimi'ne kadar da oralarda faaliyette bulunmuştur. 1917 Devrimi'nden sonra Kafkasya'ya dönerek saklanmış ve Türk ordusu Azerbaycan'a girdikten sonra Gence'de Nuri Paşa'nın yanında görülmüştür. Nuri Paşa vasıtasıyla teşkil edilen İttihad Partisi'nin başına geçirilen Karabey, o yıllarda bazı münevverler tarafından serd edilen Azerbaycancılık fikrine karşı Türkçülük fikrini savunması için uygun görülmüştü. İstanbul'un bu kararında Ahmed Bey Ağayef'in etkisinin olduğunu belirtmek gerekir. Böylece siyasi hayata adım atan Karabey, Müsavatçıların biraz İranlılık, biraz İngilizcilik ve büyük oranda Azerbaycancılık fikirlerinin yıkılması için çalıştı. İttihad Fırkası söylemlerini de çeşitlendirmekte gecikmedi. Türklere karşı İttihad ve Terakki, Müslümanlara karşı İttihad-ı İslam retoriğini geliştirdi. Bu partinin siyaset açısından tek düşündüğü şey Müsavat Partisini yıkmaktı²⁴.

Ahrar Partisi: Ahrar Partisi, Bakü'nün Osmanlılar tarafından ele geçirilmesiyle oluşturulan mecliste, fikir ayrılıklarından dolayı ortaya çıkmış bir partidir. Partinin başında meclisteki vekillerden Efendizade Abdullah bulunuyordu. Taraftar sayısı oldukça az olan bu partinin, siyaseten programı Türkiyecilik ve Sünnilik üzerine kurulmuştu. Partiyeye göre Müsavatçılar, Türkiye'ye sırt çevirmişler ve yönetimi kendi tekellerine almışlardı. Üstelik serzenişlerden biri de yönetimin büyük oranda Şiilere bırakıldığı yönündeydi²⁵.

Sosyal Demokratlar (İctimaiyun Amiyun) ve Sosyal Revolisyoner (İctimaiyun İnkılabiyun): Bu partiler, Avrupa Taklitçiliği ile kurulmuş birkaç vekil ile öğrencinin üye olduğu partilerdi. Mehmed Şerif'e göre memleket için bir faydaları olamayan fakat Azerbaycan'ın yok olmasında etki sahibi olan teşkilatları²⁶.

²⁴ M. Şerif, *Azerbaycan ve İnkılabı*, s. 23-25.

²⁵ M. Şerif, *Azerbaycan ve İnkılabı*, s. 25.

²⁶ M. Şerif, *Azerbaycan ve İnkılabı*, s. 25.

Azerbaycan Meclisi ve Meseleler

Mehmed Şerif'e göre, Azerbaycan meclisi milleti temsil edecek meşruluğa sahip değildi. Zira 1917 Rus Devrimi'nden sonra Kerenski Hükümeti, Rusya'da yaşayan bütün halkların Petersburg'a temsilciler göndermelerini istemiş fakat kısa süre sonra Kerenski Hükümeti Bolşevikler tarafından düşürülünce, gönderilmek üzere seçilen bu şahıslar Petersburg'a gidememişlerdi. Kafkasya Müslümanları (Gürcistan ve Ermenistan'dakiler de dahil olmak üzere) kendilerini temsil edecek şahısları Rusçayı iyi bilen ve Rusya'yı tanıyanlar arasından seçmişti. Bolşeviklerin iktidarı ele geçirmeleri ve akabinde kendilerini Bolşevik olarak tanıtan Ermenilerin Bakü'de yönetime el koymaları ve halkı öldürmeye başlamaları üzerine, Gence'de bulunan zenginlerle Rusya'ya gitmek üzere seçilmiş temsilcilerden bazıları Tiflis'e kaçtılar. Tiflis'te bulunan bu zevat, dostlarını ve istedikleri kimseyi Tiflis'e çağırıp burada bir hükümet teşkil ettiler. Bakü Osmanlılar tarafından alındıktan sonra, Tiflis'te kurulmuş olan bu hükümet Bakü'ye geçti ve seçilmiş şahıslar gibi meclisi açarak kendilerini milletin vekili (mebus) olarak kabul ettiler. Halbuki mecliste bulunan 70 kadar vekilden sadece 10-12'si Rusya'ya gitmek için, birkaçı da meclis için seçilmiş kişilerden oluşuyordu. Çoğunluk ise arkadaşlık ve particilik vasıtasıyla, halkın oyuna başvurmadan alınmış kişilerden ibaretti. Meclis azasının çoğunu halk tanımıyordu hatta içlerinden Azerbaycanlı olmayanlar dahi vardı.

Bu mecliste sırasıyla Müsavat, İttihad, Sosyal Demokrat, Sosyal Revolisyoner, Ahrar ve Himmet partilerinin üyeleri bulunuyordu ve hiçbir parti tek başına yönetim çoğunluğuna sahip değildi. Ancak Müsavatçıların üye sayısı fazla olduğundan diğer partilerden biriyle ortak hareket edip hükümeti elinde bulunduruyordu. Hükümet bu haliyle iki seneye yakın Bakü'de faaliyette bulunmasına rağmen hiçbir zaman seçim yapmadı. İngilizlerin Bakü'yü işgal ettiği dönemde, diğer partiler Müsavatçılara muhalefet edemedi fakat İngilizler Bakü'yü boşaltınca özellikle İttihad Partisi, Müsavatçılar için en muhalefet ortaya

çıktı. Buna ek olarak Nuri ve Halil paşaların Azerbaycan'a giderek İttihad Partisi'ne katılmaları, Müsavatçılar için işi daha da zorlaştırdı²⁷. Müsavatçıların paşalara karşı olumsuz tavrı fakat buna karşın İngilizlere olan muhabbetleri, Nuri ve Halil paşaları Müsavatçılara karşı mücadeleye sevk etti. Ahaliyi Ermeni katliamından kurtaran kişi olarak büyük hürmet ve saygı gören Nuri Paşa²⁸ ve amcası Halil Paşa'nın İttihad Partisi'ne katılmaları, Müsavatçılar için büyük bir darbe oldu. Müsavatçıların paşalara karşı bu soğuk tutumunun Şiilikten kaynaklandığı öne sürülerek yarısı Sünni olan Azerbaycan halkı etki altına alındı ve Müsavatçıların halk üzerindeki etkisi kırılmış oldu. Hâlbuki Müsavatçılar içinde Sünni olduğu gibi İttihad Partisi'nin başkanı da Şii idi. Bu durum Azerbaycan'ın geleceği için ciddi bir sıkıntı ortaya çıkardı. Ancak Nuri Paşa kısa süre sonra bu durumun farkına vararak kendini geri çekti. Nuri Paşa'dan boşalan yere amcası Halil Paşa ikame edildi. Müsavatçılar ise bu kez Halil Paşa'yı kazanmak veya en azından onunla uyusmak üzere çaba sarf etmeye başladılar. Müsavatçılardan bazıları paşalara karşı şiddetli bir muhalefet ile onların Azerbaycan'dan çıkarılmalarını istiyorlardı. Bu muhalefete rağmen parti başkanı ve bazı üyeler buna karşı çıktılar. Zira bu zaman dilimi içerisinde Azerbaycan'da Türklere karşı yapılacak bir hareket, hükümeti zor durumda bırakabilirdi. Nihayet iki ay kadar sonra Nuri Paşa, Müsavatçıların tarafına çekildi ve Azerbaycan'ın savunulması için Dağıstan'da teşkilatlanmayla görevlendirildi. Halil Paşa ise Kazım Karabekir tarafından gönderilen resmi veya gayri resmi kişilerle Müsavatçılar aleyhine propaganda yapmaya devam etti.

²⁷ Nuri Paşa, İngilizler tarafından Batum'da hapsedilmişti. İngilizler Bakü'yü boşaltınca İttihad Partisi üyeleri Nuri Paşa'yı gözetim altında tutan İngiliz muhafızları öldürüp, onu Azerbaycan'a kaçırdılar. Bu sıralarda İstanbul'da mahkûm olan Halil Paşa'da firar ederek Azerbaycan'a geçti. Her iki şahıs İttihad Partisi tarafından hararetle bir şekilde partiye dâhil edildiler.

²⁸ Nuri Paşa, İttihad Partisi başkanı Karabey ve Müsavatçıların şiddetli muhalifi Behbud Han Civanşir Azerbaycan'ı dolaşırken saygı ile karşılanıyorlardı. Bu durum Azerbaycan'ın geleceğini yaralayan amillerden biri olmuştur. Azerbaycan'ın Bolşevikler tarafından ele geçirilmesi, Nuri Paşa ve Karabey'in bu seyahatlerine yorulur. Bkz. M. Şerif, **Azerbaycan ve İnkılabı**, s. 28-29.

İngilizler Bakü'yü tahliye ettikleri zaman, Çarlığı yeniden ihya etmeye çalışan Denikin Moskova yakınlarına kadar sokulmuş, Kolçak ise doğudan Bolşeviklerin üzerine yürüyordu. Azerbaycan'ın korkusu Denikin'in ordusu başarılı olur da Bolşevikleri yenilgiye uğrattırsa, çarlığın yeniden kurulacağı, dolayısıyla Azerbaycan'ın yeniden Rus hâkimiyetine gireceğiydi. Bu yüzden Azerbaycan hükümeti, Bakü'de bulunan Rus işçiler arasında Bolşevikleri desteklemek ve yardım etmek amacıyla teşkilatlanmaya gitti. İşin idaresini ise Bakü'de bulunan Türk zabıtlarına bıraktı. Denikin ve Kolçak'ın orduları yaklaşık iki ay içerisinde, Bolşevikler tarafından dağıtılınca, bu kez Dağıstan sınırlarında Bolşevik orduları boy gösterdi. Bu tehlike karşısında Bolşeviklere yardım amacıyla oluşturulmuş teşkilat aleyhine çalışacak şubeler açarak onları etkisizleştirmeye çalışan hükümet, Türk zabıtlarının muhalefetiyle karşılaştı. Zira Türk zabıtlar, geçen iki ay boyunca Bolşeviklerle ortak hareket etmiş ve Bolşeviklerden külliyetli yardımlar almışlardı²⁹. Nuri Paşa, Dağıstan'da Bolşeviklere karşı tedbirler almaya çalışsa da, bu zabıtlardan bazıları Bakü'de durumu engellemeye çalışıyordu. Bolşevikler, Türk zabıtlarının evlerinde toplantılar düzenliyor hatta hükümeti tehdit ediyorlardı. Hükümet bu duruma sessiz kalmakla yetindi. Oysa hükümet bu duruma direnip sorumluları tutuklasaydı, Bolşevikler Azerbaycan'a bu kadar kolay giremeyecekti. Bu sıralarda Halil Paşa kendisini hükümetin koruyucusu ilan edip Azerbaycan adına Karabağ'a sefer tertiplede. Fakat kısa süre sonra beraberinde götürdüğü Küçük Talat Bey'i, Azerbaycan şehir ve kasabalarına gönderip hükümet aleyhine propaganda yaptırdı. Diğer yandan kendilerini Ankara hükümetinin temsilcisi kabul eden Doktor Fuat, Salih Zeki, Yakup, Eczacı Nedim Ağâh Rus Bolşevikleri evlerine toplayıp hükümeti devirmek için bomba ve mitralyözler hazırlıyorlardı. Halil Paşa'nın tavsiyesi üzerine Bakü'deki gönüllü ordu kumandanlığına Baha Said

²⁹ Mehmed Şerif, bu sıralarda Bakü'de bulunan Türk zabıtlarının, Osmanlı ordusundan çıkarılmış veya mevki elde etmek için Azerbaycan'a gelmiş bulunan serseri bir grup olduğunu yazıyor. Bu yüzden Bolşeviklerin bu zevata gönderdikleri paralar oldukça etkili oldu. Bkz. M. Şerif, **Azerbaycan ve İnkılabı**, s. 30.

getirildi ve Baha Said orduyu hükümet aleyhine kullandı. Kazım Karabekir'in gönderdiği zabitler, yalnız Bakü'de değil Dağıstan'da da faaliyet gösteriyor, Bolşeviklerle ortak hareket ediyordu. Sonuçta Nuri Paşa, Dağıstan'da başarısız oldu. Bolşevikler Azerbaycan sınırına dayandıklarında, Bakü'deki yerli Bolşevikler ile Türk zabitleri bir ültimatome yayınlayarak yönetimi ele geçirdiler ve birkaç gün sonra sınırda bekleyen Bolşevikler ile zabitleri davet ettiler. Ültimatome verildiği sırada Bolşeviklerin Kızıl Ordusu zaten Azerbaycan sınırlarını geçmiş ve Bakü civarına kadar yaklaşmıştı. Bütün bunlar olurken hükümet meseleye oldukça kayıtsız kalmıştı. Bolşevikler Bakü'ye girmeden bir iki ay evvel zaten her şeyi kontrol ediyorlardı. Başvekil yapmak istedikleri Ticaret Nazırı Mehmed Hasan Hacinski, birkaç aydan beri zaten Azerbaycan ihracatını durdurmuştu. Yine Azerbaycan'daki memurların % 90'ı Rus olduğundan bunlar vasıtasıyla her türlü bilgiye vakıftılar³⁰.

Yönetim örgütlenmesi içinde bulunan bazı şahıslar da yeterli donanımdan uzaktılar. Reis-i Vükela olan Yusufbekof Nasib Bey, kitapçılık ve muallimlik yapmış, iyi kalpli fakat yüksek tahsil görmemiş ve memuriyetlerde bulunmamış bir kişi idi. Diğer nazırlar ise ya mektep talebesi ya da eğitimini yeni tamamlamış tecrübesiz kişilerdi. Bunlar arasında tek muktedir kişilik Hariciye Nazırı Fethali Han Hoyski idi³¹. Fakat onun da ne Türklükle ne de Müslümanlıkla alakası yoktu. Azerbaycan'ın resmi dilinin Rusça olmasını ve devlet memurlarının çoğunun Ruslardan oluşmasının müsebbibi de bu şahıstı.

³⁰ Posta ve telgraf memurları ile telsiz telgraf istasyonu Rusların elindeydi. Dolayısıyla bu memurlar hükümetin bütün sırlarından haberdar oldukları gibi hükümetin resmi muhaberat ve telgraflarını ya alkoyuyorlar ya da yok ediyorlardı. Bu kadar Rus memurunun arasında birkaç Azerbaycanlı nazır ile memur hükümete adeta yabancı kalıyorlardı. Bkz. M. Şerif, **Azerbaycan ve İnkılabı**, s. 31-32.

³¹ Fethali Han Hoyski, 1902'de Hristiyanlığı kabul edip Vladimir Aleksandroviç adını almış, sonradan tekrar Müslümanlığı kabul etmiştir. Fethali Han'ın dostlarının bunu inkâr ettiğini söyleyen M. Şerif, inkârın teyide muhtaç olduğunu yazmaktadır.

Müsavat Hükümetinin Kusurları

Müsavat hükümeti meşru bir hükümet değildi ve ele geçirdiği iktidarı kötüye kullanarak memleketi felakete sürükledi. İç ve dış siyasette başarısızlıklar gösteren Müsavat Partisi'nin iki senelik idaresi hatalarla doludur. Öncelikle memleket idaresini çar zamanında görev alan ahlaksız ve vicdansız memurlara bıraktılar. İdareleri döneminde rüşvetçilik ve idari suiistimaller had safhaya ulaştı. Dış siyasette öncelikle Azerbaycan'ı Ermeni katliamından kurtaran Türklere karşı vefasızlık göstererek iki kardeş milletin aralarının açılmasına sebep oldular. İngilizlerle olan münasebetlerini bir noktaya taşıyamadılar ve Ruslarla anlaşamadıkları için de memleketi vahim bir duruma düşürdüler. Komşuları Gürcistan ve Ermenistan ile tartışma konusu olan arazilerle ilgili hiçbir şey yapılmadığı gibi Kafkas Konfederasyonu için de çaba göstermediler. Güney komşusu olan İran ile de esaslı bir dostluk tesis edilmedi.

Azerbaycan'ın İran ile birleşmesi düşüncesi üzerinde herhangi bir teşebbüste bulunulmadı. Oysa bu durum her ne kadar Azerbaycan'ı İngiliz himayesine itmek demek olsa da Rus pençesinden kurtaracağı için Azerbaycan tarafından kabul edilebilirdi. Dağıstan İslam hükümetinin boş yere dedikodularla desteği alınamadı.

Azerbaycan gibi zengin bir memleketin iki sene zarfında mükemmel donanımlı bir ordu kurması gerekirdi. Fakat bu konuda çok az gayret sarf edilerek 15-20.000 kişilik bir ordu oluşturuldu. Bu ordu da yeterli donanımdan uzaktı. Hatta asker için alınan elbise ve ayakkabılar bile ambarlarda bekletildi ve bunları dahi Azerbaycan'ın diğer servetleri gibi Bolşeviklere kapturdular. Harbiye Nazırı Mihmandarof, Türk zabitlerini sevmez ve onları Avantüristlik (maceracılık) ile itham ederdi. Türk zabitleri ordu döküntüleri ve kendi kendilerine Azerbaycan'a geldikleri için Mihmandarof haklı olabilir. Fakat Türk ordusundan resmen gönderilecek zabitlerden Azerbaycan faydalanabilecekken, bu birkaç ahlaksız Türk zabit yüzünden Azerbaycan ordusu yeni yetişmiş ihtiyat zabitlerinin elinde kalmıştır.

Komşuları Gürcü ve Ermeniler kendi dillerini kullanırken Azerbaycan'ın Rusçayı resmi dil ilan etmesi bilmem nasıl affedilir. Bu durum ilk başlarda yeterli oranda memur olmamasına bağlanabilir. Fakat sonradan hiç memur yetiştirmeye çalışmamalarına ne diyelim.

İstanbul'dan mekteplerde çalıştırılmak üzere gönderilen muallime ve muallimler, bir yere tayin edilmeden bekletilmiş, okullarda okutulmak üzere gönderilen kitap sandıklarının kapağı Gence'ye varıncaya kadar açılmamıştır. İşte bu yüzden işsiz kalan muallimler, oralarda Bolşeviklerle birlikte hareket edip macera peşinden koşmuşlardır. Maarife yapılan bu kötülüğün müsebbibi İttihad Partisi'nin kabineye soktuğu Maarif Nazırı Şah Tahtinski Hamid Bey olsa da, bu hasta ve anormal kişiyi kabul etmemek Müsavatın göreviydi.

Çarlık dönemi Rusya'nın yönetim modeli Azerbaycan'da uygulanmaya çalışıldı. Oysa yüz seksen milyonluk nüfus ve yüz on vilayetten oluşan koca çarlığın merkezindeki yönetim şekli, üç milyonluk nüfus ve iki vilayetten oluşan Azerbaycan'da yapılmak isteniyordu. Muhalefette bulunan Türk zabitlerinin engellenmesi ve tutuklanması gerekirken hükümet bu konuda da aciziyet gösterdi.

Halk genel olarak Türkleri severken hükümet, İstanbul'a Türkleri sevmeyen ve tahkir eden Vezirof Miryusuf'u sefir olarak atadı. Miryusuf daha Bakü'de iken Türkleri tahkir eden bir konferans vermiş, Batum'da şehbender Mahmud Bey'e "Türk payitahtına değil beynelmilel bir şehir olan İstanbul'a gidiyorum" demişti. İstanbul'da gazete muhabirlerine "Azerbaycan için Denikin ile Türklerin hiçbir farkı yoktur" diye demeç vermişti. Bütün bunları Bakü'deki hükümet bildiği halde onu desteklemeyi sürdürdüler.

Azerbaycan'ın yarısı Sünni yarısı Şii olduğu halde Bakü'de İran murahhası Seyyid Ziyaeddin için verilen resmi ziyafette, İngiliz murahhasının yanında Reis-i Vükela Nasib Bey "Bizi İran'a rabt eden en mühim rabita iki hükümetin Şii olmasıdır" gibi faydasız sözlerle Azerbaycan halkı arasına nifak sokulmuştur.

Müsavat hükümetinin en büyük hatalarından birisi memlekete milliyet hissi verememesidir. Bilhassa Ruslara büyük mevkiler verildi. Diğer yandan Genceliler³² Kabine üyelerinin çoğunu, büyük memuriyetleri, valilik ve mutasarrıflıkları ellerinde bulunduruyorlardı. Ancak bunlarda mevkilerini kötüye kullanarak diğer ahalinin nefretini kazandı.

Hükümet İran, Azerbaycan ve Türkiye tüccarlarına oldukça zarar verip Avrupalı tüccarları himaye ediyordu. Hatta Azerbaycan aleyhine Avrupalı tüccarlara para kazandırıyorlardı. Hükümet bu yolla Avrupalı devletlerin desteğini sağlayacağını umuyordu. Diğer yandan Azerbaycan münevverleri aklıktan intihar ediyorlardı. Bunlardan biri Şair Mehmed Hadi idi. Zavallı, Rusçası olmadığı için devlet memuru da olmamıştı.

Azerbaycan'ın Geleceği Meselesi

Mehmed Şerif, Azerbaycan'ın Ruslar için önemli olan Bakü'yü merkez yapıp yaşamasının mümkün olmadığını yazmaktadır. Müsavat tecrübesinin de idare yeteneklerini ortaya koyduğunu ve kendi kendini idare etme olgunluğuna henüz ulaşamadığını belirtmektedir. M. Şerif'e göre, Azerbaycan komşuları olan Gürcü ve Ermenilerle bir konfederasyon kurmalı veya Türkiye ya da İran ile birleşmelidir. Aksi halde yine Rusya'nın pençesine düşecektir. Türklerle birleşmek her zaman mümkün olabileceğini vurgulayan M. Şerif, O yüzden şimdilik Türkiye ile sadece fikri ve kültürel olarak birleşmeye çalışılmasını önermektedir. İran ile birleşirse Azerbaycan'a sağlayacağı faydanın daha fazla olacağı kanaatindedir. Ancak Azerbaycan'ın bu şartlar altında en çok ihtiyacı olan şeyin münevver ve vatanperver gençler ile imanlı ve azimli teşkilatçılar olduğunu vurgulamaktır. Gelecekte oldukça ümitvar olan M. Şerif, şimdiye kadar Asya'da mühim roller oynayan Türklerin bundan sonra da Azeri Türklerinin vasıtasıyla bu rolü oynayacağına inanmıştır.

³² İlk teşkil eden hükümet, Genceli Fethali Han Hoyski'nin idaresi altında olduğundan, onun vasıtasıyla bütün Gence bey ve hanları bu görevleri işgal ediyordu.

Kaynakça

- Abışov, Vaqif, **Bakıda Azərbaýcan Xalqına Qarşı 1918-ci İl Mart Soyqırımı**, Bakı, 2017.
- Abışov, Vaqif, **Şamaxı Qəzasında Azərbaycan Xalqına Qarşı Soyqırımı (1918-1920)**, Bakı, 2017.
- Abışov, Vaqif, **Quba Qəzasında Azərbaycan Xalkına Qarşı Soyqırımı**, Bakı, 2017.
- Akifoğlu, Vugar, “Azerbaycan’da Milli Direniş 1917-1930”, **DTCF Dergisi**, 57/2, 2012, s. 776-795.
- Atar, Zafer – Demirkol, Kurtuluş, “Ermenilerin Azerbaycan’da Yaptığı Katliamların Soruşturulması”, **Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, 13/1, 2015, s. 275-295.
- Atar, Zafer – Demirkol, Kurtuluş, Azerbaycan Topraklarında Rus - Ermeni İşbirliğine Karşı Yükselen Bir Ses: Difaî Fırkası”, **Karadeniz Araştırmaları**, S. 45, Bahar 2015, s. 167-180.
- Bal, Halil, **Azerbaycan Cumhuriyeti’nin Kuruluş Mücadelesi ve Kafkas İslam Ordusu**, İstanbul, 2010.
- Benhür, Çağatay, “Türk Birliklerinin Azerbaycan’ı Tahliye Etmesi (1918)”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, S. 21, 2009, s. 23-31.
- Buniyatov, Ziya Musa, “Azerbaycan”, **DİA**, IV, 1991, s. 317-322.
- Dursun, Davut, “Kafkasya”, **DİA**, XXIV, 2001, s. 157-158.
- Efendizade Mehmed Şerif, **Azerbaycan ve İnkılabı**, İstanbul, 1337.
- Əlibəyli, Həsən, **Birinci Dünya Müharibəsi İllərində Urmiyada Türk-Müsəlman Əhalinin Soyqırımı**, Bakı, 2018.
- Gafarov, Vasif, “Ekim 1917 Devriminden Sonra Bolşevik Rusya’nın Azerbaycan Siyaseti ve Bakü Sorunu”, **Gazi Akademik Bakış**, S. 3/2, Kış 2008, s. 139-151.
- Göl, Hacer, “Geçmişten Günümüze Azerbaycan”, **Bitlis Eren Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, 5/1, Haziran 2016, s. 153-170.

- Gözəlova, Nigar, **Azərbaycanın Türk-Müsəlman Əhalisinin Soyqırımı Britaniya Kitabxanasının Arxiv Sənədlərində (1918-1920)**, Bakı, 2017.
- İsmayılov, Kamran, **Zəngəzurda Azərbaycan Xalkına Qarşı Soyqırımı**, Bakı, 2017.
- Mahmudov, Yagub, **Genocide of Turkic-Muslim Population of Azerbaijan (1918-1920)**, Bakı, 2018.
- Mehmetzade Mirza Bala, **Milli Azərbaycan Hareketi**, yay. Haz. Ahmet Karaca, Azərbaycan Kültür Derneği Yayınları no: 40, Ankara 1991.
- Murgul, Yalçın, “Osmanlı Devleti İçin Bolşevik İhtilali Neyi İfade Ediyordu?”, **CTAD**, Yıl 13, Sayı 26 (Güz 2017), s. 4-36.
- Mustafa, Nazim, **İrəvan Quberniyasında Azərbaycanlıların Soyqırımı (1918-1620)**, Bakı, 2017.
- Mustafyev, Beşir, “Resulzade Hükümeti Dönemi Yaşanan Terör Olayları”, **AVİD**, II/2, 2013, s. 205-231.
- Nəcəfli, Güntekin, **Urmiya Bölgəsində Azərbaycanlılara Qarşı Soyqırımı (1917-1918)**, Bakı, 2017.
- Resulzade Mehmed Emin, **Azərbaycan Cumhuriyeti Keyfiyyət-i Teşekkülü və Şimdiki Vaziyeti**, Milli Azərbaycan Neşriyatı Sayı: 1, İstanbul, trhz.
- Sadıgov, Ramin, “Rus İhtilallerinin Azərbaycan’a Etkileri: Bağımsızlığa Giden Yol”, **Gazi Türkiyat**, 16, Bahar 2015, s. 165-185.
- Sarıahmetoğlu KARAGÜR, Nesrin, “Azərbaycan Tarihçiliğinde Bakü Mart Olaylarının Yeniden Değerlendirilmesi (31 Mart 1918)”, **OAKA**, 5/9, 2010, s. 82-100.
- Sarıahmetoğlu, Nesrin, “26 Bakü Halk Komiserleri ve Stephan Şaumyan Yeniden Sorgulanıyor”, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, S. 14, Erzurum, 2000, s. 297-302.

EKLER: Efendizade'nin Kitabından Bazı Sayfalar

آذربایجان و انقلابی

محرری
سابق دارالمعلمین و مکتب سلطانی مدیر لرندن
آذربایجانلی
افندیزاده
محمد شریف

استانبول

شرکت صحافیہ مطبعہ سی

۱۹۲۱ - ۱۳۲۷

Handwritten text in Arabic script, likely a library or collection stamp, partially legible as "Kütüphane" and "National".

مقدمه

بو اوقات رساله آذربایجانک بولشه و قلم طرفندن استیلا سندن
صوکره آباطولی به کچدیگم زمان اورالده ویرمش اولدیغیم برایی
قوتقرانسلردن طویلانوب جمع ایدیش بر ائردر. مساوات حکومتیه
بولشه و قلم طرف اداره لرینی بالفعل کوروب ایچلرنده یاشادم و بوکا
استناد آدرکه بو اثری یازیور و کورد کلمی تصویب و تنقید ایدیوردم.
هر کسک شخصه قارش حرمت ایتمینی سورکن بوزاده بعض کیمسه لره
اسم لرینی ذکر ایتمک مجبوریتنده قالدم. بوندن طولانی کیمسه نکه بکا
کوچمه یوب یالکیز سویند کلم خلاف حقیقت ایسه اونلری بکا
دلایلی ایله ارانه و اثبات ایتمه لرینی رجا ایدرم. بو صورتله هم حقیقت
نظام ایدر وهم ده آذربایجان تاریخی یواش یواش یازیش اولور.
ملیت عصری اولان یکرمنچی عصر دن صوکره آذربایجانک ده ملی
برجیات یشاماسی قطعاً مأمول اولماسنه کوره بو اثرک بوندن صوکره
اولسون مانی اداره ایدنلر ایچون بر درس اولور سه آردن بکله دیگم
ظانده حصوله کیش اولور ومن الله التوفیق.

م . شریف

(آذربایجانده مجلس مبعوثان)

آذربایجانده حکومتی دوتان ، آکا اعتماد و عدم اعتماد قراری ویرن . مجلس مبعوثان یعنی (پارلمان) . کئنجه ؛ بوجاس ، مع التأسف ما قی . تمیل ایدن مشروع بر مجلس دکل ایدی . روسیه ده قویان ۱۹۱۷ سنه سی انقلابی اوزرینه (کره نسکی) حکومتی ، روسیه ده یشایان بالموم ملتله . صراحت ایدنه پترسبورغه مرخصلر کوندرمه لرینی ایسته مش ایدی . اوونت قفقاسی ایدنه مسلمانلر بر قاج مرخص انتخاب ایتش و فقط . آژمان سوکره (کره نسکی) حکومتی ده ورلوب برینه بولشه و قشار کیچدکلری ایچون آرتق بو مرخصلر کیده مه مشلر ایدی . پترسبورغه . کیتمک ایچون پایلان انتخابده عموم قفقاس مسلمانلری (کورجستان وارمنسانده اولانلرده داخل اولدینی حالده) رأی ویرمش اولدیلری کی . فرقه فیکرندن زیاده اشخاص اوزرینه : روسجه بی ائی بیان ، روسیه بی تانیان کیمسه لر دن باخجاصه مبعوث انتخاب ایدیش ایدی . بالاخره بولشه و قشارک ایش باشنه کچمه لر ی نجه سی بولشه و یق نامیه ارمنیلر و عسکر لر ی تک با کوی دوتوب اوراده مسلمانلری قتل عام ایتک . باشلاماری اوزرینه کئنجه ده بوتان زنگینلر له روسیه یه کیتمک ایچون انتخاب ایدیلن ذواتدن بعضاری قلیسه قاچدقلری کی ذاتاً بشقه برلر دن انتخاب ایدیلن ذواتک چوق قسمی قلیسده بولیه و لر ایدی . ایشته بو ذوات ، قلیسده ایستدکلری کیمسه و دوستلرینی طوبلا بوب . بر مجلس عقب و اورا جقده بر حکومت دخی تشکیل ایتمشلر ایدی . آذربایجان و با کو آلتدقدن سوکره بونلر بو دفعه با کویه کیدوب

— ۳۴ —

(مساوات) حکومتك مملكت اداره سنده كي قصورلري

مساوات حكومتك ملتك آرزوسنه نيمآ و انتخابات نتيجه سي موقع فعله گلش بر حكومت اولماديئندن قطع نظر هر نه سورتله اولورسه اولسون اننه كچيرمش اولديني اقتداري سوه استعمال ايده رك مملكتك باشنه فلاكت كتورمش اولديئنده شيه بوتدر. غير مشروع بر مجلسه استناد ايده رك مملكتك مقدراتني اننه آلان بوفرقه ء سياست داخليه و خارجيه سنده بر مئانت كوسترمديكي كهي ايكي سنه لك اداره سي تذيب و خطا لاله مالا مالدر . داخلا مملكتك اداره سي چار زمانه لك اخلاق سز وجدانسز مأمورلري انده بورا قديني كهي زمانه اداره لر نه رشو هجيك وسوه استعمالات سوك درجه لر نه وارديني حاكمه سياست خارجيه لر نه ده بيوك بيوك خطا لر ايشاه دي لر . آذربايجاني وجوده كتورن و اهاليه سي ارمني قتل عامئنه قورتاران توركلره قارشى و قابيلقه مقاله ايدوب ايكي قارداش ملتك آرملريني آچقه سيئت و بردكلري كهي انكليز لره بايدق لري معامله لر نه بر مئانت كوسترمه دكلر ندين انكليز لري نه قازاناماش و روسلر نه ده اوبوشمق ايسته مدكلر دن نهايت آذربايجاني يك وخيم فلاكت لره دوچار ايتشلر در . قومشورلري كورجى و ارمني لر نه منازع فيه اراضى مسئله لري حقه نه هيچ برشي بايا سيوب بو اوج ملتك ايجاد لري ايجون بر آدم اتمامش و قفقاس قوفه دراسيوني ايجون هيچ بر احضار انه بولماديق لري كهي قومشو وهم دينلري ايراني لر نه اساسلى بر دوستلق تأسيس ايده . - مدبلىر . آذربايجانك ايران ايله برلشمه سي انكلتره لك آرزوسنه موافق

**AZERBAIJAN HALK CUMHURİYETİ'NİN OCAK 1920'DE
TANINMASINDAN SONRA İNGİLTERE'NİN AZERBAIJAN'DA
TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİNE DAİR ENDİŞELERİ**

Yasin COŞKUN*

ÖZET

Azerbaycan Milli Şurası tarafından 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kuruluşu ilan edilmiştir. Kafkas İslam Ordusu'nun yardımıyla Eylül 1918'de Bakü, Bolşeviklerden alınmış ve Azerbaycan'ın başkenti Gence'den Bakü'ye taşınmıştır. İngilizler, önemli petrol kaynakları bulunan Azerbaycan'ın Türk milliyetçiliği çerçevesinde Osmanlı Devleti ile yakın ilişki kurması ihtimalinden rahatsızlık duymuşlardır. Mondros Mütarekesi'nin ardından Bakü, İngiliz kuvvetleri tarafından işgal edilmiştir. Böylece İngilizler Azerbaycan'da Türk milliyetçiliğine yönelik faaliyetleri kontrol altına alma imkânı elde etmişlerdir. Ancak 1919 yılının ortalarında İngiliz birlikleri Bakü'den ayrılmışlardır. Ülkedeki kontrolünü kaybeden İngilizler, Azerbaycan yönetiminin Türk milliyetçileri ile yakın ilişki içine girme ihtimalinden dolayı tedirgin olmuşlardır. Bu tedirginlik özellikle Azerbaycan'ın Ocak 1920'de Paris Barış Konferansı'nda *de facto* olarak tanınmasından sonra iyice artmıştır. İngilizler, artık uluslararası arenada tanınırlığı olan Azerbaycan'ın hem Osmanlı yönetimiyle hem de Anadolu'da başlayan milli hareketle bağlantı kurmasının önüne geçmeye çalışmıştır. Bu amacı gerçekleştirebilmek için Azerbaycan yönetiminin faaliyetleri yakından izlenmiştir. Özellikle Halil ve

* Dr. Öğr. Üyesi, Siirt Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, tarihli@gmail.com

Nuri Paşalar gibi Enver Paşa'ya yakın isimlerin Azerbaycan yönetimiyle işbirliği içinde bulunduğu dair iddialar İngiliz yönetimini harekete geçirmiştir. Hem Bakü'deki Azerbaycan hükümeti hem de Azerbaycan'ın İstanbul'da bulunan elçisi bu konuda uyarılmıştır. Bahsi geçen kişilerin ya tutuklanması ya da ülke dışına çıkarılması istenmiştir. Yine, İstanbul'da bulunan Azerbaycan temsilcileri ile milli mücadeleye yakın bir isim olan Erkân-ı Harbiye-i Umumîye Reisi Cevat Paşa'nın iki ülke arasında bir gizli anlaşma yapmak için görüşmeler yaptığı iddiası İngilizlerce gündeme getirilmiştir. İngilizler, Azerbaycan hükümeti üzerinde baskı kurarak milliyetçilerle herhangi bir gizli anlaşma yapılmadığına dair resmi bir açıklama yapılmasını istemiştir. Azerbaycan hükümeti de İngilizlerin tepkisini yatıştırmak için bu yönde resmi bir açıklama yapmak zorunda kalmıştır. Bakü'de bulunan İngiliz temsilcisi ise özellikle Azerbaycan ordusunda etkinliği bulunan eski Osmanlı askerlerinin görevlerinden uzaklaştırılması için yapılması gerekenlere yoğunlaşmıştır. İngiliz temsilci, Türk milliyetçilerinin Azerbaycan'daki etkisini kırmak için Azerbaycan ordusunun başta silah, cephane ve askeri eğitimler olmak üzere birçok yönden İngiliz hükümeti tarafından desteklenmesinin önemli olduğunu vurgulamıştır. Bahsi geçen tüm bu konular yapılan bu çalışmada arşiv belgeleri ışığında incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, İngiltere, Turancılık, Nuri Paşa, Halil Paşa

BRITISH CONCERNS ABOUT TURKISH NATIONALISM IN AZERBAIJAN AFTER THE RECOGNITION OF AZERBAIJAN PEOPLE'S REPUBLIC IN JANUARY 1920

ABSTRACT

The Azerbaijani National Council declared the establishment of the Azerbaijan People's Republic on May 28, 1918. With the help of the Islamic Army of the Caucasus, Baku was taken from the Bolsheviks in September 1918 and the capital of Azerbaijan moved to Baku from

Ganja. The British was disturbed by the possibility of Azerbaijan, which has significant oil reserves, to establish close relations with the Ottoman State within the framework of Turkish nationalism. Following the Armistice of Mudros, Baku was occupied by the British forces. Thus, the British had the opportunity to take control of Turkish nationalism activities in Azerbaijan. But in the mid-1919, the British troops left Baku. The British, who lost control of the country, was troubled by the possibility of the Azerbaijani government being in close contact with Turkish nationalists. This disturbance increased especially after the *de facto* recognition of Azerbaijan's independence in the Paris Peace Conference in January 1920. The British tried to prevent Azerbaijan, which was internationally recognized, from being in close relationship with the Ottoman government and the national movement that started in Anatolia. The activities of the Azerbaijani government was carefully monitored for this purpose. In particular, the allegations that the names close to Enver Pasha, such as Halil and Nuri Pashas, cooperated with the Azerbaijani government caused the reaction of the British government. Both the Azerbaijani government in Baku and the ambassador of Azerbaijan in Istanbul were warned. The British wanted these people to be arrested or taken out of the country. The British argued that the Azerbaijani representatives in Istanbul and the Ottoman chief of the general staff, Cevat Pasha, who was close to the national movement, negotiated a secret agreement between the two countries. The British pressured the Azerbaijani government and demanded an official statement that no secret agreement was reached with the nationalists. The Azerbaijani government had to make an official statement in order to appease the British reaction. The British representative in Baku concentrated on what needs to be done in order to get the former Ottoman soldiers, which were active in Azerbaijan's army, out of their posts. The British representative stressed that it was important for the Azerbaijani army to be supported by the British government in many ways, mainly weapons, ammunition and military trainers, in order to break the influence of Turkish

nationalists in Azerbaijan. All of these issues that have been covered in this study have been examined in the light of archive documents.

Keywords: the Azerbaijan People's Republic, Britain, Pan-turanizm Nuri Pasha, Halil Pasha

Giriş

Çarlık Rusya'sının 1917'de yıkılmasının ardından Güney Kafkasya'da Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan arasında Nisan 1918'de Transkafkasya (Mavera-i Kafkas) Demokratik Federatif Cumhuriyeti kurulmuştur. Ancak bu birliktelik kısa süre içinde dağılmış¹ ve Azerbaycan Milli Şurası, 28 Mayıs 1918 tarihinde Azerbaycan'ın bağımsızlığını ilan etmiştir². Daha sonra Nuri Paşa komutasındaki Kafkas İslam Ordusu'nun yardımıyla Bakü, Bolşeviklerden alınarak³ Azerbaycan'ın başkenti olmuştur. Osmanlı Devleti ile Azerbaycan arasındaki iyi ilişki ve Osmanlı kuvvetlerinin önemli petrol kaynaklarının bulunduğu Bakü'de olması İngiltere'yi rahatsız etmiştir. Özellikle iki ülkenin Türk milliyetçiliği şemsiyesi altında bağlarını daha da kuvvetli hâle getirme ihtimali İngiltere'yi endişelendiren en önemli konu olmuştur. Aslında İngiltere, Kafkas bölgesine etki etmesinden çekindiği Türkçülük hareketlerini yakından takip etmiştir. 1917 yılında İngiliz Dışişleri Orta Doğu Masası'nda çalışan Arnold Joseph Toynbee tarafından Pan-Turanist faaliyetler üzerine rapor hazırlanmıştır⁴. Bu raporda Turan birliği çerçevesinde bütün Türklerin Osmanlı yönetimi altında birleşmesinin İngiliz çıkarlarına vereceği zarar incelenmiştir⁵. Yine aynı şekilde 1919 yılında Lord Curzon tarafından hazırlanan "Transkafkasya Raporu"nda da "Azerbaycan'da Türklere (Türkiye Türklerine) yönelik sempati duyulduğuna dikkat çekilmiştir⁶.

¹ Musa Qasimly, "Azerbaijan Democratic Republic", **Visions of Azerbaijan**, summer, 2006, volume: 1.2, s. 44-45.

² Mehman A. Damirli, "Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920)", **Türkler**, (ed. Hasan Celal Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 231.

³ Elnur Hasan Mikail, "Atatürk Dönemi Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1918-1923)", **II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu**, 2008, s. 253.

⁴ Bkz. Kaya Tuncer Çağlayan, "Arnold Toynbee'nin Pan-Turanizm Raporu", **SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Prof. Dr. Bayram KODAMAN Özel Armağan Sayısı, 2010, ss. 185-211.

⁵ Çağlayan, "Arnold Toynbee", s. 185.

⁶ Gökhan Bolat, "İngiltere Dışişleri Bakanlığı Tarafından İngiliz Hükümetine Sunulan Gizli Bir Rapora Göre I. Dünya Savaşı Sonrasında Transkafkasya ve Kafkas Cumhuriyetlerinin Genel Durumu", **History Studies**, Ortadoğu Özel Sayısı, 2010, s. 50, 63.

Kafkas İslam Ordusu'nun Azerbaycan'ı kontrolü altına almasıyla artan İngilizlerin kaygısı 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Mütarekesi ile bir nebze yatışmıştır. Osmanlı ordusunun bölgeyi terk etmesinin ardından General William Thomson komutasındaki İngiliz kuvvetleri Bakü'yü işgal etmiştir. Ancak İngilizler bölgede uzun süre kalmamış, 1919 yılı Haziran'ında Bakü'den ayrılmışlardır. Daha sonra Paris Barış Konferansı'nda bulunan Ali Merdan Bey Topçubaşov başkanlığındaki⁷ Azerbaycan heyetinin yoğun çabalarının bir sonucu olarak,⁸ İngilizlerin getirdiği teklifle Paris Barış Konferansı'nda Azerbaycan'ın bağımsızlığı Ocak 1920 tarihinde *de facto* olarak tanınmıştır.

Bu çalışma Ocak 1920'de bağımsızlığı tanınan Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği faaliyetlerine yönelik İngiliz politikasını incelemektedir. 1919 yılında bölgeden çekilmelerine rağmen İngilizler, Azerbaycan'daki Türkçülük faaliyetlerini yakından takip etmişlerdir. Özellikle Osmanlı ordusu bölgeden çekilmeden önce Enver Paşa'nın 5. Kafkas Fırkası'na Bakü'de kalması ve gerekirse Azerbaycan uyuşuna girilmesi emrini vermesi İngilizleri endişelendiren önemli bir husus olmuştur⁹. İngilizler Halil Paşa, Nuri Paşa ve Küçük Talat (Muşkara)'ın Azerbaycan'da bulunmalarından rahatsızlık duyduklarını Azerbaycan hükümetine iletmışlerdir. Azerbaycan'daki siyasi partilerin Türk milliyetçileri ile işbirliği yaptıklarına dair kendilerine ulaşan raporlar da İngilizlerin tepkisini çekmiştir. Hatta Azerbaycan yönetimine gözdağı verilerek İngilizlerin *de facto* olarak Azerbaycan'ı tanımalarının ardından ortaya çıkan bu durumun hoş karışlanmadığı vurgulanmıştır. Adı geçen kişilerin tutuklanması veya ülke dışına çıkarılması istenmiştir. Ayrıca Azerbaycan yönetiminden Türk milliyetçileriyle herhangi bir münasebet içinde olmadıklarına dair açıklama yapmaları da talep edilmiştir.

⁷ Mehdi Genceli, "Alimerdan Bey Topçubaşov", **İRS Miras**, No: 7, 2013, s. 15.

⁸ Vasif Gafarov, "The Azerbaijani Delegation to the Paris Peace Conference", **Visions of Azerbaijan**, July-August, 2012, s. 44-45.

⁹ Kaya Tuncer Çağlayan, "Birinci Dünya Savaşı Sonunda Enver Paşa'nın Kafkasya'da Planlarına Dair İngiltere'nin Kaygıları", **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: XIV, Sayı: 41, Temmuz 1998, ss. 515-516.

Azerbaycan hükümetinin hem İstanbul yönetimiyle hem de Mustafa Kemal önderliğinde başlayan Anadolu'daki milli hareketle yakın bir ilişki içinde olması da İngilizlerce önlenmeye çalışılmıştır. 1920 yılının Şubat ayında İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği'nin dile getirdiği bir iddia, İngiliz yönetimini endişelendirmiştir. Bu iddiaya göre, eski Erkân-ı Harbiye-i Umumîye Reisi Cevat Paşa, Anadolu'daki milli hareketi temsilen Azerbaycan ile karşılıklı yardımlaşma anlaşması için gizli görüşme gerçekleştirmiş ve bir anlaşma metni taslağı hazırlanmıştır¹⁰. Azerbaycan yönetimi ise Türk milliyetçileriyle herhangi bir gizli anlaşma yapıldığı iddiasını reddetmiştir.

Bölgedeki İngiliz görevlilerce Azerbaycan'daki Türk etkisini kırabilmek için Azerbaycan'a askeri malzeme yardımı yapılması teklifinde bulunmuş ve Azerbaycan hükümetinde çalışan tüm Türklerin bulunduğu görevlerden uzaklaştırılmaları tavsiye edilmiştir. Ocak 1920'de bağımsızlığı tanınan Azerbaycan'ın yaklaşık dört ay sonra Nisan 1920'de Kızıl Ordu'nun işgaline uğradığı¹¹ göz önüne alındığında Bolşevik tehlikesi Azerbaycan için önemli bir meseleydi. Buna rağmen İngilizler Azerbaycan'da Türk milliyetçiliğini de önemli bir "tehlike" olarak görmüş ve bu yöndeki faaliyetleri dikkatle izlemişlerdir. Tüm bu bilgiler ışığında bu çalışma Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınmasının ardından Azerbaycan'da Türk milliyetçiliğine yönelik İngiltere'nin yaklaşımını arşiv belgeleri ışığında ele almaktadır.

İngiltere'nin Azerbaycan'da Bulunan Paşalardan Duyduğu Rahatsızlık

Paris Barış Konferansı'nın son günlerinde İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un teklifiyle Paris'teki Yüksek Konsey tarafından 12

¹⁰ British Library: Asian and African Studies, India Office Records (IOR): P 1224/1920, "Trans-Caucasia: particulars of alleged Military Convention between Turkey and Azerbaijan", telegram from Admiral de Robeck (Istanbul) to Foreign Office (London), 10 February 1920.

¹¹ "95 Yıllık Cumhuriyet Azerbaycan", **Diploatlas**, Sayı: 19, Mayıs 2013, s. 9.

Ocak 1920’de Azerbaycan’ın bağımsızlığı *de facto* olarak tanınmıştır¹². Bu tarihten sonra bağımsız Azerbaycan’da Bolşeviklerin yanı sıra Türk milliyetçilerinin faaliyetleri de İngiltere tarafından dikkatle takip edilmiştir. Anadolu’da Mustafa Kemal liderliğindeki hareketin git-tikçe güç kazandığı göz önüne alındığında İngilizler, önemli petrol rezervleri bulunan bu ülkeyi Türk milliyetçiliği etkisinden uzak tutmak istemişlerdir. Hatta denilebilir ki Bolşeviklere karşı savaşan Rus General Anton Denikin’in mağlup olması ve Rusya’yı terk etmesinden¹³ sonra Kafkaslarda iyice artan Bolşevik tehlikesine rağmen İngilizler, Azerbaycan’daki Türk milliyetçiliğini hâlâ önemli bir “tehlike” olarak görmüşler ve gelişmeleri yakından takip etmişlerdir.

Özellikle, Kafkas İslam Ordusu komutanı olan ve Bakü’yü Bolşeviklerden alan Nuri Paşa’nın Azerbaycan’da oluşturduğu etkiden rahatsızlık duymuşlardır. Nuri Paşa’nın yanı sıra Halil Paşa ve Küçük Talat (Muşkara)’ın da Azerbaycan’daki varlıklarından dolayı huzursuz olmuşlardır. Nitekim İngiliz Dışişleri Bakanlığı tarafından İngiltere’nin Tiflis’te bulunan Transkafkasya Komiseri Mr. Oliver Wardrop’a gönderilen telgraf İngilizlerin bu konuya yaklaşımını gözler önüne sermektedir. Buna göre İngilizler kendilerine ulaşan bir takım raporlar çerçevesinde Azerbaycan’da bulunan bu üç paşanın ülkede etkili bir parti olan Musavat Partisi ile iş birliği içinde bulunarak “entrikalar” çevirdiğine dair şüphe içinde olmuşlardır. Hatta bu şüphe İngiliz yönetiminde ciddi bir rahatsızlık uyandırmıştır. Bu nedenle de İngiliz dışişleri, Tiflis’te bulunan İngiliz Yüksek Komiseri Mr. Wardrop’dan bu konu hakkında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Başbakanı Nasib Yusifbeyli’yi uyarması istenmiştir¹⁴.

¹² Dursun Ali Akbulut, “Paris Barış Konferansı Yolunda Azerbaycan Cumhuriyeti”, **VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 2, Kafkasya Özel Sayısı, Kasım 2017, s. 30.

¹³ Anton Denikin, **The Career of a Tsarist Officer: Memoirs, 1872-1916**, (Çev. Margaret Patoski), University of Minnesota Press, Minneapolis, 1975, s. xviii.

¹⁴ IOR: P 820/1920, “Trans-Caucasia: intrigues of Azerbaijan with Turkish Nationalists”, telegram from Foreign Office (FO) to Mr. Wardrop (Tbilisi), 29 January 1920.

Bu uyarma aslında bir gözdağı niteliği taşımaktadır. 12 Ocak'ta İngilizlerin desteğiyle Azerbaycan *de facto* olarak tanınmışken Türk milliyetçileri ile işbirliği yapıldığına dair raporların gelmesi İngilizler tarafından istenmeyen bir gelişme olarak tanımlanmıştır. Ayrıca bu durumun Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'ne duyulan güven üzerinde olumsuz etki oluşturabileceğinin Wardrop tarafından Azerbaycan makamlarına bildirilmesi istenmiştir. Böylece Azerbaycan'ın bağımsızlığı lehinde bir tutum alan İngiliz yönetiminin, Türk milliyetçilerinin Azerbaycan'da faaliyetlerine devam etmesi halinde, bu tutumlarını gözden geçirebileceği dolaylı olarak Azerbaycan hükümetine iletilmek istenmiştir.

Aslında bağımsızlığının tanınmasına rağmen Azerbaycan'da Türk milliyetçilerinin hâlâ aktif olduğuna dair haberlerin gelmesi İngiliz yönetiminde bir hayal kırıklığına neden olmuştur. Çünkü İngilizler, Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınmasının ardından Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği etkisinin azalacağını düşünmüştür¹⁵. Nitekim İngiltere'nin Kafkasya'daki Yüksek Komiserliği'nin Bakü'deki temsilcisi olan Albay Claude Bayfield Stokes¹⁶, Aralık 1919'da gönderdiği raporda Azerbaycan'da Türk milliyetçilerinin etkisine dikkat çekmiş ve bu ülkeye bağımsızlığı verilmeden bu milliyetçilerin etkisinin ortadan kaldırılmasının çok zor olduğunu belirtmiştir. Buna göre bağımsızlığı tanınan Azerbaycan'ın İngilizlere olan güveni artacak ve Türk milliyetçileri ile yakın ilişki içine girmektense İngiltere ile ilişkilerini geliştirmeye çalışacaktır. Stokes, Azerbaycan'daki "Türk yanlısı" politikanın aslında "Enver yanlısı" politika demek olduğunu belirtmiştir¹⁷. İngilizlerin Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınması için öncülük etmesine rağmen Enver Paşa'ya yakın kişilerin hâlâ bu ülkede bulun-

¹⁵ Georges Mamoulia-Ramiz Abutalibov, "The History of the Recognition of Azerbaijan's *de facto* State Independence at the Paris Peace Conference", **İRS History**, 4 (27), 2016, s. 29-30.

¹⁶ Mamoulia-Ramiz, a.g.m., s. 31.

¹⁷ IOR: P 1023/1920, "Situation in Daghestan", telegram from Mr. Wardrop (Tbilisi) to Foreign Office (London), 27 December 1920.

ması ve bu kişilerin Azerbaycan hükümeti ile “entrikalar” çevirdiklerine dair raporların gelmesi İngiltere için kabul edilemez bir durum olmuştur.

İngiliz dışişlerinden Tiflis’te bulunan Wardrop’a verilen direktifte Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Başbakanı ile görüşmesinde Halil Paşa, Nuri Paşa ve Küçük Talat’ın ya tutuklanması ya da Azerbaycan topraklarından çıkarılmaları talebinde bulunması istenmiştir¹⁸. Aynı zamanda hem Azerbaycan hükümetinin hem de İstanbul’da bulunan Azerbaycan elçisi Yusuf Bey Vezirov’un¹⁹ açıklama yaparak Türk milliyetçileri ile Azerbaycan hükümetinin gizli anlaşma yaptığına dair ortaya atılan söylentileri yalanlaması da İngiliz yönetiminin talepleri arasında yer almıştır²⁰.

İngiliz Yüksek Komiseri Wardrop, Azerbaycan’daki Türk milliyetçiliği ile ilgili faaliyetleri yakından gözlemlemeye çalışmıştır. Bu amaçla çeşitli kaynaklardan bilgi almıştır. Tiflis’e ziyarette bulunan Ermenistan Başbakanı ile yapmış olduğu görüşmede de bu konu gündeme gelmiştir. Ermenistan Başbakanı Aleksandr Hatisyan yapmış olduğu değerlendirmede kısa bir süre önce Azerbaycan Dışişleri Bakanı ile görüştüğünü ve bu görüşmede Azerbaycan hükümetinin samimi bir şekilde Türk milliyetçilerini ve Bolşevikleri ülke yönetiminden uzak tutmak istediğine dair kendisinde bir izlenim oluştuğunu belirtmiştir²¹.

Aslında Azerbaycan yönetiminin İngilizlerle aralarının bozulmasını istememesi, iddia edildiği gibi Türk milliyetçileriyle iş birliği içinde olmasını zaten engelleyen bir husus olmuştur. Osmanlı Devleti’nin Mondros Mütarekesi’ni imzalamasının ardından İngilizler, Kasım

¹⁸ IOR: P 820/1920, telegram from Foreign Office (FO) to Mr. Wardrop (Tbilisi), 29 January 1920.

¹⁹ Ramin Sadıgov, “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin İlk İstanbul Sefiri Yusuf Vezir Çemenzeminli’nin Fransa’daki Muhaceret Yılları”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 33 Sayı: 56, 2014, s. 392.

²⁰ IOR: P 820/1920, a.g.b. (adı geçen belge), 29 January 1920.

²¹ IOR: P 820/1920, telegram from Mr. Wardrop (Tbilisi) to Foreign Office (London), 22 January 1920.

1918 tarihinde Bakü'yü işgal etmişlerdir. Bununla birlikte ülkenin yönetimi Azerbaycan hükümetinde kalmaya devam etmiştir. İngiltere bu devleti resmen tanımasa da *de facto* olarak Azerbaycan hükümetiyle ilişkisini sürdürmüştür. İngiliz General Thomson da Azerbaycan hükümetiyle yakın bir ilişki içinde olmuş ve Karabağ sorununda Azerbaycan'ı desteklemiştir²². Hatta İngilizlerle olan bu iyi ilişki nedeniyle Azerbaycan, İngiliz kuvvetlerinin Bakü'den ayrılmasını istememiştir. Rus Gönüllü Ordu adına Bolşeviklere karşı savaşan generallerden Anton Denikin'in 1919 yılında Kafkasya bölgesine yönelik saldırgan bir politika izlemesi²³, Azerbaycan'ın İngiliz kuvvetlerinin bölgede kalmasını istemesinde önemli rol oynamıştır. Paris Barış Konferansı'nda bulunan Azerbaycan heyetinin başkanı Topçubaşov, İngiliz diplomat James Simpson'la görüşmesinde bölgedeki İngiliz kuvvetleri ile Azerbaycan hükümeti arasındaki iyi ilişkiye dikkat çekmiş ve İngilizlerin Bakü dâhil Kafkasya bölgesinden çekilme planlarından dolayı üzüntü duyduğunu ifade etmiştir²⁴. Ayrıca İngilizler Azerbaycan'ın *de facto* olarak tanınmasına öncülük etmişlerdir. Durum böyleyken Azerbaycan'dan İngilizleri karşısına alacak bir hamlede bulunmasını beklemek zaten anlamsız olmaktadır. Öte yandan Azerbaycan'ın İngilizlerle olan bu iyi ilişkisi Bakü'de bulunan Halil Paşa'yı rahatsız etmiştir. Halil Paşa, Azerbaycan hükümetinin İngilizlere olan yaklaşımını fazla itaatkâr bulmuştur²⁵.

Yüksek Komiser Wardrop, Ocak 1920'de Bakü'ye yapmış olduğu ziyarette Azerbaycan'daki durumu yakından gözleme fırsatı elde etmiştir. Buna göre Bakü'de İngiliz karşıtı bir atmosfer hâkim değildir. İngilizlerin Azerbaycan'ın Paris Barış Konferansı'nda *de facto* olarak

²² Musa Qasimly, "Britain's Azerbaijan Policy (November 1917-September 1918)", **Visions of Azerbaijan**, spring, 2006, vol. 1.1, s. 42-43.

²³ Mehmet Okur, "Bolşevik İhtilali Sonrası İngiltere'nin Rusya ve Kafkasya Politikası", **VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:2, Kafkasya Özel Sayısı, s. 405-406.

²⁴ FO: 608/84/10, "Minute of Conversation with Mr. Topchubashov", telegram from the British Delegation (Paris) to Foreign Office, 1 July 1919.

²⁵ Hilmi Bayraktar, **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1918-1920)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994, s. 128.

tanınmasında oynadığı rol, Bakü'de İngilizlere karşı olumlu bir havanın oluşmasını sağlamıştır. Wardrop, Bakü gezisinde Bolşevik yanlıları hariç herkes tarafından iyi bir şekilde karşılanmıştır. Wardrop, Londra'ya göndermiş olduğu telgrafta gezisi ile ilgili değerlendirmelerde bulunmuştur. Bu değerlendirmelerde İngiliz dışişlerinin Azerbaycan'dan çıkarılmasını istediği kişiler arasında yer alan Nuri Paşa ile ilgili yorumlar da vardır. Wardrop, Nuri Paşa'nın İngiliz hükümetine karşı ılımlı bir yaklaşıma sahip olduğunu belirtmiştir. Wardrop, Bakü'de karşılaşmış olduğu bu tabloyu göz önüne alarak yapmış olduğu değerlendirmesinde; Osmanlı ile yapılacak barış anlaşmasının çok ağır şartlar içermemesi halinde İngilizlerin Kafkasya bölgesindeki Müslümanlarla ilişkide herhangi bir sıkıntı yaşamayacağı öngörüsünde bulunmuştur²⁶.

İngilizlerin Kafkasya bölgesindeki Yüksek Komiserliği'nin Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliğine yönelik faaliyetleri yakından izlemesinin yanı sıra İstanbul'daki Yüksek Komiserliği de gelişmeleri takip etmiştir. Nitekim Azerbaycan'ın İstanbul'daki elçisi Yusuf Bey Vezirov, 22 Ocak tarihinde İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği'ne Azerbaycan'ın tanınmasından dolayı duyduğu memnuniyeti bildirmek için yapmış olduğu ziyarette Türk milliyetçileri konusunda uyarılmıştır. Vezirov'a bu görüşmede İngiltere'nin yanı sıra İstanbul'da bulunan diğer itilaf devletleri temsilcilerinin de Azerbaycan'da bulunan ve sığınma talep eden Türk milliyetçisi şahısların bir an önce tutuklanmasını istedikleri bildirilmiştir. Ayrıca Azerbaycan'da bulunan Türk subayların faaliyetlerine bir an önce son verilmesi gerektiği de belirtilmiştir. Vezirov vermiş olduğu cevapta Azerbaycan'da bu tür şahısların bulunduğu iddialarını kabul etmemiştir. Ancak bu konu hakkında kendi hükümetini bilgilendireceğini de İngiliz yetkililere bildirmiştir²⁷.

²⁶ IOR: P 820/1920, telegram from Mr. Wardrop (Tbilisi) to Foreign Office (London), 28 January 1920.

²⁷ IOR: P 820/1920, telegram from the British High Commission (Istanbul) to Foreign Office (London), 25 January 1920.

Azerbaycan'daki Türkiye Türklerinin Etkisini Kırmaya Yönelik Faaliyetler

İngilizler, Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği etkisini kırabilmek için birçok yöntem düşünmüşlerdir. Azerbaycan'da halk arasında itibar sahibi olan Türk paşaların Azerbaycan'dan uzaklaştırılmaları bunlardan birisidir. Bunun yanı sıra başka yöntemler de gündeme gelmiştir. Özellikle İngiltere'nin Kafkasya'daki Yüksek Komiserliği'nin Bakü'deki temsilcisi Albay Stokes bu konuda birtakım fikirler üreterek Londra'yı bilgilendirmiştir. Albay Stokes, 1920 yılının başından itibaren göndermiş olduğu raporlarda Azerbaycan'da Türkiye Türklerinin etkisini ve bunun yanında Bolşevik tehlikesini kırabilmek için İngiliz hükümetinin, Azerbaycan hükümetine destek vermesi gerektiğinin altını çizmiştir²⁸.

Özellikle Türk subayların Azerbaycan'da etkili olması Albay Stokes'i ilk olarak bu alanda tedbir aramaya itmiştir. Buna göre İngiliz yönetimi Azerbaycan'a silah yardımıyla bulunmalı ayrıca 6 bin kişiye yetecek askeri malzeme, üniforma ve bot satışı yapılmalıdır. Bu şekilde Türk milliyetçilerinin Azerbaycan ordusu içindeki etkisinin kırılması planlanmıştır. Stokes'in düşüncesine göre bu adım, Azerbaycan hükümeti için çalışan ve ülke dışından gelen tüm Türklerin buldukları görevlerden uzaklaştırılmaları için zemin oluşturacaktır.

Azerbaycan ordusu içindeki Türk subayların etkisinin kırılmasının ardından ikinci aşamaya geçilecektir. Bu da Azerbaycan'ın ordusu için Türk yerine İngiliz eğitimcileri kabul etmesidir. Böylece Azerbaycan'da Türk milliyetçiliğinin etkisi yok edilirken İngilizlerin Azerbaycan üzerindeki kontrolü artacaktır. Bu durum da İngilizlerin Azerbaycan'da imtiyazlar kazanmasını sağlayacaktır. Stokes'in belirttiğine göre Azerbaycan'a silah, cephane ve 5-6 ay gibi bir süre boyunca 20 bin sterlin para desteği sağlanması durumunda Azerbaycan hükümeti İn-

²⁸ IOR: P 865/1920, "Caucasia: prospects of formation of a South Eastern Confederacy", telegram from Mr. Wardrop (Tbilisi) to Foreign Office (London), 8 January 1920.

gilizler tarafından istenildiği şekilde Türkleri ve Bolşevikleri devletteki görevlerinden uzaklaştırmaya hazırdır. Bunun yanı sıra Azerbaycan'ın İngilizlere büyük miktarlarda yün vereceği ve İngilizlerin iste-yeceği başka tavizleri de yerine getireceği Stokes tarafından Londra'ya rapor edilmiştir²⁹.

Azerbaycan hükümetine yapılacak bu yardım fikri bir bakıma Azerbaycan'da bulunan üç paşanın bu ülkeden uzaklaştırılmasını kolaylaştıracak bir etken olarak görülmüştür. İngiliz Yüksek Komiseri Wardrop, Londra'dan üç paşanın durumu ile ilgili direktif aldıktan sonra bu konuyu Bakü'de bulunan Albay Stokes'e iletmıştır. Albay Stokes de Azerbaycan hükümeti ile bu konu hakkında görüşmüştür³⁰. Azerbaycan hükümeti, iddia edildiği gibi ülkelerindeki Türklerle herhangi bir gizli işbirliği içinde olmadıklarını ifade etmiştir. Hatta bu konu hakkında açıklama yayımlayabileceklerini söylemişlerdir. Üç paşanın Azerbaycan'dan çıkarılması hususu hakkında yapmış olduğu değerlendirmede ise Stokes bu durumun Azerbaycan'ın hâlihazırdaki vaziyeti göz önüne alındığında tehlike arz edeceğini savunmuştur. Stokes'e göre yalnızca paşaların değil tüm Türk subay ve memurların görevden uzaklaştırılmaları Azerbaycan'daki hükümeti zor durumda bırakabilirdi. Bu nedenle Stokes, kendisinin daha önce belirttiği gibi Azerbaycan'da önemli pozisyonlarda bulunan Türkleri ülke dışına çıkarmadan önce bu ülkenin silah ve cephane yönünden desteklenmesi gerektiğinin altını çizmiştir.

Stokes, Bakü'de İttihad Partisi temsilcileri ile de görüşmüştür. Stokes'e yapılan açıklamada İttihad Partisi'nin Azerbaycan'daki Türklerin sınır dışı edilmesine karşı durmayacağı ancak partinin üst yönetimiyle olan yakın ilişkisi nedeniyle Nuri Paşa ile alakalı bir takım zorlukların çıkabileceği belirtilmiştir. Genel olarak değerlendirildiğinde

²⁹ IOR: P 865/1920, a.g.b., 8 January 1920.

³⁰ IOR: P 1040/1920, "Caucasia: evacuation of Batoum and assistance to Daghestan", telegram from Mr. Wardrop (Tbilisi) to Foreign Office (London), 5 February 1920.

İngilizler, Azerbaycan'da etkin konumda olan Türkleri saf dışı bırakmadan önce bu ülkenin özellikle ordusunun desteklenip güçlendirilmesini gerekli görmüşlerdir.

Azerbaycan'ın Osmanlı Hükümeti ile Gizli Bir Anlaşma Yaptığına Dair İddialar

Azerbaycan hükümeti ne ülkelerindeki Türklerle ne de Türkiye ile herhangi bir işbirliği içinde olmadığını dile getirirse de İstanbul'da bulunan İngiliz Yüksek Komiseri John de Robeck³¹, Osmanlı ve Azerbaycan hükümetleri arasında yapıldığı iddia edilen gizli bir anlaşma metninin varlığından bahsetmiştir³². Yüksek Komiser Robeck, 10 Şubat 1920 tarihinde Londra'ya göndermiş olduğu telgrafta çok gizli bir kaynaktan Azerbaycan ile Osmanlı Devleti arasında mutabakata varıldığı iddia edilen siyasi ve askeri anlaşmanın kopyasının kendisine ulaştığını bildirmiştir. Buna göre bu anlaşmaya son şekli eski Erkân-ı Harbiye-i Umumîye Reisi Cevat Paşa ile Azerbaycan'ın İstanbul'daki askeri temsilcisi General Kerimov arasında İstanbul'da bir otelde 29 Kasım 1919 yapılan görüşmede verilmiştir. Robeck, Londra'ya gönderdiği mesajda Cevat Paşa'nın Ankara'daki milli mücadeleye yakın bir isim olduğunun altını çizmiş ve yakın zaman önce İtilaf Devletleri Yüksek Komiserlerinin talebi üzerine görevinden alındığına dikkat çekmiştir³³.

Bu şekilde Azerbaycan hükümetinin milliyetçilerle olan ilişkisine vurgu yapılmıştır. İki taraf arasında mutabakata varıldığı dile getirilen bu anlaşmanın bir savunma anlaşması niteliğinde olduğu belirtilmiştir. Buna göre eğer anlaşmanın tarafı olan devletlerden herhangi birisinin toprak bütünlüğü komşusu olan devletler tarafından tehdit

³¹ İsmigül Çetin, "Millî Mücadele Döneminde İngiliz Yüksek Komiserliği'nin Ermenilerin Yeniden İskânı, Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesindeki Rolü", **Yeni Türkiye Dergisi**, Ermeni Meselesi Özel Sayısı II, sayı: 61, 2014, s. 1034.

³² Jamil Hasanli, **Foreign Policy of the Republic of Azerbaijan: The Difficult Road to Western Integration 1918-1920**, Routledge, London, 2015, s. 360.

³³ IOR: P 1224/1920, "Trans-Caucasia: particulars of alleged Military Convention between Turkey and Azerbaijan", telegram from Admiral de Robeck (Istanbul) to Foreign Office (London), 10 February 1920.

edilirse ya da herhangi başka bir devlet tarafından anlaşmanın tarafı devletlerin bağımsızlığına yönelik bir girişim olursa bu anlaşma yürürlüğe girecek ve taraflar birbirlerine yardımda bulunacaktır. Anlaşma, sona ermesine altı ay kalana kadar gizli tutulacaktır. Bu anlaşma ile Osmanlı yönetimi Azerbaycan'a askeri eğitimler göndermeyi taahhüt etmektedir. Ayrıca bu anlaşma metninde iki ülke arasındaki İslami bağın da vurgulandığına Robeck tarafından dikkat çekilmiştir³⁴. Aslında Osmanlı ve Azerbaycan hükümetleri arasında böyle bir gizli anlaşma yapıldığı iddiasının ortaya atılmasında Ermenilerin etkili olduğu söylenebilir. Azerbaycan elçisi Vezirov'un Osmanlı Hariciye Nazırı ile Ekim (1919) ayının sonunda yapmış olduğu bir görüşme sonrası bir Ermeni gazetesince iki hükümet arasında Turancılık fikri çerçevesinde ittifak müzakerelerinin yapıldığı söylenmiştir³⁵. Bu iddia Vezirov tarafından yalanlansa da gündemde kalmaya devam etmiştir.

Yüksek Komiser Robeck yapmış olduğu değerlendirmede eline geçen bu anlaşma metninin sahte olduğunu gösteren herhangi bir emarenin olmadığını belirterek bu belgenin varlığının reddedilemeyeceğini söylemiştir. İngilizler açısından Azerbaycan hükümetinin Anadolu'daki milli harekete yakın gördükleri bir devlet adamıyla bu şekilde ilişki içinde olması istenmeyen bir durumdur. Ancak her ne kadar Robeck, iki ülke arasındaki bu mutabakat belgesinin sahte olmadığını vurgulasa da iki taraf arasında henüz resmi bir anlaşmanın imzalandığı kanısında da değildir. Robeck'e göre gizli bir kaynaktan kendisine ulaşan bu anlaşma bir taslak metindir. Ayrıca Robeck bu anlaşmanın görüşmelerini gerçekleştiren Cevat Paşa'nın İstanbul yönetimini değil Anadolu'daki milli kuvvetleri temsil ettiğinin ihtimal dâhilinde olduğunun altını çizmiştir³⁶. Bu durumda da Harbiye Nezareti hariç olmak üzere İstanbul'daki Osmanlı yönetiminin böyle bir anlaşma girişiminden haberi yoktur.

³⁴ IOR: P 1224/1920, a.g.b., 10 February 1920.

³⁵ Mehman Ağayev, **Milli Mücadele Yıllarında Türkiye ve Azerbaycan İlişkileri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006, s. 114.

³⁶ IOR: P 1224/1920, a.g.b., 10 February 1920.

Nitekim İngiliz Yüksek Komiserliği siyasi memurlarından Andrew Ryan'ın Osmanlı Hariciye Nazırı ile yapmış olduğu görüşmede Osmanlı yönetimi ile Azerbaycan hükümeti arasında herhangi bir anlaşmanın var olduğu iddiası, Hariciye Nazırı tarafından kesin bir şekilde reddedilmiştir. Hatta Anadolu'daki milli hareketin de böyle bir anlaşma yapacağına Hariciye Nazırı pek ihtimal vermemiştir. Ancak Robeck, Londra'ya gönderdiği mesajında gizli kaynağından kendisine ulaşan bir başka bilgiye dayanarak iddiasını sürdürmüştür. Buna göre Rauf Bey, yabancı bir muhbire Anadolu'daki milli hareketin 12 Ocak'ta Ankara'da Azerbaycan'la anlaşma imzaladığını söylemiştir³⁷. Azerbaycan ile gizli bir anlaşma yapıldığı iddiası bir süre daha gündemde kalmıştır. Özellikle İngiliz *Times* gazetesi ve Bolşevik yayın organı olan *Pravda* gazeteleri tarafından bu konu gündeme getirilmeye devam etmiştir³⁸.

Sonuç olarak Azerbaycan'ın Osmanlı yönetimi veya Anadolu'daki milli hareketle gizli anlaşma yaptığına dair iddiaları İngilizler yakından takip etmiştir. Ancak bu konuda kesin bir bilgiye ulaşamamışlardır. Azerbaycan yönetimi de resmi bir tekzip yayınlarak Azerbaycan'ın iddia edildiği gibi Türklerle gizli bir anlaşma yapmadığını ilan etmiştir. Ayrıca Türk yetkililerle bir anlaşma yapmak için görüşmeler yürütüldüğüne dair iddialar da kesin bir şekilde reddedilmiştir³⁹. Zaten bu iddiaların gündeme gelmesinden kısa bir süre sonra Azerbaycan, Kızıl Ordu'nun işgaline uğrayarak Bolşeviklerin kontrolü altına geçecektir.

Sonuç

İngiliz hükümeti, Çarlık Rusya'sının Kafkasya'daki kontrolü kaybetmesinin ardından bu bölgedeki gelişmeleri yakından izlemiştir. İngilizler, I. Dünya Savaşı'nda kendilerine karşı savaşan Osmanlı Devleti'nin Turancılık fikri çerçevesinde önemli petrol rezervlerine sahip

³⁷ IOR: P 1224/1920, a.g.b., 10 February 1920.

³⁸ Ağayev, a.g.t. (adı geçen tez), s. 115.

³⁹ Cabinet Papers (CAB) 24/154: "Original Reference British Empire Reports 1-40, 1919 8 Oct-1921 7 Apr".

Azerbaycan'da etkili olmasından endişe duymuşlardır. Nitekim İngiliz dışişleri bakanlığı tarafından Türkçülük faaliyetleri üzerine hazırlanan rapor bu endişenin bir göstergesi olmuştur. Ocak 1920'de Azerbaycan'ın bağımsızlığı Avrupalı devletler tarafından tanınmıştır. İngilizler, kendi ayakları üzerinde durmaya çalışan bu devletin Türk milliyetçiliği çerçevesinde ne İstanbul yönetimi ne de Anadolu'daki mili hareketle yakın bir ilişki içinde olmasını istememişlerdir. Bu amacı gerçekleştirmek için de Azerbaycan'da Türk milliyetçiliği fikrini ortadan kaldırmaya yönelik bir politika takip etmişlerdir. İngilizlerin Azerbaycan'da bulunan paşalarla ilgili duymuş oldukları rahatsızlık bu çerçevede ele alınabilir. İngilizler bu paşaların ülkedeki varlığının Turancı fikirleri canlı tuttuğunu düşünmüş ve söz konusu kişilerin ülke dışına çıkarılmasını istemişlerdir.

Yine İngilizler tarafından Anadolu'daki milli harekete yakın bir isim olarak görülen Cevat Paşa ile Azerbaycan hükümeti arasında gizli bir anlaşma yapmak için görüşmeler gerçekleştirdiğine dair iddiaların İngilizlerce çok büyük tepkiyle karşılanması, İngilizlerin Azerbaycan'ın Anadolu ile bağlantı kurmasından ne kadar ürktüğünü ortaya koymuştur. I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti, Almanların yanında savaşa girmiştir. Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanındığı tarih olan Ocak 1920'de ise Mustafa Kemal liderliğindeki milli hareket İngilizlerin desteklediği Yunan ordusuna karşı bağımsızlık mücadelesi vermektedir. Bu nedenle İngilizler, Anadolu'daki milli hareketle Azerbaycan'ın ilişki içinde olmasını önlemeye çalışmışlardır. Bu amaçla Azerbaycan hükümeti üzerinde baskı kurmuşlar ve anlaşma iddialarının Azerbaycan hükümeti tarafından resmi bir şekilde yalanlanmasını sağlamışlardır.

İngilizlerin Azerbaycan'daki Türk milliyetçiliği fikrinin önüne geçebilmek için yapmış olduğu girişimler sadece Azerbaycan hükümetinin Türklerle işbirliği yaptığına dair iddialara tepki göstererek bunları engellemeye çalışmaktan ibaret olmamıştır. Azerbaycan'da Türklerin etkinliğini kırabilmek için Azerbaycan ordusuna yönelik yeni planlar üzerinde durulmuştur. Buna göre İngiliz hükümetinin Azerbaycan

ordusunu askeri eğitimciler dâhil olmak üzere birçok yönden desteklemesi fikri gündeme getirilmiştir. Bu sayede Azerbaycan'da İngiliz etkisinin artması planlanmıştır. Sonuç itibariyle Azerbaycan'ın bağımsızlığının 1920 yılının ilk ayında tanınmasından kısa bir süre sonra bu ülkede yaşanan gelişmeler göstermiştir ki İngilizlerin endişelendiği gibi Azerbaycan, Türk milliyetçiliği etkisi altına girmemiştir. Ancak bu sefer de İngilizler tarafından başka bir tehlike olarak görülen Bolşevikler, Azerbaycan'da yönetimi ele geçirmiş ve komünist rejim ülkeye hâkim olmuştur.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

British Library: Asian and African Studies

India Office Records (IOR)/L/PS/11 - Departmental Papers: Political and Secret Annual Files:

P 820/1920, “Trans-Caucasia: intrigues of Azerbaijan with Turkish Nationalists”:

- Telegram from Mr. Wardrop (Tbilisi) to Foreign Office (London), 22 January 1920.
- Telegram from the British High Commission (Istanbul) to Foreign Office (London), 25 January 1920.
- Telegram from Foreign Office to Mr. Wardrop (Tbilisi), 28 January 1920.
- Telegram from Foreign Office to Mr. Wardrop (Tbilisi), 29 January 1920.

P 865/1920, “Caucasia: prospects of formation of a South Eastern Confederacy”:

- Telegram from Foreign Office to Mr. Wardrop (Tbilisi), 8 January 1920.

P 1023/1920, “Situation in Daghestan”:

- Telegram from Mr. Wardrop (Tbilisi) to Foreign Office (London), 27 December 1920.

P 1040/1920, “Caucasia: evacuation of Batoum and assistance to Daghistan”:

- Telegram from Mr. Wardrop (Tbilisi) to Foreign Office (London), 5 February 1920.

P 1224/1920, “Trans-Caucasia: particulars of alleged Military Convention between Turkey and Azerbaijan”:

- Telegram from Admiral de Robeck (Istanbul) to Foreign Office (London), 10 February 1920.

İngiliz Milli Arşivi (The National Archives)

Cabinet (CAB):

CAB 24 interwar memoranda, Reports 1919-1922:

- CAB 24/154 Original Reference British Empire Reports 1-40, 1919 8 Oct-1921 7 Apr.

The Foreign Office:

FO 608/84/10: “Azerbaijan: Desiderata, including: Independence of Azerbaijan Republic. Aims and Future of the Azerbaijan Republic”:

- “Minute of Conversation with Mr. Topchubashov”, telegram from the British Delegation (Paris) to Foreign Office, 1 July 1919.

Kitap ve Makaleler

“95 Yıllık Cumhuriyet Azerbaycan”, **Diploatlas**, Sayı: 19, Mayıs 2013, ss. 6-9. <http://www.diplomat.com.tr/atlas/sayilar/sayi19/sayfalar/1.htm> (Erişim Tarihi 28.05.2018).

Ağayev, Mehman, **Milli Mücadele Yıllarında Türkiye ve Azerbaycan İlişkileri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2006.

Akbulut, Dursun Ali, “Paris Barış Konferansı Yolunda Azerbaycan Cumhuriyeti”. **VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 2, Kafkasya Özel Sayısı, 2017, ss. 27-42.

Bayraktar, Hilmi, **Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1918-1920)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1994.

- Bolat, Gökhan, “İngiltere Dışişleri Bakanlığı Tarafından İngiliz Hükümetine Sunulan Gizli Bir Rapora Göre I. Dünya Savaşı Sonrasında Transkafkasya ve Kafkas Cumhuriyetlerinin Genel Durumu”, **History Studies**, Ortadoğu Özel Sayısı, 2010, ss. 47-65.
- Çağlayan, Kaya Tuncer “Arnold Toynbee'nin Pan-Turanizm Raporu”, **SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Prof. Dr. Bayram KODAMAN Özel Armağan Sayısı, 2010, ss. 185-211.
- Çağlayan, Kaya Tuncer “Birinci Dünya Savaşı Sonunda Enver Paşa'nın Kafkasya'da Planlarına Dair İngiltere'nin Kaygıları”, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Cilt: XIV, Sayı: 41, Temmuz 1998, ss. 513-520.
- Çetin, İsmigül, “Millî Mücadele Döneminde İngiliz Yüksek Komiserliği'nin Ermenilerin Yeniden İskânı, Ermeni Kadınları ve Çocukları Meselesindeki Rolü”, **Yeni Türkiye Dergisi**, Ermeni Meselesi Özel Sayısı II, sayı: 61, 2014, ss. 1033-1043.
- Gafarov, Vasif, “The Azerbaijani Delegation to the Paris Peace Conference”, **Visions of Azerbaijan**, July-August, 2012, ss. 40-45. <http://www.visions.az/en/news/404/6a7cabf7/> (Erişim Tarihi 22.05.2018).
- Genceli, Mehdi “Alimerdan Bey Topçubaşov”, **İRS Miras**, No: 7, 2013, ss. 14-15. <http://irs-az.com/new/pdf/201312/1386944626464392558.pdf> (Erişim Tarihi 29.04.2018).
- Damirli, Mehman A., “Azerbaycan Halk Cumhuriyeti (1918-1920)”, **Türkler**, (ed. Hasan Celal Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 228-243.
- Denikin, Anton, **The Career of a Tsarist Officer: Memoirs, 1872-1916**, (Çev. Margaret Patoski), University of Minnesota Press, Minneapolis, 1975.
- Hasanlı, Jamil, **Foreign Policy of the Republic of Azerbaijan: The Difficult Road to Western Integration 1918-1920**, Routledge, London, 2015.
- Mamouliya, Georges - Abutalibov, Ramiz, “The History of the Recognition of Azerbaijan's de facto State Independence at the Paris Peace Conference”, **İRS History**, 4 (27), 2016, s. 28-33.

<http://irs-az.com/new/files/2017/194/2498.pdf> (Erişim Tarihi 06.06.2018).

Mikail, Elnur Hasan, “Atatürk Dönemi Türkiye-Azerbaycan İlişkileri (1918-1923)”, **II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu**, 2008, ss. 247-258.

Okur, Mehmet “Bolşevik İhtilali Sonrası İngiltere’nin Rusya ve Kafkasya Politikası”, **VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:2, Kafkasya Özel Sayısı, ss. 393-416.

Sadıgov, Ramin, “Azerbaycan Cumhuriyeti’nin İlk İstanbul Sefiri Yusuf Vezir Çemenzeminli’nin Fransa’daki Muhaceret Yılları”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 33 Sayı: 56, 2014, ss. 387-402.

Qasimly, Musa, “Britain’s Azerbaijan Policy (November 1917-September 1918)”, **Visions of Azerbaijan**, spring, volume: 1.1, 2006, ss. 38-43. <http://www.visions.az/en/news/151/cf8230fa/> (Erişim Tarihi 27.05.2018).

Qasimly, Musa, “Azerbaijan Democratic Republic”, **Visions of Azerbaijan**, Vol. 1.2, 2006, ss. 44-47. <http://www.visions.az/en/news/100/af1b15fd/#> (Erişim Tarihi 22.05.2018).

**Полковник князь Нух-бек Шамхал Тарковский.
Неизвестные страницы истории Горского правительства и
Кавказкой исламской армии. 1917-1919 гг.**

Камиль М. Алиев*

Полковник, князь Нух-Бек шамхал Тарковский, происходивший из рода владетельных Шамхалов Тарковских, Валиев Дагестана¹, в период демократической революции 1917 года в России и сыграл важнейшую роль в борьбе народов Дагестана и Северного Кавказа за свободу и национальную независимость. В этой статье мы затронем лишь один период его принципиально важной для его политической характеристики период деятельности в качестве Военного Министра Горской Республики (1918-1919 гг.), Временного правителя Дагестана (сентябрь – декабрь 1918 года), когда в противостоянии с большевиками и другими акторами мировой политики (Антанта и Четверной Союз) и при опоре и поддержке Турции и Азербайджанской Демократической Республики решалась судьба первого на мусульманском Востоке Горской Демократической Республики (ГДР).

Однако следует оговориться, князь Н. Тарковский, несмотря на свою военную принадлежность и карьеру, нисколько не был лишен общественных устремлений еще задолго до Русской революции 1917 года. С 1907 года он вместе с супругой Гульрух-Ханум состоял - в Мусульманском благотворительном обществе Санкт-Петербурга, морально и материально поддерживал его

* Доктор философии по истории, Махачкала / Дагестан

¹ Алиев К.М. Шаухалы Тарковские. Страницы кумыкской родословной. Махачкала. 2008. С.81.

деятельность. Он был хорошо знаком и, находясь в теплых дружеских отношениях со многими известными представителями высшего света мусульманской общины и деятелями «Союза мусульман России» («Иттифак аль-Муслимин»), разделял их убеждения и взгляды относительно перспектив решения мусульманского вопроса в России. Кн. Н. Тарковский оставался сторонником тесного единения мусульман с Россией, с предоставлением им широкой духовной и национально-культурной автономии. Этим же взглядам он продолжал придерживаться и в период так называемой «стольпинской реакции», когда, будучи членом правления, активно участвовал в деятельности «ново-методистского» (джадидского) мусульманского просветительского общества мусульман Дагестанской области в Темир-Хан-Шуре². Общество своей главной целью имело — «помочь многотысячному населению Дагестана приобщиться к европейской культуре с сохранением коренных основ его жизни и быта, как религиозных, так и общественно-нравственных, и тем обеспечить его сближение с великим русским народом, с которым его тесно связала историческая судьба...»³.

Деятельность этого общества вполне укладывалась в рамки гуманитарных целей и либеральных мусульманских проектов. Тем не менее, стольпинское правительство было напугано невиданной ранее активностью мусульман по всей России. В конфиденциальной записке Департамента духовных дел МВД 12 марта 1912 г. сообщалось, что и "оно под мирным флагом просвещения темной массы мусульман, преследует главным образом объединение всех магометанских племен Дагестанской области"⁴.

² См.: ЦГА РД. Ф.2. Оп.2. Д.148. Л.12-13.

³ См.: Отчет Общества просвещения мусульман Дагестанской области за 1907 год. Т-Х-Шура. 1908. С.8.

⁴ См.: Аршаруни А., Габидуллин Х. Очерки панисламизма и пантюркизма в России. М. 1931. С.109.

Нух-бек Тарковский в период борьбы за создание Союза объединенных горцев Кавказа (Горской Демократической Республики).

Революцию 1917 г. в России в советской историографии принято было называть февральской, буржуазно-демократической, революцией; на самом же деле правильнее будет называть ее просто – демократической революцией, ибо в ее результате была свергнута 300-летняя российская монархия и образовано Временное правительство во главе с либералами (к ним вскоре подключились социалисты) сосредоточившее в своих руках всю законодательную и исполнительную власть в России. Аналогичный ход развития событий имел место в других регионах Российской империи, в т.ч. в Дагестане и на Северном Кавказе. И потому-то государственное образование – Горская Республика, которое явилось революционным деянием горских демократических сил, правильнее будет называть не просто «Горская Республика», подчеркивая ее революционно-демократическую сущность, - Горская Демократическая Республика.

Созданная в ноябре 1917 года Горская Демократическая Республика была первой в мире тюрко-мусульманской республикой (в Турции была провозглашена только в 1924 году). Она просуществовала с точки зрения истории весьма короткий период (ноябрь 1917 – апрель 1919 г.), но успела привлечь к себе внимание, получить, хотя бы и частично, международное признание

Политическая ситуация в Дагестане и на всем Северном Кавказе, как и во всей стране к моменту провозглашения (создания) Союза объединенных горцев Кавказа (а в последующем - и «Горского правительства») была исключительно сложной.

6 марта 1917 г. в г. Владикавказе был образован Временный ЦК горцев Кавказа. 22 марта, когда было объявлено, об отставке губернатора Дагестанской области В. Ермолова, тот же день на всенародном собрании, проходившем в Темир-Хан-Шуре, состоялись выборы Временного областного исполкома, в состав которого вошел подполковник Н. Тарковский. С 1 по 7 мая 1917 г. он в составе дагестанской делегации принимает участие в работе 1-го Горского съезда во Владикавказе, на котором был избран в качестве председателя дагестанской секции ЦК Союза Горцев. А 20 сентября (3 октября) 1917 года на II-м Съезде полномочных представителей горских народов во Владикавказе, объявившем ЦК Союза горцев Кавказа полномочным правительством (с ноября 1917 г. «Горское правительство») Союза объединенных горцев Северного Кавказа и Дагестана), Н. Тарковский был избран членом Временного Центрального Комитета, т.е. правительства⁵.

На заседании ЦК Союза горцев 31 октября во Владикавказе было решено организовать при ЦК штаб «туземного» войска с подчинением всех «туземных» войсковых частей ЦК Союза. Было также принято предложение о создании Отдельного Кумыкского полка с использованием для этого двух сотен из состава шестисотенного Дагестанского полка⁶. Горскому правительству были подчинены 1-й и 2-й Дагестанские конные полки из состава Кавказского Туземного корпуса. 1-й Дагестанский конный полк, который после участия в Корниловском мятеже был расквартирован в слободе Хасав-Юрт к северу от Петровска.

Нух-бек Тарковский, 30 октября 1917 г. приказом Главнокомандующего назначенный командиром 1-го Дагестанского конного полка⁷, приводит свой полк в Темир-Хан-Шуру и, выполняя поручения ЦК Союза горцев, приступает к

⁵ Октябрьская революция и Гражданская война в Северной Осетии. Орджоникидзе. 1973. С. 37.

⁶ Известия Всероссийского мусульманского совета. 1917. 17 ноября.

⁷ РГВИА. Ф. 3530. Оп. 1. Д. 93. Л. 78.

формированию надёжных частей, для чего свёл два Дагестанских полка в один, создав себе базу в селении Кумтор-Кале и заняв ближайшую и последнюю железнодорожную станцию Шамхал (кум. Шаухал) для встречи воинских частей, возвращающихся с Кавказского фронта домой, с тем, чтобы просить у них помощи боевыми припасами. По инициативе полковника Н. Тарковского, было намечено сформировать два батальона пехоты из добровольцев-горцев под названием «шамилевские» и придать Дагестанскому полку одну конно-горную лезгинскую батарею. В распоряжении Н. Тарковского находился небольшой самодельный бронепоезд, циркулировавший между Петровском и Дербентом, которым командовал лихой капитан Бржезинский, офицер 39. Арт. Бригады⁸.

Известно, что до 1918 года само Горское правительство серьезными военными силами не обладало, если не считать Дагестанских конных полков, находившихся в подчинении полковника Н. Тарковского. Было еще аварское ополчение имама Н. Гоцинского, само по себе очень не надежное и страдающее недисциплинированностью.

Как признавал позже генерал А. Деникин в своих «Очерках Русской Смуты», «к осени 1918 года Горским правительством были очищены от большевиков вся Дагестанская область, Хасавюртовский и Чеченский районы Терской области, кроме Грозного». Здесь только нужна единственная оговорка о том, что очищена была «не Горским правительством, а только Тарковским, так как никого из членов правительства в Дагестане в то время не было»⁹. Он и его оперативный штаб были единственной реальной силой, располагавшей собственными вооруженными формированиями, были на момент прихода в Дагестан Л. Бичерахова и войск Кавказской исламской армии единственной реальной силой.

⁸ Кузнецов Б. В.. 1918 год в Дагестане. Нью-Йорк. 1959. С.19.

⁹ Цит. по: Кузнецов Б. 1918 год в Дагестане // Сопrotивление большевизму. 1917—1918 гг. Волков С.В. - сост. М. 2001.

Об этом сообщал и член Правительства Горской Республики П. Коцев в своем письме Председателю делегации республики в Стамбул и сообщал: «Нух-бек Тарковский **собрал около 2-х полков** (это более двух с половиной тысяч солдат.-К.А.) и оперирует с ними в районе Темир-Хан-Шуры, откуда выдворили большевиков»¹⁰. Это признавали и другие. Так, еще 25 сентября 1918 г. кн. Тарковский на правах военного министра «Горского правительства» и подписал в Порт-Петровске договор с Л. Ф. Бичераховым о совместной борьбе против большевизма на Кавказе. В результате Бичерахов признал князя Тарковского военным правителем Дагестана.

В марте 1918 г., формирования полковника князя Н. Тарковского заняли город Петровск. Но затем к Петровску подошли корабли Центрокаспия, обстреляли его, высадили десант, состоявший из частей, покинувших Кавказский фронт и поддерживавших Бакинский совет рабочих и солдатских депутатов. Войска Тарковского были вынуждены отойти в горы, а затем покинули и Темир-Хан-Шуру, не имея поддержки.

Так начинается насыщенная многими событиями его политическая биография, деятельность, направленная на создание (воссоздание) горской государственности. Далеко не случайно то, что его по праву многие считают идеологом и основателем новой горской государственности и «зачинателем борьбы с анархией и ее родителями – большевиками»¹¹.

Тарковский в 1918-1919 гг. во главе Дагестана.

11 мая 1918 г. члены ЦК Союза объединенных горцев приняли Декларацию независимости Республики горцев Северного Кавказа и создали новое Горское правительство. В состав Республики горцев (Горской республики) были включены «области и провинции Дагестана, Терека, Ставрополя, Кубани и Черного моря

¹⁰ Союз объединенных горцев Северного Кавказа и Дагестана (1917-1918 гг.) и Горская Республика (1918-1920 гг.). Документы и материалы. Махачкала. 2013. С.101.

¹¹ Кузнецов Б. К.

в бывшей русской империи». В состав правительства вошли бывшие члены правительства Горской республики, в том числе премьер-министр А.О. (Тапа) Чермоев и военный министр князь, полковник Нух-бек Шамхал Тарковский, обратившийся за поддержкой к Турции и Германии, организовавшим военную интервенцию в Закавказье. Турция поддержала инициативу Горского правительства. Она объявила о признании Горской республики и пообещала ей «братскую помощь», «уважение» и «полную свободу».

В августе 1918г. отряд Лазаря Бичерахова, разбив дагестанских социалистов, вступил в город Петровск.

В начале сентября того же года Темир-Хан-Шуру заняли части полковника Н.Тарковского, который сейчас же вступил в переговоры с Бичераховым по вопросу об организации власти в Дагестане. 25 сентября 1918г. кн. Тарковский на правах военного министра «Горского правительства» подписал в Порт-Петровске соглашение с Л. Ф. Бичераховым о разграничении фактически существовавших сфер влияния двух военачальников и совместной борьбе против большевизма на Кавказе. Бичерахов сохранял за собой город Порт-Петровск, железную дорогу и выход в море. Остальная часть Дагестана переходила в управление Тарковского на правах диктатора, с тем, чтобы признать законную верховную власть в России, когда она установится. Тарковский брал на себя обязательство оказать помощь отряду Бичерахова предметами снабжения и продовольствием, находящимися на складах Продовольственного комитета в Шуре¹². Известно, в частности, что Тарковский передал бичераховцам сукно и бурки, оставшиеся после большевиков¹³. Бичерахов, в свою очередь, дал обещание Тарковскому передать ему вооружение и боеприпасы для

¹² Безугольный А. Генерал Бичерахов и его Кавказская армия. 1917-1919. М. 2011. С.593.

¹³ Там же

вооружения отрядов, предназначенных для борьбы с большевиками.

Однако взаимоотношения между двумя военачальниками не были отнюдь безоблачными. Тарковский считал Бичерахова авантюристом¹⁴. У Бичерахова также не было особых оснований доверять Тарковскому, поскольку тот плохо скрывал свою протурецкую ориентацию. Не определена была и стратегическая цель союза: не было оговорено, что считать «законной российской властью», к которой союзники должны были стремиться.

Свои действия в выше обозначенной ситуации сам Тарковский так объяснял в письме Тапе Чермоеву от 2 октября 1918 года в следующих словах:

«В сентябре (9-го), получив от Исмаила Хакки-бея (командир турецкого батальона-Ред.) приказание собрать в Хунзахе всех всадников и офицеров 1-го и 2-го конных полков, я находился там. 9 сентября, получив от него же экстренную бумагу, в которой Исмаил Хакки-бей очень просил меня по чрезвычайным служебным обстоятельствам приехать немедленно к нему в Левашаи, куда к этому времени должен был прибыть и турецкий кадровый батальон и откуда все собравшиеся партизанские отряды направлялись в наступление на Темир-Хан-Шуру. Я прибыл в Левашаи 11 сентября и войсковых частей ни турецких, ни наших там не застал. Как потом я узнал, эти части, оказывается, пошли в наступление на большевиков по выработанному самими турками плану. Мне они предложили принять общее командование над всеми наступающими на Шуру отрядами...

По настоянию Исмаил Хакки-бея я на это согласился и поехал вслед за войсками в Н. Дженгутай. До моего приезда туда все оперативные распоряжения оказались сделанными представителями турецкого командования и мне, как главнокомандующему, оставалось только одно, а именно: нести

¹⁴ Там же

ответственность перед народом за распоряжения турок, фронт против нас занимали не только большевики, но и казаки. Зная их техническое превосходство, что они, очевидно, договорились с большевиками, я вступил с ними в переговоры. Турки тоже, сознавая, что пока в их распоряжении не будет регулярная воинская сила все усилия их останутся тщетными, оттянули свой батальон, не дожидаясь моего приказания, как общего назначенного ими же главнокомандующего. Я же продолжал свои переговоры с Бичераховым. Бичерахов, соглашаясь на все условия мои, требовал только одного, а именно: отвода турок в почти месячный срок и даже больший на Гуниб-Хунзах-Ахты и далее в Кубинский уезд Бакинской губернии. Отвод турок на Гуниб он считал обязательным условием для занятия Шуры моими войсками. При занятии мною Шуры вся власть представлялась мне, и я объявлял временную военную диктатуру впредь до созыва Дагестанского Учредительного Собрания, вернее, Совета Народов Дагестана. **С этим принципиально согласился тогда и Исмаил Хакки-бей** и все остальные наши деятели, бывшие с ним. Все они находили, что мой выход - это единственный при создавшемся положении. В противном случае, большевики в союзе с казаками (большевики русской ориентации) повели бы совместное наступление на горы и имели бы крупный успех, что, безусловно заставило бы турок отложить свою работу в Дагестане еще на неопределенное время. Принимая во внимание все это, и что мы, эти пять - шесть месяцев боролись с большевизмом, который Бичерахов обещался в корне ликвидировать, я нашел его условия приемлемыми, и просил турок войти в наше положение, не осложняя его и отойти»¹⁵.

¹⁵ Письмо приводится по А. Тахо-Годи. Революция и контрреволюция в Дагестане. М-ла. 1927. С 71-73.

Вскоре после этого князь Тарковский в сопровождении Зубаира Темирханова, знающего хорошо турок, поехал в с. Леваши для переговоров с полковником Мира-лай Эмин Беем¹⁶.

17 сентября 1918 г. Эмин Бей также принял условия Тарковского о признании его главой Дагестана и согласился начать переговоры с Бичераховым. Вернувшись из Леваши, Тарковский вновь поехал в Петровск на английском броневике и окончательно договорился с Бичераховым: помимо признания Тарковского Диктатором Дагестана, Бичерахов дает деньги и оружие для формирования частей против большевиков. Впоследствии Бичерахов признавался, что было «трудно сговориться с Тарковским»¹⁷. Известно, что Тарковский относился к Л. Бичерахову как к авантюристу, т.е. без всякого доверия¹⁸. Тарковский пользовался среди населения популярностью и вообще репутацией честного и правдивого и бравого офицера¹⁹. Пользуясь этим кредитом доверия, кн. Тарковский и его правительство действовали решительно и выверенно.

«Организацию управления, - вспоминал помощник военного правителя А. Гасанов, - Тарковский начал с того, что на предварительное совещание пригласил к себе оставшуюся в Шуре интеллигенцию (хотя не всю) и некоторых из офицеров. Сообщив собравшимся о результате переговоров с Бичераховым, Тарковский, подчеркнул, что он **считал своим долгом перед дагестанским народом употребить все силы на обеспечение мирной жизни и на поднятие благосостояния народа, которому он обязан давать отчет во всех своих действиях.** Он выразил надежду, что все собравшиеся ему помогут». А. Гасанов далее указывает, что «экономической или политической программы он (Тарковский.- К.А.) не имел и о своей «диктатуре» говорил с

¹⁶ Кузнецов В. Указ.соч. С.12.

¹⁷ См.: Воспоминания А. Гасанова, помощника кн. Н. Тарковского по гражданской части //Ахульго.2000. №4. С.12.

¹⁸ См.: Тахо-Годи. Указ.соч. С.17.

¹⁹ Там же.

добродушной усмешкой»²⁰. Впрочем, какую развернутую экономическую и политическую программу можно было подготовить за считанные месяцы, которые он находился у власти. Но главная, стратегическая линия правителем Тарковским была определена верно и четко – проводить народосберегательную политику. И, кроме того, как опытный и дальновидный военный деятель, он понимал, что без опоры на военную силу, не имея под своим командованием выученных и надежных частей, революцию и рожденную в ее огне демократическую власть – Горскую Республику – не защитить, не отстоять. Достижению именно этой цели он и уделял первостепенное внимание

Между тем обстановка в Дагестане была весьма сложной и смутной. Тарковскому и его администрации приходилось работать в чрезвычайно трудных условиях нескончаемых «внутридворцовых» интриг этнопартийных кланов, борющихся за лидерство и управление Дагестаном.

Чтобы передать власть в области в руки народных депутатов Администрацией кн. Тарковского был запланирован в ноябре 1918 г. созыв Областного Совета в Шуру и были разосланы циркуляры пригласить депутатов. В связи с целенаправленными и решительными действиями Администрации кн. Тарковского обнаружилось подобие «какого-то двоевластия в горах». В Нагорном Дагестане, например, каймакамы уговаривали народ не посылать депутатов в Шуру, а «провокаторы уже начали агитировать» против Н. Тарковского и против Областного Совета.

Проявил себя и т. н. Областной Исполнительный Комитет в Гунибе, который, как указывает сам Н. Тарковский, «во время прихода большевиков в Шуру своим постановлением объявил себя распушенным» и ныне «состоящий из двух лиц». Областной Исполнительный Комитет в Гунибе так же старался всеми мерами дискредитировать кн. Тарковского и его Администрацию в глазах

²⁰ Рукописный фонд ДНЦ. «Диктатура Тарковского»

населения. Заместитель предисполкома полковник Карнаилов прислал Тарковскому официальное письмо с указанием, что для управления Дагестаном ему, Тарковскому, следует получить от Исполкома соответствующие полномочия и звание Комиссара, и что в противном случае Исполком не будет признавать его прав²¹. На это Тарковский с присущим ему тактом и иронией ответил в том смысле, что, если Исполком хочет стать во главе Управления, пусть переедет в административный Центр — в Шуру, и что он, Тарковский, ничего не имеет против передачи Управления Комиссару, которого назначит Исполком²².

Особенно активное противодействие Тарковскому развернул каймакам Аварского округа. Он выступил с обращением к населению, подстрекая его «не посылать депутатов в Областной Совет в Шуру», так как будто бы Нух-бек Тарковский «вошел в соглашение с казаками и русскими и действует в угоду им».

Появилось и воззвание к населению Дагестана за подписью (правда, не собственноручной) Командующего турецкими войсками в Дагестане Исмаила Хакки-бея, в котором, хотя и не называлось имя кн. Тарковского, но говорилось о том, что «некоторые из влиятельных дагестанцев, известных между мусульманами», вошли в соглашение с Бичераховым и стараются очистить Дагестан от турок и оставить его под гнетом России».

В силу сложившейся внутривосточной обстановки и активизации «горской оппозиции», военный правитель Дагестана полковник, кн. Нухбек Шаухал Тарковский 21 октября 1918 г. обратился к Командующему турецкими войсками на Северном Кавказе Исмаилу Хакки-бею и Председателю Правительства горцев Т. Чермоеву с информационным письмом²³:

²¹ Тахо-Годи А. Указ.соч. С.15.

²² Там же; В частной беседе Тарковский говорил: «Да никакого там Исполкома нет. Собираются отсавшиеся 3-4 члена с Корнаиловым и ведут себе разговоры по разным вопросам» (там же).

²³ Приводится по: Тахо-Годи А. Революция... С.180-184.

«В последнее время стали усиливаться слухи о том, что в Нагорном Дагестане растет агитация против Диктатора в моем лице и вообще против той части интеллигенции, которая помогает мне в гор. Т.-Х.-Шуре организовать Управление и поддерживать порядок и спокойствие на территории, занятой раньше большевиками. Я этим слухам не придавал особенного значения, считая их делом недобросовестных агитаторов, которые не знают моих намерений и судят об мне, основываясь на сплетнях моих недоброжелателей. Я был спокоен, зная, что Вы осведомлены о моей работе и моих намерениях, направленных к благу Дагестана и всегда сумеете авторитетным разъяснением населению Нагорного Дагестана рассеять ложь и сплетни и восстановить правду».

В этом своем письме кн. Тарковский заявлял: «Когда большевики имели власть в Шуре и вели войну с горцами, я и Вы совместно старались уничтожить их, при чем я, желая избежать чрезмерного кровопролития, вошел в соглашение с Бичераховым, действуя совместно против большевиков. Это я Вам неоднократно сообщал. Цель наша удалась, т.е. большевики разбежались без боя с нами, главари их частью сидят в тюрьмах, частью скрываются, а некоторые из них, опираясь на Ваше к ним отношение, все еще свободно продолжают свою преступную деятельность, не говоря о тех, которые позорно присоединились к Бичерахову и действуют против нас».

«Цель моя теперь, - указывал далее кн. Тарковский, заключается не в том, чтобы, завладев властью в Дагестане, укрепиться и никому власти не уступать, а лишь в том, чтобы, как можно скорее, власть эту передать своему народу в лице его представителей депутатов, которых я народ прошу выбрать как можно скорее».

Объяснял кн. Тарковский и то, почему он пошел на соглашение с Бичераховым и почему еще не порывает с ним. «Если я порву договор с Бичераховым (по которому, как Вам известно, я обязался

лишь не вступать в войну), то я буду вынужден покинуть Шуру и занять позиции в горах. — отмечает он. - Бичерахову достанется тогда Шура с достоянием дагестанского народа, которому будет причинен большой ущерб. Если же я не нарушу этого договора, и если его не нарушит Бичерахов, то дагестанский народ может через свой Областной Совет народных депутатов устраивать свою жизнь согласно своим воззрениям и правосознанию. Судите сами, что нам выгоднее, и сообщите мне».

И далее: «Пока я не имею реальной достаточной силы, мои требования о невмешательстве Бичерахова в дела области не могут быть достаточно вески».

Вел работу Тарковский и среди многонационального населения округов. Для этих целей им были разосланы соответствующие циркуляры с разъяснением складывающейся в Дагестане внутривластной обстановки и политики своей администрации. В одном из таких циркуляров в связи с начавшимися боестолкновениями между бичераховцами и турками он излагает позицию своей администрации:

«Кто бы не победил, - все равно мы будем и впредь упорно отстаивать наше естественное право на внутреннее самоуправление и культурное самоопределение. **Для политической же самозащиты мы вступим в союз с ближайшими соседями - Азербайджаном, с одной стороны, и Терской областью с другой, в какой именно форме, - пусть определит Совет Народных Депутатов, который будет созван в конце ноября сего года...** И далее: «Провокаторы всячески стараются посеять в населении нашем недоверие к власти Временной Диктатуры, прибегают к явной клевете и лжи, то, утверждая, что Диктатура продалась Бичерахову (это они говорят жителям гор) то, уверяя всех, что диктатура отделилась от России (это они говорят русским). На самом деле у Диктатуры нет никакого другого желания, кроме сохранения спокойствия и доведения страны до

созыва Совета Народных Депутатов, который и скажет, как именно желает Народ политически определиться»²⁴. И подписывается:

«Вр. Военный Диктатор Дагестанской Области Полковник кн. Тарковский».

Эту же свою позицию он доводит и до Т. Чермоева **в письме от 2 октября 1918 г**²⁵.

Все действия Тарковского показывают, что он не мнил из себя диктатора (как некоторые пытаются его представить) и считал свою власть лишь временной, а именно до прихода Горского правительства (Тарковский состоял членом ЦИК Союза Горских Народов Кавказа второго состава). Поэтому понятна та поспешность, с которой Тарковский в ноябре того же 1918г. сбросил с себя власть, как только узнал, что Тапа Чермоев выступил из Азербайджана в Дербент и уже издал приказ о назначении Ибрагима Гайдарова своим министром внутренних дел²⁶.

Приказ составленный самим Тарковским, примерно гласил так: «ввиду того, что на территорию Дагестана вступила законная власть Союза Горских Народов Кавказа в лице Пред. ЦИК-а Чермоева, я слагаю с себя власть Вр. Правителя Дагестана»²⁷.

Но и при этом, как свидетельствуют источники, Н. Тарковский не отходит от важных дел. По свидетельству очевидца боев за освобождение Порт-Петровска (Анжикалы) между войсками Л. Бичерахова и Кавказской исламской армии, Б. Никитина, в этих боях, кроме того, приняли участие, «команды пополнения закавказских татар (азербайджанцев.- К.А.), несколько дагестанских формирований (Дагестанские 1 и 2 конные полки,

²⁴ Цит.по: Ахульго. 2000. №4. С.18.

²⁵ Письмо цит.по: Тахо-Годи А. Революция...., С.71-73.

²⁶ Там же. С.17.

²⁷ Там же.

Кумыкский конный дивизион, другие отряды, собранные Военным правителем Дагестана полковником кн. Н. Тарковским. –К.А.)»²⁸.

Отставка полковника Н. Тарковского с поста Временного Военного правителя Дагестана произошло в ноябре 1918 года, когда турецкие войска заняли г. Темир-Хан-Шуру и Горское правительство переехало сюда и 17 ноября 1918 года Горское правительство подписало договор с турецким главнокомандующим Юсуф-Изет-пашой о пребывании в Дагестане турецких войск.

Но уже 15 декабря 1918 года «Союзный совет (парламент) Республики горцев Северного Кавказа», принял отставку кабинета самого Абдул-Меджида Чермоева. Был сформирован новый состав правительства во главе Пшемахо Коцевым. В состав «нового коалиционного кабинета» вошел и полковник князь Нух-бек Тарковский - в должности военного министра.

Через месяц, **31 января 1919 года**, Н. Тарковский докладывал на заседании Союзного Совета Горской республики, а уже в феврале 1919г., исполняет обязанности Председателя Правительства и Министра Иностранных дел Горского правительства и для передачи по Высшему Союзному радио мирной конференции, правительствам Союзных Держав, Командованию в Константинополь и горской делегации подписывает решительный письменный протест по поводу захвата территории республики Добровольческой армией, занятием Владикавказа и Грозного и открытого ее намерения ликвидировать независимость горских народов²⁹.

Горское правительство в этих условиях пыталось договориться с командованием Добровольческой армии на Кавказе. На переговоры с генералом Ляховым выехал сам Председатель Правительства П. Коцев. Они состоялись 12 марта 1919 г., но

²⁸ См.: Никитин Б. В. Роковые годы. Париж. 1937. С.

²⁹ См.: Союз объединенных горцев...С.187.

закончились безрезультатно. Деникинское командование категорически отказывалось признать Горское правительство и его независимость. Правительство вынуждено было принять дипломатические шаги и обратиться в целях своей защиты к великим державам.

Весьма интересен в этом отношении сам текст ПРОТЕСТА Правительства Горской республики против посягательства Добровольческой армии на самостоятельность и независимость республики, выработанный и подписанный опять-таки Временно Исполняющим обязанности Председателя Совета Министров и Министра Иностранных дел, Военным министром, полковником, князем Н. Тарковским³⁰.

Приводим его здесь полностью:

Правительство Республики Союза Горцев Кавказа с первых же дней своей деятельности поставило задачей восстановление в стране правопорядка нарушенного господствовавшим до этого большевистским режимом.

На этом пути Правительство встретило живейшую поддержку в народе, измученном долгим периодом анархии, и это обстоятельство вселило уверенность в исходе борьбы с разрухой — наследием прошлого.

Успокоению страны не мало содействовало благожелательное отношение к горцам со стороны Союзных Держав, в лице командования в гор. Баку, заверявшего в том, что государственному строительству не будет поставлено никаких преград с вынесением вопроса о юридическом признании независимости на мирной конференции. Вдохновляющая идея самоопределения день за днем, без меча и крови, покоряла авторитету Правительства, облеченного доверием Парламента, все элементы страны, не исключая и тех, которые насильственным воздействием были вовлечены в орбиту

³⁰ Там же. С.227.

большевистских влияний. Это мирное раскрепощение горских народов в последнее время неожиданно подверглось враждебным ударам со стороны оперирующей на Северном Кавказе Добровольческой армии, которая по неоднократным разъяснениям Союзного командования в Баку представлялась силой, поддерживаемой Союзниками в борьбе с большевиками, а не с Союзом горцев.

Армия Деникина, вторгнувшись в наши пределы, уничтожила несколько ингушских селений и насильственно захватила города Владикавказ и Грозный.

Не ограничиваясь борьбой с большевизмом, ответственные руководители Доброармии открыто заявляют о полном непризнании самостоятельности Горского Союза и твердом намерении самолично определить организацию управления Горской территорией.

Этот образ действий, ничем не вызванный со стороны Горского Союза, Правительство коего неоднократно заявляло, что оно ждет юридического признания своей независимости от Всемирной конференции в уверенности, что никакие акты силы не могут предрешить, вопроса, является грубым нарушением, провозглашенного Союзными державами и всемирной демократией права народов на самоопределение.

Ныне перед лицом всего мира Правительство Республики Союза Горцев Кавказа самым решительным образом протестует против посягательства Добровольческой армии на самостоятельность и независимость Горского Союза и захвата Горской территории добровольческими частями и заявляет, что позиция, занятая Добровольческой армией, вынудит его использовать в целях самозащиты все доступные ему средства для устранения ничем неоправданного нарушения своих прав и заранее слагает с себя ответственность за неизбежные последствия».

25 марта 1919 г. на заседании Союзного Совета Горской республики был сформирован новый состав кабинета министров. Председателем Совета Министров, Министром иностранных дел стал П. Коцев. Военным министром — ген.-майор Ш. Мальсагов. От кумыков в этот состав вошли: З. Темирханов — министр путей сообщения, почт и телеграфа; Т. Пензуллаев — министр юстиции и главный прокурор при Шариатском правлении. Главным Управляющим Шариатскими Делами — Н. Гоцинский.

Н. Тарковский в этот кабинет не вошел по принципиальным соображениям. Трезво оценив сложившуюся внутривнутриполитическую обстановку и новый расклад геополитических сил на Кавказе, Н. Тарковский, очевидно, пришел к заключению, что борьба горских демократов за свободу и независимость на этот раз окончательно проиграна.

11 мая 1919 г. Горская Демократическая Республика (ГДР) смогла торжественно отметить свою годовщину, но уже 23 мая в связи с оккупацией Дагестана войсками ген. Деникина Горское правительство заявило о самороспуске и вновь эвакуировалось в Тифлис.

23 мая 1919 года, когда Дагестан был занят Добровольческой армией генерала А. Деникина, генерал Халилов приостановил деятельность Союзного меджлиса (совета) Горской Республики, объявив его заседание закрытым. Положение такое спасти попытался князь Н. Тарковский, вступивший в контакт с деникинцами, приехав в качестве неофициального делегата к Халилову и заявив от имени Добровольческой армии, что «она отказывается признать Правительство Горской Республики, но что она охотно признает Дагестанское правительство, избранное народом, будет с этим правительством считаться и не будет

вмешиваться совершенно во внутреннее управление в духовную и культурную жизнь народонаселения»³¹

После распада Горского правительства и образования 29 мая 1919 г. т.н. проденикинского «Временного правительства Дагестана» во главе с полковником Микаэлем Халиловым, позже и поражения Белого движения князь Н. Тарковский с семьей и родственниками эмигрирует из страны.

Эпилог в зарубежье (Иран, Турция, Швейцария)

После ухода Добровольческой армии с Кавказа Тарковский с семьей вынужден был покинуть Дагестан. Вместе с ним эмигрировали и многие кумыкские князья, как-то: Тарковские (Фатали и Нуритдин), Мехтулинские (Али-Султан и его сын Бекмурза) и другие соратники и сподвижники Нух-Бек Шамхала Тарковского³².

По ряду литературных источников считается, что Н. Тарковский «переезжает с семьей и многочисленной родней в Персию, где был на службе у шаха – последним начальником Персидской Казачьей Дивизии в Тегеране»³³. Однако последнее некоторыми исследователями оспаривается, хотя сам факт принятия его тогдашним монархом Ирана Ахмед-шахом Каджаром допускается³⁴. В пользу такого мнения работает и возможное происхождение (родство) его супруги Гульрух-ханым (ориентировочно 1882 г.р.), «из знатного персидского рода». Тем не менее, данную версию также не возможно считать окончательно принятым, но и опровергать также пока нет

³¹ ГАААР. Ф.894. Оп.10.Д.62. Л.9, 9 об, 10, 10 об; ГААР.Ф.970.Оп.1.Д.59. Л.29 об; Алиева С.И. Азербайджан и народы Северного Кавказа. Баку. 2010.С.362-363.

³² Алиев К.М. После революции 75 лет назад // КНКО: Вести. № 4. Махачкала. 2000. С.44-48; Алиев К.М Судьба Фатали Тарковского (Цена революции) <http://kumukia.ru/?id=770>.

³³ Военный вестник. Нью-Йорк, 1955. № 6.; Опрышко О.Л. Кавказская конная дивизия . 1914-1917 годы. Возвращение из забвения. Нальчик.2007.С.449.

³⁴ Коркмасов А.Э. Тарковский Нух-бек (15 Мая 1878 - 19 Января 1851)<http://www.gazavat.ru/personalies2.php?people=114>

оснований. Так, один из отпрысков Тарковских Музафар Тарковский в одном из своих писем автору данной статьи сообщал, что Нух-бек был «женат на тётке иранского Шаха»³⁵ (Ахмед-шаха Каджара?). Таким образом, если допустить достоверность таких сведений³⁶, то вполне возможно, что шахом ему действительно могло быть сделано предложение стать командиром его казачьей гвардии, и оно стало известно ближайшему окружению князя, в т.ч. и автору очерка «1918 год в Дагестане» (Нью-Йорк.1955.). Впоследствии мнение это стало широко известно.

Но политическая обстановка в Иране в виду слабости власти Ахмед-шаха Каджара в период пребывания там Н. Тарковского была нестабильной. А 21 февраля 1921 года, в разгар смуты, генерал Реза-хан (будущий шах Пехлеви) с помощью друзей — офицеров, бывших сослуживцев по Персидской казачьей бригаде, захватил Тегеран. Ахмед-шах Каджар был вынужден назначить его военным губернатором столицы, затем военным министром. По существу это был Государственный переворот. В 1923 году Реза-хан возглавил персидское правительство, а в 1925 году объявил о низложении Ахмеда-шаха Каджара и стал новым правителем страны³⁷.

Такой оборот событий, вполне возможно, и заставил князя Тарковского с семьей перебраться из Тегерана (или Тебриза) в Стамбул. Можно предположить, что произошло это не ранее 1924 года. По письмам Фатали Тарковского видно, что в конце 1924 - начале 1925 г. Тарковские обосновались в Турции, а именно - в Стамбуле³⁸. Тарковский здесь уже окончательно отходит от

³⁵ Алиев К.М. "Душа болезненно тоскует по любимой, но отнятой у нас родине". Письма Музафарбека Тарковского // газета "Ёлдаш/Времена". 9-16 марта 2007

³⁶ К сожалению, генеалогическими исследованиями родство супруги кн. Н. Тарковского Гульрух (урожденной Ибрагимбековой) с родом Каджарских шахов и принцев пока еще не доказано.

³⁷ Тер-Оганов Н.К. Персидская казачья бригада 1879–1921 гг. М. 2012. С. 321.

³⁸ Алиев К.М. После революции 75 лет назад // КНКО: Вести. № 4. Махачкала. 2000. С.44-48; Алиев К.М Судьба Фатали Тарковского (Цена революции) <http://kumukia.ru/?id=770>.

политики, заводит свое дело («Дело Нуха»), содержит, можно сказать, на свои средства всю семью и всю многочисленную родню в Турции и Европе (см. письма Ф. Тарковского)³⁹. Еще позже, а скорее всего в 1947 году, из Стамбула Тарковские переехали в Швейцарию, где «у подножья Альп», в г. Лозанна он и скончался в январе 1951 года. В статье-некрологе так и говорится: «последние три года своей жизни князь проживал в Швейцарии, горы которой так сильно напоминали ему его родной Дагестан». Его благоверная супруга - княгиня Гульрух-ханым Тарковская, сполна разделившая горькую участь своего мужа на чужбине, в эмиграции, умерла в 1958 г. там же, пережив смерть любимого мужа лишь на 7 лет. В потомстве у них оставалось трое детей - две дочери и один сын (приблизительно 1915 г.р.), «прямой наследник титулов отца»⁴⁰.

проживавший в Тегеране и работавший – инженером⁴¹.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Военный вестник. Нью-Йорк, 1955. № 6.; Опрышко О.Л. Кавказская конная дивизия . 1914-1917 годы. Возвращение из забвения. Нальчик.2007.С.449.

⁴¹ Чуваков В.Н. Незабываемые могилы. Книга вторая, Т.6, М., 2006 . С. 313; Коркмасов А.Э. Тарковский Нух-бек (15 Мая 1878 - 19 Января 1951)<http://www.gazavat.ru/personalics2.php?people=114>.

**AZERBAJCAN'IN BOLŞEVİKLER TARAFINDAN İŞGALİ
SONRASI ORTAYA ÇIKAN MUHACERET HAREKETİ VE
MUHACİRLERE KARŞI ATATÜRK DÖNEMİNDE
UYGULANAN POLİTİKALAR**

Sebahattin ŞİMŞİR*

ÖZET

27 Nisan 1920 tarihinde Kızıl Ordu Birlikleri tarafından işgal edilen Azerbaycan'da bir dizi tutuklama ve takibatlar yaşanmıştır. Azerbaycan Cumhuriyeti (1918 – 1920) devlet başkanı olan Mehmet Emin Resulzade'de tutuklanarak Moskova'ya götürülmüştür. Buradaki yarı serbest esaret hayatından 1922 sonlarına doğru kurtulmayı başaran Resulzade, Finlandiya, Almanya üzerinden Türkiye'ye gelmiş ve dağınık bir halde bulunan muhacir Azerbaycanlıları derleyip toparlamaya çalışmıştır. Bunun içinde yayın alanında faaliyete girişerek bir dizi kitap yanında, Yeni Kafkasya Dergisi, Azeri Türk Dergisi ve Bildiriş Gazetelerinin yayınlanmasında etkisi olmuştur.

Bu faaliyet dönemi 1927 sonrası yaşanan bir dizi sıkıntı ile kesilmiştir. Bunda Sovyetler Birliği ile yapılan dostluk antlaşmasının da rolü vardır.

Akabinde Avrupa'ya gitmek zorunda kalan başta Resulzade olmak üzere muhaceretin önemli isimleri Fransa, Almanya ve Polonya gibi ülkelerde tekrar Azerbaycan'ın istiklali için mücadeleye başlamışlardır. Burada yayınladıkları dergi ve kitapları değişik yollarla Türkiye'deki hemşehrilerine göndermeye çalışmışlardır.

* Prof. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi.

Ancak, bu yayın organları ve kitapların büyük çoğunluğunun Türkiye'ye girmesi, dağıtılması ve okunması genelde Bakanlar Kurulu Kararı ile yasaklanmıştır.

Bu çalışmada resmi vesikalar, hatıralar, birinci el kaynaklar ve araştırmalara dayanarak, birinci döneminde desteklenen, ancak ikinci dönemi ve Avrupa'daki faaliyetler de dahil Türkiye Cumhuriyeti tarafından yasaklanması husus ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, muhacir, Yeni Kafkasya Dergisi, Resulzade, Avrupa.

IMMIGRATION AND IMMIGRANT POLICIES IN ATATURK'S PERIOD AFTER BOLSHEVIKS INVADED AZERBAIJAN

ABSTRACT

A series of arrests and prosecutions took place in Azerbaijan, occupied by the Red Army Corps on 27 April 1920. Mehmet Emin Resulzade was arrested and taken to Moscow as the president of Azerbaijan Republic(1918 – 1920). After his half prisoner life there, Resulzade managed to get free in 1922 and he came to Turkey through Finland and Germany, he tried to get Azerbaijan immigrants, who were in different parts of the country, together. For this purpose he had an influence on the publishing of some of his books and the journals like New Caucasia Journal, Azeri Turk Journal and Bildiriş Newspaper.

This publishing period was stopped because of some problems after 1927. And the treaty of amity with Soviet Russia had also affected this stoppage.

Soon after, important names of the immigration, Resulzade being in the first place, had to return back to Europe and start a campaign for Azerbaijan's freedom, in countries like France, Germany and Poland. They tried to send the books and journals they published in these countries to their fellow countrymen and countrywomen in Turkey.

But the majority of these publishings and books were not allowed to reach to Turkey, be distributed or read in Turkey because of the cabinet decree.

This study is based on official testimonials, diaries, first hand resources and researches and will focus on the support they had on their first period and how their actions were banned in Europe especially in Turkey.

Key Words: Azerbaijan, immigrant, New Caucasia Journal, Resulzade, Europe

Giriş

Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan'ın oluşturduğu Maverayı Kafkasya Seym hükümetinden Gürcülerin ayrılıp bağımsızlıklarını ilan etmeleri üzerine Seym'de bulunan Azerbaycan milletvekilleri de kendilerini Azerbaycan Millî Şurası ilan ederek, başkanlığına Mehmet Emin Resulzade'yi seçmişlerdir. Daha sonra Mehmet Emin Resulzade başkanlığında yaptıkları toplantılar neticesinde, 28 Mayıs 1918 tarihinde Tiflis'te Azerbaycan Misak-ı Milli'sini ilan etmişlerdir¹.

Bu mutlu olay bölgede yaşanan gerek iç savaş, gerekse İngilizlerin etkin kalma mücadelesi neticesinde sadece 23 ay sürmüş, Azerbaycan 27 Nisan 1920 tarihinde Ruslar tarafından işgal edilince Azerbaycan Halk Cumhuriyeti tarihe karışmıştır. Bu durum karşısında ne yapacağını bilemeyen Azerbaycan hükümeti üyeleri bir bir yakalanarak hapsedilmeye başlamışlar, Resulzade'de bir müddet saklanmayı başarsa da, sonuçta o da yakalanarak, bizzat Stalin tarafından Moskova'ya götürülmüştür².

Moskova'da 1922 yılı sonlarına kadar yaklaşık iki yıl göz hapsinde tutulan Resulzade, Leningrad'daki Akademi Kütüphanesinde Azerbaycan Tarihini ilgilendiren özel birkaç el yazmasını tetkik etmek maksadıyla izin isteğinin kabul edilmesi üzerine buraya gelmiştir. Amacı, Finlandiya'ya geçmek olduğundan bu hususla ilgili plan yapmaya başlamış, Leningrad'daki Tatarlar bu konuda bir hayli tecrübelidirlere ve onların yardımı ile beklenen gün geldiğinde, gece 12'den sonra denize açılarak sabaha karşı, tanyeri ağarırken Finlandiya sahiline ulaşmışlardır³. Daha sonra Berlin'e, sonrada Paris üzerinden İstanbul'a hareket etmiştir⁴. Ancak, İstanbul'a geldiğinde Azerbaycan muhaciri Türkler arasında gördüğü manzara karşısında hayal kırıklığı

¹ Mirza Bala Mehmetzade, **Azerbaycan Misak-ı Millisi**, Ankara

² Mehmet Emin Resulzade, (yay. Haz. Sebahattin Şimşir), **Bir Türk Milliyetçisinin Stalin ile İhtilal Hatıraları**, İstanbul, 1997.

³ Resulzade, **Stalinle ...**, s. 25-26.

⁴ Abdullah Taymas, "Mehmet Emin Resulzade", **Toprak Dergisi**, S. 6, 1 Mayıs 1955, s. 14.

ve şaşkınlığa uğramıştır. Bu şaşkınlığını, “İstanbul’a geldiğim günlerde oradaki Azerbaycan kolonisine ait gördüğüm manzara hiç de ümit etmediğim bir fecaat arz ediyordu”⁵ cümlesinden de açıkça anlaşılmaktadır.

Muhtemelen Azerbaycan muhacirleri arasındaki dedikodular, umutsuzluklar Resulzade’yi hem arayış içine sürüklemiş hem de Azerbaycan istiklali şuurunun canlı tutulmasına dair çalışmalara sevk etmiştir. Muhtemelen bu psikoloji ile hem millî bir vazife hem de dosta düşmana hesap vermek maksadıyla, Azerbaycan Cumhuriyeti⁶ adlı eserini yayınlamıştır.

Her geçen gün daha sağlıklı düşünmeye başlamış ve etrafındaki Azerbaycan muhaciri Türklerin sayısı da artmıştır. Gençlerin Azerbaycan tarihine dair bilgilerinin azlığı ve istiklal şuurunu giderek kaybetme tehlikesinin önüne geçmek maksadı ile yayın faaliyetlerini artırmıştır.

Nitekim ilk sayısı 26 Eylül 1923 tarihinde yayınlanan *Yeni Kafkasya Mecmuası* muhaceretteki Millî Azerbaycan davasının ilk yayını olmuştur. Mecmuanın son sayısı ise 1 Ekim 1927 tarihindeki 94. Sayı olmuştur.

Yeni Kafkasya Mecmuasının Azerbaycan’ın işgali noktasındaki sert yazılarından en fazla rahatsız olan Rusya olmuştur. Zaman zaman Yeni Kafkasya Mecmuasının kapatılmasını dahi talep ettiklerine dair basında yer alan yazılar olmuştur. Mesela, *Komünist* gazetesi, 24 Ocak tarihli nüshasında, Yeni Kafkasya Mecmuasının kapanmasını ve Resulzadelerin İstanbul’dan sürülmesini talep etmiştir. Suçlamaları ise, Yeni Kafkasyacılar (sadece) Bolşeviklerin değil, Türkiye inkılabının da düşmanları ve Türkiye irticasının da mefkurecileri imişler⁷. Diye suçlanmaları dikkat çekicidir.

⁵ Resulzade, *Şefibeycilik*, İstanbul, 1934, s. 58.

⁶ İlk baskı, İstanbul 1922.

⁷ “Darbeli Mesele”, *Yeni Kafkasya Mecmuası*, Y. 4, S. 10, 17 Şubat 1927, s. 2.

Milli bir kimliğin yayın organı olan Yeni Kafkasya Mecmuası herhalde maddi imkansızlıklar ve okur tarafından ilgi görmediği için kapanmamıştır. Zira, bu sebeplerden dolayı kapanmış olsa idi, kısa bir süre sonra Azeri Türk Mecmuası ile yayın sahasına giremezlerdi. O zaman bunun Türkiye'nin iç ve dış politikasında yaşadığı gelişmelerde aramız gerekmektedir. Bu dönem en hassas ilişkiler içinde bulunduğumuz Sovyetler Birliği ile Türkiye'nin münasebetlerinde aranmalıdır.

Burada şüphesiz kilit nokta, Sovyetler Birliği'nin Lokarno⁸ kaygısı ve Türkiye'nin Musul meselesinden kaynaklanan güçlükleri gidermek maksadı ile iki memleket arasında Paris'te 17 Aralık 1925 yılında imzalanan Türk – Sovyet Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşmasıdır. Antlaşma metninin Paris'te Tefik Rüştü Aras ile J. Çiçerin arasında Milletler Cemiyeti'nin Musul kararından bir gün sonra imzalanması da dikkat çekicidir. Antlaşma metninde tarafsızlık, birbirine saldırmama ve bir-biri aleyhine ittifaka karşı oldukları belgelenmiştir. Bundan sonra 13 Kasım 1926 tarihinde Aras ve Çiçerin Odesa'da görüşmüşlerdir.

Bu dönemde iki ülke arasındaki, Türkiye'de komünistlere karşı girişilen hareketler, Sovyetler Birliğinde ise Türk kökenlilere karşı izlenen politikalar her iki taraf tarafından da hoş karşılanmamaktadır. Hatta, Pravda Gazetesi ile Milliyet Gazetesinde polemik yaşandığı gibi, Komünist Partisi'nin yayın organı durumundaki Pravda'ya karşı Milliyet de Türk hükümetinin yayın organı şeklinde düşünülmelidir. Ancak, tüm gelişmeler şunu göstermektedir ki, Sovyetler Birliğinde Pantürkizm'den sonra Kemalizmin de Rusyalı Türkler arasına yayılmasından endişe edildiğini ifade edebiliriz⁹.

⁸ 1924 yılında bir dizi Lokarno antlaşması ortaya çıkmıştır. Lokarno antlaşmalarının özü, savaştan yenik çıkan Almanya'nın Batılı devletler tarafından kazanılması ve yanlarına çekilmeyi hedef gütmüştür. Sovyetler Birliğini ise yalnızlaştırmayı hedeflemiştir. Suat Bige, **Türkiye Sovyetler Birliği İlişkileri 1920 – 1964 Güç Komşuluk**, Ankara, 1992, s. 98.

⁹ Suat Bige, **a.g.e.**, s. 103 -104.

Şüphesiz olay sadece Pantürkizm ve Kemalizm'in Rusya'daki Türkler arasında yayılması değildir, birde Rusya coğrafyasından yurt dışına, özellikle de Türkiye'ye gelenlerin faaliyetleri vardır. Diğer yandan Türkiye Cumhuriyeti, Komünizmin Türkiye'ye Ruslar veya Türkiye'deki Rus sempatizanları tarafından yayılmasını istememiştir. 1924 – 1925 yıllarında Ankara, Türk komünistlerine ve Bolşevik yanlısı Türk gazetelerine karşı sert tedbirler almıştır¹⁰. 1927 yılında Stalin'in yönetime tek başına hakim olması ile daha da sertleşmiştir.

Azerbaycan Türklerinin, “edebî, içtimaî ve siyasî milliyetperver mecmua” şiarıyla on beş günde bir 1 Şubat 1928 tarihinde yayınladıkları *Azerî Türk Mecmuası*nın son sayısı Şubat 1930 tarihinde yayınlanan 30/1'dir.

Resulzade, ilk sayıda mecmuanın yayın amacını şu kinayeli cümlelerle yapmıştır; “Mecmuamızı bundan dört beş sene evvel ve başka şerait dahilinde çıkarmış olsaydık, tuttuğumuz yolu kâfi surette izah edebilmek için belki daha ziyade tafsilat vermek ihtiyacını hissederdik. Fakat, şimdi bizden evvel vuku bulan neşriyat sayesinde ihzar olunan bir muhiti nazara alarak, tuttuğumuz yolun pek kısa cümlelerle izah olunabileceğini ümit ediyoruz”¹¹. Cümleleri ile gidilecek yolun Yeni Kafkasya'nın yolu olduğunu ifade etmiştir.

Millî Azerbaycan neşriyatının ve Resulzade önderliğinde Azerbaycan muhaceretinin birinci döneminde Türkiye'de yayınladığı son mecmua *Odlu Yurt Mecmuası*dır. 1 Mart 1929 tarihinde yayınlanmaya başlayan mecmuanın son sayısı Temmuz – Ağustos 1931 tarihini taşımaktadır.

Odlu Yurt Mecmuası da, millî Azerbaycan fikrinin mürevvici olarak intişar etmiştir. Bu intişar ile o, kendisinden evvel *Yeni Kafkasya* ve

¹⁰ Ali Fuat Cebesoy, **Siyasi Hatıralar**, II. Kısım, İstanbul, 1960 ,s. 184.

¹¹ Resulzade Mehmet Emin, “Tuttuğumuz yol”, **Azerî Türk Mecmuası**, Y. 1, S. 1, 1 Şubat 1928, s. 1.

Azeri Türk Mecmuları tarafından gidilmiş ideal yolunu boylamak azminindedir¹².

Odlu Yurt Mecmuasının son dönemlerinde Türkiye'den ziyade Avrupa'da bulunan Resulzade, derginin son dönemlerinde artık tamamen Avrupa'dadır. Onun yokluğunda yerini Mirza Bala Mehmetzade doldurmaya çalışmıştır.

Millî Azerbaycan Hareketi, Mirza Bala önderliğinde yayınlanan *Bildiriş Gazetesi* haftalık olarak 7 Ağustos 1930 tarihinde İstanbul'da yayın hayatına girmiş ve 58. Sayısı ile 10 Eylül 1931 tarihinde yayın hayatı sona ermiştir.

Bildiriş birinci sayısında amaç ve politikasını şöyle belirlemiştir;

“Bugünden itibaren her hafta muntazam intişar edecek olan *Bildiriş Gazetesi*, yakın, orta ve uzak şarkta, bilhassa Türk Dünyasında cereyan eden siyasî, millî, harsî ve içtimaî hareketler hakkında mevsuk malumat vermekle Türk efkar-ı umumiyesini tenvire çalışacaktır.

Türk Dünyası'nın yegane müstakil devleti ve şarkın yegane cumhuriyeti olan Türkiye'deki alemşumul ıslahat hareketini terviç ile *bildiriş* bu hususta ve Türkiye'nin alelumum iktisadî, harsî, edebî ve içtimaî yenilikleri hakkında okuyucularına malumat verecektir.

Bildiriş, Aerbaycan, Türkistan, Edil Ural, Şimali Kafkasya, Kırım, Gürcistan ve Ukrayna'da cereyan eden hadiseleri bildirmekle beraber Sovyet Rusya'ya ait siyasî, iktisadî, içtimaî hayat safhalarını göstererek vak'alar hakkında dahi karilerini tenvir edecektir.

Bildiriş, İran, Afgan, Hint gibi şark memleketleri hakkında malumat vereceği gibi, Mısır, Suriye, Filistin, Hicaz gibi Arap dünyasındaki vekayia ait dahi kendi sütunlarında yer verecek ve Avrupa'da cereyan eden mühim havadisi kaydetmeye çalışacaktır”¹³.

¹² ---, “Çehremiz”, *Odlu Yurt Mecmuası*, Y. 1, S. 1, 1 Mart 1929, s. 1.

¹³ *Bildiriş*, 7 Ağustos 1930, Y. 1, S.1, s.1.

Millî Azerbaycan neşriyatının Bildiriş ile Türkiye’de sona eren sadece birinci yayın dönemi değildir. Türkiye’nin iç ve dış politikası ile birlikte meseleye baktığımızda kendisi ile fikri paralellik arzeden ve Türkiye’nin son 20 yılına damga vuran, Türk Dünyası’nın her tarafına yayınları ile ulaşan ve iz bırakan Türk Ocakları da kapatılmıştır. Dönemin Türk Ocakları Başkanı olan Hamdullah Suphi Tanrıöver’in hatıralarında yazdıkları dikkat çekicidir. Mustafa Baydar’ın yayınladığı Tanrıöver’in anılarında; “bazılarına göre 1930 – 1931 yıllarında Rusya’nın Ankara Büyükelçisi Surits yoldaş, Ocakların Rusya’daki Türklerle fazla ilgilenmesinden duyduğu endşeyi Tefvik Rüştü’ye bildirerek bu konuda bir tedbir alınmasını istemiştir”¹⁴.

Türkiye’deki bu gelişmeler sonucu Resulzade’nin de Avrupa’da bulunması yayın faaliyetlerinin de Avrupa’ya taşınmasına sebep olmuştur. Resulzade’nin çağdaşlarından Abdullah Battal Taymas, onun İstanbul’dan ayrılma sebepleri hakkında şunları yazmıştır; “İstanbul’daki çalışmalarına bir yazar olarak devam eden Resulzade’nin Sovyetler aleyhine yazdığı yazılar Türkiye’den ayrılmasına sebep olmuştur. Sovyet entrikaları ve diplomatik girişimler sonucunda, Türkiye Cumhuriyeti hükümeti de onu yurt dışına çıkmaya zorladığından, o, İstanbul’u terke mecbur olmuş ve bu sebeple faaliyetini Avrupa’ya intikal ettirmiştir”¹⁵.

İstiklal Gazetesinin ilk sayısında, “Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin kararı ile Odlu Yurt, Azeri Türk, Yeni Türkistan mecmuaları ile Bildiriş Gazetesi kapatılmıştır”¹⁶ cümleleri gerçeği açıklamaya yeterli olsa gerektir.

Bu şekilde Avrupa’ya gelen Resulzade Almanya’da ilk olarak ayda üç sayı yayınlanan İstiklal Gazetesini yayınlamıştır. Gazete 10 İkinci

¹⁴ Mustafa Baydar, **Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları**, İstanbul, 1968, s. 70.

¹⁵ A. Taymas, “Mehmet Emin Resulzade”, **Toprak Dergisi**, S. 61, Mayıs 1955, s. 15.

¹⁶ M. E. Resul-zade, “Kısılmayan Bir Ses”, **İstiklal Gazetesi**, Y. 1, S. 1, 10 İkinci Kanun 1932.

Kanun 1932 tarihinde ilk sayısını yayınlamıştır. Tespit ettiğimiz son sayısı ise 1 Temmuz 1933 tarihli Y. 2, S. 37dir.

Avrupa'daki diğer önemli yayın ise Kurtuluş Dergisi olup, 1934 – 1938 yılları arasında yayınlanmış, zaman zaman da, Açık Söz (1936 2 sayı), Kutlu Od (1936 – 1937 2 sayı), Aydın Yol (1937 1 sayı), Doğru Söz (1937 2 Sayı), Hakikat (1937 1 sayı), Vatan Sesi (1937 1 sayı), Vatan Dileği (1937 ½ sayı), Milli Ateş (1938 1 sayı), Millet Andı (1938 1 sayı), Yasamız (1938 1 sayı), İlham Kaynağı (1938 1 sayı) Mukaddes Odlar Ülkesi (1938 1 sayı), Hakkın Sesi (1938 1 sayı), Dilek (1939, 4 sayı), Hak (1939 1 sayı) ve Hamle (1939 1 sayı) dergileri yayınlanmıştır¹⁷.

Azerbaycan'ın istiklali yolunda mücadele ve bu mücadeleye sebep olan Rus istilacıları ile mücadele dışında ciddi bir yayın faaliyeti olmamasına rağmen, hele hele Türkiye'nin iç politikasına pozitif destek ve mevcut iktidarın faaliyetlerini olumlu yönde desteklemek dışında olumsuz herhangi bir yayın çalışmasından dahi bahsedemeyeceğimiz Azerbaycan Millî hareketinin hem Türkiye hem de Avrupa'daki faaliyetleri kanuni zeminin dışına çıkmamıştır. Ancak, devrin siyasi konjüktüründen dolayı sıkıntı yaşamamışlardır.

Türkiye'deki yayın faaliyetlerinin sona ermesi ile ilgili sonraki yayınların satır aralarına sıkıştırılan cümleler dışında şimdilik herhangi bir resmi belgeye ulaşamadık. Ancak Avrupa'da yayınlanan Hakikat¹⁸, Mehmetzade Mirza Bala'nın Millî Azerbaycan Hareketi¹⁹ ve Hakkın

¹⁷ Sebahattin Şimşir, **Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi**, İstanbul, 2013, s. 116.

¹⁸ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA) 030 18 01 02 79 89 004; Hakikat Nr. 1 Temmuz – Ağustos 1937. Derginin içindekiler; ---, Dünya'nın iki ucunda; ---, Azerbaycan Komünist Fırkasında Yeni İntihaplar; M. E. Resul-zade, Saadabad Antlaşması; Mirza Bala, Sovyet Dil Siyasetinin bugünkü Safhası; Yayıncı Kerim, Aras'a (Şiir); A. K. Kulu, Azerbaycan'da Neler oluyor?; ---, Millî Felaketimiz Hakkında kıymetli Neşriyat; M. B. Mehmed-zade, Azerbaycan'da Üçüncü Beş Yıllık Plan; V. Nuh-oğlu, Ordan – Burdan; M., Alman Matbuatı ve Neşriyatımız; Siyasetçi, Milletlerarası vaziyet; ---, Kardeş Matbuatta.

¹⁹ BCA 030 18 01 02 81 8.

Sesi²⁰ Dergisi “Dost devletlerle münasebetlerimizi rencide edecek mahiyette yazılar taşıdığı görüldüğünden satışının yasak edilmesi Dahiliye Vekilliğinin 5/10/1938 tarih ve 4485/33/A71-M.U.M sayılı tezkiresi ile yapılan teklif üzerine matbuat kanununun 51. Maddesine tevfi kan İcra Vekilleri Heyetince 8/10/938 tarihinde onanmıştır”.(Ek. 1)

Şüphesiz bu uygulamaların perde arkasında 16 Mart 1921 tarihinde Moskova’da imzalanan Türkiye – Sovyet Rusya Dostluk ve kardeşlik anlaşması yatmaktadır. Zira, adı geçen antlaşmanın 8. Maddesine dayanmaktadır. Bu madde şöyledir; “Bağıtlı taraflar, toprakları üzerinde karşı taraf ülkesinin ya da ona bağlı topraklardan birinin hükümeti rolünü üstlenmek savında bulunan örgüt ve grupların kurulmasını ya da yerleşmesini ve öteki ülkeye karşı savaşın amacıyla olan grupların yerleşmesini hiçbir zaman kabul etmemegi yükümlenirler. Türkiye ve Rusya, Kafkasya Sovyet Cumhuriyetleri için de karşılıklı olmak koşulu ile özdeş yükümlülük üstlenirler”²¹ şeklindedir.

1921 Moskova antlaşması ile başlayan süreçte, Sovyetler Birliği yukarıda metnin verdiğimiz sekizinci maddedeki hususiyetleri kendi lehlerine hep kullanmışlardı. Belki Lenin döneminde Türkiye’deki Sovyetler Birliği coğrafyası içinde olup da, buralardan Türkiye’ye gelen muhacir Türklerin faaliyetleri o kadar dikkatli takip edilmemiş ya da zararlı görülmemiş olabilir, lakin Stalin’in yetkiyi eline aldığı 1927 yılından sonra ise adete demoklesin kılıcı gibi bu Türklerin faaliyetlerinin üzerinde olmuştur. Ve en küçük bir olumsuz yazı ve ya faaliyette dahi, hemen sekizinci maddeye göre işlem yapılmasını talep ettiklerini tahmin ediyoruz.

²⁰ BCA 030 18 01 02 84 89 11.; Hakkın Sesi, Nr. 1 Temmuz – Ağustos 1938. Derginin içindekiler; ---, Hatay Meselesi, Mirza Bala, Türkiye’de ve Sovyetler de Milli Kültür ve Milli Varlık Meselesi; ---, Azerbaycan’da idamlar, A. K. Kulu, Azerbaycan’da Neler Oluyor?; M. B. Mehmet-zade, Tarihimizi İstihza; V. Nuh-Oğlu, Bammat “cevap” veriyor; Kerim Yaycılı, Güzelim Gence (şiir); ---, Prometizm ve Lehistan; Yaver Şekili, Geçmiş Günlerin Tarihi; Siyasetçi, Milletlerarası Vaziyet; Demirci oğlu, Milli Halk Şiiri; ---, Mektep Kitapları ne Halde?;

²¹ İsmail Soysal, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye’nin Siyasa Andlaşmaları**, C. I (1920 – 1945), Ankara, 1983, s. 34.

Yani, Sovyetler, dost ve kardeş olarak ifade ettiğimiz Azerbaycan Türkleri 28 Nisan 1920 tarihinde Rus işgali ile devletlerini kaybettikten sonra, bir kısmı ülke dışına çıkmak zorunda kalmıştır. Özellikle büyük çoğunluğu Türkiye’yi tercih etmiştir. Yine, Resulzade’nin Türkiye’ye gelişi ile birlikte yeni bir dönem başlamış ve bunun sonucu da görülen birçok aksaklığın ortadan kaldırılması maksadıyla bir dizi çalışma yapılmış, rızık meselesi çözüldükten sonra da, millî davanın hatırlatılması, gençlere öğretilmesi ve istiklal ateşinin canlı tutulması maksadı ile yayın alanında faaliyet gösterilmesi amaçlanmıştır. Ancak çıkılan yolda sadece maddi imkansızlıklar ve kendi içlerindeki iç çekişmeler engel değildir. Asıl engel, muhacir olarak buldukları ülkelerin kendilerine sağlayacakları imkanlar kadar, Sovyetler Birliğinin taleplerine karşı olacakları kalkan da önemlidir. İşte bu nokta da, maalessif Genç Türkiye Cumhuriyeti hükümeti bu konuda soydaşlarını Sovyetler Birliği idarecilerinin baskısında kurtaramamıştır.

Zaten Resulzade de bu konuda gayet net yazmıştır; “Türkiye Cumhuriyeti hükümetinin kararı ile İstanbul’da neşredilen Odlu Yurt, Azeri Türk ve Yeni Türkistan Mecmuaları ve Bildiriş gazetesi kapatılmıştır.

Bizi hayret içerisinde bırakan bu hakikate, şimdi düşman seviniyor. On yıldan beri İstanbul’dan yükselen, Azerbaycan’ın sesini kısmak için ellerinden gelen her şeyi ortaya koyan, gazeteleri, mitingleri, demarşları, hile ve entrikaları ile hiç durmadan çalışan Bolşevikler – Ruslar ne kadar memnun!...

Neden memnun olmasınlar! Boğdukları genç Türk milliyetçilik, cumhuriyetçilik ve halkçılığının itiraz eden sesi artık işitilmez olmuştur.

Milli, muasır, halkçı Türk Cumhuriyeti’nde, milli, muasır, halkçı Azerbaycan istiklâlcilik mefkuresinin sesi kısılmıştır”²².

²² M. E. Resul-zade, “Kısılmayan Bir Ses”, **İstiklal Gazetesi**, Y. 1, S. 1, 10 İkinci Kanun 1932.

Sonuç

1. İlişkiler Atatürk döneminde 1921 Ankara ve 1925 Paris Antlaşmalarına göre şekillenmiştir.
2. Lenin (1924) ölümüne kadar ciddi bir problem görülmemiştir.
3. Stalin'in iktidara gelmesi 1924 ve özellikle 1927 yılında gücü tam manası ile ele alması sonucunda Rusya coğrafyasından göç eden Türklere Türkiye Cumhuriyeti'nin bakışı mecburen değişmek zorunda kalmıştır.
4. 1929 sonrası Türkiye'de ciddi sıkıntılar ile karşılaşmaya başlayan Türk Dünyası önderleri faaliyet alanını Avrupa'ya taşımaya başlamışlardır.
5. Türkiye'de Peş peşe yayın organlarının kapanması ya da kapatılması sonucu 1932'den sonra bu tür faaliyetler de Avrupa'ya taşınmıştır.
6. Muhtemelen Sovyetler Birliği 1932 sonrası antlaşmalardan kaynaklanan gücünü tam olarak kullanamasa da, bir yolunu bulup, Almanya'da yayınlanan dergilerin ve ya kitapların Türkiye'ye sokulmaması kararını Bakanlar Kurulu kararıyla aldirtmayı başarmıştır.
7. Türkiye'nin istiklal savaşı sonrası içinde bulunduğu siyasi ve askeri şartlar, kendi soydaşlarına karşı böyle bir politika izletmiştir. Tabii meseleleri bugünün bakışı ile değerlendirmek hatalı olabileceğinden o günün şartları ile değerlendirilmesi en doğru yol olacaktır.

Ek 1

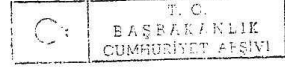
T. C.
BAŞVEKÂLET
KARARLAR DAİRESİ MÜDÜRLÜĞÜ

Karar sayısın

2

97/16

Kararname

Berlinde Mirza Bala tarafından yazılan " Hakkın Sesi " adlı broşürün dost Devletlerle münasebetlerimizi rencide edecek mahiyette yazıları taşıdığı görüldüğünden satışının yasak edilmesi; Dahiliye Vekillığının 5/10/938 tarih ve 4485/33/A/I-M.U.M. sayılı tezkeresile yapılan teklifi üzerine matbuat kanununun 51 inci maddesine tevfikân icra Vekilleri Heyetince 8/10/938 tarihinde onanmıştır.

8/10/938

REİSİCÜMHUR

K. Atatürk

Bş. V.

C. Beyaz

Ad. V.

S. Şimşir

M. M. V.

M. M. V.

Da. V.

S. Şimşir

Ha. V.

H. P. Akas

Ma. V.

H. P. Akas

Mf. V.

T. Akın

Na. V.

A. Akın

İk. V.

E. Akas

S. İ. M. V.

S. İ. M. V.

G. İ. V. ve Ma. V. V.

R. Akas

Zr. V.

S. Şimşir

080	18	01	02	86	89	11

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA) 030 18 01 02 79 89 004.

BCA 030 18 01 02 81 8.

BCA 030 18 01 02 84 89 11

Basılı Kaynaklar

---, “Çehremiz”, **Odlu Yurt Mecmuası**, Y. 1, S. 1, 1 Mart 1929.

---, “Darbeli Mesele”, **Yeni Kafkasya Mecmuası**, Y. 4, S. 10, 17 Şubat 1927

Baydar, Mustafa, **Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Anıları**, İstanbul, 1968.

Bilge, Suat, **Türkiye Sovyetler Birliği İlişkileri 1920 – 1964 Güç Komşuluk**, Ankara, 1992.

Cebesoy, Ali Fuat, **Siyasi Hatıralar**, II. Kısım, İstanbul, 1960.

Mehmetzade, Mirza Bala, **Azerbaycan Misak-ı Millisi**, Ankara, 2002.

Resulzade (Mehmet Emin), **Şefibeycilik**, İstanbul, 1934.

Resulzade Mehmet Emin, “Tuttuğumuz yol”, **Azeri Türk Mecmuası**, Y. 1, S. 1, 1 Şubat 1928.

Resul-Zade, M. E., “Kısılmayan Bir Ses”, **İstiklal Gazetesi**, Y. 1, S. 1, 10 İkinci Kanun 1932.

Resulzade, Mehmet Emin, (Yay. Haz. Sebahattin Şimşir), **Bir Türk Milliyetçisinin Stalin ile İhtilal Hatıraları**, İstanbul 1997.

Soysal, İsmail, **Tarihçeleri ve Açıklamaları ile Birlikte Türkiye'nin Siyasa Andlaşmaları, C. I (1920 – 1945)**, Ankara, 1983

Şimşir, Sebahattin, **Azerbaycan'ın İstiklal Mücadelesi**, İstanbul, 2013.

Taymas, Abdullah, “Mehmet Emin Resulzade”, **Toprak Dergisi**, S. 6, 1 Mayıs 1955.

Bu kitap, 2018 yılının Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin Kuruluşunun 100. Yılı olması nedeniyle Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Başkanlığınca 13-16 Eylül 2018 tarihlerinde Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü ev sahipliğinde Bakü'de düzenlenen "1. Dünya Savaşı Dönemi'nde Osmanlı Devleti-Azerbaycan İlişkileri ve Kafkas İslam Ordusu" konulu uluslararası sempozyumda sunulan bildiri metinlerinden oluşmuştur.

Kitapta Türk Dünyası tarihinde önemli bir yer edinmiş olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti'nin kurulması ve Osmanlı Devleti ile askeri, siyasi, iktisadi, diplomatik ve kültürel ilişkileri muhtelif yönlerden ele alınmaktadır.

e- mağaza

ISBN: 978-975-17-4759-4

9 789751 747594

Genel Ağ Sayfası: <https://www.atam.gov.tr> - e-posta: bilgi@atam.gov.tr
e- mağaza: <https://emagaza-atam.ayk.gov.tr>